STANFORD J. SHAW

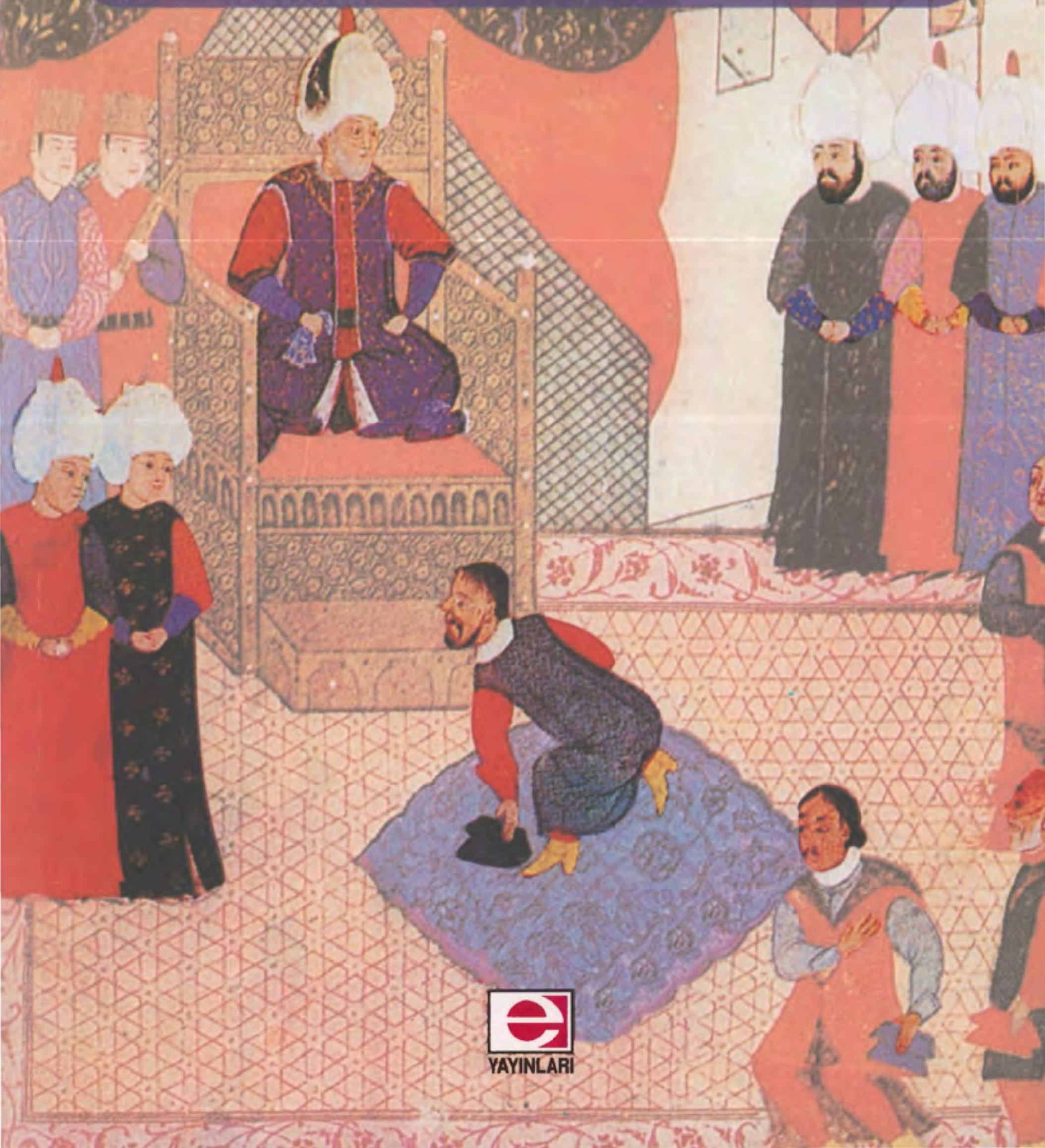
OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE

Cilt 1

Gaziler İmparatorluğu

Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü

1280 - 1808

e YAYINLARI

bazıları
kitap
sever

TARİH DİZİSİ

kitap
deyince

Çatalçeşme Sokak No: 54 Kat: 2 34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 526 89 17–(0212) 526 89 18 Faks: (0212) 526 89 19
e-mail: bilgi@ eyayinlari.com www.eyayinlari.com

STANFORD J. SHAW

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE

Çeviren
Mehmet HARMANCI

OSMANLI İMPARATORLUĞU
VE
MODERN TÜRKİYE

STANFORD J. SHAW

Kitabın Orijinal Adı
HISTORY OF THE OTTOMAN EMPIRE
AND
MODERN TURKEY

Kapak Filmi ve Grafik
Ebru Grafik

Baskı ve Cilt
Özener Matbaası

Üçüncü Basım
2008

ISBN 978-975-390-159-8

ISBN 978-975-390-158-5 (Takım)

STANFORD J. SHAW

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE

Stanford J. Shaw, 1930 yılında ABD'nin Minnesota şehrinde, göçmen bir ailenin çocuğu olarak doğdu. İngiliz ve Ortadoğu Tarihi üzerine çalıştığı Stanford Üniversitesi'nden 1951'de mezun oldu; aynı üniversitede "1920-1938 arasında İngiliz İşçi Partisi'nin Dış Siyaseti" hakkındaki yüksek lisans tezini 1952'de tamamladı. Ortadoğu Tarihi ve Arapça, Türkçe ve Farsça öğrenimi gören Shaw, Princeton Üniversitesi'ne geçti. İngiltere'de Bernard Lewis ve Paul Wittek'le birlikte Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu'nda çalıştı. Kahire ve El-Ezher Üniversiteleri'nde çalışmak üzere Mısır'a gitti ve arşivlerde Osmanlı Mısırı üzerine araştırmalar yaptı. 1956-57 yıllarında İstanbul Üniversitesi'nde Mısır'da başladığı araştırmalarını sürdürdü ve Ömer Lütfi Barkan, Mükrimin Halil İnanç, Halil Sahillioğlu ve Zeki Velidi Togan'ın çalışma arkadaşı oldu. Topkapı arşivlerini incelerken Türk tarihçiliğinin önemli isimlerinden İsmail Hakkı Uzunçarşılı'yla çalışma fırsatı buldu. Bu uzun ve zahmetli çalışmanın karşılığı, 1958'de Princeton Üniversitesi'nden *Osmanlı Mısırı'nın Maliye ve Yönetim Örgütlenmesi ve Gelişimi (1517-1798)* başlıklı teziyle aldığı doktora derecesi oldu; tezi 1962'de Stanford Üniversitesi Yayınları tarafından kitaplaştırıldı. Türk Dili ve Tarihi uzmanı olarak Harvard Üniversitesi'nde 1958-1968 yılları arasında Yakındoğu Dilleri ve Tarih Bölümlerinde çalıştı; 1992'de emekli olmasına rağmen 1999'a dek aynı unvanla Los Angeles Üniversitesi'nde profesörlük yaptı. 1999'dan itibaren de Bilkent Üniversitesi'nde Osmanlı ve Türkiye Tarihi uzmanı olarak çalıştı. İki ciltten oluşan *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* adlı eserinin ikinci cildini eşi Ezel Kural Shaw'la birlikte hazırladı.

15 Aralık 2006 tarihinde vefat etti.

Stanford J. Shaw'u saygıyla anıyoruz.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Osmanlı tarihinin hikâyesi pek karışık ve karmaşıktır. Olayların içinde yalnızca Osmanlı hanedanı değil, imparatorluğa egemen olan ve onun egemenliğinde olan çeşitli halkları –Türkler, Araplar, Sırplar, Yunanlılar, Ermeniler, Yahudiler, Bulgarlar, Macarlar, Arnavutlar– ve daha pek çok millet vardır. Tarih aynı zamanda Osmanlı tebası olan belli başlı dini grupların, Müslümanların, Yahudilerin ve Hıristiyanların da tarihidir. Osmanlılarla Avrupa ve Asya'daki komşularının ilişkileri, daha sonra Doğu Sorunu olarak adlandırılacak karmaşık, savaş, fetih, diplomasi ve toprak kayıtlarını da içerir. Yine Osmanlı tarihinde bu çokuluslu ve çokkültürlü imparatorluğun politik, idari ve sosyal kurumlarının tarihi de vardır.

Kitap iki cilde bölünmüştür. Birinci ciltte Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan onaltıncı yüzyıldaki doruk noktasına varışı ve sonra ondokuzuncu yüzyılın başına kadar süren çökme dönemi ele alınır, ikinci ciltte ise 19. yüzyılda imparatorluğu kurtarmak için yapılan belli başlı reform çabaları, imparatorluğun Birinci Dünya Savaşının bir sonucu olarak çökmesi ve daha sonraki yarım yüzyılda Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşu incelenmektedir. Merkezi kurumlar ve liderlik, dış ilişkiler, sosyal ve ekonomik değişimler konuları vurgulanmış, vilayet çapındaki değişiklikler ise imparatorluğun karşı karşıya bulunduğu sorunları ya da belirli durumları göstermek için ele alınmıştır. Osmanlı tarihi kuşkusuz, daha önce çok ince ayrıntılarıyla pek çok kere tartışılmışsa da bu hep Avrupalı görüş açısından, Avrupalı önyargısı ışığında ve genellikle Avrupa kaynakları temeline oturtularak yapılmıştır. Hem Osmanlı hem Avrupa kaynaklarına dayanan bu eser, daha önce Batı'nın Osmanlı görüşünü niteleyen çarpıtılmalara kapılmadan bir denge sağlama çalışmasıdır.

Osmanlı tarihi üzerine bir kitap, başka dilin alfabesiyle yazma ve yer adları konusunda olağandışı zorluklarla karşılaşır. Osmanlı dili, Arap alfabesiyle yazıldığı için araştırmacılar bu dili, çoğunlukla kendi anadillerini oluşturan Batı dillerinde yazma konusunda çeşitli yöntemler kullanmak zorunda kalmışlardır. Modern Türkiye, bazı açılardan Batı'da kullanılandan oldukça farklı olan kendi heceleme yöntemini geliştirerek işleri daha da karmaşıklaştırmıştır. Ek olarak, Avrupa tercihen Osmanlı tarafından kullanılan klasik yer isimlerini muhafaza etme eğilimindeyken, modern zamanlarda imparatorluktan doğmuş olan farklı milletler de eski Osmanlı kent ve eyaletlerine kendi belirledikleri isimleri koymuşlardır. Tüm bu değişik biçimleri sunma yönünde herhangi bir çaba zaten karmaşık olan metni daha da karmaşıklaştırabilir. Yalnızca tüm Yunan ve Latin adlarını tek tek belirtmek tarihin bir yarım bin yılını çarpıtabilir. Meseleyi mümkün olduğunca basitleştirmek gerekirse, bu metin standart, modern Türkçe hecelemeyi ve Avrupalı biçimleri İngilizce

konuşan okuyucuya olağan olmayan bir şekilde tanıdık gelmesi halleri dışında, standart modern, Türkçe yer adlarını esas almıştır. Bu adların değişik biçimleri, teknik terimlerle kitapta tartışılan önemli kişiler sözlüğünün yanındaki indekste yer alacaktır. Terimler, Osmanlı idari yapısındaki orijinal önemlerine göre çevrilmiş; zaman zaman sözcüklerde yer alan ve sık sık yanıltan modern edebi anlamlardan kaçınılmıştır.

Bu çalışma Osmanlı arşivlerinde olduğu kadar Avrupa ve Birleşik Devletler'deki koleksiyonlarda 20 yıl süren bir araştırmanın ürünüdür. Aşağıda sıralanan arşiv ve kütüphanelerin müdürleriyle memurlarına candan teşekkürü borç bilirim: İstanbul'da Başbakanlık Arşivi ve özellikle Mithat Sertoğlu, Rauf Tuncay, Turgut Işıksal ve Ziya Eşrefoğlu'na; Topkapı Sarayı Müzesi ve Kütüphanesine ve özellikle Haluk Şehsuvaroğlu, Hayrullah Örs. Kemal Çiğ ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya; İstanbul Belediye Kütüphanesi'ne, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'ne. Süleymaniye Kütüphanesi'ne, Beyazıt Kütüphanesine vs Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'ne; Ankara'da Milli Kütüphane ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ne; Londra'da British Museum'a, Public Record Office'e, Commonwealth Relations Office'e, Viyana'da Haus-Hof-und Staats-Archive'e ve Avusturya Milli Kütüphanesi'ne; Paris'te Bibliotheque Nationale'e, Archives National'e, Archive du Ministere de la Guerre'e (Chateau de Vincennes) ve Archives du Ministere des Affaires Etrangers'e; Harvard Üniversitesinde Harry Delkin Bideler Kütüphanesi'ne, Los Angeles'te California Üniversitesi, Üniversite Araştırma Kütüphanesi'ne.

Bu cilde katkıları olan öğretmenlerime, meslektaşlarıma ve dostlarıma da minnet borcumu ödemek isterim: Ömer Lütfi Barkan (İstanbul Üniversitesi), Hamilton A.R.Gibb (Oxford ve Harvard Üniversiteleri), Tibor Halasi Kun (Columbia Üniversitesi), Halil İnalcık (Ankara Üniversitesi ve Chicago Üniversitesi), Bernard Lewis (Londra Üniversitesi ve Princeton Üniversitesi), Gustav E. Von Grune-baum California Üniversitesi), T. Cuyler Young (Princeton ve Paul Wittek Londra Üniversitesi). Araştırmamı mümkün kılan Ford Vakfı'na, Rockefeller Vakfı'na, Guggenheim Vakfı'na, Sosyal Bilimler Araştırma Kurumuna, National Endowment for the Humanities'e, Türkiye'deki Amerikan Araştırma Enstitüsü'ne ve California Üniversitesi Araştırma Komitesi'ne de teşekkürü borç bilirim.

Bu çalışmanın pek çok bölümünü, özellikle Osmanlı kurumları, toplumu ve kültürüne ilişkin olanlarını eleştirici bir gözle inceleyen ve Osmanlı tarihi bilgisi ve akılcı yaklaşımıyla kitabın hazırlanmasında çok önemli katkıları olan eşim Ezel Kural Shaw'a da özellikle minnetlerimi belirtmek isterim.

STANFORD J. SHAW

Los Angeles, California
Ağustos 1976

KISALTMALAR

Adıvar,	Abdülhak Adnan-Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1943.
AHR	*American Historical Review.*
Aktepe, Patrona isyanı	M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı* (1730). İstanbul, 1958.
Anderson	M. S. Anderson, The Eastern Question. 1774-1923, London, 1966.
Ata	Tayyarzade Ahmet Ata, *Tarih-i Ata,* 5 cilt, İstanbul, 1291-3/1874-6.
Benedikt	Heinrich Benedikt, *Der Pascha-Graf Alexander von Bonneval* 1675 - 1747, Graz-Köln, 1959.
Berkes	Niyazi Berkes, *The Development of Secularization in Turkey,* Montreal, 1964.
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*
BVA	Başvekâlet Arşivi, ya da Başbakanlık Arşivi. Adı geçen eserler için bkz. S. J. Shaw, "Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey." JAOS, 80 (1960), 1– 12.
Cahen	Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey,* London, 1968.
Cevdet[1]	Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet.* 1 inci baskı, 12 cilt. İstanbul 1270–1301/1858–83.
Cevdet[2]	Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet:* Tertib-i Cedid, 2. baskı, 12 cilt, İstanbul, 1303/1885–6.
Çelebizade Asım	Küçükçelebizade İsmail Asım, *Tarih-i Çelebizade Asım,* Raşit tarihine zeyil, İstanbul, 1282/1865–6.
Danişmend	İsmail Hami Danişmend. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* 4 cilt, İstanbul, 1947–61; yeni baskı, 5 cilt, İstanbul, 1971–2.
de Testa	Baron Ignatz de Testa, ed., Recueil des traités de la Porte Ottoman avec les puissances étrangeres depuis 1536, 11 cilt, Paris, 1864–1911.
EI[1]	Encyclopaedia of islam, ed. Th. Houtsma ve bak, 4 cilt., ve Supplement, Leiden, 1931–38.
EI[2]	*Encyclopaedia of Islam: New Edition,* ed. H.A.R. Gibb. B. Lewis, ve bşk., Leiden, 1960'dan bugüne.
Enveri	Trabzoni Sadullah Enveri, *Tarih-i Enveri,* TKS ms. Hazine 5994.
Ergin, Belediye	Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye,* 5 cilt., İstanbul, 1912–17.
Ergin, Maarif	Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* 5 cilt., İstanbul, 1939–43.
Evliya Çelebi	Evliya Çelebi, *Seyahatname,* İstanbul, 10 cilt., 1896-1938.
Fisher	Alan Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea,* 1772–1783, Cambridge, 1970.
Gibb and Bowen	H. A. R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society an the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East,* cilt 1., 2 bölüm halinde, London ve New York, 1950–7.
Gibb, *Ottaman* Poeetry	E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, 6 cilt. London, 1900–1909.
Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*	P. Holt. *Egypt and the Fertile Crescent.* 1516–1922, London ve Ithaca. 1966.

Hurewitz, Diplomacy	J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Analysis.* 2 cilt., Princeton, N. J. 1956.
IJMES	*International Journal of Middle East Studies,* ed. S. J. Shaw, 1970'den bugüne.
IA	Türkiye Cumhuriyeti, Maarif Vekâleti, *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul ve Ankara, 1940'dan bugüne.
İnalcık, 'Bursa'	Halil İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant," JESHO, 3 (1960), 131–47.
İnalcık, "Methods"	Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conguest." *Studia Islamica,* 2 (1954), 103–29.
Iorga	N. lorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches,* 5 cilt., Gotha, 1908–13, yeni baskı, 1962.
JAOS	*Journal of the American Oriental Society.*
JESHO	*Journal of the Economic and Social History of the Orient.*
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society.*
JRCAS	*Journal of the Royal Central Asian Society.*
Kâtip Çelebi, Fezleke	Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, Hacı Halife, *Fezleke-i Kâtip Çelebi,* İstanbul, 2 cilt., 1286–7/1869-70.
Kâtip Çelebi, *Düstur*	Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, Hacı Halife, *Düstur ül-amel li-lslah al-Halel,* İstanbul. 1280/1863.
Kâtip Çelebi Balance	Mustafa b. Abdullah Kâtip Celebi, Hacı Halife. *The Balance of Truth,* çev. Geoffrey Lewis, London. 1957.
Koçi Bey	Mustafa Koçi Bey, *Nizam-i Devlete Müteallik Göriceli Koçi Beyin... Murad-i Rabiyaya Verdiği Risaledir,* İstanbul, 1277/1860–1.
Lewis	Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey,* 1 inci baskı, London ve New York, 1961; 2 nci baskı, 1968.
Muahedat Mecmuası	Mesut Paşa. ed., *Muahedat Mecmuası,* 5 cilt., İstanbul, 1292–8/1876–82.
Mehmet Halife, *Tarih-i Gilmani*	Mehmet Halife, *Tarih-i Gilmani,* İstanbul. 1340.
Naima	Mustafa Naima, *Ravzat ul-Hüseyin fi hûlâsat ul-ahbar ul-hafikin. Tarih-i Naima;* 1 inci baskı., 2 cilt., İstanbul, 1147; 2 nci baskı, 6 cilt., İstanbul 1280. Partly tr. *as Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659 of the Christian Era,* adıyla kısmen çev. C. Fraser, London, 1832.
Noradounghian	Gabriel Noradounghian, ed., *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman,* 4 cilt., Paris, 1897-1903.
Pakalın	Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* 3 cilt, İstanbul, 1946–55.
Raşit	Mehmet Raşit, *Raşit Tarihi,* 5 cilt., İstanbul. 1867.
REI	Revue des Etudes Islamiques.
Shaw, French *Revolution*	Stanford J. Shaw. *Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution,* Cambridge, 1964.
Shaw, Between *Old and New*	Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III,* 1789 – 1807, Cambridge, Mass., 1971.
Shaw, 'Archival Materials'	Stanford J. Shaw, "Ottoman Archival Materials for the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: The Archives of İstanbul," IJMES, 6 (1975), 94–114.

Shaw, *Financial*	Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt,* 1517–1798, Princeton, N.J.. 1962.
Silahdar	Fındıklılı Silâhdar Mehmet Ağa, *Silâhdar Tarihi,* 2 cilt, İstanbul. 1928; 2 nci baskı, Ankara, 1947.
Suphi	Mehmet Suphi, Mustafa Sami, and Hüseyin Şakir, *Tarih-i Suphi, Sami ve Şakir,* İstanbul, 1783.
Thomas, *Naima*	Lewis V. Thomas, *A Study of Naima.* New York, 1972.
TKS	Topkapı Saray Müze ve Arşivi, İstanbul.
TM	*Türkiyat Mecmuası,* İstanbul.
TV	*Tarih Vesikaları.*
TOEM	*Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası.*
	TTEM Türk Tarih Encümeni Mecmuası.
Uzunçarşılı, *Beylik*	İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri, Ankara, 1937; 2 nd ed baskı. Ankara, 1969.
Uzunçarşılı, *Çandarlı*	İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Çandarlı Vezir Ailesi, Ankara, 1974.
Uzunçarşılı, *İlmiye*	İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı,* Ankara. 1965.
Uzunçarşılı, *Kapıkulu*	İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları,* 2 cilt., Ankara, 1943–4.
Uzunçarşılı, *Merkez*	İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı,* Ankara, 1948.
Uzunçarşılı, *OT*	İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* 4 cilt.. Ankara. 1947–59.
Uzunçarşılı, *Saray*	İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı,* Ankara, 1945.
Vasıf	Ahmet Vasıf Efendi, *Tarih-i Vasıf,* 2 cilt.. Kahire. 1830 (yalnız 1753–74; müteakip ciltler müsvedde halinde) cilt I.. (1188/1774 - 1198/1784), TKS Hazine 1406; cilt II. (1197/1783 -1202/1788), İstanbul Arkeoloji Müzesi, ms. 355; cilt III (1203/1788 — 1309/1794), İstanbul University Library, ms. TY 5980; cilt IV (1209/1794 — 1214/1799), İstanbul University Library. ms. TY 5979; cilt V (1214/1799 — 1217/1802), İstanbul University Library, ms. TY 6012; cilt VI (1217/1802 — 1219/1804), Millet Library, İstanbul, Ali Emiri ms. 609.
von Hammer, GOR	Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches,* 10 cilt., Pest, 1827—35; yeni baskı, Graz, 1963.
von Hammer, *Staatsverwaltung*	Joseph von Hammer-Purgstall, *Des Osmanischen Reiches Staatsverwaltung ...* 2 cilt., Vienna. 1815; yeni baskı., Hildesheim, 1963.
ZDMG	*Zeitschrift der Reutschen Morgenlöndlschen Gesellschaft.*
Zinkeisen	Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa,* 7 cilt., Hamburg, 1840, Gotha, 1854-63; yeni baskı, Darmstadt, 1963.

FIZAN

Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi

KIRIM
HANLIĞI
Matrida
Kuban
Kele
1475
ÇERKEZLER
TARKİ
DAĞISTAN
HAZAR DENİZİ
Derbent
GÜRCİSTAN
Tiflis
Bakû
KARADENİZ
444
Sinop. 1461
Trabzon
1461
Kars
Kura
Erivan
(Revan)
AZERBAYCAN
İstanbul 1453
Amasya, 1555
İzmit (Nikomedeia)
Sivas
Ankara
1402
Çaldıran, 1514
Ahlat
Tebriz
ANADOLU
KARAMAN
1468
Konya
GERMİYAN
Aydın
Antalya
Dicle
Musul
MEZOPOTAMYA
Tarsus
Halep
Hemedan
Kasrışirin
1639
Rakka
LURİSTAN
RODOS
1522
Humus
KIBRIS
1570
SURİYE
Bağdat
Fırat
Şam
IRAK
Basra
FİLİSTİN
Kudüs
İskenderiye
Ridaniye
1517
Kahire
Akabe
NECİT
MISIR
Nil
Kuseyr
HİCAZ
EL VAHAT
KIZILDENİZ
Medine
Asuan
1. çavlan
Cidde

BiRiNCi BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELİŞİ 1280 –1566

Osmanlı hanedanının Avrupa ve Asya'nın büyük bir bölümüne egemen oluşu tarihin en ilginç gelişmelerinden birisidir. Onüçüncü yüzyılda Osmanlılar, Batı Anadolu'da çöküş halinde bulunan Bizans devletini çevreleyen Türkmen beyliklerinden ancak birine egemendiler, iki yüzyıl içinde yalnızca Güneydoğu Avrupa ve Anadolu'daki eski Bizans topraklarını değil, Macaristan ve Arap dünyasını da içine alan ve modern çağlara kadar sürecek olan bir imparatorluk kurmuşlardı. Osmanlılar kimlerdi? Nereden gelmişlerdi? Egemenliklerini nasıl kurmuşlardı? Ve hem kendileri hem de egemenlikleri altındaki halklar için sonuç ne olmuştur?

1

Tarihte Türkler

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişini incelemeden önce Osmanlıların kimler olduklarını ve Batı Anadolu'ya nasıl geldiklerini bilmemiz gerekir.

Türklerin Kökenleri

Osmanlılar, bugün Dış Moğolistan toprakları içinde olan Baykal Gölü ve Yenisey Nehrinin güneyinde ve Avrasya bozkırlarının doğusundaki Altay Dağları bölgesinde dolaşan göçebelerin soyundandırlar. Daha ileri toplumların niteliği olan resmî hükümet organları ve yasalarından yoksun bu Altaylı göçebelerin kabile örgütleri, gelenekleri ve toplumsal yaptırımlar üzerine kurulu ilkel ve hareketli bir uygarlıkları vardı. Geçimlerini hayvan yetiştiriciliğinden ve kendilerinden zayıf komşularından kopardıkları ile sağlamaktaydılar. Geçici liderliklerini Han'lar yüklenirdi, ancak hanların yetki alanları yeni otlaklar arama ve askerî faaliyetlerle sınırlı olup kabile içindeki kişiler ya da kabileler

arasındaki ilişkilere kadar uzanmamaktaydı. Şamanist inançları arasında insanı hem iyi hem de kötü biçimlerde etkileyebilen özel güçlere sahip ruhlar ve totemler aracılığıyla doğa güçlerine tapmak da bulunuyordu. Bunların gücü karşısında çaresiz insana, ancak ruhları denetleme ve kullanma özel gücüne sahip rahipler olan samanların yardımı korunma sağlayabilirdi. Bu doğru ile yanlış kavramları tanımlanmış daha gelişmiş dinlerin erdemci düşünceleri yerine şamanların doğanın bilinmeyen unsurlarını yorumlamalarına dayanan basit bir korku diniydi. Göçebelik de ideal bir yaşama biçimi olarak kabul edilirdi.

Altay yurdunda İsa'dan önce ikinci yüzyılda başlayan siyasal, askerî ve iklim koşullarındaki değişiklikler göçebe dalgalarını birbiri arkasından bozkırların sınırlarında bulunan yerleşmiş uygarlıklara doğru itmeye başladı. Güneye ve batıya doğru doğu Avrupa, Orta Doğu ve Orta Asya'ya yayılanlar kendi aralarında "Oğuz"; saldırdıkları halklar arasında da genellikle "Türkmen" ya da "Türk" olarak adlandırıldılar. Bunlar kendileri ve sürüleri için yiyecek ve barınak arama süreçlerinde önlerine çıkan yerleşik toplulukları ezip geçtiler, kentleri ve tarım alanlarını yerle bir ettiler. Geçip gittikten sonra arkalarında kalan yerleşik toplumlar evlerini yeniden yaptılar, eski faaliyetlerini yine sürdürdüler. Böylece pek çok yerde bu tür saldırılar etnik ya da ekonomik biçimler üzerinde sürekli bir değişim yaratmamış oldu. Ancak Türklerin otlak olarak benimsedikleri ve daha uzun süreler kaldıkları yerlerde yüzyılların tarım ve ticaret düzenleri kır ekonomisine dönüştü ve Türkler kendilerinden önce var olan yerleşik etnik unsurları büyük ölçüde erittiler.

Hindukuş, Elburz ve Kafkas sıradağları Önasya'da bu saldırılara karşı doğal bir savunma çizgisi oluşturmaktaydı. Ancak bu çizgi. Aral Gölü ile Hindukuş dağları arasında kalan ve kuzey ile güneyi Ceyhun ve Seyhun nehirleriyle sınırlanan Maveraünnehir -nehirler arası- diye bilinen bölgede kırıldı. Buradan İran'a doğal bir yol uzanıyordu, Önasya'nın göçebelerce büyük istilâ hazırlıkları işte burada yapılmıştır. Büyük göçebe dalgaları buradan akmış, Önasya'da egemen olan devletler ve imparatorluklar uygarlıklarını korumak için savunmalarını burada kurmuşlardır.

Onbirinci yüzyıla kadar Önasya imparatorlukları bu çabada büyük ölçüde başarılı olmuşlardır. Göçebe Oğuzlar, Önasya uygarlıklarının kuzeydoğu savunma hattına çarparak gerilemişler, kuzeye ve doğuya daha az direnişle karşılaştıkları bugünkü Rusya ve Doğu Avrupa'ya yönelmişlerdir. Çeşitli göç dalgalarına şu örnekler verilebilir: Beşinci yüzyılda Hunlar, daha sonraları Avarlar, Macarlar, Bulgarlar; yedinci ve onuncu yüzyıllar arasında Kafkaslara ve Kırıma kadar uzanan bir imparatorluk kuran Hazarlar; dokuzuncu yüzyılda Kafkasların doğusunda olduğu kadar Besarabya, Buğdan ve doğu Karpatlara kadar uzanan bölgede egemen olan Peçenekler.

Göktürk İmparatorluğu

Ceyhun savunma hattını yaramayan göçebe kavimlerin çoğu batıya doğru göçlerine devam ettikleri halde bunlardan bir bölümü Önasya sınırlarında yerleşmişler, bölgenin kültürü içinde erimişler, zamanı gelince henüz uygar olmayan kardeşlerinin sürekli saldırılarına karşı oturdukları bölgelerin savunucuları olmuşlardır. Önasya savunma hattı yedinci yüzyıldan onbirinci yüzyıl başlarına kadar Bağdad Abbasi İmparatorluğu elinde bulunduğu sürece bu durum süregelmiştir. Tarihte ilk Türk siyasal varlığı olarak bilinen Göktürk İmparatorluğu buna örnektir. Göktürk İmparatorluğu 552 yılından 744 yılına kadar sürmüş, Karadeniz'den Moğolistan ve Çin'in kuzey sınırlarına, hemen hemen Pasifik kıyılarına kadar uzanmıştır. Bu imparatorluk, gerçekte uygarlık düzeyi "kendini oluşturan birimlerin uygarlığını yansıtan göçebe kavimler topluluğu"ndan pek fazla bir şey değildi. Bu imparatorlukla ondan öncekiler arasında en büyük fark kabilelerle geçici "han"larının bir kabile başkanlığı hanedanı niteliğindeki merkezi otoriteye boyun eğmeleriydi. İmparatorluğun gerçek bir başkenti, sınırları ve Göktürk başkanlarının buyruklarından öte bir yasaları yoktu. Sürüleri için otlak ararken kaldıkları yazlık ve kışlık yerleri dışında yöneticilerin sabit bir yerleri yoktu. Halk geçmişte olduğu gibi Şamanizm ayinleri düzenlemektedir. Kültürleri, taştan ok ucu ve gürz kullanımından silâhlarının uçlarına maden başlıklar yerleştirme noktasına gelmiştir. Bu imparatorluğun önemi, göçebelerle güneydeki yerleşik uygarlıkların, yani "devlet örgütü" kavramı ve "hanedan" kavramı ile bir tür ilişkinin ilk belirtisi olmasıdır.

Göktürk İmparatorluğu doğduktan kısa bir süre sonra, doğu ve batı imparatorlukları olmak üzere ikiye bölünmüştür. Her ikisi de yedinci yüzyılda kuzey Çin yöneticilerinin ismen hükümdarlığını kabul etmişlerdir. 682 yılında Semirehye ve çevresinde toplanmış bulunan batı grubu, bağımsızlığını yeniden kazandı ve bunu 744'e kadar korudu. Orta Asya'da, Orhon ve Yenisey Nehirlerinde bulunan bu döneme ait yazıtlar, Türk dilinin çağımıza erişebilen en eski yazıtlarıdır. Bu imparatorluk, uygarlaşmış komşularıyla canlı bir ticarette bulunmuş ve İran'ın Sasanilerine karşı Bizansla askeri bir ittifak da yapmıştır.

Çöküşünden üç yüzyıl sonra Batı Göktürk imparatorluğunun Maveraünnehir'deki toprakları, buralarda yaşayan boylar ve bölgeye yeni gelen Altaylı göçebeler tarafından paylaşılmıştır. Bunların arasında Maveraünnehir'de yaşayan Oğuzlar, Ceyhun ile kuzeydoğu arasında kalan topraklarda egemen olan ve böylece Araplarla komşu bulunan Korluklar da vardı. Uygurlar, 745 yılından 840 yılına kadar Yenisey havzasında yaşamışlar, bu tarihten sonra da Kırgızlar tarafından yerlerinden atılmışlardır. Kıpçaklar da dokuzuncu yüzyılın sonlarından onikinci yüzyıla kadar İrtiş nehrinden Ceyhun'a kadar uzanan

bölgeyi ele geçirmişlerdir. Bunlardan hiçbiri Göktürk imparatorluğunun genişliğine ve sürekliliğine sahip olamamıştır. Fakat hepsi de güneydeki ileri İslâm uygarlığı ile ilişkide bulunmanın etkilerini kanıtlamaktadırlar. Böylece üç yüzyıl süreyle Seyhun nehri boyunca iki kültür ilişkide bulunmuştur: Bir yanda İran ve Irak Müslüman İmparatorlukları'nda geleneksel Önasya yerleşik uygarlığı, diğer yanda da Göktürklerle bunlardan sonra gelenlerin göçebe uygarlığı. Bunların başlıca ilişkileri ve ilişkilerden doğan sonuçlar nelerdi?

Göçebe boyları Ceyhun'un güneyine geçmek ve yerleşim bölgelerini talan etmek çabalarını sürdürdükçe Müslümanlar da kaleler ve setler inşa edip askeri bir korunma düzeni kurarak Maveraünnehir'e girmeyi gerektiren hareketli bir savunma politikası uyguladıkları için ilk ve belirgin ilişki "askeri çatışmalar" olmuştur. Bu sınırın iki yanında taraflar koruma kolonileri "tampon bölge" geliştirmişlerdir. Müslümanlar tarafındaki bu gruplara "dinsizlere karşı din savaşçıları", "gaziler" denilmekteydi. Sınırın her iki yanında da bu gruplar aynı sınır yaşamını sürdürüyorlar, birbirlerinin silahlarını, taktiklerini, yaşam biçimlerini benimsiyorlar, giderek ortak bir "askerî sınır toplumu" oluşturuyorlardı. Bu iki toplum birbirlerine, içinden çıktıkları ve savunmakta oldukları toplumlardan çok daha yakındı.

İkinci bir ilişki de ticaret ve alışverişti. Göktürk İmparatorluğu ile bu imparatorluğun halefleri Avrupa ile Doğu'nun eski uygarlık merkezleri arasındaki uluslararası kervan yolları üzerinde bulunuyorlardı. Başlangıçta göçebe fetihleri bu yolları altüst etmişse de, Göktürkler ve halefleri, topraklarından kervanların geçmesine izin vermenin, hatta geçmeleri için bunları özendirmenin kendileri için daha yararlı olacağını gördüler. Bu geçiş karşılığı olarak onlardan, uygar ülkelerde üretilen giyim eşyası, araç, gereçler ve silâh alıyorlardı. Bu durum da Göktürkleri, komşularının yerleşik uygarlıklarına daha da yakınlaşmaya yöneltti.

Üçüncü ilişki ve iletim yolu yerleşik devletlerin dinsiz göçebeleri 'uygarlaştırma' ve "dine döndürmek" için sarfedilen misyonerlik çabaları oldu. Sasani İran'dan Zerdüştler, Sogd'dan Maniler, Çin'den Budistler, İran ve Irak'tan Müslümanlar gönderilmişti. Müslüman olmayan büyük grupları "İslâmlaştırma" konusunda resmi bir politika olmadığından bu sonuncular, devletler tarafından gönderilmişlerdi. Ceyhun'un ötesine misyoner gönderenler daha çok İran'ın aşırı ve enerjik sufî mistikleriydi. Böylece göçebeler, Müslümanlığın Sünnî olmayan mezheplerine karşı açık bulunmuş ve bunları kabul etmişlerdir. Bu, ilerde Sünnî İslâm devletlerine egemen oldukları zaman çok önemli bir durum yaratacak olaydır. Misyonerler kimi zaman göçebe boylarıyla birlikte oradan oraya gidiyorlar, kimi zaman da inançlarını yaymak için koloniler kuruyorlardı. Din değiştirme, insanın dinî inançlarında bir değişimden daha önemli bir şeydi. Yeni dinin temsil ettiği bütün uygarlığı, özellikle ahlâk kurallarını kabul etmek, Şamanizme ilişkin vahşî uygulamaları bırakmak, daha

yerleşik bir yaşam biçimini, göçebelik ve savaşçılık yaşamına yeğlersek demekti. Türkler, Türk yazısını bırakıp misyonerlerin alfabesini kullanmaya başladılar. Misyonerler kendi öğretilerini eski göçebe inanç ve uygulamalarıyla özdeşleştirmeye hazır olduklarından bu göçebe boylarının Hıristiyanlık, Müslümanlık ya da Budizm adına benimsedikleri din ve davranışların yerleşik toplumlardakinden çok değişik olduğu söylenebilir.

Göçebeler, hayvansal ürünlerini satmak ve uygarlık ürünlerini satın almak için uygar merkezlere de geliyorlardı. Bir çoğu kervancıların hizmetinde köle, koruyucu ve sonraları Abbasî halifelerinin askerleri olarak buralara geliyorlardı. Onuncu yüzyılda Abbasî hükümetinde ve ordusunda önemli mevkilere yükselmişlerdi. Bazıları, çöküş halinde olan Abbasî İmparatorluğu'nun sınırlarında kendi hanedanlarını kurdular. Örneğin, Karahanlılar onuncu yüzyılın ortasından onüçüncü yüzyılın başlarına kadar Maveraünnehir'i aldılar. Gazneliler Horasan'da, güney Irak'ta ve Afganistan'da hemen hemen aynı dönemde bir imparatorluk kurdular. Büyük Selçuklular da onbirinci yüzyıldan onüçüncü yüzyıla kadar halifelerin koruyucuları olarak İslâm uygarlığının merkezini ele geçirdiler. Bu Türk hanedanlarının her biri İslâmlığı hem canlandırdı; hem de hâlâ bozkırlardan kopup gelen ve uygar olmayan kardeşlerine karşı savundu. Ama gene de hepsi kısa sürede çöktü ve Orta Doğu, kuzeyden ve doğudan gelen, daha yıkıcı yeni göçebe istilâlarıyla giderek artan bir anarşiye gömüldü.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Halefleri

Osmanlılar üzerinde etki bakımından en büyük önemi taşıyan Selçuklular Önasya'ya onuncu yüzyılda girdikleri anlaşılan bir grup Oğuz savaşçısıydı. Selçuklular önceleri Karahanlıların hizmetinde ücretli asker olarak görev almışlardı. Sonraları Horasan ve Maveraünnehir'de kentleri göçebe boylarına ve askerî serüvencilere karşı savunma son olarak da, Bağdad'ın Abbasî halifelerinin saltanatlarına karşı tehditleri savuşturma görevini üstlendiler. 1055 yılında Selçuklu hanedanının gerçek kurucusu Tuğrul Bey, Abbasî halifesini, kendisini Sünnîlerin koruyucusu yapmaya ve sultan olarak tanımaya zorladı. Selçuklular güçsüz olan sonraki dönem halifelerinin ilk askeri koruyucuları değillerdi; ancak bu ilişkiyi düzene sokan ve örgütleyen ilk grup oldular.

Kuzey İran'ın tümü Selçuklu denetimine girip Irak da boyun eğince, Selçuklular göçebe kavimlerin istedikleri otlaklar ve ganimeti sağlamanın yanı sıra Önasya'da egemenliklerini sağlamlaştırmak, refah ve düzeni yerleştirmek zorunluğunu duydular. Selçuklular hâlâ göçebe Türkmenlerin liderleri mi, yoksa şimdi fethettikleri uygarlıkların koruyucuları ve egemenleri miydiler? Selçuklu sultanı, İslâm yasaları ile doğrudan doğruya düzenlenmeyen yönetim, askerî ve dinin kapsamadığı konularda halifenin yasa koyma ve yönetme yetkisinin büyük bir bölümünü eline almıştı. Halife, kişisel davranış ve birey-

sel ilişkiler konularını düzenleme gücüne sahip bir dinsel lider görünümündeydi. İslâm devletinin dünyevî başkanları olarak Selçuklular, Abbasî döneminin son zamanlarında geliştirilen geleneksel Fars-İslâm yönetim örgütünü ele aldılar, düzenlediler ve işlerliğe kavuşturdular. Bunu yaparken büyük ölçüde İranlı yöneticilerden yararlanıyorlardı. Bunlar da Farsçayı canlandırdılar, kendi kültürlerini ön plana çıkardılar, hükümette ve kültürde Arapçanın etkisini ortadan kaldırdılar, imparatorluğun yönetim memurluklarının pek çoğuna, hatta çoğunluğu Arapların oluşturduğu bölgelere bile İranlıları getirdiler.

Halifenin kendilerini tanımasına karşılık Selçuklular İslâm dünyasında Sünnîliğin savunucuları oldular ve Şiîliğin siyasal, askerî ve dinsel etkisini silecek bir hareketin başına geçtiler. Yönetici kadrolardan alınan Şiîlerin yerlerine Sünnî memurlar atandı. Yeterli sayıda Sünnî memur sağlamak için yeni baştan ele alınan Müslüman eğitim düzeni cami okulları ve medreseler yönetimine bağlanmasıyla Sünnî din kurumu güçlendirildi. Daha kişisel bir din gereksinimini doğuran sofî mistik hareketi Sünnî kurumun yorumlarıyla bağdaştırıldı. Sofî tarikatları da Sünnî olarak kabul edilip, Şiîlerin halk yığınlarını ele geçirme çabalarına karşı kullanılmak üzere imparatorluğun her yanına yayıldı.

Doğu İran ve Azerbaycan'ın yerleşik nüfusunu kuzeybatıya iterek kendi kırsal ekonomilerini yerleştirmek isteyen Türkmen göçebe boyları ne olacaktı şimdi? Göçebeler, Selçuklu ordusunun esas unsurunu oluşturdukları sürece bunların hayvan yemi ve ganimet istekleri tümüyle görmezlikten gelinemezdi. Ancak bunları denetim altında tutmak da çok güçtü. Bu soruna karşı Selçuklu çözümü, iktidarı elde tutmak ve yönetimlerini örgütlemek oldu. önce "sultanlık" durumlarını kullanarak fetihlerde aldıkları savaş tutsaklarından ve Kafkasya yaylalarından getirttikleri *memlûk* kölelerinden ücretli, düzenli yeni bir ordu kurdular. Bu yeni ordu, Selçuklulara Türkmen sorununa karşı yeterli bir askerî seçenek sağlayınca da, Türkmenleri İran ve Irak'tan atıp düşmanlarının topraklarına sürdüler.

Ancak bu çözümler ortaya yeni bir malî sorun çıkarmıştı. Bürokratlar ve askerler nereden para alacaklardı? Göçebeleri doyuran ganimetlerin yeterli olmadığı açıktı. Devlet de doğrudan doğruya egemenliğine dayanarak borçlarını ödeyecek yeterli vergiyi salacak derecede güçlü değildi. Çözüm, dolaylı vergi *ikta* biçiminde oldu. İran'da Buyidler tarafından geliştirilen bu yöntem artık yönetimin başlıca birimi olmuştu. Sistemin özü bütün servetin (bütün malların değil) sultana ait olmasıydı. Sultan bunu devletin aylıklı memurları aracılığıyla değil de ikta birimleri kurarak topluyordu. Bu, sahibine bir servet kaynağını yönetmek ve gelirini toplama hakkı veriyordu. Yeni ordunun subaylarına ve yönetimin memurlarına görevleri karşılığı olarak, aylık yerine, bu ikta'lar verildi. Böylece hazine askerlere ve memurlara para bulmak sorunundan kurtuluyor, ikta sahiplerinin de tarımın ve ticaretin gelişip korunmasında

çıkarları oluyordu. Artık geçmişte göçebelerin yaptıkları gibi toprağı yağmalayıp terk edemiyorlardı.

Yeni ordu ve bürokrasi örgütlenip mali güce kavuşunca Türkmenler artık yerleşim bölgelerinden bir an önce çıkartılıp atılabilirlerdi. Onbirinci yüzyılın sonunda Selçuklular göçebe boylarını Mısır'daki Fatımîlere karşı harekete geçirerek Sünnîliğe karşı Şiî tehlikesini sona erdirmek istiyorlardı. Doğu Anadolu'ya uzanan İran ve Irak yaylaları, güneybatı İran dağlarından ve Suriye ile Sina çöllerinden otlaklara giden daha elverişli yollardı. Ayrıca Anadolu'daki Bizans ve Ermeni devletleri daha güçsüz görünüyorlar ve Fatımîlerden daha bol ganimet vadediyorlardı. Selçuklular, Fatımîler'e karşı ilk Haçlılarla ve hatta Bizanslılarla ittifak çabasında bulunduklarından, Türkmenlerin Anadolu'ya girmelerine karşı çıktılar. Türkmenlerin ilk saldırılarını resmî bir işgalle sonuca bağlamak için gayrette bulunmadılar. Ancak daha sonraları Türkmenlerin hareketi Selçukluları da birlikte sürükledi.

Gerçekten de zaman Selçukluların Anadolu'ya girmeleri için çok elverişliydi. Buradaki Hıristiyan savunmaları çok zayıftı. Bizans ordusu iç siyasal tartışmalarla ve askeri isyanlarla zayıflamıştı. Güneydoğu sınırlarının büyük bir bölümünü savunan Ermeni vasal liderleri kendi aralarında kavgaya tutuşmuşlardı ve Bizans yönetimini kabul etmek istemiyorlardı. Bundan başka, Bizans savunma düzeni birbirlerinden ayrı kalelerde görev almış birkaç büyük garnizondan oluşuyordu ve göçebe boylarının bunların arasından sızması işten bile değildi. Hıristiyanlar ağır zırhlara, kargılara ve baltalara güveniyorlar, ancak öldürücü bir etkinlikle ok ve yaylarını kullanan hareketli göçebe atlıları ile boy ölçüşemiyorlardı. Son olarak da, Bizans'ın ekonomik politikası ve dinsel çekişmeleri halkta, kim olursa olsun, saldırganlara karşı koymak için efendilerinin çabalarını desteklemekte bir isteksizlik yaratmıştı.

Türkmenler 1048'de saldırıya başlayarak kuzeyde Ermenistan'ı, Erzurum'u ve Trabzon'u, güneyde Murat Suyu vadisini yağmaladılar. Türkmenler her yıl daha batılara doğru saldırırlarken, 1054'te Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey de bu bölgelere bir sefer açtı. Sultan Alparslan'ın (1063-1072) merkezîleştirme politikası sonunda çok sayıda Türkmen İran'daki Selçuklu yönetiminden kaçtı. Bunlardan çoğu kaçarken Anadolu'ya girdikleri için ücretli asker olmaya razıydılar. Kimi zaman Ermeni ve Bizans derebeylerinin ve prenslerinin hizmetine girip bunların birbirleriyle mücadelelerinde yardımcı oluyorlar, kimi zaman da bunları Türkmen saldırılarına karşı koruyorlardı. Ancak bu durum Hıristiyanları daha çok zayıflatmaktaydı.

Alparslan, Irak'taki durumunu pekiştirince, bölgenin Hıristiyan prensleri üzerinde olduğu kadar sınır Türkmenleri üzerindeki egemenliğini de sağlamlaştırmak için 1065 yılında Doğu Anadolu'ya yeni bir sefer açtı. Bizanslıların, istilâyı önlemek için yukarı Fırat kıyılarından Suriye'ye yaptıkları saldırılar püskürtüldü (1068-1069), bu arada göçebe boyları batı Anadolu'nun daha da

içlerine girmeye devam ettiler. Alparslan hâlâ Bizanslılarla barış yapıp Fatımîlere dönebileceğini umuyordu. Ancak imparator Romanus Diogenus'un doğuya doğru yeni bir sefere çıktığını öğrenince Bizans ordusunu karşılamak için kuzeye yöneldi. Türkler ilk kez böyle bir savaş tehlikesini göze almaktaydılar. İki ordu Van Gölü'nün kuzeyinde Malazgirt'te karşılaştılar, burada tarihin en büyük savaşlarından biri oldu (19 Ağustos 1071). Türklerin manevra yetenekleri, ok ve yay kullanmada üstünlükleri Bizans ordusundaki karışıklıkla birleşince Bizanslılar kaçtılar, imparatorları tutsak edildi. Alparslan hâlâ ana hedef olarak Fatımîleri gördüğünden bu zaferini Anadolu'ya düzenli akınlar yapmak için kullanmadı. Ancak istese de istemese de, bu zafer Bizans'ın Türkmenlere karşı eski sınır savunma düzenini ve örgütlü direnişini parçalamıştı. Artık Selçuklu devletinin düzenli hükümet denetiminden kaçan Türkmenler giderek artan bir sayıda, açılan bu gedikten Anadolu'ya doluyorlardı. Birkaç yıl içinde Kapadokya'nın doğusundaki Bizans Anadolusu, Toros dağlarındaki birkaç kale ve daha yüzyıllarca tutunacak olan Trabzon dışında tümüyle göçebe boylarınca işgal edilmişti. Hâlâ süregelen Bizans iç çatışmaları ve derebeylik anarşisi Türkmenlerin daha batıya ilerlemelerini, buralarda doğudaki çapta yerleşememelerine karşılık İznik ve Boğaziçi'ne kadar ulaşmalarını sağladı.

Bu dönemde bazı Türkmen boylarının başında kendi Han'ları vardı. Diğerleri Selçuk prenslerine, askeri komutanlara bağlıydılar. Yine bir bölümü, Irak'taki sultanın egemenliğini kabul etmek yerine batı sınırlarında talihlerini aramaya çıkmışlardı. Bunlardan bir kısmı kendi küçük devletlerini kurarak mirasçılarına bıraktılar, böylece hanedanlarını kurmuş oldular. Bunlardan biri olan Tuğrul'un amca oğlu Kutalmış'ın oğlu Süleyman Kilikya'da bir grup Türkmenle Bizans imparator ve prenslerine yardım etmiş ve ödül olarak güney orta Anadolu'nun bir bölümünün egemeni olarak tanınmıştı. Daha sonra Türkmen Anadolu'sunun çoğunluğuna egemen olacak Anadolu Selçuklu imparatorluğunun temeli böylece atılmış oluyordu.

Anadolu giderek bir Türk dominyonu haline dönüşürken merkezi İsfahan'da bulunan Büyük Selçuklu İmparatorluğu da doruk noktasına erişmişti. Alparslan, Malazgirt'ten bir yıl sonra Karahanlılara karşı düzenlediği bir seferde öldürülmüş, yerine geçen oğlu Melikşah döneminde (1072-1092) ise imparatorluğun çöküşü başlamıştır. Yeni sultan, genç olması nedeniyle babasının güvenilir başveziri Nizam-ül-Mülk'e dayanmak zorunda kalmıştı. Anadolu Selçuklu devletinin kurulmasını kendisi için bir tehdit olarak gören Melikşah topraklarını kuzey Suriye'ye kadar genişleterek Akdeniz'e ulaştı. Bizanslıların yardımıyla o da Anadolu'da etkinliğini arttırdı ve Anadolu Selçuklularına karşı pek çok Türkmen beyliğinin bağlılığını kazandı. Anadolu Selçukluları artık ancak başkentleri Konya'nın çevresinde, orta ve doğu Anadolu'da birkaç bölgenin egemenliğini ellerinde tutuyorlardı.

Bu eylemler Nizam-ül-Mülk'ün istediğini yapmasını, yani Selçuklu İmparatorluğu'nu pekiştirmesini önlemiştir. Fatımîler hâlâ Mısır ve güney Suriye'deydiler ve bölücü Şiî misyoner çalışmalarını sultanın topraklarında sürdürüyorlardı. Selçuklular kendi sınırları içinde ortaya çıkan yeni bir Şia hareketinin eylemlerinden de zarar görüyorlardı. Bu, Hazar Denizi güneyindeki Alamut kalesinde Hasan el-Sabbah tarafından kurulan İsmailî Bâtınîleri tarikatıydı. Hasan el-Sabbah Selçuklu Devleti'nin siyasal ve dinsel liderlerine karşı başarılı bir tedhiş ve öldürme kampanyası yürütmeye başladı. Bunun yanı sıra iktidarın, egemen olan hanedanın bütün üyeleri arasında paylaşılması gerektiğine ilişkin eski göçebe düşüncesi de Selçukluları zayıflatmaktaydı. Sultan, aile bireylerine geniş topraklar dağıttı ve bunlar da kendi hazinelerini ve ordularını yaratmaya koyuldular. Melikşah, memlûk subaylarına da benzer derebeylik toprakları verdi. Bunlar kendi iktidarlarını güçlendirerek merkezî iktidarın zayıflayıp kendilerinin bağımsız devletler kuracakları günü beklemeye başladılar. Son olarak da, sultanların Sünnî düzenleri ile Şiî Türkmen boylarının arasındaki bölünme giderek ciddileşti. Alparslan bu sorunu Türkmen boylarını Anadolu'ya sürerek çözümlemişti. Ancak şimdi Anadolu Selçukluları Kilikya'da küçük Ermeni devletleri ve kuzey Suriye'de Haçlılarla birlikte başkaldırınca bu yol da tıkanmış oldu. Türkmenler artık Büyük Selçuklu Devleti topraklarında kalmışlardı, yine yerleşik nüfus üzerine saldırılarını sürdürüyorlar. Nizam-ül-Mülk'ün Selçuklu İmparatorluğu'nun temeli kabul ettiği Sünnî'liği güçlendirme çabalarına karşı direniyorlardı. Melikşah ve Nizam-ül-Mülk'ün yaşamları boyunca bu bölücü akımlar denetim altında tutulabiliyordu. Ama 1092'de ikisi de ölünce anarşi ve çözülme başladı, Önasya onikinci ve onüçüncü yüzyıllara kadar süren yeni bir anarşi ve istilâ dönemine girmiş oldu. Doğuda Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yerini bir dizi küçük Türkmen devleti almıştı. Bunların kiminin başında göçebe ordularıyla aşiret reisleri, kiminin başında da çöküntü halinde bulunan sultanlığın atadığı askerî liderlerin *(atabeyler)* gözetimi ve egemenliği altındaki Selçuk prensleri bulunuyordu. Anadolu'da Anadolu Selçukluları, 1099'da Haçlıların gelip Kilikya, Antakya ve Urfa'da kendi krallıklarını kurmalarıyla anayurtları Irak'la bağlarının kopmasına karşın egemenliklerini sürdürmüşlerdir. Son Büyük Selçuklu hükümdarı, Melikşah'ın oğlu Sultan Sancar'dır. Sultan Sancar babasının ölümünden hemen sonra kuzeydoğu'da Horasan bölgesinin yönetimini ele geçirmiştir (1096). Önasya'yı şimdi Maveraünnehir'den tehdit eden Moğol saldırılarına karşı savunma görevi artık ona düşüyordu. Ama onun 1157'de ölümünden sonra Moğolların önünde hiçbir engel kalmamıştı. Bu arada Bağdad'da güçlü ve yetenekli bir halife, al-Nasır (1180-1225) başa geçmişti. Selçuklularla son bağları da koparan al-Nasır, Irak'taki bağımsız Türkmen beyliklerinden çoğunu baskı altına alarak bir kere daha halifelik iktidarını kurdu, hatta Alamut Bâtınîlerini bile özerkliklerini tanımak koşuluyla tedhişçilik poli-

tikalarından vazgeçirtti. Selçukluların sünnîliği sofî mistik tarikatleri ile canlandırma çalışmalarını sürdürdü. Alt sınıf zenaatçıları tarafından büyük kentlerde loncalar ve yardım dernekleri biçiminde kurulan fütuvve örgütlerinden yararlanarak bunları sofî düzeni içine yerleştirdi, bunlara enerjilerini yöneltebilecekleri dinsel idealler gösterdi. Böylece bunları bir tür şövalye toplumu gibi biçimlendirip İslâm toplumunun siyasal karışıklık zamanlarında kendini yenileyebileceği bir araç yaratmaya çalıştı.

Önasya, Al-Nasır'ın ölümü ve Büyük Selçuklu hanedanının sona ermesiyle doğudan gelen iki yeni Moğol istilâsına uğradı. Onikinci yüzyılın ortalarında ve sonlarında Moğolların büyük bir çoğunluğu kuzey Çin'den sürülmüşlerdi. Batıya göçen Moğollar Maveraünnehir'de onikinci yüzyıl sonlarında Selçukluların yerine geçerek Kara Hitay İmparatorluğu'nu kurdular. Diğer Moğollar Çin'de kalıp kuzeydeki ve güneydeki düşmanlarının saldırılarına karşı birleştiler. 1205'te birleşik Moğol konfederasyonu, Timuçin'in önderliğinde bulunuyordu. Timuçin, bütün Moğolları ve belki de bütün Altay halklarını kendi liderliğinde birleştirmek amacını belirtmek için Cengiz Han (Büyük Han) adını aldı. 1206 ile 1215 yıllarında kuzey Çin ile Maveraünnehir arasındaki Asya bozkırlarının büyük bir bölümünü imparatorluğuna katmış, bu sırada tümüyle savaşçı bir toplum yaratırken çok sayıda Türkmeni de ordusuna almıştı. Bundan sonra Çin'e dönmeyi tasarlıyordu. Ancak Maveraünnehir'de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ve Kara Hitaylıların yerini almış olan Harizmşahlılarla barışçı bir ilişkiye giremeyince bütün Önasya'yı kısa bir sürede altüst edecek olan büyük bir saldırıya girişti. Sonunda, istilayı durduran Önasya'nın savunma düzeni değil, Cengiz Han'la haleflerinin ölümlerinden sonra Moğol İmparatorluğunu sarsan bunalımlar oldu. 1242 yılında Moğollar Anadolu Selçuklularını yenilgiye uğratarak Büyük Moğol Hanı'nı hükümdar olarak tanımaya zorladılar. 1252'de Moğol prensi Hulâgu geçici bir gerilemeden sonra Irak'a saldırdı, Bağdad'ı yakıp yıktı. Suriye'ye geçmeden önce son Abbasî halifesini öldürdü (1258). Moğol tehdidi karşısında kalan Mısır'ın başına Memlûk Kölemen hanedanı geçti (1250-1517). Hulâgu'nun Ayn Calut (1260), Suriye ve Filistin'deki orduları yenilgiye uğratıldı. Böylece Moğol yayılmasının doruk noktasına erişilmiş oldu. Ancak Moğollar Önasya'nın geri kalan bölgeleriyle, Orta Asya ve Kuzey Çin'de sürdürdükleri egemenlikleriyle dünyanın en büyük imparatorluklarından birini kurmuş oldular. Bundan kısa bir süre sonra Büyük Moğol İmparatorluğu, son Büyük Han'ın akrabaları arasında bölünerek parçalandı.(1) Hulâgu tarafından İran, Irak ve Anadolu'da kurulan devlet İlhanlı Devleti adını aldı ve onüçüncü yüzyılın ortalarından ondördüncü yüzyılın başlarına kadar devam etti. İlhanlılar bölgeye belirli bir düzen ve güvenlik getirmişlerdi. Selçuklular tarafından başlatılan etnik ve ekonomik değişiklikleri sürdürdüler ve yaygınlaştırdılar. Orta Doğu'nun kuzey bölgelerinde yerleşmiş olan halkı buradan sürerek yerlerine çoğu Türkmen

olan kır göçebelerini getirdiler. İçlerinde önemli sayıda Hıristiyan ve Müslüman unsurlar bulunmasına rağmen çoğunlukla Budist olan bu göçebeler bütün büyük din gruplarına belirli bir özgürlük tanıdılar. Ancak sonunda İslâm'ın Şiî kolunu seçip bundan sonra Selçukluların İslâmlığı canlandırma ve yayma rollerini üstlendiler. İlhanlılar askerî bakımdan İran ve Irak'ı, Mısır ve Suriye'nin Memlûklerine karşı saldırı üsleri olarak kullandılar (1250-1517) ve Önasya uygarlığını, kendilerini kuzeyden izlemeye çalışan Müslüman olmayan Moğol Çağatay güruhuna karşı savundular. İlhanlılar Önasya'daki iç birliği siyasal açıdan yeniden kurmak için Memlûklerle birleşmişlerdi. Ancak bundan önceki Türk imparatorluklarının yıkılmasına yol açan göçebe hanedan ve hükümet kavramı Moğolların da yüz yıllık egemenlikten sonra çökmelerine neden oldu, Önasya yine anarşi içine girdi. Şimdi sorun Önasya'nın yeni bir istilâya uğrayıp uğramayacağıydı. Böyle bir tehlikeyle karşılaşılmadı. Bu kez eski İslâm halifelerinin topraklarından değil de, onüçüncü yüzyıl sonlarında Batı Anadolu'ya yerleşen Osmanlılar tarafından, Önasya'nın içinden, yeni bir imparatorluk kuruldu. Onüçüncü yüzyıl Anadolu toplumu ve kuruluşları Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesine ve onun Önasya'yı kurtarmasına ne gibi katkılarda bulunmuştur, şimdi onu görelim.

Onikinci ve Onüçüncü Yüzyıllarda Anadolu

Bizans'tan Türk egemenliğine geçiş döneminde Anadolu, büyük halifelerin Yüksek İslâm uygarlığı unsurlarını sınır bölgelerine uç'lara[2] özgü apayrı melez bir kültürle birleştirmekteydi. Sultanın otoritesi bir emir, yani sınır vilâyetinin komutanı tarafından temsil edilmekteydi. Emir, hem yönetici hem de askerî komutandı ve genellikle Konya'nın ileri gelen ailelerinden birinden gelirdi. Bu resmî örgüte karşıt olarak da uçbeyliklerinde yöresel düzeyde gerçek güç merkezleri Türkmen boylarıydı. Bey adı verilen komutanlar kâfirlere karşı savaşımı sürdürdükleri için "İslâm dini savaşçıları", yani "gazi" idiler. Selçukluların karşı savlarına karşın bu uç beyleri Selçuk sınır vilayetleri emirlerinden bağımsızdılar. Aralarında ancak kişisel "sadakat" bağları bulunabilirdi.

Bu bölgeler etnik ve dinsel bakımdan karmaşıktılar. Burada yalnızca göçebeler değil, Doğu'nun karışıklığından kaçan çeşitli *ırk* ve dinlerden kentliler, İslâmlığın sınırlarında yeni yaşamlar arayan insanlar vardı. Göçebe savaşçılar sınır bölgelerinde yaşarlardı. Bölgenin kasabaları, hem Bizans hem de ileri İslâm uygarlığı etkisiyle, kültür merkezleri olmuş, köyler üzerinde dengeli bir denetim kurmak isteyen liderler için başkent görevini yüklenmişlerdi. Böylece sınır bölgelerinde ileri İslâm uygarlığı ile eski İslâm ülkelerinde bulunan anarşik göçebe toplumu arasında çatışmalar çıkması doğaldı. Göçebeler arasında pek geçerli olan şiîlik ve özellikle mistik Sofîlik Türk Anadolu'sunda en önem-

li ve yaygın din oldu. Türkmenler, halk üzerindeki etkilerinden dolayı Büyük Selçukluların başlarından attıklarına sevindikleri mistik liderlerini de birlikte getirmişlerdi. Bütün Anadolu boyunca bu liderler kendi tarikatlarını kurdular, konfederasyonlar biçiminde örgütlediler. Bunlarla bağıntılı olan zenaatkâr loncaları ile birlikte toplumun güçlü ve yaşamsal önemi olan altyapısını oluşturarak büyük halk kitlelerini zamanın siyasal ve askerî karmaşıklığına karşı korudular. Türk Anadolu'su yaşayan Hıristiyan kültür ve geleneğini almış ve kısmen de yansıtmaktaydı. Türklerin Anadolu'yu istilâsı sırasında bazı Hıristiyanlar öldürülmüş ya da yerlerinden atılmışlarsa da, bunların çoğu yerlerinde kaldılar, eski gelenek ve dinlerini sürdürdüler. Bir bölümü de İslâmlığı kabul ederek istilâcıların ırk ve kültürüne karıştılar. Bunların yaşam ve yönetim biçimleri göçebeler tarafından yerleşme sürecinin bir gereği olarak kabul edildi. Bazı Türkmen mistik tarikatları Hıristiyanların kutsal yerlerini de işgal ettiler. Buralarda Hıristiyanların ve Müslümanların aynı mabette yanyana ibadet etmeleri olağandı.

Türk Anadolu'su İslâm ve Türk yaldızıyla cilalanmış bir Bizans değildi. Anadolu Selçuklularının temel hükümet ve toplum kurumları eski İslâm halifeleri tarafından geliştirilmiş, Büyük Selçuklularca canlandırılmış ve sonraki çağlara taşınmıştı. Türkmenler, Orta Asya'daki Göktürk İmparatorluğu zamanında geliştirilen devlet yönetimi ve savaş geleneklerini de sürdürmekteydiler. Sonuç olarak bu İslâm ve Türk unsurları Türk Anadolu'sunda ortaya çıkan bu yeni uygarlık bileşimine egemen oldular.(3)

Türkmen Beylikleri

Türkmen beylerinin ve boylarının pek çoğu yalnızca kâfirlerle dövüşmekle kalmayıp Anadolu Selçuklu İmparatorluğu bünyesindeki çatışmalara da karışmışlar, önce Selçuklular, sonra da Moğollar zayıfladıkça elde ettikleri fetih ganimetlerini kendi bağımsız beyliklerini kurma yolunda kullanmışlardır. Batı Anadolu'da ilk Türkmen liderlerinden biri güneybatı kıyı bölgelerinde bir gazi olan ve Bizans sahillerine baskınlar veren Menteşe Bey'di. Kuzeydoğuda 1286 yılında Kütahya bölgesinde güçlü Germiyan hanedanı kurulmuş ve Moğol yönetimine karşı direnişlerin başına geçerek çok sayıda Türkmeni kendi yanına çekmişti. Menderes ve Gediz vadileri ile Ege kıyılarına kadar gönderilen Germiyanlı komutanlar Bizanslılara karşı öylesine başarılı olmuşlardı ki, sonunda kendi bağımsız beyliklerini kurmuşlardı. Önceleri İzmir çevresinde kurulan Aydınoğulları hanedanı, kurucusunun ikinci oğlu Umur Bey zamanında büyük bir deniz gücü oluşturdu. Bizans'ın Trakya kıyılarına baskınlar yaptı ve zaman zaman Bizanslıların taht için savaşımlarına ücretli askerler olarak müdahale etti. Sonraları 1313 yıllarında başka Germiyanoğlu komutanları, başkenti Manisa olmak üzere kuzey Lidya'da Saruhanoğlu Beyliğini kurdular.

Saruhanoğulları da bir Ege deniz gücü oldu ve sık sık bölgenin Ceneviz adalarıyla ve Naksos dükleriyle savaşa girdi. Germiyan komutanlarının kurdukları son beylik Karesi Beyliği'dir. Başkenti Balıkesir olan ve Bergama, Edremit ve Çanakkale kıyıları ve Çanakkale Boğazına kadar tüm Marmara kıyılarını kaplamasına karşın Karesi Beyliği Ege Denizinde Aydınoğulları ve Saruhanoğulları kadar güçlü olamadılar.[4]

Aydın, Saruhan ve Karaman beylikleri ile karşılaştırılınca Osman Gazi ve soyundan gelenlerce kurulan Osmanlı Beyliği'nin başlangıçta kendi çapında olan diğer beyliklerden üstün bir yanı yoktu. Osmanlılar kuzey Frigya'da Eskişehir ve İznik arasında Domaniç dağının kuzeydoğusunda Söğüt'e kadar uzanan yamaçlarındaki yaylalara yerleşmişler, sonra orta Anadolu yaylasından batıya açılan geçitlere doğru yayılarak tarih sahnesine sessiz bir biçimde girmişlerdi.

Bizans'ın Direnişi

Türkmenlerin oluşturduğu tehdit artıyor, süregelen iç sorunlarla zayıflamış olan Bizans da buna karşı koyamıyordu. Bizans'ta orduya egemen olan toprak sahibi orta sınıfla bürokratlar, yine bu orta sınıfla özgür köylüler arasında sürekli bir iktidar savaşımı vardı. Paranın ayarının bozulmasından, aşırı vergilerden, hükümdar ve valilerin savurganlığından doğan ekonomik güçlükler de ortaya çıkmıştı. Malazgirt Savaşında (1071) Bizans'ın yenilgisi ve bunu izleyen on yıl içinde Türkmenlerin geçici de olsa Anadolu'nun büyük bir bölümünü istilâ etmeleri, çöküşün ilk belirtileriydi. Bizanslılar Türkmenleri batı Anadolu'dan püskürttükleri halde (1081-1143), İstanbul'un Latinlerin denetiminde bulunması (1204-1261) ve Bizanslıların başkentlerini ele geçirmek için savaşımları, Türkmenlere karşı savunmalarını zayıflatıyordu. İstanbul'da Bizans egemenliğinin yeniden kurulmasıyla, Anadolu'ya karşı duyulan ilgi azaldı ve Bizans derebeyleri ilerlemekte olan Türkmenlere karşı birleşik bir direniş kuramadılar.

İlgili Notlar - 1:

(1) Bunların arasında şunlar bulunuyordu: Çin'in Moğol İmparatorluğu, bugünkü Rusya'da bulunan Altınordu, Türkistan'da Çağatay hanedanı, Orta Doğu'daki Moğol İmparatorluğu olan İlhanlılar.

(2) Bunların en önemlisi Bizans kıyılarında Makri Körfezindeki batıya Kastamonu'ya doğru uzanamıydı. Ayrıca Kilikya'da Malazgirt Savaşından sonra güneye kaçanlar tarafından kurulan *Emareti-i malik al-sevahil* Küçük Ermeni Krallığına (1060-1375), Antakya ve Kıbrıs'taki Latin prensliklerine karşıydı. Üçüncü uç beyliği de Bizans'ın Trabzon prensliği sınırlarıyla karşı karşıydı ve doğuda Samsun ile Bafra'yı, batıda Kastamonu ile Sinop'u kapsıyordu.

(3) Osmanlı öncesi Anadolu uygarlığının ayrıntıları için bkz.: Cahen. Osmanlıdan önce Anadolu'da Türkler. E Yayınları 1979.

(4) Menteşe beyliğinin doğusunda Güney Anadolu kıyılarında başkenti Eğridir olan ve Antalya'yı da içine alan Hamitoğulları beyliği bulunuyordu. 1325'te Hamitoğulları tarafından fethedilene kadar Eşrefoğulları başkent Beyşehir olmak üzere Akşehir ve Seydişehir'e sahiptiler. Bütün beyliklerin en güçlüsü olan Karamanoğulları, Toros dağlarında Larende'de onüçüncü yüzyılın başlarında kurulmuş, sonradan bütün güneydoğu Anadolu'yu, Ermenek ve Kargı nehrine kadar doğu Antalya'yı ele geçirmişlerdi. Onüçüncü yüzyıl sonlarında orta Anadolu'ya yayılmışlar, İlhanlılar tarafından iki kez yenilgiye uğratıldıktan sonra Konya'yı zaptetmişler ve burasını Selçuklulardan sonra başkent yapmışlardır.
Son olarak da, Karadeniz'in Trabzon'dan sonra güney kıyılarında ve Boğaziçi'nin batısında hâlâ Bizans egemenliğinde olan küçük beylikler vardı. Samsun'da Canikoğulları, Ordu ve Giresun'da Emiroğulları, Merzifon ve Havza'da Tavşanoğulları, Terme ve Çarşamba'da Tacuddinoğulları; Karaman hanedanından biri tarafından başkenti Kastamonu'da olmak üzere kurulan Çandaroğulları hanedanı sonraları topraklarını genişleterek Sinop'u ve Çankırı'yı almıştı. Ayrıca merkezi Göynük'de olan ve Taraklı ile Mudurnu'ya kadar uzanan Umur Hanoğulları da vardı.

2

Birinci Osmanlı İmparatorluğu, 1280 –1413

Ortaya çıkışlarının ilk yüzyılı Osmanlıların kahramanlık çağıydı. Gazilerin önderleri olarak atlarından inmeyen hanedan kurucuları, çevrelerindeki kâfir topraklarını yağmalamak ve fethetmek için örgütlenmiş Türk boylarının komutanlarıydılar. Bizans direnişinin kırılmasıyla, Osmanlılar Batı Anadolu'da ve Çanakkale Boğazını geçerek güneydoğu Avrupa'da yayılmayı, daha güçlü olan Müslüman ve Türk komşularına karşı yürümekten kolay bulmuşlardı. Trakya ve Makedonya'dan hızla geçen Osmanlılar Bulgaristan'ın büyük bir bölümünü, Kuzey Yunanistan'ı, Bosna'yı ve Tuna kıyılarına kadar Sırbistan'ı ele geçirdiler. Geliştirdikleri yönetim düzenine göre yerli Hıristiyan prensler, Osmanlı egemenliğini kabul edip para ve orduya asker verdikleri sürece durumlarını ve topraklarını koruyorlardı. Osmanlıların bu dönemde başarılı olmalarının nedeni kâfirlere karşı savaşan gaziler oldukları için Moğolların önünden Anadolu'ya kaçan binlerce göçebeyi ordularına katabilmiş olmalarıdır. İlk Osmanlı önderleri aynı zamanda, merkezîleşmiş devletin savunmalarının yetersiz kaldığı yerlerde halka yardım ve kurtuluş getirmek için örgütlenmiş olan *ahi* derneklerinin de üyeleri ve kimi zaman da liderleriydiler. Anadolu'da başka Türkmen gazi önderlerinin de varlığına rağmen, Osmanlılar Bizanslılarla doğrudan doğruya ilişkide bulunduklarından onların zayıflıklarından yararlanabilir ve böylece Boğazların ötesindeki Hıristiyan topraklarının fethini mümkün kılan insan gücünü toplayabilirlerdi.

Şu halde Birinci Osmanlı İmparatorluğu hem dinsel hem de ekonomik amaçlar temeli üzerine kurulmuştur. Osmanlılar İslâm egemenliğini yaymayı ve ganimet toplamayı amaçlıyorlardı. Ancak dönemin son hükümdarı Avrupa fetihlerinin getirdiği servet ve gücü Türk ve Müslüman Doğu'yu istilâ etmek için kullanınca Timurlenk'in başında olduğu yeni bir göçebe ordusunun saldırısıyla karşılaştı. Timurlenk Osmanlı ordusunu yendi, imparatorluğu parçaladı, Osmanlıları diğer Türkmen beylikleri ile eşit düzeye indirdi. Osmanlı ta-

rihinin ilk dönemi, daha doğrusu birinci Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı toplumunun çeşitli unsurlarının iktidara sahip olmak için çabaladıkları, tüm bölgeyi yeniden bir kargaşaya sürükleyen Fetret Devri ile sona erdi (1402 -1413).

Osmanlıların Kökenleri ve Gaziler Dönemi, 1250-1389

Osmanlıların ortaya çıkışları, Kastamonu'daki başkenti Bizans'la karşı karşıya bulunan batı uç beyliği olaylarıyla yakından ilişkilidir. 1284'de bu beyliğin başında Selçuklu veziri Hüsamuddin Çoban'ın oğlu Yavlak Arslan bulunuyordu. Beylik de Çobanoğulları Beyliği olarak anılmaktaydı. İlhanlı devletinde Argun Han'ın ölümünden ve yerine Gaihatu'nun seçilmesinden (22 Temmuz 1291) sonra uç beyliklerinin Selçuklu askeri komutanı ve Selçuklu sultanı Mesut'un kardeşi Kılıç Arslan kardeşine baş kaldırdı. Yavlak Arslan ve oğlu Ali birleşik Moğol ve Selçuklu ordularıyla işbirliği yaparak Kılıç Arslan'ı yendiler ve bu yengilerinden kazandıkları üstünlüğü bağımsız olma yolunda kullandılar. Ali, Bizans topraklarına Sakarya Nehri'nin batısına kadar girdi. Sonra gücünü pekiştirmek için Bizanslılarla anlaştı, Türkmen gazilerine ve Moğollara karşı onların ücretli askerliğini yüklendi. Batı uçbeyliklerinde Ali'nin gazi liderliği rolünü de Osmanlı hanedanının kurucusu Osman Bey aldı. Kimdi bu Osman Bey? Hanedanı neden ve nasıl tam bu zamanda ortaya çıkabilmişti?

Osmanlıların kökeni sorunu tarihçileri çok uğraştırmıştır, ancak hem çağdaş kaynakların bulunmaması hem de sonradan olaylar konusunda çelişik açıklamalar verilmesi kesin bir şey söyleyebilmeyi olanaksız kılmaktadır. Geleneksel açıklamaya göre hanedanın atası onikinci yüzyıl sonlarında kuzeydoğu İran'da küçük Mâhân bölgesine egemen olan. Türkmen Kayı boyunun önderi Süleyman Şah'tır. Süleyman Şah'ın, onüçüncü yüzyıl başlarında binlerce Türkmenle birlikte Orta Asya'dan gelen yeni istilâcıların elinde ölmemek ya da tutsak olmamak için Moğolların önünden kaçtığı söylenmektedir. Fırat'ı geçip Suriye'ye girerken boğulmuş, ailesi bölünmüş, iki oğlu ailenin büyük bir bölümünü geriye, Horasan'a götürmüşler ve orada Moğol hizmetine girmişler, diğer oğlu Ertuğrul ise ailenin geri kalan bölümünü batıya, Anadolu'ya geçirmiştir.

Anadolu'da Osmanlı hanedanının kurucusu olarak Ertuğrul Bey bilinir. Moğollar Irak'tan geçerek Doğu Anadolu'yu sıkıştırmaya başladıklarında Ertuğrul Bey'in 400 kişiyle birlikte hem Bizanslılara hem de Moğollara karşı yedek kuvvet olarak Selçuklu hizmetine girdiği ileri sürülmektedir. Selçuklu sultanı bu hizmeti karşılığı kendisine Batı Anadolu'da iki küçük bölgeyi, Bizans'ın Bitinya eyaleti sınırlarındaki Söğüt ve Domaniç'i yurt olarak vermiştir. Ertuğrul Bey 1280 yıllarında ölünce bu topraklar ve Kayı boyunun liderliği oğlu Osman Bey'e geçmiştir.

Bu hikâyenin pek çok değişik biçimi vardır. Bunların arasında en önemlisi yakın zamanlarda bulunan bazı onüçüncü yüzyıl belgelerine dayandırılmak-

tadır. Buna göre Osmanlıların ataları onüçüncü yüzyılda Anadolu'ya Moğollardan kaçarak girenler değil Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya yayılan Türkmenlerdendir. Bu bilgiye göre Osmanlıların ataları iki yüz yıl boyunca hizmetlerini en yüksek parayı verene satan köksüz göçebeler olmalıdırlar. Böylesine bir durumda Selçuklularla var olduğu ileri sürülen bağlar da pek kuşkuludur. Osmanlılar bir imparatorluk kurduktan sonra atalarının Anadolu'ya Selçukluların hizmetinde bulunan askerî komutanlar olarak girdikleri düşüncesini yaymış olabilirler. Bu hikayelerdeki gerçek ne olursa olsun, asıl olan Osmanlı hanedanının kurucusu olan Osman Bey'in Söğüt kasabasında 1258 yıllarında doğduğu ve 1280 yıllarında uç emiri Bizanslılarla savaşımını terk edeceği bir sırada Bitinya sınırlarındaki toprakların kendisine miras kaldığıdır.

I. Osman 1280 -1324

Osman Bey'in katkıları, hanedanı kurmak ve devlet güçlenene kadar kendisinden daha kuvvetli Türkmen komşularla bir çatışmaya girmemek ve kendi beyliğini Bizanslılar aleyhine geliştirme politikasını başlatmakla sınırlıdır, ilk ilerlemeleri kuzey Frikya'nın Eskişehir yakınlarındaki çorak bölgelerinden Bitinya'nın daha verimli topraklarına ve kuzeydeki Bizanslı derebeylerinin üzerine doğru olmuştur. Selçukluların politikasını taklit eden Osman Bey, sınır bölgelerini her birinin başında birer uç beyi bulunan üç beyliğe bölmüştü. Bu beyliklerin kuzeyde Karadeniz, İzmit ve İznik ile sınırları vardı. Osman Bey'in ilk akınlarını bu uç beyleri Bizans tekfurlarına karşı yapmışlardır. Kimi tekfurlar savaşlarda yenik düşmüşler, kimileri toprak satın almalarıyla, evlenmeler ve diğer yollarla barış içinde tehlikesiz kılınmışlardı. Osman Bey Selçukluların çökmesinden sonra Orta Anadolu yaylasından Bitinya ovalarına giren yolları tutan Eskişehir ve Karacahisar kalelerini ele geçirerek 1300 yıllarında gerçek fetihlere başladı. Ele geçirdiği ilk büyük kent olan Yenişehir'i Osmanlı başkenti yaparak toplumunu göçebelikten kurtarıp daha yerleşik bir yaşama düzeyine getirdi. Osman Bey ve savaşçıları bundan sonra Sakarya nehrine doğru doğuya at sürerek Bilecik ve Yarhisar kalelerini ele geçirdiler. Bizans'ın Bitinya eyaletinin başkenti Bursa ile İznik arasındaki kara ulaşımını kestiler. Bölgenin Bizanslıları artık başkent Konstantinopolis ile Marmara Denizi kıyısındaki Mudanya ve diğer küçük limanlardan deniz yoluyla haberleşebiliyorlardı. Selçuklu hanedanı çöküp yok olunca Anadolu'daki diğer Türkmen hanedanları gibi Osmanlılar da İlhanlıların egemenliklerini kabul ettiler ve İlhanlılara düzenli olarak vergi ve zaman zaman da asker gönderdiler.

Osmanlı beyliği Yenişehir'de kurulduktan sonra Osman Bey saltanatının geri kalan döneminde topraklarını Sakarya nehrinin kuzeyine Karadeniz'e, ve Marmara Denizi'ne doğru güneye genişleterek her iki bölgede de amaçladığı toprakları 1308 yılına kadar ele geçirdi. Böylece önemli Bizans kenti olan Bur-

sa artık tek başına kalmıştı. Kent güçlü bir savunmaya sahipti ve Bizanslılar gerekli yardım malzemesini getirttikleri deniz yollarını açık tutabildikleri sürece Bursa çevresindeki bütün toprakların Osmanlılar tarafından işgal edilmesine karşın Bursa düşmedi. Ancak Osman Bey Mudanya limanını ele geçirince Bursa'nın dış dünya ile son bağlantısı da kesilmiş oldu (1321). Bursa'nın bundan sonra daha beş yıl direnebilmesi savunucularının parlak başarıları sonucudur. Ancak sonunda 6 Nisan 1326'da bu sıralarda hem devlet işlerinde hem orduda babasının baş yardımcısı olan Osman Bey'in oğlu Orhan Bey tarafından düşürüldü.

Bursa'nın ele geçmesi Osmanlılar için önemli bir adımdı. Göçebe bir uçbeyliğinden başkenti, sınırları, yerleşik halkı olan düzenli bir ordu geliştirip devletini savunma ve genişletme olanağına sahip gerçek bir devlete dönüşmüştür. Konstantinopolis'teki Bizanslı siyasal gruplar bu kez yardım için Osmanlılara başvurdular. Osmanlı liderleri birbirleriyle rekabet eden Bizans imparatorlarının ve soylularının destekleyicileri oldular, ücretli asker olarak İstanbul ve Trakya'ya güç gönderdiler. Bizanslıların zayıflıkları ve yeni fetih olanakları karşısında artık gözleri açılmıştı. Osmanlılar İlhanlıların boyunduruğundan çıkmış sayılırlardı, ancak ismen bir bağlılıkları vardı onlara. Bursa'nın alınmasıyla bu son bağlar da koptu ve Orhan Bey geleneksel Önasya egemenlik belirtilerini gösterdi: Sikke bastırdı ve Cuma namazında kendi adına hutbe okuttu. Osman Bey'in geliştirdiği temel Osmanlı fetih politikası kendisinden sonra geleneklerce de on dördüncü yüzyıl boyunca değiştirilmedi. Yani Osmanlılar hem sınır bölgelerinin emirleri olarak Türkmen gazilerine kâfirlere karşı önderlik ediyorlar, hem de ahi loncalarının üyeleri olarak Anadolu'ya düzen ve siyasal birlik getirmeye çalışıyorlardı. Osman Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Orhan Bey'in geçmesi *ahiler* tarafından onaylandı, süregelen akınlarla da gazilerin desteği sağlanmış oldu.

Orhan Gazi, 1324 –1359

Yeni alınan topraklarda Orhan Gazi *ahi* birlikleri ile derviş tarikatlerini desteklemek ve malî kaynak sağlamak için *vakıflar* kuruyordu. Orhan Gazi babası tarafından başlatılan istilâ politikasını da sürdürdü, kâfirlere karşı yayılmanın önemini belirtti. Daha güçlü olan Müslüman Türkmen komşularına karşı düşmanca hareketlerden kaçınıyor, o bölgelerde barışçı yollarla elde edebildiği toprakları almakla yetiniyordu. Bu dönemde Orhan Gazi'nin ordusu ve hükümeti istilâ edilen topraklarda ün ve ganimet peşinde Osmanlılara hizmet eden Anadolu'nun belli başlı Türkmen ailelerinin üyelerinden oluşuyordu. Yine bu dönemde Osmanlı hizmetine birkaç Hıristiyan ve Hıristiyanlıktan Müslümanlığa dönen birkaç kişi girmişse de, bunların Osmanlı gelişmesini etkileyecek sayılara ulaşması Avrupa'daki büyük fetihlerden sonradır.

Orhan Gazi tahta çıktıktan hemen sonra Marmara'ya doğru yürüdü. Karşısına çıkan İmparator III. Andronikus (1328-1341) tarafından yönetilen büyük bir Bizans ordusu 1328'de Maltepe'de bozguna uğratıldı. İmparator Konstantinopolis'e kaçtı, Bizans da Anadolu'da askeri direniş hareketlerine son verdi ve hatta Anadolu'da kalan Bizans kentlerine yardımdan bile vazgeçti. Orhan Gazi bundan sonra İznik yarımadasının büyük bir bölümünü, güneyde Yalova'ya kadar İzmit körfezi kıyılarını, Gebze ve Eskihisar'ı ele geçirdi. Sonunda da hiçbir direnmeyle karşılaşmadan 2 Mart 1331'de İznik'i aldı.

Bundan sonraki altı yıl içinde Orhan Gazi kuzeydoğu Anadolu'daki geri kalan Bizans topraklarını hiçbir direnişle karşılaşmadan ele geçirdi. 1337'de altı yıl süren bir kuşatmadan sonra ticaret merkezi İzmit'i ve bir yıl sonra da Üsküdar'ı aldı. Bu durum Osmanlı devletini bölgenin en güçlü Türkmen Beyliklerinden biri haline getirmiş ve kâfire karşı savaşta önderlik durumunu sağlamlaştırmıştı. Kuzeydoğu Anadolu'daki Trabzon, Dördüncü Haçlı Seferi'nden bu yana İstanbul'dan bağımsız olmasına karşın hâlâ Bizanslıydı. Bizans Batı Anadolu kıyılarında Karadeniz'de Şile'den Üsküdar'a olan bölümü ve Paphlagonia bölgesinde Amasra kentini elinde tutuyordu ama bunlar Osmanlılara bir tehlike oluşturamayacak kadar dağınık bölgelerdi.

Orhan Gazi Marmara Denizi kıyısında Göynük bölgesinde Umur Han'ın topraklarını, iç bölünmelerden yararlanarak ve önce gruplardan biri sonra diğeriyle bağlantılar kurup sonunda ödül olarak her birinden toprak kopartıp bütün Karesi Beyliğini (1345) alarak durumunu sağlamlaştırdı. Karesi Beyliği topraklarının alınması Bizanslılara karşı kazanılan zaferlerden daha önemliydi. Osmanlılar böylece Çanakkale'ye kadar gelerek, Boğazın güney kıyılarını ellerinde bulunduruyorlardı. Artık ilk fırsatta Avrupa'ya geçebilirlerdi. Orhan Gazi böylece Bizans'ın kavgalarına karışacak ve hatta Bizans topraklarına akınlar yapıp işgal edecek durumdaydı. Bir başka önemli sonuç da, gelecekte hanedanın ileri gelen askerî ve yönetici kişileri olacak bazı Türk komutanlarının ve bu arada Bizans dönmesi Evrenos Bey'in Orhan Gazi'nin hizmetine girmeleriydi. Osmanlı devleti şimdi dört bölgeden oluşuyordu: 1–Söğüt ve Eskişehir'in içinde bulunduğu ilk beylik; 2– Bursa ve İznik'in içinde olduğu ve Orhan Gazi'nin özel mülkü olarak yönetilen Hüdavendigâr eyaleti; 3 – İzmit'in içinde olduğu Kocaeli; ve 4 – Balıkesir ve Bergama'nın içinde bulunduğu eski Karesi beyliği.

Orhan Gazi ancak bundan sonra dikkatini Avrupa'ya[1] çevirebilirdi, imparator III. Andronikus'un ölümünden (1341) sonra VI. İoannes Kantakuzinos Bizans tahtını daha önceki ortak imparator V. İoannes Paleologos'un elinden almak için Sırp ve Türk paralı askerlerinden yararlandı. Aydınoğulları bölgesinden gelen Türklerin Makedonya'yı yağmalamalarına ve ganimet almalarına izin verdi. Umur Bey'in ölümünden (1344) sonra Aydınoğulları kısa sürede çöktü. Bu sırada Çanakkale Orhan Gazi tarafından ele geçirildiği için Kan-

takuzinos yardım için ona başvurdu. Orhan Gazi 5500 askerle Trakya'ya geçti ve İstanbul'un kuzeyinde Karadeniz kıyılarını V. İoannes'in annesi Savoy'lu Anna'nın elinden aldı, böylece Kantakuzinos tahta oturdu. Buna karşılık imparator kızı Theodora'yı Orhan Gazi'ye verdi ve Orhan Gazi'nin askerlerinin Gelibolu ve Trakya'yı yağmalamalarına göz yumdu. Bunu 1345 ve 1348 yılları arasında gerçekleştiren Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa tıpkı yarım yüzyıl önce Osman Bey'in Selçuklularca atanması gibi ilk Osmanlı uçbeyliğine atandı.

Bu noktaya kadar Orhan Gazi, Umur Bey'den daha fazla bir şey yapmamış, yalnızca Kantakuzinos'a yardım etmiş ve karşılığında Bizans topraklarını yağmalamıştı. Bizans topraklarına girme iznini bazı sürekli fetihler yapmak için de kullanmıştır. 1349'da Sırp Stefan Duşan (1331-1355) Selanik'i Bizanslılardan alınca, Orhan Gazi, Kantakuzinos'un isteği üzerine Süleyman Paşa'yı 20.000 askerle kenti geri almaya gönderdi. Süleyman Paşa Bizans donanmasının yardımıyla Sırpları geri püskürttü ve Selanik'i Bizanslılar adına aldı. Bundan kısa bir süre sonra Kantakuzinos yine Orhan Gazi'nin yardımıyla V. İoannes'in topladığı bir Sırp ve Bulgar ordusunu Dimetoka'da yendi (1352). Buna karşılık Kantakuzinos Osmanlılara gelecekteki bu tür seferleri için Çanakkale'de Çimpe kalesini verdi. Bu armağan Orhan Gazi'nin fetihlerinde yeni bir dönemin açılmasına neden olmuştu. Süleyman Paşa 1353 yılından başlayarak Çimpe'den kuzeye hareket edip yalnızca Trakya'yı yağmalamakla kalmadı, Tekirdağ'a kadar uzanan bir dizi kentte sürekli Osmanlı egemenliğini kurdu. Bizans İmparatorluğu içinde Venediklilerin egemen ticarî durumlarını yıpratmak için Osmanlılardan yararlanmak isteyen Cenevizliler de kendisine yardımcı oldular (1354).

Kantakuzinos, Süleyman Paşa'nın fetihlerini itirazla karşıladı, kendilerine yalnızca yağma için izin verildiğini, Çimpe'nin yalnızca bu amaç için geçici bir üs olarak bırakıldığını ileri sürdü. Orhan Gazi, oğluna Cimpe'den çıkmasını söyleyeceğini, ancak İslâm yasalarına göre Müslümanlar tarafından kâfirlerden alınan topraklar terk edilemeyeceği için Gelibolu ile Trakya'da fethedilen diğer toprakları geri veremeyeceğini bildirdi. Osmanlı tarihlerine göre bu sırada (2 Mart 1354) içlerinde Çimpe de olmak üzere Gelibolu'daki Bizans kaleleri bir depremde yıkıldılar ve Süleyman Paşa depremin Tanrı'nın Türklerin kalede kalmalarını istediğini söyleyerek imparatorun itirazlarına rağmen kaleyi teslim etmeyeceğini bildirdi. Böylece Gelibolu Osmanlıların Avrupa'daki ilk üsleri oldu ve bundan sonraki yıllarda ilk Osmanlı baskınları ve Balkanların ele geçirilmesi hep buradan başlatıldı.

Süleyman Paşa Trakya içerlerine yeni akınlar düzenleyerek Çorlu, Lüleburgaz, Malkara ve Tekirdağ'ı ele geçirdi. Buralar yeni üsler haline getirilip daha uzaklara baskınlar yapılması sağlandı. Kantakuzinos, başkaldıran Osmanlı bağlaşıklarına karşı Sırpların ve Bulgarların yardımını sağladıysa da, Bulgarları *Avrupa'ya* sokması İstanbul'daki hasımlarının kendisini tahttan

düşürmelerine (1355) yol açtı ve V. İoannes Paleologos başa geçti. Ancak o da başarılı olamadı ve 1356 yılında Konstantinopolis'e yiyecek ve diğer maddelerin getirilmesine izin verilmesi karşılığı Orhan Gazi'nin Avrupa'daki bütün fetihlerini kabul etti. Orhan Gazi çok sayıda Türkmen göçebesini 'Türkleştirmek' için Trakya'ya göndererek Hıristiyanların Türkleri Avrupa'dan atma çabalarına karşı çıkmak istedi. Türk tehlikesinin genişliğini Avrupa yeni anlamaya başlamıştı. Türklere karşı yeni bir Haçlı Seferinden söz edilmeye başlandıysa da, bir harekete geçilmedi. Süleyman Şah 1358 yılında bir kazada öldü. Babası Orhan Gazi de bir yıl sonra öldüğü için ikisi de durumdan yararlanma fırsatı bulamadılar. Orhan Gazi Avrupa'da bir üs kurmuş ve bundan sonraki fetihlerin temelini hazırlamıştı. Miras aldığı toprakları iki katına çıkarmıştı, varisinin elinde bu topraklar artık bir imparatorluk olmak zorundaydı ve sonunda da öyle oldu.

I. Murat, 1360 –1389

Orhan Gazi'nin büyük oğlu Süleyman Paşa kendisinden önce öldüğü için tahta daha önceleri ağabeyinin yerine Avrupa'daki Osmanlı kuvvetlerinin komutanlığına atanan Murat Bey geçti. Sultan Murat babasının kendisine Gelibolu'da bıraktığı üsten yararlanarak Trakya, Makedonya, Bulgaristan ve Sırbistan'ı fethettiği için Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğunun gerçek kurucusu sayılır.

Avrupa'da Osmanlı yayılmasına elverişli bir durum vardı. Bulgaristan ve Bizans çökmek üzereydiler. Stefan Duşan'ın kurduğu Sırbistan imparatorluğu Duşan'ın 1355'te ölümünden sonra dağılmaya yüz tutmuştu. Yunanistan ve Mora'daki Latin prenslikleri iç bölünmelerle zayıflamışlardı. Ege Adalarına egemen olan Yunanlılar, Venedikliler, Cenevizliler ve Rodos Şövalyeleri Osmanlılara karşı birleşemiyorlardı.

Sultan Murat da, Orhan Gazi gibi, İstanbul'u daha bir yüzyıl Bizans egemenliği altında yaşamaya bırakarak Avrupa içine daldı. Bunun nedeni, Bizanslıların zayıf, ordularının ve savunmalarının yetersiz olmalarına karşın kenti denizden ve karadan kuşatan çok güçlü surların bulunmasıydı. Osmanlıların bu dönemde piyade askerleri bulunmasına karşın ordunun temelini Türkmen atlıları oluşturuyordu. İstanbul gibi böylesine güçlü surlarla korunan bir kente saldırmaya hazır değildi. Sultan Murat'ın ilk işi Osmanlı gücünü orta Anadolu'ya yaymak oldu. Ankara'nın bağımsız ahi liderlerini Germiyanoğulları yerine Osmanlılara bağlanmaları için kandırdı. (1362) Ayrıca Ankara'da bulunan kardeşi Halil'in taht üzerindeki iddiasını ortadan kaldırdı. Gerede ve Tokat'a kadar uzanan topraklarla Bizans egemenliğinde bulunan iki Karadeniz limanından birini, Karadeniz Ereğlisi'ni, (diğeri Trabzon'du) aldı. Sonra da babasının Avrupa'ya yayılma hareketini sürdürdü ve saltanatının sonuna kadar Anadolu ile Avrupa'yı bir dengede tuttu.

Sultan Murat'ın Avrupa'daki stratejisi, Avrupa'nın stratejik önemini bildiğini ortaya koyuyordu. İlk hedefi, Balkan ve Rodop dağları arasında Meriç nehrinin oluşturduğu boğaza hakim olan Edirne'ydi. Bundan sonra Meriç ile Nişava vadilerinin arasındaki su yoluna hakim olan Sofya; Selanik yolunun kuzeydeki Belgrat'a ayrıldığı yere hakim olan Niş'e açılan Balkan Dağlarındaki geçitler; İstanbul-Arnavutluk yolu üzerinde olup Morava-Vardar su yolunu elinde tutan Üsküp; ve son olarak da doğu Bulgaristan'da Sliven, Karinova ve Aydos. Sultan Murat'ın karşısında Bulgarlar Meriç vadisinin orta ve üst kısımlarını, doğu Trakya ile kuzeydoğu Balkan sıradağlarını tutuyorlardı. Sırbistan, Serez ve Drama'da egemendi. Arnavutluk ve kuzey Epir, Sırp-Arnavut ve Arnavut devletleriyle Napoli ya da Venedik'in egemenliklerini kabul eden Latin prenslikleri arasında bölünmüştü. Bosna, Macar egemenliği altında yarı bağımsızdı, Raguza da Dalmaçya kıyılarını elinde tutuyordu. Sırbistan çökmek üzereydi ve fazla bir direnme gösteremiyordu. Anjou hanedanını ve özellikle Büyük Louis'nin (1342-1382) saltanatı sırasında Macaristan orta Avrupa'nın önemli bir gücü haline erişmiş, Bohemya dağlarından Moravya ve iç Macaristan'a kadar uzanıyor, Transilvanya'yı kapsıyor, Eflâk, Buğdan, Bulgaristan ve Hırvatistan'a kadar yayılıyordu. Duşan'ın ölümünden sonra Sırbistan'ın zayıflaması, genişleme fırsatlarını artırıştı. Bosna, Slovenya ve Dalmaçya'nın bazı kesimlerinde etkin olan Hırvatistan derebeyleri üzerinde de egemen olduğu için bölgedeki durumu daha da güçlenmişti. Ancak Macaristan'ın iç sorunları vardı. Rum Ortodoks halkı bir Katolik hanedanının egemenliğini hazmedemiyorlardı. Soylu derebeyleri kralın aleyhine güçlerini artırmak için her fırsatı kullanıyorlar, sürekli olarak çatışmalar çıkartarak, ulusun Müslüman istilâsına karşı bir Hıristiyan direnmesi örgütleme yeteneğini zayıflatıyorlardı.

Orhan Gazi'nin son yıllarında Murat, Avrupa'daki Osmanlı kuvvetlerinin komutanı olarak ağabeyi Süleyman Paşa'nın yerine geçtiğinde Trakya'yı fethe başlamıştı. Ancak sonra Anadolu'ya tahta oturmaya ve Ankara'yı Karamanoğullarının elinden almaya gittiğinde Bizanslılar daha önce Orhan Gazi'nin Trakya'da fethettiği kentleri geri aldılar ve bölgenin Hıristiyanlarını Osmanlılara karşı örgütleme hareketlerine giriştiler. Sultan Murat Anadolu'daki durumunu sağlamlaştırdıktan sonra Avrupa'ya döndü ve Bizans Trakyası'nın başkenti ve imparatorluğun elinde kalan ikinci önemli kent olan Edirne'yi 1361' de alarak eski durumuna kavuştu. Sultan Murat şimdi yeni başkent olarak Edirne'yi seçerek Avrupa'da giderek yayılma amacını ortaya çıkarmış oldu. Edirne'nin alınması bunu kolaylaştırıyordu. İstanbul ile Tuna arasındaki en güçlü kale olan Edirne kalesi Bizans başkentinden Balkan Dağlarına uzanan yolu denetim altında tutuyordu, ayrıca Balkanlarda Bizans askerî ve yönetim sistemlerinin merkeziydi. Osmanlılar burasını ilerleme için bir üs olarak kullanacakları gibi, kendilerini Avrupa'dan atmaya yönelik her harekete karşı burada direnebilirlerdi.

Bu yeni stratejik üstünlüğünü kullanan Sultan Murat 1363'de Filibe'yi alarak İstanbul'a buğday, pirinç ve vergi geliri sağlayan Meriç vadisinin denetimini ele geçirdi. Aynı zamanda Ege kıyılarında kuvvetlerine karşı koyan Yunanlıları da Bulgarlardan ayırmış oluyordu. Bizans, Avrupa'daki Osmanlı istilâsı karşısında boyun eğdi ve 1363'te bir anlaşma imzaladı. Buna göre Bizans, Osmanlıların Avrupa'daki fetihlerini kabul ediyor, Balkan prensleri ile entrikaya girmemeye söz veriyor, karşılığında da Sultan Murat'tan İstanbul'a saldırmaması için güvence ve kentin yiyeceğinin sağlanmasını istiyordu. Sultan Murat artık arkasını düşünmeden rahatça yoluna devam edebilirdi.

Osmanlıların Edirne'yi almaları Sırbistan, Bosna ve Macaristan'ın da sultana karşı birleşmelerini sağladı. 1364'de çok geç kalmadan Türkleri Avrupa'dan atmak için Meriç'e doğru yürüyüşe geçtiler. Sultan Murat Edirne yakınlarında Meriç kıyılarında düşman kampını bastı, Sırp Sındığı adı verilen savaşta düşmanı ağır yenilgiye uğrattı. Nehirden karşıya kaçarken pek çok asker ve prens boğuldu. Macaristan'ın Büyük Layos'u canını güç bela kurtarabildi. Bu, Osmanlılara karşı birleşik Hıristiyan hareketlerinin ilkiydi. Sultan Murat'ın başarısı kendisini ilerlemeye özendirdi. Avrupa da şimdi Papa'nın önderliğinde geniş bir direnme örgütlemesine girişmişti. Bizans imparatoru, Macaristan kralı ve bir dizi İtalyan site devletinin prensleriyle işbirliği sağlamaya çalışan Papa, Türklere karşı Haçlı Seferi açıldığını bildiren bildiri yayınlandı (25 Aralık 1366). Ancak buna tek ciddî cevap Savoy Dükü Kont II. Amadeus'dan geldi. Amadeus'un gönderdiği bir filo Gelibolu'yu ele geçirip Bizanslılara verdi. Ancak bu sırada Türkler Trakya'ya bu durumun kendilerini pek etkilemeyeceği kadar yerleşmişlerdi. Sultan Murat kitle göçü programıyla buna karşılık verip yeni fethedilen Balkan ülkelerine Türkmenleri getirtip yerleştirdi. Anadolu'da huzursuzluk kaynaklarından kurtuldu, bölgesel direnmelerin çok olduğu yerlerde bunlardan asker olarak yararlandı. Aynı zamanda yine bu politikayla Balkanlardan ve Edirne civarından topladığı Hıristiyan köylüleri Anadolu'da iskân ederek geride kalmış olan yurttaşlarının bağlılıklarını güvence altına aldı.

Osmanlılar da geleneksel İslâm hoşgörü politikasını izleyerek aynı Tanrı'ya inanan Hıristiyanların, Musevilerin ve diğerlerinin Müslüman yönetimini kabul ettikleri ve askerlik hizmeti yerine özel bir vergi olan cizye'yi ödedikleri takdirde hayatlarının, mallarının ve dinlerinin korunması hakkına sahip olduklarını kabul ederlerdi. Bazı Balkan Hıristiyanları, ya devlet dininden olmanın nimetlerinden yararlanmak, ya da Hıristiyan yönetiminde cezalandırılan ama Osmanlı fethiyle birlikte baskıdan kurtulan Bosna'nın Bogomilleri gibi azınlık grupları oldukları için İslâmlığı seçmişlerdir. Ancak hiç olmazsa büyük bir gelir kaynağını kurutmamak için bile olsa, halkı kütle halinde din değiştirmelere zorlamak için bir çaba göze çarpmamaktadır. İstilâyı önlemeye kalkışan ya da yöneticilerinin Osmanlı egemenliğini kabul etmeye yanaşmadık-

ları kentlerde halk tutsak edilmiş ve evleri ile malları Anadolu'dan ya da başka yerlerden getirtilen Müslümanlara ve galiplere dağıtılmıştır.

Sırp Sındığı zaferi, Osmanlıların Bulgaristan fetihlerinin birinci döneminin sonudur. Edirne ile Batı Trakya artık güvence altındaydı. Bağlaşık direnişi kırılmıştı. Meriç nehri bütünüyle Osmanlı denetimindeydi. Bizans vasal devlet durumuna indirilmişti. Filibe'nin alınması Sırbistan yolunu açmış, Balkanlardaki Macar etkinliğine ağır bir darbe indirilmişti.

Sultan Murat'ın Balkan fetihlerinin ikinci dönemi 1366'da başlayıp hükümdarlığının sonuna kadar sürer. Sultan Murat şimdi artık gerçek bir fetih planı oluşturmuştu. Osman ve Orhan Beyler gibi o da kâfir toprakları karşısındaki sınır bölgelerini uç beyliklerine dönüştürmüş, ancak bunları sağ, orta ve sol kanatlara bölmüştü. Doğu sınır bölgesi, ya da sağ kanat doğrudan doğruya Sultan Murat'ın komutası altındaydı. Duşan'ın ölümünden sonra Bulgar Prensi İvan Aleksander tarafından alınan Trakya'nın Karadeniz kıyıları Sultan Murat'ın denetimi altına girdi. Bizanslılar Avrupa'yla son bağlarını da yitirmişlerdi. Artık ancak deniz yoluyla ya Karadeniz'den ya da Çanakkale Boğazından prensliklerle haberleşme olanakları vardı. Bu her iki yol da zaman zaman Osmanlı denetimi ve baskısı altına giriyordu. Bu umutsuz duruma bir çare bulabilmek için V. İoannes, Katolikliği kabul ederek Papa'nın yardımını kazanabilme umuduyla Roma'ya gitti (Ekim 1369). Ortodoks kilisesi büyükleri bu din değiştirmeyi reddettiler, bunun imparatorun önemli olmayan kişisel bir eylemi olarak kabul ettiler. İmparator Türklere karşı gereken yardımı elde etmek yerine tebaasını ikiye böldü ve bunlar direnmelerini daha da olanaksız kıldı.

Batı cephesi, ya da sol kanat Ege kıyılarında bulunuyordu ve başkenti Selanik olan Makedonya'yı almak amacıyla kurulmuştu. Komutanı, Bursa'nın ele geçirilmesinden sonra Osmanlı hizmetine geçerek, Müslümanlığı seçen hem Orhan Gazi hem de Sultan Murat dönemlerinde önde gelen askeri komutanlardan olan Bizans tekfuru Evrenos Bey'di. Evrenos Bey'in soldaki başlıca düşmanı Bulgarlardı. Bulgarlar, Aleksander'in ölümünden (1371) sonra oğulları arasında taht kavgası çıkıp da krallık dağılana kadar iyi bir direniş gösterdiler. Evrenos Bey önce Meriç boyunca ilerleyip İpsala ve Dimetoka'yı aldı, sonra güneydoğuya dönüp Rodop dağlarını aşarak Gümülcine'yi ele geçirdi (1371). Batı Trakya'ya ve Makedonya ovalarına girdi (1371-1375), Sırplarla Bulgarları ayırdı, Kavala, Drama, Serez ve Selânik'i alıp akıncılarını Arnavutluğa gönderdi (1385). Liman kentlerini ele geçirmeye çalışan Bosnalılara ve Venediklilere karşı bölgenin soylularına yardım etti. Sultan Murat bundan sonra orta Bulgaristan'ı istilâ etti. Sofya'yı ele geçirdi, Bulgar Kralı Şişman, Osmanlı egemenliğini tanımak zorunda kaldı (1376); Sultan Murat kralın kızı Tomara ile evlenerek bu anlaşmayı sağlama bağladı. Bizans imparatoru IV. Andronikus Paleologos da sonunda vasallık bağlarını yenilemek zorunda kaldı, Sultan Murat'a on yıl kadar önce Amadeus tarafından alınan Gelibolu kalesini teslim etti.

Orta Bulgaristan'da, Makedonya ve Trakya ovalarındaki bu başarılar orta sınır ordusu komutanı Kara Timurtaş Paşa'nın Vardar ovasından, kuzeyde ve batıdaki Balkan dağları yönünde 1385 ile 1389 yılları arasında bir sefer açması sonucunu doğurdu. Timurtaş Paşa Samakov'dan başlayarak batı Bulgaristan'da Manastır ve Prilepe kalelerini aldı, Edirne ile Svilengrad (Mustafa Paşa) arasında Meriç üzerinde Çirmen'de bir Sırp-Bulgar ordusunu bozguna uğrattı. Güney Sırbistan'a girdi. 1386 yılında Niş'i aldı. Sırp prensi Lazar'ı Osmanlı egemenliğini tanımaya ve vergi ödemeye zorladı, sonra yoluna devam ederek güney Sırbistan'ın büyük bir bölümünü ele geçirip Bosna'ya akınlar yaptı (1386 -1388).

Ancak attıkları her ileri adım Osmanlıları kendi güç merkezlerinden uzaklaştırıp düşmanlarının güç merkezlerine yaklaştırıyordu. Prens Lazar ilk başlarda Osmanlı egemenliğini tanımışsa da, Timurtaş Paşa'nın süregelen başarıları Osmanlıların kendisini ortadan kaldıracakları korkusunu da doğurmuştu. Osmanlıların Anadolu'da Karamanoğulları ile uğraşmalarını fırsat bilen bağlaşıklar Timurtaş Paşa'yı 1388'de Morava kıyılarında Ploşnik'te bozguna uğrattılar, güney Sırbistan'ı terk edip Niş'e kadar çekilmesini sağladılar. Bu, Hıristiyanların Türklere karşı ilk büyük zaferleriydi. Lazar bu zaferle büyük bir üstünlük kazandı, Sırplar, Bulgarlar, Bosnalılar, Eflâklılar ve hatta bir kısım Arnavutları birleştirerek bir Balkan birliği kurabildi. Oysa bu ulusların pek çoğu, Türklerin durdurulabileceklerini sanmadıkları için daha önce Osmanlı egemenliğini kabul etmişlerdi.

Ancak Sultan I. Murat kısa bir süre sonra Bulgarları yendi ve Şişman'ı bir kere daha Osmanlı egemenliğini tanıma zorunda bırakarak Lazar'ın ordusundaki büyük Bulgar bölümünü etkisiz kıldı. Bu gerilemeye rağmen Lazar yolundan dönmeyerek ordusunu oluşturmaya devam etti. Türklerin kendileri için nasıl bir tehlike olduğunu anlamaya başlayan Polonya, Macaristan ve Bosna gibi uzak ülkeler de artık Lazar'ın ordusuna asker göndermeye başlamışlardı. Sultan Murat bu tehlikeyi savuşturmak için kuvvetlerini, bu arada Bulgaristan ve Bizans'tan vasal birliklerini, birleşik bir ordu olarak örgütledi. Balkan Birliği'ne sefer açma durumundayken ordusunun büyük bir bölümünü, sayıları giderek artan tehlikeli karşıtlarıyla savaşmak üzere Anadolu'ya gönderdi.

Anadolu'daki durum çok karışıktı. Sultan Murat'ın düşmanlarının başında Sivas'ta Kadı Burhanettin tarafından kurulan beylik bulunuyordu. Kadı Burhanettin Eretna Türkmen beyliğinin başveziri olarak durumundan yararlanıp beyliği ele geçirmişti. Bunun güneyinde Akkoyunluların kurdukları devlet de etki alanlarını doğu Anadolu'da Erzincan ve Diyarbakır, Azerbeycan ve kuzeydoğu İran'a kadar yaymışlardı. Güneyde orta Anadolu'nun en güçlü Türkmen beyliği olan Karaman devleti bulunuyordu. Toroslarda Larende'de kurulan Karaman beyliği Kilikya'ya girmiş, Memlûkleri yenmiş, Küçük Ermenistan'ı vasal devlet haline getirmiş, orta Anadolu'ya girerek eski Anadolu Selçuklu devleti-

nin başkenti Konya'yı başkent yapmıştı. Bu tehditler karşısında Sultan Murat, babasının Anadolu'da barışçı yoldan ilerleme politikasını izlemekteydi. Oğlu Bayezit'i Germiyan Türkmen beyinin kızıyla evlendirmiş, çeyiz olarak beyliğin Karaman devletine yakın olan yarı bölümünü almıştı. Daha sonra Hamitoğulları beyliğini de. Karaman devletine sınır olan topraklarını kendisine satmaya zorladı. Böylece Kütahya, Beyşehir ve Akşehir gölleri ve başkent Eğridir'i alıp Hamitoğulları ile Germiyanoğullarını topraklarının batı bölümlerine Karaman devletinden en uzak noktalara çekilmeye zorladı.

Bu toprak alımı sonunda Osmanlılar Toros Dağlarına varmışlar ve Karamanoğullarını ürkütmüşlerdi. Hele Orta Asya'dan İran'a yeni gelen Timur, Anadolu'ya üçüncü büyük Türkmen göçebe dalgasının yayılmasına neden olmuş, bu Türkmenlerden bir bölümü Avrupa'da ganimet kazanmak için Sultan Murat'ın ordusuna girmişlerdi. Venedik, Sırbistan ve papalık Sultan Murat'ı Balkan Birliğinin üzerinden çekmek için Karamanlıları Osmanlılara saldırmaları için kandırdılar. Karamanlılar, Sultan Murat'ın Hamitoğullarından aldığı toprakların çoğunu işgal ettiler. Sultan Murat Anadolu'daki prestijini korumak ve arkasını sağlamlaştırmak için Lazar'ın oluşturduğu tehlikeyi bir yana bırakmak zorundaydı. Ordusunun çoğunluğunu oluşturan Türkmenlerin başka bir Türkmen beyliğine karşı savaşmayacaklarını düşünerek Bulgar prenslerinin yolladıkları bir birliği yanına alarak bir Müslüman Türkmen devlete karşı Hıristiyan yedek askerler kullandı. Sultan Murat savaşı kazandı, Hamitoğullarından aldığı toprakları tekrar ele geçirdi, Anadolu'da etkisini yaygınlaştırdı. Osmanlıların ilk kez bu savaşta top ve tüfek kullandıkları söylenmektedir. Sultan Murat bu başarı üzerine bu silâhları Avrupa'ya getirmiş ve Lazar'ın Hıristiyan ordularına karşı büyük bir başarıyla kullanmıştır. Sultan Murat batıya dönerken Teke beyliğinden de köprü, Su ve Manavgat Çay ovalarını aldı. Böylece artık toprakları Akdenize ulaşmış oluyordu. Doğu cephesi böylece sağlamlaşınca Sultan Murat ordusunu Avrupa'ya geçirerek Balkan Birliği ile karşılaşmaya hazırlandı.

Savaş, 1389'da güney Sırbistan'da Mitroviçe ile Üsküp arasında ve Priştine'nin batısında Kosova'da yapıldı. Lazar'ın yanında yer alan Balkan prensleri arasında Bosna kralı Tvrtko, Lazar'ın damadı Vuk Brankoviç, Eflâk prensi Büyük Mircea ve Arnavutluk prenslerinden Castriotis bulunuyordu. Bizans imparatoru V. İoannis, bir yandan Sultan Murat'a tabi olduğundan, diğer yandan bir ordusu olsaydı bile Balkan kuvvetleriyle doğrudan doğruya bağlantı kurup onlara erişebilecek yolu olmadığından, savaşa katılmamıştı. Ordunun başında Sultan Murat bulunuyordu. Yanında Lazar'ın karşıtları olan küçük Sırp prensleri ile Köstendil prensi Konstantin, Saruhan, Aydın, Menteşe, Hamit ve Teke beyleri vardı. Çeşitli kaynaklar bu savaşta yer alan asker sayısı hakkında değişik rakamlar vermektedirler, ancak ortaya çıkan gerçek, Balkan Birliğinin yaklaşık olarak 100.000, Osmanlıların ise 60.000 asker toplayabildikleridir.

Savaşta ilk başlarda Lazar'ın güçleri üstünlük sağladılar, ancak Vuk Brankovic'in komutasındaki birliklerin son anda taraf değiştirmesi durumu değiştirdi. Sultan Murat savaş alanında şehit düşünce oğlu Bayezit komutanlığı aldı ve Osmanlıları zafere götürdü. Bazı kaynaklar zaferin Sultan Murat tarafından kazanıldığını ve kendisinin bundan kısa bir süre sonra öldürüldüğünü belirtirler. Her ne olursa olsun Kosova Savaşı Osmanlıların büyük bir Avrupa bağlaşık ordusuna karşı ilk zaferleriydi. Tuna Nehrinin güneyinde Balkanlarda artık son örgütlü direniş hareketi de kırılmış, kuzey Sırbistan yolu açılmış, Osmanlıların önünde Güneydoğu Avrupa'da önemli bir düşman olarak yalnızca Macaristan kalmıştı. Bulgaristan gibi Sırbistan da artık kesin olarak Osmanlı egemenliği altına girmişti. Osmanlılar burasını eskisi gibi yine bir vasal prensi aracılığıyla yönettiler. Sultan Murat tahta çıktıktan yirmi yıl geçmeden, ve Orhan Bey Avrupa'ya geceli henüz otuz yıl olduğu halde Osmanlılar yalnızca Prenslikler, Bosna, Arnavutluk ve Yunanistan'ın bir bölümü dışında bütün Güneydoğu Avrupa'da egemenliklerini kurmuşlardı.

Ondördüncü Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplumu

Osman Bey tarafından yaratılıp, hem Orhan Bey hem de Sultan Murat tarafından korunan Osmanlı devlet politikası ve geleneği Birinci Bayezit'in tahta çıkmasıyla kesin bir değişime uğradı. Bu değişim, kökenini, sonuçlarını ve etkilerini tam olarak açıklayabilmek için on dördüncü yüzyılda ilk üç hükümdar yönetiminde Osmanlı kurumlarının gelişmesini incelemek gerekir.

Osmanlı Hükümet ve Yönetiminin Yapısı

Osman Bey'in bir uç beyliğini önce bir devlet, sonra da imparatorluğa dönüştürmesi hükümdarın uyruklarıyla olan ilişkisini değiştirmiştir. Aşiret reisi, uç beyi ve sonra da bağımsız bir bey olarak Osmanlı liderinin hükümeti ve askeri komutanlığı eyerinde taşıdığı söylenebilir. Yönetim ve ordu hemen hemen aynı kimselerden, genellikle Türkmen beyleri ailelerinden, onların göçebe aşiretlerinden ve birkaç da Hıristiyan dönmesinden oluşmaktaydı. Barış zamanında bunlar fethedilen bölgelerden vergi toplarlar; savaşta da düşmana karşı başa geçerler ve ganimet alırlardı. Bey ile komutanları neredeyse başkent de orasıydı. Bu sıralarda Osmanlı lideri henüz bir aşiret reisinden daha fazla bir şey değildi, kendilerini iyi otlaklara götürdüğü ve bol ganimet sağladığı sürece emrinde olan aile ve aşiretlerin bağlılığına sahipti. Toplantılarda bütün aşiret reisleri eşittiler, kendisi de onların birinci geleniydi. Tek tek liderler ve adamları, eğer yeteri kadar ganimet sağlayamazsa, ya da kendilerince geçerli gördükleri başka bir nedenle onu terk edebilirlerdi. Osmanlı beyinin yanına çıkmak isteyen bir kimse bunu kamp yerinde ya da yürüyüş sırasında

hiçbir özel törene gerek duymadan yapabilirdi. Bey'in otoritesi, birleşik aşiretlerin askerî lideri rolünün gerektirdiği işlerle sınırlıydı. İç konularda her aşiret bağımsızdı. Her biri adalet sorununu kendi geleneklerine göre ve Osmanlılar karışmadan çözümlerdi. Osmanlı beyi yalnızca aşiretler arasındaki anlaşmazlıklarda, o da arabulucu olarak, karışabilirdi. Anlaşmazlıkların çoğu aşiret gelenek ve yasalarına göre çözümlenirdi. Osmanlılar ile taraftarlarının gazi olduklarını iddia etmelerine karşın İslâm yasaları ve hukukçularının etkileri önemsiz bir ölçüdeydi.

Böyle bir yönetim altında toprak egemenliği ne anlama gelirdi? Osmanlı topraklarında ilk başlarda var olan yönetim genellikle kapsam bakımından mali bir yönetimdi. Her aile, klan ya da aşiret Osmanlı ordusunun bir parçası olarak, fethettiği topraklardan ganimet toplama hakkına sahipti. Bundan sonra da bu topraklardan elinden geldiği kadar düzenli vergi alma, hakkı vardı. Vergilerini ödedikleri sürece servet üreticilerinin mülkiyetlerine, tarımsal ya da ticarî eylemlerine karışmak için ne zamanları ne de istekleri vardı. Osmanlı beylerinin komutanlarından üstün tek yanları lider olarak çalışmaları karşılığında savaş ganimetinin beşte birini (Farsça, beşte bir anlamına gelen pençik) ayrı bir gelir olarak alabilmeleriydi. Bu dönemde devletin hazinesi ile beyin hazinesi eşti ve yalnız pençik, Bey'in hazinesine taraftarlarının hazinelerinden daha fazla bir gelir sağlamaktaydı. Ortak politika aşiretin ihtiyarlar meclisinde kararlaştırılırdı. Burada Bey'in söz hakkının bulunduğunu ama söz hakkının yalnızca ona ait olmadığını belirtmek gerekir. Bey, bir aşiret demokrasisinde eşitler arasında birinci geleni olarak nitelenebilir.

Ancak Osmanlı başarıları arttıkça ve egemenlikleri altındaki topraklar (özellikle Avrupa'da) genişledikçe beyler "sultan" adını alarak tam seküler güç sahibi oldular ve İslâm şeriat yasalarının kapsamadığı bütün yerlerde yasa koyucusu görevini yüklendiler(1). Beylik imparatorluğa dönüşünce bu basit aşiret tipi örgüt yetersiz kalmıştı. Düşman artık Osmanlılar ve yandaşları tarafından daha önceden fethedilen ve yönetilen topraklardan çok uzaktaydı. Çeşitli cepheler olduğundan çeşitli düşmanla savaşacak ayrı ayrı ordular kurulması gerekiyordu. Şu halde yönetim, maliye ve hukuk işlerinin askeri işlerden ayrılması kaçınılmazdı. Komutanlar ve askerler savaşmaya gittiklerinde bunları besleyecek vergilerin toplanması gerekti. Sultanın hazinesi devletin hazinesinden ayrı olmalıydı ki, yönetimi kendi cebinden beslemek zorunluğu duymadan düzenli bir geliri olabilsindi. Devlet büyüdükçe, ayni anda savaşmak ve yönetmek durumunda olmanın karmaşıklığı, basit aşiret yapısından düzenli bir devletin niteliği olan ayrı kurumlar geliştirmeyi zorunlu kılıyordu. Orhan Bey ve özellikle I. Sultan Murat zamanında dönemin gereksinimini karşılayacak yeni kuruluşlar ortaya çıktı.

Osmanlı hükümet ve askerlik kurumları geliştikçe, bunların yapılarını belirleyen bazı etkenler doğdu. Orta Asya'nın eski Türk hanedanlarının bıraktık-

ları gelenekler mutlaka hakim olmamakla birlikte yaygın bir etkiye sahiptiler. Bu gelenekler Irak ve Anadolu'da Abbasî ve Selçukluların Yüksek İslâm uygarlığı ile önemli bir ölçüde kaynaşmışlardı. Ancak Moğolların ve Timur'un önünden kaçan binlerce göçebe hâlâ Anadolu'ya giriyorlar ve beraberlerinde özellikle askeri kurumların, bürokratik yapının ve vergi düzeninin Türk biçimlerini getiriyorlardı. Bunlar Osmanlı düzeninin temel ve gerekli unsurları olmuşlardı. Diğer bir önemli gelenek kaynağı da klasik İslâm imparatorlukları tarafından geliştirilen ve Selçuklular tarafından yayılan Sünnîlikti, Türkmenlerin üstün Şiî Sofî geleneklerine karşın devlet Sünnî İslâmlığı benimsedi. Bütün hukuk kurumları, camiler, okullar ve şeriat, bunları yaymak ve öncülük etmek üzere yetiştirilen bir Sünnî din uzmanları hiyerarşisi tarafından kuruldu ve desteklendi. Daha sonra görüleceği gibi hükümet yapısının bu önemli unsurları, vezirlik, *ikta* yoluyla vergi toplanması ve kişisel vergiler hep klasik İslâm imparatorluklarından alınmıştır. Ancak tasavvuf, özellikle ilk yüzyıllarda etkin bir entellektüel ve dinsel hareket olmuştur.

Son olarak da Bizans geleneği vardı. Anadolu'da ve Avrupa'da yaşayan bir Bizans toplumunu içine alan Osmanlılar kaçınılmaz bir biçimde Bizans davranış biçimlerini de devralmışlardı: Bizans tımarları, vergileri, törenleri, memurları ve yöneticileri. Pek çok yerde bu kurumlara Müslüman adları verilerek bunların üzerlerine Yüksek İslâm uygarlığı cilâsı vurulmuşsa da, bunların özü, hiç olmazsa Arap dünyasının fethi Osmanlı İmparatorluğu'nda Yüksek İslâm uygarlığına daha etkin bir rol verene kadar iki yüzyıl, Bizanslı olarak kalmıştı. Saray törenleri ve merkezî yönetim uygulamaları Bizans biçimlerinin etkisindeydi. Selçuklular zamanında başlayıp ondördüncü yüzyıla kadar süregelen bir geleneğe göre Bizanslı ya da başka Hıristiyan kadınlar Selçuklu, Türkmen ve ilk Osmanlı hükümdarlarının haremlerine alınmaktaydılar. Selçuklu hükümdarı II. İzzeddin'in annesi bir Rum prensinin kızıydı. II. İzzeddin'in gizlice vaftiz edildiği ve sarayında güçlü bir Rum etkisine izin verdiği söylentileri bulunmaktadır. Orhan Bey'in karısı, Kantakuzinos'un kızı Theodora'nın Hıristiyan olarak kaldığı ve Osmanlı sarayındayken Bitinya Hıristiyanlarına yardım sağladığı da ileri sürülmektedir. I. Murat ile I. Bayezid'in anneleri de Hıristiyan Rumlardı. Bayezid, Sırp prensi Lazar'ın kızı Despina ile evlenmiştir. Bu kadınlar Osmanlı sarayına Hıristiyan danışmanlar getirmişler, Osmanlı saray usulünü etkilemişlerdir. Bu etkinin, ileride I. Bayezid'i bir gazi önderliğinden Anadolu'daki Müslüman Türkmen beyliklerini istilaya nasıl götürdüğü görülecektir.

Balkanların vasal Hıristiyan prensleri de Osmanlı ordusuna askerî birlikler göndermenin yanı sıra Osmanlı taşra ve merkezî yönetim kuruluşlarını geliştirmek için danışmanlar sağlamışlardır. Osmanlı devlet hizmetine girmek için henüz din değiştirmek gerekliliği olmadığı için sultanlara subay, asker ve yönetici olarak birçok Hıristiyan hizmet etmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu kurumlarının gelişmesinde Türk, İslâm ve Bizans etkisinin derecesini kesin olarak saptamak güçtür. Bu sorun kısıtlı belgelerle ve İslâm ve Bizans imparatorluklarının, daha önce Yunan ve Pers kültürleri gibi, Osmanlılar gelmeden önce yüzyıllar boyunca birbirlerini etkilemesiyle daha da karmaşıklaşmıştır. Bunlar nüfus ve din alanlarında geleneksel önasya aşırı karışıklık niteliğini paylaşmışlar, benzer yollarla çözülecek benzer sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır.

Ancak Osmanlı yaşamının belirli alanlarında belirli etkilerin izlenebilmesi de olasıdır, I. Murat ve I. Bayezit'in Osmanlıların basit aşiret yönetimini terk edip de, imparatorluk yönetiminin davranışlarını benimsemeleriyle Bizans etkisinin nasıl açıkça yaygınlaştığı daha önce görülmüştü. Osmanlı hükümdarları sultanlar olarak kendilerini halktan ayrı tutmaya başladılar. Artık kolayca yanına çıkılamayan bu insanlara ancak Bizans ve İranlılardan kopya edilen görkemli saray törenleri ile erişilebiliyordu. Tarihî Türk imparatorlukları içinde rastlanmayan iktidarı imparatorluk ailesi ve yüksek askeri memurlar arasında bölmek yerine geniş çapta merkezileşmiş kurumlarda toplamak gibi Osmanlı eğilimi ile bazı saray unvanlarının Bizanslılardan alındığı görülmektedir. Bu durum Osmanlıları kendilerinden önceki Türk imparatorluklarının çabuk çöküşünden kurtarmış ve hanedanlarına çok uzun ömürlü bir egemenlik sağlamıştır.

Devlet ve askerî işlevlerin giderek artan karmaşıklığı ve devletin günlük işlerinden uzaklaşmaları nedeniyle sultanlar artık devlet işlerinin ayrıntılarına eğilemiyorlardı. Gerekli yardımı sağlamak için sivil ve askeri görevlerini Selçukluların 'vezir' unvanını verdikleri yönetici bakanlara devretmek zorundaydılar. 1320 yıllarında yaşlanmış olan babasının görevlerini üstlenen Orhan Bey vezir olarak görev yapıyordu. Ancak Orhan Bey'in egemen ailenin bir üyesi olması ve veliaht bulunması nedeniyle ilk örnek, Orhan Bey'in ailesi dışından birini, Alâeddin Paşa'yı, başbakanı olarak önemli derecede bir güçle vezirliğe atamasıdır. Fethedilen topraklarda komutanlar ve sivil valiler olarak atanan vezirler dışında daha sonraları malî ve yöneticilik görevlerini de üstlenecek vezirlikler yaratılmıştır. Bunları yetkili kılmak, derecelerini belirtmek için her birine çeşitli sayıda tuğ ile eski Türk otorite sembolü olan bey unvanı verilmişti.(2) Her vezir iktidarını belirtmek ve görevlerini yapmasını sağlamak için kendi maiyetini ya da bakanlığını kurardı. Bunlardan en önemlisi devlet maliyesi olan *Hazine-i Amire*'ydi. Ve şimdi bu, hükümdarın hazinesinden ayrılmıştı. Bu oluşum çağında her bölümün örgütlenmesi ve bunun İslâm Bizans ya da Türk geleneklerine bağlılık derecesi vezir ile danışmanlarının geçmişine ve eğilimlerine bağlıydı.

Devlet politikası bu vezirlerin *Divan-ı Hümayun* diye adlandırılan toplantılarında görüşülür ve kararlaştırılırdı. İlk başlarda divanın başkanlığını, kesin kararların çoğunu veren sultan yapardı. Ancak devlet işleri giderek karmaşıklaşıp da sultanlar da kendilerini vezirlerinden bile ayrı tuttukları zaman-

lar vezirlerden biri Divan-ı Hümayun'da sultanı temsil eder oldu. Osmanlılar tarafından *sadr-ı azam*, batılılarca büyük vezir diye adlandırılan bu kişi 1360 yıllarında devletin baş yönetici memuru olmuştu.

Divan-ı Hümayun'un altında Osmanlı vilâyet yönetimi askerî yönetimle öylesine içice geçmişti ki bunların ikisinin bir arada incelenmesi gerekir. Başlarda, Osmanlı ordusunun askerleri Türkmen atlıları olup aşiret reisleri ve dinî liderler başkanlığında aileler ve kabileler olarak örgütlenmişlerdi. Hepsi atlıydılar ok, yay ve mızrakla silâhlanmışlardı. Sınır bölgelerini korumakla ya da Hıristiyan topraklarını yağma ve fetihle görevlendirilenler ganimetle ödüllendirilirlerdi. Orhan Bey, iyi korunmuş kentleri kuşatmak ve düşürmek için disiplinsiz askerlerin yetersiz olduklarını kısa sürede anladı. Bu tür göçebe askerler düşmanı şaşırtmakta yararlı oluyorlarsa da, sürekli olarak ganimet peşinde olmaları fethedilen topraklarda yerleşik kurumlar oluşturulması çabasıyla çelişiyordu. Selçuklular bozguncu göçebeleri sınır bölgelerine göndererek bunlardan kurtulma yolunu bulmuşlardı. Şimdi Osmanlılar da aynı şeyi yapmaya başladılar. Ancak Orhan Bey bunların askerlik hizmetlerini sona erdirmeden önce onların yerini alacak yeni bir ordu bulmak zorundaydı. Bu yüzden ganimet ya da dinsel amaçlara ulaşmak umudu yerine, düzenli aylık karşılığı askerlik yapacak kimselerden bir ordu kurdu. Piyade olarak kurulan birliklere *yaya*, atlılara da *müsellem* adı veriliyordu. Yeni orduda hem Hıristiyanlar hem Türkler vardı. Osmanlılar Sultan Murat önderliğinde Balkanlara açıldıkları zaman Hıristiyanlar ordunun çoğunluğunu oluşturmaktaydılar. Ordu sayı ve güç olarak arttıkça Osmanlı hükümdarları Türkmenleri sınırlara sürerek bunlardan baskın birlikleri olarak yararlanmaya başladılar. Artık bunlara gazi yerine akıncı ve deli deniliyordu. Bunlar düzenli Osmanlı ordusunun önünde direnmeyi dağıtmak üzere ilerliyorlar, düşman topraklarının içlerine, Yunanistan'a, Macaristan'a ve hatta Avusturya'ya akınlar düzenleyerek ganimet peşinde koşuyorlardı. Balkanlarda da asıl ordunun ulaşamayacağı erişilmez yerleri, özellikle Bosna, Arnavutluk ve Karadağ'ın dağlık bölgelerini fethe gidiyorlardı. Hıristiyan direnişinin uzun süreler devam ettiği bu yerlere kalabalık Türkmen grupları yerleştirilerek nüfusun etnik yapısı değiştirildi. Balkan hükümdarlarının Osmanlı egemenliğini direnmeden ya da pek az direnerek kabul ettikleri diğer bölgelerde Türk unsurlarının yerleşmeleri pek seyrekti ve Hıristiyan nüfus dağıtılmıyordu. Osmanlı gücü zamanla gaziliği uygulama yerine bir kuram olarak korumaya başlamıştı.

I. Sultan Murat döneminde yayalar ve müsellemler sürekli Osmanlı ordusunu oluşturuyorlar, fakat aylık yerine bölgesel tımar ve zeametlerle giderleri karşılanıyordu. Sultan Murat yalnız para için devlete hizmet eden ve zaten yalnızca kendi komutanlarının emrinde olan askerlerin niteliklerinden memnun değildi. Bu yüzden kapıkulları'ndan oluşan yeni bir askerî güç örgütlemeye başladı. Bu insanlar hükümdara düşmandan alınan ganimetten payı

olan *pençik* olarak geliyorlardı. Sultan Murat daha önceleri payını para olarak alırken artık bunu kendi yönetiminde ve denetiminde bir ordu kurmak için kullanıyordu. Bu gençler sultana verildikten sonra onun yanında Türkçeyi, Arapçayı ve Müslümanlığı öğreniyorlar, Osmanlı yaşama biçimine alışıyorlardı. Ondan sonra askeri eğitimden geçiriliyorlar, piyade olarak *Yeniçeri* ya da atlı olarak *Sipahi* diye anılıyorlardı. Yayalarla müsellemler artık geri hizmetlere alınmaya başlamışlardı. Böylece fetihlere öncülük edenler ve hizmetleri karşılığı kendilerine topraklar verilenler artık göçebeler ya da paralı askerler değil, kapıkullarıydı. On dördüncü yüzyılın sonlarında bu oluşum devam ederken ve yeni askeri kuvvetler eskilerinin yerlerini alırken Balkan vasal devletlerinin gönderdikleri birliklerin Osmanlı ordusunun etkinliğini sağlamaktaki katkıları da dikkate alınmalıdır.

Osmanlı egemenliğinin doğrudan doğruya kurulduğu bölgelerde şimdi genel olarak *mukataa* adı verilen eski Selçuklu *ikta* düzeni yürütülmekteydi. Yeni fethedilen topraklar tımar adı verilen mukataa'lara bölünüyordu. Bizans egemenliğinde geliştirilen vergi yapısı ve feodal uygulamalar pek az bir değişiklikle korunmuştu. Tımarlar hem hizmetleri karşılığında, hem de yeni bölgelerin yöneticileri olmaları dolayısıyla Osmanlı askerî komutanlarına veriliyordu. Tımar sahipleri yöneticilik görevlerinin yanı sıra gerektiği zaman orduya asker sağlamak ve askeri beslemek zorundaydılar. Böylece devlet hazinesi bu yükümlülükten de kurtuluyordu. Yayalar ve müsellemler ilk başlarda ücretlerini hazineden alırlardı, ancak komutanları tımar sahibi olunca bu görevi onlar üstlendiler. Kapıkullarının atlı birlikleri kurulunca aynı düzen onlara da uygulandı.

Tımar sahipleri hem askerî hem de yönetim amaçları için alaybeylerinin komutasında *alay*'lar, sancak beylerinin komutasında daha büyük birlikler olarak *sancak* ya da *liva* adıyla toplanmışlardı. En üstte bulunan valiler, yani beylerbeyleri, *eyalet*lere hükmederlerdi. Bu yapı içinde tek tek tımar sahipleri yerel yönetim görevlerini üstlenmiş olurlar, toprağın ekilmesini denetlerler, vergilendirilebilir gelir sağlanması için ticaret yapılmasını sağlarlar, vergi salarlar, vergi toplarlar, güvenliği ve düzeni korurlardı. Her sancakta Müslüman dinî yargıçları olan *kadı*lar sancakbeylerinin atadığı polis müdürleri (subaşılar) yardımıyla belediye, yerel yönetim ve adalet işlerine bakarlardı. Böylece Osmanlı Yönetici Sınıfının hem askerî hem dinî unsurları adaleti uygulamak ve ülkeyi yönetmek için işbirliği halindeydiler.

On dördüncü yüzyılda en önemli Osmanlı sancağı Hüdavendigâr'dı. Başkent Bursa'nın da içinde bulunduğu bu sancak hükümdarın kişisel yönetimindeydi. Bu, yüzden Bursa kadısı da imparatorluğun en önemli adalet memuruydu, Divan-ı Hümayun'da yer alır ve bütün diğer kadıları o seçerdi. Hükümdar tımar sahiplerini savaşa götürdüğü zamanlar otoritenin idarî yapısı değişmeden kalır, böylece Osmanlı sisteminde askerî ve idarî rollerin birleşimi tamamlanmış olurdu.

Fethedilen Avrupa toprakları tımar düzeninde örgütlenip Osmanlı ordularına komuta eden Türk büyüklerine verildiği için, bu insanların hükümdarlara kalan toprakların getirdiğinden fazla gelir getiren büyük araziye sahip olmaları kaçınılmazdı. Askerlerin de hükümdarlardan çok kendilerine paralarını ödeyen tımar sahiplerine bağlı olmaları da doğal bir sonuçtu. On dördüncü yüzyıl sürüp giderken Türk büyüklerinin etkinlikleri ve güçleri hükümdarlara kıyasla aşırı bir artış gösteriyordu. Bu süreç, yüzyılın sonlarına doğru, bir Türkmen ailesi olan Çandarlıların sadrazamlığa gelip, önderi bulundukları ve temsil ettikleri oligarşinin gücünü göstermeleriyle doruk noktasına ulaşmıştır.

Fethedilen toprakların bir kısmı tımarlar dışında özel *mülk*'ler olarak dağıtılmakta, ya da vakıflar olarak ayrılmaktaydılar. Mülkler genellikle sınır bölgelerinde verilmekte, hem gazi önderlerinin geçimleri sağlanmakta, hem de doğudan kâfire karşı savaşmak üzere Türkmenlerin gelip yerleşmeleri özendirilmekteydi. Vakıflar ise, fethedilen topraklarda İslâm dinî kurumlarını geliştirmek ve hamam, çeşme, han yapımı, sokakların ve su yollarının onarımı için kullanılmaktaydı. Fethedilen topraklardan toplanan gelirin büyük bir bölümü Türk âyanının elinde kaldığı için yüzyıl ilerledikçe bunlar hem devlet içinde hem orduda iktidarı tekellerine almışlardı.

Sultan I. Murat Hıristiyan vasal askerlerini geliştirerek ve kendi özel askerleri olarak kapıkullarını düzenli ordudan bağımsızlaştırarak ayanın gücünü etkisiz kılmaya çalıştı. Ayrıca Selçukluların genç köleleri *gulâm* olarak eğitme yolunu benimsedi ve *devşirme* uygulamasını getirdi. Balkanlarda Hıristiyan gençleri belirli aralıklarla toplanırlar, bunların içinden seçilenler askere ve saraya alınırlardı. Ancak Türk ayanı muzaffer orduların başında bulunuyorlar ve fetihlerden büyük pay alıyorlardı. Böylece bunlar daha geniş fetihleri desteklerlerken saraydaki kölelerden oluşan güçler ve Hıristiyan danışmanlar, Müslüman Türk Anadolu'ya karşı harekete geçmeleri için hükümdarları zorluyorlardı. İlerde Osmanlı devletini parçalayacak ve onbeşinci yüzyılın başlarında I. Bayezid'in hükümdarlığına beklenmedik acı sonu getirecek olan gerilimlerin oluşumunu burada görmekteyiz.

Ondördüncü Yüzyılda Osmanlı Toplumu

Osmanlı yayılmasının Osmanlı toplumunu oluşturan insan kütlesi üzerindeki etkisi ne olmuştu? Fetihler sırasında iskân edilmiş bölgelerde orduların ve göçebelerin hızlı hareketleri o bölge haklarının özgün nüfusunu azaltmıştı. Bu, yalnızca savaş kayıplarından değil, açlıktan, bulaşıcı hastalıklardan ve kütle halinde göçlerden ileri gelmekteydi. Ancak büyük bir çoğunlukla fethedilen toprakların insanları yerlerinde kalmışlardı. Türkmenlerin en büyük direnmeyi gösteren Balkan bölgeleriyle Edirne, Filibe, Sofya, Selanik, Terhala, Larissa ve Üsküp gibi büyük askerî merkezlerde yerleşmeleriyle buralar-

da Türk etkisi görülüyordu, ancak bunlar büyük çoğunluğu Hıristiyan olarak kalan halk kütlesi arasında küçük koloniler olmaktan ileri gitmiyorlardı.

Sonuç olarak, fethedilen topraklarda Hıristiyan geleneklerinin yeni bir uyanışı görüldü. Tarım, ticaret ve denizcilik gibi göçebe Türkler tarafından ele alınmayan alanlarda etkilenmeler başladı. İlk başlarda Bizans'ın kırtasiyecilik gelenekleri etkiliydi ancak sonraları hükümetin çalışma alanları ile genel yaşama biçimi eski İslâm imparatorluklarının mirasını devraldı. İslâm hukuku gelişmiş olduğu ve Hıristiyanlarla Musevilere Osmanlı egemenliğinde kendi hukuk geleneklerini koruma hakkı tanındığı için bu alanda büyük bir karşılıklı etkileme olmadı. Sanat ve zanaat alanında hem yerleşmiş olan Hıristiyanların hem de Önasya'dan gelen Müslümanların sahip oldukları ileri derecede gelişmiş ve uzun bir geçmişe sahip gelenekleri Osmanlı yönetiminde birbirleriyle karışarak ve zenginleşerek yanyana yaşamaya devam ettiler.(3)

Din alanında resmî İslâm kurumlarının Bizans etkisini kabul etmesine gerek yoktu. Ancak mistik İslâm karşılaştığı bütün dinlerden bir şeyler kapmak yolundaydı. Orta Asya'nın Pagan Türklerinin İslâmiyete Şamancı unsurlar getirmiş olmaları gibi, Osmanlı Anadolu'sunda da Hıristiyanların (dönmeleri) ile Hıristiyan dini uygulama ve inançları Islâmiyete karıştı. Mistik Müslümanlar Hıristiyan azizlerinden bir bölümünü kabul ederek kendi azizleriyle eş tuttular: Aziz George ve Theodore ile Hızır İlyas, Aziz Nicholas ile Sarı Saltuk, Aziz Haralambos ile Hacı Bektaş gibi. Müslümanlar Hıristiyanların vaftiz ve hayvan kurban etme uygulamalarıyla da etkilenmişlerdi. Yiyecek, eğlence ve halk eğlenceleri alanlarında da Türk gelenekleri klasik İslâm ve Bizansınkiler üzerinde etkin olmuştur.(4)

Birinci Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü : I. Bayezid (1389-1402) ve Fetret Devri (1402-1413)

Ondördüncü yüzyılda sosyal ve kültürel birleşme unsurlarına karşın hükümet ile toplum ve yönetici sınıf arasındaki siyasal gerilimler çözümlenmeden sürüp gidiyordu, I. Bayezid'in kısa süren hükümdarlığını izleyen hanedan bunalımı çöküşü hazırladı ve *Fetret Devri* adı verilen, imparatorluğu tek bir kişinin yönetmediği karışıklık dönemi başladı. Bunun ana nedenleri neydi? Bu dönemde imparatorluk toprakları nasıl gelişti? Bu dönem nasıl sona erdirildi? Ve bu durum onbeşinci yüzyıl Osmanlı gelişmesini nasıl etkiledi?

Osmanlı Hanedan Kavgaları

Sultan Bayezid'in iktidara geliş biçimi, gelecekte olacakların habercisiydi, I. Murat'ın yaşayan iki oğlu Yakup ile Bayezid'in büyüğü olan Yakup, Osmanlı sarayında Türkmen beylerini iktidar kavgasında temsil etme eğilimindeydi.

Bir Rum kadınından doğmuş olan Bayezid ise Sultan Murat'ın öne çıkardığı yeni Hıristiyan ve dönme unsurların adayı idi. Sonunda Bayezid Kosova'da tahtı, kendisini destekleyenlerin güçlü olmalarından değil de (o sıralarda ordunun büyük bir çoğunluğu Çandarlı ailesi aracılığıyla Türkmen ayanının elindeydi), kardeşi Yakub'un Anadolu'da Türkmenleri toplamakla meşgul olmasından yararlanarak ele geçirdi. Türkmen beyleri Sultan Murat'ın öldüğünü haber alamadan Bayezid'in Hıristiyan vasalleri arasındaki destekleyicileri kendisini hükümdar ilân ettiler. Sultan Murat'ın ölümünü oğlu Yakub'u öldürene kadar da saklayıp böylece onun taraftarlarını bir oldu bittiye getirmiş oldular. Çandarlılar ve diğer beyler Osmanlı hanedanının son yaşayan erkek evladı olarak Bayezid'in tahta çıkmasını kabul etmek zorunda kaldılar. Anadolu'daki Türkmen beyleri Avrupa'daki zaferlerinden dolayı Sultan Murat'ın önderliğini kabul etmişler, ancak bağımsızlıklarını da önemli ölçüde korumayı başarmışlardı. Bunlar şimdi Bayezid'in Osmanlı yaşam biçiminde eski gazi geleneği yerine Hıristiyan unsurlarına karşı olan tutumunu dirençle karşılamaktaydılar.

Bayezid Avrupa'da uğraşırken, güneydoğu Anadolu'da bulunan beylikler Karamanoğulları ve Kadı Burhaneddin ile Osmanlılara karşı birleştiler, Kırşehir ve Beyşehir de içinde olmak üzere Germiyanoğulları ve Hamitoğullarının Sultan Murat'a verdikleri toprakları geri aldılar. Hem bu tehdide cevap olarak, hem de maiyetindeki Hıristiyan unsurların etkisiyle Bayezid, hükümdarlığının geri kalan dönemini dikkatini doğuya çevirmiş olarak geçirdi ve seleflerinin gazi geleneklerini büyük ölçüde terk etti.

Avrupa'da Osmanlı Egemenliği

Bayezid kuvvetli Anadolu beylerini yenecek gücü nereden bulacaktı? Kendisinden önce gelenler hem gazilik geleneğine uyarak hem de kendilerinden daha güçlü oldukları için bu beyliklerle çatışmaktan kaçınmışlardı? Bayezid bu politikayı değiştirdi; beylerle anlaşmak yerine onlara saldırıp ortadan kaldırarak arkasını sağlamlaştırmayı yeğledi. Bunu başarmak için Avrupa'ya döndü. Sırbistan'ı Duşan'ın oğlu Lazar'dan almak için Kosova zaferini bir koz olarak kullanacağı yerde belirli bir vergi ve Anadolu'da askerî yardım karşılığında Lazar'ın iktidarda kalmasına izin verdi. Bu yeni anlaşma Bayezid'in Lazar'ın kızı Maria Despina ile evlenmesiyle de mühürlenmişti. Osmanlı sarayına yeni bir Hıristiyan danışman akını başladı ve saray bundan sonraki birkaç yıl için Bizanslaşma ve Hıristiyanlaşma sürecine girdi. Diğer Avrupa prenslerinin Anadolu'daki uzun süreli bir seferden yararlanarak Avrupa topraklarına el atmamaları için Bayezid eski akıncı örgütlerini canlandırdı. Sınır komutanlarını Tvrtko'nun (1353-1391) ölümünden sonra bölünmüş ve zayıflamış olan Bosna'da geniş çaplı akınlara gönderdi, Eflâk'a akıncılarını salıp baskınlar düzenledi ve 1391 yılında her iki bölgenin de vasal devletler olmasını

sağladı. Tuna'nın kuzeyindeki Hıristiyan devletlerine de düzenlenen baskınlar onları sürekli bir karışıklık içinde tutarak Osmanlıların hazır oldukları zaman kalkışacakları fetihlere hazırlamış oldu.

Sultan Bayezid Üsküp'ü alarak Makedonya yaylalarının istilâsını tamamladı, Vardar ovasına yerleştirdiği binlerce Türkmenle batı ve kuzeye istilalar için yeni bir üs sağlayıp Osmanlı ordusu Anadolu'da savaşırken Lazar'ın ve diğer vasal prenslerin arkadan vurma hareketlerine karşı korunmak üzere bir sınır bölgesi oluşturdu. Bayezid bir Sırp hilesi olasılığına karşı korunmak için rakip Sırp prensi Vuk Brankovic'i Priştine hükümdarı olarak tanıdı ve onun oğlu Georg Brankovic'in (1398-1457) tüm ülkenin egemenliğini ele geçirmek için Lazar'la mücadele etmesine göz yumdu. Üsküp artık Saruhan' dan getirtilen Türkmenlerle iskân edilmişti. Liderleri Paşa Yiğit Bey askerlerini Arnavutluğa sokarak Scutari, Dulcigno ve Kraya'yı aldı (1393-1395). Venedik de, Osmanlılara karşı yardım bedeli olarak Balsa ailesinin elinden Asessio, Durazzo ve Drivasto'yu aldı. Böylece Arnavutluk ve Adriyatik bölgesinde başlayan Osmanlı-Venedik rekabeti Osmanlılar galip gelene kadar iki ülkeyi pek çok savaşa sürükledi. Bayezid Arnavutluğun fethedilen bölgelerinde yerel yöneticileri Osmanlılara, Venediklilere ve Anadolu'ya yardım karşılığında vasaller olarak tanıdı. Doğrudan doğruya yönetim ancak yerli prenslerin bu tür anlaşmaya razı gelmedikleri yerlerde uygulandı. Premedi ve Körce bölgeleri bu uygulamayı ilk başlatan yöreler olarak sultanın ordusuna çok sayıda asker gönderdiler.

Sultan Bayezid Edirne'de Türkleştirme hareketine başlamış, camiler, okullar ve evler inşa ettirmiş, Türkmenleri kent çevresine yerleştirmiş, düzenli bir yönetim kurmuştu. İstanbul'u da bir dizi kaleyle çevirmiş ve Bizans'ın surlar dışındaki egemenliğine son vermişti. Anadolu'da savaşa gitmeden önce son olarak da Ragusa ve Cenova temsilcilerini kabul edip topraklarında ticaret yapma izni karşılığında vasallik taahhütlerini ve vergi vermelerini sağladı. Bu ihsanlar ilk kapitülasyonlar sayılabilir. Bunlarla ilgili yabancı tüccarlar kendi konsolosluk temsilciliklerinin doğrudan doğruya yargı alanlarına giriyorlardı. Böylece ilerideki Osmanlı ekonomik gelişmesinde çok önemi olacak yabancılar için özel bir yasa düzeni başlatılmış oluyordu.

Osmanlı Kale Düzeninin Gelişmesi

Sultan Murat gibi Bayezid de yeni kölelerden önceleri özel koruyucular sonra da bir ordu oluşturarak eski Türk aristokrasisine ve eski Osmanlı ordusuna bağımlı olmaktan kurtulmaya çalışmıştır. Sultan Murat bu uygulamaya devşirme yolu ile genç Hıristiyanları toplayarak başlamıştı. Sultan Bayezid bu düzeni daha da ilerletip, bu kişileri hem asker hem Osmanlı olarak yetiştirmek için çeşitli kurumlar geliştirdi. Ayrıca bunları yalnız orduda değil, yönetimde de kullanmaya başladı. Bu yeni unsuru iktidarlarına karşı büyük bir hasım

olarak gören eski Türk ayanı ve sınırlardaki gazi önderleri bu durumdan hiç hoşnut kalmamışlardı.(5)

Bayezid'in İlk Anadolu Seferleri

Bayezid Avrupa fetihlerinden elde ettiği güçle artık Türk-İslâm dünyasını fethe hazırdı. Bu dönemde Anadolu henüz İlhanlıların egemenliği altındaydı ama onların bu egemenliklerini uygulayacak güçleri kalmamıştı. Anadolu'da otorite, 1365'te kuzey ve orta bölgelerde İlhanlıların yerine geçen Kadı Burhaneddin ile İlhanlıların çöküşünden yararlanarak Konya ile güneydoğunun büyük bir bölümünü alan Karamanoğullarının elinde bulunuyordu. Karamanoğulları kendilerini Selçukluların yasal mirasçıları olarak öteki Türkmen beyliklerinin egemeni olarak görüyorlardı. Bu yüzden Osmanlıların Avrupa'da gazilerin başarıları üzerine dayandırdıkları egemenlik iddialarına karşı çıkıyorlardı. Müslüman topraklarına zorla girmeleri Osmanlıların gazi ünlerini tehlikeye düşürebilirdi. Osmanlı askerlerinin büyük çoğunluğu hâlâ gazi olarak orduya katılan Müslümanlar ve Türklerdi. Osmanlılar çeşitli baskı ve tehditlerle aldıkları toprakları yasal ve şerefli görüyorlar, Karamanoğulları ise barışçı yollardan alınan toprakları bile İslâmlığa indirilmiş bir darbe olarak karşılıyorlardı. Bayezid'le başlayarak, Osmanlılar Karamanoğulları ile ya da başka bir İslâm devletiyle savaşa girdikleri zaman hareketlerini haklı göstermek için ulemâdan fetva çıkartmaya başladılar. Osmanlılar kâfirlerle savaşıp topraklarını fethederken kendilerine arkadan saldıranlarla savaş yalnızca yasal değil, bu fetvalara göre zorunluydu da.

Sultan Bayezid Müslüman Türkmen askerlerinin din kardeşlerine saldırmaktan çekineceklerini düşünerek Karamanoğlu devletinin üzerine Sırp ve Bizans askerlerinden oluşan bir orduyla yürüdü. Önce Karamanoğullarının küçük müttefikleri olan Saruhan, Aydın ve Menteşeoğullarını 1390 yılı yaz ve sonbaharında tek bir seferde yendi. Karamanoğulları Kadı Burhaneddin ve diğer Türkmen beylikleri ile birleştiler. Bu karşı koymaya rağmen Sultan Bayezid 1390 sonbahar ve kışında Orta Anadolu'ya girdi, geri kalan bütün beylikleri dize getirdi, Hamitoğulları, Tekeoğulları ve Germiyanoğulları beyliklerini aldı, Karamanoğullarından Konya, Beyşehir, Niğde ve Akşehir'i aldı. Daha ileri gitmenin Türkmen askerlerini kendisine düşman edip Kadı Burhaneddin'le birleşmeye zorlayacağından korkarak Karamanoğulları'nın barış önerilerini geri çevirmedi (1391). Karamanoğulları Osmanlıların Batı Anadolu fetihlerini kabul ettiler, Konya ovasında Çarşamba Suyu iki devlet arasında sınır oldu. Böylece Sultan Bayezid artık yerinden attığı pek çok Türkmen beyini barındıran Kastamonu'daki İsfendiyaroğulları beyliğine karşı kuzeye doğru yola çıkabilirdi. Nitekim, Sinop ve Kastamonu'yu aldı, İsfendiyaroğlu beyliğini egemenliğine soktu. Artık batı ve orta Anadolu'nun büyük bir bölümü ele

geçirilmiş, Karamanoğulları ve Kadı Burhaneddin'in başını çektiği direnme bastırılmıştı. Ancak bu hasımlarını ortadan kaldırmadığı sürece yeni bir tehlike olasılığı Avrupa'da istediği gibi canlılık kazanmasına engel olacaktı.

Avrupa'da Yeni Seferler

Bayezid'in birinci ve ikinci Anadolu seferleri arasında çok kısa bir zaman geçmişti. İmparator V. İoannes'in kendi yokluğundan yararlanarak İstanbul surlarını ve kalelerini onardığını duyan Sultan Bayezid 1390 kışında Avrupa'ya döndü. İoannes bir süre sonra ölünce yerine geçen oğlu Manuel, Osmanlı egemenliğine karşı direnmeye başladı, Bayezid'in vergi arttırımı ve İstanbul'da bir Müslüman mahallesi kurulması konusundaki önerilerini geri çevirdi. Manuel yeni önerileri kabul edene kadar İstanbul çeşitli kereler kuşatıldı. Sonunda daha sonraları Sirkeci olarak adlandırılan bölgede birkaç yüz evlik, camii ve dinî mahkemesi olan bir Müslüman mahallesi kuruldu. Daha önce Cenevizlilerin elinde bulunan Haliç'in, kuzey kıyılarında 6.000 kişilik bir Türk garnizonunun yerleşmesine izin verildi ve kentin hemen dışındaki meyve bahçelerinin gelirinin onda biri de içinde olmak üzere, sultana verilen vergi arttırıldı.

Makedonya'nın fethi Tesalya ovasının yolunu açmıştı. Evrenos Bey 1392'de burasını aldı. Larissa ele geçirilerek Yenişehir eyalet başkenti haline dönüştürüldü. Osmanlı kuvvetlerini orta Yunanistan ve Mora içlerine götürmesi karşılığında bütün bölge tek bir tımar olarak örgütlenip Evrenos Bey'e verildi. Evrenos Bey bundan sonra, biraz da Bizans despotu Theodoros'un isteği ile Yunanistan'daki Atina, Akaea ve Slaona Latin devletleri ile Mora'daki Modon ve Koron Venedik kolonilerini baskı altına aldı. Bu başarılardan yararlanan Evrenos Bey, Mora'yı da kısmen işgal etti. Kuzeye, Bosna ile Macaristan'a da büyük akınlar düzenlenerek Türkmenleri mutlu kılmak ve ganimet sağlamak amaçları güdüldü.

Bizans, Bulgaristan ve Sırbistan Osmanlı egemenliğini kabul ettiklerine göre, ilerlemeye karşı koyacak en güçlü bağımsız Avrupa devleti Macaristan'dı. Macaristan'ın egemen olduğu bölge güneye Dalmaçya ve Belgrad'a kadar uzanıyor, Eflâk ve Buğdan prensleri hâlâ onun egemenliğini kabul ediyorlardı. Kral Sigismund (1387-1437) zamanında Hıristiyan dünyasının Türkler aleyhine kışkırtılmasına çalışılmışsa da, batı Avrupa hükümdarları henüz kendi sorunlarıyla uğraşmaktaydılar. Derebeyleri ile merkezî hükümet ve Ortodoks köylülerle Katolik soylular ve yöneticiler arasındaki iç bölünmelerle Macaristan tam bir karışıklık içindeydi. Buna rağmen Sigismund elinden geleni yaptı. Gerçekten de onun Niğbolu'yu ele geçirip Bulgaristan'a yürümesi Bayezid'in birinci Anadolu seferinden dönmesine neden oldu. Sultan Bayezid 1392' de Niğbolu'yu yeniden aldı. Macarlarla birleşmeyi kabul eden Bulgar vasalı

Şişman'ı ortadan kaldırdı ve 17 Temmuz 1393'de Bulgaristan'ın başkenti Tırnovo'yu aldı. Önemsiz Bulgar prenslerinin elinde yalnızca Dobruca ve Vidin kalmıştı. Böylece Bulgaristan'da doğrudan doğruya egemen olmak Osmanlıları Macarlarla yakın ilişkiye sokmuştu. Bu sırada Sultan Bayezid de egemenliğini vasal prensler aracılığıyla sürdürme biçimindeki eski Osmanlı düzenini ortadan kaldırarak doğrudan doğruya fetih ve yönetim yöntemini yerleştirmeye çalışıyordu. Ancak sonraları Anadolu'da uğraştığı için, bu yeni politikayı yaygınlaştırmaya olanak bulamayacaktı; bunun yeniden ele alınıp tamamlanması onbeşinci yüzyıldaki haleflerine kalmış oldu.

Anadolu'da Yeni Osmanlı İlerlemeleri ve Timur'un Ortaya Çıkışı

Dominyonlarına yöneltilen sürekli tehditler Sultan Bayezid'in Anadolu ile Avrupa arasında durmadan gidip gelmesini gerektiriyordu. Askerî yürüyüşlerindeki hızı yüzünden kendisine Yıldırım adı takılmıştı. 1393-94 yılında Kadı Burhaneddin ayaklanması ve İran'ı istilâ eden güçlü Tatar imparatoru Timur'un doğudan Anadolu'yu işgal edeceği korkusuyla yine Anadolu'ya döndü. Gerçekten de Sultan Bayezid Avrupa'ya döndüğünde, denetimi dışında kalan Türkmen beyleri Osmanlılara karşı bir direnme hareketi düzenlemişler ve Timur'dan yardım istemişlerdi. Buna karşılık olarak Sultan Bayezid kuvvetlerini toplamak için Bursa'ya döndü. Kadı Burhaneddin Amasya, Niğde, Kayseri'yi alıp 1393'te Karadeniz kıyılarına çıktı. Bayezid prestijini korumak için karşılık vermek zorundaydı. Amasya üstüne yürüyüşe başladı. Kadı Burhaneddin açık savaşta Osmanlıları yenemeyeceğini anladığı için Sivas'a çekildi. Ona katılan Türkmenlerden çoğu yeniden Osmanlı egemenliğine girdiler. Sultan Bayezid durumunu düzeltmek için yeni Anadolu eyaletini örgütledi. Daha önce Orhan Bey'in Rumeli'de kurduğu beylerbeyliği örnek alarak burayı yönetmek ve ordularına komuta etmek üzere ikinci bir beylerbeylik kurdu. Fethedilen topraklar yeniden bu beylerbeyi denetiminde tımarlar olarak bölüncekti. Tuna boyunda olduğu gibi burada da kazanılan bu zafer daha önce Osmanlıları koruyan sınır beyliklerini ortadan kaldırmış ve onları Timur tehlikesine, doğuya, açık bırakmıştı.

Aksak Timur (Timurlenk) olarak anılan Timur, 1336 Nisan'ında Maveraünnehir'de Semerkand'ın doğusunda bugün Şehr-i Sebz adı verilen Keş'te, Cengiz Han tarafından bölgenin denetiminin bırakıldığı Çağatay hanedanından bir ailenin çocuğu olarak doğmuştu. Çöken Çağatay hanedanının çeşitli üyeleri arasındaki iktidar kavgaları sonunda 1360'larda galip gelerek başa geçti. Harzemşahlar İmparatorluğunun 1379'da fethedilmesiyle Maveraünnehir'de egemenliğini kurdu. Bundan sonra Altay Dağlarının güneyinde Moğolistan'daki son Çağatayları da tarih sahnesinden sildi (1381 -1389). 1381'de doğu İran'a geçerek İlhanlılardan sonra egemen olan hanedanları ortadan kaldırdı, Toros dağlarını aşarak Anadolu'ya, 1386'da Kafkasya'ya girdi. Kars'ı

yerle bir etti, Gürcü başkenti Tiflis'e saldırdı, Ermenistan'ın batı bölümünü fethetti. Sonra 1387'de batı İran'a dönerek, Şiraz, Isfahan ve Kirman'ı aldı, binlerce kişiyi öldürttü, çok yüklü ganimet topladı. Ancak bu sırada beliren Kıpçak tehlikesini karşılamak için yeniden Maveraünnehr'e döndü. Bu arada kendisi uzaktayken bazı İran hanedanları da topraklarını geri aldılar. Ancak Timur 1393 ilkbaharında dönüp hepsini yeniden silip süpürdükten sonra ertesi yıl Bağdad'ı ve bütün batı Irak'ı aldı.

Timur, 1394 kışında Dicle'yi geçerek Mezopotamya'ya girince hem Osmanlılar hem de Suriye'deki Memlûkler için tehlike haline gelmişti. İşte bu sırada Bayezid tarafından yerlerinden atılan Türkmen beyleri kendisinden bu "Hıristiyan düşünceli" Osmanlı hükümdarına karşı yardım istediler. Timur Hindistan'ı istilâ ve yağma etmeyi düşündüğünden arkasında güçlü bir Osmanlı devletinin bulunmasına razı olamayacağı için bu isteği kabul etti. Memlûk sultanı Berkuk, imparatorluğunu Mezopotamya'da bulunan Timur'un saldırısından korumak için Suriye'de bir ordu toplamış ve Sultan Bayezid ile Kadı Burhaneddin'den yardım istemişti. Osmanlıları daha büyük tehlike gören Karamanoğulları ve diğer beylikler Timur'dan istedikleri yardımı aldılar ve istilâ başladı. Dicle'yi geçen Timur 1394 ilkbaharında Urfa, Mardin, Musul ve Diyarbekir'i son Akkoyunlulardan ve Artukoğullarından aldı. Buna karşılık Sultan Bayezid, Berkuk ve Kadı Burhaneddin birbirlerine ortak yardım mektupları gönderdiler. Ancak Timur önce Kafkaslar sonra da birinci Hindistan seferine (1398) çıktığından ve Irak'a olduğu kadar Anadolu'ya da bir süre soluk alma fırsatı tanıdığından bu görüşmelerden bir sonuç alınmadı.

Niğbolu Haçlı Seferi

Timur yolunu değiştirmiş, Kadı Burhaneddin ile Karamanoğulları da toprak kavgasına düşmüşler, Osmanlıların Anadolu'daki egemenliği artık güvence altına alınmıştı. Sultan Bayezid şimdi Avrupa'ya dönüp orada kendisini bekleyen yeni tehlikelere karşı çıkabilirdi. Bizanslılar yeniden Batı'dan yardım istiyorlardı; Venedikliler Makedonya'da ilerlemişler (Selanik Bizans tarafından Venediklilere satılmıştı), Arnavutluk'ta da Osmanlıların karadan ilerlemelerini denizden ülkeye girerek karşılamaktaydılar. 1393'de Venedik ile Macaristan Türklere karşı yeni bir anlaşma imzaladılar, II. Manuel Avrupa'dan yine yardım istedi. Buna karşılık Sultan Bayezid, Manuel'e karşı VII. İoannis'i tuttu ve Bizans başkentini ikinci kere kuşattı (1395).

Osmanlılar için şimdi en büyük tehlike yeni bir Avrupa Haçlı Ordusunun yola çıkışıydı. Papa XI. Bonifacius yapılan istekleri değerlendirerek yeni bir Haçlı Seferi başlatmıştı. Haçlılar İngiltere'den, İskoçya'dan, Lehistan, Bohemya, Avusturya, İtalya ve İsviçre ile Osmanlı tehdidi altında bulunan Güneydoğu Avrupa ülkelerinden gelip Buda'da toplanıyorlardı. 1396 baharında

Sigismund büyük bir Haçlı ordusuyla Niğbolu'dan Tuna'yı geçti, nehir boyundaki Vidin ve Orsova kentlerini ele geçirip bütün Müslüman halkı kılıçtan geçirdi. Henüz Osmanlı denetiminde bulunan son büyük Tuna savunma noktası olan Niğbolu kuşatmaya alınınca burayı savunan küçük Osmanlı garnizonu için umut kalmamıştı. Ancak Sultan Bayezid Anadolu'dan getirdiği askerlerle saldırganlara hücum etti ve 25 Eylül 1396'da Haçlı Ordusunu dağıttı. Binlerce şövalye ya savaş alanında ya da kaçarken nehirde boğulup ölmüşlerdi. Bütün Avrupa'dan binlerce soylu kişi tutsak alındı ve ancak çok ağır kurtarmalıklar ödendikten sonra serbest bırakıldılar.

Osmanlıların Niğbolu'daki bu zaferleri İslâm dünyasında Osmanlı prestijini olduğu kadar Avrupa'daki Osmanlı korkusunu da artırıştı. Bayezid'e "Sultan", yani İslâm dünyasının sivil hükümdarı unvanı verildi. Binlerce Müslüman Bayezid'in hizmetine girmek için Anadolu'ya dolmaya başladı. Bunlar yalnız Türkmen göçmenleri değil İran, Irak ve Maveraünnehir'de hükümet ve ekonomik yaşamın belkemiğini oluşturan ve İlhanlıların çöküşüyle Timur istilâsının yarattığı karışıklıktan kaçan kimselerdi. Bu unsurlar Bayezid ile haleflerine bir imparatorluğu kurmak kadar yönetebilmek için de gerekli insangücü kaynağını sağlamış oldular.

Sultan Bayezid, hükümdarlığının en çetin kararını vermek zorundaydı: Niğbolu zaferinden yararlanarak Avrupa içine girmeye devam etmeli miydi? Eğer gazi geleneğini sürdürüyor olsaydı yapılması gereken buydu ve Çandarlı ailesinin başını çektiği ayan bu yolu öneriyorlardı. Diğer yandan Hıristiyan danışmanları ise Türk âyanına yeni toprak ve servet sağlanmaması için Avrupa'yı bırakıp geride kendisini tehdit eden Türkmen beyliklerini ortadan kaldırmak üzere Anadolu'ya dönmesinde ısrar ediyorlardı.

Bayezid bir karar vermek için Edirne'ye çekildi. Bu sırada Osmanlı kuvvetleri Eflâk, Macaristan, Bosna ve Styria'ya baskınlar düzenleyerek Vidin'de son bağımsız Bulgar devletini işgal ettiler. Vidin, Silistre ve Niğbolu ile birlikte yeni bir sınır bölgesi oluşturuldu. Macaristan ve Eflâk'a karşı gazi akınları buradan yapıldı (1396). Arnavutluk yeniden işgal edildi, İşkodra, Kroya (Alacahisar), Berat ve Kastorya Osmanlı egemenliğine girdiler, kuzeyde hüküm süren Buşatlı ailesi de Osmanlı egemenliğini kabul etti. İstanbul üçüncü kez kuşatıldı (1396-1397). Boğaziçinde Bizanslıların Karadeniz yollarını kesmek için Anadoluhisar'ı yaptırıldı. Ancak kuşatma sıkı bir biçimde yapılmıyordu, Osmanlıların hâlâ yeterli kuşatma araçlarına sahip olmamalarının yanı sıra, sultanın Hıristiyan danışmanlarının, bir işgal halinde karşı konulamayacak kadar büyük bir Haçlı Seferinin başlayacağını ileri sürerek kendisini işgalden vazgeçirtmeye çalıştıkları da neden olarak söylenebilir. Sonunda Bayezid daha fazla vergi karşılığında ve imparatorun haleflerinin kendi onayından geçmeleri koşuluyla kuşatmayı kaldırdı. Sultan Bayezid bundan sonra Anadolu'da son seferine çıktı.

Sultan Bayezid Avrupa'da savaşırken Karaman beyi Alâaddin Ali Bey, Osmanlılara kaptırdığı toprakları kazanmak için Osmanlı Anadolu beylerbeyliğinin başkenti Ankara'yı aldı ve Germiyanoğlu topraklarından geçerek eski başkent Bursa üzerine yürüdü. Bayezid Bursa'da Rumeli ve Anadolu ordularını birleştirerek çok büyük bir kuvvetle Konya'ya doğru yola çıktı. Alâaddin Ali Bey aldığı bütün tutsakları ve ganimeti geri verip aman diledi. Bayezid bunu kabul etmedi, Karamanoğlu hükümdarı ile Akçay ovasında karşılaştı (1397), ordusunu dağıttı ve kendisini savaştan sonra öldürttü. Karamanoğullarını ortadan kaldırmayı amaçlayan Sultan Bayezid, beyliğin Lârende (Karaman) dolaylarındaki topraklarını ve Konya ile çevresini işgal etti. 1398'de Karadeniz kıyılarında ilerleyerek Bizans Trabzonu'nun sınırlarına ulaştı. Artık yalnızca Samsun'un doğusundaki Ceneviz kolonisi olan Amisus (Kara Samsun) Osmanlıların elinde değildi. Bu fetihler sonunda Sultan Bayezid, Kadı Burhaneddin devletinin kuzeyinde, batısında ve güneybatısında olan bütün toprakları ele geçirmiş oluyordu. Kadı Burhaneddin devleti hâlâ büyüktü: Sivas, Kayseri, Tokat, Niksar, Kırşehir ve orta Anadolu'nun büyük bir bölümünü kapsıyordu. Ancak 1398'de Kadı Burhaneddin'in ölümüyle çıkan iç bölünmeler sonunda beyler doğuda Akkoyunlu Türkmenlerin saldırılarına karşı yardım etmesi üzerine Bayezid'in egemenliğini kabul etmişlerdi. Bayezid yalnız yardım etmekle kalmayıp bütün Kadı Burhaneddin devletini işgal etti, yeni bir sınır sancağı kurdu. Böylece Osmanlılar Malatya'dan Kilikya'ya kadar Memlûk toprakları ile komşu oldular.

1399'da Sultan Bayezid kısa bir süre için Avrupa'ya dönerek İstanbul'daki yeni Türk mahallesinin kurulmasıyla ilgilendi, buraya Göynük ve Taraklı'dan gelen Türkler yerleştirildiler. Memlûk sultanı Berkuk'un 1399 Haziranında ölümünden sonra yerine tecrübesiz bir genç olan Nasruddin Ferec geçmişti. Timur'un da Hindistan'da büyük bir istilâya giriştiği haberlerinin gelmesi üzerine Sultan Bayezid Doğu'daki fetihlerine devam etti. İlk hedefi Memlûklerin vasal devleti olan ve ondördüncü yüzyıl başlarından bu yana Maraş ve Elbistan bölgesinde hüküm sürüp Memlûklerin yardımıyla Kilikya Ermenilerinin topraklarına doğru yayılan Dulkadiroğulları idi. Müslümanların ve Türklerin üzerlerine yürümenin kendi Türkmen askerlerinde yaratacağı etkiyi düşünen Sultan Bayezid'in ordusu, özellikle Sırbistan'dan gönderilenler olmak üzere, vasal devletlerin askerlerinden oluşuyordu. Memlûklerin Berkuk'un ölümünden sonra içinde bulundukları karışık ortamdan yararlanan Bayezid, beyliği ele geçirmede güçlük çekmedi (Ağustos-Eylül 1399). Ondan sonra Memlûklerden Kilikya'nın büyük bir bölümünü alıp Fırat Nehri'nin doğusuna geçerek Türk Anadolu'nun birliğini yeniden kurdu.

1400 ilkbaharında Timur Azerbeycan ve doğu Irak'ta egemenliğine yeniden kavuştu ve Hıristiyan Gürcü kralını kendini tanımaya zorladı. Bu sırada

Bayezit de, daha önce Timur'un egemenliğini ve korumasını kabul etmiş olan Mutahharten Bey'den Erzincan ve Kemah'ı almış olduğu için artık çatışma kaçınılmazdı. Timur, Erzurum yakınlarındaki Pasinler'e geldiğinde Osmanlılar tarafından topraklardan sürülmüş olan Türkmen beyleri kendisine başvurarak topraklarını geri almak için yardımını istediler. Ancak bunların Timur'a, Timur'un Anadolu'ya girişinden sonra başvurdukları gözönünde tutulmalıdır. Şu halde Timur'un karar verme nedeni bunların yalvarışlarından çok, Osmanlı gücünden korkması olsa gerektir.

Timur, kısa bir süre önce Bayezit'in aldığı Kadı Burhaneddin'in başkenti Sivas'a girdi (27 Ağustos 1400). Müslüman ve Hıristiyan ayırımı yapmadan kenti savunan herkesi kılıçtan geçirtti. Sonra güney'de durumunu sağlamlaştırmak için Memlûk Suriyesine girdi. Malatya, Antep, Halep (Ekim 1400) ve Şam'ı (Aralık 1400) aldı. Memlûk ordusunu birkaç kez bozguna uğratıp on binlerce kişiyi öldürttü. Timur güneydeyken Sultan Bayezid yeniden doğu Anadolu'ya girdi. Sivas ve Erzincan'ı alarak Timur gelmeden stratejik üstünlük sağlamaya çalıştı. 1402 baharında iki ordu kendilerine en uygun olan bölgede yer almak için harekete geçtiler. Timur Gürcistan'da yeniden büyük bir ordu toplayarak Erzurum ve Kemah yoluyla Anadolu'ya girdi, önce Kayseri, sonra Ankara'ya yürüyerek kenti kuşattı. Osmanlılardan aldığı toprakları Türkmen beylerine dağıtarak onların desteğini sağlarken; Bayezid'i de savaşa sokmaya çalışıyordu. Timur Sivas'tan Ankara'ya sulak bir bölge olan kuzey yolundan geldiği için üstünlük sağlamıştı. Bayezid ise daha az ikmal olanakları olan güney yolundan su ve diğer malzemeyi sağlamaya çalışmaktaydı. Kesin savaş 27 Ağustos 1402'de Ankara yakınlarında Çubuk ovasında yapıldı. Orduların büyüklüğü konusunda çeşitli kaynaklar çelişkili rakamlar vermekteyseler de Timur'un ordusunun daha kalabalık olduğunda hepsi birleşmektedirler. Savaş 14 saat sürdü. Bayezid başlangıçta üstündü, ancak Türkmen yedek kuvvetlerinden bazılarının ve muhtelif kaynaklara göre de, Sırp vasal kuvvetlerinden bir bölümünün ihaneti, durumu aleyhine çevirdi. Osmanlı ordusu yenildi, Bayezid tutsak düştü.

Fetret Devri, 1402 –1413

On dördüncü yüzyılda kurulan Osmanlı İmparatorluğunda önemli dengesizlik tohumları bulunması, özellikle merkezî otorite zayıfladığı ya da karıştığı zaman Hıristiyan prenslerinin bağımsızlıklarını ilân etmek durumunda oldukları vasal devlet düzeni yüzünden, Timur'un istilâsı bu denli başarılı olmuştu. Seleflerine büyük başarı sağlayan gazilik geleneğini terk ettiği ve daha önceki seferlere önderlik eden memur ve subayları Doğu fetihlerinde Avrupa'daki gibi toprak ve ganimet bulunmadığı için kendisine yabancılaştırdığından Bayezit'in ordusu kolaylıkla çöküvermişti. Eğer İmparatorluk yeniden toparla-

nacaksa Bayezid'in mirasçılarının Fetret Devrinde uğraşmaları gereken sorunlar bunlardı.

Ankara Savaşından sonra Timur sekiz ay kadar (Temmuz 1402-Mart 1403) Anadolu'da kalıp adamlarının istediği ganimeti sağlamak için Osmanlı topraklarını yağmaladı, eski Türkmen beyliklerini yeniden kurdu. Bu dönemde binlerce kişiyi öldürttü, camileri ve okulları, köy ve kentleri yakıp yıktı, binlerce kişiyi tutsak aldı. Bayezid de, oğulları Şehzade Musa ve Mustafa ile birlikte 9 Mart 1403'te Akşehir'de ölene kadar Timur'un yanında tutsak kaldı. Timur Doğu'ya döndü ve Çin'e bir sefer düzenlerken 18 Şubat 1405'te Otrar'da öldü.

Timur'un ardında bıraktığı Anadolu'nun politik yapısı I. Sultan Murat'ın hükümdarlığı sonundaki durumu andırıyordu. Timur, Bayezid'in ele geçirdiği toprakları geri almıştı, I. Murat'ın Ankara'dan Akdeniz'e açtığı Osmanlı koridorunun yerine şimdi Ankara'dan kuzeydoğu'ya Trabzon yakınlarında Karadeniz'e açılan bir koridor vardı. İlhanlılar yerine de Timur'un egemenliği kabul edilmişti. Karamanoğulları beyi Mehmet, Anadolu'nun üçte birini kaplayan ve içlerinde Hamitoğulları ve Germiyanoğulları topraklarının doğu bölümleri ile Kayseri, Isparta, Antalya ve Alâiyye gibi kentler bulunan büyük bir devletin başına getirilmişti. Timur'un bunu yapma nedeni Karamanoğullarına, Osmanlılara karşı koyacak bir güç sağlamaktı. Mehmet Bey, Osmanlılar da içlerinde olmak üzere, bütün beyliklerin emiri olarak ilan edilmişti. Timur Karamanoğullarının dışında yalnızca Bayezid'in fethettiği beylikleri canlandırmıştı. Ancak bunların hükümdar aileleri Osmanlı düzeni içinde kaynaşmış bulunduklarından bu da güç bir işti.

Bu yeni düzende Osmanlıların bile bir yerleri vardı. Şehzade Süleyman Çelebi başkenti Edirne olmak üzere Avrupa'daki Osmanlı hükümdarı kabul ediliyordu. Yıldırım Bayezid'in diğer oğullarından İsa Çelebi Balıkesir ve Bursa'da, Mehmet Çelebi de Amasya'da hüküm sürüyorlar ve Timur'un egemenliğini kabul etmiş bulunuyorlardı. Böylece Osmanlılar Bayezid devrinden önce sahip oldukları bütün toprakları yine de ellerinde tutuyorlardı ama prestijleri büyük darbe yemişti, imparatorluğun devamı tehlikedeydi. Bazı Avrupalılar yeni bir Haçlı Seferi düzenledikleri takdirde Osmanlıları Avrupa'dan atabileceklerini düşünüyorlardı ama durum bu kadar basit değildi. Anadolu'da Bayezid'in yalnızca yeni kurulan kapıkulları ile sefer ordusu bozguna uğramıştı. Avrupa'daki feodal ordu ve gaziler Süleyman Çelebi'nin emrinde, komutanları ile birlikte hazırdı. Avrupa da, Osmanlıların durumundan yararlanacak bir durumda değildi. Sırbistan Süleyman Çelebi'ye bağlıydı. Macar kralı Sigismund orta Avrupa'ya doğru yayılma çabasındaydı. Öte yandan onun ülkesinde bulunmaması Macar derebeylerini güçlendirmişti. Macar desteği olmadan da herhangi bir Haçlı Seferi Niğbolu'dakinden farklı bir sonuç alamazdı.

Osmanlı sorunu, bir Avrupa saldırısına karşı savunma hatlarının yeniden kurulması değildi. Bu daha çok, bir birleşmiş önderliği diriltmek, Anadolu'da

iktidarı sağlamak ve en önemlisi, Bayezid'in Anadolu imparatorluğu ve ordusunu Timur önünde öylesine kolaylıkla çözülmeye götüren devlet ve toplum düzenini daha sağlam temellere oturtmaktı.

Fetret Devri iç politikası çok karmaşıktır. Burada ancak son çözüme götüren olaylar incelenebilir. Olayların pek çoğu, gazilik geleneği ile Selçukluların ileri İslâm kuruluşlarını isteyen Türk beyleriyle kapıkullarının geri kalanları ile Hıristiyan danışmanların arasındaki iktidar kavgasından doğmaktaydı. Yıldırım Bayezid'in oğulları iktidar kavgasına girdiklerinde bu gruplardan birinin desteğini sağlamaktaydılar. Gruplar da hangi şehzadenin kendilerini zafere ulaştıracağı yolundaki kanılarını sık sık değiştirerek bir onu bir ötekini desteklemekteydiler. Çandarlıların başını çektiği Türk beyleri ilk olarak Süleyman Çelebi'yi Edirne'de tahta çıkardılar. Ancak Süleyman Çelebi gücünü kapıkullarına ve devletin Hıristiyan unsurlarına dayayarak İmparator II. Manuel ve Hıristiyan vasalları ile sıkı bağlar kurup kendilerine bağımsızlık vadetti. Anadolu'da egemenlik peşinde olmayan tek şehzade olduğu için Timur da onu Osmanlı hükümdarı olarak tanımıştı. Diğer yandan Şehzade Musa, İsa ve Mehmet Anadolu'da güç kazanmaktaydılar. Kafire karşı eski gazilik geleneğini canlandırarak yeni Türkmen orduları kurmaya çalışıyorlardı. Bunların politikaları Türk beylerine daha uygun geldiği için Çandarlı ile arkadaşları Süleyman Çelebi'yi öteki şehzadeler lehine terk ettiler. Ancak üçünden biri üzerinde anlaşmaları güçtü. Bütün bu dönem içinde Osmanlı sınırları Timur tarafından alınan topraklarla Süleyman Çelebi'nin Hıristiyan desteği karşısında verdiklerinin dışında hiçbir değişikliğe uğramamıştı. Osmanlıların düşmanları Osmanlıların bölünmüş olmasından yararlanmak için ne Avrupa'da ne de Anadolu'da kendi aralarında işbirliğine girişmediler.

Osmanlı şehzadeleri arasındaki iktidar çekişmesi ilk olarak 1403 yılında Timur henüz sahnedeyken ortaya çıktı. İlk harekete geçen Mehmet Çelebi ailesinin Bursa'daki topraklarını istediyse de, Timur'un, kardeşi Musa Çelebi'yi tutması üzerine bundan vazgeçti. Mehmet Çelebi kendisinin eski sancağı olan Amasya'daki Türk beylerinin davetini kabul ederek orada hüküm süren Timur'un adamlarından Kara Devletşah'ı yerinden atmak 'için harekete geçti. 1403 yılında bunu başarıp Kara Devletşah'ın yerine geçti. Kısa bir süre sonra Timur tarafından yakılıp yıkılan komşu kentler Sivas, Tokat ve Niksar'da da etkenliği artmıştı. Başarı başarıyı kovaladı, kısa bir süre sonra babasının taraftarlarını kendi çevresinde topladı ve Ankara yenilgisinden bir yıl sonra bütün düşmanlarına karşı koyabilecek büyük bir Türkmen ordusunun sahibi oldu.

Tutsaklığı sırasında babasının yanında yalnızca Musa Çelebi kalmıştı. Bu durum kendisine Timur'un yakınlığını sağladı. Bu sırada İsa Çelebi de Balıkesir'e yerleşmişti. Osmanlı şehzadeleri arasında ilk çatışma Karesi'de oldu. Musa Çelebi bu çatışmadan başarılı çıkarak Bursa ile Karesi arasındaki toprak-

ların hükümdarı oldu. Ancak kısa bir süre sonra İsa Çelebi buraları aldı ve Musa Çelebi Germiyanoğulları topraklarına kaçtı.

Bu arada en büyük şehzade olan Süleyman Çelebi, Hıristiyan unsurların desteğiyle Edirne'de güvenlik içindeydi. Sırbistan'da şimdi Lazar'ın (1389-1427) yerine oğlu Stefan egemenlik sürüyordu. Georg Brankovic de güney Sırbistan'da gücünü yaymaya başlamıştı. Süleyman iki Sırp prensinin aralarındaki çatışmayı, durumunu güçlendirmek için kullandı. Babasının Anadolu topraklarını ele geçirmek ve kardeşlerini ortadan kaldırarak Osmanlı imparatorluğunu yeniden eski durumuna getirmek istiyordu. Selanik, Makedonya' nın bir bölümü, Mora, Trakya kıyıları, Marmara ve Karadeniz'de İstanbul'a en yakın kıyı kasabaları verilerek Bizans'tan para ve askerî yardım sağlandı. Bizans'ın ödediği vergi de kaldırılmıştı. Kendi kardeşlerine karşı yardım sağlamak için ödenen çok ağır bir bedeldi bu. Sırp kralı Stefan ve İtalyan denizci devletleriyle benzer anlaşmalar yapıldı (3 Haziran 1403), bunlardan her biri yardımlarına karşılık Süleyman Çelebi'den durmadan artan ticarî ödünler kopardılar. Bu durum karşısında Mehmet, Musa ve İsa Çelebiler de Timur'un egemenliğini kabul ederek Edirne'deki 'kâfir ajanı'na karşı destek verilmesine karşılık asker ve vergi ödemeyi kabul ettiler.

Anadolu'da Mehmet Çelebi kısa zamanda harekete geçti. Timur'un geride bıraktığı Türkmenlerden orta Anadolu'da büyük topraklar aldıktan sonra İsa Çelebi'yi bozguna uğrattı, giderek genişleyen topraklarına Bursa ve Balıkesir'i kattı, Saruhanoğulları'nın topraklarına girdi. Bursa'yı alınca bölgenin dinî liderlerince kendini sultan ilân ettirip adına sikke kestirdi. İsa Çelebi önce İstanbul'a, sonra da öç almak isteyerek kardeşi Süleyman Çelebi'nin yanına kaçtı, Bizans imparatoru için Osmanlıları bölünmüş olarak tutacak bir silah, Süleyman Çelebi için de Mehmet Çelebi'ye karşı kullanılacak yararlı bir araçtı. Bu yüzden Süleyman Çelebi, Bizans desteğiyle İsa Çelebi'yi büyük bir ordunun başında 1404'te Mehmet Çelebi'ye karşı halkı ayaklandırmak ve Bursa'yı almak üzere gönderdi, İsa Çelebi Doğu'ya kaçtı ve bir daha kendisinden haber alınamadı. Müttefikleri olan küçük Ege beylikleri Mehmet Çelebi'nin hükümdarlığını tanıdılar. Böylece Mehmet ve Süleyman Çelebiler imparatorluğun Anadolu ve Avrupa bölümlerinin hükümdarları oldular. Bu bölünme artık kesin ve sürekli olarak görülüyordu (1405).

Ancak Süleyman Çelebi imparatorluğun tamamını istiyordu. Bu yüzden kendi ordusunu Anadolu'ya kardeşinin üstüne sürerek gidip Ankara'yı aldı. Mehmet Çelebi'nin topraklarını ikiye ayırdı ve son zafere yaklaştı. Süleyman Çelebi'nin zaferinin kendi bağımsızlıklarını sona erdireceğinden korkan Türkmen beyleri 1406 baharında birleştiler. Ancak ortak dava uğruna kişisel hırslarından ve kıskançlıklarından vazgeçemedikleri için birlik dağıldı, Süleyman Çelebi rakiplerini birer birer yenecek duruma geldi. Mehmet Çelebi Bursa'yı alıp Süleyman Çelebi'yi arkadan vurmak isteyince, Süleyman Çelebi onu Yeni-

şehir'de yenerek Amasya'ya kaçmaya zorladı (1406). Süleyman Çelebi'yi durdurmak için son bir çaba gösteren Mehmet Çelebi Karamanoğulları ile birleşti. 1409 yılında yeni bir taktik deneyerek kardeşi Musa Çelebi'yi Avrupa'ya Süleyman Çelebi'nin topraklarını almaya gönderdi. Süleyman Çelebi'nin çok güçlenip kendi bağımsızlığını tehdit etmesinden korkan Eflâk'ın ve Sırp kralı Stefan'ın desteği sağlandı, Musa Çelebi Eflâk'ta prensin kızıyla evlendi, Türkler, Ulahlar, Sırplar ve Bulgarlardan oluşan bir ordu toplayarak Edirne'ye yürüdü. Süleyman Çelebi hemen Avrupa'ya dönerek Mehmet Çelebi'nin batı Anadolu'yu yeniden işgaline göz yumdu. Musa Çelebi akıncı gazi liderlerinin desteğini sağlayınca Süleyman Çelebi'nin ilk zaferleri durakladı ve 17 Şubat 1411'de öldürüldü.

Süleyman Çelebi'nin Avrupa imparatorluğu şimdi daha yetenekli ve enerjik kardeşi Musa Çelebi'ye kalmıştı. Musa Çelebi Mehmet Çelebi'ye olan bağımlılığını reddetti, kendisini sultan ilân etti ve adına sikke kestirdi. Başvezir olarak Çandarlı İbrahim'i de alınca eski Osmanlı saray ve gelenekleri yeniden kuruldu, Rumeli beylerbeyi Mihaloğlu önderliğinde akınlar yeniden başlatıldı. Böylece Musa Çelebi'nin hüküm sürdüğü topraklarda, eski sınır unsurları başarı kazandılar. Kapıkulları baskı altına alındı, topraklar yine uç beylerine verildi. Tutucu Müslümanlar tarafından öğretileri dine karşı olarak kabul edilen zamanın büyük Müslüman sofî filozoflarından ve hukukçularından Bedreddin-i Simavnî Şeyhülislâmlığa atanarak geniş halk kitlelerinin kazanılmasına çalışıldı.(6) Simavnalı Bedreddin tüm servetin halk arasında eşit olarak paylaşılmasını ve bölgede çeşitli dinlere mensup insanların arasındaki farklılıkların giderilmesini öngören öğretileri ile Müslüman olsun olmasın geniş bir taraftar kitlesine sahipti. Musa Çelebi yönetimi bu öğretileri resmen benimsiyordu.

Musa Çelebi kendisini destekleyen uçbeylerini tatmin etmek için Süleyman Çelebi'yi desteklemelerinden dolayı Sırbistan'la Bizans'ı cezalandırdı. Bir zamanlar Müslümanların egemen olduğu toprakları teslim ettiği için kardeşini suçlayarak İslâmlık adına bunları zaptetmeye çıktı, güney Sırbistan'ın büyük bir bölümünü, bu arada Novo Brdo'daki gümüş madenleri ile Pravadi ve Köprü kalelerini ele geçirdi. Mihaloğlu ile akıncıları da Makedonya'yı yağma ettiler. Manuel, Musa Çelebi'nin toprak istemini kabul etmeyince beşinci Bizans kuşatması başladı (1411-1412), Musa Çelebi bir süre önce Bizans'a verilen toprakların tümünü (Selanik dışında) geri aldı.

Ancak Musa Çelebi'nin bu hareketli politikası kısa zamanda durumunu temelden sarsacak olan iç sorunları örtmekteydi. Gazi önderlerinin tımar ve ganimet yoluyla elde ettikleri serveti kıskanınca kapıkulları kurumunu canlandırarak mevki ve tımarları onlara verip gazilerin akınları durdurmalarını emretti. Bedreddin'in öğretileri, yoksul halka çekici gelmesine rağmen, dinî liderlere ve Türk âvanına karşı çok itici geldiği için bunlar rejimi ortadan kaldırmak amacıyla planlar kurmaya başladılar. Mihaloğlu, Musa Çelebi'den

ayrılarak kendi başına Makedonya'ya akınlar düzenledi, ele geçirdiği ganimet ve tımarları kendi adamlarına dağıttı. Tutucu din liderleri Bedreddin'i açıkça dinsizlikle suçlayıp Musa Çelebi'den kendisini görevinden almasını istediler. Çandarlı vezirleri İmparator Manuel ile gizli konuşmalar başlattılar, Mehmet Çelebi'yi tahta geçirmek istediler (Mart 1412), Mehmet Çelebi kazandığı takdirde Manuel'e yeni fethedilen yerlerden toprak vaat ettiler.

Manuel'in izniyle Mehmet Çelebi ordusuyla Rumeli'ye geçti, ancak Musa Çelebi karşısında bozguna uğradı ve Bizans'ın sağladığı gemilerle kaçıp kurtulabildi. Mehmet Çelebi Anadolu'ya dönünce kardeşi aleyhinde çalışmayı sürdürdü, hem Sırbistan'a hem Bizans'a daha çok toprak vaat ederek desteğini genişletti. Bu kez daha başarılıydı. İstanbul'un kuzeyinde Karadeniz kıyılarına çıkarak Edirne'ye yürüdü. Musa Çelebi'nin ordusunu Vize'de yendi. Çandarlı'nın entrikaları sonunda kendisini destekleyenler son anda yanından kaçınca Musa Çelebi yakalandı ve 10 Temmuz 1413'te Sofya'nın güneyinde Samakov'da öldürüldü.

Osmanlı hanedanının bölünmesi böylece sona ermişti. Osmanlı toplumundaki Bizans unsurları, Türk ayanının ve komşularının yardımıyla Mehmet Çelebi babasının topraklarını yeniden toparlamıştı. Osmanlılar tarafından en çok tehdit altında bulunan devletlerin, Ankara Savaşından sonraki Osmanlı bölünmesinden yararlanacakları yerde kendi çıkarlarını düşünerek Fetret Devri'nin sona ermesine katkıda bulunmaları çok ilginçtir. Osmanlı İmparatorluğu bu on yıl süren bunalımdan Güneydoğu Avrupa'daki bütün stratejik noktaları, Edirne, Sofya ve Üsküp'ü, doğu Balkanlarda da Sliven, Karnıova ve Aydos'u elinde tutarak çıkmış oldu. Tek kayıp Mehmet Çelebi'ye karşı yardımı için Sırbistan'a geri verilen Niş'ti.

İlgili Notlar - 2:

(1) Bu ünvanın Bağdat'ın 1258'de Moğollarca ele geçirilmesi üzerine Kahire'deki Memlûklerin elinde bulunan gölge Abbasi halifesi tarafından verildiği iddia edilirse de, Memlûklerin bu ünvanı kendilerinin istedikleri ve İslâm dünyasında üstünlük için Osmanlılarla rekabet halinde oldukları düşünülerek bunun olanaksız olduğu bellidir. Daha büyük bir olasılıkla bu ünvan Osmanlıların Hıristiyan topraklarını fetihleri dolayısıyla kazandıkları prestij sonucunda verilmiştir.

(2) Bu dönemde sıradan beylere bir tuğ verilirdi. Osmanlı hükümdarları da bu dönemde sultan değil bey olarak anılırlardı. Beylerbeyi'nin iki, baş vezirin üç ve sultanın dört tuğu vardı.

(3) S. Vryonle. *"The Byzantine Legacy and Ottoman Forme"* Dumbarton Oaks Papers. No. 23-24. Washington D.C. 1969 -1970. s. 260.

(4) S. Vryonis. *The Decline of Medleval Hellenism in Asla Minor and the Process of İslamisation from the Eleventh Through the Fifteenth Century, Berkeley,* Calif. 1871.

(5) Halil İnalcık, *"Ghulam"* El2, II. 1085 -1086.

(6) Simavnalı Bedreddin Anadolu'ya Timur istilâsından sonra girmiştir. Timur'un yeni rejim için halk desteği sağlaması çabasını savuşturduktan sonra kendi mezhebini, Germiyan ve Karamanoğlu beylerinden yardım görerek, kurmuştu. Bunlar kendisini Osmanlılara karşı kullanmayı umuyorlardı.

3

Osmanlı İmparatorluğu'nun Eski Durumuna Dönüşmesi 1413-1451

Mehmet Çelebi'nin kardeşleri üzerinde zafer kazanmasıyla Osmanlı emperyalizminin yeni bir dönemi başlamıştı. Sultan Bayezit'in imparatorluğunun sınırları eski durumuna getirilmiş, hatta genişletilmiş, Ankara yenilgisini ve sonraki olayları mümkün kılan zayıflıkları önleyecek biçimde devletin iç temelleri yeniden düzenlenmişti.

I. Mehmet, 1413-1420

Birinci Mehmet'in sonunda başarılı çıkmasının nedeni, yalnızca Bizans'ın değil daha önemlisi gazi uçbeylerinin ve Türkmen önderlerinin desteğini sağlamış olmasıydı. Kendisinin başarısında katkısı olan din büyüklerini yatıştırmak için Şeyh Bedreddin azledilmiş ve ailesi ile birlikte sürgüne gönderilmiş, yerine gelen kişiyi de tutucu ulema sınıfı seçmişti. Gazi önderleri arasındaki destekleyicileri, Birinci Mehmet'i son anda terk etmiş olsalar bile, Mihaloğlu Mehmet Bey de içlerinde olmak üzere hepsi Anadolu'ya sürüldüler. Manuel ile yapılan anlaşma gereğince Musa'nın ele geçirdiği İstanbul ve Selanik çevresindeki topraklar, Türkmen ayanının ve diğerlerinin itirazlarına karşın geri verildi. Osmanlı gücünü toplamak için gerekli zamanı kazanmak üzere Balkan Hıristiyan Devletleri ve Venedik ile Cenevizlilerle barış antlaşmaları yapıldı.

Bu durum I. Mehmet'in Yıldırım Bayezid'i gazilik geleneğini terke zorlayan Bizans ve Hıristiyan etkisini Osmanlı sarayından kaldırmaktan alıkoyamadı. Bizanslı kadınlar ve danışmanlar saraydan atıldılar. Yönetim dili olarak Rumca'nın yerine Türkçe ve Farsça kullanılmaya başlandı. Hanedanın Türk geçmişi vurgulandı, tarihçilere yazılarında bu noktanın üzerinde durmaları söylendi. Hanedanın ahi loncaları ile bağları sıklaştırıldı, kapıkulları baskı altına alındı, tımarlarına el konuldu, görevlerinden alındılar. Kapıkulları ortadan çekilince

soyluların askerî kolu olan tımarlı sipahiler Osmanlı ordusunun merkezindeki eski rollerine kavuştular. Hıristiyan ve köle unsurlar büyük bir ölçüde ortadan çekilip de gazi önderleri de gözden düşünce I. Mehmet, Çandarlı ailesinin başını çektiği Türk ayanının etkisi altına girdi. Bu dönemde Çandarlıların temel politikası Bayezid'in doğuda yayılma emellerinin durdurulması, Timur imparatorluğunun çöküşünden sonra, Anadolu'da kalan binlerce göçebenin gerekli insangücünü sağlamak üzere batı cephelerine gönderilmesine dayanıyordu. Gazi geleneğinin diriltilmesi de Anadolu beylikleri ile çatışmaya girmeme politikasını yansıtmaktaydı. Ancak bunların içinde en güçlü olan Karaman, Aydın ve Candaroğullarının saldırgan politikaları yüzünden bu çok güçtü.

Anadolu'da ilk Seferler

Bu dönemde Anadolu'da Osmanlı egemenliği batıdan doğuya, Ege yaylalarından Erzincan'a uzanan ve Bursa, İzmit, Eskişehir, Ankara ve Sivas'ın içinde bulunduğu geniş bir toprak kuşağını kapsıyordu. Candaroğulları, Kastamonu ve Samsun'la Karadeniz'in güneydoğu kıyılarında egemendiler. Doğu Anadolu'nun geri kalan bölümü, merkezi Azerbeycan'da olan Akkoyunlular ile Timur tarafından getirilip Şebinkarahisar ve Koyulhisar'a kadar batıya uzanan Karakoyunlular arasında paylaşılmıştı. Dulkadiroğulları merkezi Maraş ve Elbistan'da olan devletlerini Kayseri'nin güneyi ile Sivas'a kadar genişletmişlerdi. Trabzon Bizans denetimindeydi. Malatya Memlûk yönetiminde bulunuyor, Akkoyunlular ile Karakoyunlular burası ile Divriği ve Erzincan arasındaki toprakların sahipliği konusunda tartışıyorlardı. Saruhanoğulları, Germiyanoğulları, Aydınoğulları ve Menteşeoğulları güneybatıyı paylaşmışlardı. Hamitoğulları, Eşrefoğulları ve Karamanoğulları güney, orta ve doğu Anadolu'nun diğer bölgelerinde egemendiler. Karamanoğulları Selçukluların mirasçısı olduklarını söyleyerek Osmanlı egemenliğinde olan büyük topraklarda hak iddia ediyorlardı. Bir zamanlar Musa Çelebi'nin müttefiki olan Aydınoğlu Cüneyt Bey de Ege kıyıları ile eski başkenti İzmir'i almayı umuyordu.

I. Mehmet durumunu sağlamlaştırmak için hükümdarlığının ilk yıllarında bir dizi hızlı sefere çıktı. 1414'de Menteşeoğullarına egemenliğini kabul ettirerek, kısmen Ege Adalarında bulunan Ceneviz filolarının desteğiyle İzmir'i aldı. 1414 ve 1415'te Karamanoğullarına karşı iki sefer düzenleyerek Bayezid'in 1402'den önce aldığı yerleri yeniden ele geçirdi. Böylece Timur'un Karamanoğulları adına aldığı Akşehir, Beyşehir ve Hamitoğulları toprakları yeniden Osmanlı egemenliğine geçmiş oluyordu.

Avrupa Seferleri

I. Mehmet bundan sonra Avrupa'daki sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı. Fetret Devrinden yararlanan Arnavutluk beyleri ülkedeki Osmanlı garnizo-

nunu kılıçtan geçirmişlerdi. I. Mehmet Akçahisar'ı (Kroya) ve kıyıda Valona (Avlonya)'yı ele geçirerek durumunu düzeltti. Buraları daha geniş bir yayılma için merkezler haline getirildi. Mora'ya da baskın düzenledi. Musa Çelebi'ye yardım eden Eflâk voyvodası Mirce (1386-1418) üzerinde egemenliğini kurdu. Ondan sonra orta Macaristan ovasına açılan yolun üzerinde bulunan önemli bir Tuna kalesi olan Giurgiu'yu (Yerköy'ü) aldı. Erdel ve Macaristan'a akınlar düzenledi, Dobruca'nın fethini tamamladı. Bosna'ya yapılan düzenli akınlar derebeylerinin Osmanlı egemenliğine girmelerini sağlamıştı, II. Tvrtko sonunda resmen Osmanlı egemenliğini kabul etti (1420-1423). Osmanlılar son olarak Venedik'le bir deniz savaşına girdiler. Ancak I. Mehmet henüz bir donanma geliştirmekte olduğundan gemileri 29 Mayıs 1416'da Gelibolu yakınlarında yenilgiye uğradı. II. Manuel'in aracılığıyla barış yapıldı, Venedik Osmanlı İmparatorluğunda daha fazla ticaret yapma hakkı karşılığında korsanlarını dizgin altında tutmaya söz verdi.

Anadolu'ya Dönüş

I. Mehmet'in bundan sonraki askeri hareketleri hep Anadolu'ya dönük olarak devam etti. Bu, planlı olmaktan çok, orada Osmanlı egemenliğine karşı yükselen tehditlerin sonucuydu. Çandarlı beyliğinin başında bulunan İsfendiyar hanedanı, Kastamonu ve Safranbolu içinde olmak üzere Timur tarafından bırakılan komşu beyliklerden çoğunu aldıktan sonra Anadolu'da Osmanlı etkisini sona erdirmek için Karamanoğulları ile birleşti, I. Sultan Mehmet'in doğudaki egemenliği de Erzurum, Erzincan ve Şebinkarahisar'ı alan Karakoyunlu Türkmenlerinin tehdidi altında bulunuyordu. Bu çifte tehdide karşı koyan I. Mehmet önce Çandarlı devletini ortadan kaldırıp topraklarına el koydu. Türkmen askerlerden çoğu Filibe yakınlarında Tatar Pazarı adını alan yere yerleştirildiler (1418). Böylece Türk göçebelerini Balkanlarda yerleştirme politikası yürürlüğe girmiş oldu. Hem bunların Anadolu'da tehlike yaratmaları önleniyor hem de yerleştikleri bölgelerde Osmanlı egemenliğini sürdürecek sürekli garnizonlar kurulmuş oluyordu.

Bedreddin, Dede Sultan Ayaklanmaları ve Düzmece Mustafa

Osmanlıların doğuda daha fazla ilerlemeleri batıda çıkan yeni büyük ayaklanmalarla durdurulmuş ve Sultan Mehmet'in hükümdarlığı karışıklık içinde son bulmuştur. Musa Çelebi'nin kazaskeri ve dinsel danışmanı Şeyh Bedreddin, Mehmet Çelebi tarafından sürüldüğü İznik'te baş kaldırmıştı. Bedreddin büyük taraftar toplamıştı, askerî harekâtın ekonomik sonuçları da yoksullar arasında ününün artmasını sağlamıştı. Bedreddin bundan sonra tarikatını imparatorluk çapında geliştirmeye koyularak, öğretisini yaymak ve gizli

hücreler kurmak üzere her yana vaizler gönderdi. I. Mehmet'ten korkarak İznik'ten kaçtı ve Çandarlı desteğini umarak Samsun'a gitti. Çandarlılar onun radikal öğretilerinden ürkerek Osmanlı dengesini sarsabilmek umuduyla kendisini Rumeli'ne gönderdiler. Şeyh Bedreddin, Mirce'nin oğlu Mihail'in yönettiği Eflâk'ta kendisine bir koruyucu bulmuş oldu. Mihail, imparatorluğun Avrupa bölümünde yaşayan mutsuz yığınlar arasında isyan çıkartmak için kendisine yardımda bulundu. Şeyh Bedreddin, özellikle oralara yeni yerleştirilen Türkmenler arasında olmak üzere, büyük taraftar buldu. Onların dinî inançları kendisininkilere uyuyordu ve belki daha da önemlisi bunlar, Hıristiyan topraklarına akın yapıp ganimet toplamak fırsatının verilmediğinden durumlarını katlanılmaz buluyorlardı.

Şeyh Bedreddin Rumeli'de inançlarını yayarken kendisini destekleyenler de Anadolu'da isyanlar başlatmışlardı. Halk tarafından desteklenen bir başkaldırı Osmanlıları Anadolu'dan kesin olarak atabilirdi. Başvezir Bayezid Paşa ile sultanın oğlu Murat (sonraları II. Murat) tarafından örgütlenen büyük çaplı bir askerî harekât sonunda isyanlar bastırıldı. İsyan liderleri idam edilmişti ama halkın hoşnutsuzluğu devam ediyordu. Bu sırada Şeyh Bedreddin Dobruca'da Deliorman'da, Musa Çelebi'nin yenilmesiyle mevkilerini kaybetmiş olanlarla Mehmet Çelebi'nin Bizans'a söz verdiği toprakları iade etmesini hazmedemeyenlerden oluşan binlerce kişilik bir taraftar kitlesi toplamıştı, I. Sultan Mehmet bu arada I. Bayezid'in çoktandır kayıp olan ve babasıyla Timur'un yanında tutsak bulunan Mustafa Çelebi adında birinin çıkardığı bir isyanla uğraşmaktaydı. Mustafa, Trakya'ya sonra da Tesalya'ya giderek ordusunu topladı, I. Mehmet'in önce Anadolu'da sonra da Bedreddin'le uğraşmasını fırsat bilerek Edirne'yi ele geçirdi ve kendini sultan ilan etti (1418). Mehmet Çelebi bu 'Düzmece Mustafa'ya karşı bir ordunun başına geçerken başveziri de başka bir ordunun başında Deliorman'a Bedreddin'e karşı yürüyüşe geçti (1419 baharı). Anadolu'daki destekçilerinin yenilgilerini öğrenen Bedreddin taraftarları çözüldüler, Bedreddin yakalanıp idam edildi, I. Mehmet bundan sonra ordularını düzene sokup Düzmece Mustafa'nın üzerine yürüdü. Mustafa Bizans'a kaçtı, ayaklanma bastırıldı (1420).

I. Mehmet'in Son Fetihleri

Bu ayaklanmalar bastırıldıktan sonra Sultan Mehmet son fetihlerine dönebilirdi. 1415'te Aydınoğullarını, 1416'da Menteşeoğullarını ilhak ederek batı Anadolu'yu tam olarak denetimine aldıktan sonra güneye indi, Tekeoğulları ve Antalya'yı da ele geçirerek Anadolu'nun tüm batı kıyısını egemenliğine soktu. Fetret Devri döneminde Germiyanoğulları kendisine yardım ettikleri için bu devlete dokunmadı, yalnızca Kütahya ve Afyonkarahisar gibi önemli merkezleri aldı. Germiyanoğlu hükümdarı sonunda beyliği Osman-

lılara vasiyet edince Osmanlıların güneybatı Anadolu fetihleri de sona ermiş oldu (1428) I. Sultan Mehmet ani olarak 1421'de ölünce yerine oğlu II. Murat geçti.

II. Murat, 1421-1451

II. Murat büyük Osmanlı sultanlarından biridir. Osmanlı gücünü Avrupa ve Asya'da tam olarak yerleştirmiştir. Mehmet Çelebi'nin çalışmalarına devam eden II. Murat orduyu ve devlet kuruluşlarını öyle bir düzene soktu ki, yerine geçen oğlu II. Mehmet bunlara dayanarak yeni fetihler yaptı ve imparatorluğu hem doğuda hem batıda genişletti.

İç Politika ve İsyanlar

II. Murat, imparatorluğu yeniden kurmaya fırsat bulamadan üç yıl süreyle (1421-1423) hükümdarlık hakkı için savaşmak zorunda kaldı. Tahta çıktığında henüz on yedi yaşındaydı ve dört küçük kardeşinin bulunması Osmanlı ailesinde bir bölünme yaratabilmek için düşmanlarınca kaçırılmayacak bir fırsattı. Osmanlılar taht üzerinde hak iddialarını kısıtlamak için hükümdarın kardeşlerini öldürtme politikasına henüz başlamamışlardı. Ancak Mehmet Çelebi bunu önlemek için sağlığında önlemler almış, Şehzade Mustafa'yı Hamitoğulları devletine Anadolu'yu yönetmek üzere göndermiş, iki küçük şehzade olan Yusuf'la Mahmut'u da ağabeyleri tahta çıktıktan sonra yaşamalarını sağlamak için Bizans'a yollamıştı.

II. Murat devletin iç yapısını güçlendirmek için barış içinde yaşamayı öngörüyordu, ancak Bizanslılar hâlâ ellerinde bulunan Düzmece Mustafa'yı kullanarak imparatorluğu zayıflatma fırsatını kaçırmadılar. II. Murat İmparator Manuel'i şehzadeleri geri vermeye zorladı, ancak Manuel'in ortak imparator olan oğlu İoannis VIII (1421) Düzmece Mustafa ile Cüneyt Bey'i de serbest bırakarak 1421 Eylülünde Gelibolu ve Tesalya'yı Bizans egemenliğine terk etmeleri sözünü alarak Gelibolu'ya gönderdi (Eylül 1421). Gelibolu Mustafa Çelebi'ye karşı koymadan düştü. Karamanoğulları bu fırsattan yararlanarak eski Hamitoğlu topraklarını bir daha işgal ettiler, Menteşe, Aydın ve Saruhanoğulları da vasallık bağlarından kurtuldular.

II. Murat önce Bursa'ya gidip Anadolu'daki durumunu sağlamlaştıracak bir ordu topladı. Düzmece Mustafa da Avrupa'ya geçip Edirne üzerine yürüdü. Kendisine iki yerden yardım geliyordu: 1) Avrupa'da yeni fetihler isteyen ve Sultan Murat'ın Anadolu ile uğraşacağından korkan uç beyleri ve, 2) Durumundan hoşnut olmayıp Şeyh Bedreddin'in ardına takılan kütleler, Vezir-i azam (Başvezir) Bayezid Paşa, II. Murat'ın Edirne bölgesindeki kuvvetlerini toplamaya çalışırken bunlardan bir bölümü kapıkullarından olan veziri sevmedikleri için isyancılara katıldılar. Sultan Murat'ın Anadolu'da, Düzmece

Mustafa'nın da Avrupa'da bulunmasıyla Fetret Devrinde ortaya çıkan ikiye bölünmenin artık kesin olacağı görülüyordu. Ancak şimdi kavga gazi geleneğinin taraftarları ile karşısında olanlar arasında değildi. İktidar savaşında olan herkes bu geleneği benimsiyordu. Çatışma artık sultanı destekleyen ve imparatorluğun her yanında merkezî denetim isteyen Türk ayanı ile olabildiği kadar bağımsızlık isteyen bu yüzden Düzmece Mustafa'yı destekleyen gazi uç beyleri ve Rumeli askeri komutanları arasındaydı. Düzmece Mustafa indirilmiş vergi ve bağımsızlık vaadleri yüzünden Bizans'tan ve Hıristiyan vasallerinden de destek görüyordu. Bunlar da Çandarlı'nın istediği merkezî devletten çok merkezî olmayan bir yönetimden daha fazla yararlanacaklarını düşünüyorlardı.

Mustafa, Yıldırım Bayezid'e tahtına malolan aynı yanlışlığı yaptı: Anadolu'yu egemenliği altına almak istedi. Anlaşıldığına göre bu kendisini olabildiği kadar uzaklaştırmak isteyen Bizanslıların ve İzmir çevresindeki eski topraklarını geri almak isteyen Cüneyt Bey'in özendirmeleriyle yapılmıştı. Diğer yandan Düzmece Mustafa'nın Avrupa'daki başarıları, Mustafa'nın başkanlığında Osmanlı gücünün kurulmasından korkan Sırplarla diğer Balkan prenslerinin II. Murat'a yardım etmelerini sağladı. Mustafa, II. Murat'ın ordularını hazırlamakta olduğu Bursa üzerine yürüdü. Ancak Avrupa'da sefer açacağı için kendisini destekleyen gazi komutanları ve diğerleri onun Anadolu'daki bu serüveninden çekinerek Murat tarafına geçtiler. İki ordu Ulubat yakınlarında karşılaştı, II. Murat'ın ordusu savaşı kolayca kazandı. Düzmece Mustafa Avrupa'ya kaçtı. Foçalı Cenevizlilerden adamlarını karşı kıyıya geçirmek için gemi alan II. Murat onu izledi. Mustafa, Edirne'den haremini ve hazinesini alarak Eflâk'a doğru kaçtı, ancak yakalanarak öldürüldü, böylece ayaklanma sona ermiş oldu.

II. Murat, isyancıları desteklediği için imparatoru cezalandırmak üzere Bizans'ı altıncı kere kuşattı (Haziran 1422). Bizanslılar güçlü bir direnme gösterdiler, ayrıca Hamitoğulları bölgesinde vali olarak kalan II. Murat'ın kardeşi Şehzade Mustafa ile Karamanoğulları ile Germiyanoğullarının ayaklanmalarına önayak oldular. Bu üçü birleşip, ortak bir ordu kurdular ve İznik'i aldılar, Bursa'yı kuşatarak (Ağustos 1422) yine Murat'ın imparatorluğunu tehdit ettiler. II. Murat İstanbul kuşatmasını kaldırıp Doğu'ya yürüdü. Mustafa, merkezî olmama politikasını yeğleyen Türkmen ayanından destek görüyordu. Ancak, Anadolu'daki örgütleri ilk Osmanlı başarılarının temeli olan ahi loncaları II. Murat'ı desteklemeyi sürdürüyorlardı. Bunlar, Bursa şehrinin sultan İstanbul'dan gelene kadar tutunmasına yardımcı oldular. Sultan Murat geldi, kardeşini idam ettirdi, vasallerine boyun eğdirdi (Şubat 1423). Karamanoğlu Mehmet Bey'in Antalya kuşatması sırasında ölmesiyle öteki tehdit de kalkmış oldu.

Sultan II. Murat, Karamanoğlu hanedanındaki çekişmeden yararlanarak kendi seçtiği Mehmet Bey'i (1423-1426) tahta geçirdi. Hamitoğullarının toprakları yeniden Osmanlılara verildi, Karamanoğulları sultanın egemenliğini kabul ettiler. İki aile evlilik bağlarıyla büsbütün kaynaştı. Sultan Murat bun-

dan sonra Batı Türkmen beylikleri, Aydın, Menteşe ve Tekeoğullarını ilhak ederek Anadolu seferini tamamladı. Doğuda bir zamanlar Selçukluların ve İlhanlıların hüküm sürdüğü bütün topraklarda egemenlik iddia eden Timur'un halefi Şahruh'un yeniden istilâya kalkışmasını önlemek için Karamanoğulları ve Çandarlı devletlerine el sürülmemişti.

Osmanlı Devletinde Siyasal Güç

Anadolu sorunları çözümlendikten sonra II. Murat, hanedanını Edirne'de yerleştirmek ve yeni fetih planları kurmak için serbest kalmıştı. İlk yapacağı şey kendi gücünü sağlamlaştırmak, vasalleri ortadan kaldırmak, imparatorluğu merkezî yönetim altına sokmaktı. Bu politikayı destekleyen Çandarlı vezirlerine daha fazla tımar ve para dağıttı, sınırdaki gazi önderlerinin güçlerini azalttı, yakın geçmişte pek güvenilir olmadıklarını kanıtlamış olan Rumeli'nin feodal güçlerinden bağımsız kalabilmek için kapıkulu köle düzenini yeniden canlandırdı. Sultanlığın gücünü yaratmak ve bu gücü Çandarlı ailesi ile Türk ayanından daha bağımsız kılmak için köleleri Osmanlı devletinin belli başlı bir sınıfı olarak geliştirdi. Bunlar yalnız kendi denetimi altındaydı ve iktidarına karşı çıkacak herkese karşı kullanılacaktı. Kâfire karşı savaşta tutsak edilenler arasındaki güçlü gençleri almak için pençik hakkını kullandı. Kafkasya'dan ve başka yerlerden de köleler satın alarak I. Bayezid'in geliştirdiği devşirme düzenini canlandırdı. Köleleri İslâm dinine sokarak Osmanlı düzeninde Türk soylularıyla eşit olabilmeleri için Osmanlı yaptı. Mümkün oldukça onlara fethedilen Balkan ülkelerini tımar olarak verip ve önemli askerî mevkilere getirerek malî ve siyasal açıdan güçlü durumlara getirdi. Ancak Çandarlılar yine eskiden olduğu gibi onları merkezî yönetimden uzak tutmayı başarabilmişlerdi. Fetih böylece II. Murat'ın köle ailesini Türk soylularına karşı geliştirmesi için bir yol oldu. Bu yüzden Türk soyluları da bir barış politikası benimseyerek karşıtlarını güçlendiren Avrupa fetihlerine son verilmesini istediler. İki grup güç açısından birbirine denk duruma gelince II. Murat kâh birinin kâh diğerinin isteklerini kabul ederek onları dengede tutabiliyor, böylece bundan sonraki üç yüzyıl boyunca Osmanlı politikasında gelenekselleşecek bir düzeni denetimi altına almış oluyordu. II. Murat yüz yıl sonra kölelerin zaferini garantileyecek bazı unsurları da harekete geçirmişti. Kapıkulu askerleri şimdi artık Osmanlı ordusunun temelini oluşturup ikiye ayrılıyorlardı: 1) Feodal tımarlarca beslenen ve eski Türk soylularının denetiminde olan Sipahi'ler ve 2) hazineden aylık alan ve daha çok merkezî hükümetin denetiminde olan Yeniçeri piyade askerleri. Bunlardan başka eski yaya askerlerinden yeni bir savaş silâhını kullanacak bir kapıkulu kuvveti, Topçu Ocağı geliştirilmişti. O dönemde dünyanın cephaneliklerine girmekte olan ateşli silahları kullanmak konusunda II. Murat'ın verdiği karar, bir sonraki yüzyılda Osmanlıların Avrupa ve

Asya'da askerî üstünlüklerini garantilemiş oluyordu. Yeniçeri birliklerinin zamanın en modern silahlarıyla donatılmış olması karşısında sipahilerin ok, yay ve mızrak kuşanmaları Osmanlı siyasal çatışmasında Yeniçerilerin ilerdeki zaferlerini sağlayacaktı. Tımar düzeninin denetimini elinde tutmasıyla daha bir süre yönetim ve siyaset açısından önemini koruyan sipahiler, askerî açıdan bütün değerlerini yitirmişlerdi.

Avrupa'da Yayılma ve Yerleşme

II. Murat, köle ordusu Avrupa fetihlerine katılıncaya ve sonuç olarak ganimetleri paylaşıncaya kadar Avrupa'daki eylemlerini büyük ölçüde savunma boyutları içinde tutmak zorundaydı. Macar kralı Sigismund tarafından kışkırtıldığı belli olan Eflâk saldırıları karşısında 1422-23 yıllarında bir yandan İstanbul'u kuşatmaya devam ederken, bir yandan da akıncılarını Eflâk'a gönderdi. Venedik ve Selânik'i Bizans'tan alınca (1423) II. Murat yeni savunucuları büyük bir vergi ödemeyi kabul edene kadar kenti kuşattı (1424). Bizanslılar da bütün Tesalya ile Makedonya'yı geri verdiler. Murat bundan sonra bir dizi barış antlaşmasıyla Avrupa ilişkilerini dengeledi. Bizans, Sırbistan, Eflâk ve Macaristan Osmanlı egemenliğini kabul ettiler, baskın ve akınlardan korunmak için vergi ödemeyi de yükümlendiler (1424).

Anadolu'da Yeni Seferler

Artık Anadolu bir süre için II. Murat'ın askerî ihtirasının tatmin alanı olmuştu. İlk olarak Düzmece Mustafa'yı terk etmesi için kendisine verilen İzmir civarındaki toprakları Aydın'ı içine alacak kadar genişletmiş olan Cüneyt Bey'in üzerine yürüdü. Midilli ve Sakız adalarındaki Ceneviz donanmalarının, Cüneyt Bey'in deniz bağlantısını kesmelerini sağlayınca, daha önce olduğu gibi Cüneyt Bey Menteşe ve Karamanoğulları'ndan yardım alamadı. Cenevizliler de bu yardımlarına karşılık Karadeniz'de Samsun civarındaki eski kolonilerini geri aldılar. Cüneyt Bey ve ailesi yakalanıp idam edildiler (1426). Osmanlılar bundan sonra Menteşe ve Tekeoğulları beyliklerini ele geçirerek Anadolu'nun Ege kıyılarını güvence altına aldılar ve gerçek bir deniz gücünü geliştirecek sağlam bir temel oluşturdular.

Bu sırada, daha doğuda Suriye ve Mısır'da Memlûkler Kilikya'da etki alanlarını genişleterek Karamanoğlu II. Mehmet Bey'i kendilerine vergi vermeye zorladılar ve onu kullanarak Cüneyt Bey gibi Türkmen beylerinin bağımsızlık hareketlerini destekleyerek Osmanlı etkisini zayıflatmaya çalıştılar. Sultan Murat, Karaman Beyleri arasında ayrılıkçılığı kışkırttı, sonunda büyük şehzade İbrahim'i tahta geçirtti (1426). Karşılığında İbrahim Bey Memlûkler yerine Osmanlıları metbu tanıyacaktı. Sultan Murat yaşlı hükümdarı II. Yakup'un ölü-

münden sonra (1429) aynı politikayla Germiyanoğulları topraklarını da ilhak etti. Böylece tüm Anadolu bir kez daha yine Osmanlı egemenliğine girmişti. Sultan Murat artık Avrupa'ya dönüp iki büyük düşmanı, Venedik ve Macaristan'la karşılaşabilirdi.

Birinci Osmanlı-Venedik Savaşı: Sırbistan, Macaristan ve Eflâk İşe Karışıyor

Osmanlılarla Venedik bu zamana kadar genellikle dost kalmışlardı. Venedik sultanla iyi ilişkiler kurarak Osmanlı dominyonları ve Karadeniz'deki ticarî çıkarlarını korumayı başarmak istiyordu. Cenevizli hasımları ise Sultan Murat'la olan dostluklarından yararlanıp onları buralardan atmak peşindeydiler. Venedik 1388'de Bayezid ile bir ticarî anlaşma imzalamış ve Kosova Haçlı Seferine katılmamıştı. Ancak Osmanlıların Makedonya'dan Adriyatik ve Ege' ye sarkmaları bir süredir Venedik etkisi altında bulunan bu bölgede ürkütücü bir çekişmeyi körüklemekteydi. Osmanlılar açısından Venedik, Ege deniz geçitlerini elinde bulundurduğu sürece, Anadolu ile Rumeli arasındaki ulaşımı kesebilir ve imparatorluğun bu iki büyük bölümünün birleşmesini önleyebilirdi.

Venedik, Şehzade Mustafa olduğunu iddia eden birini destekleyerek Rumeli'ndeki Osmanlı gücünü yıkmaya çalıştı. Düzmece Mustafa'ya gemiler göndererek Kassandra ve Kavala'yı almasına ve böylece bölgenin Türkmenleri arasında önemli bir destek sağlamasına yardımcı oldu (1425). Sultan Murat Makedonya'nın geri kalan bölgelerini, bu arada Selanik'i fethetmek istiyordu. Kentin Venedik boyunduruğunda bulunması ve Venediklilerin Düzmece Mustafa'yı desteklemeleri kendisinde buraların Bizans'tan güçlü bir devletçe tutulmasına razı olamama durumu yaratmıştı. Ayrıca kuzeyde Arnavutluk üzerine yürümesi de gerginliği artırmıştı. Sonuç olarak birinci Osmanlı-Venedik savaşı çıktı ve aralıklarla 1430'a kadar sürdü. Savaşın bu kadar uzun sürmesinin nedeni iki tarafın stratejik konumlarının çok değişik olmasıydı. Gücü denizde olan Venedik kıyılardaki üslerini küçük kara kuvvetleriyle savunmaktaydı. Asıl güçleri karada olan Osmanlılar ise batı Anadolu'daki son ilerlemeleri üzerine bir donanma kurmaya başlamışlardı. Bu yüzden Venedik'in gücü ve bunun sonucunda üslerine yardım etmekteki yetenekleri ile başa çıkacak durumda değillerdi. Ancak Venedik de İtalya'da, başında Milano'nun bulunduğu hasımlarıyla savaş halinde olduğundan Türklere karşı donanmasının ancak küçük bir bölümünü ayırabiliyordu. Venedik karada Macaristan'ın desteğini sağlayınca sultanın ordularıyla çatışma alanları Sırbistan'la Eflâk oldu.

Osmanlıların Sırbistan'ı Tuna'ya ve Bulgaristan'ı Balkanların güneyine kadar fethetmeleri kendilerini Macarlarla doğrudan doğruya çatışma durumuna getirmişti. Eflâk'la savaş bu devletin kendi iç zayıflığından doğmuştu. Eflâk, Büyük Mirce döneminde (1386-1418) güçlü ve birleşik bir voyvodalık olarak

kurulmuş, ancak onun ölümünden sonra taht kavgaları Eflâklıların direnme güçlerini azaltmış, hem Macarlar hem Osmanlılar bu durumu kendi çıkarlarına kullanmak istemişlerdi. Osmanlı yardımına karşılık Lazar'ın oğlu Sırp kralı Stefan, Osmanlı asker ve akıncılarının Bosna'ya bir akın yapmak için Sırp topraklarından geçmelerine izin verdi (1427), böylece Osmanlıların o yöndeki fetihlerini de kolaylaştırmış oldu. Stefan'ın 19 Temmuz 1427'de ölmesiyle Sırbistan yarım yüzyıl boyunca Eflâk'taki gibi hanedan kavgalarına sahne oldu. Stefan tahtını yeğeni Georg Brankovic'e bırakmak istiyordu. Macar desteği karşılığında Sigismund'un egemenliğini kabul etmişti. Sultan Murat, I. Bayezid'in Stefan'ın kızkardeşi Olivera ile evliliğini ileri sürerek Sırbistan'da hak iddia etti. Brankovic yardımları karşılığında Belgrat kalesini Macaristan'a verince burası Osmanlılara karşı direnişin belkemiği oldu. Sultan Murat Sırbistan'ı yeniden istilâ etti (1428), başkent Kruşevac'ı (Alacahisar) aldı, Brankovic'i eski vasallık bağlarına dönmek zorunda bıraktı, ülkedeki Osmanlı durumunu perçinlemek için başka bir Sırp prensesi ile evlendi.

Ancak Macarlar Eflâk'ta olduğu kadar kuzeyde de direniyorlardı. Sigismund Macaristan, Eflâk ve Karamanoğullarını birleştirerek Osmanlılara karşı Avrupa'da ve Asya'da aynı anda saldırıya geçti. Venedik, Kıbrıslı Latinlerin Karamanoğullarına yardımını sağladı, Anadolu'nun öteki Türkmen beyleri ile İran'ın Timur hanedanı hükümdarı Şahruh'u da Osmanlılara karşı harekete geçmeleri için kandırdı. Ancak Osmanlılar henüz resmen metbu olarak Şahruh'u tanıyorlardı. Sultan Murat Karamanoğullarına karşı ciddî bir sefer açmayarak Şahruh'u bağlılığına inandırdı. Şahruh'un Afganistan'a dönmesiyle Sultan Murat da Avrupa'ya dönebildi, yeni bir donanma hazırladı. Venediklilerden Selânik'i alarak (1 Mart 1430) büyük Ege limanlarının tümünü ele geçirmiş oldu. Venedik, Temmuz 1430'da Lapseki Barışıyla Osmanlıların Makedonya'yı denetim altında tutmalarını kabul etti, Sultan Murat yıllık vergi karşılığında Venediklilerin Lepantö ve öteki Adriyatik üslerini korumalarına ve Boğazlardan Karadeniz'e çıkmalarına izin verdi. Sultan Murat bundan sonra 1358'de Venedik egemenliğinden kurtulan Ragusa (Dubrovnik) ticarî cumhuriyetiyle aynı doğrultuda bir anlaşma yaptı.

Venedik, şimdi Arnavutluk'ta tarafsız bir duruma düştüğü ve Cenevizlilerle de yeni bir savaşa tutuştuğu için Sultan Murat harekete geçip Yanya'yı (1431) ve Serez'i (1433) alarak orta ve güney Arnavutluk'ta doğrudan doğruya Osmanlı yönetimini kurdu. Ancak 1443'ten başlayarak yerli Arnavut prensleri, gizli Venedik yardımıyla, Yorgi Kastriyota (İskender Bey) başkanlığında gerçekten birleşik bir direnme hareketine girişerek yarım yüzyıl sürdürdüler. Ancak Balkanlarda hâlâ Osmanlılar en üstün durumdaydılar. Arnavutluğun ve Epir'in bazı bölümlerinde doğrudan doğruya egemenlik kurmuşlardı; Sırp, Bosna, Eflâk, Ragusa, Venedik, Bulgaristan, Mora ve Arta hükümdarlarından askerî yardım görüyorlar, vergi alıyorlardı.

Georg Brankovic, Macarların kışkırtmasıyla Sırp bağımsızlığını diriltti. Belgrad kalesi yerine Semendire'de yeni bir kale yaptırdı. Eflâk voyvodası Osmanlı vasallığını kabul etmekte direnince Sigismund onun yerine I. Vlad Drakul'un geçmesini (1432 -1446) sağladı. Drakul, Sultan Murat'ın metbuluğunu reddetti. (Brankovic ve Bosna kralı Tvrtko ile birlikte Osmanlı aleyhtarı birliğe (1434) girdi. 1435 yılında Şahruh yeniden Anadolu'ya saldırıp Kilikya'da Karamanoğulları ve Memlûklerin üzerlerine yürüdüğü için Sultan Murat bu tehlikeye karşı koyamadı. İsmen Timurluların egemenliğini kabul etmiş olduğu için ilk başlarda hiçbir şey yapmadı. Bu tehlikeden yararlanarak Dulkadiroğulları ile birleşip kuzeyden ve batıdan Karamanoğulları devletine saldırdı (1435-1437), Hamitoğullarının topraklarını işgal etti, Memlûklerle işbirliği yapan Karamanlı hükümdarı İbrahim'i kovdu. Ancak Timurluları kışkırtmaktan kaçınan Sultan Murat, Karamanoğulları beyliğini olduğu gibi bırakarak yalnızca Hamitoğulları devletinin batısını Osmanlı topraklarına kattı. Bu çözüm yalnız Timurluları değil, Osmanlıların Karamanlı devletini fethetmelerinin kendilerinin Suriye'deki çıkarlarını da tehdit edeceğinden korkan Memlûkleri de tatmin etmişti.

Siyasal İç Gelişmeler

Sultan Murat'ın sarayında Türk soylularının etkinliği Avrupa ve Asya'daki daha pasif olan bu politikanın başlıca nedenidir. Çandarlılar Doğuda ya da Batıdaki büyük çaplı fetihlerin devşirmelerin gücünü arttıracaklarından korktukları için barış ve pekiştirme politikası üzerinde duruyorlardı. Gerçekte ise bu dönemde Türk soyluları için tehlike kapıkulları değil akıncı uç beyleriydi. Osman Bey zamanında olduğu gibi şimdi de uç beyleri mevkilerini miras yoluyla koruyorlar ve yalnız akıncılarla gazilere değil tımar atlılarına da komutanlık ediyorlardı. Baskın yapmak ve düşman savunma hatlarını dağıtmak dışında bunlar gelecekteki Osmanlı seferleri için düşman topraklarına girip bilgi toplarlar, stratejik noktaları ele geçirmek için ordunun önünde giderlerdi. Kâfir topraklarını aralıksız basarlar, resmî barış anlaşmalarını bile hiçe sayarlardı. Akıncılar ya beylerinden aylık alırlar, ya da beylerin sancak'larında tımar sahibi olurlardı. Ancak ayrıcalıklı yanları yöresel vergilerden muaf olmaları ve akınlarda aldıkları ganimete sahip olabilmeleriydi.

Bunlar genellikle kapıkulu üyesi olan ve doğrudan doğruya sultandan emir alan Rumeli beylerbeyinin komutasındaydılar. Bu yüzden akıncılar ve kapıkulu kuvvetleri Avrupa'da hareketli bir fetih politikası izlenmesinden yanaydılar. Bu yolla elde edilen servetleriyle saraydaki Türk soylularının başlıca muhalifleri olmuşlardı.

Kimi zaman, istedikleri fetihlerde kendilerini serbest bırakacak bir hükümdar sağlamak için sultana karşı muhalefeti desteklerlerdi. Sultan Murat hü-

kümdarlığının son yıllarına yaklaşınca uçbeyleri kapıkulu üyeleri ile birleştiler; askeri ruhunun kendi isteklerini ve çıkarlarını yansıttığı genç oğlu Mehmet'in (sonraları II. Mehmet) tahta çıkarılmasını istemeye başladılar.

Çandarlılar daha önceki fetihleri pekiştirmek için gerekli olduğuna inandıkları hükümet kurumlarının geliştirilmesiyle uğraşıyorlardı. Hükümdarın oğullarının hepsini eğitecek bir düzen kurdular. Böylece iktidara hangisi gelirse babasının hem hükümet hem askerî işlerini aksamadan devam ettirecekti. Şehzadeleri İslâm dini ve geleneklerinde yetiştirmek için saraya büyük İslâm bilginleri getirildi. Çelebi unvanını alan şehzadeler küçük yaşlarında büyük bir eyalet ya da bölgenin valisi, sancak beyi, oluyorlardı. Tecrübeli bir vezir kendisini işinin başında yetiştiriyordu. Bu vezire Selçuklular atabey, Osmanlılar lala derlerdi. Şehzade burada kendi taşra sarayında küçük bir İstanbul yaratır ve kimi zaman kendi adına para da bastırırdı. İyi davranışına karşılık rehine olarak en az bir oğlunu sultanın yanında yaşaması için gönderirdi. Seferlerde şehzadeler babalarına katılırlar, ordunun büyük kanatlarına komuta ederler, yöneticilikte olduğu kadar askerlikte de bilgi ve deneyim sahibi olurlardı.

Avrupa'da Yeni Çatışmalar

Sultan Murat'ı en çok düşündüren şey Avrupa'nın yeni bir Haçlı Seferi düzenlenmesiydi. VIII. İoannis Paleologos uzun süredir düşmana karşı Batı yardımı sağlamak için İstanbul ve Roma kiliselerini birleştirmeye çalışıyordu. Ancak halk ve dinî liderler bu çabasını güçlü bir direnmeyle karşılamaktaydılar. Paleologos 1437 yılında Roma' ya giderek, genel bir Avrupa yardımını sağlamak düşüncesiyle, Katolik oldu. Floransa'da toplanan bir konsey 6 Temmuz 1439'da bu birleşmeyi ilân ettiyse de İstanbul'da devam eden sürekli muhalefet birleşmeyi geçersiz kıldı. Çok kimse İslâm egemenliği ve hoşgörüsünü Roma'nın temsil ettiği bağnazlığa yeğ tutuyordu.

Sultan Murat beyleri ve adamlarını memnun etmek için zaman zaman yeni akınlar düzenliyor ve böylece Çandarlılara karşı bir koz olarak onları kullanırken düşman devletlerinde gördüğü zayıflıklardan da yararlanıyordu. Sigismund'un ölümü (9 Aralık 1437) Macaristan'da büyük iç tartışmalara neden olunca Sultan Murat bu fırsattan yararlanarak büyük bir akınla Severin kalesini yıktı ve Sibiu'yu kuşattı (1438). Sırbistan'ı işgal etti. Brankovic'in Semendire'deki kalesini ele geçirdi (1439), Sırp Macar bağlantısını zayıflattı. II. Tvrtko'nün ölümünden (1423) sonra Bosna'da çıkan iç karışıklıktan da yararlanıp hem Bosnalı haleflerini hem de şimdi Hersek adını alarak bağımsızlığını ilân eden ülkenin güney bölümünün hükümdarlarını vergiye bağladı. Yeni Macar kralı Ladislas, Erdel'e voyvoda olarak Janos Hunyadi'yi atamıştı. Hunyadi 1441'de Osmanlıları Semendire' den atıp Erdel'de birkaç kere bozguna uğrat-

tı. Böylece hem Avrupa'ya yeni bir umut vermiş hem de kısa bir süre yeni bir Haçlı Seferi başında askerî yeteneklerini göstermesine yol açacak ününü yaymış oluyordu.

Sultan Murat Avrupa'ya yaptığı bu seferlerde düşmanlarının topraklarındaki toplumları bölen sosyal, dinî ve ekonomik baskılardan yararlanmaktaydı. Ezilen Balkan köylülerine tanıdığı feodal efendiler'in zulmünden kurtulma fırsatı toplumsal bir devrim demekti. Balkan devletlerinde iktidar mücadeleleri merkezî gücü yok etmiş, derebeyleri daha da güçlenmiş, ağır vergiler ve zorunlu çalışma ile halklarını inletir olmuşlardı. Buna karşılık Osmanlılar doğrudan doğruya yönetim kuruyorlardı, bütün topraklar sultanın malı oluyor, devlet tımar sahipleri üzerinde sıkı bir denetim sağlıyordu; zorunlu çalışma kaldırılmış, yerine çift resmi denilen kolayca ödenebilir bir vergi getirilmişti. Bu yüzden Balkan halk kitleleri Müslümanlara karşı, Haçlı ordularını olduğu gibi, kendi hükümdarlarının ordularını da ancak bir dereceye kadar desteklerlerdi.

Varna Seferi ve Sonrası, 1444

Osmanlılara karşı yeni bir Haçlı Seferi Janaki Torzello'nun başında bulunduğu bir grup tarafından Floransa Toplantısında ele alınmıştı. Torzello bütün Avrupa'yı baştan başa dolaşarak bir Hıristiyan donanmasının Boğazları tıkaması durumunda Osmanlıların Anadolu' dan yedek kuvvet gönderemeyeceklerini ve 80.000 kişinin Türkleri Avrupa'dan atıp Kutsal Toprakları ele geçirmeye yeteceğini belirtiyordu. Floransa Toplantısından sonra Sultan Murat Bizans imparatorundan Bizans'ın böyle bir girişime katılmayacağına dair söz aldı (1442). Ancak imparator, Osmanlılara saldırmak için Karamanoğlu İbrahim Bey'i kışkırtmıştı. Sultan Murat, Hunyadi'nin zaferlerinin etkisini yok etmek için Avrupa'da kalmak zorunda olduğu bir zamanda Rumeli'yi, terk etti. İbrahim Bey'î yenmesine rağmen Hunyadi'nin başarı haberleri üzerine, ihanete uğrayacağını kesinlikle bilmesine rağmen Karamanoğulları devletini olduğu gibi bıraktı.

Hunyadi, 1442'de Türklere karşı kazandığı zaferden sonra büyük bir Macar ulusal kahramanı olmuştu. Ünü tüm Avrupa'ya yayılıyordu. Artık herkes başarılı bir Haçlı Seferi yönetebilecek bir önder bulunduğu düşüncesindeydi. Papa tarafından özendirilen Haçlılar Avrupa'nın belli başlı bütün ülkelerinde örgütlenmeye başladılar. Georg Brankovic yönetimindeki Sırp ve Kral Ladislas yönetimindeki Macar ordusuyla birleşen Hunyadi, Ofen'de bir Haçlı Ordusu düzenledi ve Morava'ya yürüdü. Sultan'ın Anadolu'da bulunması nedeniyle Osmanlıların kendisine büyük bir direnme göstermeyeceklerinden emindi (1443). Hunyadi Niş'i ve güney Sırbistan'ı ele geçirdi. İskender Bey ve Arnavutların direnmelerini sürdürmelerini sağladı. Haçlılar bundan sonra Balkan Dağlarından geçip Bulgaristan'a girdiler. Sofya'yı aldılar. Kış başlamadan önce dağları aşıp Meriç vadisine inmek istiyorlardı.

Haçlıların harekete geçtiğini duyan Sultan Murat, hemen Avrupa'ya döndü. Rumeli ordusu dağılmıştı. Uçbeyleri ile derebeyleri genç şehzade Mehmet'in tahta geçmesi için yenilgilerden yararlanmak istiyorlardı. Sultan Murat'ın yanında kendisiyle Karaman'dan dönen kapıkulu piyadeleri ve Yeniçeri birlikleri vardı. Haçlılarla sayıca boy ölçüşemeyeceğini anlayınca düşmanın ovaya inmek için geçmek zorunda bulunduğu ana Balkan geçitlerinden biri olan Kapulu Derbendi'ni tutmaya karar verdi. Haçlılar ilk saldırılarında (24 Aralık 1443) başarılı oldular; ancak kış mevsimi, yaklaştığı için Hunyadi binlerce Müslüman tutsağı öldürdükten sonra seferi terk edip kışı geçirmek üzere Macaristan'a döndü.

Osmanlılar çok kritik durumdaydılar. Zafer kokusu alan binlerce Haçlı Macaristan'a dolmuş, yeni bir sefer hazırlığı başlamıştı. Anadolu'da Karamanoğulları bu haberi duyunca hemen yeni bir saldırıya kalktılar. Arnavutluk'ta isyan giderek büyüyor, Mora'nın Bizanslı despotu da orta Yunanistan'a girerek Atina ve Teb kentlerini almış bulunuyordu. Edirne'de savaşsız geçen iki yıl sonunda, hazine askerlerin aylıklarını ödeyemeyecek kadar boşalmıştı. Durumdan hem askerler hem yöneticiler hoşnut değildiler. Bu arada Sultan Murat'ın en sevdiği oğlu Alâaddin Bey'in ölümü kendisini bunalıma sürüklemiş, karar verebilme yeteneğini zedelemişti. Vezir-i âzam ile Murat'ın Sırp karısı Mara, barış yapmasının gerekliliğine inandırdılar. Brankovic'in aracılığıyla 12 Haziran 1444'de Edirne'de bîr anlaşma yapıldı. Hunyadi ile taraftarları anlaşmaya Sultan Murat ile ordusunun büyük bir bölümünün Andolu'ya dönmesi şartını koydurdular; böylece anlaşma çiğnenice yeni bir Haçlı Seferi düzenlenmesi kolaylaşacaktı. Asıl kazançlı çıkan Brankovic oldu : Bütün Sırbistan'ı geri almış, krallık 1427'de Stefan Duşan'ın ölümündeki sınırlarına kavuşmuştu. Sultan Murat her ne kadar kendi egemenliğinde kalıyorsa da Sırbistan ve Eflâk'a bağımsızlık veriyordu. Buna karşılık Osmanlıların Bulgaristan'da egemenlikleri kabul ediliyordu. Böylece 10 yıllık bir barış yapıldı. Kısa bir süre sonra Karamanoğulları ile de benzer bir barış yapıldı. Sultan Murat böylece doğuda ve batıda barışı sağladıktan sonra Şehzade Mehmet lehine tahttan indi. (Ağustos 1444) ve Bursa'ya çekildi. Hükümdarın çekilmesinin nedeni oğlu Alâaddin'in ölümünden duyduğu üzüntüden olduğu kadar Rumeli derebeyleri ve gazilerinin muhalefetleri ve Hunyadi'nin kendisini arka arkaya yenmesi olmuştur. Gençliğine rağmen Şehzade Mehmet genel bir destek gördüğü için belki de onun tahta çıkması Avrupa'daki Osmanlı topraklarını yeni bir Haçlı Seferinden koruyabilirdi. Ayrıca Şehzade Mehmed'in tahta sağlam bir şekilde yerleşmesiyle Bizanslıların desteklediği hak sahipleri ve öteki unsurlar karışıklık çıkarmaya fırsat bulamayacaklardı.

Sultan Murat'ın tahttan çekilmesi ve yerine II. Mehmet'in geçmesi Osmanlı devletini tehdit eden yeni güçlerin ortaya çıkmaları sonucunu doğurdu. Rumeli'nin gazi önderleri ile II. Mehmet'in devşirmeleri temsil eden destekleyici-

leri, Çandarlılarla Türk ayanının ortadan kaldırılmasını istiyorlardı. Bu sırada imparatorluğun Avrupa'da kalan topraklarının yeni bir Haçlı Seferine gerek kalmadan yitirileceği gözler önündeydi: Arnavutluk isyancıları güneye doğru inerlerken, Mora'nın yeni Yunan despotları Konstantin İragasis ve Tomas Paleolog (imparator VIII. İoannis'in kardeşleri) Korent Boğazını geçip Tesalya'yı işgale başlamışlardı. Ve en tehlikelisi de, Papa tarafından Müslümanlara verilen yeminlerin geçerli olamayacağı savunularak Osmanlılara verdikleri sözlerden affedilen Edirne Barışı'nın Hıristiyan imzacıları, yeni bir Haçlı Seferi düzenlemeye çalışmaktaydılar. Ladislas acele Lehistan'a dönmesi gerektiği için barışı imzalamıştı. Oradaki işi biter bitmez dönüp savaşmak ve zaferin nimetlerinden yararlanmak istiyordu. Daha önce Osmanlılarla çatışmaktan kaçınan Venedik de, Macarlar ve Papayla birlik olmuş Selanik ve Gelibolu'yu yeniden ele geçirmek ve böylece Ege ile Adriyatik denizlerini denetimi altında tutmak hevesindeydi. Ancak yine de tedbirli davranan Venedik gemilerinde Papa'nın ve Burgonya bayrakları dalgalanıyordu.

Bütün Avrupa'dan gelen askerlerden oluşan yeni bir Haçlı ordusu Kral Ladislas önderliğinde Buda'da toplandı. Edirne'deki kazançlarından memnun olan Brankovic, Sırbistan'ın desteğini vermemişti. Bu yüzden savaşı Osmanlılar kazansa bile topraklarından olmamak için durumu gizlice Sultan Mehmet'e haber verdi. Haçlı Ordusu 1 Eylül 1444'de Segedin'den çıktı, Tuna kıyılarında Orsova'da Hunyadi'nin Erdel şövalyelerinden oluşan, ordusuyla birleşti ve sonra Tuna boyunca batıya Varna'ya yürüdü. Siyasal nedenlerle II. Mehmet'i destekleyen Rumeli komutanları şimdi bu gencin topraklarını kurtaracak orduyu bir araya getirip komuta edemeyeceğini anlamışlardı. Çandarlı Halil ile taraftarları II. Murat'tan tekrar tahta dönüp başa geçmesini istediler. Sultan Murat teklifi kabul etti, Ceneviz gemilerinin yardımıyla Anadolu ordusunu Avrupa'ya taşıdı (Ekim 1444). Düşman orduları sonunda 10 Kasım'da Varna önünde karşılaştılar. İlk başlarda Macar atlıları Osmanlı hatlarını yardılarsa da, sultan kuvvetlerini toparlayabildi. Yeniçeriler Ladislas'ı yakalayıp başını kesince düşman tam bir bozguna uğradı, Osmanlılar kesin bir zafer kazandılar. Hunyadi canını güçlükle kurtarırken binlerce şövalye öldürüldü. Avrupalıların Haçlı zaferi umutları artık paramparça olmuştu. Bizans'ın kaderi de artık belirlenmişti. Müslüman dünyasında Osmanlı prestiji hemen yükseldi. Güneydoğu Avrupa'da Osmanlı egemenliği güvence altına alınmış oldu.

Sultan Murat yine Anadolu'ya çekilip tahtı oğluna bırakmak istiyordu. Ancak Çandarlı ile Türk ayanının baskıları ile, bu durumda Şehzade Mehmet'in hükümdarlığının devşirmelerin bir zaferi olacağına inandı. Çandarlı Halil Osmanlı tahtında hak iddia eden Osman Çelebi'nin Edirne'de ayaklanan yeniçeriler tarafından desteklenmesi olayını Sultan Murat'ı tahta çekmek için kullandı. Sultan Murat 1446 yılının Ağustosunda Türk ayanının ve yeniçerilerin tam desteğiyle tahta döndü. Şehzade Mehmet hâlâ sultan unvanını koruyor-

du. Zağanos Paşa ile Şahabeddin Şahin Paşa iktidarı alacağı güne kendisini yetiştirmek üzere öğretmen olarak atandılar.

Avrupa'da Seferler

II. Murat geri kalan yıllarını Rumeli'de Osmanlı egemenliğini sağlamlaştırmak için daha önceki seferlerde isyan etmiş vasal devletlere karşı bir dizi sefer açarak geçirdi. 1446'da Mora'yı çiğnedi ve Bizans despotlarını, egemenliğini tanımaya zorladı. Yunanistan'da doğrudan doğruya Osmanlı yönetimi uyguladı. Ancak Venedik, Ceneviz ve Bizans, Korfu'dan Eğriboz'a kadar bir dizi liman ve adayı ellerinde tutuyorlardı. İzladi Savaşından önce büyük sayıda Bulgar askeri kendisini terk ettiği için Sultan Murat Bulgaristan'ı da doğrudan doğruya Osmanlı yönetimine soktu, kalan yerli prensleri ortadan kaldırdı, ülkeyi diğer bütün Balkan bölgelerinden çok 'Türkleştirdi' ve 'Osmanlılaştırdı.' Kuzeye ve doğuya çok sayıda Türk aşiretleri yerleştirildi. Yüzyıl sonra bunlar nüfusun çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Tımar düzeni de artık tam olarak uygulanıyordu, eski Bulgar feodal sınıfları şimdi Osmanlılarla kaynaşmaktaydılar. Sultan Murat 1447'de kuzey Arnavutluk'taki isyancılara karşı bir sefer düzenlediyse de, Hunyadi'nin yeni bir Haçlı ordusuyla güneye inmekte olduğu haberi bu seferi yarıda bıraktırdı.

Kosova Seferi, 1448

Gerçekten de Hunyadi, Buda'ya döndüğünden beri yeni bir Haçlı ordusu toplamaya çalışıyordu. Ladislas öldükten sonra onun henüz çocuk olan oğluna naip olarak atandığı için Osmanlılara karşı bu yeni çabada öncülük etme fırsatını kaçırmadı. Bütün Avrupa'dan Haçlı şövalyelerini çağırttı. 50.000 kişilik bir orduyla Tuna'dan kuzey Sırbistan'a girdi. Brankovic kendisine yardımı reddetmişti. Güneye inerken Eflâk'tan gelen askerlerle ve İskender Bey'in askerleriyle karşılaştı. Ancak Sultan Murat Arnavutluk'tan hemen dönmüş ve Haçlıları Kosova'da yakalayıp ordularını bozmuştu (17-20 Ekim 1448). Yaklaşık olarak yüzyıl önce Sırpların Bayezid önünde diz çöktükleri Kosova'da Osmanlıların Tuna'nın güneyindeki egemenlikleri artık sağlamlaştırılmış oluyordu. Sultan Murat Eflâk'a akıncılar göndererek bu devletin de yeniden vasal duruma geçmesini sağladı.

Sultan Murat 5 Şubat 1451'de öldü. Yeni iç karışıklıklara neden olmamak için oğlu Şehzade Mehmet'i halefi olarak belirttiği bir vasiyetname bırakmıştı. Aynı zamanda Çandarlı Halil Paşa'yı da naip olarak atıyordu. Böylece kısa bir süre önce Şehzade Mehmet'in adaylığı üzerinde kopan kavgalara rağmen Sultan Murat kimsenin tartışamayacağı bir yol seçmişti. Haçlı tehdidini ortadan kaldırmıştı, ama İstanbul'u fethederek, Osmanlı birliğini mühürleme görevini de halefine bırakıyordu.

4

Osmanlı İktidarının Doruk Noktası 1451-1566

Fatih Sultan Mehmet'in tahta geçmesiyle Osmanlılar için imparatorluğun egemenliğini Tuna'dan Orta Avrupa'ya, Orta Doğu İslâm halifeliklerinden Kuzey Afrika'ya kadar yayan yeni bir fetih dönemi başlamış oldu.

Yeni Bir İmparatorluğun Fethi: II. Mehmet Hükümdarlığı, 1451-1481

Sultan II. Mehmet 18 Şubat 1451'de tahta çıktığı zaman, babasının otuz yıl önce hükmettiğinden daha iyi durumda bir imparatorluk devralmıştı. İç ya da dış baskıları tatmin zorunluğunda olmadan dilediğini yapmakta serbestti. Ancak II. Mehmet ve danışmanları Şahabeddin Şahin ve Zağanos Paşalar, kapıkulu ile devşirme askerlerinin güçlerini artırmak üzere yeni fetihlere atılmalarını önlemek isteyen Türk soylularına karşı siyasal durumlarını pekiştirmek için görkemli bir zafere ihtiyaçları olduğunu düşündüler. İstanbul'un fethinden daha görkemli bir şey olamazdı. Bizans'ın imparatorluk içinde kargaşalık çıkartmak için Osmanlı tahtında hak iddia eden kimseleri koruduğunu haklı olarak ileri süren Sultan II. Mehmet, Bizans'ın ayakta kaldığı sürece, onu kurtarmak için yeni Haçlı Seferleri düzenleneceğini ve imparatorluğun tam olarak birleştirilmesinin olanaksız olduğunu düşünüyordu. Bu pratik düşüncelerin ardında, doğal başkenti İstanbul olan bir dünya imparatorluğu kurma düşleri de yatıyordu. Yüzyıllardır Müslümanların dünya egemenliği umutları Bizans başkentinin alınmasına ilişkindi. Dokuzuncu yüzyıl filozofu al-Hindi, Mehdi'nin 'Müslümanlığı yenilemek ve adaleti egemen kılmak için döneceği kehanetinde bulunmuştu. 'Bu gelen İspanyol yarımadasını fethedecek, Roma'ya girip fethedecek. Doğu'yu fethedecek. İstanbul'u fethedecek ve tüm dünyayı egemenliği altına alacaktı.[1] Büyük İslâm tarihçisi İbni Haldun, Peygamber'in kendisinin 'İstanbul'u fethederek Bizans imparatorunu yenen ve hazinesini Tanrı adına harcayacak olan Mehdi'dir,' dediğini nakletmektedir.[2]

İstanbul, gerçekten de Müslüman geleneklerinin *Kızıl Elma'sıydı.*(3) II. Mehmet de tahta çıktığı ilk andan beri bu düşleri kuruyordu. Fetihe girişilmeden çözümlenmesi gereken sorunlar vardı. II. Mehmet'in egemenliğini kabul ettikleri halde İstanbul ve Balkanlardaki vasalleri onun deneyimsizliğinden yararlanmak istediler. Karamanoğulları da Anadolu'da aynı şeyi yaparak vasal Türkmen beyliklerinde Osmanlı aleyhtarı olan kimselerin ayaklanmalarını sağladılar. Sultan Mehmet, Çandarlı Halil'in başlarında bulunduğu Türk soylularının İstanbul'u fetih planlarına muhalif olduklarını biliyordu. Vezir-i azamını henüz yerinden atamazdı. Ancak muhalefetin planlarını bozmak için kardeşi Şehzade Küçük Ahmet'i öldürtebilirdi ve bunu da yaptı. İslâm imparatorluğunu parçalayacak bölünmelerden kaçınmak için, yani devlet çıkarları için yapılan bu hareket, yüzyıl süre ile Sultan Mehmet'in haleflerine örnek oldu. Sultan Mehmet, babasının karısı Mara'yı danışmanlarıyla birlikte Sırbistan'a sürdü, onların yerine kendi adamlarını Çandarlı ailesinin hasımları olarak kilit noktalara getirdi. II. Mehmet bundan sonra bütün dikkatini İstanbul üzerinde toplayabilmek için komşularını yatıştırma hareketine girişti. Sultan Murat'ın Sırbistan ve Eflâk'la barış anlaşmaları yenilendi. Hâlâ orta ve doğu Anadolu ile Kilikya'nın büyük bir kısmını elinde tutan ve etkinliğini Osmanlılar aleyhinde kullanan Karamanoğulları ile durum bu kadar kolay olmadı. II. Mehmet tahta çıktıktan hemen sonra Karaman tehlikesini ortadan kaldırmaya çalıştı. Ancak ordusu Akşehir'i geçtiği sırada Karamanoğlu İbrahim Bey eski sınırlarına çekilmeye, bu sınırlar dışına akınlar yapmamaya söz verip bu yeni ilişkiyi sağlamlaştırmak için kızlarından birini Sultan'a verdi. Sultan Mehmet İstanbul ile uğraşırken çıkabilecek isyanları bastırmak üzere de İshak Paşa Anadolu beylerbeyiliğine getirildi.

Sultan Mehmet, gücünü pekiştirmek için Edirne'ye döner dönmez cesur bir hareketle Yeniçeri birliklerini Çandarlı Halil'in elinden aldı. Bir Yeniçeri ayaklanmasından yararlanarak Halil'in adamlarını devşirmelerle değiştirdi. Sonra orduyu yeniden kuruluş amacına uygun olarak iş görecek biçimde örgütledi. Yani yeniçeri birlikleri sultanın özel koruyuculuğunu üstlenecekler ve onun yetkisine karşı çıkacak herkesi sindireceklerdi.

İstanbul'un Fethi

Çandarlı Halil Paşa'nın, İstanbul'a saldırılmasına karşı çıkmasına rağmen, II. Mehmet planlarını uygulamaya devam ediyordu. Karaman'dan dönüşünde kentin Avrupa yakasında Rumeli Hisarını inşa ettirerek hem Bizans'ın Karadenizle su yolu bağlantısını kesti hem de Osmanlı askerlerinin Anadolu'dan Avrupa'ya güven içinde geçmelerini sağladı (Ocak-Ağustos 1452). Yeni kale bitince de, büyük çaplı bir kuşatmayla tehdit ederek İstanbul'un teslim olmasını istedi.

Çandarlı Halil, Venedik'le eski ticaret anlaşmasını yenileyerek ve Macaristan'la yeni bir anlaşma yaparak (20 Kasım 1451) ve genel olarak saldırıya karşı

çıkmayacak devletlere karşı Osmanlıların anlayışlı davranacaklarını belirterek Bizanslıların Avrupa'dan yardım görmelerini engellemişti. Divan-ı Hümayun'da Çandarlı Halil ile arkadaşları İstanbul'un fethi planlarına hâlâ karşı çıkıyorlardı. Ancak II. Mehmet gazi geleneğini vurgulayarak ve Bizans'ın Osmanlı devletinin güvenliği için tehlike olduğunu belirterek (Eylül 1452) tartışmaları önledi.

Gerçek kuşatma Edirne'den gönderilen Osmanlı kuvvetleri Marmara Denizi çevresindeki Bizans limanlarını ele geçirdikleri zaman 1453 Şubat'ında başladı. Şehrin surlarında gedik açmak üzere Trakya'dan dev toplar getirtilmişti. Mart ayında Anadolu'daki Osmanlı orduları Boğaz'dan Rumeli Hisarına geçtiler. Gelibolu'da yapılan büyük bir donanma da Çanakkale Boğazından Marmara'ya girip denizden saldırıya başladı. Kent içinde II. Mehmet'in hazırlıkları umutsuzlukla karşılanıyordu. Savunma çabaları dinî ve siyasal bölünmelerle yıpratılıyordu. Dışardan da pek az bir yardım gelmekteydi. Bizans'ın silahlı kuvvetleri öylesine zayıflamıştı ki, surların geniş savunma düzenine yetecek kadar bile askeri yoktu. Kentin kimi yerlerinde insan bile yaşamıyordu. Bizanslıların savunma araçları olarak yalnızca surları, 'Rum Ateşi' ve Türk donanmasının girmesini önlemek için Haliç'in ağzına gerilmiş olan zincirleri vardı. Buna rağmen kuşatma 6 Nisan'dan 29 Mayıs 1453'e kadar 54 gün sürdü. Osmanlılar 18 Nisan'da Marmara'da savunmasız bırakılan adaları aldılar. İki gün sonra Osmanlı ablukasını yaran dört Latin ve bir Yunan gemisi savunuculara yüklü yardım malzemesi getirerek kentin umutlarını yükseltti. Ancak 21-22 Nisan gecesi, Boğaziçindeki pasif rolünden bıkan Osmanlı donanması, bazı gemilerini karadan aşırtarak Halice indirdi. Böylece diğer yandan da deniz kıyısındaki surları ateş altına alarak Bizanslı savunucuları daha da güç durumda bıraktılar. Osmanlı çabaları Çandarlı Halil'in sürekli muhalefeti ile engellenmeye devam ediyordu.

Son saldırı 28 Mayıs gecesi başladı. Artık dışarıdan büyük bir yardım gelmeyeceğini anlamış olan Bizanslılar iyice yorulmuşlardı. İki saat sonra dev Osmanlı topları Topkapı ile Yalıkapı arasında surlarda büyük gedikler açtılar ve Osmanlı ordusu buradan kente girdi. Osmanlı donanması da Haliç'teki zinciri yarmış ve kara kuvvetlerine yardıma koşmuştu. İmparator kent surları üzerinde çarpışırken öldürüldü. Osmanlılar kente girince ağır ağır ve dikkatle ilerleyerek sokakları tek tek temizlediler. İslâm yasalarına göre kent direniş gösterdiği için kılıçtan geçirilebilir ve yağma edilebilirse de, II. Mehmet ordularını kesin olarak denetimi altında tuttu, yalnız karşı koyan Bizanslıları öldürttü, dünya imparatorluğunun merkezi olacak olan kente zarar vermemeye çalıştı. Şehir sakinleri ile askerlerden pek çoğu Galata'daki Ceneviz kolonisine sığınmışlardı. Burası kuşatma süresince tarafsız kalmıştı. Kentlilerin buraya sığınmaları tarafsızlığa aykırıysa da, Zağanos Paşa'nın yaptığı bir anlaşmayla Galata da Osmanlı İmparatorluğuna katıldı, surları yıkıldı. Buna karşılık sakinlerinin mal ve mülklerine sahip olmalarına ve sultanın toprakları üzerinde din ve ticaret

özgürlüğü hakları tanındı. Galata halkı mallarını mülklerini koruyacaklardı ama, çocuklarının Balkanlarda konulan *devşirme* geleneğinden bağışık olmalarından başka bir vergi ve gümrük ayrıcalığına sahip olamayacaklardı.

İstanbul'un fethinin stratejik önemi yoktu, Osmanlılar Avrupa içlerine ilerlerken kenti bir kenarda bırakabilmişlerdi. Ancak yine de kentin düşmesiyle Avrupa, etkili bir yardımcı güç elinde Osmanlı savunma düzenini parçalayacak olan bir üssü elinden kaçırmış oldu. Büyük bir ticarî, idarî ve askerî merkeze sahip olmak sultanın fetihlerinin savunma ve denetimini kolaylaştırdı. Karadenizle Akdeniz arasındaki su yollarını elinde tutması da Avrupa'nın kuzey ve doğu hinterlandları ile ticaretine gem vurarak imparatorluğa önemli bir gelir kaynağı yolunu açtı. Fethedilen kent yeniden büyük bir imparatorluğun başkenti olunca Osmanlılar imparatorluk geleneğinin mirasçısı oldular.

İmparatorluğun örgütlenmesi

Fatih Sultan Mehmet Türklerin şimdi İstanbul adını verdikleri Konstantinopolis'in fethinin getirdiği prestijle merkezîleşmiş, imparatorluğun mutlak hükümdarı, canlandırılmış bir Roma ve halifelik imparatorluklarının imparatoru olmuştu. Bunun dünya çapında sonuçları ortaya çıkmıştır. İlk adım, egemen bir siyasal güç olan Türk soylularını ve tahta göz diken Osmanlı ailesi üyelerini ortadan kaldırmaktı. Hem zaten II. Mehmet uzun zamandan beri Türk soylularına ve özellikle Çandarlı ailesine karşı harekete geçmek istiyordu. 1446' da tahttan indirilmesinin suçunu (bir ölçüde haklı olarak) Çandarlı Halil Paşa'ya yüklüyor ve onun sürekli olarak İstanbul'u fetih düşüncesine karşı çıkmasını içine sindiremiyordu. 1 Haziran 1453'te, fetihten iki gün sonra Çandarlı Halil Paşa, fetihe karşı çıkmak için Bizanslılardan rüşvet aldığı gerekçesiyle vezir-i azamlıktan alındı. Malına mülküne el konuldu, ailesi ile birlikte hapsedildi. Yerine devşirme sınıfından, Sultan Mehmet'in danışmanı Zağanos Paşa'nın getirilmesiyle, merkezî hükümetin en önemli mevkilerinin sultanın kölelerine ayrılma geleneği başlatılmış oldu. Tımarların ve özel mülklerin büyük ölçüde el konulması sonucu büyük Türk aileleri kısa zamanda güçsüz duruma düşürüldüler. Bunların mallan devşirmelere verildi ve devşirmeler hızla iktidara yükseldiler. Başvezir şimdi hükümette sultanın mutlak temsilcisi olmuştu. Yönetici Sınıfta sözüne kesin olarak boyun eğilecek ikinci kişiydi. İmparatorluk mühürü onda bulunurdu. Önemli taşra memurları da doğrudan doğruya başvezirin emrindeydiler. Kendisine verilen gelir kaynakları ve tımarlarla başvezir Osmanlı sultanından sonra ülkenin en zengin insanıydı. Zağanos Paşa'nın Rumeli beylerbeyi atanarak hem başkentteki hem Avrupa'daki orduların denetimini ele geçirmesiyle başvezir olarak gücü daha da artmıştı. Kapıkulu ordusunu, özellikle yeniçeri piyadeleri ile topçu askerlerini güçlendirmek ve genişletmek için caba harcandı. Zamanın en modern ateşli silahları olan tü-

fek ve top verilerek bunlar sultanın askerî birliklerinin en güçlüsü haline getirdiler. Sultan Mehmet yeniçerilerin bağlılıklarını sağlamak için başlarına kendi kölelerini komutan olarak atadı ve daha önceki siyasal çatışmalara karışmamış olan kölelerden yeni birlikler yarattı. Devşirme düzenini geliştirerek gerekli insan gücünü topladı. Böylece güçlü ve kendisine bağlı bir başvezir ve yeniçeri ordusuyla Fatih Sultan Mehmet tüm uyrukları üzerinde kesin bir otorite sağlamış oldu.

Ancak bu, sultanın kendini destekleyenleri denetimden uzak tuttuğu anlamına alınmamalıdır. Onun amacı, hiçbir grubun kendisini denetim altına sokacak kadar yeterli güce sahip olamaması için bir kuvvetler dengesi yaratmaktı. Bu yüzden bazı önemli idarî görevler başvezirden alınıp dinî, malî ve idarî hiyerarşiyi deneten kazasker, defterdar ve nişancı'ya verilmişti. Fatih Sultan Mehmet, Türk soylularının yerine devşirmeleri geçirmek istemediği için soyluları da ortadan kaldırmamıştı. Pek çok soylu aile malları ve mülkleriyle memurluklarını korumuşlar, devşirmelerle eşit duruma gelmişlerdi. Türk aristokrasisi ile devşirmeleri birbirlerine karşı tutan Fatih Sultan Mehmet böylece her iki tarafın bağlılık ve desteğini garantiye almış bulunuyordu. Sayılarını arttırarak uçbeylerinin de güçlerini azaltmıştı. Bunların savaşta komuta edecekleri asker sayısı da düşürülmüş ve eskisinden daha etkin bir biçimde Rumeli beylerbeyine bağlanmışlardı.

Fatih Sultan Mehmet Hıristiyan dinî liderlerinin desteğini de arıyordu. Rum Ortodoks rahiplerinin din özgürlüklerine sahip olacaklarını belirtmiş. Roma ile birleşme düşüncesinin baş muhalifi Gennadios Skolarios'u patrik olarak seçmişti. Yeni rejime desteğini sağlamak için Skolarios'a imparatorluktaki Ortodoks Hıristiyanlar üzerinde hem dinî hem sivil otorite tpnımış oluyordu. Böylece başlatılan dinî liderler önderliğinde özerk olarak kendi kendini yönetme olan millet sistemi daha sonra Ermenilere, Musevîlere ve diğer önemli Müslüman olmayan azınlıklara da tanındı. Buna karşılık millet liderleri kendi çıkarları ile sultanın çıkarlarının aynı olduğunu gördüler. Daha önce bölgede egemen olan Hıristiyan devletleri zamanındakinden farklı olarak şimdi taraftarları üzerinde daha geniş güçleri oluyordu. Güneydoğu Avrupa'nın Osmanlılarca kesin fethi sonunda bölgenin Rum ve Slav Hıristiyanlarının çoğu Rum patrikliği altında birleştiler ve kiliseyi Osmanlı yayılmasından yararlandırarak patrik ile sultanın çıkarlarını daha çok birleştirdiler.

İstanbul'un İmarı

Fatih Sultan Mehmet'in bundan sonraki adımı İstanbul'u eski büyüklüğüne kavuşturmak oldu. Kentin nüfusu ve ekonomik zenginliği fetihten çok önce azalmış, İstanbul 60-70 bin kişilik yoksul ve boş bir kent olarak kalmıştı. Sultan Mehmet fetihten sonra yağmayı mümkün olduğu kadar önlemesine rağ-

men pek çok kimse korkudan kenti terk etmişti. Kentin onarımı başladığında nüfusu ancak 10 bin kadardı. Sultan Mehmet'in ilk işi İstanbul'un nüfusunu artırmak oldu. Dinleri ne olursa olsun, sultanı tanıdıkları ve vergi verdikleri sürece kent halkının mal ve canlarının korunacağını belirten bildiriler yayınlandı. Fatih başkentini, imparatorluğun bütün ırk ve dinlerini içinde toplayan bir yer yapmak istiyordu. Ancak bu güvenceler kenti eski nüfusuna getirmek için yeterli olmayınca Anadolu ve Balkanlardan getirtilen göçmenlerle zorunlu yerleşim politikasına girişildi. Böyle yerleştirilen kimselere kentin iktisadî yaşamını canlandırmak için mesleklerini sürdürecek girişimi sağlamak üzere vergi bağışıklıkları tanınıyor, taşınmaz mallar armağan ediliyordu. Müslümanlar, Ermeniler, Museviler, Rumlar, Slavlar ve diğerleri imparatorluğun dört bir yanından İstanbul'a geldiler. Bu dönemde yeni bir zulüm dalgası altında inleyen Museviler de batı Avrupa'dan kaçıp geliyorlardı. Tüm Müslüman dünyasına çağrılar gönderilerek İslâmlığın yeni başkenti ile birlikte yükselmek isteyenler İstanbul'a çağırıldılar. Savaş tutsaklarına yol yapımında çalışarak özgürlüklerini kazanma fırsatı tanındı. Balkanlardan getirtilen köylüler başkentin içindeki ve dışındaki bostanlara meyve bahçelerine ve otlaklara yerleştirilerek kentin yiyecek gereksinmesi karşılanmış oldu. Kısa bir süre sonra İstanbul yeniden insanlarla kaynıyordu.

Kentin nüfusunu artırma çabası dışında yapım da başlamıştı. Bizans egemenliğinin son yüzyıllarında binlerce ev, köprü, pazar yeri ve fabrika yıkılmıştı. Su yolları parçalanmış, sokak kaldırımları sökülmüş, düzenli bir kanalizasyon kalmamıştı. Sultan Mehmet hemen bu sorunların çözümüne girişti. Fetihe katılanların çoğu evlerin, pazar yerlerinin, su yollarının onarımına başladılar. Sultan Mehmet 1455'te İstanbul'un beşyüz yıl boyunca ticarî yaşamının merkezi olacak olan Kapalıçarşı'nın yapımına girişti. Fatih'in (şimdi Hürriyet Alanı ile İstanbul Üniversitesinin bulunduğu yerde) ilk sarayı kısa bir süre sonra Eski Saray adıyla anılır oldu. Ondokuzuncu yüzyıla kadar sultanlığın ve yönetici sınıfın merkezi olacak yeni imparatorluk sarayı Boğaziçi, Marmara ve Haliç'e hakim bir tepede yapılan Topkapı Sarayı idi. Sultanın adına yapılan Fatih Camii bundan sonra yapılacak daha küçük mescidler, camiler ve devlet binaları için örnek oluşturmuştu. Bütün büyük İslâm imparatorluklarında olduğu gibi, vakıflar kentlerin gelişmesinde yararlı olmuşlar, hükümetin alanı dışında olduğu belirlenen hizmetleri sağlamışlardır. Okullar, mescidler, çeşmeler, hamamlar ve hanlar sultan, ailesi, yönetici sınıf ya da zenginler tarafından sağlanan dinî vakıf paraları ile yaptırılmış ve korunmuşlardır.

Bu çalışmaların sonucu olarak Sultan Mehmet'in hükümdarlığı sonunda İstanbul ve çevresinde 16.324 hane (bir evde 4-5 kişinin oturduğu düşünülürse), yani yüzbin kişi bulunduğu hesaplanabilir. Nüfusun yarısı Müslüman, dörtte biri Rum Ortodoks, geri kalanı ise Avrupalılar. Museviler. Ermeniler ve Çingenelerden oluşmaktaydı.(4)

Ekonomik Gelişme

Fatih Sultan Mehmet askerî ve siyasal çalışmalarına malî destek bulmak için vergilendirilecek bir servet birikimi yaratmak amacıyla imparatorluğun ekonomik yaşamını geliştirmiştir. Yerli sanayiin, sultanın Rum ve Ermeni uyruklarına olduğu kadar Müslüman Türkler arasında yaygınlaştırılması için özendirme önlemleri alınmış, batı Anadolu'da pamuk, Ankara ve Kastamonu'da tiftik yününden kumaş. Bursa ve İstanbul'da ipek, Selanik ve İstanbul'-da yünlü kumaş ve Edirne'de kunduracılık sanayii geliştirildi. Fatih Sultan Mehmet dominyonlarıyla uluslararası ticareti de genişletti, yerli Osmanlıların bu alanda bir pay almalarını sağlamak için, Bizanslılar döneminde Avrupalılara tanınan ayrıcalıklı ticarî durumu sona erdirdi. Sultan Mehmet'in hükümdarlığında İstanbul, Edirne ve Bursa, sanayi ve ticaret merkezleri olarak eski yerlerini alarak genel refaha katkıda bulundular.

Ancak bu ekonomik gelişme imar çalışmaları, kurulmakta olan yeni hükümet yapısı ve ordu için gerekli paraların sağlanmasına yeterli değildi. Fatih Sultan Mehmet malî kaynak bulmak için giderek artan radikal ekonomik önlemlere başvurdu, arzuladığı yakın hedefleri ele geçirdi; ama bu süreç içinde canlandırmak istediği ekonomik gelişmeyi dağıtmış oldu. Paranın değerini düşürdü, tam beş kere piyasadaki parayı çekerek içindeki ana maddelerin alaşımlarını değiştirerek yeniden piyasaya sürdü. Tuz, sabun ve mum gibi temel ve gerekli maddeler tekelleştirilerek yüksek fiyatlarla özel tüccarlara verildi. Bunlar da masraflarını çıkarmak ve yüksek kârlar elde etmek için halk kitlelerinin aleyhine temel malların perakende satış fiyatlarını yükselttiler. Fatih Sultan Mehmet, hükümdarlığının bir parçası olarak imparatorluktaki bütün servet üreten mallardaki sahiplik hakkını zorla korudu. Daha önce devlete ait olan sonradan özel mülkiyete ve vakıflara verilen topraklara ve diğer mallara el konuldu. Yalnız en geçerlileri devlet denetiminin dışında kalacak şekilde bütün tapu kayıtları gözden geçirildi. Bu şekilde devlet adına el konulan topraklardan büyük bir bölümü, tımara ayrılıp, sonradan Fatih'in zamanında Türk soylularının bir dereceye kadar güçlenmesini sağlayarak *devşirme*lerin giderek artan güçlerini dengelemek üzere sipahilere dağıtıldı.(5)

Fatih Sultan Mehmet'in Dünya Egemenliği Hedef ve Fetih Politikası

İstanbul'un fethiyle Müslüman dünyası II. Mehmet'i Hıristiyanlığa karşı Kutsal Savaş'ın önderi olarak kabul etmişti. Şimdi Fatih Sultan Mehmet, komşu Memlûk sultanları da içinde olmak üzere, bütün diğer Müslüman hükümdarlardan üstün olduğunu iddia ederek *emir-ül hac* olarak Memlûk sultanlarının yerine geçmek istedi. Aynı zamanda Orta Asya'nın eski Türk imparatorluktan ile Osmanlıların akrabalığını vurgulayıp ailesinin doğrudan

doğruyaOğuz Han'dan geldiğini göstererek gelenekçi tarihlerin yazılmasını özendirdi. Böylece, Doğu Anadolu'da egemenliğini tehdide başlayan İran'ın Akkoyunlu Türkmen devletinin hükümdarı Uzun Hasan'ın emellerine karşı çıkmış oluyordu.

Fatih Sultan Mehmet kendisini yalnız Doğu Roma'nın değil dünya çapında bir imparatorluğun mirasçısı olarak görüyordu. Çevresine dolan Bizanslı ve İtalyan bilim adamları onda dünya egemenliği düşünceleri yaratmaktaydılar. Bizans tahtında hak iddia edebilecek kimseleri ortadan kaldırdıktan sonra Bizanslı seleflerinin eskiden hüküm sürdükleri Fırat ile Tuna arasındaki toprakları yeniden ele geçirmek istedi. Merkezîleşmeyi arttırıp eski Osmanlı sultanlarının vasallık politikalarını terk ederek vasal bölgelerden çoğunu imparatorluğa kattı, Hıristiyan hükümdar ailelerine yeni imparatorlukta Osmanlılar kadar yükselme fırsatlarını tanıyarak onaylarını aldı. *Devşirme* sınıfına girmek için resmen İslâmlığı ve Osmanlı yaşama biçimini kabul etmek yeterliydi. Halk kitlelerine de eski Hıristiyan efendilerinin feodal baskılarından kurtulma, can ve mal güvenliği, tımar düzeni ile merkezî idareye bağlılık ve *millet* sistemiyle eski gelenek ve dinlerini koruyabilme olanakları tanınıyordu.

Sultan II. Mehmet fetih politikasını geliştirirken temel olarak İslâm hukuk kurallarını izlemekteydi. Fethedilen uluslar can ve malları bağışlanıp devlet koruması altına alınıyor, karşılığında özel bir vergi olan *cizye* ile bütün Müslüman ve Hıristiyan servet üreticilerinin ödemekle yükümlü oldukları diğer vergiler alınıyordu. Sultan Mehmet direnmeyle karşılaştığı yerlerde fesihleri başarmak için teröre de başvuruyordu. Bunu yalnızca belirli bir düşmanı yenmek için değil, başka yerlerdeki direnişleri de kırmak ve büyük halk kitlelerini barış ve güvenliğe, ancak sultanın imparatorluğa çağırışını ve egemenliğini kabul ederek kavuşacaklarına inandırmak için yapıyordu.

Fatih Sultan Mehmet, Güneydoğu Avrupa hükümdarlarını güç kullanarak ya da inandırarak ortadan kaldırdıktan sonra bu ülkeleri doğrudan doğruya Osmanlı yönetimi altına aldı; nüfus sayımı, vergî kayıtlarının düzenlenmesi ve toprağın vergilendirme amaçları için tımarlara bölünmesiyle bu yönetimi resmîleştirdi. Hıristiyan halkın Osmanlı istilâsına karşı direnebildiği dağlık bölgelere Anadolu'dan sürekli kuşatma birlikleri olarak Türkmen askerleri getiriliyor ve bunlar daha sonra o bölge halkının arasına karışıyorlardı. Fatih Sultan Mehmet yeni fethedilen topraklardan çekilmeden önce geride garnizonlar ve bu toprakları artık yerleşik Osmanlı taşra düzenine göre güvenlik altına alacak idarî bir yönetim bırakıyordu. Toprak sancaklara bölünüyor, gelir kaynakları tımarlar oluyor, belediye görevlerini de kadılar ve polis müdürleri yükleniyorlardı. Balkanlarda Hıristiyan köylüler kendi topraklarında bırakılıyordu. Fetihten zarar gören başlarındaki derebeyleri oluyor, kendileri ve toprakları Osmanlı sistemi içine alınıyordu. Bu süreç sonunda askerî sınıfların Osmanlı yönetimine muhalefetleri azaltılmaktaydı. Bunlar askerlik hizmeti karşı-

lığında, şimdi tımar biçiminde de olsa, on beşinci yüzyılda Müslüman olmak gerekliliği de olmadan eski topraklarını ellerinde tutabilmekteydiler. Buna benzer bir biçimde Anadolu'da da Türkmen beyliklerinin komutan ve askerleri eski topraklarını tımarlar olarak koruyarak Osmanlı ordusuna alınmışlardı. Son olarak da, İstanbul'un nüfusunu artırmak için kullanılan yerleşim politikası. Balkanlarda/sadık Müslümanları yerleştirip fethedilen Hıristiyan halkı denetmek ve Anadolu'da da Türkmen hanedanlarını ve göçebe aşiretleri denetim altında tutmak için kullanılmaktaydı.

Yasama ve Hukuk Düzeni

Roma-Bizans mirasıyla yakından ilişkisi olan diğer bir çalışma alanı da hukuktu. Fatih Sultan Mehmet imparatorluğun değişik bölgelerinde varolan çeşitli toplumsal ve hukuksal düzenleri sistematikleştiren ve yasa biçiminde toplayan ilk Osmanlı hükümdarıydı. Merkezîleşmiş imparatorluğunu geliştirirken Sultan Mehmet, denetim için kendi tutkusuna aykırı gelen her şeyi değiştirmiş ve sonra bu değişiklikleri üç kanunname dizisi altında toplamıştı: 1453-1456'da yayımlanan birincisi uyruklarının durum ve yükümlülüklerine ilişkindi; 1477-1478'de yayınlanan ikincisi Osmanlı devletinin ve yönetici sınıfın örgütlenmesine ilişkindi; hükümdarlığının sonlarına doğru çıkartılan üçüncüsü ise ekonomik örgütlenme, mülkiyet ve vergilendirme konularını kapsıyordu. Böylece geçmiş yüzyıllarda geliştirilen hukuk, uygulama ve gelenekler birleştirilmiş, kurumlaştırılmış, yarım yüzyıl sonra Kanunî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) doruğuna ulaşacak bir sürecin ilk aşamaları başlatılmıştı.

II. Theodosius (408-450) ve Justinianus (527-565) gibi Bizans imparatorlarının yasaları, bu yasalaştırma işlemi için örnek oluşturmuş olabilirse de, Fatih Sultan Mehmet yasama çalışmalarını Önasya'ya, Selçuklular tarafından getirilen Orta Asya'nın büyük Türk ve Moğol imparatorluklarının geleneklerine de dayamış bulunuyordu. Yalnızca din ve insan konularında yetkili olan halifenin yanı başında duran sultanın. İslâmiyette laik bir hükümdar olmasını tam olarak geliştiren Selçuklulardı. Bunun sonucunda. Sultanın İslâm dini yasalarının ayrıntılı olarak kapsamadığı alanlarda laik yasalar koyduğu ikili bir hukuk düzeni oluşmuştu. Fatih Sultan Mehmet bu yasama hakkını, kendisinden önceki İslâm hükümdarlarının hiç yapmaya çalışmadıkları ya da başaramadıkları biçimde, toplumun ve hükümetin bütün gereksinimlerini karşılayan yasalar yaparak kullanmıştır.(6)

Fatih Sultan Mehmet'in Fetihleri

Fetihler ne durumdaydı? Fatih Sultan Mehmet'in hükümdarlığı döneminde askerî hareket öncelikle geleneğine uygun olarak kâfire karşı ve Batı dünyası-

nın birleşmesini önlemek ve aynı zamanda yeni topraklar elde etmek amacıyla yapılmıştır. Sultan Mehmet. İtalyan ticarî cumhuriyetlerini imparatorlukta yeni ticarî ayrıcalıklar vererek birbirlerinden ayırmıştı. 1454'te Venedik'e imparatorluğa giren ve çıkan mallara yalnızca yüzde 2 gümrük resmi ödemesini sağlayan özel bir hak tanınmıştı. Venedikliler ayrıca İstanbul'da bir ticarî temsilci (balyoz) bulundurabiliyorlar ve bunlara karşılık yılda 200.000 duka altını vergi ödüyorlardı.

En büyük hasımları olan Ceneviz'e de Kırım ile bazı Ege adalarında vergi karşılığında aynı haklar tanınmıştı.

Fatih Sultan Mehmet gelecekteki genişleme alanlarını gözönüne alınca, kuzey ile batının taşıdığı kazanç olasılığını görebilmişti. Karadeniz'in kuzey hinterlandı, iki yüzyıl boyunca Ukrayna bozkırlarından Don ve Volga vadilerine kadar olan toprakları egemenliğinde bulunduran Altınordu imparatorluğunun çökmesiyle siyasal bir boşluğa dönüşmüştü. Ukrayna ondördüncü yüzyılda Polonya-Litvanya Jagellon'lar imparatorluğuna geçmişti. On beşinci yüzyılda Altınordu yok olmuş, güney bozkırları 1445'ten sonra Kazan'ın Tatar Hanları eline geçmiş, Kırım da, Moğol kalıntılarını bölmek isteyen Jagellon'ların kurdukları Tatar Hanları hanedanının eline bırakılmıştı. Tatarlar bir süre sonra Polonyalılardan bağımsızlıklarını alıp Fatih Sultan Mehmet'le görüşmelere giriştiler. Böylece Osmanlılarla Kırım Tatarları arasında, her ikisi için de yararlı olan bir anlaşma zemini doğmuş oldu.

Fatih Sultan Mehmet 1454'te Tatarlarla ilişkisini sağlamlaştırmak için Eflâk'ın Karadeniz kıyılarını fetih yolunda bazı çabalar gösterdi. Ancak bu dönemde, bağımsız ama güçsüz bir Sırbistan'ın Macarların ya da bir Haçlı ordusunun Osmanlılara ulaşabilecekleri bir yol oluşturduğu batı Balkanlara eğilmekte büyük çıkarları vardı. Yine bunun gibi Mora'nın Bizanslı despotları Osmanlıları Avrupa'dan atacak bir merkez olmak üzere Venedik tarafından ele geçirilebilirdi. Fatih Sultan Mehmet bu tehlikelere karşı 1454 ile 1463 yılları arasında bir dizi sefere çıkarak egemenliğini Tuna ve Ege'ye kadar yayıp güçlü bir askerî savunma hattı kurmaya çalıştı. 1454 ve 1455' teki iki seferle Sırplar ezilmişlerdi. Osmanlılar ülkenin güneyini işgal ettiler, ilk kez kuzeyden Makedonya ile doğrudan doğruya bir bağlantı kurdular ve bundan sonra imparatorluğun ekonomik büyümesine gereken sermayeyi sağlayacak olan Novo Brdo altın ve gümüş madenlerini ele geçirdiler.

1456 yazında Fatih Sultan Mehmet üçüncü Sırp seferine çıktı. Bu kez Belgrad'ı Macarlardan almak istiyordu. Brankovic, sefer ordusunun topraklarından geçmesine izin verdiyse de huzursuz bir tarafsızlık içindeydi. Ancak büyük Tuna kalesinin altı hafta süren kuşatması başarısız oldu. Hunyadi'nin son anda 200 tekneyle ortaya çıkıvermesi Sultan'ı gerilemek zorunda bıraktı. Kent daha sonra Kanunî Sultan Süleyman tarafından alınıncaya kadar, daha elli yıl Macarların elinde kaldı.

Fatih, İstanbul'a döndükten sonra Brankovic öldü (24 Aralık 1456). Sırbistan şimdi çöküşünü hazırlayan bir iç anarşiye gömülmüştü. Sultan Mehmet, Sultan Murat'ın Mara ile evliliğini ileri sürerek hakimiyeti eline geçirebilirdiyse de başka yerlerdeki sıkışık durumlardan dolayı bir süre harekete geçemedi. Napoli kralı V. Alfonso'nun kışkırttığı İskender Bey, Osmanlı garnizonunu Arnavutluk'tan atma çabasına girişmişti. Fatih Sultan Mehmet Arnavutları dağlara sıkıştıran birkaç seferle buna cevap verdi. 1456'da Ege'de Ceneviz adalarında yuvalanan korsanlara karşı giriştiği deniz seferlerinde Enez, İmroz, Limni ve Taşöz'ü aldı. Bizans'ın son imparatoru Konstantin'in kardeşlen olan iki Mora despotu arasındaki çekişme öyle bir iç çatışmaya dönüşmüştü ki. Fatih Sultan Mehmet 1458'de yarımadanın kuzey bölümünü fethetti. Ocak 1459'da Atina'yı ve Temmuz 1460'da da güney Mora'yı ele geçirerek despotluğu sona erdirdi. Şimdi Bizans İmparatorluğundan geriye yalnızca Trabzon kalmıştı. Daha sonraları II. Bayezid'in aldığı Mora'nın Koron, Modon ve Pilos limanları dışında artık bütün Yunanistan Osmanlıların doğrudan doğruya denetimine girmişti. En son olarak da Osmanlılar 1459 yazında Sırbistan'a girdiler, Macar partizanları ülkeden attılar ve Belgrad dışında bütün ülkeyi istilâ ederek bağımsızlığını sona erdirdiler. Bu arada Bosna'daki Macar etkisi büyük toprak sahibi soyluları olduğu kadar çiftçileri de karşısına almış, bunların bir bölümü Katolik baskısına karşı bir tepki olarak çıkan Bogomil'cilere katılmışlardı. Bosna kralı Stefen Thomas (1443-1461) tahtına ancak Macar yardımıyla sahip çıkabiliyor, Hıristiyan olduğu için gizlice papanın desteğini sağlamış bulunuyor ve topraklarındaki 'din düşmanları'na baskı yapmak için önlemler alıyordu. Fatih Sultan Mehmet henüz Bosna'yı bütünüyle fethetmeye hazır değildi. Ancak akıncılarını Tuna'nın kuzeyine Macaristan ve güney Avusturya'ya akınlar yapmaya özendiriyordu.

1461 yılında Fatih Sultan Mehmet'in tek istediği. Anadolu'da egemenliğini kurabilmesi için Avrupa'daki sorunlarını bir çözüme bağlamaktı. Batı'da Sırbistan ve Yunanistan fethedilmiş, yalnız Arnavutluk güçlük çıkarmaktaydı. 1458'de V. Alfonso'nun ölümünden sonra İskender Bey daha kolay anlaşılabilir bir havaya girerek 22 Haziran 1461'de sultanla barış yapmayı kabul etti. Kuzeydeki Osmanlı topraklarına saldırmama karşılığında güney Arnavutluğu yeniden denetimi altına alacaktı. Prensliklerde de giderek artan sorunlar ortaya çıkıyordu. Büyük Stefan'ın yönetiminde (1457-1504) bulunan Buğdan Tuna'da Kilyâ limanını almış, Karadeniz kıyılarını ve Kırım'ı fethetmenin ilk adımı olarak Eflâk'ın İçişlerine karışmaya başlamıştı; bu dönemde Osmanlılarla çatışma konusu Eflâk'ın zayıf prenslerini hangisinin denetimi altına alacağı idi. Sonunda IV. Vlad Tepeş (Kazıklı Voyvoda) hem Osmanlı hem Macar egemenliğini kabul etti ve Eflak prensi olarak tanındı. Fatih Sultan Mehmet, Stefart bölgede topraklarını genişletme çabasına girmedikçe Osmanlı akıncılarını oraya göndermemeye söz verdi (1460).

Eflâk böylece tarafsızlaştırıldıktan sonra Fatih artık Anadolu'ya dönebilirdi. Bizans, Trabzon'un dışında tüm Karadeniz kıyıları Sultan Mehmet'in hükümdarlığının başında Osmanlı kontroluna geçmişse de doğu ve orta Anadolu'da hâlâ Müslüman hasımları vardı. Timur imparatorluğunun çökmesinden sonra Karakoyunlular batı İran ile kuzey Irak'ta büyük bir imparatorluk kurmuşlar, ünlü Uzun Hasan'ın (1453-1478) önderliğinde ve Memlûklerden de yardım görerek Akkoyunlular da batı İran ile doğu Anadolu'da kendi egemenliklerini kurmuşlardı. Karamanlı devleti yine orta Anadolu'da gücünü gösteriyor ve Osmanlılara karşı isyanlar kışkırtıyordu. Osmanlıların Balkanlardaki başarıları Venedik ile Cenevizlileri ürkütmüş, bu iki devlet kendilerine karşı Osmanlı tehlikesini azaltmak için bu doğulu emellerini körüklemeye başlamışlardı. Fatih Sultan Mehmet düşmanlarının Avrupa'nın kışkırtmasıyla kalkışacakları bir hareketi önlemek için Karadeniz kıyılarında tam bir egemenliğe sahip olması gerektiğini düşünüyordu. 1461 yılının Nisan ayında, yeni inşa edilmiş donanmasının da katılmasıyla Amasra'da Cenevizlileri, sonra bölgenin son Türkmen beyliği olan Candar Beyliğini ve en sonra da Bizans Trabzonu'nu başarıyla deviren bir dizi saldırıya geçti. Osmanlılarla tek başına karşılaşamayacak kadar zayıf olan Uzun Hasan 14 Ağustos 1461'de Erzincan'da ayrı bir barış anlaşması imzalamak zorunda kaldı. Aşırı bir hareketin sultanın öfkesini uyandıracağından korkan Karamanoğulları sakin bekliyorlardı. Fatih Sultan Mehmet, Anadolu Beylerbeyi'nin komutasında bölgede bir sınır eyaleti oluşturdu. Rum ya da Arnavut devşirmesi olan beylerbeyi Gedik Ahmet Paşa, Karamanoğulları ve Akkoyunlulara karşı güçlü askerî sınır garnizonları oluşturdu. Bunun sonunda Karamanoğulları devleti dikkatini Kilikya'daki Memlûk topraklarına çevirdi. Bir ara Adana ile Tarsus'u işgal etti, ancak sonra Memlûkler buralarını geri aldılar, Osmanlıların başlattığı bir iç savaş sonunda da 1464'ten sonra Karamanoğullarının gücü iyice azaldı.

IV. Vlad Tepeş'in kuzey Bulgaristan'daki Osmanlı topraklarına baskınları (1461-1462) Fatih Sultan Mehmet'in Anadolu seferlerini yarıda bırakması sonucunu doğurdu. Derhal Avrupa'ya geçip Eflâk'ı istilâ ve imparatorluğuna ilhak etti (Nisan-Ağustos 1462). Ancak daha sonra, Osmanlı sarayında yetişmiş olan ve tahtına karşılık Osmanlı sultanını metbu olarak tanımaya hazır bulunan Vlad'ın kardeşi Yakışıklı Radu döneminde (1462-1479) ülkenin bağımsızlığı geri verildi. Bir başka sıkıntı kaynağı da Venediklilerin Osmanlılara karşı harekete geçmeleriydi. Osmanlıların Adriyatik boyunca yayılmalarından korkan Venedik, İskender Bey'e sultana verdiği sözden vazgeçmesi ve kuzeydeki Osmanlı garnizonuna saldırması için baskı yaptı (Şubat 1462). Yeni Bosna kralı Stefan Tomaşeviç (1461-1463) İskender Bey'le işbirliği yaptı, Osmanlı egemenliğini atıp Macar korumasını ve işgalini kabul etti (1462). Fatih Sultan Mehmet buna Arnavutluğu istilâ ederek cevap verdi. İskender Bey'i yeni bir barış imzalamaya ve fetihlerinden vazgeçmeye zorladı (27 Nisan 1463). Şim-

di artık Bosna ile rahatça uğraşabilirdi; ülkeyi, son Macar işgalinde zulüm gören yerli Bogomil'lerin yardımıyla o yaz istilâ etti. Macar kontrolü altında yalnızca iki kuzey Bosna bölgesi kalmıştı. Bunlar *banat*'lar ya da Macar sınır eyaletleri olarak örgütlenmiş ve efendisi adına bütün Bosna'da hak iddia eden bir kukla kral tarafından yönetiliyordu. Hersek ise Osmanlı egemenliğini tanımış, sonra da imparatorluğa ilhak edilerek sultanın Adriyatik'e daha yaklaşmasını sağlamıştı.

Venedik'le savaş artık kaçınılmazdı. Papa II. Pius durumdan yararlanarak Venedik'le Macaristan'ı Osmanlılara karşı birleştirdi (12 Eylül 1463). Bu yeni Haçlı Seferi başarıya ulaşırsa Venedik Mora ile Adriyatik'teki Yunan topraklarını alacak, İskender Bey Arnavutluk devletini Makedonya'ya kadar genişletecek, Macaristan da Bulgaristan, Sırbistan, Bosna ve Eflâk'a egemen olacak; ve İstanbul'la çevresi Bizans hanedanına geri verilecekti. Uzun Hasan, Karamanoğulları ve hatta Kırım Tatarları ile görüşmeler yapıldı. Bunlar Avrupa'da Haçlılar harekete geçer geçmez Anadolu'da Osmanlılara saldıracaklardı. Venedik, 1463 Eylülünde Mora'nın büyük bir bölümü ile bazı Ege adalarını ele geçirince 1479'a kadar kesin olarak sonuçlanmayacak Osmanlı-Venedik savaşı başlamış oldu.

Papa II. Pius şimdi Ancona'da yeni bir Haçlı ordusu topluyordu. Venedik donanması Çanakkale boğazının girişine kadar gidip Limni ile Tenedos'u almışlar (1464) Osmanlıların Mora'ya yardım göndermelerini engellemişler, İstanbul'a saldırı tehdidinde bulunmuşlardır. Buna karşılık İstanbul'da yeni bir tersane yepyeni bir donanma hazırlanırken, Çanakkale'nin iki yanına düşmanın girmesini önleyecek iki güçlü kale inşa edilmişti (1463-1464). Vezir-i azam sefer ordusunun başına geçerek Mora'yı aldı, Venedik ordusunu bozguna uğrattı (1464). Bu seferin sonucunun ne olduğunu kestiremeyen Fatih Sultan Mehmet İstanbul'da yeni bir ordu toplamıştı. Zaferi öğrenince orduyu Bosna'ya sürdü. Macarları püskürttü, Macaristan'a akınlar düzenledi ama yine Belgrad'ı alamadı. Fatih Sultan Mehmet böylece Haçlı Ordusunun belkemiğini kırmıştı. Papa Pius da bundan bir süre sonra Ancona'da öldü (15 Ağustos 1464). İskender Bey de 1468'de öldü ve bundan kısa bir süre sonra Arnavutluğun Osmanlılar tarafından fethi tamamlandı.

1468 yazında Fatih Sultan Mehmet doğuya doğru yeni bir seferin başına geçti. Hedefin ya Akkoyunlular ya da Fırat nehri kaynağındaki Dulkadir Türkmen beyliğini işgal etmekte olan Memlûkler olduğu söyleniyordu. Ancak Karamanoğlu Pir Ahmet, Memlûklere karşı metbuunun çağrısını kabul etmeyince Fatih Sultan Mehmet Karaman devletinin batısını fethetti. İlk başlarda Karamanoğulları devletinin sona erdiği sanıldı, ancak Pir Ahmet Toros dağlarına kaçtı, bölge aşiretlerini sultana direnmeye çağırdı ve Sultan Mehmet Avrupa'ya dönünce topraklarının çoğunu yeniden ele geçirdi. Akkoyunlular ve Venediklilerin de yardımıyla savaşı Osmanlı topraklarına kadar taşıyarak orta Anadolu'nun içlerine yıkıcı saldırılar yaptı (1470).

Batı'daki yeni güçlükler nedeniyle Sultan Mehmet'in buna karşılığı, pek sınırlı oldu. 1469 yılında Venedik filosu doğu Ege'ye açılmış. Limni ve İmroz adalarını almış, güney Anadolu kıyılarını yağmalamış ve Karamanoğullarına yardım malzemesi götürmüştü. Buna karşılık Fatih Sultan Mehmet ertesi yaz bir deniz kuvvetinin başına geçerek Ege'deki en büyük Venedik deniz üssü olan Eğriboz adasını aldı. Papa ile Venedik yeni bir Haçlı Seferi düzenlemeye çalışırlarken Fatih Sultan Mehmet Karamanoğullarına karşı sefer açarak güney ve orta Anadolu'da Osmanlı egemenliğini yaymıştı. Ancak bu sırada Sultan Mehmet'in devşirme komutanı Gedik Ahmet Paşa bölgenin Türkmen göçebe halkını öyle acımasızcasına öldürtmüştü ki, bundan sonraki yüzyıl içinde bile büyük bir bölünme nedeni olan bir tepkiyi başlatmış oldu.

Karamanoğullarının kesin yenilgisi Osmanlıları Memlûkler ve Akkoyunlularla komşu yapmıştı. Memlûklerle var olan Dulkadiroğlu beyliği sorunu bir süre için unutulmuştu. Tüm batı sınırı boyunca Osmanlı yönetiminin kurulmasını görmesiyle en korktuğu düşüncelerinin gerçekleştiğini fark eden Uzun Hasan'la Osmanlılar arasında savaş başladı. Uzun Hasan kendisini İlhanlıların ve Timurluların yasal halefi olarak görüyor ve bu mirasın bir parçası olarak Anadolu toprağından büyük bölümler istiyordu. 1472'de, silâh cephane ve bunların nasıl kullanılacağını gösterecek uzman göndermeyi teklif eden Venedik'le anlaştı.

Birleşik bir Avrupa donanması Ege'ye açılırken bir Venedik filosu da söz verilen silâhları 1472 sonlarında Uzun Hasan'a teslim etti. Uzun Hasan ilk olarak Fatih Sultan Mehmet tarafından yerlerinden atılan Türkmen beylerini çevresine toplayıp Osmanlıların direnişini kırdıkları takdirde kendilerine eski topraklarını geri vereceğini söyledi. Bir Akkoyunlu ordusu orta Anadolu'ya yürüyerek Sivas ve Tokat'ı aldı, Osmanlı Anadolu'sunu tehlikeye düşürdü. Fatih Sultan Mehmet bu tehdide de her zamanki canlılığıyla karşı çıktı. İstanbul'da olası bir Haçlı Seferine hazırlanıp kenti 14 yaşındaki oğlu Şehzade Cem Sultan'a bıraktıktan sonra büyük bir orduyla Anadolu'ya geçti, Haçlıların boğazlardan geçme çabalarını püskürttü. İki taraf Erzurum yakınlarında Otlukbeli'nde karşı karşıya geldiler. Osmanlı yedek güçlerinin Akkoyunluların kanatlarına şiddetli saldırıları sonunda iki komutan savaşamadan gün sona erdi (11 Ağustos 1472). Osmanlıları meydan savaşında yenemeyeceğini bir kez daha anlayan Uzun Hasan bir barış anlaşması imzalayarak (24 Ağustos 1472) Azerbaycan'a döndü. Böylece Osmanlıların Fırat'ın batısındaki Anadolu toprakları üzerinde egemenlikleri tamamlanmıştı. Anadolu Türkmenleri Uzun Hasan'ın kendilerini Osmanlı sultanı karşısında destekleyemeyeceğini anlayınca onu terk ettiler. Zaten artık pek çoğu İstanbul'un egemenliğine direnmeyi bırakmışlardı. Osmanlılar karşısında önemli bir rol oynayamayacağını anlayınca Avrupalılar da Uzun Hasan'la ilişkilerini kesmişlerdi. Uzun Hasan'ın oğlu Yakup'un hükümdarlığında (1479-1490) Osmanlılarla ilişkiler sakinleşti, bir dizi dağ iki imparatorluk arasında sahipsiz bir arazi parçası gibi uzanıyordu.

Fatih Sultan Mehmet artık dikkatini, iç sorunların Osmanlı'nın Avrupa'daki düşmanları ile savaşma yeteneğini eksilttiği İstanbul'a çevirebilirdi. Sultanın askerî seferleri için aldığı ağır malî önlemler, yeni köle ordusu. İstanbul ile diğer kentlerin yeniden yapımına girişilmesi ters tepkiler uyandırmıştı. Zorunlu yerleşim politikası, yerleştirilen kişilere yeni ev ve ticaret olanakları sağlamasına karşın, hâlâ mutsuzluk kaynağıydı. Malî güçlükler nedeniyle daha önce İstanbul'a yerleşmeyi sağlayacak vergi ayrıcalıkları da kaldırılmıştı. Fatih Sultan Mehmet'in bu ayrıcalıkları Müslüman olmayanlara da tanıması ve Bizans ayanını yönetici kadrolara getirmesi kendi güç ve servetleri azalan Müslüman Türk aileler arasında huzursuzluk yaratmıştı. Köle sınıfından gelen Rumlar vezir-i azamlık dairesini tekellerine almışlardı. Eski Bizans soyluları ve memurları Osmanlı sistemine girerek iltizamların ve tımarların yöneticileri olmuşlardı. Bunlara vergi ödemek zorunda bulunan Müslümanlar bundan da huzursuz olmaktaydılar. Rum işadamları Fatih Sultan Mehmet'in para bulmak için bazı mallar üzerine koyduğu tekeli satın almışlardı. Yüksek fiyatlar yüzünden sultan ve onun Hıristiyan köleleri suçlanıyordu. Fatih Sultan Mehmet'in malî önlemleri zamanın İtalya'sının despot hükümdarlarından kopya edilmişti. Ancak bunları kim yaratmış olursa olsun, çiftçilerin çift resmini artırmak, imparatorluk içinde gümrük rüsumları koymak ve dinî vakıfların mülklerine el koymak ekonomik karışıklık kadar büyük bir güceniklik de yaratıyordu.

Açıkça görünen ekonomik konuların ardında eski Türk soyluları ile Fatih'in yeni köle sınıfı arasındaki sürekli çatışma belirtileri görülmekteydi. Fatih Sultan Mehmet devşirme sınıfını Türk soylularının aleyhinde güçlendirmişse de, 1471'den sonra alınan önlemlerden çoğu, para ihtiyacını karşılama gereğinin yanı sıra, Türk soylularının sultana hakim olma olasılığını azaltmak için, Türk soyluları ile devşirmeleri dengelemeye yöneliyordu. Yeni fetihlerden yararlananlar Türk soyluları olduğu için bunlar sultanın Avrupa'daki saldırgan politikasını desteklemekteydiler. İlk kez bir barış grubu haline gelen devşirmeler ise buna karşıydılar. Daha önceki hükümdarlar döneminde olduğu gibi bu politik gruplar çekişmelerini ve isteklerini taht adayları üzerinde yoğunlaştırdılar. Daha çok hareketli ve askerliğe yatkın olan Şehzade Cem Türk soyluları, barışçı olan Şehzade Bayezid ise devşirmeler tarafından destekleniyordu. Cem Sultan malî ve ekonomik sıkıntıların doğacağını düşünmeden Avrupa'da büyük çaplı fetih hareketleri taraftarıydı. Şehzade Bayezid ise sultanın malî politikasına karşı çıkıyor, fethedilmiş olan imparatorluğu pekiştirmek için barış öneriyordu. Fatih Sultan Mehmet ile Şehzade Bayezid, Uzun Hasan'a karşı sefere çıktıkları zaman İstanbul'da kalan Cem Sultan babasının malî politikasını değiştirme çabalarına girdi ve sultandan kırk günden beri haber alınmadığını bahane ederek tahta oturdu.

Cem'in gayretleri başarısızdı, işe karışan devşirme vezirler Fatih'in dönüşünden sonra idam edildiler. Ancak olay, gruplar ve şehzadeler arasındaki çatışmayı artırış ve yüzeye çıkarmış, düşman üzerine birleşik saldırı düzenleme gayretlerini zayıflatmıştı.

Avrupa'da Yeni Savaşlar: Venedik Savaşının Sonu

Macaristan'ın Belgrad'ta kalmakta direnmesi ve Osmanlıların Macar topraklarına akınlar düzenleyip Tuna boyunca yeni kaleler yapmaları Avrupa'da yeni bir çatışmanın başlayacağını haber veriyordu. Macar kralı Mathias Corvinus Buğdan prensi Büyük Stefan'ı Osmanlılardan kurtulup Eflâk'ta Osmanlılara karşı büyük bir ordu toplaması için zorlamıştı. Macarların Buğdan'a sahip olmak istemeleri kendilerini Stefan'la (1465 -1467) savaşa götürdü, ancak Stefan savaşı kolaylıkla kazanıp Tuna kaleleri olan Kilya ile İbrail'i (1465) aldı. Arkasını düşünmeden Osmanlılara karşı koyacak bir lider oldu. Stefan bundan sonra Eflâk'ı istilâ ederek Osmanlıların kuklası olan Radu'nun yerine kendi adamını geçirdi (1471). Osmanlı egemenliğine yönelen bir diğer tehdit de Moskova prensliğinden geliyordu. Moskova prensi Büyük İvan (1462-1505) Mora'nın son Bizans despotunun kızı ve son Bizans imparatorunun yeğeni olan Zoe (Sophia) Paleolog ile evlenmişti. Bizanslı prensesin yanında bulunan Rum bilginleri ve sanatçıları Moskova'da bir Rum Ortodoks kültürü yarattılar. İvan, ileride Rusya olacak olan toprakları bir araya toplamakla uğraşıyordu. Ancak bu evliliğin sonunda gerek o, gerekse halefleri kendilerini Doğu Roma İmparatorluğunun yasal mirasçıları olarak gördüler ve emellerinin belirtisi olarak Moskova'yı Ortodoks kilisesinin yeni merkezi yapma çabasına giriştiler. Osmanlı gücüne yeni bir tehdit de Litvanya ve Polonya'nın Jagellon' larından gelmekteydi. IV. Casimir'in (1447-1492) başında bulunduğu bu devlet doğuda Ukrayna'ya kadar uzanıyor, kuzeyde Buğdan'la komşu bulunuyordu. Bunlar kuzeydeki Altınordu devleti ile birlik halindeydiler. Kırım Tatarlarının hanı olan Mengli Giray bu tehditlere karşı metbuu Osmanlı devletinin korumasını kabul etmekteyse de, Fatih Sultan Mehmet'in Karadeniz'in kuzey kıyılarında etkin olmaya çalışmasından memnun değildi. Bu yüzden o da Moskova prensliğine yanaştı.

Aralarında çıkar çatışması olmasına rağmen Buğdan'ın Stefan'ı, Jagellonlar, Moskova, Altınordu ve hatta Kırım Tatarları Osmanlıların Karadeniz'de egemenliğine engel olmak için birleşmeye karar verdiler. Buna karşılık Hadım Süleyman Paşa Sırbistan ve Eflâk yoluyla 1475 kışında Arnavutluk'tan Sultan'la birlikte Eflâk üzerine yürümek üzere gönderildi. Ancak Fatih Sultan Mehmet hasta olduğu için ordusunu İstanbul'dan çıkaramadı. Stefan Jagellon ve Macar askerlerinin yardımıyla Osmanlıları Rakovitza'da (Racova) 14 Ocak 1475'de yendi. Fatih Kırım'da daha başarılı oldu. Hanlık içindeki karışıklıktan

yararlanarak Mengli Giray yerine (1469-1475, 1478-1515) oğlu Erminak Giray'ı tahta çıkardı. Erminak Giray Han Osmanlılara vergi ödemeyi kabul etti ve sonra Osmanlı donanmasiyle işbirliği yaparak Karadeniz'in kuzey kıyılarında kalmış olan Ceneviz kolonilerinin alındığı bir deniz seferine katıldı (1475 Haziran). Osmanlı hizmetindeki Kırım ayanının Mengli Hanın, Tatarları kuzeydeki düşmanlarına karşı daha iyi yönelteceğini söylemeleri üzerine Fatih yeniden Mengli Han'ı başa getirdi. Mengli Han Osmanlı egemenliğini kabul etti, gerektikçe asker ve para yardımı yapmaya söz verdi. Böylece Osmanlılar Kırım Tatarlarını denetim altına almış oluyorlardı. Üç yüzyıl sürecek olan bu bağ sultanlar için yalnızca Karadeniz'i kontrol altında tutacak yeni bir üs değil, aynı zamanda sürekli bir usta askerler kaynağı da olacaktı. Kırım hanlarının güçleri bu dönemde pek fazla değildi, sınırları dışında da sözleri geçmiyordu, ancak Osmanlı yardımıyla artık diğer Tatar Hanlıklarının başına geldiği gibi Moskova tarafından yutulmaktan kurtulabilmişlerdi. Rusları Karadeniz'den daha iki yüzyıl boyunca uzak tutacak olan tampon devlet görevleri de böylece başlamış oldu.

Karadeniz'in kuzeyindeki başarılar Fatih Sultan Mehmet'e, Buğdan Kralı Stefan'a Karadeniz'in güneyinden olduğu kadar kuzeyinden de saldırma olanağı tanımıştı. Kırım Tatarları Altınorduluları oyalarken birleşik bir saldırıyla Besarabya kıyılarını işgal edip Akkerman'ı alarak Tuna'nın güney halicini denetimlerine geçirdiler. Stefan Osmanlılarla meydan savaşına girmekten kaçınarak bir yakıp yıkma politikası izledi. Ancak Osmanlılara Eflâklıların yardım etmesiyle bu davranışı anlamsız kalınca sultanla 17 Temmuz 1476'da Akdere'de (Valea Alba) karşı karşıya geldi. Savaşı Fatih kazandı ve Buğdan'ı istilâ etti. Ancak Stefan canını kurtarabildi ve Osmanlılar ülkelerine döndükten sonra, eski prestijini kaybetmiş olmasına rağmen, yine tahtına oturdu.

Anadolu beylikleri ile Karadeniz'in kuzeyindeki savaşlar tam zamanında sona ermiş, Fatih Sultan Mehmet yeni tehditleri karşılamak üzere Batı'ya dönecek zaman bulabilmişti. Mathias Corvinus, Osmanlıların Semendire kalesine saldırarak (1476) tüm Tuna savunma hattını tehlikeye düşürdü. Ancak Fatih Sultan Mehmet Buğdan'dan oraya yetişti, Macarları sürekli saldırılarla ve Dalmaçya ile Hırvatistan'a akıncılar göndererek yenilgiye uğrattı. Ondan sonra bütün dikkatini Venedik üzerine toplayarak Arnavutluğu ele geçirip Adriyatik'te sağlam bir dayanak elde ettikten sonra Venediklilere barışı kabul ettirmek istiyordu. 1477'de Arnavutluk'taki Osmanlı askerleri İnebahtı (Lepanto) limanını ve İskender Bey'in eski başkenti Akçahisar'ı (Kroya) kuşattılar. Bu iki yer de Venedik'ten yardım gören yöresel Arnavutluk liderlerinin denetimindeydi. Venedik donanması batı Anadolu kıyılarını basarak buna karşılık verdiyse de. Fatih Sultan Mehmet Bosnalı akıncıları birkaç kere kuzey İtalya'ya gönderip Venedik'in karşısındaki ovalarda karışıklık yaratınca (1477-1478) bu saldırılar sona erdi. 1478 sonunda Arnavutluk'un tümü Osmanlı denetimine

geçmişti. Şimdi burası bir Osmanlı eyaleti olmuştu. Selânik'e olduğu gibi buraya da yerleşen İspanyol Musevî göçmenlerinin yardımıyla ekonomik yaşam geliştirildi. Batı Avrupa ile Osmanlı imparatorluğu arasındaki ticaretin merkezi olan Avlonya uluslararası bir liman oldu. Arnavutlar da Osmanlı Yönetici sınıfı arasına girerek kısa zamanda Bosnalıların etkinliğini ele geçirdiler ve sayılarına göre çok güçlü bir grup olarak bu durumlarını modern çağlara kadar korudular. Osmanlılar on beşinci yüzyıl başlarında Zeta dağlarında Sırp yönetimine karşı bir başkaldırı sonunda kurulan ve Venedik denetiminde olan Dalmaçya kıyı kesimi tarafından korunan Karadağ'a da girdiler. Fatih Sultan Mehmet ülkenin güneyini alınca Karadağlılar da başkentilerini Çetince'ye taşıyarak direnmelerini burada sürdürdüler.

Venedik artık Fatih Sultan Mehmet'in fetihleriyle açıkça sarılmıştı. Yapılan bir anlaşmayla Venediklilerin Osmanlı İmparatorluğundaki ticarî ayrıcalıkları tanınarak deniz ulaşımını sağlaması için Adriyatik'te yeterli bir güç bulundurması kabul edildi. 25 Haziran 1479'da İstanbul'da imzalanan bir barış anlaşması 16 yıllık savaşı sona erdirdi. Venedik, Arnavutluk'ta sahip olduğu son büyük liman olan İşkodra'yı bıraktı, Osmanlıların Arnavutluk'ta ve Ege Adalarındaki egemenliğini kabul etti. Fatih Sultan Mehmet artık Cenevizlilerin olan Sakız ve Venedik'in elinde olan Sporades adaları dışında bütün kuzey Ege'de egemenliği ele geçirmişti. Buna karşılık Venedik'e Dalmaçya kıyılarında bir dizi limanla, Argos dışında Mora'da sahip olduğu eski topraklar verildi. Venedik bunlara ve imparatorluk içinde serbest ticaret yapıp İstanbul'da bir ajan bulundurmasına karşılık Osmanlı imparatorluğuna yıllık bir vergi ödemeyi kabul etti.

Fatih Sultan Mehmet'in Son Seferleri

Doğu Akdeniz'in en güçlü deniz gücüne karşı kazanılan bu zafer sonunda Fatih Sultan Mehmet donanmasına iki hedef daha seçti: 1) Batı Akdeniz'in fethi için kapı olarak kabul edilen Rodos adasının fethi, ve 2) Venedik, Napoli ve Milano arasındaki çekişmenin yanı sıra papanın siyasal eylemleri yüzünden iyice karıştığı için fethe hazır görünen İtalya'yı istilâ. Osmanlıların yönetiminde olmayan tek önemli Ege adası olan Rodos 1070 yılında Kudüs'te kurulan, sonra Kıbrıs'a geçen (1292) ve 1306'da buraya yerleşen St. Jean Şövalyeleri tarikatının elindeydi. Müslümanlar Kutsal Toprakları ele geçirdikten sonra tarikat İslâmlığa karşı bir kale olarak kurulmuş, Ege ve doğu Akdeniz'de Osmanlı gemilerini yağmalayan korsanlar için üs haline getirilmişti; çevredeki Haçlı donanmasını destekliyordu.

Gedik Ahmet Paşa Avlonya sancakbeyi ve Ege'de Osmanlı donanması komutanı olmuş, İtalya ve Rodos seferlerini örgütleme işini üstlenmişti. Donanması Kefalonya ve Zanta Yunan adalarını aldıktan sonra 4 Aralık 1479'da Rodos'u kuşattı, başka bir kuvvet de güney İtalya'da 11 Ağustos'a Otranto'ya

çıkıp seferin ikinci aşamasını başlatmaya hazırlandı. Roma paniğe kapılmıştı, papa da halkla birlikte kuzeye kaçmaya hazırlandı. Ancak bu arada yeni bir Haçlı Seferi çağrısında bulunuldu ve İtalya site devletleri, Macaristan ve Fransa yardım verdiler. Gedik Ahmet Paşa 1481'de yardımcı kuvvet almak üzere Rumeli'ne döndü. Orada Fatih Sultan Mehmet'in ölüm haberini alınca (3 Mayıs 1481) Rodos kuşatmasını kaldırdı. Gedik Ahmet Paşa bundan sonra İstanbul'da taht kargaşalıklarına karıştığı için Otranto'daki ordu başsız kalmıştı. Askerler daha fazla beklemeden 10 Temmuz'da anavatanlarına hareket edince Osmanlıların yepyeni yayılma alanı olabilecek bu sefer sona ermiş oldu.

İmparatorluğun Pekiştirilmesi: II. Bayezid, 1481-1512

Fatih Sultan Mehmet'in oğlu II. Bayezid'in hükümdarlığı, on dördüncü ve on beşinci yüzyılların eski kahramanlık çağından yeni bir görkemlilik çağına geçişi belirler. Fatih, Doğu ve Batı'da önemli fetihler yapmış, I. Bayezid'in imparatorluğunu eski haline getirmiş, hatta daha da genişletmişti. Ancak imparatorluğun devamı sağlanacak ve yeni fetihler yapılacaksa, çözümlenmesi gereken ağır ekonomik ve toplumsal sorunlar da bırakmıştı. II. Bayezid'in hükümdarlığı fetihlere devam edilmeden önce bir pekiştirme dönemiydi.

Tepki ve İç Savaş

Yaşlı Sultan ölür ölmez Türk soyluları ile devşirmeler arasındaki gerilim ve iki şehzadenin çekişmesi hemen ortaya çıkmıştı. Fatih Sultan Mehmet'in bu olasılığı önceden gördüğü iki şehzadeyi, kendisi ölünce tahta erişip oturabilecekleri eşit uzaklıkta iki ayrı yere yerleştirmiş olmasından da anlaşılmaktadır. Bayezid Rum Vilâyetleri valisiydi, Sivas, Tokat, Amasya onun yönetiminde bulunuyordu. Daha genç olan Cem ise Konya'daki başkentinden Karaman topraklarını yönetmekteydi. Fatih'in, şiddetten ve babasının simgelediği her şeyden nefret eden ve zaman zaman sefahate düşen Bayezid yerine, daha çok kendisine benzeyen ve askerî disipline yatkın bir kişiliği olan Şehzade Cem'i desteklediği düşünülebilir. Fatih Sultan Mehmet'in ağır ekonomik önlemlerinden zararlı çıkanlar uzun bir süredir Bayezid'in tahta çıkacağını umuyorlardı. Böylece fetihlere ara verilecek ve bunlardan doğan toplumsal ve ekonomik baskılar kalkacaktı. Devşirme vezirleri Bayezid'in tarafını tutuyorlar, Fatih'in son vezir-i azamı Karamanî Mehmet Paşa'nın başını çektiği Türk soyluları da Cem'i destekliyorlardı. Fatih Sultan Mehmet ölünce Karamanî Mehmet Paşa Cem Sultan'ın haberi alıp başkente gelerek tahta oturması için bir süre haberi gizledi. Sultanın ölümünü saklamak ve kendilerinin İstanbul'a gidip Bayezid'e yardım etmelerini önlemek için yeniçerilere de Anadolu'da yeni görevler verdi. Ancak kurduğu komplo öğrenildi. Yeniçeri ordusu Bayezid'in İstanbul'a

tahta gitmesini sağlarlarken Cem'in başkente gelmesini önlemek için adamlar gönderdiler. Böylece yeniçeriler vezir-i azam ve Türk soylularının isteklerine rağmen kendi adayları olan II. Bayezid'in tahta çıkmasını sağladılar.

Bu olayların Sultan Bayezid'i ne dereceye kadar devşirme denetiminde bıraktığı, tahta çıkar çıkmaz (21 Mayıs 1481) bunların başkanı İshak Paşa'yı vezir-i azam olarak ataması ve yeniçerilerin Karamanî Mehmet Paşa ile taraftarlarını öldürüp mallarını mülklerini yağma etmelerine izin vermesiyle anlaşılmaktadır. Sultan II. Bayezid kapıkulu askerlerinin paralarını da artırmak zorunda kalmış ve babasının döneminde başlatılan cülus bahşişi âdetini de genişletmiştir. Halefleri başlatılan bu uygulama sonunda giderek yoksul düşeceklerdir.

Yeni sultan babasının parasal uygulamalarını, özellikle paranın değerinin düşürülmesini önlemek zorundaydı. Fatih Sultan Mehmet'in hükümdarlığının son yıllarında el konulan bütün özel ve vakıf mülklerini geri vermiştir. Hükümetin kilit noktalarına yine devşirme partisinden olanlar getirilmiş, çoğu saklanan ya da Sultan Cem'in yanına kaçan ileri gelen Türk ailelerinin üstünlüğü bir süre için önlenmişti. II. Bayezid'in tahta çıkması Fatih Sultan Mehmet tarafından özenle kurulan güç dengesini altüst etmiş ve devşirmeler kesin olarak denetimi ele geçirmişlerdir.

Cem Sultan'ın Baş Kaldırması

Sultan Cem haklarından kolayca vazgeçmemiştir. Babasının ölümünü öğrendiğinde artık Bayezid'in tahta çıkmasını önlemek için çok geç kalmıştı. Bu yüzden Bursa'ya gitmiş, taraftarlarını ve bu arada İstanbul'daki devşirme yönetimine karşı çıkan Anadolu'daki Türkmenleri ve Müslümanları yanına çağırmış. Anadolu sultanlığını ilân etmiştir (28 Mayıs 1481). Sultan Cem'in imparatorluğun ikiye bölünmesi ve Bayezid'in yalnızca Avrupa'da hüküm sürmesi önerisini Bayezid kabul etmemiş, Osmanlı devletinin sürekli birliğini savunmuştur. O sıra İtalya seferine yeni asker toplamak için Anadolu'da bulunan ve yeniçeriler tarafından çok tutulan Gedik Ahmet Paşa da kendisini desteklemiştir. Sonunda iki kardeş arasında 20 Haziran 1481'de Yenişehir yakınlarında yapılan kesin savaşta Bayezid, ordusunun kalabalık oluşu ve yeniçerilerin müthiş saldırıları ile galip çıktı. Cem ile ordusunun sağ kalanları kaçtılar, son Karamanoğlu beyi Kasım'ın yanına sığındılar.

Böylece uzun bir sürgün dönemi başlamış oldu. Cem'in Bayezid'i tahttan indirmek çabaları sultan ile imparatorluğu bundan sonraki on iki yıl boyunca, Cem ölene kadar, korku içinde yaşattı. Kaçak Şehzade önceleri Memlûklerden yardım görerek Halep'te küçük bir ordu topladı (Nisan 1482). Kendisine yine kaçak Türkmen beyleri ile Bayezid'in yerlerinden attığı derebeyleri katıldılar. Bu sırada Gedik Ahmet Paşa, İshak Paşa ve diğer devşirme vezirler yeni sul-

tanı öylesine etkileri altına almışlardı ki, Bayezid Türk soylularını kilit noktalara getirmiş, onların aracılığıyla iktidarını korumaya çalışıyordu. Cem'in yeni ordusu 19 Mayıs 1482'de Kilikya'dan Anadolu'ya girdiğinde ne devşirmelerden ne de Türk soylularından destek görmedi, Ankara yakınlarına geldikten sonra (8 Haziran) başarıdan umutsuzluğa kapıldı ve Rodos'a kaçarak Şövalyelere sığındı.

Kasım Bey de teslim olup İçel'e Osmanlı valisi olarak atanmasına karşılık Karaman devletindeki bütün hak iddialarını terk edince Bayezid'in Anadolu'daki son hasmı da tarafsızlaştırılmış oldu. Sultan Cem, Şövalyelerin koruması altında 1 Eylül 1482'de Fransa'ya doğru gemi ile yola çıktı. Cem'i Osmanlı hükümdarına karşı koz olarak kullanmak isteyen çeşitli Hıristiyan güçlerinin bazı uzlaşma çabalarından sonra Cem, yeni bir Haçlı Seferi düzenlemek isteyen Papa VIII. Innocentius'a gönderildi (1486). Fransa kralı VIII. Charles İtalya'yı istila edip Roma'yı işgal edince Cem'i de ele geçirip (27 Ocak 1495) Fransa'ya yolladı. Ancak Cem yolda hastalandı ve Napoli'de 24 Şubat 1495'te öldü. Ölüm nedeninin Bayezid'in isteğiyle verilen zehir olduğu söylenirse de bu kanıtlanmamıştır.

İç Sorunlar

Sultan Cem'i kullanan bir Haçlı Seferi tehdidinin yanı sıra Bayezid'i yabancı seferlere çıkmaktan alıkoyan başka nedenler de vardı. Sultan Bayezid, imparatorluğun, babası tarafından bırakılan sorunları çözümleyebilmek için bir barış dönemine gereksinimi olduğu düşüncesindeydi. Aynı zamanda kendisini iktidara getiren ve Cem'in ilk tehditlerini savuşturan devşirmelerin kazandıkları egemenliği azaltana kadar ciddî askerî eylemleri durdurmak istiyordu. Bunu elde edebilmek için Cem'in isyanında işbirliği yaptığı gerekçesiyle Gedik Ahmet Paşayı ve ayrıca İshak Paşayı da vezir-i azamlıktan azletti. (18 Kasım 1482). Böylece hükümdarlığı boyunca sürecek olan kendisini devşirme egemenliğinden kurtarma çabasını başlatmış oldu. Ancak devşirmeler, daha önceki hükümdar zamanında getirildikleri mevkilerden ve topladıkları vergilerden dolayı çok güçlüydüler. İshak Paşa'nın yerine yine devşirme olan Anadolu beylerbeyi Davut Paşa getirildi. Fakat sultan artık çok dikkatli ve onun yetkilerini kıskanır olduğu için Davut Paşa selefleri kadar güç sahibi olamadı. Devşirmelerin gücünü azaltmak için II. Sultan Bayezid, II. Mehmet'in yaptığının tam tersini yapıp, kendilerine mevki ve gelir vererek Türk liderliğini ve ulemasını kalkındırmak zorundaydı. Bu yüzden kardeşinin başlıca destekleyicileri ile uzlaşma yolunu seçerek onların el konulan mülklerini geri verdi, sünnî İslâm kuruluşlarını canlandırdı, yeni camiler inşa ettirdi, kâfir topraklarına yeni akınlar düzenledi. 1483 yılında artık Bayezid dizginleri ele geçirmişti, 1495'te Cem'in ölümüyle de yeni fetihlere çıkabilirdi.

Sultan Bayezid'in saldırgan politikasının ilk adımı akıncılarını Sırbistan ve Bosna'dan Ragusa'ya kadar Dalmaçya kıyılarına ve Tuna'dan geçerek Temeşvar ve diğer Macar bölgelerine göndermek oldu. Bu akınlar sonunda çok ganimet elde edildi, 1483'te Hersek kesin olarak fethedildi. Ancak Craina'nın kıyı kesimleri Venediklilerin elinde kalmıştı.

Sultan Bayezid askerî hareketini başlatmak için Büyük Stefan'ın II. Mehmet'i ciddî yenilgilere uğratarak yeni Osmanlı vasal devleti olan Kırım'a Karadeniz'den kara yolu ile bağlantının kurulmasını önleyen Eflâk'ı seçti. Macaristan'la savaştığı zaman kendisine stratejik bir üstünlük verecek ve Tuna'dan Karadeniz'e geçip Osmanlı gemilerini ve kıyılarını yağmalayan Hıristiyan korsanları önlemesini sağlayacak olan Tuna deltasını ele geçirmek için Buğdan'a da sahip olması gerekiyordu. Bir savaş nedeni de vardı ortada: Cem'in baş kaldırdığını öğrenen Stefan hemen Buğdan'ı işgal etmiş (Haziran -Temmuz 1481), oradan Tuna'yı aşarak Bulgaristan'a baskınlar düzenlemiş ve sultanın Avrupalı vasal devletleri üzerindeki prestijini sarsmıştı. Bayezid buna Buğdan'a akıncılarını göndererek ve ortak bir Karadeniz saldırısı düzenleyerek karşılık verdi. Edirne'den çıkmadan önce ulemanın ve uçbeylerinin desteğini sağlamak için kentte adını taşıyan bir cami, bir medrese, bir hastane ve Meriç üzerindeki diğer binaların temellerini attı, bir yıl önce yanmış olan ahşap Edirne kapalı çarşısının yerine taş ve tuğladan bir yenisini yaptırttı. Mathias Corvinus o sırada Habsburg'lara karşı soyluların isyanını (1485) bahane ederek, Viyana dahil olmak üzere ülkenin çoğunu fetihle uğraştığı için Macar müdahalesinden korkusu yoktu.

Bayezid, Eflâk'tan aldığı vasal kuvvetlerle Buğdan'a girdi. Tuna üzerinde Kilya'yı aldı (14 Temmuz 1484). Bir Kırım Tatarları birliği de Dinyestr üzerinde Besarabya'da Akkerman'ı alınca (3 Ağustos) Tuna ve Dinyestr deltalarıyla batı Karadeniz kıyıları denetim altına girmiş oldu. Kırım Hanı Mengli Giray Osmanlılarla bu ortak seferden yararlanarak bütün kuzeybatı Karadeniz kıyılarını Jagellonlardan alarak bölgenin güçlü kuvvetlerinden biri haline geldi. Buğdan ve Macaristan Karadeniz yoluyla orta ve kuzey Avrupa ticaret merkezleri ile bağlantılarını yitirdiklerinden, bu ticaret ve buna bağlı olan ülkelerin refah olanakları, Osmanlı denetimine geçti. Stefan, Bayezid'in metbuluğunu tanıyınca sultan ve Kırımlı müttefiği bu fetihle yetinerek ülkelerine döndüler. Stefan bir süre sonra bu anlaşmayı çiğneyerek 1484'te ve sonra 1486'da kaleleri yeniden ele geçirmek istediyse de, başarılı olamadı. 1503'te imzalanan yeni anlaşmalarla Macaristan ve Lehistan Sultan Bayezid'in fetihlerini tanıdılar, Eflâk ve Buğdan da aynı anlaşmalarla vasal duruma düştüler. Buğdan'daki başarıları Osmanlıları Lehlilerle doğrudan doğruya komşu yapmıştı, ancak Kırım Tatarlarının Lehistan topraklarına girmeleri üzerine Lehliler dikkatlerini Tatarlar üzerine toplayarak Osmanlılarla doğrudan doğruya bir çatışmaya girmediler.

Memlûklerle Savaş

Sultan II. Bayezid bir süre savaştan uzak durmak istediyse de, Mısır ve Suriye'de egemen olan Memlûklerle bir zamandır süregelen çatışmaları önleyemedi. Uzun Hasan ve Karaman beyliği var oldukça bir kenara bırakılan doğu Anadolu ve Kutsal Kentler üzerindeki eski çekişmeler, Memlûklerin isyanının başlarında Cem Sultan'a yardım etmeleri nedeniyle yeniden canlanmıştı. Fatih Sultan Mehmet'in Kilikya'da Karamanlı devletini ilhak etmesi sonunda Bayezid'in imparatorluğu yalnız Memlûklerle değil Maraş ve Elbistan'ı elinde bulunduran Dulkadirlilerle de komşu yapmıştı. Memlûkler Dulkadir beyi Alâüddevle'yi indirip yerine kendilerine daha yakın bir hükümdar geçirmek isteyince Alâüddevle, Osmanlıların Kayseri valisini yardıma çağırmış, Osmanlıların Memlûk topraklarına girmeleri üzerine ilk Osmanlı Memlûk savaşı çıkmıştı (1485-1491). Savaş Memlûklerin ilk çarpışmalarını kazandıkları, ancak iç, parasal ve siyasal sorunlar yüzünden devamını getiremedikleri çatışmalardan oluşuyordu. İki taraf da ana kuvvetlerini kullanmıyorlardı. Suriye'de büyük çaplı bir kıtlık ve salgın hastalık çıkınca Memlûkler barış önerdiler. Mayıs 1491'de Bayezid öneriyi kabul etti, toprakları yine eski haline dönüştü. Memlûkler Kilikya kentlerini ve Kilikya kapısının güneyindeki kaleleri, Osmanlılar da dağ geçitlerini tutuyorlardı. İki imparatorluk arasında bir barış dönemi başladı (1491-1516). Ancak eski anlaşmazlık kaynakları, Memlûk İmparatorluğu Sultan Bayezid'in halefinin hükümdarlığında fethedilene kadar devam edecekti.

Avrupa Sorunları

Cem Sultan'ı kullanarak Haçlı Savası açmak tehdidi 1495'te ortadan kalkmıştı ama Avrupa'daki gelişmeler Osmanlıları yeni bir tehlikeyle yüzyüze bırakmaktaydı. Mathias Corvinus'un ölümünden sonra Macar etkinliği azalıyor, ancak 1493'te Kutsal Roma imparatoru alan I. Maximilian'ın önderliğinde Habsburg imparatorluğu ise güçleniyordu. Habsburglar, I. Rudolf'un 1273'de imparator olduğundan bu yana doğu ve orta Avrupa'da üstünlüğü ele geçirmek istemişler, ama dikkatlerini hep orta Avrupa ve imparatorluk içinde otoritenin nasıl bölüneceği üzerine topladıkları için iki yüzyıl boyunca bunu başaramamışlardı. Bu dönem boyunca Habsburg hanedanı Avusturya, Macaristan, Tiroller, Stirya, Bohemya ile Batı bölgelerine egemen olduğunu ileri sürüyordu, ama bu topraklardan her biri ailenin değişik üyelerinin denetimindeydi. Maximilian merkezî bir denetim kurmak istiyor, bunu kısmen Hıristiyanların Osmanlılara karşı savaşında liderliği alarak ve belki de Güneydoğu Avrupa'daki toprakları, bu arada İstanbul'u ele geçirerek sağlayacağını düşünüyordu.

Sultan II. Bayezid Lehistan'la barışı yenilediği sırada (1490), Mathias Corvinus'un mirasçı bırakmadan ölümü Maximilian'ı Macaristan'ın denetimini ele geçirmeye zorladı. Bunu öğrenen M. Bayezid Macar zayıflığından yararlanarak Belgrad'ı almak istedi. Böylece Doğu'da Memlûk zaferlerinin prestijine indirdiği darbeyi gidermeyi umuyordu. Osmanlılar Sırbistan'dan geçerlerken, kendilerinin gücünü azaltmak için Corvinus'un çabalarını anımsayan Macar soyluları kral olarak Bohemya'nın zayıf hükümdarı VII. Ladislas'ı seçtiler. Böylece kendi çıkarlarını Macaristan'ın gereksinimi olan ve Habsburgların önerdikleri türde güçlü önderliğin önüne geçirdiler. Ladislas merkezî devlet örgütünü ve Corvinus'un kurduğu paralı ordu ile sınır koruyucularını dağıtarak soyluları ödüllendirdi. Soylular köylüleri ve kentlileri hemen baskı altına alarak kralı ve merkezî hükümetin denetimini ellerine geçirdiler. Bundan sonra Macarların Osmanlı tehdidine karşı koymaları olanaksızlaşmıştı.

II. Bayezid Macaristan'ın iç politikası konusunda hiçbir şey bilmiyordu. Sofya'ya varıp da Ladislas'ın kral seçildiğini duyunca bunun Macaristan'daki iç bölünmeyi önleyeceğini ve Belgrad'ın fethinin olanaksızlaşacağını düşündü. Kendisi yenilgiye uğramak istemediği için Semendire valisi Hadım Süleyman Paşa'yı küçük bir saldırı yapması için Belgrat'a, ordunun diğer bölümlerini de Erdel ve Hırvatistan'a akınlara gönderdi. Bayezid'in seferden vazgeçmesi onu iktidara getiren devşirmeleri, gaziler ve diğerlerini çok öfkelendirmişti, bunlar yeniden Bayezid'i tahttan indirmek için komplolara girdiler, oğullarından birini desteklemeye çalışarak yeni bir iç çatışma dönemi yarattılar.

Bayezid'in Belgrad kuşatmasından vazgeçmesinin başlıca nedeni Buğdan ve Karadeniz kıyıları konusunda Lehistan'la yeni bir anlaşmazlığın çıkmasıydı. Casimir'in halefi Jan Olbrecht (1492-1501) Osmanlılara karşı saldırgan bir politika önerdiği için başa getirilmişti. Olbrecht Lehistan'ın durumunu sağlamlaştırdıktan sonra Osmanlılara karşı ortak bir hareket için Venedikle ve kardeşi Ladislas'la (Macaristan kralı) birleşti (5 Mayıs 1494). Bir Osmanlı-Leh savaşında savaş alanının Buğdan olacağından korkan Stefan birliğe katılmadı. Olbrecht'in onu yerinden indirmek için sürekli olarak çabalaması, Stefan'ı vasali olarak tanıyan Ladislas'la kavga etmesi sonucunu doğurdu ve böylece birlik gerçekleşemedi.

Olbrecht amacına dış yardım olmadan ulaşmayı denedi. Ancak gerekli malî kaynaklardan yoksun oluşundan soylulara yardımları karşılığı yeni ayrıcalıklar tanımak zorunda kalması (1496) Lehistan devletini eskisinden daha çok merkezîlikten uzak bir durumda bırakmıştı. Stefan, Lehlerin Buğdan'ı istilâ ettikleri takdirde Osmanlılardan yardım almayı garantilediği bir sırada Olbrecht ordusunu toparlayabildi. Leh saldırısı Haziran 1497'de Osmanlı, Kırım Tatarları, Buğdan birliğini kırmak amacıyla başladı. Osmanlılar Bukovina'ya girdiler ve Lehlileri 26 Ekim 1497'de Kozmin'de dağıtarak Lemberg'e (Lwow) kadar Lehistan içine girdiler. Olbrecht'in savaşçı istekleri önlendi. Buğdan ile

(Nisan 1499) ve Osmanlılarla (Eylül) barış yaptı. Sonuç olarak Kırım Tatarları, sultanın egemenliğinde, Kırım'ın kuzeyindeki bozkırlardan Volga'ya kadar büyük bir imparatorluğa sahip oldular. Ancak bu durum karşısında bir süre sonra Moskova ile kaçınılmaz kopma meydana geldi ve o zamana kadar dostları olan prenslik ondan sonra düşmanları oldu.

Venedik'le Savaş

Cem Sultan tehdidi ile birlikte Balkanlardaki çatışmalar yüzünden II. Bayezid Venedik'le yeni bir anlaşma imzalamak zorunda kaldı (6 Ocak 1482). Bu anlaşmaya göre Venedik artık sultana vergi ödemiyor ve imparatorluk içindeki ayrıcalıkları artıyordu. Ancak Adriyatik, Arnavutluk, Ege ve Mora'daki çekişmeler ilişkileri bozuyordu. Papa, Osmanlılara karşı kendisine yardım karşılığında Venedik'e kuzey İtalya'da gücünü artırmasını öneriyordu. Osmanlı tarafında da kâfirlere karşı yıllardır hareketsiz kalınması bir gerilim yaratmıştı. Doğu Anadolu'da Türkmenler arasında egemen olan ve siyasal hoşnutsuzluk için boşalım yolları yaratan Şiî hareketler şimdi kentlere ve yeniçeriler arasında yayılmaya başlamıştı. Sultan Bayezid Avrupa ile savaşın dikkatleri başka yana çekerek kâfire karşı birliği sağlayacağını düşünmekteydi.

Bu yüzden Sultan, Venedik'le bir savaş çıkartma yollarını aradı. 1491'de Venedik *balyoz*'unu sınırdışı etti. 1496'da, Cem Sultan'ın ölümünden sonra, Osmanlı limanları Venedikli tahıl tüccarlarına kapatıldı. İmparatorlukta tahıl sıkıntısı olduğu belirtilerek yapılan bu hareketin amacı baskıyı artırmaktı. Aynı yıl Arnavutluktaki Osmanlı kuvvetleri Venedik mandası olan Karadağ'ı işgal ettiler. Kudüs'e Hıristiyan hacıları taşıyan bir Venedik yolcu gemisi 1497'de Osmanlı donanması tarafından ele geçirildi, yolcuların hepsi tutsak edildi veya öldürüldü. Venedik Ege'de kendi donanmasını büyüterek buna karşılık verdi. Bayezid de 1490'dan beri batı Akdeniz'de Fransa ve İspanya kıyılarını basan korsanların başı Kemal Reis'in emrine yeni bir donanma tahsis etti. Yeni tersaneler kuruldu, yeni savaş gemileri hizmete girdi, kıyı bölgelerinde yaşayan binlerce Türk ve Rum denizci Kemal Reis'in komutası altına alındılar.

Osmanlı gemileri Venedik'in Dalmaçya kıyılarındaki topraklarını yağmaya başladılar. Venedik Fransa ile anlaşınca Sultan Bayezid bunu savaş için bir neden olarak kabul ederek İstanbul'daki bütün Venediklileri hapsettirdi (4 Temmuz 1499). Kısa bir süre sonra ortak bir kara-deniz savaşı sonunda Osmanlı donanması İnebahtı'yı ele geçirerek (28 Ağustos 1499) Ege ve Adriyatik'te Venedik deniz gücüne büyük bir darbe indirmiş oldu. Bayezid'in donanması bundan sonra Mora'daki Venedik limanlarını aldı. Bosna'dan kaynaklanan büyük çaplı akıncı baskınları ile Hırvatistan ve Dalmaçya çiğnendi, Venedik kapıları zorlandı, 14 Ağustos 1501'de Durazzo alındı. Venedik parasal güçlüklere düşmüş olup daha fazla dayanamayacaktı. Papa VI. Alexander Venedik'i kur-

tmak için yeni bir Haçlı Seferi düzenlemek istediyse de, Bayezid Napoli ve Milano'yu ticarî ayrıcalıklar tanıyarak tarafsızlaştırdı. Lehistan ve Buğdan'la yapılan barış anlaşmalarıyla bu ülkeler de zararsız duruma getirildi. Büyükçe bir Haçlı donanması 1501 yazında Ege'ye girdi, Boğazlara hakim olan Midilli'nin alınma çabaları sultanı tedirgin etti. Ancak çıkan bir fırtına sonunda donanma dağıldı, müttefik komutanlar arasındaki tartışmalar sonunda da Osmanlılara karşı birleşik bir harekâta girişemediler. Venedik, savaş çok pahalı olmaya başladığı için barış yapmaya hazırdı. Doğu pazarları ile Karadeniz ticaret yollarını yitirmesi zaten bozuk olan parasal durumunu daha da güçleştirmişti. Aynı zamanda, doğuda çıkan yeni sorunlar, Sultan Bayezid'i barış imzalamaya zorluyordu. Lehistan'ın aracılığıyla barış 14 Aralık 1502'de, İstanbul'da imzalandı.

Venedik, Mora ve Arnavutluk'taki limanlarını koruyor ve ticarî ayrıcalıklarına yine kavuşuyordu ama savaş genel olarak Osmanlıların zaferi ile sonuçlanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu artık büyük bir Akdeniz deniz gücü olarak ortaya çıkıyordu. Venedik'ten alınan üsler imparatorluğa yalnız doğu Akdeniz'de değil Batıda da kullanılabilecek stratejik noktalar sağlamıştı. Savaş ve sonundaki barışlar Osmanlıların kuvvetler dengesinde giderek artan önemli bir unsur olarak Avrupa diplomasisine girdiklerini gösteriyordu. Osmanlılar doğu Akdeniz'e giden uluslararası ticaret yollarını ellerinde tutarak büyük bir ekonomik güç haline de gelmişlerdi. Venedik, kendi ekonomik çıkarlarına zarar vereceği için, bir daha sultanla savaşa girmemek kararındaydı.

1503 barışı Osmanlıların batı Akdeniz'e karşı ilgilerini de uyandırmıştı. Daha 1482 yılında İspanya'nın son Müslüman hanedanı olan Endülüslü Nâsırîler üzerlerine gelen Aragon ve Kastilya Hıristiyan güçlerine karşı bu tek gazi devletinin yardımlarını istemişlerdi. Cem isyanı ve kendi deniz gücünün zayıflığı yüzünden sultan iyi niyetlerini belirtmekle yetinmiş, yardım konusunu Kuzey Afrikalı Türk korsanlarına bırakmıştı. 1492'de Granada İspanyolların eline geçip de Kuzey Afrika'daki Müslüman devletler Hıristiyan istilâsı ile karşı karşıya kalınca Osmanlı müdahalesi için baskı çoğaldı. Ancak Doğu'daki sorunlar Sultan Bayezid'in yardım göndermesini önlüyordu. Batıda korsan adı verilen Osmanlı deniz gazileri Müslüman kardeşlerine yardıma başladılar. Osmanlı donanması kurulurken bu korsanların pek çoğu Osmanlı hizmetine alındı ve aradan çok geçmeden Osmanlılar Batı'da yeni deniz güçlerini kullanmaya hazır duruma geldiler.

İç Reformlar

Venedik savaşı sona erince Sultan Bayezid yönetimi baş vezirine bırakarak bir kenara çekildi. Böylece onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda bütün devlet iktidarının, iktidarda olan gruplarda olduğu ve sultanların bunların elinde kuk-

lalar olarak bulunmaları durumunu doğuran yeni bir dönem başlamış oldu. Ancak Türk soyluları ile devşirmeleri gayet güzel dengede tutan ve ikisinin de çıkarlarını birinin daha üste çıkamayacağı biçimde ayarlayan Sultan II. Bayezid döneminde bu sonuç henüz alınmamıştı. Bölünmeler devlet politikası konularından çok iki grubun liderlerinin çatışan istekleri sonucundaydı.

Sultan Bayezid kendini dine, bilime ve tasavvufa verdi. Osmanlı İmparatorluğunun tarihini yazan İbni Kemal (Kemal Paşazade) ve Tebriz'de Akkoyunlular hizmetinde bulunan ve şimdi de baş eseri *Hest Behişt*'i (Sekiz Cennet) yazan İdris Bitlisî gibi bilim adamlarının çalışmalarını özendirdi. Sultan Bayezid hem şair hem müzisyendi. Sarayına ulemayı ve bilim adamlarını toplamış, Sultan II. Mehmet'in maiyetindeki düşünür ve yazarları da korumuştu. Ancak babasının düşünce ve araştırma özgürlüğünden yoksun olduğu için *Kadızadeler*'in öncüsü olan bir grup bağnaz mollanın etkisi altına girdi. Bunlar kendileriyle aynı düşüncede olmayan aydınların baskı altına alınmalarına hatta idamlarına yol açarak pek çoğunun kaçmasına neden oldular.

Bu durum Bayezid'in hükümetle olan ilgisini tümüyle yitirdiği anlamına gelmemektedir. Bayezid, II. Mehmet tarafından başlatılan idarî düzeni vezirlerine kurdurmaya devam etmiş, hükümetin başlıca birimleri olarak iltizamları ve tımarları kurmuştur. Fatih Sultan Mehmet döneminde imparatorluğun ekonomik yapısını çökerten parasal önlemlere başvurmadan askerî seferler için gerekli parayı elde etmeye dikkat etmiştir. Gelecekteki seferler için parasal desteği sağlamak üzere Sultan Bayezid tımar sahiplerinin beslemek zorunda oldukları atlı sayısını artırış, avarız adı verilen yeni bir vergiyle de savaşın özel giderlerini karşılamak için hiç dokunulmayacak bir savaş hazinesi toplamıştı. Bu başlangıç üzerine kendisinden sonra gelen hükümdarların, sultanın yasama hakkına dayanan *Şeriat* vergileri dışında *rüsum* vergilerini de almalarını sağlamıştı. Sultan Bayezid'in idarî ve malî konuları bir sisteme sokmasından sonra ekonomik ve ticarî yaşam önemli bir ölçüde gelişmiş, bu kaynaklardan alınan vergiler kendisinin hükümdarlığında iki katına yükselmiştir. İmparatorluğun büyük kentlerinin nüfusu ve boyutları giderek büyüyor, büyük kamu yapıları imparatorluk görkemine katkıda bulunuyordu. Sultan Bayezid ordularını çağdaş silâhlarla donatmış ve Ege'de Osmanlı üstünlüğünü sağlayan yeni donanmayı yaptırtmıştır. Böylece haleflerinin yeni fetih ve gelişme dönemleri hazırlanmış oluyordu.

Doğu'daki Safevî Tehlikesi

Sultan Bayezid yaşlanıp içine çekildikçe, büyük politik grupların arasındaki çözümlenmemiş gerilimler oğullarının babalarının tahtını ele geçirme çabalarında görülüyordu. Bunun dışında, yeni bir İran hanedanı olan Safevîlerin de ortaya çıkması yeni bir doğu sorunu doğurmuştu.

Şeyh Safiyüddin (1252-1334) tarafından kurulan ve adını taşıyan Safevî hareketi, II. Murat ile II. Mehmet merkezîleşmiş Osmanlı denetimini doğu Anadolu'ya götürdüklerinde tasavvuftan militan Şiî'liğe dönüşmüştü. Göçebe gericiliği ve direnişi Safevîlere kaçırmak istemedikleri bir fırsat yaratmıştı. Uzun Hasan'ın askerî desteğini sağlayan Safevîler 12 Şiî imamını temsil eden 12 katlı kırmızı bir sarık geliştirdiler. Bundan sonra da *kızılbaş* adıyla anılır oldular. Uzun Hasan'ın oğulları Safevîleri baskı altına almaya çalıştılar. Ancak sonunda az daha kendi devletlerinden de olacaklardı. Son Safevî hükümdarının oğullarından biri olan İsmail (1487-1524), yedi Kızılbaş kabilesiyle birlikte İran'a kaçtı, orada Akkoyunlular ve Timurlular yerine geçerek hüküm süren küçük İran hanedanlarını temizleyerek on yıl içinde tüm ülkenin egemeni oldu. Hanedan ilk başta bir Sofî Türkmen hareketi olarak başlamışsa da, onaltıncı yüzyılın başlarında Şiîliğe dönüş tamamlandı ve İran halkı İsmail'in liderliğine girdi. Daha sonraları olduğu gibi o zaman da, din Orta Doğu'da siyasal düşüncenin ve hırsın bir belirti aracıydı.

Doğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarında Safevî etkisini genişletmek amacında olan Şah İsmail göçebeler arasında sesini başarıyla yayan yüzlerce vaiz gönderdi. Osmanlılar bu din propagandasını siyasal bir tehdit olarak görüp buna uygun karşılık verdiler. Safevîlere yalnız askerî bir tehlike oldukları için değil, dinî görüşleri, Abbasîler zamanından beri klasik İslâm hanedanlarının otoritelerini destekleyen sünnî öğretilere karşı bir meydan okuma olarak gördükleri için de karşı çıkıyorlardı.

Sultan Bayezid Şah İsmail'e karşı açık bir saldırıya girmek istemiyordu, kendisinin Safevî müritlerinin mistik propagandalarına duyduğu yakınlıktan, elinden geldiği kadar savaştan kaçınmak, ya da Safevî propagandasının kendi askerlerini etkileyebileceği korkusundan Sultan Bayezid uzlaşmayı yeğledi. Şah İsmail ile yazışmaya girişerek onu bu mezhebe karşı tutumundan vazgeçirmeye çalıştı. 1508 -1509 kışında Şah İsmail, Bağdat ile güneydoğu İran'ın büyük bir kısmını işgal ederek Sünnî Müslümanları katletmeye Sünni camilerini ve türbelerini yıkmaya başladı. Bayezid'in buna karşı tepkisi Şah İsmail'den bu uygulamalara bir son vermesini istemek oldu. Bayezid yardım için Memlûklere ve Maveraünnehir'de büyük bir güç olarak belirmeye başlayan Uzbek Türkmenlerine başvurdu. Memlûkler Safevîler Kilikya'ya girdikleri takdirde karşı koyması için Halep'teki valilerini uyarmakla yetindiler. Uzbekler de, Bayezid'in hükümdarlığı süresince Safevîleri uğraştıracak bir dizi saldırıya giriştiler.

Ancak Safevî vaizleri Uzbek saldırılarına rağmen, özellikle güneybatıda olmak üzere, Anadolu Türkmenleri arasında çalışmalarını sürdürüyorlardı. Safevîlerden biri olan Şahkulu, Türkmenlerin yaygın gücenikliğinden yararlanarak 1511 ilkbaharında Antalya'da büyük bir isyan hareketi başlattı, isyanı bastırmaya gönderilen binlerce Osmanlı askerinin desteğini kazandı. Kendisini Şah İsmail'e halef olarak gören Şahkulu Anadolu'ya kendi müritlerini gönderdi, bunların içinde aşırı olanları önderlerini Mehdi, Peygamber ve

hatta Tanrı olarak kabul ettiler. Sultan Bayezid'in bölgedeki iki valisi olan, Amasya'da Şehzade Ahmet ve Antalya'da Şehzade Korkut arasında tahta çıkmak için acı bir rekabet başlamış olduğundan bu tehlikeye karşı Osmanlı tepkisi gecikti. Şahkulu, Karaman'dan kuzeye hareket ederek orta Anadolu'yu darmadağın etti, 1511 Haziran'ında Osmanlı ordusunu Alaşehir'de yenerek Bursa yolunu açtı. Orta ve güneydoğu Anadolu'nun isyancıların eline düşmesinden sonra içine kapanmış ve hasta olan Sultan Bayezid, üzerlerine 8.000 kişilik yeniçeri ordusunu gönderdi. Sadrazam Hadım Ali Paşa Komutasındaki ordu Şehzade Ahmet'in de katılmasıyla isyancıları Kayseri yakınlarında püskürttü (Ağustos 1511), Şahkulu'nun bir okla öldürülmesinden sonra da zaferi kazandı. Lidersiz kalan hareket kısa sürede dağıldı. Kızılbaş kuvvetleri İran'a kaçtılar. Safevîler İran'da denetimi ellerinde tutarak Sultan Bayezid'in halefleri için de sürekli bir sıkıntı kaynağı olmaya devam ettiler.

Taht Mücadelesi

Sultan Bayezid'in Safevîleri kesin bir biçimde bastırmayıp Kayseri'deki zaferi sürdürememesinin bir nedeni de oğulları arasındaki taht ve iktidar kavgasıydı. Beş yetişkin oğlundan her biri gerekli askerî ve idarî eğitimi görmek için bir eyalete vali olarak gönderilmişlerdi. En büyükleri Şehzade Ahmet yetenekli bir idareci olarak biliniyor ve halk tarafından tutuluyordu. Babasının barış ve pekiştirme politikasını benimsediği için Bayezid ve yöneticilerden çoğu tarafından destekleniyor, ancak Anadolu'da onun önderliğinde pek çok yenilgiye uğradıkları için yeniçeri askerleri kendisine karşı çıkıyorlardı. Ulema sınıfının baş adayı, büyükbabası Fatih Sultan Mehmet'in sarayında yetişmiş olan Şehzade Korkut'tu. Şehzade Korkut babasının tasavvufî ve barışçı eğilimlerini paylaşıyor, şiir müzik ve İslâm bilimlerinde öğrenim görmüş bulunuyordu. Ancak Korkut, Şahkulu isyanında pek az bir askerî yeteneği olduğunu ortaya koymuştu. Kardeşler içinde en çok savaşa yatkın olan Şehzade Selim Avrupa'daki uçbeyleri ile yeniçerilerin desteğine sahipti. Ancak sert ve acımasız tabiatı yüzünden babası ve pek çok devlet adamı kendisine karşıydılar. Şehzade Şehinşah 1511'de, Şehzade Âlemşah da 1512 yılında ölünce, babalarının son yılında iktidar mücadelesine girişen üç Şehzade kalmıştı.

Mücadele bir süre İstanbul'a en yakın valilikleri kapma çekişmesi biçiminde görüldü. Sultan Bayezid 1507 yılında kendi seçimini göstererek Şehzade Ahmet'i Amasya'ya vali olarak gönderdi. Şehzade Korkut buna içerleyip Mısır'a gitti. Hacca gitmek üzere yola çıkmış, ancak aslında kendisine Memlûklerden destek aramaya gitmişti. Memlûkler bir Osmanlı saldırısından korkarak yardımı reddedince Şehzade Korkut babası tarafından affedilerek 1511'de Antalya'ya döndü. Bundan sonra İstanbul'a daha yakın olan Aydın sancağının verilmesini istediyse de, Şehzade Ahmet bunu önlemeyi başardı. Şehzade Korkut Manisa'ya gönderildi. İki kardeş geleneksel yollarla çekişedursunlar,

Şehzade Selim tahta çıkmak için daha değişik bir politika izliyordu. Yeniçerilerin başında Şahkulu isyanından sonra doğu Anadolu'daki Safevî topraklarına ve Gürcistan'a başarılı seferler yapmıştı.

Şehzade Selim tahta geçme çabasında Kırım Tatarlarının yardımını da sağlamış ve tahta çıkmak hakkını elde etmek için babasıyla iki kere çarpışmıştır. Sonunda yeniçeriler İstanbul'da Sultan Bayezid'i, imparatorluğu Şiî tehlikesinden ancak Şehzade Selim'in kurtarabileceğini ileri sürerek, tahttan inmeye zorladılar (25 Nisan 1512). Sultan Bayezid son yıllarını tasavvuf ile geçirmek düşüncesiyle İstanbul'dan doğum yeri olan Dimetoka'ya gitti. Ancak yolda öldü (26 Mayıs 1512). Bu, doğal bir ölüm olabileceği gibi Şehzade Selim'in emriyle doktorunun verdiği zehir sonunda da olabilirdi.

Böylece, Sultan Bayezid, hükümdarlığı boyunca Türk soylularını ve devşirmeleri dengede tutmayı başarmışsa da, sonunda devşirmelerden oluşan yeniçeriler, bağımsız bir siyasal güç olarak Rumeli tımar sahipleri ve Sırbistan ve Bosna uçbeyleri ile anlaşarak kendi adayları Şehzade Selim'in tahta geçmesini sağladılar. Sultan Selim'in kesin olarak hükümet edebilmek için kendisini destekleyenlerin egemenliklerinden nasıl kurtulmaya çalıştığı ileride görülecektir.(7)

Doğu Fetihleri: Sultan I. Selim'in Hükümdarlığı, 1512-1520

I. Selim tahta II. Mehmet'in enerjik fetih politikasını izlemek ve dünya imparatorluğu kurmak hedefini gerçekleştirmek arzusuyla çıkmıştı. Osmanlı toplumunun belli başlı siyasal grupları bölünmüş oldukları ve kendisinin tahta çıkmasına karşı çıktıkları için Sultan Selim gücünü ikisi üzerinde de temellendirmeyerek İstanbul'daki etkinlikleri kendisini tahta oturtan yeniçerilere dayanmak istiyordu. Ancak yeniçerileri nasıl denetim altına alabilir ve bir araç olarak kullanabilirdi? Babası ve büyükbabasının hükümdarlıklarında hükümdarı destekleyen bu birlikler sonunda hep üste çıkmış durumdaydılar. Devletin pek çok idarî ve askerî mevkilerini elinde tutan diğer siyasal gruplarla nasıl bir işbirliği yapabilecekti? Sultan Selim'in buna karşı iki katlı bir çözümü vardı. Bir yandan muhalefeti dengede tutma yoluyla değil de, yeniçerilerin askerî gücüyle zorlayarak denetim altına alacaktı. Diğer yandan, yeniçeri mevcudunu 35.000'e çıkararak, aylıklarını arttırarak, yüksek 'cülus bahşişleri' vererek ve daha doğrudan doğruya olarak da subaylıklara kendi kölelerini yerleştirerek onları hükümdarın aleti haline dönüştürecekti.

Taht Üzerindeki İddialar

Sultan Selim tahta geçtikten birkaç ay sonra yönetimi tam olarak eline geçirmişti. Bundan sonraki sorunu kardeşlerinin taht üzerindeki hak iddialarını ortadan kaldırmaktı. İlk önce bunu Şehzade Korkut'un Manisa'ya dön-

mesine izin vererek ve Şehzade Ahmet'e de Konya valiliğini önererek uzlaşma yoluyla çözümlemeye çalıştı. Ancak Şehzade Ahmet bu kadarla yetinmeyip kendini Anadolu sultanı ilân etti ve oğlu Alâeddin'i başkent olarak düşündüğü Bursa'yı ele geçirmesi için gönderdi (Haziran ortaları 1512). Sultan Selim bu harekete karşılık kendi durumunu sağlamlaştırmak için yalnızca kardeşlerini değil bütün yeğenlerini ve daha sonra da veliahtı Şehzade Süleyman dışında bütün oğullarını ortadan kaldırma kararı aldı.

Sultan Ahmet'in başkaldırması Cem Sultan'ınkiden daha tehlikeli bir hal almıştı. Alâeddin 18 Haziran'da Bursa'yı aldı ve bir Türkmen ordusuyla orta ve batı Anadolu'nun giderek genişleyen bir bölümünden vergi toplamaya başladı. Ancak isyanı beslemek için zorla askere alınma ve büyük çaplı el koymalar halkı hareketten soğuttu. Böylece Sultan Selim büyük bir orduyla Anadolu'ya geçince genel bir kabul gördü ve Şehzade Ahmet ile taraftarlarını Kilikya'ya kaçmak zorunda bıraktı (1512 yaz'ı).

Şehzade Ahmet'in taraftarlarından bazıları Safevî yardımı istiyorlardı, ancak Ahmet Şiîlikten nefret ettiği için Memlûklerin yardımını istedi. Ahmet'in geçici başkenti Amasya'da konuşmalar devam ederken Sultan Selim Anadolu'da bütün yeğenlerini öldürterek bu akraba öldürme yasasının kapsamını genişletmiş oldu. Şehzade Korkut da öldürüldü. Sultan Selim'in akrabalarını öldürtmesinin kendisini destekleyenler arasında hoşnutsuzluk yarattığı haberlerinden cesaret alan Şehzade Ahmet saldırıya geçti, ancak Sultan Selim Yenişehir'de 15 Nisan 1513'te onun ordusunu dağıttı, kendisini öldürttü ve böylece artık taht üzerinde hak iddia edecek kimse kalmadığından hükümdarlığını sürdürdü.

Fetih Hazırlıkları

Sultan Selim'in Trabzon'daki deneyleri kendisine en büyük sorununun Safevî tehdidi olduğunu göstermişti. Şehzade Ahmet'i yendikten hemen sonra ilk iş olarak seleflerinin bıraktığı dengeli Avrupa durumunun sarsılmayacağından emin olmak için Edirne'ye gitti. Artık bütün dikkatini Doğu üzerinde toplayabilirdi. Venedik ile Macaristan'la yapılmış olan anlaşmaları daha fazla ticarî ayrıcalıklar da vererek, yeniledi. III. İvan'ın halefi Rus çarı III. Basil'in (1505-1533) iyi ilişkiler kurma çağrıları, Kırım hanlarının karşı çıkmaları nedeniyle, reddedildi. Bunun yerine Kırım Hanı Mehmet Giray'a (1514 -1523) daha fazla bağımsızlık tanındı. Giray Han, Rus ve Lehistan topraklarına akınlar düzenledi ve kendilerini Basil'den korumak için Kazan Hanlığı ile bir anlaşma yaptı.

Safevîlerle Savaş

Sultan Selim artık Safevî sorununa eğilebilirdi. Şah İsmail tahta çıktıktan sonra Uzbeklerle çatışmasından bir süre kurtulabilmiş ve Anadolu'daki taraf-

tarlarını desteklemeye hazır duruma gelmişti. Bunun dışında Safevîlerin Suriye'de ve kutsal kentler üzerinde bir tehdit olmasından korkan Memlûkler de Şah İsmail'e karşı Osmanlılarla resmi bir anlaşma yaparak (1513) Sultan Selim'in güneyden gelecek bir saldırı olasılığını düşünmemesini sağlamışlardı. Ordu harekete geçmeden Doğu'da Şiîliğin önünün alınması için açılan en büyük seferde Anadolu'daki binlerce kızılbaş öldürüldü. Sultan Selim, Nisan ve Mayıs 1514'te ordusunun başında Anadolu'ya geçerken Şah İsmail taraftarlarını acımasızca ezmeye devam ederek (ve bu bahane ile hükümdarlığına karşı çıkan herkesi ortadan kaldırarak) Sultan II. Mehmet tarafından başlatılan merkezîleştirme politikasını doruk noktasına çıkardı. Dulkadir beyliği kendisine yardım etmeyi reddedince önemli bir yardım sorunu ile karşı karşıya kalmıştı. Dulkadiroğulları Safevîfer yenildiği takdirde sıranın kendilerine geleceğini düşünüyorlardı. Sultan Selim deniz yoluyla Trabzon'dan yardım alarak durumu çözümlediyse de, sorun olduğu gibi kalmıştı. Hem Safevî propagandasının etkisi altında kalan hem de sultanın uyguladığı sert disiplinden yakınan yeniçeriler hoşnut değildiler. Sultan Selim 140.000 kişilik ordusunun yarısını yardım sorunlarını azaltmak ve ordu ilerledikçe yeni kızılbaş isyanlarının çıkmasını önlemek için geri gönderdi.

Osmanlılar Erzincan ve Erzurum'dan geçerek Fırat'ın üst kesimlerine yaklaştıkça Safevîler de meydan savaşından kaçınıyorlar, Sultan Selim'in askerî üstünlüğünü bildiklerinden onu kuzey İran'ın dağlık bölgelerine çekmeye çalışıyorlardı. Burada toprak ve yardım sorunları iki orduyu denk güçler haline getirebilirdi. Şah İsmail'in ordusu çekilirken tam bir yakıp yıkma politikası uygulayarak Osmanlıları şiddetle ihtiyaç duydukları yardım malzemesinden yoksun bırakmaktaydı. Sultan Selim her şeye karşın ilerledi ve ordusu içinde çekilmek isteyen asker ve komutanları idam ettirdi. Ağustos ortalarında doğrudan doğruya Tebriz'e yürüyerek Şah İsmail'i başkentini savunma durumunda bırakmak istedi. Osmanlıların korkaklıkla suçlamalarından öfkelenen ve kendilerini temize çıkarmak için savaş isteyen kızılbaş aşiretlerinin baskısı olmasaydı Şah İsmail daha da gerilere çekilecekti. Savaş 23 Ağustos 1514'te Erzincan ile Tebriz arasında Çaldıran ovasında yapıldı. Osmanlılar ilk başlarda yenilir gibi oldularsa da, sonra kesin bir zafer kazandılar. Binlerce kızılbaş öldürüldü, Şah'ın kendisi yaralı ve yalnız olarak kaçabildi. Her iki taraf da ağır kayıplar verdiler, ancak Osmanlılar daha etkin bir savaşçı güç olarak ortaya çıkmışlardı. Tebriz işgal edildi, binlerce zanaatçısı, tüccarı, bilim adamı İstanbul'a gönderildi. Sultan Selim varoşlardaki Safevîleri kırmaya devam edemeyeceği ve kış gelmeden yardım işini düzene sokamayacağı için kenti boşaltmaya karar verdi. Cengiz Han ve Timur'un göçebe ordularının kışlağı olan Kafkaslardaki Karabağ'a çekilerek İran'ın fethini gelecek yıl tamamlamayı düşündü. Ancak Safevîlerin Tebriz'i yeniden almaları ve bunun yanı sıra süregelen yardım ve moral sorunları yüzünden ordusunu Anadolu'ya soktu. Şiddetli

kış binlerce askerinin ölümüne neden olmuştu. Geri çekiliş sırasında sipahiler terhis edilince Sultan Selim'in kararlaştırdığı gibi baharda Safevîler üzerine ani bir saldırı yapamayacağı belli oldu (Ekim 1514).

Sultan Selim 24 Kasım'da Amasya'ya vardı. Yakınmalarından bıktığı yeniçerilerin çoğunu kış için İstanbul'a gönderdi. Yeni ilkbahar seferi için de feodal Rumeli ordusunu memleketi yerine kışlık olarak Ankara'ya gönderdi ve topçu birliklerini Şebinkarahisar'a yerleştirdi. Sah İsmail'den gelen barış heyeti tutuklanarak öneri reddedildi. Bunu duyan Amasya'daki yeniçeri birliği 22 Şubat 1515'te bir daha isyan etti. Ancak askerler dağıtılmış olduğu için üstün bir güç olamadılar ve cezalandırıldılar. Vezir-i azam Ahmet Paşa azledildi ve ordusunda disiplini sağlayamadığı için idam edildi (4 Mart 1515). Sultan Selim bundan sonra önemli yeniçeri komutanlarının hepsini azlederek yerlerine kendi kölelerini getirdi ve yeniçeri askerlerini yine kendi gücünün aracı haline dönüştürdü.

Şah İsmail'in Tebriz'i ve Azerbaycan'ı yeniden alması Çaldıran zaferinin toprak sonucunu sıfıra indirmişse de, Osmanlıların zaferi Erzincan ve Bayburt'ta Osmanlı denetimini güçlendirmiş ve bu bölgelerde Safevî baskısını azaltmıştır. Şah İsmail de Osmanlılarla açık çatışmaya girmemeyi öğrenmişti. Onaltıncı yüzyılın geri kalan bölümünde ve onyedinci yüzyıl başlarında Osmanlılar ne zaman Azerbaycan'a girmişseler Safevîler hemen yakıp yıkma politikası izlemişler ve kötü hava ile yardım güçlükleri yüzünden düşmanlarının fethettikleri yerlerden çekilmelerine güvenmişlerdir. Çaldıran savaşından sonra Şah İsmail'in İran'da prestiji kaybolmuş, kendisini destekleyen gruplar arasında iktidar çatışmaları çıkmış ve bu kargaşalık oğlu Tahmasp'ın hükümdarlığı zamanında da sürmüştür. Sultan Selim'in acımasız baskısı anılardan silinmediği için Safevîlerin Anadolu'da propaganda yapmaları da güçleşmiştir. Sultan Selim'in Çaldıran savaşından yararlanamaması ve sefer sırasında karşılaştığı güçlükler kendisine bir daha Safevîler'e karşı yürümeden önce doğu Anadolu'daki muhalifleri temizlemesi ve dost oldukları söyleseler bile Suriye'deki askerî varlıkları bir tehlike olan Memlûkleri ortadan kaldırması gerektiği gerçeğini öğretmişti.

Doğu Anadolu'nun Fethi

Doğu Anadolu'da Osmanlı yönetimini pekiştirmek için Yavuz Sultan Selim, ilk olarak Bıyıklı Mehmet Paşa'yı yeni bir sınır sancağının beylerbeyliğine atadı. Paşa'ya kalan Safevî taraftarlarını ezme ve Anadolu'da Osmanlı yönetiminin dışında kalan toprakları fethetme görevi verildi. Büyük bir sefer sonunda kızılbaşların Sivas ile Erzurum arasındaki ulaşımı tehdit altında bulundurdukları Erzincan yakınlarındaki Kemah kalesi alındı. Osmanlıların bu çıkışına karşılık Dulkadir Beyliği, Memlûkler ve Safevîler yeni bir birlik kurdularsa da

hiçbiri açıkça hareket edemediği için Yavuz Sultan Selim müttefiklere tek tek karşı çıkacağı önemli bir kaleye sahip oldu. Önce içlerinde en küçüğü olan Dulkadir beyliğine saldırdı. Yavuz, düşman ordusunu Turnadağ'da yendi (12 Haziran 1515), hanedan üyeleri de ya idam edildiler ya da Osmanlı Yönetici Sınıfı içine karıştılar. Böylece Çaldıran zaferi Osmanlıların doğu Anadolu'daki egemenliklerini pekiştirmiş, Turnadağ zaferi de Kilikya'nın kesin denetimini ellerine vererek Memlûklere giden yolu açmıştı.

Yavuz Sultan Selim bundan sonra merkezi Diyarbakır olan ve kısmen Azerbaycan kısmen de Anadolu'da olup Fırat'a kadar uzanan Kürdistan'a yöneldi. Safevî egemenliğini kabul etmiş olan Sünnî Kürt beyleri Çaldıran savaşından sonra bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi. Yavuz, bunları fethe çalışmanın kendisine pahalıya malolacağını anladığı için Kürt beylerine parasal ve askerî yardımda bulundu. Bunlar da ona bağlanarak bölgede Osmanlı ve Sünnî propagandası yapmaya başladılar. Bu çabanın başında bir zamanlar Uzun Hasan'ın tarihçisi olan ve şimdi Çaldıran'dan beri Yavuz'un emrinde bulunan, Kürt gelenek ve duygularını çok iyi bilen İdris Bitlisî bulunuyordu. Kendisi Kürdistan valisi olarak atandı. Safevîlerin direnmesine rağmen İdris Bitlisî Diyarbekir ve Mardin'i alarak yeni eyaletin başkenti yaptı. İmparatorluğun başka yerlerinde kaldırılmış olmasına karşın vasal düzen burada yine yürürlüğe konuldu, Kürt beyleri sultanın egemenliğini tanıdılar, buna karşılık kendi bölgelerinde tam özerkliğe sahip ve babadan oğula geçen valilikleri aldılar. Kürtler için durum değişmemişti. Safevîlerin yerini Osmanlılar almış, Kürt beyleri de yine eskiden olduğu gibi özgür olmakta devam ediyorlardı.

Doğu Anadolu'nun fethi artık sultanın Anadolu'dan Kafkasya, Suriye ve İran'a açılan önemli stratejik geçitleri elinde bulundurmasını ve bu ülkelere sefer düzenleyip savunma hattı kurması olanağını sağlamıştı. Uluslararası ticaret yollarının elde bulundurulması, İran'ın ipeklilerinin ve Tebriz'den doğunun diğer ürünlerinin Halep ve Bursa'ya getirilmesi olanağı Osmanlı hazinesine yeni gelir kaynakları sağlamış, Yavuz Sultan Selim'e istediği zaman İran'ın Batı'yla zengin ipek ticaretini kesebilme olanağı vermiştir. Son olarak da, Yavuz Sultan Selim Memlûklerin Kafkasya'daki başlıca köle kaynaklarını keserek onları çeşitli yönlerden bu çok önemli zamanda baskı altında tutabiliyordu.

İç Reformlar

İdris Bitlisî Doğu'da uğraşırken Yavuz Sultan Selim de, hükümdarlığı sırasında pek seyrek yapabildiği bir işi yaparak bir süre İstanbul'da kalıp babasının hükümeti ve orduyu canlandırma işini devam ettiriyordu. Yönetim alanında yeni ceza yasaları koyarak, kadılara ve yöneticilere kararlarını uygulamak için yeterli olanaklar sağladı. Yavuz, imparatorluk ticaretini geliştirmek için çalışmış, Halep'in Memlûk valisi Hayır Bey'e uluslararası kervanlarını güneye

Mısır'a değil de kuzeye Anadolu'ya yöneltmesini söylemiş, Osmanlı dominyonlarının İran ve Mısır'la ticaretlerini kesmiştir. Yavuz Sultan Selim bu önlemlerinin başarılı olduğuna inandıktan sonra da yeni doğu seferine başlamak üzere İstanbul'dan yola çıkmıştır.

Arap Dünyasının Fethi

Yavuz Sultan Selim doğuda saldırgan politikasını yürütmeye karar vermişti, ancak önce kimin üzerine yürüyecekti? Hâlâ güçlü olan Safevîlerin mi yoksa hızla güçlerini kaybeden Memlûklerin mi? Memlûkler Portekizlilerin doğu denizlerinde dolaşmaya başlamalarından çok zarar görmüşlerdi. Portekiz 1502 yılında Hindistan'a yerleşmiş ve Hindistan ile Avrupa arasındaki bütün ticaretin kendi denetiminde olan Güney Afrika'dan dolaşan deniz yolundan yapılmasını zorlamaktaydı. 1507'de Aden Körfezinde Sokotra ve 1508'de Hürmüz'ün ele geçirilmesiyle bu ablukayı daha kesinlikle uygulamaya başlamışlar, Memlûk ekonomisi ile devlet hazinesinde sürekli bir bunalım yaratmışlardı. Şah İsmail henüz yeni eriştiği İran Körfezinin Avrupalıların tekeline alınmasını istemiyorsa da, Osmanlılara karşı kendisine destek olmaları karşılığında Portekiz gemilerine yardım yapmaya hazırdı. Yavuz buna Memlûklere silâh, barut, deniz malzemesi göndererek ve Memlûk Kızıl Deniz donanmasını yeniden yapmak üzere gemi ustaları ve denizciler vererek karşılık verdi (Ocak 1511). Ancak Memlûkler, haklı olarak, Yavuz'un imparatorluklarının korunmasını kendi çıkarları için istediğini düşünüyorlardı, bu yüzden Osmanlı-Safevî çatışmasında tarafsız kalmayı yeğlediler. Yavuz'un Memlûk topraklarını almak istemesinin stratejik bir nedeni de vardı: Kilikya limanlarının eline geçmesiyle İstanbul'dan Payas'a kadar bir deniz yolu kullanabileceğinden, Safevîlere karşı yapacağı seferlerde böylece ordularına daha kolay bir ikmal yolu açmış olacaktı.

Osmanlı ordusu 1516 baharında Anadolu'da ilerlemeye başladığında Kahire'de seferin nereye yöneleceği konusunda kuşku vardı: Safevîlere karşı Azerbaycan'a mı, yoksa Suriye'ye mi? Memlûkler büyük ordularını Fırat'ın ötesine Toroslara geçirdiler. Memlûk komutanlarının çoğu ve valiler bu hareketle Yavuz'u, kendilerinin hiç hazır olmadıkları bir savaşa sürükleyeceklerini düşünerek buna karşı çıktılar. İstanbul'la ilişkisi olan Halep valisi Hayır Bey önderliğinde bazı ileri gelen Memlûk büyükleri gizlice Sultan Selim'e haber gönderip eğer Suriye'yi işgal ederse yüksek mevki ve para karşılığında kendisine yardım edeceklerini bildirdirler. Yavuz'un ne yöne gitmeye karar veremediği anlaşılıyordu. Ancak Memlûk Sultanı Kansu Gavri'nin Anadolu'ya doğru ilerlediğini duyunca bu yeni tehlikenin Safevîlerden önce geldiğini anlamıştı.

Yavuz Sultan Selim'in ordusu 28 Temmuz 1516'da Malatya yakınlarında Memlûk topraklarına girdi. Osmanlıların Memlûk imparatorluğunu fetihleri şaşırtıcı bir hızla gerçekleşti. Önde gelen memurların kaçması ve Suriye halkı-

nın kaybeden tarafı tutmama eğilimleri yüzünden Memlûk direnişi kısa zamanda kırıldı. İki taraf arasında tek önemli savaş 24 Ağustos 1516'da Halep yakınlarında Merc-i Dabık'ta yapıldı. Osmanlı disiplin, silâh ve taktiği kolay bir zafer elde etti. Yavuz 28 Ağustos'ta Halep'i, 19 Eylül'de Hama'yı ve 27 Eylül'de Şam'ı alarak ve her üç yerde de bölge halkı ve valiler tarafından sevinçle karşılanarak Suriye'yi hızla aştı. Kansu Gavri Merc-i Dabık'ta öldü. Kahire'deki Memlûkler'in seçtikleri yeni sultan Tumanbay'ın (11 Ekim) Mısır'da yeni bir ordu kurma çabası ancak sınırlı bir başarıya ulaştı. Yavuz Sultan Selim Suriye'de ilerlerken Bedevî aşiret reisleri ile Müslüman olan ve olmayan dinî grupların başlarını birbirleriyle barıştırdı. İstanbul'un fethinden sonra Rum Ortodoks kilisesine özerk *millet*'leri verilmişti, şimdi de Ermeni Gregoryenlere Memlûklere karşı Osmanlıları desteklemeleri koşuluyla ayrı bir statü verildi, patrikleri sultana ve haleflerine bağlılık yemini etti.[8]

Osmanlı ordusu tüm ağır donanımı ve toplarıyla birlikte Sina Çölü'nü şaşırtıcı bir hızla beş günde geçti (11-16 Ocak 1517). Tumanbay yeni ordusunu Sina'dan Kahire'ye giden yolu tutan bir yere yerleştirmişti, ancak Yavuz orduyu kanadından çevirerek tek bir günde altetti (22 Ocak 1517), 25.000 kişi kayıp verdirtti. Yavuz Sultan Selim Kahire'yi hükümetin ve ekonomik yaşamın çalışan bir merkezi olarak hasar görmeden alma umuduyla direnmeden teslim olan bütün Memlûkleri affedeceğini ilân etti (25 Ocak 1517). Ancak Tumanbay ve komutanları gerilla direnişine kalktıklarından üç günlük çetin bir savaş sonunda kent kısmen yıkıldı ve binlerce kişi öldü. Memlûkler Delta'da ve Yukarı Mısır'da da direnişe devam ettiklerinden ülkenin tam olarak Osmanlı egemenliğine geçmesi bir süre daha gecikti. Tumanbay yakalanıp 13 Nisan 1517'de idam edildi. Bundan sonraki Memlûk direnişi yalnızca Yukarı Mısır'da görüldü. Memlûk hanedanının böylece ortadan kalkmasıyla Osmanlılar Mısır'da egemenliklerini kurmuş oldular. Başta gelen bedevi aşiret reisleri ile Mekke şerifi kendisine bağlılıklarını bildirdiler (3 Temmuz) ve böylece Yavuz yeni bir sefer gerekmeden İslâm dünyasının kutsal kentlerini ele geçirmiş oldu. Buna karşılık şerifi Cidde, Hicaz, Mekke ve Medine valisi olarak atadı ve bu şekilde halefleri için de bir örnek yaratmış oldu.

Bundan kısa bir süre sonra İskenderiye'ye gelen Osmanlı donanması Yavuz'un ordusunu Anadolu'ya geri götürmek için gereken malzemesini getirdi. Donanma, halife Mütevekkil ve 2.000 kadar Mısırlı tüccar, sanatkâr ve din büyüğü ile İstanbul'a geri döndü. Böylece İslâmiyetin eski merkezlerinin liderlerinin Osmanlı yönetimine girmesi ve geleneksel İslam kültürüne yeni bir canlılık verilmesi işlemi başlamış oldu. Arap ve İran devlet memurluklarında eğitilmiş kişiler şimdi Osmanlı yönetimine giriyorlar, yapısını ve işleyişini değiştiriyorlardı.

Donanma İstanbul'a döndükten kısa bir süre sonra, eski bir söylentiye göre, halife haklarını Yavuz Sultan Selim ile haleflerine devretti. Zamanın ta-

rihlerinde İstanbul ve Edirne'nin 'halifelik makamı' olarak belirtilmesi bu görüşü desteklemektedir. Ancak yine zamanın başka kaynaklarındaki kanıtlar Osmanlı ailesinin Peygamber ailesi ile gereken yasal akrabalık bağları olmaması nedeniyle ve Mütevekkil'in Kahire'ye dönüp 1543'e kadar halifelik görevlerine devam ettiği nedenlerine dayanarak bu düşünceyi reddetmektedirler. Osmanlılar Arap dünyasının fethinden sonra bir süre halife unvanını kullanmışlardır; ancak Müslüman hükümdarların önemli bir şey başardıktan sonra bu unvanı kullanmaları eski bir gelenektir. Yavuz Sultan Selim ile halefleri sultan ve 'Hadım-ül Haremeynüşşerifeyn' (Mekke ve Medine gibi kutsal iki yerin hizmetçisi) unvanlarından daha başka şeylerle anılmak isterlerdi. Halife kavramı, yalnızca İslâm dünyasındaki önemlerini belirtmek ve Müslüman dinini ve yasalarını yaymak ve savunmak hakkını göstermek için kullanılırdı. Osmanlı sultanları gazi geleneğini yaygınlaştırarak tüm İslâm dünyasının liderleri ve savunucuları olarak görevlerini vurgulamışlardı, şimdi de halifeliğin bu yeni yorumunu İslâm dünyasında Osmanlı egemenliğini yerleştirmek için kullanıyorlardı. Halifelik konusundaki gerçek Osmanlı iddiaları sadece zayıflık döneminde on sekizinci yüzyılda, özellikle Küçük Kaynarca Anlaşmasından sonra kullanılmıştır. Rusya bu dönemde sultanın Kırım'da Müslümanların halifesi olarak belirli dinî hakları devam ettirmesine izin vermiş, bu iddia Ruslar tarafından kabul edildiği halde İslâm bilginleri tarafından kabul edilmemiştir.

Yavuz Sultan Selim böylece atalarının kurdukları imparatorluğa büyük bir katkıda bulunmuş oluyordu. Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulan orduyu kullanarak, onun ve II. Bayezid'in stratejik ve idarî temellerinden yararlanarak Safevîler'i yenmiş, Osmanlı İmparatorluğuna klasik İslâm imparatorluklarının önemli bir parçasını katmıştı. Şimdi Safevîlerin yönetiminde yalnızca İran, Irak'ın bir parçası ve Maveraünnehir kalmış oluyordu.

İç Reformlar

Hem doğuda hem batıda barış sağlandığına göre Yavuz artık bir süre İstanbul'da, bundan sonraki adımları için, devleti ve orduyu yeni düzene sokabilirdi. Sultan Selim devşirme düzenini yaygınlaştırarak yeniçeri birliklerinin sayısını arttırdı. Sarayına aldığı gençleri yetiştirmek için Galatasaray'da yeni bir okul kurdu. Galata tepesinde okul için yeni binalar, bir cami, medrese, yatakhane ve mutfaklar yapıldı. Burası İslâm yaşamının bir merkezi ve eski İstanbul dışında ilk büyük çaplı Müslüman yerleşme alanıydı. Devşirme gençler için gayet hassas bir sınıflandırma ve eğitim düzeni kuruldu, bunların içinden en iyileri saray hizmetleri için alıkonulurlar, diğerleri kapıkulu köle ordusuna alınmadan önce eğitim görmek için Anadolu'ya gönderilirlerdi.

Yavuz Sultan Selim Osmanlı imparatorluğu başkentini de Edirne'den İstanbul'a taşımıştır. Tarihçiler, askerler, saray kadınları Topkapı Sarayına taşınmışlar, burası

çok kalabalıklaşınca Sirkeci ile Sarayburnu arasında kıyıda, sultanla gözdelerinin rahatlarını sağlamak için yeni bir küçük saray, 'Yalı Köşkü' yapılmıştır.

Sultan Bayezid'in Venedik zaferinden yararlanarak hem İspanya Habsburglarına hem Fransa'ya karşı batı Akdeniz'de yayılmak ve Osmanlı fetihlerinden önce Arap dünyasına gerçekten ciddî zararlar vermiş olan Portekiz'in doğu denizlerindeki ablukasını sona erdirme amacıyla yeni ve daha güçlü bir Osmanlı donanması yaratmak için büyük çabalara girildi. İstanbul Haliç'inde Kasımpaşa'da yeni büyük bir tersane kuruldu, Gelibolu ve Kadırga'daki eski tersaneler yeniden yapılıp genişletildi. Eldeki gemi ustaları ve denizcilerden başka Memlûk Kızıldeniz donanması kaptanı Selman Reis ile komutanları ve zanaatkarları da İstanbul'a gönderildiler (1518 Mayıs). Akdeniz ve Karadeniz kıyıları usta denizciler bulma amacıyla tarandı, Mısır' dan alınan fetih ganimetinin çoğu gemi yapımına ve denizci eğitim ve örgütlenmesine harcandı. Yavuz'un hükümdarlığının son yıllarında Osmanlıların yeni, modern ve iyi örgütlenmiş bir donanmaları vardı ve Akdeniz ile doğu denizlerinde çıkarları olan ülkelere korku salmaya başlamışlardı. Ancak bu donanmanın kullanımı Selim'in halefi Kanuni Sultan Süleyman'a kalmıştır.

Celâli İsyanlarının Başlaması

Sultan Selim'in son yıllarında karşılaştığı tek büyük askerî güçlük doğu Anadolu'daki Türkmenler arasında yeni huzursuzlukların doğmasıydı. Türkmenler merkezi hükümetin kendilerinin çok uzun zamandan beri bağımsız oldukları bölgelere kadar denetimini yayma çabalarından hoşnut değildiler. Belki de siyasal ayrılık isteklerinin belirtisi olan dinî inançları kendilerini, artık Osmanlı hanedanının temeli haline getirilmiş olan Sünnî İslâm inanç ve kurumlarını yayma çabalarına karşı çıkmaya götürmüştü. Yavuz'un Safevî taraftarlarını bastırmak için kullandığı kanlı yöntemler bu huzursuzluğu artırıştı. 1519 yılında Tokat yakınlarında, başında, Selim'in ağından kurtulup, sultan Mısır'dayken büyük bir taraftar kalabalığı toplamış olan Celâl adında bir Safevî vaizinin bulunduğu yeni bir göçebe isyanı çıktı. Mehdî olduğunu ilân eden Celâl, çevresine Yavuz'un vergilerinden yakınan kentlilerle çiftçileri de toplamıştı. Şah İsmail adını alarak 24 Nisan 1519'da ordusu yeniçeriler tarafından yok edilene kadar bir süre başarılı oldu. Ancak Celâl'in adı kaldı ve Anadolu'da bundan sonraki iki yüzyıl içindeki kıpırdanma hareketlerine hep Celâlî isyanları denildi.

Yavuz Sultan Selim 18 Temmuz 1520'de İstanbul'dan Edirne'ye doğru yola çıktı. Tarihçiler onun kesin niyeti hakkında kararsızdılar. Bazı kaynaklar sınır baskınlarının öcünü almak için Macaristan'a bir sefer düzenlemekte olduğunu, diğerleri ise Kıbrıs ya da Rodos'a veya Papanın hazırlamakta olduğu söylenilen yeni bir Haçlı donanmasına karşı bir deniz seferi hazırlamak istediğini kaydederler. Yola çıkmadan önce sırtındaki ağrılardan yakınıyordu.

Çorlu yakınlarında Sırt köyüne varınca daha ileri gidemedi. Ağır hastalandı ve bazı kaynaklar veba ya da kanser olarak belirtirlerse de şirpençeden 21 Eylül 1520'de öldü. Böylece İslâm tarihinin en büyük fatihlerinden birinin göz kamaştırıcı yaşamı sona ermiş oldu.

Osmanlı Görkemliliğinin Doruk Noktası: Kanunî Sultan Süleyman, 1520 -1566

Osmanlı hanedanında hiçbir şehzade, tahtı I. Sultan Süleyman'ın 1520' deki üstünlükleriyle devir alamamıştır. Saltanatta hak iddia edecek başka bir şehzade yoktu, çeşitli siyasal grupların iktidarı elde etmek için kullanabilecekleri başka bir aday yoktu. Yavuz, yeniçeri birliklerini de yeni sultana yönetici sınıfın bütün unsurlarını, o güne kadar ve o günden sonra görülmemiş bir çapta, denetim altına alabilecek bir güç aracı olarak bırakmıştı. II. Bayezid ve I. Selim'in fetihleri Sultan Süleyman'ı hem doğuda hem batıda rakipsiz bir stratejik durumla karşı karşıya getirmişti. Memlûkler tarih sahnesinden çekilmişlerdi. Safevîler ve Venedikliler sindirilmişlerdi. Tuna'nın kuzeyindeki başlıca rakip olarak daha tam gücüne kavuşmamış olan Habsburg İmparatorluğu Macaristan'ın yerini almaktaydı. Son çeyrek yüzyıl içinde kurulmuş olan donanma, Sultan Süleyman'a düşmanlarıyla karada olduğu gibi denizde de savaşacak güçlü bir silâh sağlamıştı. Sultan Selim'in halifeliği almasıyla yeni sultana büyük gelir kaynakları açılmış, bu yolla imparatorluğu, kendisine Avrupa'da *'Büyük Türk'* ve *'Muhteşem'* lâkaplarını verdirtecek olan bir refah ve görkem doruğuna yükseltmiştir. Sultan Süleyman, pek çok halklar, gelenekler ve uygarlıklardan yoğurulmuş bir devleti merkezîleştirerek, birleştirerek ve yasalara bağlayarak, tahtına bir yöneticilik niteliği de getirmiştir. Kendi halkı tarafından Kanunî olarak anılan Sultan Süleyman Osmanlı askerî liderlerinin en büyüklerinden biri olmuş, 13 büyük ve sayısız küçük seferde ordusunu yönetmiş, 10 yılını savaş alanlarında geçirmiş, pek az kişiye nasip olacak bir enerji ve yoğun bir çalışmayla seleflerinin kendisine bıraktığı sınırların çok ötelerine yayılan fetihler yapmıştır.

İç Reformlar

Sultan Süleyman hükümdarlığına, babasının zorba siyaseti yüzünden yabancılaşan uyruklarının bağlılıklarını kazanmak için adalet ve erdemi sağlama kampanyasıyla başlamıştı. Sultan Selim'in koyduğu İran'la ticaret yasağı halk tarafından hiç tutulmamış, İranlılar kadar Osmanlı tüccarları da büyük zararlar görmüşlerdi. Şimdi bu yasaklar sona erdi, el konulan mallar iade edildi ve tazminatlar ödendi. Azerbaycan ve Mısır'dan İstanbul'a getirilen zanaatkar ve aydınlara eğer isterlerse evlerine dönme izni verilmiş, ancak gösterilen çok ge-

niş özendirici önlemlerle de kalmaları sağlanmıştır. Sultan Süleyman, Yavuz Sultan Selim ve Fatih Sultan Mehmet'in şiddetli ve tek taraflı hareket olanaklarını sona erdiren bir yasalar düzeni kurmaya çalışmış, din ayrımı gözetmeksizin insanların canlarını, mallarını ve onurlarını korumaya önem vermiştir. Tahta çıktıktan bir gün sonra askerlerin sefer yürüyüşleri sırasında Osmanlı ya da düşman topraklarında aldıkları yiyeceklerin parasını ödemelerini emretmiştir. Vergiler, ödeme gücü gözönüne alınarak salınmış, seleflerinin özel vergileri, mala ve mülke el koyma yöntemleri yasaklanmıştır. Daha önce kurulan adalet düzeni genişletilmiş, mahkeme kararlarının ve yasaların uygulanmasını denetecek kolluk kuvvetleri kurulmuştur. Yönetimde de yeni bir düzenlemeye gidilmiş, halkın haklarının çiğnenmesinin ağır cezalara neden olacağı memurlara anlatılmıştır. Memuriyetten azil sultanın ya da devletin yüksek memurlarının kaprislerine değil artık geçerli nedenlere bağlıydı. Atamalarda, terfilerde önemli olan yalnızca yetenekti; yönetim işlerinde sarayın müdahalesi artık sona ermişti. Sultanın hizmetine yüzlerce hukukçu alınmıştı. Yıllar geçtikçe. Sultan Süleyman ister İstanbul'da ister seferde olsun, sultanın uyruklarının olduğu kadar yönetici sınıfın bütün üyelerinin de hak ve sorumluluklarını, hükümetin yapısını belirleyen ve kurumlaştıran yasalar çıkarılıyordu.

Çeşitli Seferler ve İç Sorunlar

Sultan Süleyman'ın yaşamının büyük bir bölümü, gerek zorunlu kaldığı, gerekse babasının bir dünya imparatorluğu kurma çabasını devam ettirmek istediği için, hep seferlerde geçmiştir. Sultan Süleyman'ın bu seferlerdeki en büyük başarılarından biri de aynı yıl içinde ayrı cephelerde çatışmalardan kaçınabilmesidir. Orduda kışları tımarlarına dönüp vergilerini toplayacak, adamlarını ve teçhizatlarını yenileyecek birlikler vardı. Her sefer, yeni baştan ilkbaharda İstanbul'dan başlardı. Pek seyrek olarak da sultan başkentten cepheye kadar yürümekten kurtulmak için kışı sahrada geçirirdi. İstanbul'dan sefere başlamak ihtiyacı gözönüne alınınca aynı yıl içinde hem doğuda hem batıda savaşmak olanaksızdı. Fakat girişim hep Sultan Süleyman'ın elinde olduğundan ve düşmanları kendisinden çok korktukları için çatışmayı başlatmaya cesaret edemediklerinden bu bir sorun olmaktan çıkmıştı. Ancak bu durum dolayısıyla bir doğuda bir batıda sefer açmak, böylece düşmanlarının güçlenmesine fırsat vermemek, askerî gücünü onlara unutturmamak zorundaydı.

Sultan Süleyman saltanatının ilk döneminde Avrupa'ya yönelmek isteğindeydi. Ancak önce tahta çıkmasının hemen ardından doğan çeşitli sorunlarla uğraşma zorunluğu çıkmıştı. Eski Memlûklerden, Sultan Selim'in hizmetine girmiş olan Sam Beylerbeyi Canbirdi Gazali yeni sultan Batı'da uğraşırken Mısır'ı alıp yeni bir Memlûk İmparatorluğu kurma sevdasına girmişti. Şam kolaylıkla isyancıların eline düşmüş, ancak Halep'in Osmanlı valisi bölgenin tımar güçleri-

ni toplayarak 1527 yılı sonunda isyancıları bastırabilmiştir. Bölgedeki Osmanlı egemenliğini pekiştirmek için eski Memlûk yönetim kurumları ve liderleri ortadan kaldırılmış, yerlerine Osmanlı tımar ve zeamet düzeni getirilmişti.

Sultan Süleyman'ın dikkatini çeken ikinci sorun da, Osmanlı denizi sayılan Akdeniz'de Hıristiyanlığın tehlikeli bir ileri kalesi olan Rodos adasıydı. Rodos korsanları yeni Arap topraklarından tahıl ve altın taşıyan gemileri basıyorlar, kutsal kentlere hacı götüren gemileri ele geçiriyorlar, böylece sultanın hazinesine ve prestijine de darbe indiriyorlardı. Sultan Süleyman siyasal nedenlere olduğu kadar stratejik nedenlere de dayanarak orta Avrupa'ya sefere çıkmadan Rodos'u etkisiz duruma getirmek zorundaydı. 1522 yazında uzun bir kuşatma başladı. Osmanlıların karşısında o zaman dünyada bilinen en güçlü kalelerden birinin ardında 60.000 savunucu bulunuyordu. Osmanlı saldırıları sürekli olarak püskürtülmekteydi, sonunda Şövalyelerin aldığı tutsaklar arasında bulunan ve Osmanlı ajanı olan Musevî ve Müslüman kadınları, sultanın askerlerinin kaleye girerek teslim almalarını sağladılar (20 Aralık 1522). Barış şartlarına göre ada sakinlerinden isteyenler adadan çıkabilirlerdi, Şövalyeler de silâhlarını ve diğer mallarını alabileceklerdi. Kalanlar beş yıl süreyle vergiden bağışık olacak, sultanın diğer dominyonlarındaki din özgürlüğüne sahip bulunacaklardı. Bu yüzden adadan çok az kişi çıktı. Şövalyeler papalık gemileriyle Malta'ya taşındılar. Burasını tahkim ederek orta Akdeniz'de Müslüman aleyhtarı hareketlerin merkezi haline getirdiler. Ancak Rodos'un Osmanlı eline geçmesiyle doğu Akdeniz artık güvence içindeydi.

Bu anlaşmanın hemen ardından Mısır'da ciddî bir isyan patlak verince Sultan Süleyman'ın Batı'ya yönelmesi yine ertelendi. Suriye'de olduğu gibi eski Memlûkler sultanın yokluğundan yararlanarak bağımsızlık elde etmeye çalışıyorlardı. Ancak Mısır'daki durum daha değişikti: Ülkenin ilk Osmanlı valisi olan Hayır Bey 1522 Ekiminde ölene kadar sultana bağlı kalmıştı. Ancak yerine bir Osmanlı memuru olan Arnavut Ahmet Paşa atanınca (20 Ağustos 1523) Memlûkler başkaldırma için aradıkları lidere kavuşmuş oldular. Arnavut Ahmet Paşa vezir-i azam olarak atanmaması yüzünden sultana kırgındı. Kısa bir sürede sultanın çıkarlarını temsil etmek üzere Mısır'da bırakılan yeniçeri garnizonunun komutanlıklarına kendi adamlarını getirdi. Sultan Selim'in valiyi denetlemek üzere orada bıraktığı Osmanlı malî ve idarî memurluklarına da Memlûkler atandı. Hazine adına aylıklı Osmanlı vergi memurları tarafından yönetilen toprak vergi gelirleri, tımar ve zeametlere dönüştürülüp Memlûk ileri gelenlerine dağıtıldı. 1524 yılı Ocak ayında Arnavut Ahmet Paşa sultana karşı açıkça isyan etti. Kendisini Mısır sultanı olarak ilân edip sikke kestirdi, adına hutbe okuttu. Ancak Kahire'deki yeniçeri garnizonu isyancılara karşı direndi. Kısa bir sürede Arnavut Ahmet'in zorba yönetimi halkı ve ülkenin ileri gelenlerini bezdirdi, İstanbul'daki Osmanlılar harekete geçemeden 1525 yılında bölgesel bir isyanda Arnavut Ahmet öldürüldü.

Sultan Süleyman bunun üzerine Sadrazam İbrahim Paşa'yı gelecekte bir daha böyle bir ayaklanmanın olmaması için idarî düzeni değiştirmek üzere yeni bir seferle Mısır'a gönderdi. İbrahim Paşa iki politika izledi:

Bir yandan Sultanın otoritesine karşı çıkan herkesi acımasızca sindirdi; idam edilen, ya da imparatorluğun başka yerlerinde görevlere atanan son Memlûkler gibi, ayaklanmada yeniden bağımsızlıklarına kavuşmaya çalışmış olan bedevi kabilelerinden birçoğu da bunlara dahildi. Diğer yandan da, Sultan Süleyman'ın başka yerlerde yapılmasında ısrar ettiği aynı adalet ideallerini uygulayarak burada da Osmanlı yönetimi için halkın desteğini kazanmaya çalıştı. Fetih ya da isyan sırasında malları ellerinden alınanlara tazminat verildi. Borçlarından dolayı hapsedilen yoksullar serbest bırakıldı, özel borçları hazine tarafından ödendi. Fetih sırasında ve fetihten sonra bozulan ve yıkılan binalar ve su yolları onarıldı, ülke boyunca normal yaşamı ve ekonomik çalışmayı yerine getirme çabaları başlatıldı. Çiftçilerin toprağa dönmelerini sağlamak için vergi bağışıklıkları tanındı. Sultanın kendi mülkünden kültür ve yardım kurumları kurularak vakıflara dönüştürüldü. Ve son olarak da, gelecekteki isyanları önlemek için İbrahim Paşa, Sultan Selim'in tüm gücün valinin elinde toplanması politikası yerine yeni ve karmaşık bir denetim ve denge mekanizması oluşturdu. Bütün eyalet valinin iltizamı haline dönüştürüldü, vali her yıl İstanbul'a belirli bir para gönderecek, Mısır'dan yıllık Hac için Osmanlıların yükümlü oldukları miktarı kutsal kentler için ödedikten sonra, kalanını kâr olarak kendisinde tutacaktı. Kendisini denetleyecek olan defterdar, müftü ve garnizon komutanı İstanbul tarafından atanıp yalnızca İstanbul'a karşı sorumluydular ve hem valiyi hem birbirlerini denetim altında tutarak sultanın yasalarının ve halkının haklarının çiğnenmemesini sağlarlardı. Mısır'ın gelirinin büyük bir bölümünün İstanbul'a nakit ya da mal olarak gönderilmesinin sağlanması için, tarımsal ya da kentsel kaynaklardan ülkenin bütün vergi gelirleri tımarlar ile değil de mültezimler tarafından toplanırdı, böylece vergi toplayıcılar belirli bir bölümü yıllık vergi olarak hazineye verdikten sonra üstünü kâr olarak kendileri için alakoyarlardı.

Yeniçeriler başta olmak üzere Osmanlı askerî birlikleri ülkenin güvenliğini sağlamak için Mısır'da bırakılmıştı. Ancak bunların iltizamlara sahip olmaları ya da bunları işletmeleri yasaktı. Böylece bunlar kendilerinin hazineden alacakları aylıklara bağlı kalacaklardı. Eyaleti bölgeden bir sınıfın ele geçirmemesi için Osmanlı yönetici sınıfına girecek bir Mısırlının Mısır'da hizmet görememesi öngörülmüştü. Sultanın egemenliğini kabul eden Memlûkler imparatorluğun başka bir yerinde görev alabilirlerdi, ayrıca eyalette hiçbir Osmanlı memuru iki yıldan fazla hizmet göremezdi. Mısır'da İbrahim Paşa'nın kurduğu eyalet yapısı öylesine başarılı olmuştu ki, daha sonraki yıllarda bu düzen imparatorluğun bütün diğer feodal yönetimli olmayan eyaletlerine yayılmıştı.

Bu arada İbrahim Paşa'nın sadrazam olması Osmanlı yönetici sınıfının politikasında temel bir değişikliği vurguluyordu. Frenk İbrahim adıyla da anılan

İbrahim Paşa, II. Bayezid zamanında İtalya'da Parga kentinden bir baskın sırasında kaçırılıp Osmanlı yönetimi içine daha küçük yaşlarda girmişti. Türk selefi Pirî Mehmet Paşa' nın yerine geçmesi devşirme sınıfının eski Türk soyluları üzerindeki son zaferini belirlemektedir. Türk soylularının üyeleri Anadolu'daki malikânelerine çekilmek zorunda kalıp da burada İstanbul hükümetine Karşı komplolar kurarak, yüzyılın sonlarına doğru hanedanı gerçekten sarsacak olan Celâli isyanlarına katkıda bulunurlarken devşirme sınıfından olanlar da devletin önemli mevkilerinin giderek daha büyük bir bölümünü ele geçirmişlerdi. Ancak artık devşirme hizbi ile eski Türk soyluları ve bunların soyundan olanların arasındaki eski ayrım da bir değişikliğe uğramıştı: Şimdi sultana hizmet eden Türkler ve Müslümanlar arasında, Türk kadınlarıyla evlenmeleri ve eğitimleri sonucunda kendilerini devşirmelerin karşısında gören devşirme soyundan gelen pek çok kimse bulunuyordu.

Artık Türk soylularının meydan okumasından kurtulan devşirmeler, sınıfları yerine kendileri için güç ve servet kazanmak isteyen tek tek liderlerin oluşturduğu politik gruplara bölünmüşlerdi. Bu durumdan oluşan güç çatışmasına, sultanın annesi de karışmaktaydı. Hafsa Sultan ve haremdeki diğer kadınlar kendi çocuklarının tahta aday olmalarını sağlamak ve sultan ile hükümet üzerinde etkili olabilmek için hiziplerin biri ya da diğeri ile işbirliği yapmaya başladılar. İbrahim Paşa'nın başarılı oluşunun nedeni sultanın Kırım Tatarları tarafından Galiçya'da tutsak alınmış Rus asıllı eşi Roxelana (Hürrem Sultan)'ın yardımı ve Arnavut Ahmet Paşa'yla birlikte başında bulunduğu hizbin komplolarına bağlanabilir. Hürrem Sultan'ın katkısı, askerî zaferleri nedeniyle genç sultanı etkisi altına almaya başlamış olan son Türk sadrazamı Pirî Mehmet Paşa'dan Sultan Süleyman'ın kuşkulanmasını sağlamak olmuştur. Daha önce görüldüğü gibi İbrahim Paşa'nın zaferinden sonra Arnavut Ahmet Paşa Mısır'a atanmış ve orada sultana isyan etmişti. Bu durum devşirmelerin bir sınıf olarak zaferinden çok Osmanlı düzeninin siyasal hiziplerin ve harem kadınlarının egemenliği altına girmesi sürecinin başlangıcını belirler. Bundan sonra sultanlar da, güçlerini hükümdarın ve imparatorluğun yararı yerine kendi çıkarları için kullanmaya başlayan sadrazamlarına giderek daha çok dayanmaya başlamışlardır. İbrahim Paşa'ya yeni mevkiler ve gelir kaynakları verilmiş, kendisi imparatorluğun en güçlü ikinci adamı olmuştur. I. Selim'in kızı Hatice Sultanla evlenmesi, kendisinin ve on altıncı yüzyılın ortalarında sultanları etkisi altına alan haleflerinin sahip oldukları prestiji göstermektedir.

Birinci Macaristan Seferi

Sultan Süleyman'ın Avrupa'daki ilk hedefi Macaristan'dı. Başlarda bağımsız bir krallık, sonraları Habsburg'lara karşı özerk bir vasal olan Macaristan son olarak Osmanlı İmparatorluğuna ilhak edilmiş, Osmanlılar ve Habsburg'lar doğrudan doğruya sınırdaş olmuşlardı. II. Lajos'un hükümdarlığındaki Macaris-

tan krallığı, kralın yeteneksizliği ve kötülüğü, Habsburg'larla aile bağları konusunda iç bölünme, ve derebeylerinin gerek kral gerekse köylüler üzerinde emel beslemeleri yüzünden epey güçten düşmüştü. Erdel prensi Zapolya hem krala hem Habsburg etkisine karşı çıkan küçük soyluların ulusal hareketine başkanlık etti, baskı altında ezilen köylüler de kurulu düzene karşı olan hoşnutsuzluklarını belirtmek için yeni Protestan hareketine katıldılar. II. Lajos'un kızkardeşi Anna'nın İmparator V. Charles'ın kardeşi ve Avusturya'daki ajanı Arşidük I. Ferdinand'la evlenmesi imparatora Macar tahtında hak iddia fırsatı verdiğinden Habsburg'lar bir süre sonra Osmanlılarla doğrudan doğruya çatışmaya gireceklerdi.

Sultan Süleyman'ın Avrupa'daki ilk seferleri Sırbistan ve Bosna'da, Drava ile Tuna nehirlerinin güney kıyılarında kalmış son Hıristiyan topraklarını da elde etmeye yönelikti. Böylece ileride kuzeyede yapılacak fetihlere yol açılmış oluyordu. Bu bölgelerden en önemlisi olan Belgrad kalesi 8 Ağustos 1520'de kuşatılarak alınınca Hıristiyan Avrupa'nın Tuna savunma hattı yarılmış oldu ve Sırbistan'ın son kalan bölümü de Osmanlıların eline geçti. Sabatz (Böğürdelen) şimdi yeni örgütlenmiş Müslüman sınır sancağının merkezi olmuş ve bir grup akıncı Habsburg Avusturya'sına baskınlar yapmak üzere buraya yerleşmişlerdi, I. Ferdinand da kendi sınır savaş birliklerini örgütleyerek Hırvat ve Bosnalıların Habsburg işgali ve desteğini istemelerini sağladı. Bu ülkelerin egemenlik hakları artık ancak resmen tanınıyordu. Papa da Osmanlılara karşı genel bir Avrupa desteği sağladıysa da, Sultan Süleyman bir kere daha Venedik ile Ragusa'yı bunlardan ayırdı ve onlara yeni ticarî ayrıcalıklar tanıyarak donanmalarını Hıristiyan koalisyonu dışında tutmalarını sağladı. Habsburglarla o sırada I. François'nın başında bulunduğu Fransa arasındaki çekişme Osmanlılara karşı Hıristiyan birliğini daha da sarstı; Habsburglar, papa ve İngiltere arasındaki Fransız aleyhtarı ittifakı, Fransızların Osmanlı desteğini aramalarına yol açtı. I. François'nın V. Charles tarafından yenilgiye uğratılıp tutsak edilmesi ve arkasından da İtalya ve İspanya'daki topraklarının V. Charles'a teslim olması Fransa'yı sultanla dostluğa itmiş ve Habsburg'lara karşı güneyden bir Osmanlı saldırısını teşvik etmiştir.

Doğudaki iç durumlardaki karışıklıklar yüzünden Osmanlıların Macaristan seferi 1526 yılının ilkbaharına ertelenmişti. Derebeylerinin, kralı güçlendirmek istememesi ve Osmanlılarla savaşmakla ülkedeki Katolik ve Habsburg unsurlarını güçlendirmekten korkan, Zapolyo'nın önderliğindeki küçük soyluların büyük bir kısmının orduyu terk etmesiyle Macarların seferberliği çok yavaş gelişiyordu. Sonunda Sultan Süleyman'ın ordularıyla Buda'nın güneyinde, Tuna'nın sağ kıyısında Mohaç ovasında karşılaştılar (29 Ağustos, 1526). Lajos'un kötü örgütlenmiş ve dağınık kuvvetleri, zamanın en güçlü askerî kuvvetiyle, özellikle sultanın topçusuyla, boy ölçüşebilecek yetenekte değildi. Yenilen ordu Tuna'ya doğru kaçarken kral ve adamlarından çoğu öldürüldü. 10 gün sonra Buda ve Peşte de düştü. Osmanlılar, kuzey ve batıda Habsburg'lar elinde kalan bir bölüm dışında tüm ülkeyi işgal ettiler. Doğu'da ken-

disini bekleyen sorunlar yüzünden tam bir işgal ve ilhaka kalkışmayan Sultan Süleyman, Zapolya ile arkadaşlarının Osmanlı egemenliğini tanımak ve vergi vermek karşılığında ülkenin denetimini ellerinde bulundurma isteklerini kabul etti (24 Eylül 1526). Osmanlı garnizonları ancak birkaç yerde bırakıldıysa da Bosna'daki Macar topraklarını alarak Hırvatistan ve Slovenya'daki Habsburg topraklarına yeni baskınlar düzenleme olanağını ellerinde tuttular. Fakat Osmanlı ordusunun büyük bir bölümü Sultan'la birlikte dönerek Macaristan'ı kendi doğal yönetimine terk etti.

Anadolu'da İsyanlar, 1526 -1528

Anadolu'da Türkmenler vali Ferhad Paşa'nın doğrudan doğruya denetimi getirmek ve kendilerinin özerkliklerini sona erdirmek çabasına karşı çıkıyorlardı. Şah İsmail'in son yıllarında kesilmiş olup ve şimdi sultanın Macaristan seferinden yararlanmak isteyen oğlu Tahmasp'ın zamanında yeniden canlandırılan Safevî propagandası bölge halkının hoşnutsuzluğunu körüklemekteydi. Ayrıca İstanbul'daki devşirme zaferi ve bunun sonucunda Türk soylularının büyük çoğunluğunun Anadolu'ya dönmesi Celâli hareketine tam bir Türk niteliği vermiş, İstanbul'daki devşirme egemenliğine karşı çıkışı vurgulamıştır. İlk büyük Celâli isyanı Bozok'ta görüldü. Burada Türkmen göçebe aşiretleri, düzenli bir tımar ve vergi sistemi kurulmasında ilk adım olarak kadastro yazımı yapılmasına çalışan sancakbeyinin çabalarına karşı çıkan Baba Zünnun adındaki bir Safevî vaizinin emrine girdiler (28 Ağustos 1526). Bu ayaklanma bölgenin feodal güçlerince bastırıldı, ancak 1526'nın son ve 1527'nin ilk aylarında Kilikya ve Orta Anadolu'da bir dizi Celâlî ayaklanması görüldü. Bunlardan en önemlisinin başında olan ve Hacı Bektaş'ın soyundan geldiğini ileri süren Kalender Çelebi büyük bir grup Türkmeni de ayaklandırdı. Dulkadir hanedanının baskısından yakınan Elbistanlı Türkmenlerle Ferhad Paşa'nın kötü yönetiminde ezilen Türkmen kentlileri de kendisine katıldılar. Sultan Süleyman özellikle bu başkaldırı üzerine Anadolu'ya dönmüştü. Karaman valisi ile ileri gelen sancakbeyleri öldürüldüler (8 Haziran, 1527). İbrahim Paşa yaşayan Dulkadir beylerine topraklarını iade edip Türkmen aşiret beylerine tam bağımsızlık tanıdıktan sonradır ki, Elbistan bölgesinde isyancıların desteklenmesini önledi ve bundan sonra Osmanlılar Kalender Çelebi'yi yenip öldürdüler (22 Haziran 1527) ve ordusunu dağıttılar.

İkinci Macaristan Seferi, 1527-1529

Bu sırada Habsburg'lar Sultan Süleyman'ın Macaristan'da kurmuş olduğu düzeni bozdular. Kalender isyanı bastırıldıktan hemen sonra sultan yeni bir sefere çıkmak zorunda kaldı. Tokay'da toplanan kurultayda (26 Eylül 1527)

soyluların çoğu tarafından Macar kralı olarak Zapolya seçilmişti. V. Charles Fransa ile ikinci savaşını (1527-1529) sürdürmekte olduğundan ve Ferdinand da Avusturya ile Bohemya'da egemenliğini kurup Reform Hareketinin yayılmasını önlemeye çalıştığından, Habsburg'lar bir süre hiçbir şey yapmadılar. Ancak kendilerini destekleyen Macar soyluları onları, Zapolya Erdel'de uğraşırken, Macaristan'ın kuzey ve batı bölümlerini işgale kandırdılar. Zapolya, Leh kralı I. Sigismund'dan yardım istedi. Ancak Leh kırsal orta sınıfı Macar milliyetçilerini tutuyorlarsa da, büyük soylular aralarında bölünmüş olduklarından Sigismund'u uzlaşmaya zorladılar. Bu durum, Ferdinand'ın Zapolya'yı 26 Eylül 1527'de Tokay'da yenmesini, ülkenin büyük bir bölümünü işgal etmesini ve 17 Aralık'ta eski Macar başkenti Bratislava/Pressburg'da krallığını ilân etmesini sağladı. Ne var ki, Osmanlı garnizonları onun güneye ve Bosna' ya inmesini engelliyordu.

Macar işgaline tepki olarak Zapolya, 28 Şubat 1528'de Osmanlılarla bir anlaşma yaparak Ferdinand'ı kovmak üzere yeni bir sefer açılmasını sağlamak için sultanın hükümdarlığına bağımlı olmayı yeniden kabul etti. Sultan Süleyman ülkeyi işgal ve yönetim için gerekecek asker ve kaynak kullanma yerine Zapolya'nın yönetiminde özerk bir Macaristan'ı Habsburg'lar ile arasında tampon bir devlet olarak bırakmanın daha iyi olacağını düşünüyordu. Sonunda 1528 yazından başlayarak Macaristan ikinci kez işgal edildi. Sultan Süleyman Buda'yı (3 Eylül 1529) ve ülkenin geri kalanını pek bir güçlükle karşılaşmadan işgal etti. Sonra Habsburg başkentini ele geçirmeyi umarak ya da hiç olmazsa Ferdinand'ın uzun bir süre Macaristan'ı tehdit edememesi için Avusturya askerî düzenini dağıtmayı amaçlayarak ilk Viyana kuşatmasına girişti (27 Eylül-15 Ekim 1529). Ancak mevsim çok geçti. Kışın erken gelmesi nedeniyle yeterli ikmal ve cephane sağlayamadılar. Bu sırada Charles da, François ile Cambrai'de 3 Ağustos 1529'da barış yapıp destek göndermişti. Viyana varoşlarına girilmiş, surlar yer yer yıkılmıştı. Ferdinand ile maiyeti kaçtıktan çok sonra bile Viyana kenti dayandı. Sultanın Buda'yı yağmalamalarına izin vermemesi yüzünden mutsuz olan yeniçeriler huzursuzdular. Türk akıncıları Alpleri aşarak güney Almanya'ya girdiler, Bavyera'da Ratibon'a ve Bohemya'da Brunn'a (Brno) yaklaştılar. Avrupa panik içindeydi. Sultan biraz daha dayanabilseydi birlikleri Viyana'ya girebilir ve kışı orada geçirdikten sonra daha ileri gidebilirlerdi. Ancak karşılaştığı güçlükler Sultan Süleyman'ı kış için İstanbul'a dönmek zorunda bırakmıştı. Kuşatma kaldırıldı ve Viyana böylece Hıristiyan dünyasının elinden gitmemiş oldu.

Osmanlıların orta Avrupa'ya girmek için bu ilk çabaları böylece semeresiz kalmıştı. Günün ikmal ve ulaşım durumu gözönüne alınınca Osmanlılar, tımar orduları memleketlerine gönderilmek zorunda kalındığı için İstanbul'da kışlamak gereğinin duyulduğu bu durumda Batı'ya doğru yayılmalarının sınırına varmış oluyorlardı. Ancak Viyana kuşatmasının önemli sonuçları olmuştur:

Bunlardan birincisi, Osmanlılar Macaristan'ı elde etmişler, Zapolya ile yeni bir vasal ilişkisine girmişlerdir. İkinci olarak da, Avusturya ile kuzey Macaristan öylesine harap olmuştur ki, başarılı bir karşı saldırı olanağı kalmamıştır. Üçüncüsü de, yerleşik düzen daha da güçlenmiş. Macaristan'ın kuzey ve batı sınır bölgelerinde Habsburg egemenliği sürerken ülkenin diğer bölgeleri özerk bir yönetime geçmiş ve böylece güney ve kuzeydeki süper güçlerin arasında bir tampon bölge olmuştur.

Üçüncü Macar Seferi, 1532

Bu noktada artık iki taraf da çatışmayı sürdürmek istemiyorlardı. Viyana önündeki Müslüman tehlikesi batı Avrupa'yı yeni bir Haçlı Seferini düşünmeye zorlamıştı. I. François bile ortak bir sefer için V. Charles ile anlaşmaya söz vermişti. Ama şimdi geçirdiği acı deney yüzünden duraksayan Ferdinand oldu. Charles da ne papanın ne de I. François'nın kendisinin kuzey İtalya'daki hak iddialarını desteklemeyeceklerini anlayınca bu düşünceyi pek savunamadı. Habsburg liderleri savunmalarını pekiştirmek ve Reformun getirdiği güçlükleri ortadan kaldırmak istiyorlardı. Sultan Süleyman da tahta çıktığı zaman önerdiği adalet düzenini kurmaya zaman ayırabilmek için bir süre sefere çıkmak istememekteydi. Ancak Ferdinand'ın sürekli olarak Macar krallığında iddiaları ve Buda'nın Habsburg'lar tarafından yeniden kuşatılması (23 Aralık 1530), Sultan Süleyman'da hem Macaristan'daki durumu düzeltmek için hem de Alman İmparatorluğunu da ortadan kaldırmak ve Osmanlı sultanının dünyanın tek hükümdarı olduğunu herkese kesin olarak belirtmek için yeni bir sefere çıkılması gerektiği düşüncesini oluşturmuştu.

Macaristan'da tez kazanılmış bir zaferi izleyen son anda alınmış ani bir kararla rastgele Viyana kapılarına kadar uzanan 1529 yılındaki seferin aksine, 1532 seferi bilinçli olarak orta Avrupa'yı hedef alıyordu. Sultan Süleyman Temmuz ve Ağustos'ta Macaristan'dan geçerek 300.000 kişilik büyük bir ordu topladı. Raab nehrini aşarak Avusturya'ya girdi ve Habsburg ordusunu savaşa zorlamak amacıyla her tarafa akıncılar gönderdi. Ancak düşman ordusunu bulamadı, Viyana'nın 100 kilometre güneydoğusundaki küçük Guns (Koeszegh) kalesi uzun süre direnince çok geç kalmış olduğu için, seferi hedefine varamadan terk etti. Sultan Süleyman akıncılarını Avusturya içlerine gönderdi. Habsburg'ları savaşa çekmek için bunlar her tarafı yakıp yıktılar ama düşmanı ortaya çıkaramadılar. Sultan kış yaklaştığı için Macaristan'a döndü, İstanbul'a dönmeden önce de akıncılarını Drava boyunca ve Hırvatistan ve Slovenya'da Avusturya sınır bölgelerine gönderdi.

Üçüncü Macar seferinin de böylece kesin bir sonucu olmamıştı. Habsburg'lar yenilmemişlerdi. Ferdinand, sultanın ordusu çekilir çekilmez, güney Avusturya ile kuzey ve batı Macaristan'ı yeniden işgal etmeye hazırdı. Zapolya'nın karşısın-

daki tehlike yok edilmemişti. Sultan Süleyman bu yeni seferiyle Avusturya ve Avrupa'yı ürkütmüş, desteklerine sahip olmak için Charles'ın Almanya'daki Protestanlara ödünler vermesine neden olmuştu. Batı Avrupa'da Luterci hareketin yaşaması ve yayılmasında bu çok önemli bir unsurdur. Ayrıca bu Macar seferinde Sultan Süleyman günün var olan ulaşım ve savaş koşullarıyla bu tür büyük çapta harekâtın ona yeni topraklar sağlayamayacağını gördü. Bu yüzden Lehistan'ın aracılık ettiği barışa razı oldu. Ferdinand, sultanı 'baba ve metbu' olarak tanıdı, sadrazamı 'kardeş' ve kendisiyle eş rütbede kabul etti, ilk Osmanlı fethinden beri sahip olduğu sınır bölgeleri dışındaki Macar toprakları üzerinde egemenlik iddialarından vazgeçti. Bunlara karşılık Osmanlı hükümdarına yıllık belirli bir vergi ödeyecekti. Sultan Süleyman Macaristan'daki temel hedeflerini ele geçirmişti; ülkeyi fethedip ilhak etmemiş, ama gelecekteki bir Habsburg yayılma olasılığına karşı tampon olarak dost bir vasalin başa geçmesini sağlamıştı (Haziran 1533).

1533 barışının ardından her iki yanda da yeni sınır garnizonları örgütlenerek Osmanlılarla Habsburg'lar arasında nisbeten sakin bir geleceğin sınırının temeli atılmış oldu. Avusturya tarafında bir dizi tahkim edilmiş köy, sur ve gözetleme kuleleri yapılarak buralara, kendilerine pek güvenilemeyen yöre soylularına bağlı olacak yerde Viyana'nın gözetim ve denetiminde olan gruplar iskân edildiler ve paralı askerlerle korundular. Osmanlı tarafında da, derbent adı verilen sınır bölgeleri kurularak Tuna'ya Müslümanların kâfir dünyasına karşı harekete geçtikleri eski yüzyılların o çok düzenli çalışmış olan sistemi getirildi. Burada sınır, her biri sancakbeyinin askerî ve idarî denetiminde olan sancaklara bölünüyordu. Bunlar da tımarlara bölünüyor, tımar sahipleri gelirleriyle akıncılar ve sipahiler besliyorlardı. Fakat sipahilerin yerleşip kendi tımar topraklarını yönettikleri düzenli tımar bölgelerinin aksine, buradakiler bir arada Buda, Temeşvar, Belgrad, Gran gibi tahkim edilmiş başlıca kentlerde oturuyorlar toprakları da genellikle emekli yeniçeriler ve böyle yerleşip oturarak yaşamayı yeğleyen ücretli askerler tarafından korunuyordu.

Mezopotamya'nın Fethi

1533'te yapılan barışlarla Kanunî hemen hemen on yıl süreyle Avrupa'da savaşa girmekten kurtulmuştu. Şimdi artık Safevîler ve Anadolu ile yeniden uğraşabilir, doğu denizlerinde Portekizlilerin, batı Akdenizde Habsburg'ların meydan okumalarına karşı koyabilmek için yeni bir donanma yapabilir, imparatorluğunun siyasal ve idarî sorunlarını kendisi çözüme kavuşturabilirdi.

Bunların içinde en acil olan, Şah Tahmasp İran'da kendi merkezî hükümetini kurmaya çalışırken bile Anadolu'da Türkmen ayaklanmalarını kışkırtan Safevîlere karşı olan gecikmiş seferiydi. Kürdistan Çaldıran'dan sonra fethedildiği halde, orta ve güney İran, Bağdad ve Basra da içinde olmak üzere, Safevî elinde kalmıştı ve Abbasî halifeliğinin yurdu olan topraklarda şimdi Sün-

nîliğin yerini Şiîliğin almasına çalışılıyordu. Yeni doktrinleri kabul etmeyen Sünnî din adamları öldürülüyor, Sünnî mescid ve türbeleri yıkılıyor, Ebu Hanife ve Abdül-Kadir Geylanî gibi kutsal sayılan kişilerin türbeleri bile esirgenmiyordu. Sünnî bilim adamları öldürülmekte, büyük camilerde Şiî törenleri düzenlenmekteydi. Çok yaygın olmamakla birlikte Şiîliği seçenler olmakta, Sünnî olarak kalanlar cezalandırılmaktaydı. Sünnî Müslüman dünyasının lideri olarak Kanunî bütün bunlara kayıtsız kalamazdı. Ayrıca, saldırıya geçmek için yeni ekonomik nedenler de vardı. Safevîlerin İran ve Irak'ı denetim altında tutmaları Uzakdoğu ile Avrupa arasındaki kara ticaretini aksatmış, doğu denizlerinin Portekiz denetiminde olması da, şimdi Osmanlıların denetiminde olan Ortadoğu'dan geçen eski Doğu-Batı ticaret yollarının genel abluka altında bulunmasına katkıda bulunmuştu.

Avusturya ile barış imzalanmasından üç ay sonra Sadrazam İbrahim Paşa seferber edebildiği ordunun başında Kürdistan'a doğru yola çıkmıştı (Ekim 1533). Sultan Süleyman da geride kalmış, ordunun diğer kısmını örgütleyerek en kısa zamanda doğuya getirecekti. İbrahim Paşa Azerbaycan'ın işgalinin birinci adımı olarak Erzurum ile Van Gölü arasındaki bölgeyi ele geçirdi, yörenin Kürt beylerinin bağımsızlıklarına dokunmadı. Safevîleri yenmek amacında olan Kanunî orta İran'a girerek 13 Ekim'de Sultaniye'ye vardı. Ancak Şah Tahmasp toprak vermeyi savaşa girmeğe yeğ tutuyordu. Kış koşulları altında İranlıları kovalamanın sonuçlarından çekinen Kanunî iklimin daha uygun olduğu Irak'a yöneldi. Zagros dağlarını aşarak Kasım ve Aralık aylarında önemli bir direnişle karşılaşmadan Bağdad'ı ve Irak'ın geri kalan topraklarını aldı. Ordusu Bağdad'a yaklaşırken Sünnî din büyükleri halkı ayaklandırarak kendilerini baskı altında tutan Şiî asker ve din adamlarını öldürdüler. Bir süre için Basra da içinde olmak üzere güney Irak yöresel bir Arap bedevi hanedanının elinde kaldıysa da, 1538'de orası da fethedilerek Osmanlı egemenliği İran Körfezine kadar yayılmış oldu. Safevîlerin Suriye'ye yayılmaları tehlikesi sona erdirilmişti. Eski halifelerin toprakları artık sultanın dominyonları arasına katılmış, Sünnî inanç Şiîlik tehlikesinden kurtarılmış, Sultan Süleyman'ın İslâm dünyasındaki üstünlüğü kanıtlanmıştı.

Kanunî Sultan Süleyman kışın geri kalan bölümünü Bağdat'ta geçirerek Safevîler tarafından bozulan Sünnî kurumlarını yeniden kurdu ve yeni fethedilen bölgelerde Osmanlı idarî ve vergi düzenini yerleştirdi. Azerbaycan birkaç kere el değiştirdiği halde Kanunî, Şah Tahmasp'ı açık bir savaşa zorlayamamıştı. Safevîlerin Azerbaycan'ı yeniden işgal etmelerine göz yumdu. Ancak bölgeden ayrılmadan önce yeni Erzurum vilayetini örgütledi, daha önce Türkmen ve Kürt beylerine ve kabilelerine özerk olarak bırakılan topraklarda daha çok merkezî hükümet denetimi getirdi.

Böylece bu büyük doğu seferi Safevîler'e karşı kesin bir basarı sağlayamamıştır. Kürdistan ve Irak'ın büyük bir bölümü imparatorluğa katılmışsa da, Safevîler yenilgiye uğratılmamıştır. Azerbaycan, doğu Irak'ın bir kısmı ve

kuzey Kafkasya Şah'ın denetimindeydi. Eski Abbasî halifelerinin topraklarının doğu ve batı arasında bölünmesiyle İslâm dünyasının da bölünmüş olması aslında günümüze kadar süregelecek sınırları hazırlamıştır. Ancak Anadolu'da Safevîlerin askerî ve dinî prestijleri azalmış, Osmanlı egemenliği düzenli yönetim başlayacak kadar sağlamlaşmıştı. Kanunî Sultan Süleyman artık dikkatini başka yönlere çevirebilirdi.

Habsburg'larla Deniz Çatışması: Barbaros Hayreddin'in Yükselişi

Osmanlı döneminde batı Akdeniz'in kontrolü için İslâmlıkla Hıristiyanlık arasındaki çatışma onaltıncı yüzyılda başlamıştır. İspanya'nın Müslüman egemenliğinde olmasıyla Akdeniz'in bir Müslüman gölü olması Osmanlıların ortaya çıkmalarının ilk yüzyıllarında sona ermişti. İtalya ile İspanya'nın bölünmüş olmaları, Fransa'nın da İngiltere'yle Yüzyıl Savaşlarını sürdürmeleri nedeniyle bir süre hiçbir güç Akdeniz'e egemen olamamıştır. Onbeşinci yüzyılın sonunda ortaya çıkan Avrupa devletleri bu boşluğu doldurmak için ilk çabalara giriştiler. Aragon ve Castilla hükümdarlarının evlenmeleriyle birleşen İspanya, Granada'daki son Müslüman topraklarının fethedilmesiyle (1492) artık güçlenmişti. Fransa'nın kuzey İtalya'da gücünü yaymaya çalışması ve İspanya ile rekabete girmesi her iki ülkenin Akdeniz'e duydukları ilgiyi belirtmekteydi. İspanya'daki Hıristiyan zulmünden kaçan Mağribîler Kuzey Afrika'da korsan filoları kurup Hıristiyan gemi ve kıyılarını yağmalayarak intikam almaktaydılar. Ancak bu korsan baskınlarına karşı İspanyollar, Fas ve Cezayir kıyılarında birkaç önemli kaleyi alarak bölgenin Müslüman hanedanı olan Hafsîleri Cezayir'de kendi egemenliklerini kabul etmeye zorladılar; ve kentin hemen yanındaki Penon d'Argel adasında bir deniz üssü kurdular.

Bu yeni Hıristiyan saldırısı karşısında orta ve doğu Akdeniz'de korsanlık yapan Müslümanlar bu kez batıdaki bu yeni zengin ganimet kaynaklarına dönerek Osmanlı gücünün bölgeye yayılmasına yol açacak olan süreci başlattılar. Bunlardan en önemlileri Midilli adasında doğmuş olan iki Türk kardeş, Oruç Reis ve Hızır Reis, 1502'de Tunus'un limanı olan Goletta (Halk-ul Vad)'ya yerleşerek bir korsan imparatorluğu kurdular. Hıristiyan gemi ve kıyılarına başarılı baskınlar düzenlemeleri sonucunda bölgenin korsanlarından çoğunun bağlılığını kazandılar. İki kardeş bir süre Cezayir'i ele geçirdilerse de, bölgenin Arap hanedanları ile ittifak eden İspanyollar bunları buradan attılar. Oruç Reis öldü, ama Müslümanlar tarafından Hayreddin, donanmasını görünce korkan Avrupalılar tarafından Barbaros (Kızıl Sakal) diye bilinen kardeşi zamanının en büyük Müslüman deniz kahramanı oldu. Barbaros Hayreddin I. Selim'in Mısır'ı fethetmesinden sonra Osmanlı yardımı istedi, sultandan Anadolu'dan denizci toplamak ve donanmasını güçlendirmek için top ve barut alma iznini kopardı. Buna karşılık Cezayir imparatorluğa ilhak edilecek ve Barbaros da bu

yeni eyaletin valisi olacaktı. Kanunî'nin hükümdarlığının ilk yıllarında doğu ve batıda seferlerle uğraşıldığı için bu anlaşmayı uygulamak için pek bir şey yapılmadı. Yeni bir dizi baskından sonra Barbaros, Cezayir'i ve 1529'da Penon d'Argel adasını aldı.

Beşinci Charles, Habsburg donanmalarının 1524 ve 1528'de yenilgiye uğratmış olan Cenevizli Amiral Andrea Doria'nın kendisine hizmet etmesini sağlamıştı. Yeni bir donanma hazırlattı ve eski Rodos Şövalyelerini Bingazi ve Malta'ya (1530) doğu Akdeniz'de üs sağlamak üzere yerleştirdi: Osmanlıların II. Bayezid zamanından kalma büyük bir donanmaları, İstanbul ve Gelibolu'da tersaneleri, Ege ve Akdeniz kıyılarında limanları, gemi yapacak ormanları ve denizcileri olmasına rağmen Kanunî deniz gücünün zayıflamasına göz yummuştu. Donanma, Yunanistan kıyılarını basan, 1532 Eylül'ünde önemli limanlar olan Lepanto ile Koron'u alan Doria'ya karşı çıkamıyordu. Kanunî bunun üzerine Barbaros Hayreddin'i çağırttı. Barbaros doğuya yol alırken Mora yakınlarında Habsburg donanmasının bir bölümünü yendikten sonra İstanbul'a gitti. Burada I. Selim'le yapılan anlaşma yenilendi. Barbaros şimdi *kaptan-ı derya,* Osmanlı büyük amirali olmuştu (27 Aralık 1533). Hemen Habsburg'lara karşı çıkacak bir donanma yapımına girişti. Cezayir resmen Osmanlı imparatorluğuna ilhak edilerek beylerbeyliği ömür boyunca kaptan-ı deryaya verildi. Barbaros buradan elde edilen geliri gemi yapımında, subay ve denizcilerin paralarını ödemede kullanacaktı. Barbaros yeni filonun çekirdeğini oluşturmak üzere kendi kaptan ve denizcilerini getirtti ve Kanunî Azerbaycan'da seferdeyken düşmana karşı çıktı. 1534 bahar ve yazında Koron ve Lepanto'nun yanı sıra Tunus (2 Nisan 1534) ele geçirildi, Habsburg'lara karşı Fransızlara yardım etmek için güneybatı İtalya kıyıları basıldı. Böylece Osmanlılarla Habsburglar arasında orta Akdeniz'in kontrolü için savaş başlamış oldu. Barbaros'un Tunus'taki üssü Sicilya'ya saldırmasına ve Osmanlı deniz gücünü büyük ölçüde batı Akdeniz'e taşımasına olanak sağlıyordu. Andrea Doria buna cevap olarak bir Haçlı Donanması düzenledi, 21 Temmuz 1535'te Tunus'u geri alarak batıdaki Osmanlı umutlarına ağır bir darbe indirmiş oldu.

Andrea Doria'nın bu karşı saldırısına tepki olarak Osmanlılar Fransızlarla ilk kez resmî birlik kurdular. Fransa, Habsburg'ları batıdan çekeceğini umduğu için daha başta Barbaros Hayreddin'i Kanunî'nin hizmetine girmeye teşvik etmişti. 1535 yılının Mayıs ayında Kanunî Irak'tan Azerbaycan'a dönerken gelen Fransız elçisi Jean de la Foret, kendisine Habsburg'lara karşı ortak bir hareket önerdi. Daha önce Venedik ve Cenevizlilerle yapılanlar gibi sonradan Kapitülasyon adı verilen bir ticaret anlaşması imzalandı (18 Şubat 1536).

Bu anlaşmaya göre sultanın topraklarındaki Fransız tüccarları Osmanlı yasalarının dışında bulunacaklar. Fransız yasalarına göre İstanbul'daki Fransız temsilcisi tarafından yargılanabileceklerdi. Buna uygun olarak İstanbul'da "Frank toplumu" adını alan bir tür millet doğdu ve bundan sonra Doğu ile ti-

caret yapmak isteyen diğer Avrupa devletlerine de tanınacak ayrıcalıkların modeli yaratılmış oldu, iki tarafın uyrukları diğerinin topraklarında serbest gezme ve ticaret hakkına sahip oluyorlar, dışalım ve dışsatımlarında düşük gümrük vergileri ödüyorlardı. Osmanlı makamlarının ve kadılarının müdahalesi olmadan Fransız konsolosları Fransız uyrukları arasındaki hukuk ve ceza davalarına bakabiliyorlardı. Ancak kadıların da kendilerinden istendiği takdirde kararları uygulamalarına izin verilmekteydi. Müslüman Osmanlı uyruklarına ilişkin hukuk davaları İslâm yasalarına göre Osmanlı mahkemelerinde görülürdü, ancak sanıkların kendilerine yardım etmek üzere Fransız konsolosluk temsilcisi istemelerine izin vardı. Ceza davalarında Fransız uyruklular Osmanlı yargıçları önüne çıkarılmaz, bunların davaları sadrazam ya da onun temsilcisine gönderilir, burada Osmanlı ve Fransız uyrukluların ifadeleri eşit ağırlıkta kabul edilirdi. Oysa Müslüman mahkemelerinde Müslümanların ifadelerine daha çok güvenilirdi. Ticaret anlaşmasının hemen ardından imzalanan bir askeri anlaşmayla Habsburg'lara karşı ortak bir hareket temeli atıldı. Ancak her iki taraf da kendisi için dinsiz kabul edilen bir güçle ilişkisinin bilinmesini istemediğinden bu anlaşma gizli tutuldu.

İbrahim Paşa'nın İdamı ve Kadınlar Saltanatının Başlangıcı

Anlaşmaya göre Osmanlılara düşen yükümlülüğün yerine getirilmesi için bir sefer hazırlandığı sırada Kanunî Sultan Süleyman yeni iç siyasal sorunların etkisini duymaya başladı. İbrahim Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinden başarılı çıkan devşirme hizbi küçük siyasal gruplara bölünüyor, bunlar kendi çıkarlarını devletin çıkarlarından önce görüyorlardı. Bunun ilk işareti padişah İstanbul'a döndükten sonra görüldü. Kanunî, İbrahim Paşa'yı boğdurttu (14/15 Mart 1536), malına mülküne el koydu. Bu hareketin görülen nedeni İbrahim Paşa'nın padişahın gelmesinden önce Azerbaycan'a girmesi, Bağdad'dan İran'a başlatılacak bir seferi önlemek için Safevîlerden rüşvet aldığı suçlamaları ve Osmanlı orduları komutanlığından kendisini bağımsız ilân etmek için yararlanmaya çalıştığı iddialarıydı.

Gerçekte ise İbrahim Paşa'nın düşüşünün nedenleri daha karmaşıktı. İbrahim Paşa Kanunî'nin annesi Hafsa Hatun'un koruması altındaydı ve onun 19 Mart 1534'te ölümüyle durumu çok sarsılmıştı. Valide sultan olan padişahın karısı Hurrem Sultan İbrahim Paşa'nın başlıca hasımlarından biri olan İskender Çelebi ile anlaşarak kendi harem hizbini kurmaya başlamıştı. Hürrem Sultan Osmanlı yönetimini denetimi altına geçirmek ve Şehzade Mehmet, Cihangir, Selim ya da Bayezid adlı dört oğlundan birinin tahta çıkmasını istiyordu. Kanunî'nin en büyük oğlu Veliaht Mustafa'nın annesi olan eşi Gülbahar Hatun ise ona karşı çıkıyordu ve kendisine taraftar olarak İbrahim Paşa'yı bulmuştu. İbrahim Paşa'dan daha çok batı seferleri ile uğraşacak bir sadrazamı ter-

cih eden Fransız sefirinin de desteğiyle Hürrem Sultan çatışmayı kazanarak padişahı İbrahim Paşa'nın kendisine ihanet ettiğine inandırdı. İbrahim Paşa' nın düşüşü yalnız harem kadınlarının komplolarının başlangıcını değil, Osmanlı başkentindeki yabancı sefirlerin de aynı yola başvurmalarının başlangıcı oldu.

Akdeniz'de Savaş

Bir süre sonra anlaşmalarının gereğini yerine getirmek için, Fransızlar kuzeyde karadan, Osmanlılar da güneyde denizden olmak üzere İtalya'ya saldırdılar. Böylece Habsburg'lara karşı yeni bir cephe açılmış oldu, iki imparatorluk arasındaki çatışma alanı karadan denize taşındı. Fransız orduları kuzey İtalya'ya girerek Milano ve Cenova'yı aldılar (Nisan 1536). Barbaros yeni bir donanma yaparak batı ve orta Akdeniz'deki Habsburg topraklarına baskınlar düzenledi (1536 yazı). Sonra İstanbul'a dönerek büyük bir sefer hazırlanması için padişaha katıldı. Kanunî 300.000 kişilik ordusuyla İstanbul'dan Arnavutluk'a yürüdü, oradan gemilerle İtalya'ya geçilecekti. Ancak güçlü Osmanlı donanması Arnavutluk kıyılarında Fransa ile birlikte İtalya'yı işgal etmek üzere beklerken padişah, haleflerinin daha sonraki yıllar boyunca öğreneceklerini ilk olarak orada öğrendi. Kâfir dostlar, imzaladıkları bütün anlaşmaları Avrupa'daki çıkarlarına göre çiğnemekten kaçınmazlardı. Papanın baskısıyla V. Charles ve François, Avrupa'nın İslâmlığa karşı birleşebilmesi için, düşmanlıklarını sona erdirdiler. Fransızlar kuzey İtalya'dan çekildi, düş kırıklığına uğrayan Kanunî Sultan Süleyman da ordularını Arnavutluk ve Dalmaçya kıyılarındaki Venedik üslerine yöneltti (Eylül 1537).

Bu seferin tek kalıcı sonucu Barbaros Hayreddin'in denizde kazandığı zaferdi. İtalya'da Fransızların ihaneti karşısında sinirlenen Barbaros. Ege adalarına yönelerek buradaki vasal prensliklerin çoğunu Osmanlı egemenliği altına aldı, Ege Denizinde tam bir Osmanlı deniz üstünlüğü kurdu (Eylül-Ekim 1537). Bölgenin diğer Venedik adaları ve Girit, ertesi yaz basılarak Venedik'e deniz üssü olarak kullanabileceği bir yer bırakılmamış oldu. Papa buna karşılık yine Andrea Doria'nın komutasında bir Haçlı donanması gönderdi. Donanma Ege'ye. Osmanlı donanması kışlamak üzere İstanbul'a döndükten sonra girdi ve yalnızca Arnavutluk'ta büyük Osmanlı limanı Preveze'yi 13 Ağustos 1538'de bombardıman etti (ama alamadı). Barbaros bunu duyunca gemilerinin bir kısmını topladı, hemen Adriyatik'e hareket etti ve müttefik donanmasını yine Preveze önünde 28 Eylül 1538'de bozguna uğrattı. Çeşitli uluslardan komutanların, özellikle Cenevizli ve Venediklilerin kavgaları Andrea Doria'nın işini güçleştiriyordu. Dağınık donanmasını topladı ve başka bir çatışmaya girişmeden savaş alanından ayrıldı.

Andrea Doria ve Avrupa'nın büyük bir bölümü, savaşı berabere kalınmış olarak görüyorlarsa da. Osmanlılar artık Adriyatik ve Ege denizlerine egemen olmuşlardı. Barbaros Hayreddin artık geri kalan adaları da fethedebilirdi, otuz

yıl öncesinden doğu Akdeniz'de Venediklilerden aldıktan egemenliği de Osmanlılar hâlâ sürdürmekteydiler. Tek başına Osmanlılara karşı çıkmak için birkaç başarısız denemeden sonra Venedik 20 Ekim 1540'da yeni bir barış antlaşması imzaladı. Bu anlaşmayla Mora'daki son topraklarını da bırakıyor, Barbaros'un Ege'deki bütün fetihlerini tasdik ediyor, ağır bir savaş tazminatı ödemeyi, Girit ve Kıbrıs'ta devam eden egemenliğiyle ticarî ayrıcalıklarının Osmanlılar tarafından tanınması için daha fazla vergi ödemeyi kabul ediyordu. Böylece Saint Mark Cumhuriyetinin deniz gücüne son darbe de indirilmişti. Artık devletin refahı Osmanlı topraklarında yapacağı ticarete bağlıydı.

Doğu Denizlerinde Savaş

Osmanlılarla Habsburg'lar Akdeniz'de savaşırlarken, Osmanlıların Arap dünyasını fetihleri, devleti doğu denizlerinde Portekiz egemenliğine karşı çıkmak zorunda bırakmıştı. Portekizlilerin Avrupa'dan Uzak Doğu'ya yeni bir yol arama çabaları yüz yıl önce Prens Henry'nin Afrika kıyılarına kâşifler göndermesiyle başlamıştı. 1488'de Portekiz denizcileri Ümit Burnu yoluyla Afrika çevresinden geçilebileceğini keşfetmişler, aradan on yıl geçmeden 1497'de Vasco de Gama yönetiminde bir filo bu yoldan geçerek Kalküta'ya gitmişti. Portekiz bundan sonra bu yolu geliştirip tekeline almış, Kalküta'nın güneyindeki Cochin'de ticaret üsleri kurarak, Kalküta'da temelli bir biçimde yerleşmiş olan Mısırlı ve Suriyeli Arap tüccarlarla rekabete girişmişti. 1502'de Portekiz donanması Kızıl Deniz'i ve İran Körfezini abluka altına olarak Hindistan ve Avrupa arasındaki ticaretin kendi denetimindeki yoldan yapılmasını zorladı. Bu Portekiz çabası başlarda ekonomik kökenli olduğu halde bunun bir de dinî yanı vardı. Papa Portekiz'e' İslâm dünyasını arkadan kuşatma, Önasya ve Hindistan'da Hıristiyanlığı yerleştirme görevini vermişti.

Portekizlilerin saldırılarının ağırlığını Memlûkler taşıdılar. En çok zarar gören yerler Süveyş, İskenderiye, Basra, Halep, Tripoli ve İran Körfezindeki ticaret merkezleri oldular.

Sonuç olarak ortaya çıkan malî ve ekonomik sorunlar Memlûklerin kendi donanmalarını kurmalarını güçleştirdi. Portekiz tehdidine karşı koymak ancak Mısır'ın Osmanlılarca fethinden sonra mümkün oldu. Sadrazam İbrahim Paşa Mısır'dayken Süveyş'teki eski Memlûk tersanesini yeniledi. Kızıl Deniz için ayrı bir deniz komutanlığı kurdu. Bunun giderlerini Mısır gümrük vergilerinden karşıladı. Donanma ancak 1530'da hazır olabilmişti. Bu sırada Kanunî'nin Irak ve özellikle Basra'yı fethetmiş olması orada yeni bir donanmanın kurulmasına olanak verdiğinden böylece Osmanlılar düşmana karşı koyacak bir güç elde etmiş oldular. Yine bu sıralarda Kanunî batı Hindistan'daki Gucarat devletinin Müslüman hükümdarından, Portekizlilere ve Timur'un torunlarından Babür zamanında orta ve kuzey Hindistan'ı fethedip batıya doğru harekete geçen Mo-

ğollara karşı yardım çağrısı almıştı. Osmanlı donanması Süveyş'ten 13 Haziran 1538'de Mısır valisi Hadım Süleyman Paşa komutasında yola çıktı. Hadım Süleyman Paşa Aden ve Yemen'den geçerken yörenin hanedan kavgalarından yararlanıp kıyı bölgelerini fethederek imparatorluğa Kızıl Deniz bölgesini gelecekteki Hıristiyan saldırılarından koruyacak yeni ileri üsler sağlamış oldu. Hadım Süleyman Paşa'nın donanması Gucarat'a varınca, Osmanlı yardımı isteyen hükümdarın oğlunun başa geçmiş olduğu görüldü. Yeni hükümdar bu istekten vazgeçti ve hatta Osmanlıların karaya çıkmaması için kente Portekiz askerleri getirtti. İkmal malzemesinin azlığı ve Portekiz donanmasının dönüş yollarını kesme olasılığı yüzünden Osmanlı donanması Mısır'a dönmek zorunda kaldı.

Boğdan Seferi

Osmanlı donanması Hıristiyanlara karşı doğuda ve batıda savaşırken padişahın kendisi de Avrupa'ya yeni kara seferleri düzenliyordu. 1538'de Buğdan'ı istilâ etti. Boğdan'ın yerli voyvodası Petro Rareş, Habsburg'lular tarafından vasallik bağlarını atması için kandırılmıştı. Voyvoda, Erdel'e kaçtı. Sultan Süleyman Boğdan'ın büyük kentlerine ve bu arada başkent Yaş'a girdi. Bundan sonra yerli voyvodaların seçimini yeniden düzenledi, soyluların seçimine Osmanlı onayını da ekledi. Kanunî, Prut ile Dinyestr nehirleri arasındaki güney Besarabya'yı ilhak etti, burada padişahın yakınlardaki vasallerini göz altında bulundurmak üzere düzenli askerlerden ve akıncılardan bir garnizon bırakıldı. Bu yeni topraklara Bucak sancağı adı verildi. Buğdanlılar bu sancak sınırları boyunca kale inşa etmemeyi, asker bulundurmamayı kabul ettiler, böylece Osmanlı birlikleri istedikleri zaman, hiçbir direnme ile karşılaşmadan istedikleri yere gidebilirlerdi.

İç Değişiklikler

Sultan Süleyman, Buğdan'dan döndüğü 27 Kasım 1539'dan Macaristan'a yeni bir sefer düzenlediği 20 Haziran 1541'e kadar iki yıllık bir süre İstanbul'dan hiç çıkmayarak devletin pekiştirilmesi işinin başında bulundu. İdarî ve kültürel konular üzerinde durmak istediği için sadrazamlığa sarayının en yetenekli ve bilgili devşirmelerinden birini, şair ve hukuk bilimcisi, asker ve idareci vezir Lütfi Paşa'yı getirdi. Çeşitli eyaletlerin yönetim örgütleri kanunname şeklinde toplanarak kanunlar haline getirildi ve bu kanunların yürürlüğe konulması için önlemler alındı. Bunlara ek olarak Sultan Süleyman'ın adına, varolan eski kanunnamelere dayanan ve bunların uygulanmasında elde edilen deneylerin sonuçlarına göre yeni bölümler eklenen bir Kanunname çıkarıldı. Fatih Sultan Mehmet'in Kanunname' si daha çok devlet örgütü konularında toplanmıştı, Sultan Süleyman'ınki ise babasının zamanından kalan en önemli iki sorun olan adalet ve maliye konularını vurgulamaktaydı. Yeni yasalar hırsızlık, cinayet ve

zina gibi sarhoşluk ve genel ahlâka aykırı davranışlara da cezalar getiriyordu. Para cezaları, misilleme, el kesilmesi ve idama kadar uzanan bir dizi ceza öngörülmüştü. Kanunname tımar sahipleri için yeni düzenlemeler getiriyor, bunların idarî ve askerî görevleri tanımlanıyor, sipahilerin ve piyade askerlerinin aylıkları ve görevleri belirtiliyor, hayvanlar, ekili topraklar ve bahçeler üzerindeki vergiler sıralanıyordu. Devletin tüm malî örgütü, hazineden en küçük vergi tahsildarına kadar, sistemleştirilmiş ve kurumlaştırılmıştı.

Lütfi Paşa imparatorluğu henüz tedirgin etmeye başlamış ve ilerde Osmanlıların çöküşüne katkıda bulunacak bir dizi sorunu çözümlemeye de çalışıyordu. İdarî işlerin günlük yönetimi sırasında haremin müdahalesini önlemek için kesin kurallar getirilmişti. Limanlardaki yolsuzluklar, yabancı tüccarların rüşvet karşılığında gümrük vergilerinden bağışık tutulmaları sıkı bir kovuşturmaya uğruyordu. Tazminat ödenmeden mala el koyma ve yargılanmadan tutuklanma yasaklanmıştı. Giderek genişleyen deniz kuvvetlerini örgütlemek ve gelir sağlamak için yeni yönetmelikler çıkarıldı. Fatih Sultan Mehmet'in kurduğu eyaletlerin idarî yapısı düzen altına alındı. Atama ve terfi kurallarını yeteneğe, azletme ve rütbe tenzili işlerini de haklı bir nedene bağlamak için çaba gösterildi. Memurlar ve diğer bürokratların yetkilerini kendileri ve dostları için kullanmaları, yasal olmayan vergiler toplamaları, bahşiş almaları, gelirlerini artırmak için özel ticaret yapmaları yasaklandı. Elde edilen gelire uygun olarak askerî harcamaların gözönünde tutulmasına özellikle dikkat edilerek beklenen gelire eşit harcamalarla dengeli bir bütçe düşüncesi Osmanlı İmparatorluğuna getirilmiş oldu. Sadrazam her sorunun ayrıntılarını padişaha ve Divan-ı Hümayun'a getirerek bütün olası çözümlerini ve yan sonuçlarını açıklayarak bir düzen kurdu ve karar, birkaç istisna dışında, on dokuzuncu yüzyıla kadar resmî faaliyetlerin temel kayıtları olan bir dizi mühimme'ye kaydedilmeye başlandı. Son olarak da, sefer-i hümayunların ikmal sorunlarını düzene sokmak için belirli büyük konaklama noktalarında ikmal malzemesi depo etmeye ve yürüyüş yolunda bulunan halktan alınan malzemeler için gerekli tazminatın verilmesi konusuna önem verildi(9).

Lütfi Paşa bilim ve kültür çalışmaları için de birçok yenilikler getirerek sadrazamlar için bir el kitabı da yazdı. Ancak 1541'de, sona erdirmeye çalıştığı aynı hizip ve oyunlara kurban düştü, Barbaros Hayrettin ve I. Selim'in kızı Şah Sultan'ın başında olduğu bir grup tarafından yapılan çalışmalar sonunda azlolundu ve yerine eski Mısır valisi yaşlı Hadım Süleyman Paşa getirildi. Lütfi Paşa'nın düşüşü ve hiziplerin zaferi Osmanlı düzeninde düşüş döneminin başlangıcını belirler.

Habsburg Hanedanı ile Çatışmalar

Bundan sonraki altı yıl Kanunî'nin Habsburg'larla çatışmalarıyla geçmiştir. Bosna ve Hırvatistan'da iki imparatorluk arasında karşılıklı akınlar ve karşı

akınlar yüzünden Ferdinand ile ilişkiler çok gergindi. Macaristan'ın vasal kralı Zapolya, Osmanlıların ülkesini doğrudan doğruya işgalinden korkarak Varadin (Grosswarden)'de 1538 Şubatında Ferdinand'la bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre çocuksuz olan Zapolya, bir Osmanlı saldırısı karşısında kendisini korumasına karşılık bütün Macaristan'ı ölümünde Ferdinand'a miras bırakmayı taahhüt etti. Ancak bu Habsburg atılımı Lehistan kralı Sigismund'un Macaristan üzerindeki emellerine karşı olduğundan, Sigismund hemen kızı İsabella'yı Zapolya ile evlendirdi. Bu evlilikten Sigismund Janos adlı veliaht doğdu. Zapolya bunun üzerine Ferdinand'la yaptığı anlaşmayı bozup oğluna tahta çıkmak hakkını sağlamak için Lehistan'ın aracılığını istedi. Bir yandan da ülkesinde Habsburg gücünü arttıracak herhangi bir Habsburg hareketine karşı Osmanlı yardımına güveniyordu.

Zapolya'nın 22 Ağustos 1540'da ölümü üzerine, kendi haklarını elde etmek isteyen Ferdinand, Zapolya'nın evliliğinin aralarındaki anlaşmaya göre yasal olmadığını ileri sürerek çocuğun gayrımeşru olduğunu iddia etti. Habsburg orduları Macaristan'a girerek Peşte'yi işgal ettiler. Ferdinand'ın elçileri de eğer ülkeyi yönetmesine izin verilirse Osmanlıların hükümdarlığına tam olarak bağımlı olacaklarını Kanunî'ye bildirdiler (7 Kasım 1540). Ancak Kanunî Habsburg iktidarının yayılmasına izin vermek niyetinde değildi. 1541'de Macaristan'a bir sefer yaparak Avusturyalıları bozguna uğrattı. Ülkeyi çocuk prense bırakmanın doğru olmayacağını düşünerek çocuğu annesi ile birlikte vasal prens olarak Erdel'e gönderdi. Macaristan işgal edildi ve Osmanlı İmparatorluğuna ilhak edildi. Buda eyaleti olarak örgütlendi. Ferdinand, kuzey ve batıdaki yaylalarda vergi ödeyen bir vasal olarak hüküm sürüyordu. Buna benzer bir anlaşma da Tuna ile Tisa nehirleri arasındaki ovaları da kapsayan Erdel'de yapıldı. Yalnızca Tuna'nın hemen kuzeyindeki Ofen bölgesi, gelecekteki Habsburg saldırılarına karşı bir üs olmak üzere Osmanlı askerî denetimi altına alındı. Düzenli Osmanlı yönetimi örgütlemek ve herhangi bir Habsburg saldırısına hemen karşılık verebilmek üzere Buda valisine olağanüstü yetkiler tanındı. Eyalet valilerinden yalnız o, vezir rütbesini taşıyor ve Divan-ı Hümayun üyeleri ile eş rütbede bulunuyordu. Ayrıca sınırdaki akıncı birlikleri ile şehir garnizonları da doğrudan doğruya Buda valisinin kumandasına verilmişti, başka yerlerdeki sınır akıncı birlikleri eyalet yetkililerinden bağımsızdılar. Boş tımarları dağıtmak, garnizon komutanlarını atamak, yabancı devletlerle doğrudan doğruya anlaşma yapabilmek de onun yetkileri içindeydi. Yetkisi yalnızca İstanbul'dan atanan ve vilâyetinde malî, dinî ve hukuk işlerini yöneten memurların yetkileriyle sınırlıydı. Macaristan'ın tampon devlet olma durumu böylece sona eriyordu.

Habsburg'lar Kanunî'nin Macaristan'daki zaferlerini boşa çıkarmak için vakit kaybetmediler. Ferdinand, padişaha vergisini ödemeye devam edeceğini bildirmesine rağmen bir yandan da yeni bir Haçlı seferi hazırlamak için Alman yardımına başvururken, işbirlikleri karşılığında Protestan prenslere de önem-

li ödünler verdi (14 Ocak, 1542). Fransa ile Venedik dışında bütün Avrupa'dan şövalyelerin katıldığı yeni bir Haçlı ordusu kuruldu. Fransa padişaha durumu önceden haber vererek Buda'nın tahkim edilmesine ve saldırının püskürtülmesine olanak sağladı (24 Kasım 1542). Kanunî Sultan Süleyman da 1543 yazında beşinci Macaristan seferine çıkarak Macaristan ve Slovanya'daki geri kalan Habsburg kalelerini ele geçirdi. Bu fetihler padişahın isterse bir kere daha Viyana'yı kuşatmasına olanak verdiyse de. bundan önceki deneylerinden aldığı derslerle bu düşünceden vazgeçti ve Macaristan'ın büyük bir bölümünü Habsburg'lardan temizlemekle yetindi.

1543 Akdeniz Seferi

Bu sırada Barbaros da Osmanlı donanmasını, kısmen Habsburg'lara karşı Fransız yardım çağrısına cevap vermek üzere, batı Akdeniz'de sefere çıkarmıştı. İtalya kıyılarını basıp Roma ile Napoli'yi paniğe düşürdükten sonra Osmanlılar çok iyi bir kabul gördükleri güney Fransa'ya vardılar. Ancak bu arada dinsizlerle işbirliği yaptığındaki yeni iddialar I. François'nın Habsburg'lara karşı işbirliği konusunda önceden verdiği sözden caymasına neden olmuştu. Barbaros Hayreddin bunun üzerine izinsiz olarak Toulon'u işgal etti (5 Ağustos 1543), bölgesel Fransız yetkililerinden zorla yardım alarak Nis'i ele geçirmek için başarısız bir girişimde bulundu (20 Ağustos-8 Eylül), sonra da İspanya, Fransa ve İtalya kıyılarına baskınlar düzenleyerek doğu Akdeniz'e çekildi. Kanunî'nin Fransız ihaneti karşısında düştüğü hayal kırıklığına 18 Eylül 1544'te yeni bir Fransız -Habsburg barış anlaşmasının imzalanması da eklenince, kendisi de Habsburg'lularla 10 Kasım 1545'te bir barışa razı oldu. İmparator bu anlaşmayla yeni Osmanlı fetihlerini kabul ediyor ve hâlâ Habsburg denetiminde olan kuzey ve batı Macaristan'daki bazı topraklar için vergi vermeyi taahhüt ediyordu. Her iki taraf da birbirlerinin topraklarına akın yapmayacaklarını yine vaat etmekteydiler. Bu ateşkes 13 Temmuz 1547'de, I. François'nın ölümünden sonra Habsburglu tüccarlara daha çok ticarî ayrıcalıklar tanıyan koşullar eklenerek sürekli bir barışa dönüştü.

İç Gelişmeler

Habsburg'larla yapılan barış Kanunî'nin, 1548'de İran'a yeni bir sefere çıkana kadar yaklaşık beş yıl İstanbul'da iç gelişmelerle uğraşmasına olanak sağlamıştı. Yönetici sınıfın, zamanın en büyük hukuk bilgini olan Şeyhülislâm Ebussuud Efendi (1490-1574) önderliğinde dinî-kültürel hiyerarşisine ve örgütlenmesine önem verildi. Fatih Sultan Mehmet zamanında kâğıda geçirilmiş olan Osmanlı ulemasının örgütsel yönetmelikleri tam olarak uygulanmaya başladı. Ancak en yetenekli ve bilgili kimselerin ulema sınıfına geçmeleri ve

bunların, hükümet müdahalesi olmadan, padişahın bütün uyruklarının haklarını koruma isteği gözönünde tutularak, namuslu ve etkin bir biçimde hizmet görmeleri sağlandı. Kadıların yetkilerini din hukukundan değil de, padişah tarafından atanmalarından aldıkları düşüncesini geliştirmiş olan Ebussuud Efendi, daha sonra gelen padişahların ve vezirlerin, mahkemelerin yasaları uygularken kendilerinin iradelerine boyun eğmelerinin adaletten önce geldiğini iddia etmelerini ve böylece kendisinin ve efendisinin Osmanlı hukuk düzeninin temeli olarak düşündükleri pek çok standardı yıkmalarına olanak sağlamıştır.

Ebussuud Efendi padişahın topraklarındaki İslâm hukuku uygulanmalarını da derlemiştir. Onun önderliği altında Fatih Sultan Mehmet'in imparatorluğun idarî, malî, askerî ve ekonomik temel düzenlerine ilişkin yayımlanmış olan bütün yasa ve yönetmeliklerini kanunname'ler haline getirmek işi de büyük ölçüde tamamlanmıştı. Bunlar bir dizi *fetva*'larla dinsel hukuk ilke ve kuralları ile bağdaştırılmışlar ve böylece ikiliğin tehlikeleri önlenmiş, zamanın gereklerine göre yasama yapılmasına olanak sağlanmıştır. Ebussuud Efendi *Kanunname-i Âli Osmani*'yi kendisi hazırlayarak, hukuku çiğneyenlere yeni cezalar getirmiş, vergi sistemini düzeltmiş, çeşitli reaya ve asker sınıfları arasında bir hiyerarşi kurmuştur. Tımar sahiplerinin hukuksal ve malî durumları belirlenmiş, tımarlar gelirlerine göre üç sınıfa bölünmüştü: *Has tımar* ve *zeamet*. Devlet gelirlerinin dinî ve toplumsal amaçlarla dinî vakıflara verilebilmesi için yasalar değiştirilmişti. Sınır, kale ve diğer askerî garnizonlara ilk kez hukuksal örgüt ve düzen sağlanmıştı. Toprakları, fethedilme biçimine göre bölen eski İslâm kuralları değiştirilerek bu tür topraklar devlet *(mirî)* mülkiyetine geçmiş, aynı vergilere tabi olmuşlardı. Bunların Osmanlı malî ve idarî sistemine geçmeden önce kadastro yazımları yapılmıştır. Devlet topraklarında yaşayan insanların bütün taşınır mallara, evlere ve küçük bahçelere sahip olma, bunları alıp satma ve mirasçılarına bırakma hakları vardı. Tımarlara bölünmemiş topraklarda, özellikle yeni fethedilen Arap topraklarında valiler iltizam sahiplerine vergi salarak her yıl devlet hazinesine belirli bir vergi ödemesini isterler, bunun artan bölümünü kâr olarak kendilerine ayırırlardı. Padişahın yönetici sınıf üyelerinin mallarına el koyabileceği durumlar da belirtilmişti. Yönetici sınıftan olanlar, sonuçta padişahın köleleri olarak onun mutlak iradesine tabi oldukları halde, geçmişte olduğundan daha çok korunmaktaydılar.

Kanunî Sultan Süleyman, halefleri döneminde imparatorluğu altüst edecek olan ekonomik ve toplumsal sorunlarla karşı karşıya kalmaya başlamıştı. Yalnız onun hükümdarlığı sırasında nüfus yaklaşık olarak iki katına, 12 milyondan 22 milyona çıkmıştı. Ekilen topraklar buna kıyasla daha az oranda artıyor, kırsal kesimlerde nüfus sıklığı görünüyor, kentlere kitle halinde göçler başlıyor, kentli işsizliği, yiyecek eksikliği, fiyat artışları görülüyordu. Ekonomik baskılar nedeniyle tımar sahipleri, mültezimler ve kırsal bölgelerdeki diğer

resmî memurlar Osmanlı fetihlerinin ortadan kaldırdığı yasa dışı vergilendirme yollarına ve zorunlu çalıştırmaya yeniden başvuruyorlardı. Kanunî bu tür davranışları önlemek ve yakalananları cezalandırmak için çok çaba sarfettiyse de sorun büyümekte devam ediyordu.

Padişahın bu dönemde zamanı ve enerjisi çeşitli politik gruplar arasındaki iktidar çekişmesine yönelmişti. Hürrem Sultan oğlu Şehzade Mehmet'i tahta varis yapmış ve taraftarlarının hükümet ve orduda önemli görevlere gelmelerini sağlamıştı. Ancak Şehzade Mehmet'in ölümü onun etkisinin bir süre için azalmasına yol açtı. Şimdi Şehzade Mustafa veliaht olmuştu. Annesi Gülbahar Hatun, ulema sınıfı, yeniçeriler ve yaşlı Sadrazam Hadım Süleyman Paşa'nın arkasındaki asıl güç olan vezir Hüsrev Paşa ile birlikte. Ancak Hurrem Sultan, düzme fesat suçlamalarıyla Hadım Süleyman Paşa ile Hüsrev Paşa'yı görevlerinden azlettirip sürgüne gönderttti, sadrazamlığa damadı Damat Rüstem Paşa'yı getirtti ve şehzadeler içinde yönetilmesi en kolay olan yeteneksiz oğlu Selim'i tahta varis ilân ettirmeye çalıştı. Damat Rüstem Paşa'nın iktidara gelmesi çöküşe bir adım daha yaklaşılması olmuştur.

Kanuni'nin İkinci İran Seferi

Şah Tahmasp'ın kardeşi Elkas Mirza 1547'de Osmanlı topraklarına sığınınca Kanunî, Safevî hanedan kavgalarından yararlanarak Şiî tehlikesini sona erdirmeyi ve hiç olmazsa Kafkaslar ve Azerbaycan'ı fethetmeyi düşündü. Saraydaki gruplar da, her biri kendilerine özgü nedenlerle bu sefer fikrini desteklediler. Mihrimah Sultan'la Rüstem Paşa İran zaferinin Şehzade Bayezid'in tahta çıkma şansını artıracağını, Hurrem Sultan da oğlu Şehzade Selim İstanbul'da padişahın yerine *kaymakam* olunca kilit mevkilere kendi adamlarını yerleştirebileceğini umuyordu. Kanunî Sultan Süleyman yine hiçbir güçlük çıkmadan Azerbaycan'ı fethetti. Tahmasp selefinin yakıp yıkma politikasını izledi, sonra da Osmanlı ordusu kış için Anadolu'ya çekilir çekilmez bölgeyi yeniden işgal etti. Osmanlıların kolay bir galibiyet kazanamayacaklarını gören Elkas Mirza'nın karşı tarafa kaçması, padişahın yorgunluğu ve hayal kırıklığı sonunda kendisini iki yıl süren seferden Gürcistan'da bir iki kale ile yeni fethedilen Van kalesi dışında başka bir şey elde edemeden İstanbul'a dönmek zorunda bıraktı. Van ayrı bir eyalet olarak örgütlenerek Safevîlerin Anadolu'ya daha fazla girmelerini önlemek üzere tahkim edildi. Safevî tehlikesi bir dönem için kesilmiş ama kesinlikle ortadan kaldırılmamıştı.

Erdel Seferi ve Sokullu Mehmet Paşa'nın Ortaya Çıkışı

Bu kez Erdel başlıca hareket alanı olunca Habsburg'larla yeniden ilişki ön plana çıkmıştı. Savaşa Lehistan da karışmıştı. I. Sigismund'un oğlu II. Sigis-

mund August (1548-1572), ülkesinde giderek yayılan Protestanlığa karşı, egemenliklerini kabul etmeyen uyrukları da dahil olmak üzere bütün düşmanlara karşı ortak harekete geçmek için Habsburg'larla ittifak yaptı (2 Temmuz 1549). Artık Habsburg'lar Leh tepkisinden korkmadan Erdel'e müdahale edebilirlerdi. Kanunî Sultan Süleyman Erdel'de Zapolya'nın oğlu Sigismund Janos tarafından yönetilen özerk bir prenslik bırakmıştı. Janos annesi Leh prensesi İsabella ile kral naibi Grosswarden Piskoposu Martinuzzi'nin etkisi altındaydı. Piskopos Martinuzzi gücünü artırmak için, tek başına Habsburg valisi olarak hüküm sürme karşılığında Erdel tacını Ferdinand'a verdi ve onun bölgeyi işgal etmesine izin verdi (19 Temmuz 1551). Habsburg işgali üzerine Kanunî de, kendisi Bosnalı bir devşirme olan Rumeli beylerbeyi Sokullu Mehmet Paşa (1505-1579) komutasında büyük bir ordu gönderdi. Böylece yüzyılın sonuna kadar Osmanlı kaderini elinde tutacak olan bir vezir ortaya çıkıp yükselmiş oldu. Sokullu Mehmet Paşa'nın 1551 yazında Temeşvar'ın Banat eyaletine yaptığı ilk sefer başarısız olmuşsa da, Martinuzzi'nin, Osmanlı hesabına çalıştığı kuşkusuyla öldürülmesi (10 Aralık 1551) Habsburgların işgal ettikleri topraklarda kazanmış oldukları halkın ve soyluların desteğini kaybetmelerine neden oldu. Şimdi bunların çoğu Avusturya'nın işgali ve kötü yönetimi yerine padişahın yönetimi altında kavuştukları özerkliği yeğliyorlardı. Bunun sonucu olarak, 1552 yazında Osmanlılar 26 Temmuzda Temeşvar'ı ve Erdel'in büyük bir bölümünü ele geçirdiler. Ferdinand'a kuzey dağlarında birkaç parça toprak kalmıştı. Habsburglarla savaş daha on yıl kadar sürdüyse de, önemli bir değişiklik olmadı ve Janos Osmanlı egemenliği altında Erdel'i yönetmeye devam etti.

Akdeniz Savaşı, 1551 -1562

Savaşın bundan sonraki bölümü karadan çok denizde sürmüştür. Barbaros'un son yıllarında ve ölümünden hemen sonra komutanlık siyasal nedenlerle kara kuvvetleri komutanları olan önce Sokullu Mehmet Paşa (1546-1550) ile Rüstem Paşa'nın kardeşi olmaktan başka bir niteliği olmayan Koca Sinan Paşa'ya (1550 -1554) verildiği için Osmanlı donanması gücünü kısmen kaybetmiştir. Kaptan-ı deryanın yetkileri kısılmış, Cezayir'e ayrı beylerbeyiler atanmış, donanmanın geliri Amiralin Gelibolu ve İskenderiye sancaklarından alabildiği vergilerle sınırlandırılmıştı. Bu dönemde Barbaros'un en yetenekli öğrencisi olarak ortaya çıkan Turgut Reis donanma komutanı olmuş ve bütün güçlüklere rağmen Akdeniz'de Osmanlı üstünlüğünü sürdürmeyi başarabilmiştir.

1550 Eylülünde, V. Charles Tunus'ta Mahdiye'yi ele geçirip Malta Şövalyelerini Osmanlılara karşı yeni korsanlık hareketlerine girişmeleri için kışkırtınca yeni Akdeniz savaşı patlak verdi. Turgut Reis 15 Ağustos 1551'de Trablusgarp'ı aldı ama Malta'yı ele geçiremedi, I. François'nın Ölümü ve yerine II.

Henri'nin (1547-1559) geçmesiyle Osmanlı-Fransız ittifakı askıya alınmışsa da, Fransızların Habsburglara karşı zafer kazanmaları müttefiklerin ittifaklarını ilk olarak resmen açıklamalarını ve 1 Şubat 1553'te, Habsburglara karşı özellikle denizde bir işbirliğini belirten yeni bir anlaşma imzalamalarını sağladı. Ancak anlaşma koşullarının yerine getirilmesi düzensiz ve etkisiz oldu.

1553 yılı yazında Koca Sinan Paşa ve Turgut Reis yeni bir donanmayla batıya açıldılar ve bir Fransız filosunun yardımıyla Napoli kıyılarına Sicilya ve Korsika'ya baskınlar verdiler. Ancak Koca Sinan Paşa'nın Turgut Reis'i kıskanması ve İstanbul'daki Venedik temsilcilerinin Turgut Reis'in gemilerini ele geçirdiği hakkındaki yakınmaları sonunda Turgut Reis gözden düştü, donanmanın en iyi kaptanları da hizmeti terk ederek eski korsanlık mesleklerine döndüler (1553). Mohaç Savaşında tutsak alınan bir Hırvat olan ve uzun yıllar Turgut Reis'in yanında bulunan ünlü Piyale Paşa kaptan-ı deryalığa getirilince durum düzeldi. Piyale Paşa donanmayı yeni baştan düzenledi, Turgut Reîs'i Trablusgarp beylerbeyliğine atadı. Turgut Reis düşmana karşı kaptan-ı derya ile işbirliği yaparken burada kendisine yeni bir eyalet donanması da kurdu.

Habsburg'larla Barış

İmparatorları reform hareketi ve Avrupa'daki düşmanları ile uğraştığı için Habsburg'ların Osmanlılarla savaşa duydukları ilgi azalmıştı. V. Charles, Protestanlığı ezmediği ve eski Kutsal imparatorluğunu kurmayı başaramadığı için umutsuzluğa Augsburg Barışını imzaladıktan sonra 1555'te tahttan çekildi. Habsburg topraklarının şimdi imparator olan Ferdinand (1558-1564) ile İspanya kralı II. Philip arasında bölünmesi, Habsburg'ların Avrupa'yı Osmanlılara karşı seferber etmek yeteneğini kısmış ve Fransa ile barış konuşmalarına girmek zorunda bırakmıştı. 3 Nisan 1559'da Chatèau-Cambresis'de yapılan bir anlaşmayla sonunda Habsburg ve Valois hanedanları arasındaki çekişme sona erdi. Henri'nin bundan bir süre sonra ölmesiyle Fransa, Catherine de Medici'nin (1519-1589) naipliği dönemindeki iç sorunlarla uğraştığından Kanunî Sultan Süleyman'ın da Habsburg'larla savaşa devam etmek için kendisini dışardan zorlayan bir güç kalmamış oldu. Philip'in hazinelerinin İspanyolların yeni dünya keşifleriyle dolması da ilgiyi batıya çekiyordu. Ayrıca imparatorluğun Alman bölümü kendi iç sorunlarına gömüldüğü için Osmanlılara karşı yeni bir harekete geçmek fırsatından yoksundu. Kanunî hâlâ kuzey Macaristan'da yeni ilerlemeler kaydetmek istiyorsa da, giderek artan iç sorunlar padişahı Habsburg'ların barış yaklaşımlarını kabul zorunda bıraktı. Yeni barış anlaşması (1 Haziran 1562) 1547 anlaşmasını yeniden uygulamaya koyuyordu. Kara sınırları böylece sabitleştirilirken Cezayir ve Trablusgarp donanmaları hiçbir karşılık görme korkusu olmaksızın yeni baskınlar yapmakta serbest kalmıştı.

1530'larda Basra, Aden ve güney Yemen'in ele geçirilmesiyle Osmanlıların doğu denizlerindeki güçleri artmıştı. Yemen'in denetimi giderek içlere yayılmış, 1547'de San'a alınmış, ülkede Osmanlı yönetimi gerçekleştirilmiş, kıyıdaki Zebid ve içerdeki San'a ayrı vilâyetler olarak örgütlenmişti. Bu arada II. Bayezid zamanında bir Akdeniz korsanı olan, Sultan Selim'in Mısır fethine ve Kızıldeniz harekâtına yardım eden ve zamanının en büyük coğrafya eseri olan Kitab-ı Bahriye'yi yazan, on altıncı yüzyılın en büyük Osmanlı deniz kahramanlarından Pirî Reis (1465-1554)'in komutasındaki Osmanlı Kızıldeniz donanması büyük bir güç haline getirilmişti. Pirî Reis 1547'de Hint Okyanusu donanmasının büyük amiralliğine (Hind Kaptan-ı Derya) ve Mısır donanması amiralliğine (Mısır Kaptan-ı Derya) atandı, bu kadrolar güney Yemen beylerbeyliğinden ayrıldı. Portekizliler daha önce Kızıldeniz'e bir donanma göndererek Süveyş'e kadar baskınlar vermişler, Aden'i almışlardı. Pirî Reis donanmanın başına geçerek 26 Şubat 1548'de Aden'i geri aldı, sonra her yıl Hint Okyanusu'na sefere çıktı. Basra 1539'da Osmanlı egemenliğini kabul etmişse de, 1547'de doğrudan Osmanlı imparatorluğuna bağlanana kadar Arap bedevi şeyhleri iktidarda kalmışlardı. Bu yüzden ancak bundan sonra yeni bir Arap (Iran) Körfezi donanması yapıldı. Körfez boyundaki Arap şeyhleri Osmanlı gücünün bu yayılmasına karşı Portekizlilerle birleştiler. Portekizliler Maskat ve Hürmüz'de kaleler yaparak Basra'nın Osmanlı deniz üssüne dönüşmesini önlemek için Katif'e çıktılar. Ancak Pirî Reis 1552'de büyük bir donanmayla gelerek Portekizlileri Maskat'tan attı. Onun ölümünden sonra Kızıldeniz donanması komutanlığına Seydi Ali Reis, Körfez'de Osmanlı deniz egemenliğini yeniden kurma ek göreviyle getirildi (7 Aralık 1553). Seydi Ali Reis, Basra limanını ve filosunu yeniden inşa ettiyse de Hürmüz açıklarında 25 Ağustos 1554'te yenilgiye uğratılarak Hint Okyanusundan Diu'ya kadar kaçarak ancak kurtulabildi. Hindistan, Afganistan, Orta Asya ve İran yoluyla karadan İstanbul'a döndü (1557 Mayıs).

Basra Körfezi bundan sonra Osmanlı gemiciliğine kapanmıştı. Ancak Kızıldeniz'in Osmanlı denetiminde bulunması, 1557'de Kızıldeniz limanlarının da ele geçirilmesi sonunda Kanunî Sultan Süleyman Mısır'dan geçen eski uluslararası ticaret yollarının büyük bir bölümünü Portekizlilerin ellerinde bütün eski yolları abluka altına alacak deniz gücü bulunmadığı için denetlemek olanağı bulmuştu. Ancak on yedinci yüzyıl ve sonrasında İngiltere ile Hollanda'nın çok daha güçlü donanmaları bunların yerine geçince eski ticaret yolları kesin olarak kapandı ve Ortadoğu ancak modern çağlarda kurtulabildiği ekonomik çöküntüye düşmüş oldu.

Kanunî Sultan Süleyman'ın hükümdarlığını son on yılında, on altıncı yüzyılın geri kalan bölümünde de sürecek olan huzursuzluk, hatta isyanlar yaratacak olan ekonomik ve malî sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Kanunî Portekizlilerin Önasya'dan gelen uluslararası ticaret yollarını kapatma çabalarına büyük ölçüde karşı koyduysa da, verilen zararın tümünün giderilmesi olanaksızdı. Nüfus çoğalması nedeniyle enflasyon artmış, değerli maden eksikliği paranın içindeki maden değerinin düşürülmesine neden olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu ihtiyacı olan altını Yukarı Mısır ve Sudan altın madenlerinden, gümüşü de Sırbistan madenlerinden sağlamasına rağmen bu eksiklik ilk olarak kendini Avrupa ve İran'a göstermiştir. Ancak zamanla Avrupa'da bu madenlerin eksikliği altın ve gümüş fiyatlarını çok artırdığı için Osmanlı kaynakları da büyük ölçüde azalmıştır. Bu soruna ek olarak bir de Kanunî'nin hükümdarlığında yıllık Avrupa ve Asya seferlerinin yanı sıra yönetim giderlerindeki çok büyük artışı, çok genişleme olan yeni hükümet örgütünü gözönünde bulundurmak gerekir.

Kanunî bunun üzerine, belirli amaçlar için salınan ancak zamanla sürekli vergilere dönüşen, "*tekâlif-i divaniye*" genel adıyla anılan yeni ve daha ağır vergiler koymak zorunda kalmıştır. Çiftçiler faizcilerin eline düşmüşler, durumdan yararlanan faizciler de köylülerin elinden çalışmalarının ürününün hemen hemen tümünü almışlardır. Faizcilerin ve vergi tahsildarlarının isteklerinden bunalan binlerce çiftçi topraklarını terk edip kaçmak zorunda kaldılar. Enflasyonla karşı karşıya kalan nispeten sabit gelirli tımar sahipleri artık askerî yükümlülüklerini yerine getiremiyorlardı. Sipahiler kendilerini besleyemez duruma düştükleri için, topraklarında kalanlara, kervanlara ve zaman zaman da büyük yerleşim merkezlerine baskınlar düzenleyen çeteler halinde birleştiler. Zaten hızla artan nüfuslarının ihtiyacını karşılayacak siyasal ve ekonomik örgütlenmeden yoksun olan kentlere kırsal kesimden akın başladı. Toprakların işlenmemesi ve kırsal bölgelerde yerleşen soyguncular yüzünden kentlerde yiyecek de kaçınılmaz olarak azalmaktaydı.

Ekonomi anlayışından yoksun olan hükümet yasalarla yüzeysel çözümler getirmeye çalıştı. Yükselen fiyatlara karşı bir fiyat kontrol düzeni getirildi. Gerekli parasal fonlar, vergileri artırarak, en zengin tüccarların mallarına mülklerine el konarak, paranın değerini düşürerek sağlandı. Ancak bu önlemler ekonomiyi daha kötü duruma düşürdü, enflasyonu artırdı ve yaşam koşullarını daha da ağırlaştırdı. Kentlere göçen köylüler, kendilerini oradan kaçırtan koşulların düzeltilmesi için hiçbir çaba harcanmadan zorla köylerine gönderildiler. Ve belki de en kötüsü, bu yasaları zorla uygulamak ve huzursuzluk gösterilerini bastırmak için yeniçeri birlikleri büyük ölçüde bir taşra eyalet ordusu gibi, imparatorluğun her tarafına gönderilerek, o zamana kadar kendi denetimlerindeki bölgelerde düzen ve güvenliğin korunmasını üstlenmiş olan tı-

mar güçlerinin yerine geçirildiler. Yeniçeriler köy ve kentlerde eşkıya ile uğraşmak için yerleşmişler ama zamanla bütün kolluk kuvvetleri yetkilerini üzerlerine almışlardı. Bunlar, düzeni geri getirmek bir yana, toprak, mal mülk ve işyerlerine el koymaya başlayınca askerlik disiplini sona ermiş oldu ve pek çok yeniçeri, askerliği bırakarak önlerine açılan bu daha kârlı yaşamı yeğlediler.

Kanunî'nin Son Yıllarında Siyasal Yozlaşma

Kanunî Sultan Süleyman'ın son on yılında padişah, yerinden ayrılmak istemediği halde, iki büyük doğu seferinin başına geçmiştir. Bir yandan Doğu Anadolu'da yeniden başlayan Safevî propagandaları ve baskınları, öte yandan saray entrikaları bu seferlerin yapılmasına sebep olmuştur. Amasya Valisi olan Şehzade Mustafa'nın Safevî tehlikesine karşı etkin bir biçimde uğraşması, şehzadenin kazanacağı prestijin Şehzade Selim'in tahta çıkma şansını zayıflatacağı nedeniyle Sadrazam Rüstem Pasa tarafından engellenmişti. Rüstem Paşa ile Hurrem Sultan, pek temelsiz de olmayarak, Şehzade Mustafa'nın Anadolu sipahilerinin, Türkmenlerin ve haydutların desteğini sağlayarak tahta geçme amacıyla İstanbul'daki devşirmelerin kötü yönetimine karşı genel bir ayaklanma hazırladığı söylentisini yaydılar. Hatta Rüstem Pasa sahte bir mektupla Şehzade Mustafa'nın Safevî desteğini aradığını da kanıtladı. Sonunda Kanunî 1553 yazında Anadolu'ya Safevîlere karşı olduğu söylenen yeni bir sefer düzenlediğinde, Konya yakınlarında Aktepe'de Şehzade Mustafa'yı öldürterek (5 Ekim) şehzadelerin içinde en yeteneklisini ortadan kaldırdı ve imparatorluğu yeteneksiz bir yönetime mahkûm etti.

Padişah sefere ertesi yaz devam ederek, bu kez kaçan düşmanı Kafkasya'daki topraklarını yakıp yıkarak elde etmeye çalıştı. Ancak Şah Luristan dağlarına çekildi, ordusunu kurtardı. Osmanlılar pek çok ganimet ve tutsak elde ederek İstanbul'a gönderdiler. Kesin bir zafer fırsatının bulunamayacağını anlayan Kanunî, 29 Mayıs 1555'te Amasya'da imzaladığı barışla iki imparatorluk arasında uzun süreden beri süren savaşlara bir süre son verdi. Şah Tahmasp Osmanlı sınırlarını, en son fetihler de içinde olmak üzere, kabul ediyor, propaganda ve baskın eylemlerini durdurmaya söz veriyordu. Buna karşılık Kanunî de İranlı hacıların Mekke ile Medine'ye ve Irak'taki Şiîlerin kutsal yerlere gitmelerine izin vermekteydi. Bu anlaşmayla belirlenen sınır, dağlardan geçerek doğu ve batı Gürcistan'ı ikiye ayırıyor, Ermenistan'dan geçiyor, Zagros'un batı yamaçlarından Basra Körfezine kadar uzanıyordu. Kanunî bundan sonra Doğu'daki çıkarlarını Uzbeklerle iyi ilişkiler kurarak sınırladı ve onları bir baskı aracı olarak kullanıp Tahmasp'ın saldırılarını önlemeye çalıştı.

Kanunî'nin İran seferini terk etmesinin diğer bir nedeni de ülkedeki endişe verici siyasal durumdur. Yeniçeriler ve Anadolu tımar sahipleri ile, eşkıya reisleri Şehzade Mustafa'nın idamını kınıyorlar ve merkezî hükümete karşı her

türlü silahı kullanmaya hazır bulunuyorlardı. Padişah 1555 Temmuzunda İstanbul'a dönerken bile hasım güçler onun Rumeli'deki otoritesine karşı çıkmak üzere birleştiler. Tarihte ikinci Düzmece Mustafa adıyla anılan ölü şehzade tarafından yönetildiklerini iddia ediyorlardı. İdamdan kurtulup Rumeli'ye kaçtığını söyleyen Düzmece Mustafa isyan bayrağını Ereğli'de açarak çevresine yüzlerce tımar sahibini, isyancı çiftçileri, ulema sınıfı üyelerini ve İstanbul'daki devşirme yönetimine karşı çıkan din öğrencilerini toplamıştı. İsyancılar Gelibolu'dan Rumeli'ye geçerek buradaki tımar sahiplerinden ve kendisinin Hıristiyan topraklarına yeni akınlar çağını başlatacağını uman uçbeylerinden destek gördü. Düzmece Mustafa Makedonya'da önemli bir ordu oluşturdu, sadrazam olarak bir akıncıyı başa getirerek sürgündeki kendi hükümetini kurdu ve yeni devletinin başkenti yapma umuduyla Edirne'ye saldırdı. Kısa zamanda Trakya ve Makedonya'nın büyük bir bölümüyle Dobruca'yı ele geçirdi. Başarısının bu hızı ve kazandığı genel destek, imparatorluğun toplumsal ve ekonomik sorunlarının ağırlığını kanıtlamaktadır. Kendisini destekleyenler hükümet memurları ile zengin reayanın mülklerine el koymaya, hükümet hazine ve depolarını boşaltmaya, serveti en çok ihtiyacı olanlar arasında paylaştırmaya başlayarak Şeyh Bedreddin'in çok uzun bir süre önce kullandığı aynı 'Komünistçe' duyguya başvurdular. Kanunî isyanı ancak Doğu'dan dönüşünde Bolu'da duydu. Fakat onun birlikleri Rumeli'ye geçmeden önce Şehzade Bayezid isyanı bastırdı ve başkanını ele geçirip öldürttü (18 Ağustos, 1555).

İsyanı bastırmasındaki role karşılık Şehzade Bayezid'in resmen veliaht ilân olunması bekleniyordu. Mihrimah Sultan bunu önlemek için şehzadenin kendi prestijini yükseltmek amacıyla isyana karıştığı ve isyan hareketi imparatorluğun iç yapısını tehdit etmeye başladığı zaman koruması altında olan Düzmece Mustafa'yı öldürttüğü söylentilerini yaymaya başladı. Padişah Şehzade Bayezid'in idamını emretti, ancak Hurrem Sultan onu kurtararak Kanunî'yi Bayezid'i Kütahya valisi olarak ataması için kandırdı. İsyancıların binlercesi idam edildi. Düzmece Mustafa'nın ilk başarılarına katkısı olan koşullar düzeltilmediği için toplumsal ve ekonomik huzursuzluk sürüp gitti.

Şimdi iki şehzade kalmıştı. Bayezid ve Selim. Her ikisi de Hurrem Sultan'ın oğullarıydı ve anneleri ikisi arasında bir seçim yapamıyordu. Bunlardan Şehzade Selim Manisa'da bulunuyor, zayıf karakterli ve tembel olarak tanınıyor, Bayezid ise kültürlü, çalışkan, yetenekli olduğu için askerler ve yöneticiler tarafından tutuluyordu. İki şehzade bulundukları eyaletlerde kendi maiyet ve ordularını örgütlediyseler de, annelerinin etkisi yüzünden bir süre aralarında çatışma çıkmadı. Ancak annelerinin 16 Mart 1558'de ölümünden hemen sonra şiddet hareketleri başladı. Tımar sahipleri Bayezid'i tutuyorlardı. Vergi gelirleri yerine devletten aylık aldıkları için zamanın ekonomik sorunlarından daha az zarar gören yeniçeriler de Selim'i desteklediler. Şehzade Bayezid yetenekli ve çalışkan olduğundan, tembel ve avare Selim'e oranla davasını ba-

basi önünde daha hararetle savunabildiğinden Kanunî, Bayezid'ten daha çok korkmaya başlayarak buna uygun önlemler aldı. Şehzade Bayezid'i İstanbul'dan uzağa Amasya'ya atadı (6 Eylül 1558). Bayezid bunun üzerine Ankara'ya giderek kardeşine karşı bir ordu toplamaya girişti. Kanunî vezirlerini göndererek oğullarım yatıştırmaya çalıştı. Ancak Selim'e Sokullu Mehmet Paşa'yı göndermişti; böylece ona en parlak vezirinin hizmetini sunmuş oluyordu. Sokullu tahtı Şehzade Selim'e sağlamakla kalmayıp yüzyılın sonuna kadar devleti de yönetme yoluna böylece girmiş oldu.

Şehzade Selim'in ordusu babasının gönderdiği yeniçerilerden, Bayezid'inki ise daha önce Düzmece Mustafa'nın liderliğinde toplanmış olan kimselerden oluşuyordu. İki şehzade arasındaki çatışma, şimdi Anadolu tımar ve zeamet sahiplerinin temsil ettikleri eski Türk soylularıyla devşirmeler arasındaki yeni bir çatışma olarak ortaya çıktı. Ancak her iki yandaki savaşçıların, temsil ettikleri grubu umursamadan en yüksek parayı verene eğilim göstermeleri yüzünden bu ayrımlar pek kesin olamadı. Sonunda İstanbul'dan gönderilen askerler ve malzeme ve Sokullu'nun yarattığı düzen ve disiplin Selim'in, Bayezid'in Türkmen göçebelerinden ve tımar askerlerinden oluşan ordusundan daha iyi bir ordu sahibi olmasını sağladı. İki ordu Konya yakınlarında karşılaştılar; Şehzade Selim'in ordusu kazandı, Bayezid İran'a kaçtı. Orada Kanunî'nin verdiği ödünler karşılığında Sah Tahmasp tarafından öldürtüldü (12 Şubat 1560). Bundan sonra da Kanunî Sultan Süleyman hayatta kalan tek oğlu Selim'i veliaht ilân etti. Bayezid'in taraftarları da kırsal bölgelerde geniş bir ayaklanma hareketine geçtiler ve Kanunî'nin hükümdarlığının sonuna kadar yeniçeriler bunları ancak çok büyük güçlüklerle denetim altında tutabildiler.

Kanunî'nin Son Yılları: Malta Kuşatması ve Macaristan Seferi

Kanunî Sultan Süleyman 1555'te İran'dan döndükten sonra devlet işlerini hemen hemen tümüyle harem unsurlarına ve sadrazama bıraktı. Yeni sadrazam Sokullu Mehmet Paşa, Kanunî'nin kızı Esma Sultan'la evlenerek (25 Eylül 1561) durumunu sağlamlaştırdı ve bundan sonraki otuz yıl boyunca hüküm sürecek olan ve Hurrem Sultan'la Rüstem Paşa'nın egemenliklerinin yerine geçecek olan yeni bir harem-devşirme ortaklığı kurdu.

Bu sırada Cenevizlilerin elinde kalan Oniki Adaların sonuncusu Sakız'ın alınması (14 Nisan 1566) Osmanlıların Çanakkale dışındaki durumlarını güçlendirmiş ve Osmanlıların denize olan ilgilerinin devam ettiğini ortaya çıkarmıştı. Karada ise sınır bölgelerindeki akınlar ve Erdel'de Habsburg'Iarın yeni ilerlemeleri Habsburglarla arayı açmıştı. Sokullu Mehmet Paşa padişahı yeni bir sefer gerekliliğine inandırınca, Kanunî on yıl süren bir durgunluk döneminden sonra yeniden ordunun başına geçti (1566). Seferin ana hedefi Osmanlı denetiminde olan Macaristan ve Erdel topraklarını Habsburg saldırıları-

na karşı korumak için kullanılabilecek olan Zigetvar'ın fethiydi. Yürüyüş sırasında padişah ağır hastalanınca komuta sadrazamın eline geçti. Sokullu 29 Ağustos'ta Zigetvar ve 1 Eylülde de kuzey Macaristan'daki en son önemli Habsburg kalesi olan Giula'yı alınca, kritik bir dönemde prestijini ve etkinliğini artırmış oldu. Kanunî Sultan Süleyman bir hafta sonra 7 Eylül'de, gut ya da dizanteri veya bazı kaynaklara göre felç veya anjinden öldü. Askerî prestiji olan Sokullu, II. Selim İstanbul'a gelip tahta oturana kadar orduya hâkim olarak, geçmiş on yılın bütün güçlüklerine rağmen barışçı bir saltanat devrini sağladı.

Böylece bazılarınca padişahların en büyüğü olarak kabul edilen Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı sona ermişti. Kendinden önce ve kendinden sonra hiç kimsenin elde edememiş olduğu bir servet ve güç temeline dayanarak tahta çıkan Kanunî, İmparatorluğa Macaristan'ı. Erdel'i, Trablusgarb'ı, Cezayir'i, Irak'ı, Rodos'u, Van'dan Ardahan'a kadar doğu Anadolu'yu. Gürcistan'ın bir bölümünü, en önemlisi Ege adalarını, Belgrad'ı ve Cerbe'yi katmıştı. Akdeniz'de Habsburg'larla, doğu denizlerinde Portekizlilerle başarıyla dövüşmüş, imparatorluğu büyük bir deniz gücü haline getirmiştir. Onun hükümdarlığında Osmanlı kurumları doruk noktalarına ulaşmışlar, ve ilerde görüleceği üzere önemli bir kültürel başarı sağlanmıştır. Yine onun hükümdarlığında devşirmeler zafer kazanmış, padişah hükümet yönetimi ile uğraşmaktan çekilmiş, harem, iktidarı ele almış, büyük huzursuzluk kaynağı olan ekonomik ve toplumsal sorunlarla başarılı bir mücadele yapılamamıştır. Bütün bunlar Kanunî Sultan Süleyman'ın bir sonraki yüzyılda haleflerine bıraktığı miraslardır.

İlgili Notlar - 4:

(1) İbni Haldun, *The Muqaddimah* (Mukaddime): *An İntroduction to History.* 3 Cilt. New York. 1958, II, 191.

(2) *Muqoddimah,* II, 193.

(3) M. Canard, (Les Expéditions des Arabes contre Constantinopte dans l'histoire et dans la legende. *"Journal Asiatique,* 208 (1926), 105; ve I. Massignon, (Textes relatifs â la prise de Constontinople," *Oriens,* 6 (1953), 10 -17.

(4) Census of Kadı Muhyi al-Din. TKS D9524: Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskân ve Nüfusu,* Ankara, 1968; aynı yazar, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri.* 855-886 (1451-1481). 2 cilt. İstanbul. 1073 -1874.

(5) Bistra Cvetkova, "Sur Certaines Reformes du Regime Porteler au Temps" de Mehmet II." *JESHO,* 6 (1963), 104 -120.

(6) Mustafa A. Ahmet, (De Certains Aspects de la Societe Ottomane â la lumiere de ta Legislation (Kanunname) de Sultan Mahomet II (1451-1481), *"Studia et Acta Orientalia,"* 2 (1960), 127-160.)

(7) Çağatay. Uluçay, "Yavuz Sultan Setim Nasıl Padişah Oldu?" *Tarih Dergisi,* VI/9 (Mart 1954). 59-90; VII/10 (Eylül 1954), 117-152.

(8) TKS, E. 4312 (29).

(9) M. Tayyip Gökbilgin, "Lütfi Paşa," IA, VII, 96 – 101; Lütfi Paşa, *Asafname,* İstanbul, 1326

5

Osmanlı Toplumunun ve Yönetiminin Dinamiği

Osmanlı İmparatorluğu onaltıncı yüzyılda toprak açısından en yüksek düzeye eriştiği zaman, toplumsal ve idarî kurumları da klasik biçimlerini almışlardı. Bu yüzden, Kanunî Sultan Süleyman dönemi bireysel hükümdarlıkların koyduğu sınırlamaların dışına çıkıp imparatorluğun iç yapısını incelemeye olanak tanımaktadır.

Osmanlı görüş açısına göre devlet ve toplumun amaç ve yapısı, ilk başta Sasanîler tarafından geliştirilen ve İslâm Önasya uygarlığına Abbasî halifelerinin hizmetinde olan İranlı bürokratlar tarafından sokulan geleneksel Önasya kavramlarından gelmektedir. Siyasal örgütün felsefî temeli uyruklar için adalet ve güvenlik konularını vurgulayan el-Gazali ve Nizam-ül Mülk'ün yazılarında incelenmiştir. On beşinci yüzyıl Osmanlı tarihçisi Mustafa Naima bu görüşü *'Hakkaniyet Çemberi'* olarak sunmuştur. Onun belirttiğine göre 1) Asker olmadan devlet ya da mülk (hâkimiyet) olamaz; 2) Askere sahip olmak servete ihtiyaç gösterir; 3) Servet uyruklardan toplanır; 4) Uyruklar ancak adaletle refaha kavuşabilirler; 5) Şu halde mülk ve devlet olmadan adalet olamaz.[1] O Böylece servetin hükümdar ve devleti desteklemek ve uyruklar için de adalet sağlamak için üretilmesi ve kullanılması siyasal örgütlenmenin ve uygulamanın temeli olarak ifade edilmiştir.

Buna uygun olarak toplum da iki gruba bölünmüştü: Yaşamlarında asıl amaçları sanayi, ticaret ve tarımla uğraşarak ve hükümdara vergi ödeyerek servet üretmek olan büyük halk kitleleri; ve kendileri servet üretmeyen, vergi ödemeyen, ama hükümdarın gelirini toplamak ve bunlarla kendilerini olduğu kadar onu ve ailesini geçindirmek için onun aracısı olarak görev alan küçük bir yönetici grubu. Devletin asıl amacı, 1) hükümdara ait olan servetin üretilmesini örgütlemek 2) bu servetin genişlemesini ve korunmasını sağlamak, 3) düzeni korumak, ve 4) hükümdarın topraklarında diğer dinlerin uygulanması-

na izin verilmesi yanı sıra İslâmlığı yaygınlaştırmaktır. Hükümet bu görevleri yerine getirmek için yaratılmış, yönetim bunun için örgütlenmiştir. Ordu, hükümdar ve devletin korunması kadar, servet kaynaklarının savunulması ve genişletilmesi görevini üstlenmiştir. Hükümdarlara, yöneticilere ve askerlere ve aynı zamanda toplumda rol alan halka yol göstermek için İslâm dininin yaşatılması, korunması ve yaygınlaştırılması gerekiyordu. Bütün öteki görevler halka, kendi örgütlenme araçları aracılığıyla istedikleri gibi yapmalarına izin verilerek, bırakılmıştı. Hükümdarın en başta gelen görevi, ödeyecekleri vergiye karşılık onların haklarını garanti etmek ve halkına (reaya) Tanrı iradesinin 'düz ve dar yolunda' önderlik ederken onları adaletsizliklerden korumaktı.

Yönetici Sınıf

Devlet yönetme işine karışanlar, yani *yönetici sınıf* üyeleri, egemen olan hanedanın hizmetinde olduklarından, Osmanlılar imparatorluğun ilk yüzyılında görevlerinin askerî yönü ağır bastığı için askerî olarak anılırlardı. Osmanlı egemenliğinin ilk üç yüzyılında, daha önce görüldüğü gibi, önce Selçukluların çöküşünden sonra Anadolu'ya egemen olan beylikleri yaratan Türkmen aileleri; daha sonra, imparatorluk on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda topraklarını aldıkça Osmanlı hizmetine giren Bizans ve klasik İslâm imparatorluklarının yönetici sınıf üyeleri; ve en son olarak da, devşirme yoluyla toplanan ve yetişkinliklerinde ihtida edenler Yönetici Sınıfa hâkim olmuşlardır. Kökenleri ne olursa olsun, bir insanın Osmanlı Yönetici Sınıfının tam üyesi olabilmesi için 1) İslâm dinini ve bunun ayrılmaz parçası olan düşünce ve eylem sistemini kabul edip uygulaması; 2) Padişaha ve onun hükümdarlık görevlerini üstlenmek ve gelirlerini toplamak için kurulan devlete sadık olması; ve 3) Osmanlı yaşam biçimini oluşturan karmaşık davranış, görenek ve dil sistemini bilip uygulaması gerekirdi.

Bu niteliklerden yoksun olan kimseler *Yönetilen Sınıf*tandılar, padişahın korunan sürüsüydüler. Bu sınıfın üyeleri bu nitelikleri geliştirip uygulayarak yönetici sınıfa yükselebildikleri gibi, yönetici sınıftakiler ya da çocukları bunları uygulamaktan vazgeçme sonunda reaya durumuna düşebilirlerdi. Böylece belirli tanımlanabilir ve elde edilebilir niteliklere sahip olmaya dayanan bir toplumsal hareketlilik düzeni bulunuyordu. Varolan yönetici sınıfın üyelerinin çocukları babalarının toplumsal durumlarını korumak için gerekli nitelikleri elde etmeyi kolay buluyorlarsa da, bu süreç kendiliğinden değildi. Yönetici sınıfın yeni üye yetiştirmek için kurduğu çeşitli okullarda uzun bir öğrenim dönemi ve hükümet dairelerinde çıraklık dönemi geçirmek gerekiyordu. İstek, yetenek ve talih Osmanlı düzeninde yükselenleri belirleyen şeylerdi.

Bu sosyal hareketlilik nasıl oluyordu? Osmanlıların çoğu yönetici sınıftan olanların çocuklarıydı ama zaman ilerledikçe devşirme yoluyla aralarına pek çok insan katıldı. Devşirme terimi ilk başlarda hükümdarın savaş ganimetindeki beşte bir hakkı olan pençik'in toplanmasına verilen addı. Bu pençik sonra genç tutsaklar biçimine dönüştürüldü ve bu gençler müslüman yapılıp eğitim gördükten sonra padişahın özel koruyucuları olan *yeniçeri* birlikleri olarak örgütlendiler. Devşirmenin, Hıristiyan çocuklarının saray ve devlete görev almak üzere belirli zamanlarda toplanmalarıyla bir kurum haline getirilmesi büyük bir olasılıkla I. Bayezid zamanında yer almış, genel bir uygulamaya da II. Murat ve II. Mehmet döneminde geçilmiştir. İstanbul'da yaşayan Hıristiyan uyrukların çoğu vergiye tabiydiler ve memurlar imparatorluk eyaletlerinde dolaşarak en zeki gençleri sultanın hizmetine alınmak üzere toplarlardı. Böylece devşirilen çocuklar bir *sürücü* tarafından İstanbul ya da Bursa'ya getirilirler, bunların nakil ve bakım masrafları yol boyundaki reaya'dan alınan özel vergilerle karşılanırdı. Üstün nitelikler gösterenler *acemioğlan* gruplarına alınarak saray hizmeti için *içoğlan* olarak yetiştirilirlerdi. Geri kalanları da çiftçilikte çalışmak üzere, Anadolu'ya, Türklerin yanına gönderilirlerdi *(Türk oğlanları)*. Bunlar burada hem dinî hem laik eğitim görürler, tam birer Müslüman ve Osmanlı olduktan sonra *kapıkulu* ordusunda askerlik hizmetine alınırlardı. Bunların içinde en iyileri padişahın malikânelerinin kapılarını koruyan ve bahçelerine bakan *bostancı* birliklerine girebilirlerdi.

Bu devşirme vergisi İstanbul ya da imparatorluğun diğer büyük kentlerindeki çocuklar için geçerli değildi. Sanayi ve ticareti baltalayacağı konusuyla kırsal kesim zanaatkârlarının çocukları da bundan bağışık tutulurdu. Kentli Hıristiyan ve Müslüman ailelerin rüşvet vererek ya da çocuklarını taşraya göndererek devşirmeliğin getireceği ilerlemeyi sağlamaya çalıştıkları konusunda bazı kanıtlar da vardır. Belki de *millet* liderleri ile yapılan anlaşmadan ya da hemen hemen hepsinin büyük kentlerde yaşamalarından dolayı Musevilerle Ermenilerin devşirmelikten bağışık tutuldukları görülmektedir. Padişaha özel bir hizmet gören reayanın (özel topraklarını işleyenler, altın ve gümüş madenlerinde çalışanlar, önemli geçit ve kavşakların bekçileri) da bağışık tutuldukları anlaşılmaktadır. Düzenli olarak devşirme vergisini veren Müslümanlar, Bosnalılardı. Bunların büyük bir bölümü Osmanlı fethinden sonra Müslüman oldukları için, II. Mehmet ile yaptıkları bir anlaşma gereği kendilerinin ve çocuklarının devşirme olarak alınmalarını özellikle istemişlerdi. Bunlar *potor* genel adı altında toplanırlar ve askerden çok doğrudan doğruya saray hizmetine verilirlerdi.

Sarayın *Enderun*'undaki İçoğlanları İmparatorluğun en yüksek mevkilerinde görev almak için eğitim görürlerdi. Padişaha hizmetleri az zamanlarını alır,

geri kalan tüm zamanlarını din öğrenimi, silâh atışı ve hat sanatıyla uğraşarak geçirirlerdi. Hepsinin Arapça, Farsça, Osmanlı Türkçesini okuyup yazmaları, Kur'an okumaları ve çeşitli İslâm bilimlerini bilmeleri gerekirdi. Yönetici sınıfın özel dallarına girmeleri için özel eğitimden geçirilirlerdi. İçoğlanlarının beden eğitimine büyük özen gösterilir, güreş, okçuluk, ağırlık kaldırma, mızrak atma ve binicilik sporları üzerinde özellikle durulurdu. Bunlar ailelerinden, dış dünyadan ve sarayın beyaz hadımağaları gözetiminde kadınlardan uzak tutulurlar, sert bir disiplin altında yetiştirilirlerdi. Dört yıl eğitim gören İçoğlanları üçüncü bir seçimden daha geçerlerdi. Üstün nitelikli bulunanlar, genellikle padişahın özel hazinesi ve mutfağı olmak üzere, saray hizmetine geçerler, diğerleri kapıkulu atlılarının sipahi ya da silâhtar taburlarına alınırlar ve buradan da imparatorluğun çeşitli yerlerine asker ya da yönetici olarak gönderililirlerdi. Onaltıncı yüzyılda yönetici sınıftan olanların çoğunun bazen devşirme yoluyla, bazan da satın alarak veya savaşta tutsak edindikleri *gulam* adı verilen köleleri bulunurdu. Bunlara da, benzer bir eğitim verilir ve sonra yönetici sınıfa tam üye olmak ya da uyruk olmak üzere 'azat' edilirlerdi. Yaşamdaki rolleri ne olursa olsun bu eski köleler kendilerini eski efendilerine bağlı sayarlar ve ellerine fırsat düştükçe ortak çıkarlarına uygun hareket ederlerdi.

Bir insanı ailesinden, yükseltmek amacıyla ailesinden, yuvasından ve dininden ayıran bir düzeni kötülemek kolaysa da, bu uygulamayı onaltıncı yüzyıl koşulları ve değerleri içinde değerlendirmek gerekir. O zamanın Avrupa'sında olduğu gibi Osmanlı toplumunda da din, yalnızca bir insanın ve hatta grubun yaratıcısına kıyasla durum ve yaşam görüş açısı değil, bütün yaşam biçimlerinde insanın durum ve davranışının bir tanımıydı. İnsanlar dinlerinin buyruklarına uygun olarak düşünürler, konuşurlar, hareket ederler, işlerini yürütürler, evlenirler, mal mülk alır satar, miras bırakırlar ve ölürlerdi. Şu halde din, kişinin durumunun ve konumunun değiştiği sürecin bir parçasıydı, devşirme ve gulam sistemleri de bu gerçeği görüp kurumlaştırmış, yetenekli insanların padişahın hizmetinde önemli mevkilere yükselmesini sağlayan akıcı bir toplumsal yapıyı mümkün kılmışlardır.

Yönetici sınıf dört görev grubuna bölünmüştü: Saray Kurumu, Kâtiplik, Askerî ve Kültürel ya da Dinsel kurumlar.

A. Saray Kurumu

Saray, yönetici sınıf için önderliği sağlamaktaydı. Hükümdara olan yakınlık geleneksel olarak Önasya tarihinde kişilerin önemlerini artırmıştır. Saraydakilerin yalnızca hükümdarlara geçimlerini sağlamak, onları eğitmek (ve gerektiği zaman hükümdar olabilecek en az bir şehzadenin varlığını sağlamak) dışında tüm Osmanlı düzenini işlerliğe kavuşturmak gibi özel bir güç ve yetkileri de vardı. Saray yapısal ve sembolik olarak bir tarafta tecrit edilmiş geri

bölümler Harem ve Enderun (iç bölüm) ile diğer tarafta daha kolay girilebilen Birun (dış bölüm) diye ayrılmıştı.

Harem. Hükümdarın haremi, Osmanlılar basit kabile kurumlarını koruduk-ları sürece yapı ve örgüt bakımından basit kalmıştır. Ancak imparatorluğun genişlemesi ve hükümdarın servet ve itibarının artması –Bizans sarayının hi-yerarşin örgütlenme ve törenleri modeliyle de birleşince– Osmanlı haremi giderek daha karmaşık bir durum almış, özellikle Kanunî'nin hükümdarlığının sonlarına doğru Hurrem Sultan tarafından Topkapı Sarayına taşınınca bu da-ha çok belirginleşmiştir.

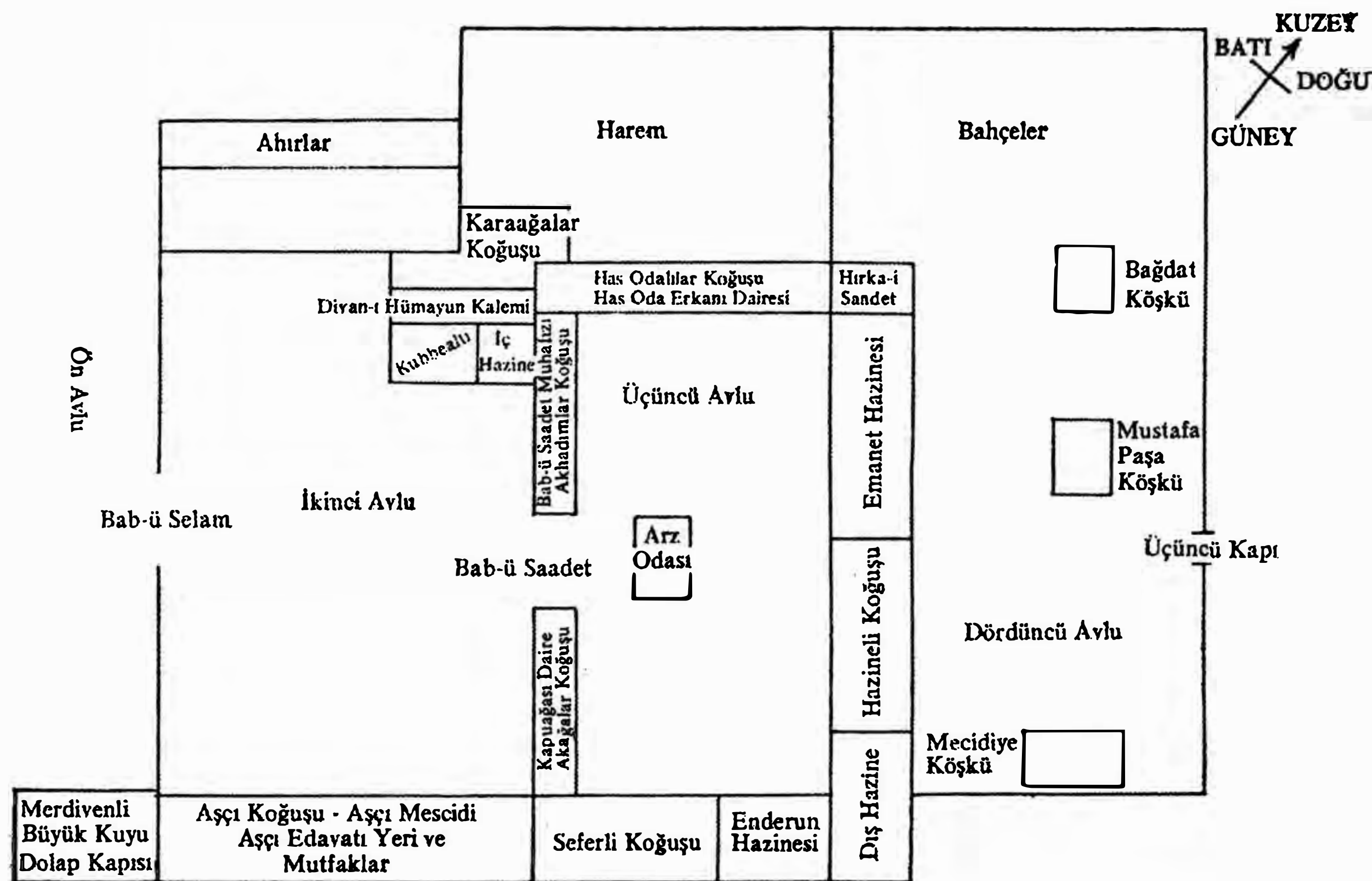
Haremi koruyan hadımağalarının başında, onaltıncı yüzyılda ancak sad-razam ve şeyhülislâmdan sonra gelen *Dâr-üs-saade* ağası bulunmaktaydı. Bu kişinin etkinliği hükümdara yakınlığından ve harem kıskançlıkları ile bö-lünmelerinden yararlanabilmesinden doğuyordu. Onaltıncı yüzyılda çoğunlu-ğu Kafkasya'dan getirtilen beyazlar olan hadımağaları daha sonra Sudan'dan ve orta Afrika'dan getirtilen zencilerle yer değiştirmişlerdir.

Enderun. Enderun'u oluşturan harem hizmetlileri sarayın iç bölümünde, Divan-ı Hümayun toplantılarının, yabancı elçileri kabul törenlerinin yapıldığı yerde, yani padişahın dış hizmetlerde bulunanlarla ya da sarayın dışındakiler-le ilişkide bulunduğu yerde görev yaparlardı.

Dâr-üs-saade ağasının yönetimi altındaki Enderun rütbe sırasına göre altı bölüme ayrılmıştı. Birincisi: Hem padişahın genel hizmetini görmek hem de kutsal emanetleri korumak ikili görevini yüklendiği için en yüksekte olan Has Oda'ydı. Burası genellikle harem ile üçüncü avlu mabeyin dairesinde bulunur-du. Başlıca memurları sultanın yazışma ve haberleşmesini sağlayan *silâhtar ağa* ile özel hizmetindeki içoğlanlarını yöneten *çuhadar ağa* ve özel sekreteri olan sır kâtibi'ydi. İkinci sırada Hazine Odası geliyordu. Burası da Dış Hazine ve İç Hazine olarak ikiye bölünmüştü. Dış Hazine'de malî arşivler, ileri ge-lenlere verilecek onur giysileri ve kürkler bulunur, saray dışındaki gider ve ge-lirlerin hesabı tutulurdu. Enderun giderleri İç Hazine'de görülür, padişahın mü-cevherleri, giyecekleri ve diğer değerli eşyaları burada saklanırdı. Üçüncü ola-rak sarayda çıkan yemeklerden sorumlu olan *Kiler Odası* gelirdi. Dördüncüsü, 1635'te ilk olarak ortaya çıkan ve 'davul çalma, sarık sarma, saç kesme ve padişah giysilerini temizleme'(2) gibi özellikle seferlerde önemli görevler üstle-nen *Seferli Odası*'ydı. Beşincisi on yedinci yüzyıl ortalarında kaldırılan *Doğancı Odası,* altıncısı içoğlanların sürekli eğitimini ve hizmetini örgütleyen *Büyük Oda* ve *Küçük Oda*'ydı.

Sarayda yetiştirilen oğlanlar Enderun'da yükselerek Has Oda'ya geçerler, bundan sonra da Birun'a, ya da yönetici sınıfa tam üye olarak katılırlar ve burada bilgi ve deneylerini kullanarak valilik, komutanlık ve sadrazamlık gibi görevlere getirilirlerdi.

Birun. İkinci avlu ya da Birun adı verilen dış bölümde padişahın, sarayın

KUZEY
BATI
DOĞU
GÜNEY
Ahırlar
Harem
Bahçeler
Karaağalar
Koğuşu
Has Odalılar Koğuşu
Has Oda Erkanı Dairesi
Hırka-i
Saadet
Bağdat
Köşkü
Divan-ı Hümayun Kalemi
Kubbealtı
İç
Hazine
Bab-ü Saadet Muhafızı
Akhadımlar Koğuşu
Üçüncü Avlu
Emanet Hazinesi
Mustafa
Paşa
Köşkü
Ön Avlu
İkinci Avlu
Bab-ü Selam
Arz
Odası
Bab-ü Saadet
Üçüncü Kapı
Hazineli Koğuşu
Dördüncü Avlu
Kapuağası Daire
Akağalar Koğuşu
Mecidiye
Köşkü
Dış Hazine
Merdivenli
Büyük Kuyu
Dolap Kapısı
Aşçı Koğuşu - Aşçı Mescidi
Aşçı Edavatı Yeri ve
Mutfaklar
Seferli Koğuşu
Enderun
Hazinesi

içinde ve dışındaki işlerini gören hizmetlileri bulunur; bunlar ordunun ve imparatorluğun yönetimini üstlenmiş bulunurlardı. Burada da beş grup vardı: 1) *Ulema* üyeleri ki bunların arasında padişahın aynı zamanda şehzadelerin eğitimiyle uğraşan hocası, imparatorluk içindeki bütün doktorların başında olan doktoru, *hekim başı, cerrah başı,* göz doktoru olan *kehhal başı, müneccim başı* ve *hünkâr imamı* bulunmaktaydı; 2) İmparatorluk saraylarının yapım ve bakımını üstlenen, kamu bina ve anıtlarının yapım ve onarımını baş mimarı *mimar başı* ve su işlerini de *su nazırı* aracılığıyla yöneten şehremini; 3) *Kiler-i Âmire*'de yemeğin hazırlanması ve yiyecek ikmali ile uğraşan *matbah-ı âmire emini,* 4) Darphaneyi yöneten *darphane emini* ve 5) İmparatorluk ahırları *(Istabl-ı Âmire)* ndaki hayvanların yemlerini sağlayan, sarayı ziyaret eden resmî memurların ve elçilerin hayvanlarına bakan padişah ve ailesinin arabalarının bakımını *emir-i ahır* aracılığıyla üstlenmiş olan *arpa emini.*

Birun'un diğer memurları üç gruba ayrılmıştı. Bunlardan birincisinde şunlar bulunurdu: savaşta ve törenlerde padişahın iki yanında bulundukları için özel yerleri olan ve yeniçeri ya da diğer birliklerinin ağaları olan *rikâb ağaları;* padişahın iktidar belirtisini taşıyan ve padişahla yabancı temsilciler arasında haber ileten *emir-ül âlem;* sarayın bütün kapıcılarını denetleyen, emir ve haber taşıyan, falaka cezası da dahil olmak üzere Divan-ı Hümayun'un kararlarını yerine getiren *kapıcı başı;* Divan-ı Hümayun habercileri olarak görevlenen ve *çavuş başı*'nın denetiminde olan *çavuşlar.* Birun'un ikinci grubunda da şunlar bulunmaktaydı: devletin ve sarayın bütün bahçelerinden sorumlu olan, saray topraklarını ve civarını koruyan, İstanbul ve Marmara Denizi kıyılarının savunmasını örgütleyen, başlarında bostancı başı'nın bulunduğu *Bostancı Ocağı.* Üçüncü grupta da terziler, kürkçüler, kunduracılar, okçular gibi küçük zanaatçılar ve padişahın özel muhafızlığını yapan *peyk*ler vardı. Babalarının iyi davranışlarını sağlamak için padişah hizmetine verilen vasal prenslerin oğullarından oluşan *Müteferrika* da bu grup içindeydi.

Enderun ve Birun'un bu memur ve görevlileri çok karmaşık ve yüksek derecede düzenli bir hiyerarşi içinde bulunurlardı. Aylıkları ve terfileri, arada sırada padişah ya da yakın aile üyelerinden birinin müdahalesiyle aksatılsa da, kıdem esasına göre düzenlenmişti. Seferlerde padişaha eşlik etmek zorundaydılar, her grup belirli askerî görevleri olan ayrı bir askerî birlik olarak örgütlenirdi. Üstün hizmetler bazan yönetici sınıfın saray dışı görevleriyle ödüllendirilir, padişahın gözde olmayan cariyeleri çok büyük bir onur belirtisi olarak yönetici sınıftan olanlarla evlendirilirdi.

B. Kalemiye

Yönetici sınıfın en önemli tek dalı *kâtip* ya da *ehl-i kalem* sınıfıydı. Bu kuruluş da ikiye ayrılıyordu: yönetim ve haberleşmeyi üstlenmiş olan *Divan-ı*

Hümayun ve maliye ile muhasebeyi üstlenmiş olan *Hazine-i Âmire*. Bunların içinde bölümler oluşturulmuştu, kâtipler de sanatlarını sürdürmek ve meslekî standartlarını uygulamak için bir lonca biçiminde örgütlenmişlerdi. Her bölümün başında bir hoca bulunurdu, onun emrindeki ustalaşmış olan kalfa diğer kâtipleri yönetir ve çırakların *(şakirt)* eğitimi ile uğraşır, loncada ve bölümde hizmete alınacak yeni adayların *(mülâzım)* sınavlarını yapardı. Bütün bürokratların geleneksel İslâm bilgi alanları, edebiyatı, tarihi, coğrafyası, dinsel bilimlerinde eğitilmiş olmaları gerektiği için bunlar kendi bölümlerindeki kâtiplerden olduğu kadar ulemadan da ders görürlerdi. Ulema, kendi grubundan olan pek çok kişiyi *Kalemiye*'ye gönderdiği için yönetimde daha çok etkili olabiliyordu. Bu ikisi arasındaki ilişki öylesine yakındı ki, her ikisinin üyeleri de ortak *efendi* unvanını taşıyorlardı, ve birbirleri arasında nakil, yönetici sınıfın diğer kurumlarında olduğundan daha sıktı. Kalemiye üyeleri bütün yönetici sınıf katlarında hizmet gördükleri halde, özellikle Divan-ı Hümayun ile Hazine-i Âmire'de toplanmış bulunuyorlardı.

Divan-ı Hümayun. İlk çağlardan onyedinci yüzyıl sonlarına kadar Divan-ı Hümayun Osmanlı yönetiminin başlıca merkezî organıydı. Dört kategoride üyesi bulunmaktaydı: 1) Üç tuğlu vezirler. Bunların içinde sadrazam ve aynı rütbeyi alıp *beylerbeyi* olarak anılan önemli vilâyetlerin valileri de bulunurdu; 2) Haznedar ve nişancı tarafından temsil olunan kâtipler. *Reis-ül küttap* ve *baş tercüman* resmen üye olmamakla birlikte toplantılara katılırlardı ve özel konularda tartışmaya girmek ve bilgi vermek durumundaydılar; 3) Kaptan-ı derya ve yeniçeri'lerin komutanı *ağa* tarafından temsil edilen askerler; 4) Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ve şeyhülislâm tarafından temsil edilen dinî ve kültürel sınıf olan ulema.

Divan-ı Hümayun'un çalışması reis-ül küttap'ın emrindeki ve bölümlere ayrılmış kâtipler tarafından yürütülürdü: 1) Divan-ı Hümayun'un ikinci önemli memuru olan *beylikçi*'nin yönetimindeki *Beylikçi* ya da *Divan Kalemi* divanın konuşma ve kararlarının kayıtlarını tutar, bu kararları buyruklar biçiminde düzenler, ilânlar ve anlaşmalar hazırlardı; 2) Bütün Osmanlı yüksek memurları için atama, azil ve nakil emirleri, tımar ve zeamet hakkındaki işlemler *tahvil kisedarı* yönetimindeki *Tahvil Kalemi* tarafından kaydedilir ve yayınlanırdı; 3) Daha düşük rütbedekiler için aynı işlemleri *rüus kisedarı* yönetimindeki *Rüus* ya da *Nişan Kalemi* yapardı; ve 4) *Âmedî Kalemi* de sadrazam ve reis-ül küttap'ın özel sekreterlik bölümü, başındaki *âmedî*'nin yönetiminde sadrazamın bildirilerini, yabancı hükümdarlarla, temsilcilerle, tüccarlarla olan ilişkilerini düzenler, ondokuzuncu yüzyılda kurulana kadar, dışişleri bakanlığının alanına girecek işleri görürdü. Sadrazamlık makamının başlangıcından beri bu mevkide bulunan kimsenin Divan-ı Hümayun'daki âmedî bürosundan başka özel bir dairesi olmadığı dikkat çekicidir. Ancak çok sonraları (1654)

sadrazamlar hükümetin ayrı bir dairesi olarak *Paşakapısı* ya da *Bab-ı âli* diye adlandırılan kadrolarını kurmuşlardır.

Maliye

Hükümdarın malî görevlerini üstlenmiş olan kâtipler imparatorluğun tüm servetinin işletilmesi ile ilgili çalışmaları yürütürlerdi. İmparatorluğun ilk yüzyılında pek az resmî malî örgütlenme vardı. Hükümdarın özel hazinesi bulunuyordu ve haznedarı aracılığıyla bütün ganimetten payına düşen beşte biri toplamaktaydı. Aynı zamanda has adı verilen ve kendisine bırakılan topraklardan gelen gelirleri de toplardı. İmparatorluğun gelirlerinin büyük bir bölümü padişahın askerleri ve yöneticilerinin aylıklarını sağlamak için tımarlar biçiminde ayrıldığından karmaşık bir merkezî hazineye gerek yoktu. Yeniçerilerine ve diğerlerine nakit para ödeme zorunluğu Sadrazam Çandarlı Kara Halil Paşa'yı (1368-1373) padişahın *Hazine-i Hassa*'sından ayrı olarak bir Hazine-i Âmire kurmaya zorladı.

Tüm malî yapıyı yöneten *baş defterdar*'ın ayrıca Rumeli defterdarlığı görevi de vardı. Anadolu defterdarı onun emrindeydi. Yeni fethedilen yerlerin malî sorunlarını çözümlemek için başka defterdarlıklar da kuruldu. İmparatorluğun ilk yüzyılında, malî konular büyük bir ölçüde tımar sahipleri tarafından görüldüğünden, defterdar küçük bir memurdu. Ancak bu karmaşık örgütün başına geçince devletin en büyük memurlarından biri oldu, sadrazam ve kazaskerler gibi kendi adına emir yayınlama yetkisini aldı. İmparatorluk boyunca ortak yapıya sahip malî daireler geliştirildi. Defterdarların emrinde dört tür daire vardı. 1) *Defter eminlerinin* başında bulunduğu *Defterhane*'de temel kayıtlar tutulurdu. Tek tek vilâyetlerin veya büyük malî bölümlerin özet bütçelerini hazırlayan İcmal dairesi; gelir kaynaklarını ve giderlerin tek tek kayıtlı olduğu Mufassal dairesi; ödemelerin kaydını tutan *Ruzname* dairesi Defterdarhaneye bağlıydı. 2) *Muhasebe* dairesinde makbuzların ayrı bir kaydı tutulur; 3) *Murakabe*'de diğer dairelerin kayıtları denetlenir, saray hizmetlilerinin ve ordunun aylık bordroları tutulurdu. 4) *Mevkufat,* önceleri hazine adına el konulan malların kayıtlarının tutulması için kurulmuşsa da, sonradan bu tür gelir ve giderlerin kayıtları da buraya alınmıştır.

İstanbul'da merkezî bir defterdarlığın kurulması bu görev dağılımı biçimini geliştirmiştir. Hazine-i Âmire Dairesi, Müslüman olmayanlardan alınan vergi de dahil olmak üzere, bütün nakit gelirlerin kaydını tutardı. Rumeli ve Anadolu için kurulan ayrı muhasebe dairelerinde padişahların ve vezirlerinin dinî vakıflarının gelir ve giderleri hesapları tutulurdu. Baş Defterdarlık Kalemi, Tuna boyundaki limanların ve iskelelerin işletmesiyle, tuz sabun ve tütün gibi devlet tekellerinin düzenlemesiyle, Rumeli'deki altın, gümüş ve bakır madenlerinin işletilmesiyle uğraşırdı. Mevkufat Dairesi tımar ve iltizamlar gibi

devlete kalan boşaltılan yerlerin kaydını tutar, kaleler dairesi imparatorluğun bütün kalelerindeki atamaları ve azilleri düzenlerdi. Onaltıncı yüzyıldan sonra bu daireler ihtiyaca göre genişletilmiş ve değiştirilmiştir.

Vergi Düzeni. Osmanlı vergi düzeni, tıpkı yasaları gibi. İslâm yasalarında (Şeriat) belirtilenlerle yasaların kapsamadığı konularda hükümdarın kendi yasama hakkını kullanarak verdiği hükümler arasında bölünmüş durumdaydı. Şeriat vergilerinin çoğu tarımsal üretimin onda biri olan *öşür;* Müslüman olmayanlardan ödeme durumlarına göre üç grup altında toplanan *cizye* ya da *haraç;* dindar Müslümanlar tarafından önceleri din gereği olarak verilen ama sonradan, yine aynı dinî amaçlarla, devlet tarafından toplanan vergiye dönüştürülen *zekât;* bütün zanaatkar ve tüccarlardan ruhsat ve düzenleme sürecinin bir karşılığı olarak pazar denetimcisi *(muhtesip)* tarafından toplanan belediye vergisi olan intisap resmi; koyun vergisi (ağnam resmi); ve devletin özel mülkiyette olan madenlerden üretimin beşte birini toplamasını sağlayan *maden resmi*'dir.

Divan-ı Hümayun tarafından alınan kararlarla *(tekâilf-i divaniye)* çıkarılan *örfî* vergiler *(rüsum)* imparatorluğun çeşitli yerlerinde değişiklik gösterirler ve Osmanlı öncesi yöresel vergilerden bazılarını içerdikleri için âdet olarak anılırlardı. Bunlardan (hane vergisi) olan avarız, bölgede bulunan asker ve görevlilerin masraflarını karşılamak, sefer masrafları ve doğal afetlerden zarar gören komşu bölgelere yapılan yardımları karşılamak için ilk olarak köylere ve kasabalara konulan bir vergiydi. Giderek resmî bir vergiye dönüşmüştür. Diğer bir âdet vergisi de batı Anadolu ve Trakya'da, tarım toprağının temel birimi olan *çift*'ini ekme hakkına karşılık her Müslüman ve Hıristiyan uyruğun ödediği temel vergi olan *çift resmi*'ydi (Bu birim bir çift öküzün sürebileceği toprağın verimliliğine göre 60 ilâ 150 dönümlük bir alandır.) Çift resmi'nin konmadığı yerlerde Hıristiyan çiftçilerden *ispenç resmi* (otlak vergisi) alınmaktaydı. Göçebeler toprağından geçtikleri *mukataa* sahiplerine otlak vergisi öderlerdi. Memurların görevlerini yapmak için geçtikleri yerlerde *nüzul bedeli* uygulanırdı. Damatlık vergileri, kaçan hayvanları tutmak için ödenen cezalar, dış ticarete olduğu gibi iç ticarete de uygulanan gümrük resimleri ve kamu ölçü aletlerini kullanmak için ödenen ücretler gibi daha pek çok küçük vergiler ve cezalar da bulunuyordu. Memurlar resmî görevlerini yapmak için ayrıca halktan bir ücret *(bahşiş)* de alırlardı.

Bu vergileri toplama hakkı Osmanlılar tarafından egemenliğin en temel niteliklerinden biri olarak kabul edilirdi. Gerçekten de yönetici sınıf, padişah tarafından bu niteliği uygulamak amacıyla kurulmuş ve sürdürülmüştür. Bütün bu gelir kaynakları hükümdara *(havass-ı hümayun)* ait bulunuyordu. Bunlardan bazılarını şahıslara sürekli olarak mülk, ya da (büyüklüklerine göre) tımar, zeamet ve has olarak, vergi toplama dışında askerî ya da idarî görevleri karşılığında geçici olarak verebilirdi.

İmparatorluk topraklarında bütün bu gelir kaynakları, daha önceki İslâm imparatorluklarındaki *ikta*'lardan geliştirilen *mukataa* denilen birimlere ayrılmıştı. *Mukataa*lar da kendi içlerinde her birinin gelirinin hazineye ya da sahibine ayrılmasına göre aralarında bölünmüşlerdi. Tüm gelirleri hazineye gidenlere *emanet* adı verilir ve sahipleri olan *eminler* doğrudan doğruya hazineden aylık alırlardı. Ancak bu, büyük kentlerde yaygın olup, pazar ve gümrükler gibi hazinenin faaliyetleri denetlemesinin daha kolay olduğu yerlerde uygulanırdı. Bir başka uygulama da mukataaların *mültezimlere iltizam* olarak verilmesiydi. Mültezimler her yıl hazineye belirli bir vergi öderler ve topladıkları vergilerden arta kalanı kendilerine ayırırlardı. *Emanet*'in tam karşılığı *tımar* olup, bunun sahibi bütün geliri kendisi tutar ve karşılığında padişaha başka bir hizmette bulunurdu.

Eyalet Yapısı. Buraya kadar yönetici sınıf kurumlarını hep hükümetin merkezî düzeyinde inceledik. Ancak bunlar vilâyet, bölge ve yöresel düzeylerde idarî birimler olarak bütün imparatorluğa da yayılmışlardı.

Osmanlı sisteminde temel eyalet hükümet birimi Selçuklulardan devralınan *sancak*'tı (arapça *liva)*. Bunun yöneticisi *bey* unvanıyla tüm askerî ve sivil görev ve yetkileri kullanma hakkına sahipti. Osman Bey'in ilk devleti de ancak bir tek sancaktan oluşuyordu. Daha sonraları Anadolu ve Rumeli'de daha başka sancaklar da yaratılmıştır. İlk başlarda askerî komutanlık görevini belirten *beylerbeyi* unvanı zamanla Rumeli'de fethedilen toprakların sivil yöneticisini ve oradaki Osmanlı kuvvetlerinin komutanını da kapsar oldu. Sınır bölgeleri gazi liderlerinin önderliğinde örgütleniyor, bunlar çalışmalarını daha başarılı yapabilmek için beylerbeyinden bağımsız oluyorlardı. Anadolu' da, başkenti Kütahya'da olan bir beylerbeyliği ondördüncü yüzyıl sonunda kuruldu. Bu beylerbeyi, emrinde olan toprakların sınır bölgeleri hükümdarın oğulları için ayrılmış bulunduğundan Rumeli beylerbeyine karşı rütbece ikinci durumdaydı. Şehzadeler sınır sancaklarında *uçbeyleri* olarak görev alırlar, gerektiğinde tahta çıktıklarında ihtiyaçları olan eğitim ve deneylere sahip olurken Osmanlıların düşmanları ile savaşma sorumluluğunu da yüklenirlerdi. Rumeli beylerbeyinin bir üstünlük nedeni de bu mevkide bulunan pek çok kişinin aynı zamanda sadrazam olması ve böylece Divan-ı Hümayun'da ve törenlerde hâkim olmak fırsatını elde bulundurmasıydı.

Daha sonraları imparatorluğu düşmanlarına karşı savunmak için sınır bölgelerinde başka beylerbeylikler de kurulmuştur. Onaltıncı yüzyılda beylerbeyi unvanının yanı sıra *vali* unvanı da kullanılmaya başlanmış, özellikle yeni bölgelerde 'eyalet' yerine 'vilâyet' terimi kullanılmıştı. Vilâyetler sancaklara, sancaklar da kaza, kasaba ve köylere bölünmüştür. Valilere vezirler gibi iki tuğlu rütbe verilmiş ve *paşa* unvanıyla anılmışlardır. Hem askerî hem sivil görevleri vardı. Bunlara yardımcı olarak İstanbul'daki yönetici sınıf kurumlarınca atanan memurlar, ilk önceleri bunların denetimindeyken, sonraları güçlerini den-

gede tutmak ve merkezî otoriteye karşı başkaldırma çabalarını önlemek için daha bağımsızlaştırılmışlardır. Pek çok vilâyette yazışma ve kayıt işleri *divan efendisi,* vilâyet gelirleri ve giderleri *tımar kethüdası* ve *tımar defterdarı* yardımıyla *mal defterdarı* tarafından üstlenilmişti. Vilâyet kadısı adalet ve hukuk işlerine bakar; *tezkereci* valinin özel sekreteri olup bütün vilâyet emir ve buyruklarını duyurur; her büyük kent ya da kasabada kolluk kuvvetinin başında bir *subaşı* bulunurdu. Bütün gelirlerin tımarlara ayrıldığı bölgelerde bütün hükümet giderleri valinin oturduğu başkent olan sancaktan alınan gelirlerle karşılanırdı. *Vilayet Divanı* da Divan-ı Hümayun gibi aynı görevleri üstlenmiş olup. emir yayımlama, şikâyet dinleme, yönetici sınıf üyelerinin yasaları çiğnemelerine ceza verme hakkına sahipti.

Onaltıncı yüzyıldan sonra iki ayrı tip vilâyet ortaya çıkmıştır. Eski tımar bölgelerinde tımar, zeamet ve has sahiplerine bütün gelirler verilir, valiler ve diğer hükümet memurları kendileri için ayrılan bazı gelirlerle merkez sancağının gelirlerinden yararlanırlardı. Tımar sahipleri vergi toplama ve yöresel düzeni koruma işini sancak sahiplerinin denetimi altında yaparlardı. Onaltıncı yüzyılda ortaya çıkan iltizam vilâyetlerinde ise valiler her vilâyeti bir iltizam olarak tutmaktaydılar. Bunlar merkez defterdarlığına yıllık belirli bir *irsaliye* göndermek zorundaysalar da, verginin geri kalan bölümünü kendilerine merkezî hazineden ödenen aylık (salyane) dışında özel kârları olarak ayırırlardı. Özerk Buğdan, Eflâk, Erdel ve Kırım prenslikleri dışında bütün Avrupa vilâyetleri ve doğuda bir iki sınır sancağı dışında Anadolu, tımar vilâyetleriydi. Arap dünyasında Halep'in bazı bölümleri, Suriye'nin Trablusşark'ı ve Şam da aynı şekilde yönetilirken geri kalan toprakları ve Mısır ile Kuzey Afrika toprakları iltizam biçiminde örgütlenmişti, iltizam vilâyetlerinde vergi salınması ve toplanmasının yanı sıra güvenlik görevleri de hükümet memurları tarafından düzenlendiği için, toplanan gelirle doğrudan doğruya ilişkili olarak hükümet masrafları da artmaktaydı.

C. Askerî Kurumlar (Seyfiye)

İmparatorluğu korumak ve genişletmek, düzen ve güvenliği korumak, kaynaklarının düzgün biçimde işletilmesini sağlamak ve düzenin diğer örgütlerini ve görevlerini korumakla uğraşan Osmanlılara yönetici sınıfın askerî kurumları içinde *Ehli Seyf* (Kılıç ehli) adı verilirdi.

Kara Ordusu. Askerî kurum temel olarak kara ve deniz ordusu diye ikiye bölünmüştü. Kara ordusu kapıkulları (yani köleler) ve eyalet güçlerinden oluşuyordu.

1) Kapıkulu Ordusu. Bu, padişahın sürekli merkezî ordusuydu. İlk başlarda yalnızca kölelerden ve Müslüman olan ve olmayan paralı askerlerden oluşmasına rağmen sonraları hemen hemen tümüyle devşirme düzeniyle toplanan gençlerden oluşmaya başladı.

(a) Yeniçeri Birlikleri. Devşirme sınıfının askerî gücü olarak hizmet ettiği için kapıkulu ordusunun en önemli bölümü yeniçeri piyade birlikleriydi. Birlik *çorbacı* adı verilen subayların yönetimindeki 101 *orta*'ya bölünmüştü. Ayrıca her biri 40 ilâ 70 kişilik 34 *sekban* padişahla avlanmaya ve savaşa giderler ve sürekli olarak onun koruyuculuğunu yaparlardı. Padişaha yakın oldukları için diğer birliklerin de komutanları çoğunlukla sekbanlardan oluşmaktaydı. I. Selim, *ağa bölükleri* adında yeni özel ortalar kurmuştu. Bunlar yeniçeri *ağa*'sının özel gücü olarak hizmet ederler, onun giderek artan görevlerini yapmasına yardım ederler, başkentte düzeni sağlarlar, padişahı korurlar, ordunun merkezini oluştururlardı. Yeniçerilerle Bektaşi mistik tarikatı da ilişkiliydi. Bu tarikatın hocaları yeniçerilerin danışmanlığını yaparlar, ordu imamları olarak görev alırlar, askerlerin dinî bilgilerini tamamlarlar ve din gereklerini yerine getirmelerine yardımcı olurlardı. Bektaşilerin resmen orduya *doksan dokuzuncu* orta olarak katılmaları ve şeyhlerinin *çorbacı* olarak atanması ancak onaltıncı yüzyılın sonlarına doğru olmuştur.

Yeniçeri birlikleri her an savaşa hazır olma durumundaydı; bu yüzden askerler evlenemezler, kışlalarında kalırlar ve sürekli eğitim görürlerdi. Kanunî döneminde 30.000 kişiyle ordunun en büyük gruplarından olmadıkları halde örgütleri, eğitimleri, disiplinleri ve tüfek, gürz, ok ve yay kullanmadaki ustalıklarıyla onyedinci yüzyılın ortalarına kadar imparatorluğun en önemli savaşçı gücü olagelmişlerdir. Yeniçeriler seferde olmadıkları zaman imparatorluğun kilit noktalarında güvenliği sağlamakla yükümlüydüler. İstanbul'da Divan-ı Hümayun toplantılarını korurlar, geceleri ve dinî yükümlülükleri yüzünden bu işleri başkalarına bıraktıkları Cuma günleri dışında kentin polis ve itfaiye işlerini de üstlenirlerdi. Kentlerin, kalelerin başlıca kapılarında ve imparatorluk içinde karakollarda ve eyalet polisleri olarak taşrada dokuz aylık hizmet gördükten sonra İstanbul'a dönerlerdi. Yılda dört kere ücret alırlar, özel ya da güç hizmetler karşılığında tek tek kişilere özel ödüller verilirdi.

(b) Topçu Birlikleri. Barutlu top gibi yeni silâhların ağır oluşları bunların genel kullanımını geciktirmiştir. Atlı birlikler hızlı hareket olanağını kaybettirdiği için bu silâhlara karşı çıkmışlarsa da kapıkulu askerleri, yani yeniçeriler bunları II. Mehmet döneminde kısa zamanda kabul edip benimsemişlerdir. II. Bayezid döneminde doğu Anadolu'da Memlûklerin sık sık kendisini yenilgiye uğratması üzerine padişah yeniçerileri el silâhları ile donatmış, ve ordunun bir bölümünün değil tümünün kullanabileceği daha hareketli toplar ve daha etkili mermiler geliştirmiştir. Yeniçerilerin kullandıkları silâhları yapan ve bunları gereken yerlere götürenler *Cebeci* birlikleriydi. Cebeci askerleri aynı zamanda el silâhları kullanan piyadeler olarak eğitim görürler ve İstanbul'da Ayasofya'nın karşısında olan kışlalarının çevresindeki kesimde kolluk kuvveti olarak görev yaparlardı. 1574 yılında ancak 625 kişi olan cebeci birliği küçüktü ve seçkin insanlardan kuruluydu. Ancak bu birlik sonradan

asker sayısının genel olarak artması ve çöküş döneminde orduyu etkisine olan standart düşüklüğü ve disiplin eksikliği nedeniyle hızla büyümüştür.

Topçu Ocağı. II. Murat döneminde top yapmak ve kullanmak üzere kurulmuş, II. Bayezid'in reformları sonunda tam gücüne kavuşmuş ve bundan sonra savaşlarda ve kuşatmalarda hem yeniçerilere hem tımar güçlerine destek olmuştur. Ocak, görevini yerine getirmek için dökümhane ve ateşleme olarak iki bölüme ayrılmıştı. Büyük kışlası ve dökümhanesi bugün İstanbul'da Tophane olarak bilinen yerdeydi, ayrıca imparatorluğun çeşitli yerlerinde birliğin çeşitli dökümhaneleri bulunuyordu. Yeniçeri birlikleri gibi topçu birlikleri de ocaklara bölünmüştü ve 1574'te 1100, onyedinci yüzyılda da 5000 kişiden oluşmaktaydı. Top ve gülleler ordunun yürüyüşünü ağırlaştırdığı için Fatih Sultan Mehmet zamanında sefer sırasında silâh ve cephaneyi nakletmek ve top arabaları yapmak ve depolamak amacıyla bir *Top Arabacı* birliği kurulmuştu. Bunun fabrikası da Tophane civarında olup kışlası Şehremini'ndeydi, imparatorluğun çeşitli kale ve kentlerine yayılmış birlikleri vardı. 63 orta olarak örgütlenen birliğin 1574' te 400, onyedinci yüzyıl sonlarında yalnızca 622 askeri vardı. Topları sudan geçirmek için küçük teknelerden oluşan özel bir de filosu bulunuyordu.

Kalelerin ve kentlerin kuşatılması ortak çalışan iki grup tarafından yapılırdı: 1) düşman surları ve topçu tabyalarının altına lâğımlar kazan *lâğımcıyan;* ve 2) havan toplarını, mayınları, el bombalarını ve bombaları üreten, nakleden ve ateşleyen *humbaracıyan.* II. Murat zamanında örgütlenen lâğımcıyan da kendilerini besleyenlere göre ikiye ayrılırlardı. Kapıkulu askerlerinden olan, aylıklı ve müstahkem yerlere yeniçeri saldırılarını destekleme görevini yüklenmiş olanlar cebeci birliklerine bağlıydılar. Diğer yandan, tımarlara bağlı olanlar vilâyet ordularının seferlerini desteklemek için bunların komutanlığı altında örgütlenirlerdi. Humbaracıyan birlikleri de iki ana bölümden oluşmaktaydı: Silâh üretimi ile uğraşanlar cebeci birliklerine, bunları savaş ve kuşatmalarda kullananlar da topçu birliklerine bağlıydılar. Kumbaracıların bir üçüncü kolu da imparatorluğun çevresindeki kalelerde, sürekli olarak görev alırlar ve bunlar aylık almazlar, geçimleri tımarlar tarafından sağlanırdı. Böylece bunlar yasalar bakımından kapıkulu ordusu askerleri oldukları halde, kendi birlik komutanlarının değil, kale komutanlarının ve tımar paşalarının komutası altındaydılar.

Kapıkulu Süvarileri. Kapıkulu birliklerinin bir de Kapıkulu Süvarileri adı altında atlı birlikleri bulunuyordu. Bunlar sık sık vilâyet sipahileri ile karıştırılırsa da İstanbul'da bulunmaları, aylıklı olmaları, diğerleri gibi tımarlarla beslenmedikleri yönlerinden onlardan ayrıydılar. Bunlara daha çok tımarlı süvarilere verilen sipahi adı yerine *sipâh, altı bölük halkı,* ya da yalnızca *bölük halkı* deniliyordu.

Kapıkulu süvarilerini oluşturan altı bölükten ilk ikisi *ulufeciyan* (aylıklılar) adını taşıyordu. Bunlar I. Murat zamanında Rumeli beylerbeyi olan Kara Ti-

murtaş Paşa tarafından o zaman hizmetinde olan aylıklı süvarilerden ayrılmış olup sol ve sağ diye ikiye bölünmüştü. Yine sol ve sağ diye bölünen üçüncü ve dördüncü *gureba* bölükleri, bundan bir süre sonra önasyanın diğer kesimlerinden Osmanlı hizmetine giren Müslüman paralı askerlerden oluşturulmuştu. Son iki bölük olan *silâhtarlar* ve *sipahi oğlanlar* daha sonraları, olasılıkla I. Mehmet zamanında örgütlenmiş olup tüm birliklerin en seçkiniydi. Genel olarak ilk dört grubun askerleri *bölükât-ı erbaa* (dört bölük) adıyla tanınır ve savaşlarda padişahın iki yanında bulunurlardı. Silâhtarlarla sipahi oğlanları ise padişahın hemen yakınında ve sağında savaşırlardı. Bunların hepsinin aylıkları kapıkulu piyade askerinden yüksekti, itibarları da daha fazlaydı, bu yüzden bu birliklere girmek çok istenen bir şeydi. Üyeleri, saray hizmeti için yetenekli görülmeyen içoğlanlardan; diğer altı bölüğün yaşayan üyelerinin oğullarından; Önasya'nın diğer kesimlerindeki ülkelerden, çoğunlukla Araplar, İranlılar ve Kürtlerden; yeniçeri askerlerinden; ve zaman zaman da diğer kapıkulu birliklerinin seçkin askerlerinden seçilirdi. Sefer sırasında sipahi oğlanları ve silâhtarlar padişahı korumakla yükümlüydüler. Silâhtarlar ayrıca asıl ordunun önündeki yolları ve köprüleri açmak, padişahın atlarını yönetmek ve korumak, tuğlarını taşımak görevlerini de üstlenmişlerdi.

Bu birlikler atlı oldukları için daha çok İstanbul'un ve diğer büyük kentlerin eteklerinde üstlenirler ve başlarında, kendi birliğinin ağasına sorumlu olan ve onun tarafından atanan bir *kethüdayeri* bulunurdu. Aylıklı askerlerdi. Vilâyet atlıları gibi bunlar da aynı nedenle ağır el silâhları taşımazlar, ok ve yay, pala. hançer, gürz ve mızrak kullanırlardı. Onaltıncı yüzyıl sonlarında 6000 kişiden onyedinci yüzyılda 20,844'e ve onsekizinci yüzyıl başlarında 22.169'a yükselmişlerdi.

2. Eyalet Kuvvetleri. Osmanlı ordusunun en büyük bölümü vilâyetlerde bulunurdu ve kara sipahi süvarileri, akıncılar, kalelerde, geçitlerde ve diğer stratejik noktalarda görev alan askerler de bunların içindeydi.

(a) Tımarlı Sipahiler. Padişahın seferlerinde yer alan süvarilerin çoğunu yetiştiren, besleyen ve orduya gönderen tımar düzeniydi. Tımarı daha önce yönetim ve malî açılardan incelemiş bulunmaktayız. Bunun askerî rolü neydi? Vergi gelirlerini toplama hakkına sahip olan tımar sahibi devlete karşı daha çok askerlik olarak, gördüğü hizmet karşılığında aldığı 'yaşama' gelirleri, yani *dirlik*le bu durumunu korurdu. Böylece tımar, ordunun asker ve subaylarına sürekli askerlik hizmetlerine ve kendilerinin ve adamlarının savaşa hazır olmaları, sefere çıkıldığında hazineye yük olmadan getirdikleri silâh, malzeme ve yiyeceklere karşılık ödenen bir maaş gibiydi.

Tımarlar gelirlerine ve karşılığında verilen hizmetin önemine göre üçe ayrılırlar. Yılda 19.999 akçeden fazla gelir getirmeyen tımarlar savaşta ya da başka bir yolla sivrilmiş olan sipahilere verilirdi. Yıllık 20.000 ile 99.999 akçe geliri olanlara zeamet adı verilir ve bunlar savaşta üstün yetenek ve kahramanlık gösteren tımar sahipleri ile merkezî hükümette veya sürekli orduda

yüksek mevkileri olanlara verilirdi. 100.000 akçeden fazla getirenler ise *has* adını alırlardı, bunlar önceleri padişah ile ailesine ayrılmışken, sonraları padişahın gözüne giren sadrazam ve diğer vezirlere dağıtılmaya başlanılmıştır.

Karşılığında askerî hizmet öngörülen tımarlarda tımar sahipleri gelirine uygun olarak kendisi ve hizmetinde olan cebeli için silâh, at, yiyecek ve malzeme sağlamak zorundaydı. Tımarın temel geliri *kılıç* ya da *iptida* genellikle Rumeli'de 6000 akçe, Anadolu'da 1500-3000 akçe olup, tımar sahibinin gerektiği zaman kendi hizmet ve malzemesi için ihtiyacı olan miktar olarak tanımlanırdı. Tımar sahibine gelecek her fazla 3000 ve zeamet sahibine gelecek 5000 akçe gelir için bunlar bir *cebeli* ve at beslemek ve savaşa getirmek zorundaydılar. Özel hizmetler ya da kahramanca davranışlar tımar sahiplerini temel *iptida*'larına yıllık 3000 ile 5000 akçelik bir ödüle *(terakki)* hak kazandırır, bu da daha fazla cebeli çıkarma sonucunu yaratarak tımar zeamet, hatta geliri yeteri kadar artmışsa has düzeyine çıkarabilirdi.

Bir tımar sahibi öldüğünde toprağının *iptida* bölümü eğer yetişkinse ve gerekli hizmeti sağlayabilecekse büyük oğluna miras kalırdı. Ancak *terakki* bölümleri bölge sancak beyine intikal eder, o da bu bölümü ödül olarak bölgenin diğer tımar sahiplerine dağıtırdı. Eğer mirasçı yetişkin değilse, yerine bir *cebeli* gönderilir, ve çoğunlukla kendisi onun yanında yetişerek tımar sahibi olabilmek için görevlerini öğrenirdi. Eğer sipahi yaralanırsa ya da savaşamayacak kadar yaşlanırsa *iptida*sının bir kısmının gelirinden *kılıç hakkı* olarak yararlanmak üzere emekliye ayrılır, geri kalan bölümleri ise oğluna ya da diğer sipahilere verilirdi.

Küçük erkek çocuklar, dağıtılacak tımarlar olduğu zamanlar, babalarının payına düşenden daha küçük iptidalar alabilirlerdi ama iptidayı elinde tutup da, ağabeyi gibi yerine cebeli gönderemezdi. Tımar sahibi, erkek çocuk bırakmadan ölürse, tımar başka bîr yetenekli süvariye, genellikle bölgede daha önce cebeli olarak hizmet görmüş birine dağıtılmak üzere sancak beyine kalırdı. Beylerbeyi, vilâyetindeki tımar birliklerini savaşa çağırdığı zaman sancak beyleri bölgelerindeki bütün tımar sahiplerini ve cebelileri çağırıp başlarına geçerler, gelmeyenlerin ya da gerekli sayıda cebeli çıkarmayanların tımarları iptal edilirdi.

Sipahi, tımarının bulunduğu topraklarda yaşar, köylülerden vergisini, para eksikliğinden ve köylünün üretimini satacak pazarı olmadığından, genellikle mal olarak alır, ve bu gelirini kendisini ve cebeli'lerini geçindirmek için kullanırdı. Köylüler tımar sahiplerine yem, saman ve odun verdikleri gibi bir miktar da angarya çalışırlardı. Ancak bunun kesin rakamları Osmanlı fethi öncesinin geleneklerine göre ayarlanmaktaydı. Toprağı işleyen köylü, vergisini verdiği ve toprağını işlediği sürece bunu yapmaya devam edebilirdi, böylece köylünün tımar sahibinde bile olmayan bir intifa hakkı vardı. Çiftçi ölür, kaçar ya da toprağı boş bırakırsa, tımar sahibi burasını belirli bir vergi karşılığında

ekmeye razı olan başka bir köylüye verme hakkını elinde tutmaktaydı. Tımar sahibi bu tür toprakları, tıpkı yarıcı gibi, kârı kendisine kalmak üzere yıllık belirli bir kira vermeye razı olan köylülere de kiralayabilirdi. Çiftçiler tarafından ödenen vergi gelirlerine ek olarak her tımar sahibine kendi özel kullanımı için bir çiftlik verilir, kendisi burasını tımarındaki çiftçilerin borçlu oldukları karşılıksız emek ile dışarıdan kiraladığı emekçilerle işletirdi. Eğer bir çiftçi kendi toprağından kaçar ve komşu bölgenin toprağında çalıştığı saptanırsa sipahi, bölge kadısından onun geri getirilmesi için karar çıkartabilirdi. Ya da sözkonusu çiftçi orada zanaatkar olmuş ve gelir elde ediyorsa sipahi kendisinden tazminat oiarak *çift bozan resmi* adındaki bir vergiyi zorla alabilirdi.

Sipahi yalnızca tımarındaki toprakların ekilmesinden ve vergi toplamaktan sorumlu değildi, köylerde düzeni korumak da onun göreviydi ve bu iş için çoğunlukla cebelilerini kullanırdı. Küçük suçlar için para cezaları verildiğinde bunun yarısını kendisine tutar, yarısını sancak beyine verirdi. Cezayı vermek için kadının yetkisi de gerekiyorsa, o da her iki taraftan payını alırdı.

Sipahiler hizmete çağrılınca, her bölgenin sancak beyleri on sipahiden birinin düzeni korumak ve vergi toplamak için sancakta kalmasını sağlardı. Ancak sefer sıralarında sancak beyleri sipahilere kendilerinden alt düzeyde bir subayı komutan olarak bırakırlardı. Her 1000 sipahiye bir alay beyi komuta ederdi. Genellikle sipahiler kışları işlerini görmek için memleketlerine dönerlerdi. Ama kışın da seferde kalmak zorunluluğu çıktığında her sancaktan seferde kalanlar aralarından 5 ila 10 tanesini vergi toplamaları için *harçlıkçı* olarak sancaklarına gönderirlerdi. Bunlar gelecek yılın seferi için gereken para ve malzemeyi toplarlardı. Alay beyleri de hizmetleri karşılığında aynı ya da yakın bölgelerde zeametle ödüllendirilirlerdi. Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta çıkışından hemen sonra 1527'de, imparatorlukta 37,521 tımar sahibi vardı. Bunlardan 27.868'i cebelileri ile birlikte 70 ilâ 80.000 kişilik bir atlı kuvvet oluşturan sipahilerdi. Kapıkulu askeri sayısı ise ancak 27.900'dü. Bundan başka kale garnizonlarında hizmet gören 9.653 tımar sahibi daha vardı: Avrupa'da 6.620, Anadolu'da 2.614 ve Arap dünyasında 419. Bu dönemde tımar sahipleri toplam toprak vergisi gelirlerinin Rumeli'de % 46'sını, Anadolu'da % 56'sını. Arap dünyasında % 38'ini elde ederler diğer gelirler de iltizamlardan, özel mülklerden ya da vakıflardan hazineye girerdi.(3) Ayn-i Ali Efendi 1607 yılında 105.339 atlı asker çıkartan 44.404 tımar bulunduğunu bildiriyor. Böylece Osmanlı askerî üstünlüğünün yenilgiye uğrayan Avrupalı düşmanları tarafından sık sık iddia edildiği gibi sayıca çokluğa dayanmadığı açıkça görülmektedir. Komuta kalitesindeki, disiplindeki, eğitim ve taktikteki üstünlükler bu konuda kesin etkenler olmuşlardır.

(b) Özel Vilâyet Muhafızları. Vilâyetlerde örgütlenen özel kuvvetler muhafızlık görevlerini üstlenmişlerdi. Bunlardan en önemlileri kale muhafızları, derbent muhafızları ve sürekli akıncı güçleridir.

(i) Kale Muhafızları. İmparatorluk içinde, kentlerin hem içlerinde hem dışlarında, hem sınırları korumak hem de beylikler üzerindeki otoriteyi sağlamak için pek çok kale bulunuyordu. Kale garnizonlarının çekirdeğini genellikle yeniçeri birlikleri oluştururdu. Ayrıca ondördüncü yüzyılda Menteşe Beyliği ve Osmanlılar tarafından deniz piyadesi olarak yaratılan ve sonraları asıl kuvvetler düşmana saldırmaya hazır olana kadar topçunun ve yeniçerilerin önünde yürüyüp düşmanı oyalayan hafif bir okçu gücü olan Azaplar vardı. Azaplar ondördüncü yüzyılın sonlarına doğru, kale askerleri kale dışında ordu ve birliktelerken kalelerde nöbetçi ve devriye olarak görev almaya, ya da kendi sorumluluklarında olan yerlerde düzeni koruyup vergi toplamaya başladılar. Azaplar da yeniçeriler gibi aylıklı askerlerdi, ancak devşirme Hıristiyanlardan çok Anadolu Türkmenlerinden oluşurlardı. Bu yüzden evlenmelerine ve mevkilerini yetenekli erkek mirasçılara bırakmaya hakları vardı. Onaltıncı yüzyılda Azaplar kalelerdeki imparatorluk ordusu ile birleşerek diğer birliklere istihkâma, köprü ve yol yapımcıları olarak yardım etmeye, cebeci birliklerine devşirme yoluyla yeni üyeler sağlanamayınca onların bu tür görevlerini üstlenmeye başladılar. Bundan sonra sınır bölgelerinde yaşayan bütün Müslüman erkekler Azap birliklerine alınabilir oldular, her 20-30 evden biri gençlerinden birini her yıl bu zorunlu askerliğe ayırırken diğerleri de birliklere yiyecek ve malzeme sağlamaya başladılar. Onaltıncı yüzyıl ortalarında birlik resmen kale *(kale azapları)* ve deniz *(deniz azapları)* kuvvetleri arasında bölündü ve ondokuzuncu yüzyıl başlarında II. Mahmut'un reform hareketlerine kadar hizmet görmeye devam etti.

Osmanlı kalelerinde görev alan başlıca birimlerden biri de, çevre halkı arasından seçilen ve içlerinde yönetici sınıfa girmeleri için Müslüman olmaya zorlanan Hıristiyanların da bulunduğu *gönüllüyan*'dı. Gerek bu birlik gerekse yaya ve atlı birlikler de ikiye bölünmüş olup askerleri genellikle hazineden değil kendi köylerinden para alırlardı.

(ii) Derbent Muhafızları. Düzeni koruyan, sınırlarda bekçilik eden, sınır dışında kâfire karşı savaşan yerel güçleri gözden geçirirken yönetici ve uyruk sınıflar davasında orta aşamada olan bir Osmanlı grubunu da dikkate almak gerekir. Kimi Müslüman olan, kimi ihtida eden, kimi de Müslüman olmayan insanlardan oluşan bu grup belirli bir yönetim hakkı elde etmiş ve böylece padişahın yaşama 'örf'üne dayanarak çıkardığı yasalarla kısıtlı bir vergi bağışıklığına hak kazanmışlardı. Bu yüzden bunlar da *ehl-i örf* arasında sayılırlardı. Bunların arasında en önemlileri ve Osmanlı ordusu içinde en az tanınanları askerî ve ticarî yolları, dağ geçitlerini, sınır noktalarını ve köylerden geçen yolları korumak için kurulan müstahkem karakollarda bulunan *derbent*lerdi. Kervanları ve yolları korumak için kurulan İlhanlı *tutkavul* sisteminden geliştirilen Osmanlı derbent sistemi ondördüncü yüzyılda yaygınlaşmış, Karadeniz'in kuzeyinde Altınordu ve Kırım Tatarlarının topraklarına kadar uzanmaktaydı.

Derbentlerin ilk resmî örgütlenmesi onbeşinci yüzyıl ortalarında yer almış, Müslüman ve Hıristiyan yerliler kendi köylerini ve civardaki yol ve köprüleri korumaya ve bakımlı tutmaya başlamışlardı. Zaman ilerledikçe derbentler, tüm halkı kendilerine hizmet ve bakıma adanmış olan köylerin gelişmesini sağlamışlar; toplumsal ve ekonomik huzursuzluk dönemlerinde düzenli ordunun zayıflamasıyla ters orantılı olarak kendi örgütleri ve güçleri artmıştır. Tüccarlar ve diğer yolcuların gecelemeleri için kurulan hanlar ve kervansaraylar, kendi varlıklarını korumak nedeniyle de olsa, giderek derbent olmuşlardır. *Martolos* adı, ilk kez tımar düzeninde topraklarını tutmak karşılığı Osmanlı askerî hizmetine giren Bizans, Sırp ve Bulgar tımar sahiplerinden oluşan Hıristiyan askerleri için kullanılmıştır. Onbeşinci yüzyılda bu martoloslar Tuna boyunda ve Kanunî'nin Osmanlı topraklarına kattığı Macaristan'da kurulan Osmanlı kalelerinde askerî garnizon görevleri yüklenmişlerdi. Kanunî, Hıristiyan topraklarında derbentlerde o kadar çok martolos kullanmıştır ki, oralarda Derbentçi ile martolos aynı anlamda kullanılır olmuştur. Zaman ilerledikçe düzenli aylık alan insanlar yanında pek çok Hıristiyan yerliler de vergi bağışıklığı karşılığında yedek olarak hizmete alınmışlardır.

Bazı yerlerde de derbentlerde Türkmen göçebelerinin soyundan gelenler görev almaktaydılar. Bunlara Rumeli'de *yörük*'ler, Anadolu'da da Türkmenler denilmiştir. Genellikle 25-30 kişiden oluşan birlikler seferlere sıra ile katılırlar, hiçbir sefere beş kişiden fazla katılmazlardı. Savaşa gitmeyenler hizmet yerine, gidenlere sefer başına 50 akçe öderlerdi. Bu gruptan olanların çoğu kendilerine verilen küçük toprakları işlerler, karşılığında vergi bağışıklığına sahip olurlardı, *müsellem* sözcüğünün kökeni de budur(4). Onaltıncı yüzyılın sonunda hepsi Müslüman olan 1294 yörük vardı. Ancak aynı dönemdeki 1019 müsellemin çoğu Hıristiyandı; Bulgarlardan seçilen müsellemlere *voynuk* adı verilirdi. Bunlar yüksek Osmanlı memurlarının atlarına bakarlar, padişah ve ailesinin *doğancı*'ları olarak hizmet görürlerdi.

Derbent askerleri ya bölgelerindeki tımarlar aracılığıyla ya da vergi bağışıklığı ile korunurlardı. Bunlar koruduklan yollarda bulunanlardan ücret alırlar, ancak bazı bölgelerde kendi korudukları yerlerde soyulan yolculara da tazminat öderlerdi. Bu memuriyetler, hiç olmazsa tımarlarda, babadan oğula geçerdi. Bazan tüm köyler derbent karakollarına adam vermek ve bunların giderlerini korumakla yükümlüydüler. Buralara nöbetle adam gönderirler ve bütün gerekli malzemeyi sağlarlardı. Bu tür hizmetler vergi bağışıklığı ile ödenirdi.(4)

(iii) Akıncı Birlikleri. Onaltıncı yüzyılın büyük bir bölümünde Osmanlıların Hıristiyanlarla olan sınırları düzenli ordu tarafından değil de, özel akıncı birlikleri olan gaziler tarafından korunurdu. Sonradan akıncı adını alan bu grup uçbeylerinin komutasında özel sınır bölgelerinde örgütlenmişti. Hafif süvari birlikleri biçiminde olan akıncılar düşman topraklarına baskınlar düzenlerler,

silâh, para ve tutsak alırlar, düşmanı Osmanlılara saldıramayacak kadar uğraştırırlar, ya da düzenli Osmanlı ordusuna karşı savunma hazırlıklarına giremeyecek kadar tedirgin ederlerdi. Akıncı beyleri ve akıncılar genellikle vergi bağışıklığına sahiptiler; tımarları babadan oğula kalır, eylemlerini topladıkları vergilerle sürdürürlerdi. Akıncılar Elfâk'ta 1595'te büyük bir bozguna uğrayıp Sadrazam Koca Sinan Paşa tarafından dağıtılana kadar hizmete devam etmişlerdir. Bunların toprakları, yakınlardaki vilâyetlere ilhak edilmiş, adamları da yine buralara dağıtılmıştır. Bundan sonra düşman topraklarına akınlar yörükler ve özellikle bu amaç için gönderilen Kırım Tatarları tarafından yapılmıştır.

Bunlardan başka saldırıların şiddetinden dolayı deli adı verilen bir grup daha vardır. Ancak bu adın, ilk başlarda örgüte verilen *'delil'* adının kısaltılmışı olduğunu gösteren bazı belirtilere de rastlanılmıştır. Onbeşinci yüzyıl sonlarına doğru örgütlenen deliler genellikle Müslüman olmuş Hırvatlar, Sırplar ve Bosnalılardan oluşmaktaysa da, aralarında bazı Türklerin de bulunduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Sefer Örgütlenmesi ve Stratejisi: Osmanlılar seferlerini planlarken iyi örgütlenmiş bir casusluk örgütüne dayanırlardı. Daha önceki seferlerde bazen yüzyıllık eski yollar genellikle model oluştururdu. Ana üsleri ve sefer yollarını coğrafya belirlerdi. Anadolu'da İstanbul'dan Karadeniz yoluyla ya da karadan Diyarbekir yoluyla varılan Erzurum kuzeye, Kafkasya'ya ya da doğuya, İran ve Azerbaycan'a yapılan seferler için ana üstü. Suriye ve Azerbaycan seferleri için Diyarbekir ve Van üsleri kullanılırdı. Dinyeper ve Dinyestr'in kuzeyine açılan seferler için Ochakov, Kuburun, Akkerman ve Kilya gibi Tuna kaleleri özellikle önemliydi; zaman zaman İsmail, İbrail, Silistre ve Rusçuk da, saldırılar için üs olarak kullanılırdı. Tuna'nın ortalarına doğru seferlere İstanbul'dan başlanır, Edirne'den, Balkan Dağlarından Filibe, Sofya ve Niş'e, Morava vadisinden yukarı Belgrad'a çıkılırdı. Tuna'nın karşı kıyısı Macaristan'dı, Tisza nehri vadisi Eflâk'tan Karpatların geçilmesine gerek göstermeden Erdel'e giriş yoluydu. Sava ve Drava nehirleri Bosna'ya kolaylıkla girişi sağlar, Osmanlı ordusu buradan dağlık vadilerden geçerek Karadağ, Hersek, Dalmaçya kıyıları ve Adriyatik kıyılarına inerlerdi. Son olarak da Yunanistan ve Arnavutluk seferleri için Selanik başlıca üstü.

Ordunun feodal niteliği, padişahın ve sürekli kuvvetlerinin zaman zaman İstanbul'a dönmeleri gerektiğinden ve kışları yolların kötü durumlarından dolayı seferler genellikle Nisan ile Eylül ayları arasında yapılır, ordu kış aylarında terhis edilirdi. Seferler, terhisten hemen sonra Ekim ve Kasım aylarında planlanırdı. Bundan sonraki iki ay içinde, tımar sahiplerinin vergi ve malzeme toplamak için memleketlerine dönmüş olmalarına rağmen, bunlara bir sonraki sefer için Nisan ayında toplanmaları emri gönderilirdi. Kural olarak tüm ordunun Temmuz başlarına kadar toplanması olanaksız olduğundan, se-

ferler tam olarak Ağustos ve Eylül aylarında yapılır, ancak kışın gelmesi ve yiyecek ve hayvan yemlerinin azalması nedeniyle ordu Ekim ayının sonu gelmeden geriler ve dağılırdı. Bu durum, padişahın bir yıl içinde kuzey Macaristan'dan öteye ya da doğu Anadolu'ya sefer yapmasını kesinlikle olanaksız kılmaktaydı.

Sefer hazırlıkları büyük miktarlarda ikmal malzemesi ve savaş gereçlerinin toplanılmasını gerektirirdi. Bundan daha güç olan da insan ve hayvan için yiyecek ve yem sağlanmasıydı. Ordu ile birlikte koyun ve büyük baş hayvan sürüleri götürülür, ordunun yolunda olan çiftçiler de hayvan, tahıl ve diğer yiyecekleri sağlarlardı. Bunlara kimi zaman bu yardımlarının bedelleri de ödenmekteydi. Hükümet tarım ve ticareti düzenlemediği halde, sefer yolları üzerinde tahıl ve pirinç yetiştirilmesini teşvik etmekteydi. Arabaları ve topları çekmek için Rumeli'de özel olarak öküz ve sığır yetiştirilir, daha hafif yükler için aşağı Tuna'dan katır ve yük atları, Anadolu ve Mezopotamya'dan develer getirtilirdi.

Seferler büyük törenlerle başlatılırdı. Padişahın altı tuğundan ikisi, ya da seferin başındaysa sadrazamın üç tuğundan biri, sefer hazırlıklarının başladığını belirtmek için İstanbul'daki sarayın birinci avlusuna dikilirdi. Bundan sonra tuğlar, esas ordudan bir gün önce, ordunun gelmekte olduğunu bildirmek için gönderilir, ordu Avrupa'ya giderken ilk gece Davutpaşa'da, eğer Anadolu'ya gidiyorsa Üsküdar'da gecelerdi. İstanbul'da orduya çeşitli zanaat loncalarının temsilcileri de katılırlardı. Daha sonra yeniçeriler, diğer birlikler, padişah ya da sadrazamın başında bulunduğu yönetici sınıf üyeleri, veda törenlerinden sonra yola yıkarlardı. Padişah, sadrazam ve önemli memurların aileleri, hazineleri ve hizmetkarlarıyla birlikte orduya katılmaları gelenekseldi. İstanbul'da yerlerine *kaymakamlar* bırakılırdı. Bu uygulama Kanunî'nin hükümdarlığından sonra giderek tersine çalışmaya başlamış, önemli memurlar İstanbul'da kalmışlar, kaymakamlar orduyla birlikte sefere çıkmışlardır.

Ordu yürüyüşe geçince yolları hazırlamak için büyük özen gösterilirdi. Yolları ve köprüleri onarmak için emirler verilir, ordu eğer yoldan geçmiyorsa yürüyüş yolunu işaretlemek için yol kenarlarına taşlar ya da değnekler yığılırdı. Onaltıncı yüzyıl boyunca padişahlar yürüyüş sırasında çok sert bir disiplin kurmuşlar, yolda mala zarar verenleri cezalandırmışlar, zarar görenlerin zararını ödemişlerdir. Ordunun öncüsü akıncılar, deliler ve yörüklerdi. Sonra *çarhacıbaşı* yönetiminde özel bir atlı birliği, yeniçeri yaya askerleri, diğer birlikler, padişah ve diğer subaylar, ve son olarak da iki tarafta ve geride artçı olarak yürüyen tımar sahibi atlılar gelirdi.

Yürüyüş genellikle sabahın erken saatlarından öğlene kadar devam eder, öğle zamanı kamp kurulurdu. Kampın ortasında padişah ve yönetici sınıfın önemli üyelerinin çadırları bulunur, bunları çevreleyen yeniçeriler ve diğer saray birlikleri merkez kuvvetini oluştururlardı. Bundan sonra vilâyet tımar kuvvetleri ve tımarlı olmayan vilâyetlerden gelen .diğer kuvvetler kamp kurar-

lardı. Sert bir disiplin uygulanır, askerlerin içki içmesi yasaklanır, sürekli yıkanma ve traş olma ile temiz kalmaları sağlanırdı. O zamanın düşman Hıristiyan ordularının durumuyla tam çelişkili bir durumdu bu.

Savaşlarda yeniçeriler ve diğer saray birlikleri padişah ile sadrazamın çevresinde bulunur ve diğer kuvvetlere kıyasla sayıca az olmalarına rağmen Osmanlı taktiğinin merkez eksenini oluştururlardı. Bunlar siperlerle korunurlar, toplar ve arabalarla çevrili bulunurlardı. Sipahiler kanatlarını koruyarak, merkeze ulaşmaya çalışan düşmanı çevirirler ya da baskına uğratırlardı

Deniz Kuvvetleri: Deniz kuvvetlerinin kara kuvvetleri ile kıyaslanabilecek bir ölçüye varabilmesi için yapısallığa ve örgütlenmeye kavuşması bir hayli zaman almıştır. Osmanlı fetih stratejisinin temeli kara savaşı olduğu –deniz kuvvetleri boğazları ve kıyıları korumak ve asker nakletmekten başka bir şey yapmadığı– sürece, kara kuvvetleri subayları bütün iktidar mevki ve rütbelerini ellerinde tutmuşlar, zaferin malî semeresinin büyük payını elde etmişlerdir. Ancak yine de, daha çok Venedik ve Ceneviz modelleri üzerine geliştirilen ve çoğunlukla İtalyan deniz terimlerini ya da bunların Türkçe karşılıklarını kullanan bir denizci örgüt ve yapısı giderek oluşmaya başlamıştı. Barbaros Hayreddin ve onun onaltıncı yüzyıl sonlarındaki halefleri önderliğinde bu, tam gelişmiş bir düzen olmuştur.

Osmanlı deniz yapısının üst noktasında İtalyanca *capitano*'dan önceleri kaptan ya da kapudan paşa ve onaltıncı yüzyıl başlarında da *kapudan-ı derya* ya da *kaptan-ı derya* denilen *derya beyi* bulunmaktaydı. Bu mevkiin ilk sahibi Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'un fethinde Haliç'teki başarıları karşılığında atanan Baltaoğlu Süleyman Bey olmuştur. Baltaoğlu Süleyman Bey ve haleflerine yalnızca sancak beyi rütbesi verilmiş ve bunlar donanmayı kurmak, bakımını ve denizcilerini sağlamak için Galata ve İzmit kazaları ile Gelibolu sancağının gelirlerini toplamaktaydılar. Donanmaya yardımları karşılığında Galata'nın çoğunluğu Cenevizli olan halkına bazı ticaret ve vergi ayrıcalıkları tanınmış, İzmit'lilerin de vergi yükümlülükleri gemiler için kereste vermeleriyle karşılanmıştır. Barbaros Hayreddin zamanında donanma reisi beylerbeyi rütbe ve mevkiini elde etmiş, Divan-ı Hümayun'a katılma hakkını kazanmıştı. Deniz kuvvetlerinin elinde olan topraklara çeşitli Ege adaları da katılınca, Cezayir vilâyeti ile birlikte bunlara *el Cezayir vilâyeti* adı verilmiş ve donanma kumandanına gerekli malî olanaklar sağlayan sürekli tımarlar haline getirilmişti. Ancak Barbaros'un rütbesi Andrea Doria'ya karşı kazandığı zaferin özel bir ödülü olarak görülmüş, onaltıncı ve onyedinci yüzyıldaki halefleri genellikle iki tuğlu vezir rütbesine sahip olmuşlardır. Osmanlı örgütünün ve unvan yapısının genel olarak çöküşünün yanında deniz kuvvetlerinin gücü de azaldıktan sonra büyük amiraller üç tuğlu vezirlerin rütbe ve yetkilerini alabilmişlerdir.

Donanma işleri, imparatorluğun çeşitli yerlerindeki tersaneleri ve buralara bağlı gemilerle çalışan subay ve erleri düzenleyen *Tersane-i Âmire'de* toplanmıştı. Hem savaş hem de yapım-bakım çalışmaları büyük amiral tarafından yönetilir, ancak bu her iki hizmetin subay ve erleri birbirlerinden ayrı tutulurdu. Her tersane, başında bir tersane müdürünün bulunduğu bir subaylar hiyerarşisi tarafından işletilir, kendisine tersane müdür yardımcısı, tersane komutanı, liman işletme komutanı, tersane kâtipleri, tersane kayıt âmiri ve diğerleri yardım ederlerdi. Barbaros zamanında donanma harekâtı daha az düzenliydi. Her geminin başında bir kaptan *(reis)* bulunurdu. Daha büyük gemi komutanlarına kaptan ya da, gemilerine para ve adam sağlamaları için büyük amiralin sancaklarından tımar verilmiş olduğundan *hassa reis* denirdi. Onaltıncı yüzyılın ortalarından sonra bütün gemi kaptanlarına reis denilmeye başlanıldı, kaptan terimi filo komutanları için kullanıldı. Kaptanlarla kaptan-ı derya arasında, aşağı yukarı yüzyıl sonra birkaç amiral rütbesi konuluncaya kadar, resmî bir düzenleme yok sayılırdı.

Gemilerde er olarak azap deniz piyadelerinden başka, içlerinde Türkler, Rumlar, Arnavutlar ve Dalmaçyalılar bulunan yakın kıyılardan toplanılmış insanlar bulunurdu. Bunlara verilen *levent* adı o zamanlar çoğu Akdeniz denizcileri için kullanılan İtalyanca *levantino* sözcüğünden çıkmış olsa gerektir. Bunlar kimi zaman kaptan-ı deryanın toprakları içindeki köylerinin ya da ailelerinin vergi borçları karşılığı, kimi zaman da tersane hazinesinden ödenen aylıklar karşılığı hizmete alınırlardı. Bunların yanı sıra savaş tutsakları ve işledikleri suçlar karşılığında cezalarını çekmeye gönderilmiş *kürekçiler,* ve seferler için parayla tutulmuş denizciler bulunurdu. Bunlara onaltıncı yüzyılda *aylakçılar* ve daha sonraları da *kalyoncular* denilmiştir.(5)

Kaptan-ı deryanın tersanede kendi dairesi ve divan'ı vardı, kendi bölgesinde olan toprakları ve adaları yönetmek için memurlar gönderir, tersane civarının düzenini korumaktan doğrudan doğruya sorumlu olurdu. Bu özellikle Galata ve Kasımpaşa tersaneleri için böyleydi. Kara ordusunda olduğu gibi, donanmanın da yıllık sefere çıkması padişah ile yüksek rütbeli memurları da kapsayan karmaşık törenleri gerektirirdi. Kış aylarında donanma havuza alınır, tımar gelirleri olan subaylar ve denizciler gemileri ve kendileri için gerekli payı toplamak üzere memleketlerine giderlerdi. Aylıklı denizciler kışı Galata'daki kışlalarında geçirirlerdi.

D. Bilim Kurumu (İlmiyye)

İslâmî bilgilerde uzman olan Osmanlılara *ulema* denilir, bunlar efendi unvanıyla anılırlar ve hep birlikte İslâm dinini örgütlemek ve yaymak, birleşik bir Müslüman toplumunu sürdürmek, şeriatı uygulamak, cami ve medreselerde dinî bilimleri anlatmak ve aynı zamanda belirli bir standardı koruyup yeni ulema yetiştirmek görevlerini üstlenmiş olarak *İlmiyye* sınıfı olarak tanınırlardı.

Eğitim Düzeni. İlmiyye kurumunun temeli, halka temel dinî bilgiler veren cami ilkokulları (mektep) ve yönetici sınıfa gireceklerle ulemanın yeni üyelerini yetiştiren yüksek eğitim kurumları olan medreseler çevresinde kurulu bir eğitim düzeniydi. İlk Osmanlı medresesi Orhan Bey tarafından 1331'de İznik'te kurulmuştu. Onaltıncı yüzyıl sonunda imparatorluğa dağılmış yüzlerce medrese vardı ve başlarında da Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'da kendi adını taşıyan cami civarında kurulmuş sekiz *medaris-i semaniye* bulunuyordu. Bunlar sekiz dereceli bir eğitimin en üst düzeyindeydiler. Eğitim küçük kentlerdeki *haşiye-i tecrid medrese*leri ile başlıyor, *miftah, kırklı, hariç, dahil ve sahn-ı seman* düzeylerinden geçiyor, bunların her biri daha ileri bir eğitim ve daha geniş konuları kapsayarak sonunda Fatih külliyesinin parçası olan *musile-i sahn* ve *sahn-ı seman* medreselerinde en yüksek bilgi düzeyine erişiliyordu. İlk yedi düzeyde okuyanlara *suhte* ya da *softa* (din öğrencisi) deniliyor, sahn-ı seman medreselerine girenler ise özellikle bir onur adı olan *danişmend* (bilgin insan) unvanıyla adlandırılıyorlardı.

Tüm İslâmî bilim dallarında verilen dersler şunları da kapsıyordu: Hat sanatı, Arap dili ve gramer (sarf-ü nahiv), belagat, şiir, mantık, felsefe (ilm-i hikmet), astronomi (heyet), tefsir, inanç doktrinleri (akaid), hadis, usul-ü fıkıh, fıkıh, din bilgisi ve ahlâk.

Onaltıncı yüzyıl başlarında medreselerde öğrenilen geleneksel konulara ek olarak, Kanunî tarafından kendi adını taşıyan camiin yanına kurulmuş olan dört medresede tıp, matematik ve fizik bilimleri de öğretilmekteydi. Bu külliyede sahn-ı seman düzeyini aşmış ve daha ileri gitmek istek ve yeteneğine sahip olanlara daha yeni ve yüksek bir eğitim olanağı sağlanmaktaydı. Kanunî'nin yeni sisteminde, zaten küçük kentlerde en düşük üç eğitim düzeyini kapsayan eski sistem, ilkokul düzeyine indiriliyordu. Süleymaniye külliyesi ile birlikte diğer beş eğitim düzeyi de, kendi içinde dört gruba ayrılan on iki basamaklı bir hiyerarşi biçiminde düzenleniyordu:

1. *Hariç medreseleri* Temel bilimlerde, Arap morfolojisi ve sözdizimi, mantık, geometri, din bilim ve belâgatte eğitimi sağlıyorlardı.
2. *Dahil, ya da orta medreseler* başlamış olan öğretimlere daha kesin bir eğitim sağlıyor, ayrıca fıkıh ve Kur'an'ın analizi öğretiliyordu.
3. *İleri okullarda* Fatih külliyesinde en yüksek düzeydeki dersler okunuyordu. Öğretmenler günde 50 akçe alıyorlardı. Ayrıca en iyi öğretim üyelerini çekmek için verilen ücretlerden dolayı altmışlı adı verilen yeni bir yüksek sınıf kurulmuştu.
4. En yüksek düzey olan *semaniye* (sekiz) *medreseleri* Süleymaniye külliyesinde bulunuyor, burada öğrenciler, özellikle hukuk bilimi, din bilimi, belagat ve bunlara ilişkin bilimlerde en yüksek uzmanlaşmış eğitimi görüyorlardı.

Medreseler genellikle, büyük camiler civarında kurulan külliyeleri (hastaneler, hanlar ve diğer hayır kurumları da bunların içindeydi) desteklemek amacıyla kurulan dinî vakıflar tarafından desteklenmekteydiler. Her medresenin başında, vakıf yöneticisi tarafından verilen paraları kullanan bir müderris bulunuyor, ve vakıf paraları ile binaların bakımını sağlıyor, hizmetkâr tutuyor, öğrenci seçip bunlara aylık veriyordu. En iyi öğrenciler müderrisin yardımcıları olarak diğer öğrencilere dersleri tekrarlayıp açıklıyorlardı. Öğrencilere geçimleri için para veriliyor, bunlar aynı külliyede, medresede ya da yakınlardaki binalarda kalıyorlar ve bedava yemek yiyorlardı. Büyük medreselerden bazılarında üç öğretmen bulunuyor, bunlardan biri diğerlerini yönetiyor, görev ve aldıkları para da buna göre düzenleniyordu.

Ulema sınıfının öteki üyeleri müderrisler ve medrese öğrencileri arasından sivrilmekteydiler. Danışman rütbesine yükselen öğrenciler fırsat çıktıkça İlmiye hiyerarşisindeki boş mevkileri dolduruyorlar, kimi zaman da kalemiye'ye geçebiliyorlardı. Öğrenimlerini tam olarak tamamlamadan medreselerden çıkan öğrenciler kadıların hizmetine yardımcı (naip) olarak giriyorlar, ya da kalemiye tarafından desteklenen defterdarlık ve diğer kuruluşlara kâtip olarak alınıyorlardı. Danışman olanlar genellikle ilkokullarda müderris olarak kalıyorlar, sonra yeteneklerine göre ve boşluklar oldukça yükseliyorlardı. Müderrisler kadı olarak boşalan yerlere atanmalarını isteyebilirler, ya da eğer gerekli kalemiye nitelikleri varsa kalemiye'de nişancı ve defterdar mevkilerine getirilebilirlerdi. Günde altmış akçe alan daha ileri medreselerin müderrisleri, günde 500 akçe alınabilen Mekke, Medine, Kudüs, Şam, Halep, Kahire, Edirne ve Bursa gibi büyük kentlerin kadılıklarına aday olabilirlerdi. Süleymaniye külliyesi medreselerindekiler ise İstanbul kadılığına ya da Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerine aday olma şansına sahiptiler. İstanbul, Edirne ve Bursa gibi eski başkent müderrisleri bir memurluğa aday oldukları zaman aynı rütbede olan ötekilerine kıyasla bir ayrıcalığa sahiptiler. Son olarak da, en üst üç gruptaki müderrisler müftü adayları olabildikleri halde, yalnız Süleymaniye grubundan olanlar başmüftü ve İlmiye sınıfı lideri olan *şeyhülislâmlığa* aday olabilirler veya seçilebilirlerdi. Atamalar padişah ve sadrazam tarafından şeyhülislâm'ın önermesi üzerine yapılır, ancak şeyhülislâm da, adayları yazılı ve sözlü sınavlara tabi tutan ilmiye kurulunun önerilerini gözönüne alırdı.

Hukuk Düzeni. Ulema sınıfında müderrislere ek olarak mahkemelerde kadı olarak yasaları uygulayanlar ve yasaları yorumlayan müftüler bulunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğunda gelişen İslâm hukuk düzeni nasıl bir düzendi? Ve ilmiye kurumu bunu uygulamak ve yorumlamak için nasıl bir yapıya sahipti?

1. Hukuk: Osmanlılarca geliştirilen hukuk düşüncesi geçmişin Türk ve İran imparatorluklarıyla İslâm geleneklerini birleştirmiştir, İranlılardan, Abbasî halifelerince geliştirilen, hükümdarın mutlak olduğu ve bütün hukuk ve adalet

kurallarının onun bu mutlak iktidarından çıkan lütuflar olduğu düşüncesi; diğer yandan Türklerden, hükümdarın kendi isteklerini gözönüne almaksızın uygulamak zorunda olduğu üstün hukuk (yasa/yasak) düşüncesi gelmiştir. Bu geleneklere paralel olarak Kur'andan ve ilk Müslüman geleneklerinden alınmış olan dinî hukuk yani şeriat düşüncesi de vardı. Şeriat kişisel davranış ve toplum yaşamı alanlarında ileri derecede gelişmişse de, kamu hukuku konularında, özellikle devlet örgütlenmesi ve yönetimi konularında ayrıntılı olarak geliştirilmemişti. Müslüman hukuk kuramcılarından çoğu 'hükümdar hakkı' (örf) olarak padişahın şeriatın kapsamadığı konularda girişimi ele almasını ve laik kurallar (kanun) getirme hakkını tanımaktaydılar. Böylece Osmanlı İslâm toplumunda iki hukuk vardı: örf-i sultanî ve din hukuku. Sultanın yasalarını uygulayanlara ehl-i örf denilirdi, ulema ise dinî hukuku imparatorluk içinde ve özellikle Müslüman *millet*'i üzerinde uygulardı. Şeriat, Müslüman milletin özlük durumu konularını kapsamasının yanı sıra hükümet için kamu hukuku ilkelerini de sağlar, Müslüman olmayan milletlerin dinî hukukları da kendi din adamları tarafından geliştirilir ve uygulanırdı. Ulema'nın, şeriat'a uymadığına inandıkları herhangi bir kanunu geçersiz kılma hakları olduğu halde, yönetici sınıf üyeleri olarak padişah tarafından atandıkları ve azledilebildikleri için bunu pek seyrek olarak kullanırlardı. Böylece padişah, yaptığı değişiklikler şeriat hukukunda belirtilen çizgiler içinde kalmak koşuluyla zamanın sorunlarının gerektirdiği yasa değişikliklerini yapmakta serbest kalmış olurdu.

2. Kadılar: Din hukukunun başlıca yorumcuları ulema sınıfı üyeleriydi; bunun bilimine ve yorumuna da *fıkıh* adı verilirdi. Hukuku inceleyen ve yorumlayanlar, ya da müftüler ile bunları mahkemelerde önceleri kadı sonradan hâkim olarak adlandırılıp uygulayanlar arasında bir ayrılık bulunuyordu. İmparatorluk adlî bölümlere (kaza) ayrılmıştı, bu kazaların her birinde mahkeme, kadı, kadının yardımcısı naip ve diğer yardımcıları bulunurdu. İslâmlıkta dört Sünnî hukuk ekolü bulunmasına rağmen tüm Osmanlı İmparatorluğunda resmen bunlardan Ebu Hanife'ye ait olan kabul edilmekteydi. Mahkemelere yalnız Hanefî kadılar atanırdı. Ancak imparatorluğun bazı bölümlerinde, özellikle Mısır ve Suriye'de, yerli halk ve dinî liderler diğer hukuk ekollerini kabul ettikleri için, yerel memurlar danışman olarak bu ekollerin yerel ulemasını tanırlar ve bunların kararlarını sözkonusu olan bölgenin resmî Hanefî kadısına tavsiye ederlerdi.

Her kadının hem adlî hem idarî görevi vardı. Yerel Müslüman mahkemesi kadısı olarak İslâm dinî yasaları ile padişahın, uyrukları ve yönetici sınıf üyeleri için olan yasalarını uygulamakla yükümlüydü. Mahkemenin adalet arayan bütün Müslümanlara açık olmasına, davaların süratle ve adil bir şekilde, profesyonel avukatların müdahalesi olmadan görülmesine, kadınlar, çocuklar ve yetimler gibi kendilerini savunamayacak olanların korunmasına dikkat ederdi. Kazasının halkı, kadı tarafından temsil edilen şeriat'ın kendilerine padişa-

hın hiçbir memurunun ellerinden alamayacağı haklar verdiği gerçeğini kabul etmekteydiler. Diğer yandan padişahın köleleri olarak memurlar onun mutlak iradesine bağlıydılar ve belirli bir neden ileri sürülmeden ve kadının müdahalesini ve korumasını isteyemeden öldürülebilirler ya da mal ve mülkleri ellerinden alınabilirdi.

Kadı davayı araştırmak için yardımcılarını kullanır, tanık çağırabilir, suçluyu cezalandırabilirdi, ancak bu görevlerinde kendisine Müslüman toplumunun temsilcilerinin önünde ya da denetiminde yörenin sancakbeyi ve subaşı'sı yardımcı olurlardı. Sancakbeyleri ile kadıların yetkilerini paylaşmaları öngörülmüşse de, sancakbeyi genellikle her zaman sefere çıkmış bulunduğundan, çoğunlukla kadı tek başına kalırdı. Her kent ya da kasabanın subaşısı suçluları kadının girişimiyle olduğu kadar kendi yetkisine dayanarak da tutuklayabilirdi. Yurttaşlar yasadışı hareketlerden yakınmalarını, eğer pazar konusundaysa *muhtesip*'e, başka bir suç üstündeyse subaşına yaparlardı. Pazaryeri suçluları eğer kendi yetkisine karşı direnecek olurlarsa muhtesip, subaşının yardımını istemek zorundaydı. Subaşılar yetkilerini sancakbeyinden alırlar ve ona karşı sorumlu olurlardı. Ancak bunlar kendileri yasaları çiğnerlerse, yargılanmak ve cezalandırılmak üzere kadı önüne çıkartılırlardı. Böylece üstün olan yine kadıydı. Kadılar hem dinî hem laik hukuku uygularlardı ve kararlarında özerktiler. Yöresel olarak verilen bir kararın değiştirilmesi ya da kararı etkilemek için kadının İstanbul'daki üstleri tarafından veya padişah tarafından müdahale pek seyrekti.

Bir kadı veya kazanın en yüksek gelir sınırı günde 150 akçeydi, daha alt düzeydekiler günde 40 akçe ve ayrıca mahkemede görülen davalardan alınan ücretlerin yanı sıra doğum, ölüm, evlenme, boşanma gibi durumları belgelemek için verdikleri kâğıtlara karşılık da bir ücret alırlardı. Bunlara ek olarak birçok kadı denetlemek zorunda olduğu yerel vakıfların yöneticilerinden aldığı paralar veya kestiği cezalarla da büyük ölçüde para toplardı. Genel olarak kadıların yöre mekteplerine ve medreselerine öğretmen ve memur atama haktan vardı ve adayların içinde memuriyete geçenlerden bahşiş alırlardı.

Kadıların, daha çok Osmanlılar zamanında geliştirilmiş yerel yönetim görevleri de vardı. Bölgelerindeki yöneticileri denetlerler, vergi salınma listelerini onaylarlar, yetki ve nüfuz alanı anlaşmazlıklarında arabuluculuk yaparlar, kimi zaman da yasaları çiğneyen yerel memurları azlederek. İstanbul'dan yenisi gelene kadar yerine bakarlardı. Kadılar askerî sınıf üyelerinin bölgede düzeni koruma çalışmalarını denetlerler, uyruklara karşı keyfî hareketlerden doğan şikâyet davalarına bakarlardı. Kadılar ürünlerin ekim ve hasatlarıyla ilgili işlemleri de denetlerler, vergilerin salınması ve toplanmasıyla ilgilenirlerdi. Yöresel askerî güçlerin seferberliği, kolluk kuvvetlerinin ve derbentlerin bakımı, pazar kuralları ve fiyat denetlemesi gibi belediye görevleri, bölgenin sokak ve yollarının yapım ve bakımları çoğunlukla kadının denetimi altında olurdu.

Osmanlı hükümeti onaltıncı yüzyılda pek çok yerde zayıflamaya başlayınca yerel kadılar hukuk ve adalet görevlerine ek olarak giderek daha fazla idarî ve malî görevler yüklenerek sonunda yerel hükümetin yerini almış oldular.

İstanbul kadısının günde 500 akçe almasıyla, bu mevki ulema sınıfından olanların elde edebilecekleri memurluklar içinde en çok kârlısı durumundaydı. İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları normal işleri dışında Çarşamba günleri sadrazamın toplantısına katılırlar ve imparatorluğun her yanındaki kadıların hareket ve kararlarına ilişkin şikâyetleri dinleyerek bir çeşit yüksek mahkeme oluştururlardı. İstanbul kadısı kentin pazar yeri ve fiyat denetlemesi, bina yapım yönetmelikleri, sokakların ışıklandırılması ve bakımı, su işleri ve sağlık işleri ile de ilgilenirdi. Bu görevini yardımcıları olan *ihtisap ağa* (pazaryerleri yönetmeni), *mimarbaşı, subaşı, çöplük subaşı* ve diğerleri ile yürütür, bunlar, birlikte milletler ve zanaatkar loncalarının yaptıkları işler dışındaki belediye yönetimini oluştururlardı.

Bölge düzeyi üzerindeki adlî işleri yönetenlere *mevleviyet* rütbesi verilir ve bunlara *molla* denilirdi. Çeşitli memurluklar için fazla aday olduğundan atamalar yüksek makamlar için bir yıllık, kaza kadıları için de 20 aylık olarak yapılır, bu süreden sonra görevlerinden ayrılanlar *mazul* (azledilmiş) olarak aday listesinin sonunda yer alırlardı. Bunlar, şu ya da bu nedenle makamı olmayan diğer yönetici sınıf üyeleri gibi beklerlerken *arpalık* adı verilen, ve boş kalmaları yaşlılık veya hastalıktan olanlar için emeklilik aylığı, memurluk arasında bekleyenler için de işsizlik tazminatı olan bir para alırlardı. Yüksek rütbeli Osmanlılar için bazı arpalıklar tımar ya da has'larsa da, bunlar genellikle hazineden ödenen paralardı. Ulema sınıfının *mazul* üyeleri kimi zaman kendi kazaskerlerinin dairelerinde yardımcı *(mülâzım),* ya da yörel kadıların yargı alanına girmeyen mirasların hakemleri *(kassam)* olarak çalışırlar ve böylece emekli aylıklarına ek para kazanırlardı. Mazul sınıfında olan kadılar uygun bir göreve gelmeden önce genellikle iki yıl beklerlerdi.

Mazul sınıfındaki uygun adaylara olağan kadı görevlerinin dışında başka memurluklar da açıktı. Normal kadıların, özellikle tımarlı bölgelerde gezici yardımcıları olarak görev alan toprak kadıları, bölgenin tımar ya da idarî memurlarının yaptıkları yasa dışı işlemler ya da kötü yönetimleriyle ilgili şikâyetleri incelerler, gerektiği zaman karar vermek yetkisine sahip bulunurlardı. Kadılar, başka kadı ve naiplerine karşı olan şikâyetleri incelemek üzere *mehayif müfettişleri* (haksızlık müfettişleri) olarak gönderilebilirler; bu görevi üstlenen kadılar gerektiği zaman naiplere işten el çektirebilirler, ya da şikâyetleri kazaskere ve Divan-ı Hümayun'a götürürlerdi. Yüksek rütbeli kadılar kazaskerlerin yokluğunda *ordu kadıları* olarak bunların yerlerini alabilirlerdi.

Padişahın saray hizmetinde din ve kültür memurluklarında bulunan ulema sınıfı üyeleri mollalarla eşit rütbedeydiler. Bunların arasında, padişahı din kurallarına göre eğiten ve yönelten ve ondördüncü yüzyılda ulema'nın önderi

olan padişahın hocası; padişahın Cuma namazını kıldığı camide ve Topkapı Sarayı'nın camiinde imamlık eden iki imparatorluk imamı; padişahın imparatorluktaki bütün doktorların başı olan özel doktoru, *hekim başı;* ve önemli kararlar için en uygun tarihler konusunda kendisine önerilerde bulunan *müneccim başı* bulunmaktaydı.

3. Müftüler: İslâm hukuku sabit ve değişmez bir yasalar topluluğu olmayıp, yüzyıllarca hukuk uzmanları arasında inceleme ve tartışma sonucunda ortaya çıktığından, davaların kesin kararları yalnızca yasa maddelerine bakılarak değil, elde edilebilen tüm hukuk literatürü incelenerek verilebilirdi. Belirli davalara genel ilkeleri uygulayan müftüler ilk başlarda *müctehid* (doğru hukuk bilgisi elde etmeye 'çalışan') diye anılırlardı ve bunların kararlarından İslâm hukukunun çeşitli ekolleri doğmuştu.

Ancak bu sonuncular bir kere kabul edildikten sonra müctehidlerin ya da diğer ulemanın kaynakları kendi incelemelerine göre yorumlama yetenekleri kısıtlanmıştı. Bunun sonucunda 'yorum kapıları kapanmış' ve davalarda karar vermek ya da hukuku yorumlamak isteyen ulema sınıfı üyeleri bağlı oldukları ekollerin yorumlarına sıkı sıkı bağlanmak zorunda kalmışlardı. Hukuku bu temeller üzerine yorumlayanlara *fakih,* yorum bilimine de fıkıh denilmiştir. Osmanlılar zamanında fakihler, belirli davalarda durumlarını sağlamlaştırmak için hukuk otoritelerine gerek duyan kadılar, memurlar ya da özel kişilerin sorunlarına cevap olarak fetvalar yayınlarlardı. Bir müftü, kaynakların kendisi tarafından incelenmesine dayanarak kişisel bir karar veremez, yeni bir yorum getiremezdi. Cevabını belirli İslâm hukuku dalına ve geçmiş örneklere dayamak zorundaydı. Ancak uygulamalarda müftüler yasaların ve geçmiş örneklerin kendilerine uygun yanlarını seçip, görüşlerine aykırı gelen maddeleri dikkate almayabilirlerdi. O zaman kadılar ve diğerleri de kendi istekleri doğrultusunda yorum getirecek müftülere başvururlardı.

Hükümet tarafından atanan kadıların aksine, gerekli niteliklere sahip bir ulema sınıfı üyesi kendisini müftü ilân edebilir ve fetva isteyenler tarafından böylece tanınırsa bu mesleği sürdürebilirdi. Kanunî döneminde müftülerin de kadılar gibi bir örgüte bağlanmalarına çalışılmıştır. Yeni şeyhülislâmlık makamı bu nedenle ortaya çıkarılmış ve şeyhülislâm, kazaskerler ve astları olan kadıların işlerini yönetmenin yanı sıra İstanbul müftüsü ve imparatorluk baş müftüsü olmuştur.

Şu halde resmî müftüler her büyük kent ve pek çok kaza için şeyhülislâm tarafından atanırlardı, kadılar da vilâyet ve bölge yetkililerinin ihtiyaçları olan fetvaları yayımlama görevini üstlenmişlerdi. Bu memurluklar, büyük yerler için tam bir medrese eğitimi görmüş ulemaya, daha küçük yerler için de daha alt düzeylerden mezun olanlara verilirdi. Hanefî ekolü imparatorluğun resmen kabul edilmiş yasal yorumu olduğu için, kadılar gibi müftülerin çoğu da mezhebe bağlıydılar. Ancak başka ekollerin (Mısır, Suriye, ve kutsal kentlerde

Sofîliğin) kabul edildiği yerlerde yörenin vali ya da dinî liderlerinin isteği üzerine bu ekolden bir müftü atanırdı. Kadılar gibi müftüler de aylık almazlar ve geçimlerini, genellikle isteyenin zenginliğine ya da istediği işten alacağı kâra doğrudan doğruya orantılı olan bir bedel biçtikleri fetvalarından sağlarlardı. Hükümet tarafından atanan müftüler hazineden önemli bir para alırlar ve ayrıca vakıfların yöneticileri ya da miraslarda hakemlik gibi kârlı işlere de atanırlardı. Kimi zaman resmî müftülerinkine zıt fetvalar yayımlayan özel müftüler de vardı, ancak bunlar arasındaki rütbe ve prestij farkı hangisinin fetvasının geçerli olacağını saptardı.

Daha Alt Düzeydeki Ulema: Ulema sınıfından olan yüzlerce kişi, resmî bir görevleri olmadığı halde ilim sahibi olmalarına dayanarak yönetici sınıftaki yerlerini korumaktaydılar. Medreselerin alt düzeylerinde eğitim görmüş olan bu insanlar camilerde imamlık yaparlar, Cuma namazlarında hutbe okurlardı. Hatibin, hükümdar olarak tanınan kişinin adını söylemesi bakımından, önemli bir görevi vardı. Bunlardan alt düzeyde olan ulema sınıfı üyeleri *şeyh* olarak tanınırlar ve genellikle haftanın diğer günlerinde camilerde cemaata vaazlar verirlerdi. *Müezzinler* minarelerde müminleri namaza çağırdıklarından genel olarak bilgilerinden çok seslerinin güzelliği ile bu makama getirildiklerinden ulema sınıfının en alt düzeyindeydiler. Diğer ulema sınıfı üyeleri küçük çaplı dinî görevler alırlar, mezarlıklara bakarlar, ölüler için dua okurlar, kutsal yerlerin bakımını üstlenirlerdi. Bu tür ulema ya hizmet ettikleri kişiler tarafından ya da kendilerinin çalışmalarını desteklemek için kurulmuş dinî vakıflar yöneticileri tarafından atanır ve ücretlerini onlardan alırlardı. Zaman geçtikçe bunların bir kısmı vakıf yöneticiliğine geçer ve artan gelirleriyle daha itibarlı eğitim ve hukuk hizmetlerindeki ulema sınıfı üyelerinden daha etkin olurlardı.

İlmiye Kuruluşunun Önderliği: Müslüman mahkemeleri ve kadıları eski çağlardan beri var oldukları halde, bir ordu kadısı makamı (kadıasker-kazasker) yaratılarak bunların örgütlenmesi ve denetlenmesi çalışması ancak I. Murat zamanında yapılmıştır. Kazasker'in ilk başlarda rolü, eski İslâm merkezlerinden bilim adamı ithal edip ulema sınıfı kurmak, bunları yargı ve diğer memurluklara atayarak, medrese sistemini oluşturup yerlerine Osmanlı uyruklarını eğitmek olmuştur. Onbeşinci yüzyıl ortalarında bu süreç öylesine başarılı olmuştu ki, ulemayı yönetmek artık tek kişinin başa çıkamayacağı bir büyüklük kazanmıştı. Bu yüzden kazaskerlik Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri olarak ikiye bölündü.

İlmiye'nin liderliği, Onbeşinci yüzyılın sonlarına doğru İstanbul müftüsü aracılığıyla kazaskerler tarafından paylaşılmaya başlandı. İmparatorluk içindeki müftüler topluluğunun başkanı olduğundan padişahın yasalarını din hukuku ile bağdaştırarak fetvalar yoluyla meşrulaştırma hakkına sahip olduğundan, İstanbul başmüftüsüne *şeyhülislâm* makamı verilmişti. Kanunî döne-

minde Ebussuud Efendi'nin uzun süren şeyhülislâmlığı güç dengesini değiştirmişti. Bu makamın sahipleri onaltıncı yüzyıl sonlarında günde 750 akçe gibi çok büyük bir gelir elde ediyorlardı. Ebussuud günde 40 akçe ve daha fazla getiren mevkilere kadıları, müderrisleri ve müftüleri atama yetkisini tekeline almış, kazaskerlerin denetimine ulema sınıfının daha alt düzeyindekilerini bırakmıştı. Ancak kazasker, Divan-ı Hümayun'da üye bulunması nedeniyle tüm ilmiye düzeni üzerinde etkili olmaya devam ediyordu. Müftülerin yayımladıkları fetvalara kadıların 'saygı' göstermesi gerektiği halde, kadılar yasal olarak bunları kabul etmek zorunda değillerdi, ancak padişah fermanları için böyle bir zorunluluk vardı. Şeyhülislâm'ın kadılara mahkemede yasaları nasıl uygulamaları gerektiğini söyleyecek yetkileri yoktu. Bu güç, hiç olmazsa kuramsal olarak, yalnız padişahta vardı ve onun bu konuda hakkı ise çoğunlukla şeyhülislâm'ın değil kazaskerin önerileriyle sadrazam tarafından kullanılırdı. Diğer yandan, yönetici yetkililer, yasal olarak fetva kabul etmeme kararı olduğu halde genellikle bu haklarını kullanmazlar, müftülerin itibarları yüzünden İlmiye sınıfının önemli üyelerinin isteklerine uyarlardı.

Osmanlılar'da Kültür: İslâm ülkelerinde kültür, İlmiye kurumlarının ve kişilerinin tekelinde bulunduğu ve zamanın büyük düşünürleri ve yazarlarından çoğu ulema sınıfından oldukları için, Osmanlı kültür yaşamının ulema sınıfı ile birlikte incelenmesi daha doğru olur. Avrupalı gözlemciler Osmanlıların güçlü olmalarının nedeninin (kültürün katkısı olmaksızın ya da pek az katkısı olarak) askerî başarılarında ve siyasal örgütlenmelerinde yattığını uzun zamandan beri ileri sürmüşlerdir. Ancak bu gözlemler genellikle Avrupalıların İslâmiyet'e karşı ön yargılı ve bu konuda bilgisiz olmalarının ürünüdür. Bunlar, Avrupa deney ve bilinç alanı dışındaki kültürel gelişmeleri ayırt edebilmek ve değerlendirebilmek için gerekli estetik niteliklerle birlikte dil yeteneğinden de yoksundular. Gerçekte Osmanlılar, imparatorluklarının varoluşu süresince çok geniş ve çeşitli bir kültür yaşamı geliştirmişler ve sürdürmüşlerdir.

Klasik Dönemde Osmanlı Edebiyatı: Anadolu Selçuklularının onbirinci yüzyıldan ondördüncü yüzyıla kadar temelini kurmuş oldukları Osmanlı kültür yaşamının kökeninde büyük İslâm halifeliklerinde geliştirilen kültür bulunmaktadır. Arap dili kültürü din ve hukuk alanlarında egemen olmuş, Bağdad Selçukluları tarafından geliştirilmiş olan zengin Fars mirası da sanat ve edebiyat alanında önderliği almıştır. Anadolu Selçukluları resmen Sünnî İslâmlığı benimsemişler, Şiîliğin etkisiyle savaşmak ve Sünnîliğin hiç olmazsa resmî devlet kurumlarında galip gelmesini sağlamak için Doğu'dan Sünnî öğretmenler getirtmişlerdir. Doğuda olduğu gibi Anadolu'da da her şeyden önce medrese, Sünnî ulema ve kâtip sınıfının ortaya çıkıp egemen olduğu kuruluş olarak görülmektedir.

Yüksek İslâm kültürünü yansıtan ileri derecede stilize edilmiş, karışık ve resmî anlatım biçimi, klasik Osmanlı edebiyatının doğmasına neden olmuş, padişahın topraklarında yaşayan aydınlar ve yüksek sınıflar tarafından benimsenmiş, uygulanmış ve beğenilmiştir. Şairler ve edebiyat heveslileri tarafından yazılan şiirlerin divanlarda toplanması karakteristik belirtisi yüzünden genellikle divan edebiyatı adı verilen klasik Osmanlı edebiyatında düzyazıdan çok şiir başlıca ifade aracı olmuştur. Düzyazı ancak sınırlı bir alanda, yönetici sınıf üyelerinin ve evliyaların, şairlerin biyografileri ve risale yazımında kullanılmaktaydı. Ancak din, hukuk ve tarih alanlarında önemli sayıda düzyazı edebiyatı gelişmiştir. Roman, oyun ve kısa hikaye gibi düzyazı edebiyatı türleri, ondokuzuncu yüzyılda Batı' dan getirilinceye kadar Türk edebiyat yaşamının önemli öğeleri olamamıştır.

Şu halde edebi anlatımın başlıca biçimi aruz vezninde yazılan şiirlerdi. Araplar tarafından kullanılan ve İranlılar tarafından geliştirilen aruz vezni Türk seslerine uygun değil, yabancıydı. Buna rağmen yönetici sınıfın İslâm mirası ile özdeşleşmesi ve edebiyat modası Osmanlı Türkçesi ile yazan şairleri aruz kurallarına uymaya zorlayarak, şiirsel ahengi sağlamak için dillerini bozmaya götürmüştür. Ancak onbeşinci yüzyıl sonlarında ve bundan sonra dil ve biçim bu vezne uydurularak önemli ve güzel bir edebî anlatım aracı olmuştur. (O zaman bile Osmanlı Türkçesine çok sayıda Arapça ve Farsça sözcüklerin girmesi sonunda dil yabancı düşüncelerin yabancı sözcüklerle anlatıldığı bir iskelet yapısından öteye gidememiştir) Veznin dışında ilk Osmanlı divan şiirinde kullanılan başlıca biçimler şunlardır: 1) Tanrıyı, peygamberi ya da önemli bir kişiyi öven *kaside;* 2) 4 ila 15 beyitlik, ilk beyti kafiyeli olan ve diğer beyitlerin son satırları ilk beyitle kafiyeli olan *gazel;* 3) Her beyit ayrı kafiyede olan ve hep aynı vezinle yazılan uzun bir şiir, *mesnevi;* 4) Filozofça düşünceleri ifade etmek için kullanılan 4 mısralık *rubai.*

Ancak, Anadolu'da Türkmen göçebelerinin toplanmış olması Orta Asya Türklerinin uygulama ve geleneklerinin yaşamasını sağlamıştır. Yönetici sınıfın divan şiiri yanında bir de halk edebiyatı vardı. Genellikle gezici şair olan ve saz şairleri olarak anılan halk şairleri Türk halk hikâyelerinin yanı sıra daha eski hece veznini kullanmaktaydılar. Bunların dili yaşayan, değişen Türk dilini yansıtıyordu. Dervişler ve bunların taşıdıkları mistik dinî düşüncelerle yakın ilişkili olduğundan geliştirdikleri bu halk edebiyatına, âşık edebiyatı da deniliyordu. Arap-Fars etkisindeki divan edebiyatı Anadolu'daki yönetici sınıftan olmayan yüksek ve orta sınıf Müslüman kentlileri etkisi altına alırken, imparatorluğun Türk nüfusunun çoğunluğunu oluşturan köylü kitlesi de halk edebiyatına sımsıkı sarılmıştı. Hem divan hem de halk edebiyatının temelleri onüçüncü yüzyılda, Selçukluların son, Osmanlıların da ilk dönemlerinde atılmıştır. Divan şiiri bir süre, başlıca anlatım aracı olarak Osmanlı Türkçesinin içerik ve yapısını geliştirmek için çabalamıştır. Hoca Dehhanî Anadolu Selçuk-

lu hükümdarı Alâaddin Keykubat'a (1284-1307) vezne biçim vermek ve kafiyeleri tamamlamak için bir miktar Arapça ve Farsça katarak basit Türkçeyle lirik şiirler, kaside ve gazeller yazmıştır. Çağının pek çok şairinin aksine *Dehhanî* dinî ya da mistik konuları vurgulamamış, aşk ve şarap şiirleri yazmıştır. Divan şiirindeki halefleri bu konuları. hükümdar ve diğer yüksek yöneticilere övgülerini ve doğanın güzellikleri karşısındaki duygularını dile getirmişler bu geçmişin üzerinde de daha sonraları Osmanlı divan edebiyatı yükselmiştir.

Saz şairleri Anadolu'ya Malazgirt Savaşından sonra Türklerle birlikte girmişler, yalnızca Orta Asya'dan haberler yaymakla kalmayıp savaşları anlatmışlar, düşmanlara karşı kazanılan zaferleri övmüşlerdir. Bu şairler hece veznini benimsemişlerdi. Bunların eserlerinin en iyi örnekleri Dede Korkut'un 12 destanı, Seyyid Battal Gazi'nin eserleri, doğu Anadolu'da en güçlü Türkmen beyliklerinden birini kuran Danişment Ahmet Gazi'nin *Danişmentname*'sidir. Zamanın halkının yaşam ve gelenekleri ve halk bilgeliği en çok I. Bayezid zamanında ve Timur'un istilâsında Anadolu'da yaşadığı tahmin edilen Nasreddin Hoca'ya ilişkin hikâyelerde kendini gösterir. Türk halk edebiyatının mistik öğesi ilk olarak onüçüncü yüzyılda Mevlânâ Celaleddin Rûmî'nin (1207-1272) eserlerinde görülür. Büyük eserleri Farsça olan Mevlânâ, daha düşük düzeydeki eserleriyle hem biçim hem de içerik bakımından zamanını ve kendisinden sonra gelen Türk halk edebiyatını etkilemiştir. Mevlânâ'nın kurduğu Mevlevî tarikatı onun mesajını bütün İslâm dünyasına yaymıştır. Şiir ve felsefesinde daha az özgün olan oğlu Sultan Veled (1227-1312) babasının mesajını Türkçe olarak yaygınlaştırmış, zamanın henüz ortaya çıkan Anadolu edebiyatına aruz vezni ile mesnevî biçimini daha çok yerleştirmiştir. *Tasavvuf edebiyatı* olarak anılan bu mistik edebî akım, orta Anadolu'da bir Türkmen dervişi olan Yunus Emre'nin (1238-1329) eserleriyle en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Yunus Emre'nin Türkçeyi ve hece veznini duyarlı kullanışı Anadolu halk edebiyatını canlandırmış, inananların Tanrı'yla mistik birleşmesi düşünceleri hızlı toplumlaşma ve siyasal değişim döneminde pek çok taraftar bulmuştur.

Ondördüncü yüzyılın en büyük halk ürünü, Oğuz Türkmen destanlarının yaşayan en eski örneği olan *Dede Korkut Kitabı*'dır. Dede Korkut, Türkmenlerin Kafkasya'da Gürcüler ve Abaza Çerkezlerle ve Trabzon Bizanslılarıyla çatışmalarını anlatmakta, Türkmen kavimleri arasındaki ilişki ve çatışmaları da hikâye etmektedir. Dede Korkut'un kişiliği hakkında hiçbir bilgi yoktur; hikâyelerin aynı yazar tarafından kaleme alındığı konusu da tartışılmaktadır. Ancak, biçim ve üsluptan bunların bir elden çıktığı, fakat bu kişinin bunları kendisinin mi yarattığı yoksa derlediği mi henüz açıklığa kavuşamamıştır. Her ne olursa olsun, saf ve yalın Türkçeyle yazılmış, dilin temel müziği ve üslubu bakımından pek az Türkçe eserde rastlanan yabancı unsurlarla bozulmamış bir eser olarak zamanın tarih ve edebiyatı için büyük bir kaynaktır. Eserde Doğu Anadolu'da, özellikle Akkoyunlularla Karakoyunluların egemen oldukları böl-

gelerdeki aşiret destanları, aşiret yaşamının temel gelenekleri, aile ilişkileri işlenmiştir.

Divan edebiyatı da, henüz etki ve popüler olma bakımından halk edebiyatına erişemememişse de kendi özgün biçimini bulma yolundaydı. Zamanın başlıca yazarları arasında her iki türde de eser vermiş olan ve Kırşehir'de yaşayan *Ahmet Gülşehrî* (ölümü 1317) bulunmaktaydı. *Mantık-ut Tayr* (Kuşların Mantığı) adlı eseri Feridüddin Attar'ın aynı ad altında yazdığı Farsça mesnevinin Türkçeye serbest çevirişiydi; ancak bu gerçekte yalnızca bir çeviri değildir. Yaratılıştaki birlik mistik düşüncesini geliştiren Gülşehrî, bir grup kuşun kraliçelerine doğru yolculuğa çıkışlarını ve bunlardan yalnız otuzunun hedeflerine eriştiğini anlatır. Gülşehrî'nin esere ekleri zamanın Anadolu toplumunu yansıtmakta, ahi örgütleri tarafından geliştirilen ve şövalyeliğin Müslüman biçimi olan fütüvvet konusunda bilgi vermektedir. Bu eser, Türkçenin Farsça ve Arapçaya eşit hatta onlardan daha üstün bir dil olabileceği düşüncesini yaymasıyla geniş bir etki alanı bulmuştur.

Bu oluşum dönemindeki Anadolu Türk ekolünün en önemli divan yazarı, Osmanlı hizmetine girmeden önce Germiyanoğulları hanedanına hizmet eden Kütahya'lı şair *Taceddin İbrahim Ahmedî*'dir (1335-1412). Ahmedî, I. Bayezid'in oğlu Şehzade Süleyman için 8250 beyitten oluşan ünlü *İskendername*'sini yazmıştır. Konusu hakkında bilgi vermenin dışında Ahmedî, geliştirdiği ince üslupla, tıp felsefe ve din konularını işlemiş, Osmanlı hanedanı konusunda zamanının ilk tanımlarından birini yapmış, Osmanlıların kökeni ve iktidara gelişleri konusunda önemli yorumlar getirmiştir. *Tervih-ül Ervah* adlı tıp üstüne olan kafiyeli eseri Türkçenin bilimsel bilgileri aktarabilecek bir dile dönüşmesini sağlamış ve aynı zamanda Osmanlı sarayında bir tıp okulu kurulmasına neden olmuştur.

Siyasal gücün birleşmesi ve sağlam hükümet ve toplum kuruluşlarının var olması ile bütünüyle Osmanlı kültür yaşamının oluşması ancak Fetret Devri'nden sonra onbeşinci yüzyılda gerçekleşebilmiştir. Özellikle, Orta Asya tarafından etkilenmeyen bir merkez olarak yeni Osmanlı başkentinin fethedilen Edirne'ye taşınması bunu daha çok gözle görünür biçimde sergilemiştir. Yeni oluşan ekolün en ünlü örneklerinden biri Kütahya'lı *Şeyhî*'dir (ölümü 1429). Şeyhî, Germiyanoğulları hükümdarlığı zamanında doğmuş, tıp doktoru olarak eğitim görmüş, I. Mehmet döneminde Osmanlı sarayına girmiş, hükümdar ailesini tedavi etmiş, sonunda inzivaya çekilmiştir. Türk şiirini büyük Fars şairi Hafız'ın lirik üslubunda yeniden yaratarak büyük bir divan derlemiş, dinin biçimsel törenlerden daha fazla bir şey olduğunu, Tanrı ile bir olmanın ancak tam mistik deneyi tamamlamak için sembolik şarabın içilmesiyle elde edilebileceğini vurgulamıştır. Türk divan şiirine *Harname* (Eşekname) adlı mesnevîsiyle hiciv öğesini de getirmiştir. Bu eserinde kendisinin siyasal düşmanlarını kişileştiren hayvanlar, padişahın Şeyhî'ye verdiği lütufları kıskanarak onun

dövülmesini sağlamaktadırlar. Eserin basit ve açık anlatımı zamanının ve daha sonraki edebiyatın üzerinde etkili olması sonucunu doğurmuştur.

Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısının en büyük Osmanlı şairi, II. Murat'ın kazaskerlerinden birinin oğlu olan *Bursalı Ahmet Paşa*'dır. Ahmet Paşa, Edirne kadısı olarak II. Mehmet'in başlıca hocalarından biri ve yakın danışmanı olmuş, padişahın maiyetinde bulunan genç çocuklardan birine aşırı düşkünlüğü nedeniyle gözden düşüp, tutuklanmış ve ölümle tehdit edilmişti. Ancak, yazdığı bir kaside ile padişahın affını kazanmış ve bundan sonra da 1497'de ölümüne kadar imparatorluğun çeşitli yerlerinde görevler almıştır. Divan'ının olağanüstü güzel kaside ve gazelleri halk arasında büyük ölçüde tutulmasına neden olmuş ve gelişen onbeşinci yüzyıl divan üslubu ile daha sonraki klasik biçimler arasında başlıca bağı oluşturmuştur.

II. Mehmet'in İstanbul'u fethi ve burasını Osmanlı idarî ve ticarî yaşamının merkezi olarak kurması, kendi yeniden canlandırılan ve genişletilen kültür yaşamının merkezi yapma çabası ile birlikte yürütülüyordu. İmparatorluğun her yanından bilim adamları getirtiliyor, devlet bunların çalışmalarını destekliyor, Bursa ile Edirne bu konuda olduğu gibi Osmanlı yaşamının diğer görünümleri bakımından eski önemliliklerini kaybediyorlardı. Osmanlılar İslâm dünyasında önem kazandıkça bu iktidar merkezine yeni Müslüman bilim adamı dalgaları geliyordu. II. Mehmet yaşamının çoğunu savaş alanlarında geçirmesine rağmen sanat ve bilim alanlarına yakın bir ilgi duymuş ve her boş dakikasını bilim adamlarını teşvik ederek, onların çalışmalarına katılarak değerlendirmiştir. Dinî ne olursa olsun, herkesten olabildiği kadar çok şey öğrenmek isteyen liberal ve hoşgörülü bir insan olduğu anlaşılmaktadır. Bizans ve Sırp bilim adamları ile İtalya'dan getirilenler bu kültürel canlanmada yer almaya çağrılmışlardı. İlk Ortodoks patriği Gennadios'un padişah ve onun din adamlarıyla dinî konularda tartıştığı söylenir. Fatih, Trabzonlu Amirutzes'e, bir dünya haritası hazırlaması görevini vermiş, İtalyan tarihçilerinden de, günün birinde yeniden yaratmayı umduğu Roma imparatorluğunun tarihini yazmalarını istemişti.

Hıristiyan geçmişi ile ilişkiyi teşvik etmesine rağmen Fatih Sultan 'Mehmet'in başlıca amacı Osmanlı İslâm kültürünün yaygınlaştırılmasıydı. Binlerce terk edilmiş ve yıkılmış Hıristiyan kilisesi cami olarak onarılmış, çevrelerine, İstanbul'da toplanan yeni aydın ulemanın toplanacağı medreseler yapılmıştı. *Alâaddin Tûsî, Hocazade Muslihiddin Mustafa Efendi* ve *Mevlânâ Abdülkerim Efendi* gibi zamanın büyük bilginleri müderris olarak önemli mevkilere getirilmişlerdi. Sadrazam ve ötekiler tarafından başkentte ve imparatorluğun öteki kilit noktalarında ilkokullar açılmıştır. İstanbul, Edirne ve Bursa yeni kültürün merkezleri olmuştur. Ancak şiir, edebiyat ve bilimler eğitimleri için şehzadelere verilen sancaklarda da gelişmiş, imparatorluk genişledikçe doğuda Bağdad, Diyarbekir ve Konya, Avrupa'da Üsküp, Saraybosna ve Buda önem kazanmışlardır.

Osmanlı düşünürleri hâlâ *Râzi* ve *Gazali* tarafından geliştirilen ve astronomi, mantık ve matematik gibi 'düşünce bilimlerinin', İslâmlığın 'soruşturma kapıları kapalıdır' ilkesine aykırı düşmediğini benimseyen İslâm geleneğini kabul etmekteydiler. Bu yüzden Osmanlı bilim adamları bu alanlarda daha ilk başlarda önemli bir ilerleme kaydetmişlerdir. İlk önemli Türk matematikçisi, Semerkand'da Timur'un torunu Uluğ Bey'in (1399-1449) teşvikiyle bir okul kuran ve Euklid üzerine yorumlar yazan *Kadızade Musa Paşa*'ydı. Fatih'in hükümdarlığında önde gelen Osmanlı matematikçisi, onun öğrencisi olan ve zamanının hükümdarlarının saraylarındaki parlak mesleği, çağının gerçek aynası olan *Ali Kuşçu*'dur (ölümü 1474). Ali Kuşçu Semerkand'daki merkezinden Maveraünnehir'e egemen olan ve geleneksel İslâm kültür merkezlerinin en büyük adamlarını yanında toplayan Uluğ Bey'in doğancısıydı. Kadızade' den sonra Semerkand gözlemevini yönetmiş, Uluğ Bey'in ölümünden sonra bölgeyi ele geçiren ve Tebriz'de bir kültür merkezi oluşturan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın hizmetine girmiştir. Uzun Hasan, Ali Kuşçu'yu Fatih'e elçi olarak göndermiş, Ali burada çok büyük bir yakınlıkla karşılanınca Ayasofya medresesine müderris olarak girmiş ve kısa zamanda bir matematik ekolü geliştirmiştir. Zamanın ileri gelen ulemasından bir kısmı mantık ve matematik derslerini ondan almışlardır. Ali Kuşçu, ününü imparatorluk düzeyine yayan bir dizi matematik ve astronomi kitabı da yazmıştır. Öğrencileri arasında evrenbilimci *Hafız Mehmet İbn Ali* (ölümü 1543) ve ünlü amiral ve coğrafyacı *Seydi Ali Reis* (ölümü 1562) bulunmaktadır.

Tıp bilimi de, yine Orta Asya'dan getirtilen bilim adamları öncülüğünde, onbeşinci yüzyılda hızla gelişmiştir. İlk Osmanlı tıp bilginlerinin en önemlisi, kendi deneylerine dayanarak yazdığı *Cerrahname-i İlhan* (1465) adlı eseri zamanının en özgün Osmanlı tıp eseri olan Amasya halk hastanesi başhekimi *Sabuncuoğlu Şerafeddin*'dir. Candar beyi İsmail Bey yanında yetişmiş ve II. Murat tarafından Osmanlı hizmetine alınmış olan *Sinoplu Mümin* de, geçmişin Arap ve Fars tıp kaynakları ile en son deney ve gelişmeleri derleyen ve Türkçeye *Zahire-i Muradiye* (1437) adlı ayrıntılı tıbbî incelemesiyle aktarmıştır. Onbeşinci yüzyılın sonlarına doğru ölen *Altuncuzade* de idrar yolu hastalıkları tedavisi üzerinde önemli ilerlemeler kaydetmiş, imparatorlukta cerrahî bilimin temellerini atmıştır. İhtida etmiş bir Musevî olan *Hekim Yakup* ile *İranlı Lari*, II. Murat'ın özel hekimleri olmuşlar, ayrıca padişahın hekim ve cerrah yetiştirmek ve tedavi standardlarını sağlamak üzere kurduğu hekimler birliğinin başına geçmişlerdir.

Dinî bilimler ise ondört ve onbeşinci yüzyıllarda, Sünnî İslâmlığa, halk kitleleri arasında yaygın olan Şiîliğin getirdiği tehdide karşı koymak için gerekli güçlülüğü veren bir dizi önemli kişinin varlığına tanık olmuştur. Daha eski Arap gelenekleriyle Osmanlılar döneminde geliştirilenler arasındaki geçiş *Davud-i Kayseri* (öl. 1350) ve *Molla Fenarî* (1350-1431) tarafından sağlan-

mıştır. Bunlar önemli Arap eserlerini Türkçeye çevirmişler, *Muhiddin Arabi*'nin varlığın tekliği konusundaki düşüncelerini, o sıralarda yeni doğan Osmanlı devletinin ulema sınıfını oluşturacak insanları arasında yaratılmakta olan felsefe ve dinî sistemlerin temeli yapmışlardı. Onbeşinci yüzyılın bir diğer önemli yazarı *Şeyh Bedreddin Mahmud-i Simavni*'dir. Onun mistiklik ve hukuk konusundaki eserleri özellikle çağında etkili olmuştur. Mistiklerin 'varlık birliği' cehennem ve cennet, melekler üzerinde kuramlar, ve kusursuz insan kavramlarını getiren *Teshil* adlı eseriyle taraftarlarını sultana karşı ayaklanmaya götüren düşünceleri yaymıştır. Onbeşinci yüzyılın en büyük din bilimcisi, Fatih Sultan Mehmet'in öğretmenlerinden biri olan ve onun lütfundan yararlanarak ulema arasında hızla yükselen *Hocazade Muslihiddin Mustafa Efendi*'dir. Sadrazam Karamanî Mehmet Paşa'nın desteklediği diğer bilim adamlarının kıskançlıkları yüzünden Fatih'in saltanatının sonlarına doğru kısmen gölgeye çekilmiş, fakat Bayezid'in tahta çıkmasıyla Bursa kadılığı ve oranın Sultaniye medresesi müderrisliğini ele geçirmiş ve yaşamının sonuna kadar orada öğretmenlik yapmış, eserler yazmıştır. Fatih Sultan Mehmet, Hocazade'nin skolastik kuramını teşvik ederek Selçuklular döneminde İbni Rüşt ile Gazalî tarafından başlatılan felsefe ile din arasındaki eski İslâm kavgasını canlandırmış, İran'dan konuyu sarayda tartışmak üzere Nasiruddin Tûsî'yi getirtmiştir. Nasiruddin, İbni Rüşt'ün din ile felsefenin bağdaştırılabileceği ve mutlak Tanrı düşüncesini insan aklının almaya yeterli olduğu tezini savunuyordu. Diğer yandan Hocazade ise, Gazalî'nin tutumunu benimseyerek mantığın tıp ve matematik gibi gerçek bilimlere uygulanabileceğini, bunun dinî konulara uygulanmasının ancak yanılgıya götüreceğini, bu yüzden dinî bilimlerin mantık ve felsefenin iddialarına karşı savunulması gerektiğini ileri sürmekteydi. Sonunda Osmanlı uleması, padişahın da desteğiyle, Hocazade'nin düşüncelerini kabul etti ve bilime doğru giderek daralan skolastik görüşü benimsedi.

Fatih Sultan Mehmet döneminin en büyük hukuk bilginlerinden biri olan ve padişah tarafından 'zamanımızın Ebu Hanife'si' olarak adlandırılan *Molla Hüsrev,* Molla Fenarî'nin kurduğu okuldan yetiştikten sonra padişah tarafından ilk Rumeli kazaskeri Hızır Bey'in ölümünden (1458) sonra Rumeli kazaskerliğine atanmadan önce, Bursa'da müderrislik ve İstanbul kadılığı yapmıştır. Kendi medresesini kurmak üzere Bursa'ya çekildikten sonra da ilk şeyhülislâm olarak tekrar göreve çağırılmış ve bu görevi kendisini ulemanın liderlik mevkiine yükseltmiştir. Ulemayı, ilmiye sınıfına sokmakta önemli rol oynamış, İslâm hukuku ve yasaları üzerinde zamanının önde gelen yetkililerinden biri olmuştur. Bu alandaki çalışmaları *Zembilli Ali Efendi* (öl. 1525) tarafından sürdürülmüştür. Zamanın halkı arasında çok tanınan bir bilim adamı olan Zembilli Ali Efendi, II. Bayezid döneminde yükselmiş, I. Selim ve Kanunî'nin ilk yıllarında ulemanın öncüsü olmuş, mevkiinden yararlanarak pek çok bilgini Sultan Selim döneminde pek yaygın olan idamlardan kurtarmıştır. Osmanlı tari-

hçiliği gerçek anlamda II. Murat ve Osmanlı ailesinin imparatorluğun çeşitli halkları üzerinde hüküm sürebilme iddiasını yaygınlaştırmak için Fatih Sultan Mehmet'in tarih eserlerinin yazılmasını desteklemesiyle başlamıştır. Ahmedî'nin *Destan-ı Tevarih-i Mülûk-ü Âl-i Osmanî* adlı eseri Osmanlıların kökeni ve ondördüncü yüzyılda iktidara gelmeleri konusundaki en eski eserdir. Aşıkpaşazade'nin Tevarih-i Âl-i Osman'ı, Orhan Bey tarafından Bursa'da yaptırılan camiin imamı Yahşi Fakih Efendi'den doğrudan doğruya aldığı Osmanlı kökenleri konusundaki değerli bilgileri aktarmaktadır. Fatih Sultan Mehmet'in hükümdarlığının ilk yıllarında yazan *Kâşifi, Gazâname-i Rum* adlı eserinde Orhan Bey'in Rumeli fetihleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ankaralı *Abdurrahman Bistamî* de Ankara Savaşı bozgununu izleyen yarım yüzyılın belgelerini vermektedir. Sadrazam Kara Mehmet Paşa'ya sunulan Enverî'nin *Düstûrname'si,* Dursun Bey'in *Tarih-i Ebul Feth*'i, padişahın emriyle yarısı Rumca yazılmış olan Kritobulos'un *Tarih-i Sultan Mehmet Han-ı Sani*'si, Farsça *Şehname* üslubunda yazılmış olan Şehdî'nin *Tarih-i Âl-i Osmanî*'si geleceğin tarih ekolu için sağlam temeller hazırlarlarken Fatih dönemi konusunda da çok ayrıntılı bilgi kaynağı olmuşlardır.

II. Bayezid döneminde Osmanlı tarihçiliği dinamik bir özendirme görerek gelişmeye devam etmiştir. Fatih döneminde başlanan Aşık-paşazade'nin tarihi genişletilmiş ve bitirilmiş, Ankara Savaşından sonraki yüzyılın olaylarının kişisel gözlemlere dayanan tanımları verilmiştir. Neşri Mehmet Efendi de Bayezid'in hükümdarlığını vurgulayarak aynı dönemi yazmıştır. Uzun Hasan'ın sarayında yetişen İdris-i Bitlisî, II. Bayezid'in emriyle Farsça olarak *Heşt Behişt*'ini yazmış, bir önceki yüzyılın doğu Anadolu ve İran olayları konusunda, çoğunluğu kendi gözlemlerine dayanan bilgiler vermiştir.

Bayezid döneminin kuşkusuz en büyük tarihçisi, aynı zamanda İslâm hukuk ve edebiyatında büyük bir bilgin olan Ahmet *Şemsed-din İbn-i Kemal*'dir (Kemalpaşazade) (öl. 1536). Büyükbabası Kemal Bey'in II. Mehmet döneminde valilik ve vezirlik etmiş olan eski bir Osmanlı ailesinden gelen Kemalpaşazade, askerî ve kalemiye sınıflarında eğitim görmüş, zamanının ulemasından daha çok pratik deneylere sahip bir insandı. Ulema sınıfına girmeden Sipahi olarak hizmet görmüş, sonra Edirne kadısı (1515), Anadolu kazaskeri (1516) ve yaşamının son on yılında da şeyhülislâm olmuştur. Bu son döneminde dinî bilimler üzerinde önemli eserler vermiş, şiirler yazmıştır. Tarih-i Âl-i Osmanî'si kendi yaşadığı saltanat döneminin bugün elimizde bulunan en önemli kaynak kitabıdır.

Kanunî Sultan Süleyman döneminin en büyük edebiyat adamı ve bilgini Taşköprülüzade Ahmet Hüsamüddin Efendi'dir (öl. 1553). Taşköprülüzade daha çok Arapça yazmış (eserleri oğulları ve başkaları tarafından Türkçeye çevrilmiştir), biyografya, mantık, dinî bilimler ve dilbilgisi üzerinde önemli eserler vererek zamanının tüm bilgi alanlarını doldurmuştur. Baş eseri olan

Şakayık-ı Numaniye, geçmiş yüzyılın 600 aydınının biyografilerini vermektedir. Eser Türkçeye çevirilip daha sonraki yazarlar tarafından ekler yapılarak *Hadayik-ul hakayık fi tekmil-et üş şakayık* adı altında çıkarılmış ve ileri gelen ulemanın hemen hemen modern çağa kadar meslekleri konusunda başlıca kaynak olmuştur. Taşköprülüzade'nin *Nevadır ul-Ahbar fi Me-nakib ül-Ahyar* adlı eseri de Osmanlı bilginleri, hekimleri, gökbilimcileri, matematikçileri, İslâm din adamları, evliyaları hakkında aynı bilgileri vermektedir. Türkçeye *Mevzuat-ul Ulûm* olarak çevrilen *Miftah-üs-Saade* ve *Misbah-üs-Siyade*'si kimya, fizik, botanik ve zooloji de içinde olmak üzere zamanının bütün dinî ve pozitif bilimlerini ansiklopedi biçiminde toplamıştır.

Daha önce sözü edilen Ebussuud Efendi (1430-1574) çoğunluğu Kanunî'nin döneminde olmak üzere 29 yıl şeyhülislâmlık etmiş olup zamanının en büyük hukuk bilginiydi. Hükümdarın topraklarında şeriat egemenliğini uygulamaya çalışan Ebussuud yayınladığı binlerce fetva ile hukuku yorumlayıp, zamanının koşullarına uydurmuş, kimi zaman politik stratejilere başvurarak sultanın laik yasalarını şeriat'a uydurmaya çalışmış, bu arada ileri gelen devlet adamlarını etkileyerek tüm imparatorluğu kapsayacak bir yasalar topluluğu çıkarılmasını sağlamıştır. Şeyhülislâm imparatorluğun en büyük müftüsü ve İlmiye kurumunun yöneticisi yapan da Ebussuud olmuş ve bu uygulama modern çağlara kadar süregelmiştir.

Osmanlı tarihçiliği Kanunî'nin saltanatında doruk noktasına erişmiş, İbni Kemal geçmiş yüzyılın tarihçileriyle bağlantıyı sağlamıştır. Bu döneme egemen olan üç tarihçi vardır. Kanunî'nin döneminde müderris olarak ders veren ama sonra şehzadeliğinde hocası olduğu III. Murat başa geçince şeyhülislâm olarak ölümüne iki yıl kalana kadar hizmet eden *Hoca Sadeddin Efendi* (1536-1599) bunlardan biridir. Pek çok eserinden biri olan *Tâc-üt Tevarih*'te Osmanlı hanedanının kökeninden I. Selim'e kadar olan dönemin ayrıntılı bir tarihçesini vermekte, her dönemin ileri gelen siyasî ve ulema sınıfı üyelerinin yaşamları ve mesleklerini vurgulamakta, ayrıca yaşadığı çağın konuları hakkında özgün bilgi vermektedir. Yaşamı süresince hiçbir zaman tam olarak derlenmemiş olan Kanunî dönemi konusundaki notları, oğlu Mehmet Efendi tarafından, kendi yazdığı *Selimname* ile birlikte değerli bir cilt halinde toplanmıştır.

İkinci bir tarihçi de tüccar bir ailenin çocuğu olarak Gelibolu'da doğan *Mustafa Âli*'dir (1541-1599). Âli, vilâyetlerde ve İstanbul'da bir kalemiye ve maliye memuru olarak hizmet görmüş, önemli şiir kitapları yazmışsa da ününe tarihçi olarak kavuşmuştur. En önemli eseri dört ciltlik *Künh-ül Ahbar*' dır. Birinci ciltte dünya coğrafyası ve Adem'den İsa'ya kadar insanlığın tarihi, ikincisinde Peygamber'den Abbasîlerin çöküşüne kadar klasik İslâmiyet, üçüncüsünde Türklerin en eski çağlardan Osmanlılar'a gelinceye kadar olan tarihleri, ve dördüncüsünde de Osmanlı İmparatorluğunun 1597'ye kadar olan ta-

rihi anlatılmaktadır. Mustafa Âli'nin diğer kırk tarihi eseri arasında önemlileri şunlardır: Osmanlı güzel sanatı üzerine *Menâkıb-ı Hünerveran;* Kanunî'nin Zigetvar seferi hakkında *Heft Meclis;* Kafkasya seferleri hakkında *Nusretname* ve *Fırsatname;* Şehzade Selim ile Bayezid arasında Kanunî döneminin son yıllarındaki çatışmayı anlatan *Nadir-ül Meharib;* Kanunî'nin batı Akdenizdeki deniz seferlerini ve özellikle Rodos'un fethini konu alan *Menakıb-ı Halil Paşa* ve *Fetihname-i Rodos.*

Üçüncü bir tarihçi de *Mustafa Selânikî* idi (öl. 1600). Kalemiye sınıfından olan Selânikî, Kanunî'nin saltanatının son yıllarından III. Mehmet'in (1563-1599) saltanatının ortalarına kadar olan dönemi kapsayan *Tarih-i Selânikî*'yi yazmıştır. Son yedi yılın olayları konusundaki bilgiler derlenip basılmamış, ancak bunlar ilk saray tarihçisi olan onyedinci yüzyılın *Mustafa Naima*'sının eserinin ilk bölümlerini oluşturmuşlardır. Selânikî, böylece. Naima ile başlayacak ve imparatorluğun sonuna kadar sürecek olan resmî saray tarihçiliği temelini atmış ve örneğini vermiş oluyordu.

Osmanlı coğrafya edebiyatının onaltıncı yüzyıldaki gelişmesi de Osmanlı deniz gücünün gelişmesine paralel olmuştur. İlk Osmanlı coğrafya eserleri daha çok geniş yüzyılların İslâm yazarları tarafından toplanmış olan bilgilere dayanmaktaydı. İlk özgün Osmanlı coğrafya eserleri ancak onaltıncı yüzyıl sonlarında ve imparatorluğun ileri gelen deniz kahramanları tarafından yazılmıştır. Daha 1513'te *Pirî Reis* (öl. 1553), bilinen dünyayı gösteren iki bölümlü bir harita çizmiş, bunun ancak batı bölümü parçası günümüze kalabilmiştir. Pirî Reis bu haritayı 1517'de Kahire'nin fethinden sonra Yavuz Sultan Selim'e sunmuştur, Pirî Reis, zamanın Portekiz keşiflerini gösteren bir dizi Avrupa haritasından ve amcası Kemal Reis'in Valencia'ya yaptığı bir baskın sırasında bir İspanyol denizcisinden aldığı anlaşılan Kristof Kolomb'un Yeni Dünya'ya yaptığı üçüncü seferin haritasından yararlanmıştır. Pirî Reis'in en önemli eseri olan *Kitab-ı Bahriye*'de (1521), geçmiş sekiz yüzyıl içinde İslâm denizcileri ve yazarları tarafından toplanan bütün deniz ve denizcilik bilgileriyle, Pirî Reis'in kendi deneyleri ve duyup bildiği Batılı denizcilerin deneyleri hep bir arada toplanmıştır. Kitap herbiri haritalı olan 129 bölüme ayrılmıştır. Burada Akdeniz ve doğu denizleri, limanlar, önemli noktalar, tehlikeli kayalıklar, doğal özellikler, gel-gitler, fırtına sıklıkları gibi konular ayrıntılı olarak verilmiştir. Daha sonra genişletilip padişaha sunulan bir kopyasına 1200 mısralık deniz hikâyeleri de eklenmiştir.

Pirî Reis'in ardından Kızıl deniz donanması komutanı olan *Seydî Ali Reis* (öl. 1562) de gökbilim ve matematik konusunda çok sayıda eser vermişse de, en çok coğrafya üzerine yazdığı eserlerle tanınmaktadır. Hindistan'da Ahmedabad'da sürgündeyken (1554) yazdığı *al Muhit* (Okyanus) adlı eseri geçmiş yüzyıllarda İran Körfezi ve Hint Okyanusuna seferler yapmış İslâm denizcilerinin ve kendi yüzyılının başında Vasco de Gama'ya Hindistan yolculuğunda

rehberlik yapanların deneylerine dayanarak yazılmıştı. Bu eserde Kızıl deniz Hint Okyanusu ve özellikle İran Körfezi çevresindeki topraklar tanıtılmaktadır. Seydî Ali Reis'in *Mirat-ül Memalik* (Ülkeler Aynası) adlı eserinde de kendisinin Osmanlı İmparatorluğuna dönerken yaptığı yolculuğun daha edebî ve kişisel bir hikâyesi anlatılmaktadır. Anadolu ve Balkanlar konusunda yine önemli coğrafya bilgilerine zamanın I. Selim ve Kanunî dönemleri seferlerinin tarihçelerinde ve Feridun Bey'in *Münşeat*'ında da rastlanılmaktadır.

Daha önce görüldüğü gibi Süleymaniye külliyesinin açılması ve burada ilk olarak dinî bilimlerden çok matematik ve tıbba önem verilmesiyle Osmanlı bilimlerinde büyük bir kalkınma olmuştu. Onaltıncı yüzyılın sonlarında önemli bilimsel eserler yazılmış olmasına rağmen, dinî bilimlerde olduğu gibi büyük ün sahibi kişilerin önderliğinde gelişecek gerçekten özgün bir ekolün ortaya çıkabilmesi için bir süre daha geçmesi gerekiyordu.

Onaltıncı yüzyıl başlarının en önemli Osmanlı matematikçisi *Nasuh us silâh-ul Matrakî'dir. Matrakçı Nasuh* adıyla da bilinen bu kişi *Beyan-ı menazil-i sefer-i Irakeyn* adlı eserinde İstanbul'dan Bağdad'a uzanan yol boyundaki kent ve kasabaları anlatır. Ancak konunun gerçekten ilk özgün kişisi *Cezayirli Ali ibni Veli*'dir. Trigonometri, aritmetik ve cebir konularını kapsayan *Tuhfet-ul adad* adlı eserinde, o zaman Napier liderliğinde (1614) Avrupalı matematikçiler arasında henüz yayılmaya başlayan logaritma konusunda bazı düşünceler de bulunmaktadır.

Onaltıncı yüzyılın yetenekli Osmanlı gökbilimcileri arasında uzun yıllar padişahın müneccimbaşı'sı olarak hizmet görmüş, Semerkand'da Uluğ Bey gözetiminde hazırlanan astronomi cetvellerini düzeltmiş ve İstanbul'un Tophane kesiminde yeni bir rasathane kurulmasını sağlamış olan *Takiyuddin Mehmet* (1521-1585) ünlüdür. Ancak Şeyhülislâm Kadızade Ahmed Efendi'nin bu tür çalışmalara karşı çıkması sonunda padişahın 22 Ocak 1580'de rasathanenin yıkılmasını emretmesiyle dinî liderlerin egemen oldukları kültürlerde bilim adamlarının karşılaştıkları güçlükler bir kez daha kanıtlanmış oldu. Takiyuddin'in *Alat-ı Reşadiye* (Gözlem Araçları) adlı eserinde her astronomi aracı ve kullanımı tanıtılmaktadır; aynı eserde yer alan bir astronomi saati da gök cisimlerinin yerlerini o güne kadar olduğundan daha kesinlikle saptayabilmekteydi.

Yüzyılın son çeyreğinde –İstanbul'da ve imparatorluğun her yanında çok sayıda hastanenin kurulmasının da gösterdiği gibi– Süleymaniye külliyesinde en çok tıp bilimine önem verilmekteydi. Bu gelişme döneminde, II. Bayezid ve Kanunî'nin ilk yıllarında imparatorluğun başhekimi olan *Ahi Ahmed Çelebi* (1436-1523) bu hareketin başında bulunuyordu. Ahi Ahmed Çelebi babasından kalan önemli serveti sahibi olduğu 40 köyde küçük hastaneler kurmaya harcamıştır. Böbrek ve safra kesesi taşları üzerinde çalışmış, bunların nedenleri ve tedavileri üzerinde durmuş, *Musa Calinus ul-İsrailî* adındaki bir Musevî

doktorun ilaç ve uyuşturucu madde uygulaması konusundaki çalışmalarını desteklemiştir. Hastanelerini hekim yetiştirmek için okul olarak kullanmış, burada yetişen hekimleri imparatorluğun her yanına halk kitlelerini tedavi etmeleri için göndermiş, ilk Osmanlı tıp okulunu kurmuştur.

Osmanlı divan edebiyatı da onaltıncı yüzyıl ortalarında doruk noktasına ulaşmıştır. Zamanın en büyük klâsik Osmanlı şairi, üslubunun ve yapısının kusursuzluğu yüzünden çağdaşları tarafından *'şairler sultanı'* olarak anılan Muhammed Abdul-Bâki'dir (1526-1600), Yoksul bir müezzinin oğlu olan Baki küçük yaşta ulema sınıfından olanlarla ilişkide bulunmak fırsatını bulmuşsa da, sonradan gençliğinde bir saraç yanına çırak verilmişti. Mesleğinde çalışırken gizlice bir medreseye de devam etmiş, henüz 19 yaşındayken zekâsı ve şiirleri yüzünden ün kazanmıştı. Yaşlı Zatî'den mesleğini öğrenir ve bir yandan da geçimini sağlamak için Bayezid camii avlusunda şiirlerini satarken Süleymaniye medresesinin büyük müderrisi Kadızade Ahmed Şemseddin Efendi'nin dikkatini çekmiş, onun desteğiyle çıraklığını ve şiir satıcılığını bırakmıştır. Aradan çok geçmeden Ebussuud Efendi'nin ve onun aracılığıyla padişahın ilgisini çekmiş, padişahın yakın dostluğunu kazanmış, bir daha hiçbir Osmanlı şairinin elde edemeyeceği bir mevki ve etkinlik elde etmiştir. Ancak onun bu etkinliğinden korkan koruyucuları, dostları ve saray erkânı kendisini kıskanmışlar ve padişahın ölümünden kısa bir süre önce Bakî'yi saraydan attırmışlardır. Bu olay üzerine en büyük eseri olan ünlü kasidesini yazmıştır. Yaşamının son 40 yılında zamanın saray entrikalarına karışmış, saray gözünde değeri kâh yükselmiş, kâh alçalmış, çeşitli ilmiye memurluklarında bu arada kazaskerlikte bulunmuş, ancak Hoca Sadeddin ve saraydaki dostlarının muhalefeti yüzünden çok istediği şeyhülislâmlık makamına oturamadan ölmüştür. Ölümü imparatorlukta büyük bir yas tutulmasına neden olmuş, İstanbul'da muhteşem bir cenaze töreni düzenlenmiş, namazı Hoca Sadeddin tarafından kılınmıştır.

Baki bazı dinî denemeler yazmışsa da, gerçek yeteneğini İstanbul'daki yüksek sınıfın yaşantılarını yansıtan şiiriyle ortaya koymuştur. Hızla değişen bir dünyada yaşamın geçici niteliğini vurgulayan Baki, zevkin de rüzgâr kadar uçucu olduğunu, insanın eline fırsat geçtikçe keyfine bakması gerektiğini ısrarla belirtmiştir. Zaman zaman mistik terimler kullanmasına rağmen dinle ilgisi yoktu. Aruz veznine olan hakimiyeti ve olağanüstü uyumlu konulardaki başarısı Osmanlı klâsik edebiyatının en büyük gazel ustası olarak ün kazanmasına neden olmuştur.

Klâsik çağın şairleri arasında Mehmet bin Süleyman Fuzuli (1480 -1556) Bâkî'den sonra ikinci sırayı alır. Akkoyunluların egemenliği altındaki Irak'ta bir Şiî olarak doğmuş olan Fuzuli tam bir medrese eğitimi görmüş, Bağdat uleması arasında hızla yükselmiş, 1534'te Osmanlı fethine kadar Bağdad'ın Safevî valileri tarafından korunmuştur. Fetihten sonra fazla güçlüğe uğramadan

Sünnîliği ve yeni efendilerini kabul etmiş, adına yazdığı kasidelerle Kanunî'nin gözüne girmiş ve bundan sonra Bağdad valilerinden sürekli olarak aylık almıştır. Eserlerinde olağanüstü bir bilgi ve analiz gücü görülmektedir, tipik konuları tevhid, mistik sevgi, Şiî kahramanları Hasan ve Kerbelâ'da Hüseyin'in trajik ölümleridir. Farsça şiirleri kendisini usta düzeyine çıkarmamışsa da, Türk şiirinin en büyüklerinden birisi olmuştur.

Divan edebiyatı onaltıncı yüzyılda eriştiği üslup güzelliği ile halk arasında büyük ölçüde hayranlık uyandırmışsa da genellikle üst sınıfları ilgilendiren konuları benimsemesi Türk halk edebiyatının gelişmesi için geniş bir alan bırakmıştır. Onaltıncı yüzyılın mistik halk şairleri, Yunus Emre gibilerin yüksekliğine varamamışlarsa da, çeşitli tarikatlar gelişmiş ve mistik şairlerin sesleri duyulmaya başlamıştır. Bunların arasında, büyük Kızılbaş isyancısı ve Safevî taraftarı olan *Pir Sultan Abdal* Sivas dolaylarında padişaha karşı isyanlarda yer almış ve bu yüzden idam edilmiştir. Saz şairleri halk edebiyatında önde gelen bir yere sahip olmuşlardır. Bunlar, Avrupa ortaçağ gezici şairleri geleneğine uygun bir biçimde Türk halk şiirini geliştirmişler, hikâye adı verilen geçmişin bir destanını, günün toplumsal ekonomik ve dinî olaylarını yansıtan konuları da ekleyerek söyleyip anlatmayı sürdürmüşlerdir.

Onaltıncı yüzyılın bu halk şairlerinin arasında şunlar bulunuyordu: I. Selim'in Mısır fethini anlatan *Bahşi;* Karadeniz halkının ruh ve geleneklerini yansıtan ve yüzyılın sonunda Ferhat Paşa'nın İran seferlerini anlatan Öksüz Ali; Özdemiroğlu Osman Paşa'nın yanında İran seferlerine katılan ve adını büyük Celâlî isyancısı Köroğlu'ndan aldığı için kimilerince yanlış olarak şair ve isyancının aynı kişi olduğu kanısına varılan *Köroğlu.* Köroğlu'nun ve diğerlerinin hikâye destanlarında ortak bir üslup ve biçim görülmektedir. Kişilerin konuşmaları düzyazı biçimindedir. Özel hikâyeler, aralara serpiştirilmiş şiirler biçiminde olup, şair tarafından çaldığı saz eşliğinde söylenir. Onaltıncı yüzyılda şairin, hüneriyle kulağa olduğu kadar göze de hitap etmesini sağlayan, seyirci üzerindeki etkisini büyük ölçüde artıran gölge oyunu *(Karagöz)* de gelişmiştir.

Uyruk Sınıf

Padişahın yönetici sınıfının üyeleri olamayan bütün uyruğu onun 'korunan, sürüsü' (reaya) idi. Padişahın kendilerini koruması karşılığında bunlar yönetici sınıfın geliştirdiği ve savunduğu serveti üretirlerdi. Yönetici sınıfın üstlenmediği bütün görevler, din, meslek ve yerleşme durumuna göre yatay ve dikey çeşitli gruplar halinde istedikleri gibi örgütlemeleri için reaya'ya bırakılmıştı. Bu gruplar hep birlikte Önasya toplumunun temelini oluşturmaktaydı. Böylece her uyruğun bireysel durumu da Osmanlı yönetici sınıfı gibi bağlı bulunduğu grupların birbirleriyle kaynaşmasına göre belirlenirdi. Yönetici sınıf, uyrukları yönetip koruyarak onların faaliyetleri arasında uyum sağlardı.

Yerleşim Bölgelerine Göre Bölünme

Uyruklar arasında yerleşim bölgelerine göre başlıca iki grup bulunmaktaydı: 1) kentlerde, kasaba ve köylerde yaşayanlar, 2) göçebeler. Her grubun ayrı hakları, ayrıcalıkları ve yükümlülükleri bulunurdu, bir gruptan diğerine geçmek için resmi izin gerekliydi.

Kentlerde Yaşayanlar ve Çiftçiler. Padişahın uyrukları arasında en ayrıcalıklı olanları, askerî hizmetten ve kırsal kesimlerde yaşayanların ödemek zorunda oldukları pek çok vergi ve zorunlu çalışma yükümlülüklerinden bağışık bulunan kentlilerdi. Bu yüzden kırsal kesimlerde yaşayanlar kentlere göç etmek ve kentlerde yaşamak için sürekli baskı yapıyorlardı. Ancak bu tür bir göç, ekonomiyi bozacağından ve yönetici sınıfı tarımdan elde ettiği vergi gelirinden yoksun bırakacağından bu durum sıkı bir denetim altında tutulmaktaydı. Topraklarını bırakıp kentlerde yerleşmeye çalışan çiftçiler topraklarına dönmeye zorlanırdı. Bunlar ancak kentte on yıl yaşamışlar ve bu arada kamu desteği almadan düzenli bir mesleğe kavuşabilmişseler yasal kentli olarak kalabilirlerdi. Ancak bu kez de bu ayrıcalık karşılığında özel bir vergi *(çift bozan resmi)* ödemek zorundaydılar. Herkesin ikametgâhı ve durumu defterdarlığın kadastro kayıtlarına geçirilir, bu kayıtlar imparatorluk içindeki özlük durumunun olduğu kadar vergi yükümlülüğünün temel kayıtları olarak kalırdı.

Göçebeler. Kent ve kır toplumları yapısı dışında kalan ve dağlarda, bozkırlarda ve çöllerde yaşayan göçebeler merkezî hükümetin yasalarından mümkün olduğu kadar bağımsız bir yaşam sürmekteydiler. Dobruca'da, Arnavutluğun bazı bölümlerinde, Balkan dağlarında, doğu Anadolu ve güney Kafkasya'da yaşayan göçebeler, *ulus* adı altında toplanırlar ve resmen boy ya da aşiret, oymak ya da cemaat oba ya da mahalle olarak bölünmüş bulunurlardı. Bunların Türkler arasında bey, Araplar arasında *şeyh* olarak bilmen reisleri ve aşiretin iç sorunları ve devlet memurları ile ilişkilerini düzenleyen yardımcısı olan *kethüdaları* devlet tarafından tanınırdı. Aşiret bölgelerinden gelen vergi gelirlerinin çoğu büyük tımarlar ya da haslar olarak toplanır ve bunlar padişah ailesine ya da devletin yüksek memurlarına verilirdi. Devletin aşiretlerle ilişkisi olan başlıca memurları *Türkmen ağaları*'ydılar; bunlar yeni reisleri onaylar, vergi toplar, devletin buyruklarını iletirlerdi. Uzun göç sürelerinde dinî ve hukukî ihtiyaçlarını karşılamak için aşiretlere özel kadılar atanırdı. Aşiretler genellikle yazın hayvan yetiştirirler, kışları avcılık ve çiftçilik yaparlar, kentlerin et, yağ, yoğurt, tereyağ ve peynir ihtiyaçlarının çoğunu karşılarlardı. Ayrıca kolaylıkla erişilebilen yerlerde bulunan aşiretlerden bölgelerinden geçen sefer komutanları tarafından askerî hizmete alınanlar olur, bunlardan aynı zamanda yol kavşaklarının, dağ geçitlerinin korunmasında, yol yapım ve onarımın-

da, köprü, kale ve liman yapımlarında, mal taşımacılığında ve kervanların korunmasında, madenlerin işletilmesinde yararlanılırdı. Nehir ve deniz yakınlarında yaşayanlar donanma için malzeme sağlamak ve gemi yapımına yardım etmek zorundaydılar.

Dinlere Göre Bölünme

Padişahın uyruklarının toplumsal işlevlerini yerine getirmek için örgütlenmelerinin ve bölümlere ayrılmalarının temeli *şeriat* yasasına göre düzenlenirdi.

Millet Sistemi. Şeriat İslâm dinsel hukuku olduğu için, Müslüman olmayanların aralarındaki ilişkiden doğan sorunlara uygulanamazdı. Böyle bir uygulama ancak Müslüman olmayanların Müslümanlarla bir davada karşı karşıya bulunmaları ya da kendi dinsel yasalarının yetersizliği nedeniyle bazı davalarda buna göre yargılanmak istemeleri sonucunda mümkün oluyordu. Böylece Müslüman olmayanlara davranışlarını düzenleyebilmeleri ve sorunlarını çözümlemeleri için kendi dinî liderleri başkanlığında kendi kurumlarını ve yasalarını kullanma hakkı tanınmaktaydı. Yönetici sınıftan olmayan Müslümanlar da *şeriat* hükümlerini uygulamakla yükümlü ulema çevresinde gruplaşmaktaydılar. Toplumun dinsel çizgilere göre topluluklara bölünmesi *millet* sistemini ortaya çıkarmıştı; burada her birey ya da topluluk dinsel bir bağla şu ya da bu millete ait bulunuyordu. Uyrukların toplumdaki durumu ve yeri ancak böyle bir millet üyesi olmasıyla mümkündü. Halk genellikle millet liderleri aracılığıyla yönetici sınıfla ilişki kurar, millet liderleri de milletinin davranışı, vergi ödemesi ve diğer yükümlülükleri açısından padişaha ve memurlarına karşı sorumlu olurdu.

Uyrukların dinsel eğilimli topluluklara bölünmesi Osmanlılara özgü bir şey değildir. Bunların devlete karşı sorumlu liderlerin kabul edilmiş yetkileri altında kendi yasalarını uygulamaları Romalılar, Avrupa'nın ortaçağ imparatorlukları, halifelerinkiler de içinde olmak üzere büyük Önasya imparatorluklarında gelenekselleşmişti. Osmanlılar bu sisteme birkaç ayrıntı eklemişlerse de, asıl katkıları, diğer alanlarda olduğu gibi burada da sistemi örgütleştirip düzene sokmak ve böylece toplumun olduğu kadar devletin de yapısı içine almak olmuştur. Her *millet* eğitim, din, adalet ve toplumsal güvenlik gibi yönetici sınıf ve devlet tarafından yapılmayan görevleri yerine getirmek için kendi kurumlarını yaratıp sürdürmekteydi. Ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda millet-devletlerin kurulmasıyla *millet* mahkemelerinin ve hukuksal durumlarının ortadan kalkmasından sonra bile ayrı okullar, hastaneler, hanlar, yoksullar ve yaşlılar için bakımevleri modern çağlara kadar devam etmiştir.

Osmanlılar Müslümanların yanı sıra üç temel millet daha kabul etmişlerdir.

Onbeşinci yüzyılın sonunda en büyük millet Rum ve Romalı geçmişe sahip olanlarla Slav köleleri de içeren Ortodokslardı. Ortodokslar, Osmanlı fethinden önce birtakım özerk patrikliklere bölünmüş durumdaydılar: Ohri ve Tırnova'da Bulgar patrikliği, İpek'te Sırplarınki, İstanbul'da da Rum Ortodoksların patrikliği bulunuyordu. Ancak dilleri dışında doktrin ve ayinleri yaklaşık olarak aynı olduğundan Fatih Sultan Mehmet fetihten hemen sonra bunları İstanbul patriğinin liderliğinde birleştirdi ve buna karşılık patriğin Osmanlı egemenliğini kabul etmesini sağladı. Patrik, padişah tarafından onaylanır ve imparatorun varlığı olmadan yapılabilen bütün Bizans ayinlerine izin verildiği gibi patrik resmen göreve atanırdı. Kendisine üç tuğlu Osmanlı paşası rütbesi verilirdi. İstanbul'daki Fener bölgesindeki patrikhanesinden taraftarlarına dinî ve seküler konularda Ortodoks yasalarını uygulardı; böylece yaygın dinî görevlerine ek olarak önemli seküler sorumluluklar da yüklenmiş durumdaydı.

Bundan kısa bir süre sonra Musevîlere de İstanbul hahambaşısı liderliğinde kendi milletlerini kurma izni verildi. 1839 yılına kadar hukukî bir belge verilmemiş olmasına rağmen hahambaşının da kendi milleti üzerinde patriğinkine eş görevleri vardı. Musevîlere o kadar çok özerklik verilmişti ki, durumları gözle görünür biçimde düzelince Hıristiyanların İspanya'yı tekrar fetihlerinden sonra buradan ve Polonya, Avusturya, Bohemya'daki zulümden kaçan Musevîler, ticarî ve öteki yetenekleriyle birlikte sermayelerini de Osmanlı İmparatorluğuna taşıdılar. Bunlar kısa zamanda zenginleştiler ve onaltıncı yüzyıl padişahları arasında önemli etkinlikler kazandılar. Avrupalı Musevilerin göçlerinden önce Önasya'da yaşayan Musevîler arasında Talmud'u kabul eden ve saygı gösteren bir grup (Rabbinit) ile bu konuda daha az titiz olan Karayitler arasında temelden bir ayrılık vardı. Batı Avrupalı göçmenlerden çoğu bunlardan Rabbinitlerin liderliğini kabul ettiklerinden milletin çoğunluğunu oluşturdular. Ancak İspanya ve Portekiz'den gelenler Karayitleri benimseyerek ayrı bir Sephardim toplumu oluşturdular ve sonradan Ladino denilen onbeşinci yüzyıl İspanyol lehçesini korudular. Almanya ve orta Avrupa'dan gelenler ise ayrı bir Eskenazi grubunu oluşturdular. İspanyol kökenli Museviler çok sayıda geldikleri için kısa zamanda Musevî topluluğunu, kurumlarını ve geleneklerini egemenlikleri altına aldılar, onaltıncı yüzyılda bunların en sivrilmiş ve zengin üyeleri II. Selim ve III. Murat'ın saraylarında önemli etkinliğe sahip oldular.

Ermeni ulusal kilisesi öğreti olarak *Monophysite* olduğundan Ortodoks kilisesi tarafından dinsizlikle suçlanıyordu. Üyeleri, eski Ermeni krallığının geleneksel merkezi olan doğu Anadolu'nun ucunda, Kafkasya'da ve yurtlarının önce Bizanslılar sonra da Türkler tarafından ilhak edilmesi üzerine göç ettikleri Kilikya bölgelerinde toplanmışlardı. Bizans'ın son dönemlerinde önemli bir politik ve ticarî rol oynamış olmalarından dolayı İstanbul'da da çok Ermeni vardı. İstanbul'un fethinde Ermeni kilisesinin katolikleri Kafkasya'da Osmanlı

toprakları dışında Echmiadzin'de bulunuyorlardı, ayrıca Kilikya'da da rakip bir piskoposluk vardı. Fatih Sultan Mehmet 1461'de Ermeni milletini tanıyınca, en yüksek Ermeni memuru olan Bursa başpiskoposunu imparatorluğa getirterek Ermeni patriği yaptı, kendisine Rum patriği ve Hahambaşısının sahip oldukları yetkileri verdi. Ermeni milletine diğer iki millet içine girmeyen bütün diğer uyruklar üzerinde de yetki tanındı: Çok sayıda olan bu uyrukların arasında Çingeneler (Araplar ve Osmanlılar bunları Mısır'ın asıl yerlileri olan Kopt'lar ile yanlış olarak özdeşleştirip Kıpti diyorlardı); Süryaniler; Suriye ve Mısır'ın Monophysitleri; ve öğreti bakımından Manichean'larla ilişkili olan Bosnalı Bogomil'ler de vardı.

Onaltıncı yüzyıl fetihleri milletlere önemli değişiklikler getirmişti. Arap dünyasının fethiyle Müslüman uyrukların sayısı öylesine artmıştı ki, bunlar ilk kez nüfusun çoğunluğuna sahip olup Müslüman milletine sayısal üstünlük sağladılar. Ancak fetihler Müslüman olmayan milletlere de yeni taraftarlar getirdikleri için bunlar zamanın giderek artan siyasal, ekonomik ve toplumsal baskılarının yarattığı sorunlara ye baskılara dayanacak güce sahip olabilmişlerdi. Ortodoks patrikhanesi açısından durum daha değişikti; Arap dünyasının ve sonra da Kıbrıs ve Girit'in fethi patrikhanenin etki alanına Kudüs, Antakya ve İskenderiye eski patrikhanelerini de getirmişti. Bunlar yedinci yüzyıldan beri Müslüman yönetiminde olmalarına rağmen kilise öğretilerine aykırı kaynaklar olarak kabul edilmekteydiler. Yeni patrikliklerin evrensel patrikhanenin yetki alanına girmesi, patriğin birincil olma durumunda siyasal sorunlar yaratıyordu. Ancak patriğin etkisiyle padişahın yayınladığı kararlar Arap ve sonraları Slav yerlilerinin papazlığın yüksek düzeylerine çıkmalarını engelledi ve böylece Rum unsurların egemen olarak ortaya çıkmalarıyla sonuçlanan süreç başlamış oldu. Ermeniler Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran'da 1514'te Safevîleri yendikten sonra Ermeni yaşamının büyük merkezlerini fethetmesinden özellikle etkilenmişlerdi. Katoliklerin yaşadıkları yerler imparatorluğa katılmışsa da. İstanbul'daki patrik, millet üzerindeki yetkisini korumaktaydı. Bu sırada doğu Anadolu'da Büyük ve Küçük Ermenistan arasındaki geniş topraklarda Ermenilerle şimdi buralarda yaşayan Kürtler arasında çatışmalar başladı. Yerlerinden atılmak istemeyen Kürtler direndiler. Bu durumun yarattığı gerilimler ve sorunlar modern çağlara kadar süregelmiştir.

İmparatorluğun o sıralarda Roma Katolik gruplarından biri de Maruni'lerdi. Ortodoksların aksine bunlar İsa'nın her iki varlığının her biri için birer tane değil, yalnızca bir tek iradesi olduğuna inanıyorlar ve özerk bir ruhban sınıfı altında yerli ayinlerini devam ettirmek koşuluyla Roma'nın önderliğini kabul etmiş bulunuyorlardı. Diğer bir grup da Macaristan, Hırvatistan ve kuzey Arnavutluğun Latin Katolikleriydi. Bunlar, onaltıncı yüzyılda Ege Adalarının fethedilmesi ve Kilikya ile Filistin Ermenilerinin birleşmesiyle sayılarını artırmışlar ve önemli bir özerkliğe sahip olarak hepsi Ermeni milleti içine yerleştirilmişlerdi.

Halkça Benimsenen Dinsel Örgütler. Osmanlı sistemi içinde kişinin durumunu ve davranışlarını belirleyen ve örgütleyen resmî din kurumlarının yanı sıra, Müslüman olsun olmasın, padişah uyruklarının çoğunluğunun kalplerini ve zihinlerini ele geçirmede başarılı, resmî olmayan çeşitli din kurumları ağı bulunmaktaydı. Müslümanlar açısından resmî olmayan bu dinsel gruplar, Türk göçebeler henüz daha Ortaasya'da Önasya'yı istilaya hazırlanırken Tanrı ile mistik bir birliğe yönelen hareketin ürünleriydi ve bunların uygulayıcıları olan dervişlerin düzenli örgütleri olan tarikatları vardı. Bu mistik geleneğin yanında kâfire karşı gazi olarak din adına savaşmak ideali de bulunuyordu. Bu mistik inanışların ve savaşçı davranışın İran ve Arap bedevî geleneklerinden alınan yüreklilik, hoşgörü ve soyluluk gibi 'şövalyece' huylarla birleşmesi *fütüvvet* adı verilen mistik, gazi ve savaşçı grupları oluşturmaktaydı. On beş ve onaltıncı yüzyıllarda bu fütüvvet türü mistik örgütler hem gaziler hem de meslek loncaları arasında yayıldıkça bu iki aşırı uç giderek yaklaştılar ve bu tür örgütler böylece Müslüman Osmanlı toplumunu birleştirici bir unsur oldular. Mistik harekette görülen başlıca değişiklik fütüvvet hareketinin etkisiyle gruplar arasındaki inanç ayrılıklarının giderek azalması ve çeşitli grupların büyük mistik tarikatların şemsiyeleri altında toplanmaları oldu.

Tarikatlar, Tanrı ile belirli bir mistik birliğe erişmek isteyen tüm taraftarlara belirli hareket ve davranış '*yol*'ları göstermekteydiler. Tarikat üyeleri yoksul bir yaşam sürdürmeli, dünyanın maddesel yaşamından uzak kalmalı, tarikatların kurduğu tekkelerde yaşamalı ya da yaşamak için gerekli şeyleri daha zengin Müslüman kardeşlerinden zekât biçiminde alabilmek için tekkeler arasında dolaşmalıydılar. Mistik bilgi de çeşitli düzeylerde sıralanmıştı. Bir mürit en alt düzeydeki bilgiyi öğrenmek için bir dervişe bağlanır, tekkenin başı (pir, şeyh ya da dede) tarafından törenle resmen tarikata alınırdı. Ancak bundan sonra tarikatının özel cübbe ve sarığını giyer, diğerleriyle ayinlere katılır. Tanrı ile tam bir birliğe erişebilmek için daha yüksek bilgi düzeylerine çıkmaya çalışırdı.

Dervişler, tarikatlarının kurucularının ruhsal halefleri sayılır, ve ruhsal bir silsile ile İslâmiyetin geçmişine, genellikle Hazret-i Ali'ye kadar uzanırlardı. Tarikatın kurucusunun kabri tarikatın merkeziydi. Böylece tarikat kurucuları Müslüman azizleri olmuşlardı. Bu mistik azizlerin tümüne *evliya* (Tanrının ermiş kulları) adı verilmişti. Bunların içinde Müslümanlar tarafından tanınan tüm peygamberler, Âdemden başlayarak, Hazret-i İbrahim, Musa ve Hazret-i Süleyman ve Hazreti Muhammed ve Ali'den Osmanlı döneminin büyük Sofi önderlerine kadar kişiler bulunmaktaydı.

İlk tasavvuf tarikatlarının en önemlisi, bu tür tasavvufi düşünceyi Malazgirt Savaşından sonra Türk istilâsıyla Anadolu'ya sokan ve *Kalender* tarafından kurulan tarikattır. Kalender adı Türk diline gezginci dilenci dervişlere verilen ad olarak girmiş ve sonradan kaygısız anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bu tarikatın müritleri onikinci yüzyılda İslâm dünyasına yayılmışlardı; bunlar

üzerlerinde yırtık pırtık giysiler, saçları sakalları uzamış olarak dolaşırlar, davullar çalarak ya da başka tür 'toplumsal olmayan' davranışlarla dikkati çekip mesajlarını iletmek ve geçimlerini sağlamanın tek yolu olan yardımları toplamak için gerekli kalabalığı çevrelerine toplarlardı. Müritlerin halkça kolay anlaşılabilen mesajları kuzey İran ve doğu Anadolu'da o zaman göçebe olarak yaşayan pek çok Türkmen aşiretini İslâmiyetin sınırlarına koşup bu sınırları kâfirlerin aleyhine genişletmelerine neden olmuştur.

İmparatorluk kurulup da Sünnî Müslüman kurumu olan ulema, yönetici sınıfı temel unsuru haline gelince bu Kalenderîler onbeşinci yüzyılda "yeni düzene karşı muhalefetin başını çekmişler, Kızılbaş hareketi ve İran'da Safevî İmparatorluğunun kurulmasıyla sonuçlanacak göçebe ayaklanmasını başlatmışlardır. Devletin Kalenderîlerinki gibi dinsel deneyleri bastırma eğilimi sonunda eğitilmemiş kitleler Sünnîliğin sınırları içinde gereği duyulan yeni bir tarikatın kurulmasına zorlanmışlardır. Bu da, *Hacı Bektaş Veli* tarafından, büyük bir olasılıkla onüçüncü yüzyılda kurulan ve üç yüzyıl sonra yeniçeri birliklerine katılan *Bektaşî* tarikatı olmuştur. Temelinde bir Şiî tasavvuf hareketi olmakla birlikte, Osmanlı hanedanına bağlılığı yüzünden, Bektaşîlik geçmişini Halife Ali ile Peygamber'in Sünnî Müslümanlarca en çok saygı gören Halifesi Ebu Bekir'e dayamaları yüzünden, diğer Tasavvuf tarikatlarının hepsinden çok Sünnî yorumunu kabul etmiş, ve böylece ulema için kabul edilebilir bir tarikat olmuştur. Bu tarikat doğu Anadolu ve Güneydoğu Avrupa göçebeleri arasında çok yaygınlaşmıştır. Bektaşî misyonerlerinin çalışmaları ve bunların Müslümanlık dışı âyin ve uygulamaları da kabul etme eğilimleri Balkanlarda Hıristiyan köylülerinin ihtida etmelerinde başlıca etken olmalarını sağlamış, bu yüzden de güçleri giderek artmıştır. Çöküş çağında yeniçeri askerleri zanaatkar ve tüccar olarak Osmanlı nüfusuna karıştıklarında Bektaşi tarikatının kentli kitleler üzerindeki etkinliği de artmış oluyordu.

İlk Osmanlılar için özel bir önemi olan başka bir tarikat da Mevlevîlik'ti. Mevlevi âyinleri Avrupa'da diğer tarikatlarınkinden daha çok tanınmasına rağmen müziği ve dansı kullanmaları yüzünden bağnaz Müslümanlar onları özellikle hor görmekteydiler. Tarikatın kurucusu onüçüncü yüzyılın büyük Selçuklu mutasavvıf şairi Mevlânâ Celâleddin Rûmî (1207-1273)'nin öğretileri halktan olduğu kadar yönetici sınıftan da çok kişiyi çektiğinden bu özellik, daha bağnaz ve çok tutulan tarikatlara kıyasla Mevlevîliğin başlangıçtan itibaren kentsel ve aydın yapısını ortaya koymaktadır.

Tarikatın kurucusu hayatta iken tekkesi olmamış, ilk tekke Mevlânâ'nın ölümünden sonra Konya'da kurulmuş ve sonra tüm Anadolu'ya yayılmıştı. Mevlevî öğretileri Kalenderîlerinkinden ya da Bektaşî öğretilerinden daha ince ve ayrıntılıydı. Bu hiçbir zaman aşiretler için çekici olmamış, kentsel yanı bakımından yönetici sınıfı bünyesinde toplamıştı. Hatta zaman zaman devlet tarafından Bektaşîlere karşı bir koz olarak kullanılmıştır.

Dinsel tarikatlar, Osmanlı döneminde Anadolu toplumuna iyice nüfuz etmiş, bireyin korunmasını, sığınacak yerini ve dinsel doyumunu sağlamanın yanı sıra onun, daha çok yönetici sınıf üyelerinin yararına kurulmuş olan bir toplumda düşünce ve görüşlerini belirtmesine yardımcı olmuşlardır.

Mesleklere Göre Bölünme

Padişahın uyrukları arasında bölünme ve örgütlenmenin üçüncü büyük dalı da bunların meslekleriydi. Din ve eğitim ile uğraşanlar dışında çiftçiler, zanaatkarlar ve tüccarlar önde gelen grupları oluştururlardı. Servet üreten gruplar arasında toprağı işleyen ve zanaat işlerinde çalışanlar özellikle düzenlenmişler ve belirli yerlerinde tutulmaya çalışılmışlardır. Hazinenin gelirini olduğu gibi yaşamı sağlayan malların çoğunu da üretenler bunlar oldukları için bu grup Osmanlı toplumsal ve ekonomik düzenlerinin en temel unsurlarıydılar.

Çiftçiler. Yönetici sınıfa çiftçileri vergilendirme yetkisini veren düzeni daha önce görmüştük. Toprağı işleyenlerin kendileri ne durumdaydılar? Mevkilerini nasıl koruyabiliyorlardı? Onlara uygulanan mülkiyet kuralları nelerdi? Vergi tahsildarlarıyla ilişkileri neydi? Emeklerinin ürünlerine hangi ölçüde sahip olabiliyorlardı?

İmparatorluğun doğuşundan onyedinci yüzyıla kadar tarımsal toprağın temel mülkiyeti daha önce de gördüğümüz gibi hükümdarlık hakkı olarak hükümdarda bulunuyordu. Devletin yasalarına göre toprağı işleme hakkı, *çiftlik* birimleri olarak toprağı işleyenlere kiralanmaktaydı. *Çiftlik*, bir çift öküz tarafından sürülebilecek ekilebilir arazi boyutlarında olup toprağın yeri, türü ve verimliliğine göre değişebilirdi. Genellikle bir çiftlik 60 ilâ 150 dönümdü. Bu tür mülkiyet sahipleri. Hıristiyan, Müslüman olup olmadığı gözetilmeksizin topraklarını kadastro kayıtlarına geçirtip tapularını aldıkları için, hükümdarın kesin mülkiyetine karşın bir tür mülkiyete sahiptiler. Ekim vergisi (haraç) ödendikten sonra bir kimsenin ne kadar toprağı işlediği ya da kendisine sakladığı hesap edilmeksizin her çiftlik yılda 22 akçe vergi öderdi. Bu, gelir vergisinden çok bir toprak vergisiydi.(6) Ancak onaltıncı yüzyılın sonlarına doğru hükümdar ile yönetici sınıfın doymak bilmeyen istekleri ve sürekli enflasyon yüzünden vergi Anadolu ve Suriye'de önce 33, sonra 50 akçeye çıkarıldı. Avrupa'da ise çoğunlukla 22 akçe olarak kaldı. Buna ek olarak akçenin değeri düştükçe, çift resmi de önemini kaybettiğinden başlangıçta olağan dışı bir vergi olarak konulan *avarız* hane vergisi bunun yerine geçti. Avarız sonraları az çok düzenli bir devlet vergisine dönüşerek sıkı kontrol edilen çift resminden kaçınılmaz olarak çok daha fazlası çiftçilerden ürün olarak alınmaya başlandı. Oysa avarızın köy halkı arasında ödeme güçlerine göre bölüştürülmesi düşünülmüştü.

Bölünme, toprağın en iyi biçimde ekilmesini ve vergi toplanmasını güçleş-

tirebileceği için çiftçilerin çiftliklerini bölmeleri ancak çok ağır sınırlamalar altında, mümkündü. Ama bu yönetmelikler sık sık çiğneniyor ve beklenen kötü sonuçlar ortaya çıkıyordu. Çiftliklere sahip olan reaya mülkiyeti gerçekten paylaşmadan çalışma ve vergi yükünü paylaşmak zorunda kaldı. Köylüler toprağı genellikle başkalarına devredemezler, bunları vakıf ya da özel mülkiyet haline getiremezlerdi. Çiftlikler boşaltılırsa, ya da üç yıl işletilmezse, mukataa sahibi, toprağı işleyecek ve vergiyi ödeyecek başka uygun isteklilere kullanma hakkını satabilirdi. Fakat toprağı işleyen kimse yapması gerekeni yapıyorsa, yerinden atılamaz ve hakları çiğnenemezdi. Böylece köylüler, özellikle Osmanlı egemenliğinin ilk iki yüzyılında bir baskı altında değillerdi. Osmanlıların onaltıncı yüzyıl sonlarına kadar en büyük tarımsal sorunları işçi eksikliğiydi. İşte bu nedenle köylüler toprakları üzerinde kalmaya zorlanıyordu. Kimi zaman on yıllık vergi bağışıklığı ya da üretim fazlasını serbest pazarda satabilme hakkı gibi özendirici önlemlerle kıraç topraklara çekilmek istenirdi. Onaltıncı yüzyılda nüfusun hızlı artışı işçi sayısını çoğalttığı için çiftçiler giderek artan sert önlemlerle karşı karşıya kaldılar. Ekimi etkilemeyen bu durum sonraları tüm Anadolu'ya yayılan başkaldırma hareketlerine yol açmıştır.(7)

Reayanın elinde bulunan çiftiliklerden ayrı olarak bazı topraklar da doğrudan doğruya asker ya da yöneticilere zeamet ve has olarak ayrılmaktaydı. Tımarların aksine bunlara doğrudan doğruya sahip olunabiliyor ve bunlar ya sahipleri ya da para ile tuttukları köylüler tarafından ekilebiliyordu. Onaltıncı yüzyılın sonlarına doğru zeamet ve hasların çoğu reaya çiftliklerine katıldılar ve çoğunlukla daha öne bunlara çiftlik olarak sahip olan kimselere tımarların bölümleri olarak tahsis edildiler. Buna ek olarak kimi zaman hükümdar, yönetici sınıf üyelerine ya da bunların akrabalarına yine çiftlik adı altında köyler hatta bölgeler bağışlayabiliyordu. Bu durumda söz konusu toprak hükümdar topraklarından sürekli olarak ayrılarak özel mülkiyete konu oluyor, topraklar yarıcılara ya da vergi çiftçilerine kiralanıyordu. Bazı kıraç topraklar da vergi bağışıklığı gibi özendirici önemlerle çiftlikler olarak ekime açılıyor, bunlar iyice işletildikten sona normal reaya çiftlikleri içine alınıyor ve tımar olarak dağıtılıyordu.

Zanaatkarlar. Padişah uyruklarını dine göre bölüp, yaşam durumlarını belirtecek milletler olarak biçimlendirmenin yanı sıra Osmanlı toplumunun birleştirici özelliği pek çok kentli ekonomik grubu kendi esnaf loncalarını kurmaya yöneltmiştir. Bunlar, bu loncalar aracılığıyla işlerini düzenlemişler, kişisel ve toplumsal çıkarlarını korumuşlar, üyelerini hükümet ve yönetici sınıf üyeleri önünde temsil etmişlerdir. Loncalar dinsel tarikatlar ya da milletlerle birlik olarak pek çok toplumsal işlev görmekteydiler. Kişiye dininin yüklediklerine ek olarak ahlâk ilkeleri uygulamışlardır. Loncaların başlıca amaçları her zanaatın standardını korumak, yeni üyelerin sayısını sınırlamak, fiyatları ve

kârı saptamak, düşük fiyatlı rekabeti önlemek ve üyelerinin diğer loncalar ve hükümetle olan ilişkilerini düzenlemekti. Son olarak da loncalar kent halkının toplumsal işlevlerini yapmaktaydılar. Toplanan gelirlerden oluşturdukları fonlardan üyelere düşük faizli krediler veriyorlar, elde ettikleri faiz kârını yoksul üyelere ya da üye olmayan yoksullara yiyecek dağıtmak, hasta olup çalışamayan üyelere yardım etmek ve yoksul üyelerinin ailelerine cenaze yardımı için kullanıyorlardı. Loncalar kent panayırlarına ve yürüyüşlerine katılıyorlar, şehzadelerin doğumlarını, padişahların tahta çıkışlarını, askerin sefere çıkış ve seferden dönüşünü, yıllık hac kervanlarının yola çıkışlarını kutluyorlardı.

Lonca üyeliği de çok değişik bir yapı göstermekteydi. Kimi loncalar ya tümüyle Müslüman, ya da Hıristiyan ve Musevî oldukları halde bazıları ekonomik nedenlerle çeşitli din ve sınıftan insanları bir araya toplamaktaydı. Zanaatçı ve esnaf loncalarından başka kâtipler ve din adamları loncaları da vardı. Her lonca *usta*lardan oluşmaktaydı. Başkanlık, başlarında şeyhin bulunduğu yaşlılar kuruluna verilmekteyse de günlük işler şeyhin *kethüda* ya da *kâhyası* tarafından görülmekteydi. Kurulda lonca tüzüğünü uygulamakla ceza salmakla ve bu gibi işler görmekle görevli yiğitbaşı; standartları gözeten *işçibası;* çıraklığa alınacak yeni üyeleri seçip eğiten iki *ehl-i hibre* bulunmaktaydı. Kurul üyeleri yörenin kadısının gözetiminde ustalar tarafından seçilirlerdi; hükümdar tarafından onaylanma belgesi alma işini de kâhya yüklenirdi. Ustalar kendi çıraklarını seçebilirlerdi, ancak bunların önce usta yardımcısı, sonra da kendi dükkânlarını açma hakkına sahip ustalar olabilmeleri için kurul önünde bir sınavdan geçmeleri gerekirdi. Kurul aynı zamanda şeyh ve kâhyaya sorunlarında danışmanlık eder, üyeler arasındaki anlaşmazlıkları ve yolsuzluk suçlamalarını inceler, ehl-i hibre'yi araştırıcı olarak kullanarak tüm ortak sorunlara eğilirdi.

Ustaların dükkân açıp mesleklerini uygulama hakkına *gedik* adı verilirdi. Aşırı rekabeti önlemek için gedik sayısı sınırlı tutulurdu. Gedik, ustanın özel mülkiyetine girer ve bunu, isteklisi lonca standartlarını karşılayabildiği sürece satabilir ya da miras olarak bırakabilirdi. Bazı gedikler sahiplerine mesleklerini herhangi bir yerde uygulama hakkı verirler, bir bölümü de belirli yerlerle sınırlanmış olurdu.

Loncalar, üyelerine ve mesleklere hizmet etmenin yanı sıra, tüm olarak toplum ve hükümet için de bazı işlevleri yüklenmişlerdi. Ekonomik olmayan en önemli işlevleri, yönetici sınıf ile kendi lonca üyeleri arasında aracılık yapmaktı. Genellikle kâhya, hükümdarın yasalarını lonca üyelerine duyurur ve yasaların uygulanması ve bunları çiğneyenlerin cezalandırılmaları konusunda yönetici sınıfa sorumlu olurdu. Kâhya, hükümet katında lonca üyelerini temsil eder, memurlar haklarını ciddî olarak çiğnediklerinde bunları kadıya ya da diğer yetkililere şikâyet ederdi. Mısır'da loncalar üyelere pazar vergileri salar ve bunları toplarlardı. Ancak imparatorluğun diğer yerlerinde böyle olmayıp

muhtesip, pazarları denetlerken bu vergileri de toplamaktaydı. Loncalar, imparatorluk içine ya da dışına taşınan mallardan gümrük vergileri almaktaydılar. Bunlar ürünlerin kalitesi ve ölçü ile ağırlıkların dürüstlüğünden sorumlu olurlar, ücret ve fiyatları saptarlardı. Ancak bu konudaki yetkileri, dürüst ticaret yapmayanı muhtesip ya da kadıya şikâyet etmekle sınırlıydı; kendi başlarına önlem alamazlardı. Loncalar hükümet ve orduya da, özellikle sefer sıralarında, gerekli zanaatçı ve malları sağlamakla da yükümlüydüler.

Tüccarlar. Toprağı işleyenler ve zanaatçılar çok sıkı bir düzenleme içinde bulunup kârları ağır bir biçimde vergilendirilirken tüccarlar genellikle böyle sınırlamalardan uzak tutulmuş ve kendilerini sermaye sahibi yapacak ve bunu daha fazla kâr amacıyla kullanacak girişimlerde bulunmakta serbest bırakılmışlardır. İslâm yasaları tüccarların, sermaye ve girişimciliği kâr amacıyla bir araya getiren her türlü ortaklığa girmelerine olanak sağlıyordu. Faiz yasadışı olduğu halde çeşitli yollarla zenginler yatırımcılığa özendirilmekteydi. Türk ve İslâm gelenekleri toplumda tüccara özel bir yer veriyor ve hükümdarın bu kimselerin kendi çıkarlarına hizmet etme girişimlerini aksatacak önlemler almasından kaçınmasını belirliyordu. İslâm toplumunun malları para olan sarraflarına, girişimlerine parasal destek sağlamak ya da vergilerini ödemek için her sınıf halkının ihtiyacı bulunmaktaydı. Bu geleneklere ve ihtiyaçlara rağmen yine de, halk açısından tüccara karşı belli bir düşmanlık gösterilirdi. Hammadde pazarına sahip olmak ve fiyatlarını saptamak gibi tüccarların sermaye sahibi olmalarını ve kâr üretmelerini sağlayan uygulamalar pek çok lonca üyesini bunları rakip olarak görmeye itmişti. Bu yüzden loncalar da devletten tüccarları, kendilerine tanınan kâr oranı sınırları içinde (yüzde 10 ya da 15) tutmalarını istemekteyseler de, bu tür girişimler genellikle ustaca kandırma yollarıyla, bu yetmeyince de, sınırlayıcı önlemler kaldırılana kadar gerekli hammaddeleri piyasaya sunmamak gibi taktiklerle yenilgiye uğratılmaktaydı.

Böylece onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda yerli Osmanlı tüccarları uluslararası ticaret alanlarında görülmeye başladılar. Büyük ticaret merkezleri de Bursa, İstanbul, Kahire, Edirne ve Selanik oldu. Bursa, Avrupa ile Ortaasya, Hindistan, Arabistan arasında taşınan malların bir durağı olduğu gibi çok gelişmiş bir ipekli sanayiinin de merkeziydi. Doğu'nun baharat ve kahvesi karşılığında Bursa ipek, demir eşya, deri ve kereste ihraç ederdi. Ticaret hem yerli Osmanlı hem de Avrupalı tüccarlar tarafından yapılmaktaydı. Bursa'dan başlayıp Edirne ve Ragusa'dan geçerek Floransa'ya uzanan yol özellikle çok gelişmiş olup, önemli sayıda Müslüman tüccar grupları kuzey İtalya'nın büyük ticaret merkezlerinde kendi ticaret örgütlerini kurmuşlardı. Kahire ve İskenderiye köle, altın, fildişi ticaret merkezleriydi. Edirne'nin kumaş tüccarları Avrupa ile geniş çaplı ticaret yapıyorlar, İstanbul, Anadolu ve hatta Dubrovnik tezgâhlarından çıkan kumaşları Paris, Floransa ve Londra'ya gönderip karşılığında padişahın

topraklarında çok tutulan özel Avrupa kumaşlarını getirtiyorlardı. Pamuk tüccarları mallarını büyük bir ölçüde Anadolu'dan ve az olarak da Mısır, Yemen ve Uzakdoğu'dan alıyorlar, bunları yalnızca Güneydoğu Avrupa'da değil, kuzeyin ve batının büyük merkezlerinde de satıyorlardı. İstanbul da, hiç kuşkusuz, büyük bir ticaret merkeziydi. Yalnızca tahıl, pirinç, et ve zeytinyağı ihtiyacı kenti Balkanlar ve Doğu'dan büyük çaplı dışalım yapmak zorunda bırakıyordu. İstanbul tüccarları yalnız halktan oluşmuyordu. Bunların aralarında bulunan yönetici sınıf üyeleri kimi zaman kendi tımarlarının ya da özel mülklerinin ürünlerini ihraç için devlet hazinesinin parasını ya da kendi biriktirdikleri paraları kullanıyorlar ve padişahtan aldıkları yetkiye dayanarak düzenlenmiş olan Osmanlı fiyatlarıyla dışardaki yüksek fiyatlar arasındaki farklardan yararlanarak büyük kârlar elde ediyorlardı. Musevîler de İstanbul ve Selanik'te büyük sermayeler getirerek hem tüccarlık hem bankerlik yapmaya başlamışlardı.

Büyük Osmanlı tüccarlarının pek azının kârları vergi olarak devletin hazinesine girmekteydi. Bu nedenle tüccarlar elde ettikleri çok büyük sermayeyi, özellikle yurt dışında çok ilgi gören kumaşların üretimine olmak üzere, çeşitli iç girişimlere yatırıyorlar, evlerinde ya da küçük atelyelerde çalışan dokumacılara ham madde sağlıyorlar ve sonra dokunmuş kumaşları güneydoğu Avrupa'ya, güney Rusya'ya, ve batı Avrupa'nın bazı bölümlerine satıyorlardı. Diğer tüccarlara ve zanaatçılara olduğu gibi Osmanlı hükümetine ve yönetici sınıf üyelerine faizle para veriyorlardı. Bu yolla destekledikleri yönetici sınıf üyeleri ele geçirdikleri daha yüksek mevkilere karşılık kendilerini destekleyenlere para, iltizam ya da bazı gerekli maddelerde tekel olabilme fırsatları sağlıyorlardı. Kimi zaman askerin ihtiyacı için loncaların kısa sürede üretemeyecekleri büyük miktarlarda yünlü eşya ve silâh üretilmesi için fabrikaları düzenlemek üzere tüccarlara iş veriliyordu. Fakat bu durumda Osmanlı ekonomik düzeninde rakiplerinin dizginlenmemiş davranışları karşısında, loncaların huzursuzlukları artıyordu.

Kadın. Osmanlı toplumunda evlerinde ve kişisel rollerinde Müslüman kadınının özel ve belirli bir meslekî durumu vardı. Bu, genellikle sanıldığı gibi daha çok hizmet gören ve arka planda tutulan bir durumları olduğu anlamına gelmez. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda kadınların, çeyizleri olarak getirdikleri de içinde olmak üzere, mülkiyet sahibi olabildikleri, kocalarının, babalarının ya da diğer erkek akrabalarının müdahalesi olmadan bunun kullanımını yönetebildikleri ortaya çıkmıştır. Kadınların, gerektiği zaman haklarını savunmak üzere doğrudan doğruya mahkemeye başvurma hakları vardı ve bunu çoğunlukla kullanırlardı. Yasal olarak tanıklıkları erkeklerin tanıklıklarının yarısı olarak kabul edilse bile Müslüman mahkemelerinde tanıklık edebilirler, vasiyet gereklerini yerine getirmekle görevlendirilebilirlerdi. Kadınlar

toplumsal ve diğer baskılara tabi olmalarına rağmen evlenmeye zorlanamazlardı. Kadının boşanma davası açabilmesi çok seyrek durumlarla sınırlanmış olmasına rağmen kocalarını terk edip mallarını alabilirler, ellerinden geldiği ve istedikleri sürece kocalarının denetiminden uzak yaşayabilirlerdi.[8]

Kentsel örgütlenme

Loncalar kent halkını geniş bir biçimde etkilediği ve bunların işlevleri, kentleri düzenlemekle görevlendirilen hükümet memurlarının işlevleriyle birbiri içine geçmiş olduğu için, loncalar ve hükümet tarafından biçimlendirilen resmî kentsel yapıyı incelemek gerekmektedir.

Osmanlı kent yaşamı, gerçek bir belediye örgütü biçimini almadan yaşamın belirli alanlarını düzenleyen ve denetleyen çeşitli memurların bağımsız otoriteleri altındaydı. Osmanlı belediye memurlarının en başta geleni, her kasabada, ya da büyük kentlerin mahallelerindeki yönetici sınıf temsilcisi olan kadıydı. Kadı, merkezî hükümetten milletlere, loncalara ve diğer birliklere buyrukları iletmek ve bunların yerine getirilmesini sağlamakla yükümlüydü. İstanbul kadısının yetkisi yalnızca eski kentle sınırlanmış, Galata ile diğer iki büyük kent (Üsküdar ve Beyoğlu) ve çevreleri 'üç kent' *(bilad-i selase)* olarak nitelenmiş ve her birine aynı görevleri yapan birer kadı verilmişti. İstanbul'da tek bir *subaşı* (polis müdürü) da yoktu. Polis yetkisi büyük askerî birlikler arasında bölüştürülmüş, yeniçerilerin ağası eski kentin büyük bir bölümünde düzenin sağlanmasından sorumluydu. Subayların altında gerçek kolluk görevlerini yapan ve halkla doğrudan doğruya ilişkide bulunan daha alt düzeyde subaylar bulunuyordu. Bir yeniçeri birliğine komuta eden *Muhzır ağa,* başkentte sivil kuralları çiğneyen yeniçeriler ve diğer askerler arasında düzeni sağlamakla görevliydi. Öte yandan siviller için kolluk görevini gündüz polisinin başı olan *subaşı,* gece polisinin başı olan *asesbaşı* yaparlardı. Düzenli kolluk kuvvetlerinin görevleri bitince asesbaşı, bekçilerini gece kentte devriye çıkarırdı.

Olduğu kadarıyla belediye yönetimi, isteklerini uygulatmak için kadı ile polise dayanan bazı memurlar tarafından yürütülürdü. İlk başlarda Fatih Sultan Mehmet tarafından yeni başkentinde binaların yapım ve onarımını yardımcısı *mimarbaşı* ile yürütme mevkiine getirilen *şehremini* bu memurların başında gelmekteydi. Onaltıncı yüzyılda şehremini, *su nazırı*'nın yardımıyla kentin su gereksinimini sağlamak ve *çöplük subaşısı*'nın yardımıyla da kentin sokaklarını ve binalarını temiz tutmak görevlerini üstlenmişti. Mimarbaşı'nın onayı olmadan ve belirli bir ruhsat ücreti ödenmeden kentte özel bir bina yapılamazdı. Kamu binaları ya da dinsel özellikli binalar yapılacağı zaman mimarbaşı yalnızca planları denetlemekle kalmaz, işçi ve malzeme bulmakla da yükümlü olurdu. Para hazineden, zanaatçılar da gerekli loncalardan sağlanırdı. Mimarbaşının memurları kent sokaklarında dolaşarak yapıların plana uy-

gun olarak yapılmalarını denetlerler, kötü durumda olan binaların sahiplerini de uyararak kamu güvenliğini sağlamak için bunları ya onartırlar ya da yıktırırlardı. Kente su getirmek için kullanılan su yollarını yapmak ve bakımını sağlamak için mimarbaşı, su nazırı ile işbirliği yapardı.

Sanayi ve ticaretin denetimi ve düzenlenmesi, resmî görevi pazarlara salınan vergileri toplamak olan muhtesibin elindeydi. Bunun sonucunda muhtesip pazarları denetleyen, padişahın fiyat, kâr ve kalite kurallarını uygulayan baş memur oldu. Kadının alt rütbesinde bir memuru olarak da pazarlardaki halk davranışlarının yanı sıra camiler ve diğer kamuya ait yerlerde, özellikle İslâm ibadetine saygıyı sağlayarak, denetlemelerini sürdürdü.

Muhtesip, İstanbul'da, kente dışardan eşya getiren kervanları da denetliyor ve bu malları, bunları almaya hakkı olan loncalar ve lonca üyeleri arasında bölüştürüyordu. Lonca üyelerinden topladığı en önemli vergiler şunlardı: kent dışından gelen ve kent pazarlarından birinde satılan bütün mallara uygulanan *bac-ı pazar;* alıcıya saflığı konusunda garanti vermek için değerli madenlere ve dokuma eşyaya basılan damgaya ilişkin *damga resmi;* tahıl ve kuru sebze çuvallarının ağırlığını onaylama karşısında ödenen *hakk-ı kapan,* vergisi; ve, ölçü aletlerinin doğruluğunu onaylamak için ödenen *mizan* vergisi. İşin içinde bu kadar çok para olduğu için muhtesiplik makamı genellikle hazineye yılda ödenecek belirli bir para karşılığında birine verilir, muhtesip de topladığı paranın üstünü kârı olarak alıkoyardı.

Loncalar bir dereceye kadar özerktiler, ancak padişahın yasaları belirli kent memurlarına bunları sanıldığından daha fazla denetleme yetkisi vermekteydi. Padişahın, kadı'nın önerisi üzerine, lonca kâhyasını yetkili kılma hakkı aynı zamanda o kimsenin, kadı'nın ya da diğer bölge memurlarının isteklerini kabul etmediği takdirde, bu yetkisini alma hakkını da içermekteydi. Muhtesibin yasayı çiğneyenin lonca mı yoksa lonca üyeleri mi olduğu konusunda karar verme hakkı da onun etkili olmasına yol açıyordu. Lonca içi ya da loncalar arası tartışmalar ya da lonca üyelerinin yasaları çiğnemeleri yönetici sınıfın müdahalesine de olanak sağlamaktaydı. Ancak genel olarak hükümet otoritesinin normal ağırlığı, lonca başkanlarının loncalarının üyelerini denetlemelerini zorlamak için kullanılıyor, böylece yenilikçi düşünceler bastırılıyor, statükoda değişiklik önleniyor ve düzen korunuyordu. Muhtesip ile kadı, ürünleri ve özellikle ucuz fiyatları nedeniyle halkın yoksul kesiminin çok gereksinim duydukları zanaatçıları, loncaları dışında da baskı altında tutmaktaydılar.

Vakıfların Rolleri

İslâmlığın sınırlarının başarıyla genişletilmesi camiler, medreseler, hamamlar, imaretler, çeşmeler ve bunlar gibi dinsel ve yardımsever kuruluşların yapı-

mıyla kutlanmıştı. Bu anıtlar padişahın adına görkem katıyor, Osmanlı kent ve kasaba yaşamının çekirdeğini oluşturuyordu. Önasya'da hükümet kavramı içine kamu hizmetleri girmediği için bu kuruluşların giderleri özel gelirlerle karşılanıyor ve yönetimleri için de özel yönetmelikler çıkarılıyordu. Böylece toplum için yararlı bir kuruluşun yapımı ve bunun işletilmesi için sürekli bir gelir ayrılması vakıflar aracılığıyla oluyordu.

Vakıflar, camiler, kiliseler, sinagoglar, manastırlar gibi dinî kurumların yanı sıra eğitim kurumlarını da desteklemekteydiler. Bunlar arasında İslâm mektep ve medreseleri, bunlarla eş düzeyde olan Musevî ve Hıristiyan okulları, yetişkinler ve çocuklar için kitaplıklar, yoksullara yiyecek ya da ceza ve borçları için yardım, cehiz, eğitim yardımları ve tıbbî yardımlar sayılabilir. Bütün kamu hastaneleri, çeşmeler, hanlar, yurtlar, kervansaraylar, pazaryerleri fabrika binaları ve hayvan barınakları imparatorluk boyunca dinî vakıflar olarak kurulmuş ve işletilmiştir.

Vakıfların kent ve kasabaların dışında da önemli rolleri vardı. Devlet, yol ve limanlar yaparak, kervanları koruyarak, yabancılara padişahın topraklarında ayrıcalıklar tanıyarak ticareti özendirmekteydi. Hükümet, karayolu taşımacılığını kolaylaştırmak, anayollarda kent ve kasabaların dışında yolcuları korumak için askerî birlikler bulunduruyordu; ancak bunların dışında yol ve köprülerin bakımını; yolcular, tüccarlar ve hayvanları için han ve kervansaray yapımları gibi hizmetleri vakıflar yüklenmiş bulunuyordu. Bunlar önemli yol kavşaklarında kuruluyor ve genellikle çevrelerinde, ticaret ve sanayi merkezleri olarak gelişen, yeni kasaba ve kentler oluşuyordu. İbadet yerleri, aşhaneler, misafirhaneler, hamamlar ve helalar gibi küçük kuruluşlar da başka vakıflarla sağlanıyordu. Yardımseverce hizmetler kimi zaman tarikat merkezlerinde yapılmaktaydı. Buralardan geçen yolculara konukseverlik gösteren bu kuruluşlar gelirlerini kendilerine bağlı topraklardan elde ediyorlar ve bunu toplumsal ve dinsel amaçları için kullanıyorlardı.

İmparatorluk toprakları dinsel vakıflar için, yasal olarak ancak padişah tarafından verilebilirse de, yönetici sınıf üyeleri ve halktan insanlar da vakıf kuruyorlardı. Devlet halkı gücendirmek korkusuyla bu eğilimi durduramıyordu. Bu vakıfların çoğu genellikle vakıf yapanı ve haleflerini beslemek için kurulur ve bunları yöneten aile üyelerine epey bir gelir sağlardı. Böylece vakıflar, gerek yönetici sınıftan gerek halktan zenginlerin, hele çöküş yüzyıllarında, miras vergisinden ve bu tür mallara el konulma yasalarından kurtularak, mallarını mirasçılarına bırakabilmelerini sağlamaktaydılar. İmparatorluk mülklerinin de yasadışı olarak bu yolla dağıtılması, imparatorluğun elinde bulunan büyük zenginlik kaynaklarının devletin elinden vakıflara ve bunların yöneticilerine geçmesi sonucunu doğurmuştu. Çoğu ulema sınıfından olan bu yöneticiler böylece perde arkasından çok önemli bir ekonomik güç kazanmış oldular. Sonuç olarak bu, devletin zararına olmuş ve vakıf yöneticilerinin ellerine büyük gelirler geçmiş olmasına rağmen gerçek şudur ki, kamu kuruluşlarına ve

hizmetlerine böyle önem verilmesi padişah uyruklarından pek çoğunu sıkıntıdan kurtarmıştır.

Osmanlı Kentinin Yapısı

İstanbul ile imparatorluğun diğer büyük kentlerinin fiziksel yapısı ne durumdaydı? Kentlerde temel birim olan mahalleler genellikle dinî kurumların ya da pazarların (bedesten) çevresinde oluşmaktaydı. Her mahalle, kendine özgü töresi ve yaşam biçimi olan ayrı bir topluluktu. Mahallede yaşayanlar ortak din, ekonomik yaşam ya da kendilerini komşularından ayıran başka unsurlarla birbirlerine bağlıydılar. İbadet yeri, ya da pazar yeri topluluğun merkezini oluşturur, burası gerektiği zaman bütün mahallelinin ortaklaşa çabalarıyla büyütülebilirdi. Şu halde mahalle, kent yaşamının fiziksel merkezi olduğu kadar belirli bir millet, lonca ya da tarikatın bir birimiydi. Genellikle kendi çeşmesine, okuluna, cami ya da kilisesine sahipti. Burası aynı zamanda bir ticaret merkeziyse mahallelinin ya da mahallenin bağlı olduğu millet ya da loncanın yaptırdığı ve bakımını sağladığı han ve fabrika gibi yerler de burada bulunurdu.

Mahalleli genel olarak kendi polisini de örgütler, özellikle kent polisi ile muhtesipin çalışmadığı geceleri bekçi tutardı. Mahalleler kendi sokak süpürücülerini ve lamba yakıcılarını tutmak ve gönüllü bir yangın söndürme ekibi bulundurmak zorundaydılar. Mahallenin dini başkanı (imam, haham ya da papaz) resmen hükümetin temsilcisi sayılır, padişahın fermanlarını o alır, bunu halka tellallarla duyurur, mahalle sakinleri yasaları çiğnediği zaman şikâyetler ona yapılırdı. Zaman ilerledikçe, ortak ya da benzer din ya da ekonomik uğraşlara sahip komşu mahalleler, özellikle Müslüman olmayan halkın olduğu yerlerde, birleşmeye başlamışlardı. Ayrı grupları denetlemek görevini hafifletmek için devlet de bu yolu teşvik ediyordu.

Belediye memurları mahalle ya da bölge liderleriyle birlikte çalışarak ortak hizmetleri örgütlüyorlar, bunların bedelinin ya tümünü ya da bir bölümünü mahalleli ödüyordu. Böylece şehremini, mimarbaşı ve su nazırı denetiminde yol işçileri loncası tarafından sokakların yapımı ve onarımı sağlanıyordu. Ana caddelerin yapım giderleri imparatorluk maliyesi tarafından karşılanıyor, ama ara sokaklar, bunlardan yararlanan ev ve dükkânlar tarafından bedeli ödenerek yapılıyor ve temizleniyordu. Ondokuzuncu yüzyıla kadar ne İstanbul'da ne de diğer büyük kentlerde sokak aydınlatması yoktu. Yalnızca mahalleler kendi yararları için bölgelerini aydınlatabilirlerdi.

İmparatorlukta Yabancı Uyruklu Halk

Osmanlı toplum düzeninden ayrı, ama yine de belirli biçimlerde onun temel yapısına karışmış olan bir grup insan vardı: imparatorluk içinde resmî

temsilciler, tüccarlar olarak yaşayan kişiler ya da özel amaçlarla imparatorluğu gezmeye gelenler. Osmanlılar, İslâm gelenek ve hukukunun, kendi grupları dışından aralarına gelenlerin korunmaları kavramını *(aman)* kabul ediyorlardı. Topluluğun bir bütün olarak ya da topluluk içindeki her Müslümanın, İslâmiyetin dışındaki topraklardan gelen bir kişiye ya da küçük bir gruba *aman* verme hakkı vardı. Ancak tüm yabancı temsilciler ya da tüccarlar gibi büyüklüğü belirli olmayan bir gruba bu korumayı verebilme hakkı yalnızca imama aitti. Bu yolla korunan bir kişi, kendisine hiçbir zarar gelmeden, Müslüman bölgesinden geçebilir ya da burada kalabilirdi. Sözkonusu kişi barış ve dostluk vaadiyle *aman* ister, ve bu da kendisine padişah ya da temsilcileri tarafından verilen bir beratla sağlanırdı. Berat sahibinin sözünü tutmadığına ve bu hakkının geçersiz olduğuna karar verecek olanlar da yalnız bu kişilerdi.

Osmanlı hükümeti bu tür beratları verirken genellikle teneke, kumaş ya da demir gibi ihtiyaç duyulan malları gözönünde tutar, belirli Avrupa devletleriyle dostluklarını sürdürmek ister, ek gümrük geliri sağlamak amacını güderdi. Genel olarak *kapitülasyon* adıyla anılan anlaşmalarda beratlarda ulusların kendi uyruklarına ne koşullar sağlanacağı belirtilirdi. Bu tür anlaşmalarda Osmanlı hükümeti kendi tüccarları için de karşılıklı ayrıcalıklar sağlardı. Hiç olmazsa onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda Müslüman olmayanlar kadar Müslümanlar da güney ve güneydoğu Avrupa'da büyük çaplı ticarî girişimlerde bulunmuşlardır.

Osmanlı uyruğu ile bir yabancı arasındaki bütün davalar şeriat mahkemesinde görülürdü. Çeşitli milletler arasındaki anlaşmazlıklar da bu kurala girerdi. Ancak bu davalarda yabancının elçisinin ya da konsolosunun ya da konsolos temsilcisi olan tercümanının korunma hakkı vardı. Belirli bir paradan yukarısına ilişkin davalar *Divan-ı Hümayun*'a götürülebilirdi. Burada yabancı hükümet temsilcilerinin ağırlıkları daha önemliydi. Yabancılar kendi aralarındaki anlaşmazlıklar için istedikleri takdirde şeriat mahkemelerine başvurabilirlerdi. İslâm yasaları kendilerinkinden daha uygun ya da mahkeme giderleri daha az olduğu zaman genellikle bu yolu seçmekteydiler.

Yabancıların oturdukları yerden başka bir yere gitmek için izin almaları gerekiyor idiyse de, bu hem halkın hem de yönetici sınıf üyelerinin uymaları gereken bir kuraldı. Osmanlı memurları yabancıların suçluları ya da kaçak köleleri sakladıklarından ya da imparatorluk dışına çıkarılması yasak olan eşyayı çıkardıklarından kuşkulandıkları zaman yolcuların üstlerini, evlerini ve eşyalarını arayabilirlerdi. Gümrük vergileri kapitülasyon anlaşmalarında belirlenmiş olup genellikle yüzde iki ya da beş oranındaydı ve Osmanlı uyruğundan alınan vergiden çok azdı. Ancak bu tarife, malı taşıyanın milliyeti, taşınan mal ve hangi Osmanlı gümrüğünden geçtiği gözönüne alınarak değişiklik gösterirdi. Gümrük memurlarına ek olarak bahşiş ücretleri ödenmesine rağmen vergi toplamı yine de aynı mala Osmanlı uyruğunun ödediğinin altındaydı.

Böylece yabancılar uluslararası ticarette elde ettikleri bu ayrıcalığa dayanarak onsekizinci yüzyıldan sonra üstünlük kazandılar.

Kısacası, Osmanlı İmparatorluğunda oturan yabancı uyruklular millet statüsünün sağladığı çıkarların çoğu ile Osmanlı yasalarından bağışıklıklarıyla kazandıkları ayrıcalıklı durum sonunda *'millet içinde millet'*, kendi başlarına bir imparatorluk olup Osmanlı yetkililerinin müdahalesi olmadan istediklerini yapar hale geldiler. Bu durumun sonuçları ve etkileri çöküş döneminde Osmanlı toplumsal ve ekonomik yaşamında açıkça görülmekte olup bu konuya daha sonra değinilecektir.(9)

Osmanlı Düzeninin Merkezi Olarak Padişah

Bundan önceki bölümde padişahın köle ve uyruklarının birbirleriyle ilişki kurmadan ve çatışmadan görevlerini en iyi yapabilecekleri biçimde örgütlendirilip bölünmüş oldukları görülmüştü. Ancak bunlar Osmanlı toplumunun birliği içinde nasıl bağdaşıyorlardı?

Osmanlı düzeninin başlıca temel taşı padişahtı. Yönetenlerin ve yönetilenlerin ortak bağlılık duydukları nokta yalnızca oydu. Osmanlı düzeni içindeki her unsurun bağlılığını elde etmesinin belirli bir yolu vardı. Padişah yönetici sınıf üyeleri için efendiydi, onların yaşamları ve malları kendisine aitti. Yönetici sınıf üyelerinin aksine, padişahın 'korunan sürüsü' olan reaya ise yaşam ve malları ile din ve geleneklerini güvence altına almıştı. Hıristiyan uyruklara karşı sultanlar, Bizans imparatorlarının yerine geçmiş hünkâr ya da hüdavendigârlar olarak egemenlikleri için yasal bir hakka dayanıyorlardı. Ayrıca geçmiş Osmanlı hükümdarlarının güneydoğu Avrupa'nın Osmanlı öncesi Hıristiyan prenslerinin kızları ile evliliklerini de öne sürebilirlerdi. Müslüman olmayan milletlerin liderlerinin de padişaha bağlılıkları, bunların milletleri üzerinde, Hıristiyan devletlerinde olandan daha çok dinsel ve laik güce sahip olabilmelerine dayanmaktaydı.

Osmanlı hükümdarı Müslüman uyruğunun bağlılığını da çeşitli yollardan güvence altına almıştı. Sultan olarak, Selçuklulardan beri halifeler tarafından kabul edilen bir makama sahipti. Diğer bir deyişle, İslâm topraklarını, özellikle muhafazakâr Sünnî İslama yönelik Şiî tehlikesine ve diğer ülkelerden gelecek tehlikelere karşı korumak ve genişletmek savaşını yönetmek karşılığında sultana şeriatın kapsamadığı konularda yasama hakkı bağışlanmıştı. Şiî tehdidi Osmanlı döneminde İran Safevî İmparatorluğu tarafından desteklenerek artmıştı. Araplar ve Kürtler gibi Müslüman uyruklara karşı sultanlar durumlarını imamlar olarak; İslâm dininin liderleri ve koruyucuları; kutsal yerlerin ve haccın koruyucuları; ve gaziler olarak da özellikle vurgulamaktaydılar. Sonuç olarak, onüçüncü yüzyılda Anadolu'da egemen olan Türkmen beylerinin evlilik ve fetih haklarıyla yasal mirasçıları beyler; İslâmiyet öncesi Ortaasya Türk imparatorluklarının halefleri *hanlar;* ve hatta İslâmiyetten önceki dönemde

putatapan Türklerin büyük tanrıları *kağanlar* olarak Türk Müslümanlarının sadakatlarını sağlıyorlardı. Bu sonuncu şıkta Osman Beyin babası Ertuğrul Bey'in Osmanlı törelerine göre Türkmenlerin liderliğini seçimle başa gelen lider Oğuz Han'dan miras aldığı öne sürülüyordu. Böylece yönetici sınıfın efendisi, tüm uyrukların seküler ve tüm Müslümanların dinî lideri, ve özellikle Türklerin seküler ve dinî lideri olarak Osmanlı hükümdarları imparatorluğa her bakımdan lider olmuşlar ve imparatorluğu hiçbir lîder ya da grubun yapamadığı gibi bir araya getirebilmişlerdir.

Bu haklarını kullanan padişah, daha sonraları Divan-ı Hümayun'a başvezire ve diğerlerine verilen bir yetkiyle onlar tarafından yazılmış olsa bile, kendi ağzından çıkmış gibi yazılan fermanlarla yasama hakkına sahipti. Padişahın devlet ve hukuka göre durumu hem İslâm-Ortadoğu hem de Türk ideallerini sürdürmekteydi. Yönetici sınıfın bütün üyeleri onun emirlerine kesinlikle boyun eğerlerdi. İmam olması durumuna dayanarak ulema üzerinde de kutsal hukuk yorumu konusunda üstünlüğe sahipti. Kimi zaman yetkisini başkalarına bırakabilmesine rağmen ordunun mutlak komutanıydı. Padişah ve emrindeki memurlar yalnız yönetici sınıf üyelerini, onlara ayrılmış olan mevkilere atamakla kalmayıp milletlerin liderlerini onaylarlar ve gerektiğinde bunları yerlerinden alabilirlerdi. Şu halde kuramsal olarak padişahın, özellikle yönetici sınıf ve bunun aracılığında hükümet ve uyrukları üzerinde mutlak bir iktidarı bulunmaktaydı.

Ancak uygulamada durum daha değişikti. Osmanlı düzeninin doğası sonucu padişahın gücü çok sınırlıydı. Yetkisinin sınırları imparatorluğun servetini geliştirmek, İslâmlık ile uyruklarının diğer dinlerinin kurumlarını ve uygulamalarını sağlamak, imparatorluk topraklarını genişletip savunmak ve imparatorluk içinde düzeni korumakla belirleniyordu. Bu yüzden Osmanlı yaşamının önemli bir bölümü milletler, loncalar, dinî toplumlar ve Osmanlı toplumunun birleşik yapısını oluşturan öteki gruplarca özerk olarak sağlanıyordu. Yönetici sınıf içinde bile, düzenin çok karmaşık olması nedeniyle, kuramsal olarak ne kadar, otokratik olsa da bir tek adamın, bürokratlardan ne isteyeceğini bilmesi ve bunu yapmalarını sağlaması için tüm ayrıntılar konusunda bilgi sahibi olması olanaksızdı. Padişahın Osmanlı toplumunun çeşitli unsurlarını bir araya getirmesi girişken ve güçlü bir yöneticilikten çok bir simge oluşuna bağlıydı. Batı etkisiyle ancak ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı hükümeti, Avrupa'nın kendisinde var olduğuna inandığı türden bir otokratlığa ve merkezî iktidara sahip olabilmiştir.

Şu halde padişahın sağladığı kuramsal bağlar dışında Osmanlı toplumunu bir araya getiren ve böyle tutan şey neydi? Düzenin en sağlam bağlayıcı gücü, Tanrı ile birleşmede ortak bir amaç, ekonomik çıkar ve eylemlerde ortaklık sonucu Müslüman ve Müslüman olmayan halkı bir araya getiren toplumun birleştirici altyapısıydı. Yüzyıllar boyunca Önasya'da halkın gereksinmelerini karşılamak üzere gelişen toplum ürünleri olan bu kurumlar, Osmanlı siyasal yapılarının hiçbir zaman yapamadığı ve yapmaya bile kalkışmadığı bir biçimde

çatışan çıkarları uyuma kavuşturmuş bulunuyorlardı. Bunun sonuçlarından biri de, Osmanlılarda olduğu gibi, imparatorlukların siyasal yapılarındaki çürümenin düzenin işlemesi üzerinde akla gelebileceğinden daha az etkisi olmasıydı. Çünkü düzen, halkı ilgilendiren ya da onun yararına olan bütün konularda başarılı olmak üzere örgütlenmiş bulunuyordu.

Osmanlı Toplumunda Kişisel İlişkiler ve Davranış Temelleri

Osmanlı toplumu sınırları içinde, gelenek ve yasaların baskısı altında, Osmanlılar kendilerini ve çevresindekilerle olan ilişkilerini nasıl görürdü? Kişisel davranış bir insanın aile, mevki, din, sınıf, rütbe ve servetinin toplamıyla belirlenen bir *had* (sınır) kavramına sıkı sıkıya bağlıydı. Osmanlı bu *had* içinde, geleneksel davranış kuralları ve yasaların zorlamaları dışında hiçbir sınırla bağlı olmadan istediğini yapmakta özgürdü. Ancak başkasının *had*dine müdahale korkusuyla bunun dışına çıkamazdı. Böyle bir davranış yalnızca kabalık ve cahillikle nitelenmekle kalmayıp Osmanlı toplumunda yerini kaybetmesine kadar uzanan çeşitli cezalarla cezalandırılırdı. Her bir hükümet mevkiine uygulandığında bu *had* kavramı her memurun kendi çevresi içinde özerk olduğunu göstermektedir. Yine aynı ölçüyle, bir bürokrat ilgisini yalnızca kendi alanına yöneltir, kendi girişimleriyle bağlı ya da eş olsa bile meslekdaşlarının *had*lerine ilişkin konu ve koşullarla ilgilenmezdi. Osmanlı düzeni hakkında Osmanlılar tarafından yazılmış genel değerlendirme ile ilgili belge sayısının az olmasının ve kanunsuz davranışların çok zor denetlenip kontrol edilebilmesinin nedenlerinden biri de budur.

Yönetici sınıftan her Osmanlının *had*'dine göre, kişinin, yönetici sınıftaki durumunun ve toplumsal yerinin doğrudan doğruya ve hayatî belirtisi olan özel bir onuru vardı. Kendi *had*diyle sınırlanmış olan hakların çiğnenmesi bu onura karşı gelmek olduğundan, bu, yalnızca kişisel bir hakaret değil, aynı zamanda toplumsal yerine de bir saldırıydı. Toplumsal yerini korumak için bunun intikamı alınmalıydı. Kişisel *had*lerin sınırları yazılı olmadığı için, belirli bir hak ya da güç başka biri tarafından gaspedilmişse, buna şu ya da bu yolla karşı konulmadıkça, bu hak kaybedilmiş kabul edilirdi. Ancak Batı'dakinin aksine, Osmanlı toplumunda kişisel onurun böyle çiğnenmesine tepki, saldırganın ve saldırıya uğrayanın izafî mevki ve gücüne sıkı sıkıya bağlıydı. Bir insanın onuru daha üst rütbedeki biri tarafından çiğnenmişse, toplum intikamın o an için olanaksız olduğunu kabul eder ve hakkı çiğnenenin toplumsal yerini koruyabilmesi için göstermelik bir protestosunu yeterli kabul ederdi. Hakkı çiğnenen adamın gülümseyip de intikamını alması için düşmanının zayıf düşmesini beklemesini Osmanlı toplumu onaylamaktaydı.

Osmanlı düzeni içinde kişiler arasındaki ilişkilerle pek çoğu güçlü bir insanla daha zayıfı arasında karşılıklı anlaşmadan doğan zımnî bir ilişki olan

intisab yoluyla yürümekteydi. Zayıf olan, güçlünün servet ve mevkiini artırmak için kendisini tümüyle güçlünün emrine verir; güçlü de, iktidar ve servet yükselişinde zayıfı koruması altına alır, ama hep kendisinden düşük bir mevkide tutardı. Güçlü kimse mevkiini kaybederse ya da Osmanlı toplumundaki yerinden olursa, *intisab* destekleyicilerini de birlikte sürüklerdi. Bir kişiden intikam alınacaksa diğerleri de işe karışırlardı. İnsanlar arasındaki bu sadakat bağı Osmanlı toplumunun ve politik yaşamının temel özelliğiydi. Osmanlı düzeni çökmeye başladıktan ve onaltıncı yüzyıl ortalarında devşirmeler iktidara geçtikten sonra memurluklara atanmalarda hep bu kişisel bağlar ve sadakatler gözönüne alınmış, yetenek ve beceriklilik geri plana itilmişti. İki taraftan birinin bu ilişkiyi bozması ya da yükümlülüklerini yerine getirmemesi çok çirkin bir şey olarak karşılanır, hatta insanın kişisel onurunun çiğnenmesi olarak kabul edilirdi. Bu yüzden *intisab* kuralları sadece geleneksel Osmanlı toplumunda değil, modern çağlara kadar yönetimle ilgili bütün eylem ve atamaları etkilemiştir.

İlgili Notlar - 5:

(1) I.V. Thomas, *A Study of Naima,* New York, 1972, s. 78: W. I. Wright, *Ottoman Statecraft,* Princeton, N. J., 1935, s. 119.

(2) Ata, I. 154, Gibb ve Bowon 1/1, 337'den alınma.

(3) Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı imparatorluğunda büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri," İstanbul Üniversitesi, *İktisat Fakültesi Mecmuası,* 2 (1940), 20-59, 214-247; ve Barkan "Timar" IA, XII 286-323.

(4) Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı,* İstanbul 1967.

(5) Kürekli gemiler genel olarak *çektiri* adıyla anılırlar ve kürekçilerin oturdukları sıra sayısına göre sınıflandırılırlardı. *Kırlangıç* gemilerinde her küreğe 2 ilâ 3 kişi olmak üzere 10 ilâ 17 sıra vardı, ayrıca 70 ilâ 80 *Levent* ve subay bulunurdu. Daha büyükçe olan Perkende'lerde 18, Kalyota'larda 19 ilâ 24 sıra ve 250 kişiye kadar kürekçi bulunabilirdi. 25 sıralık kürekli gemilere *kadırga* adı verilmekteydi, içlerinde toplam 350 kişi bulunurdu. *Baştarda* denilen büyük kadırgalarda her biri 42 ilâ 45 metrelik 26 ilâ 36 sıra, 500 kürekçi ve 300 topçu ve denizci bulunmaktaydı. Bunların dışında yelkenli gemilerin şu tipleri vardı: 40 toplu iki direkli *ağripar,* iki ilâ 3 direkli ve 65 ilâ 70 toplu *barça,* 20 metre uzunluğunda *Şalope,* 25 ilâ 35 metre uzunluğunda ve 175-200 kişilik *korvet,* 33-50 metre uzunluğunda 1500-2000 tonluk *kalyon,* 30-40 metre uzunluğunda ve 30-70 topu olan firkateyn, ve iki ambarlı 60-80 toplu ve bin kişi taşıyan *kapak.* Onyedinci yüzyıl başlarından sonra da 50 metre uzunluğunda 110 ilâ 120 toplu ve 800 ilâ 1000 tayfası olan üç ambarlılar denize indirilmiştir.

(6) İnalcık, "Çift Resmi," El 2, II, 32-33.

(7) Ö.L. Barkan, "The Social Consequences of Economic Crisis in Later Sixteenth Century Turkey," *Socral Aspects of Economic Development,* İstanbul. 964; Nüfus baskısının yaygınlığına karşı çıkan M. A. Cook, *Population Prossure in Rural* Anatolia, 1450-1600, Oxford, 1972 ile karşılaştırınız.

(8) R. C. Jennings, "Women in Early Century Ottoman Judicial Records-The Sharia Court of Anatolian Kayseri," JESHO, 18 (1974), 53-114.

(9) Halil İnalcık, "İmtiyazat," El², III, 1185-1189.

İKİNCİ BÖLÜM

KARŞI KOYMAYA CEVAP OLARAK GELENEKSEL REFORM VE ADEMİ MERKEZİYET

Kanunî Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı döneminin ortalarından başlayarak hemen hemen hiç kesilmeden onsekizinci yüzyıl sonlarına kadar devam eden süre içinde Osmanlı hükümet ve toplum yapısı giderek imparatorluğun gücünü emen bir süreç içinde çözülmeye başlamıştı. Bunun sonucunda toprak kayıpları görülmüş, Avrupa emperyalizmi daha çok egemen duruma geçmiş ve Osmanlı İmparatorluğu ondokuzuncu yüzyılda çağdaş dünyaya girerken 'Avrupa'nın hasta adamı' olarak anılmaya başlanmıştı.

6

Ademi Merkeziyet (Yerinden Yönetim) ve Geleneksel Reform Hareketleri, 1566-1683

Yerinden yönetim ve çöküş süreçleri, bunlardan etkilenen yapı kadar karmaşık bir durum gösteriyordu. Gerçekten de Osmanlı politik yapısı içinde çok karışıklıklar görülmekteydi. Ancak imparatorluk dışındaki koşullar ve gelişmeler en yetenekli hükümdarların, vezirlerin ve bürokratların denetimlerinin ya da bir çözüm bulabilmelerinin çok dışındaydı. Avrupa'nın ulus-devletlerinin giderek artan güçleri sonunda bunların elde ettikleri siyasal, ekonomik, askerî ve kültürel ilerlemeler bu devletleri onbeş ve onaltıncı yüzyıl sultanlarının karşı karşıya bulundukları devletlerden çok güçlü bir duruma getirmişti. Böylece imparatorluk yalnızca bir zamanlar elinde olanı yeniden elde etmek zorunda kalmanın dışında, daha geride kalmak istemiyorsa, ilerlemek ve gelişmek zorunda kalıyordu.

Çöküşün incelenmesi çeşitli düzeylerde sürdürülmelidir. Bu sürecin ağır bir gidişe sahip olduğu ve çürüme tohumlarının Osmanlı siyasal ve toplumsal yapısında yüzyıllar boyunca kök saldığı unutulmamalıdır. Düzenin temeldeki sağlamlığı ve özellikle Önasya toplumunun iç altyapısının güçlülüğü yüzünden bu eğilim içeriden görülmemiş, Avrupa'da uzun yıllar boyunca çöküşü görememiş, bundan yararlanma yoluna gidememiştir. Böylece imparatorluk süregelmesi gerekenden çok daha uzun yaşayabilmiştir. Aslında imparatorluğun çökmekte olduğu, onyedinci yüzyılın ortalarına kadar Avrupa tarafından tam olarak fark edilmemiştir. Bu süreyi çöküşü durdurmak için kullanabilme fırsatına sahip olan sultanları bu durum tam tersine yanlış bir güven duygusu vererek uyuşturmuş ve gerçekten iş işten gecene kadar reform çabalarına girişecek enerjiden yoksun bırakmıştır.

Çöküşün Siyasal ve Askerî Nedenleri

Çöküşün nedeni olarak tek bir belirli unsuru ele almak genellikle güçtür. Ancak Osmanlı düzeni, kendisini harekete geçiren, yönelten ve bir arada tutan hükümdara çok bağımlı olduğu ve çöküş hükümdarlık kurumu içindeki ciddî çürüme unsurlarıyla birlikte görüldüğü için çöküşün anahtarı burada bulunmaktadır.

Kanunî Sultan Süleyman'ın en görkemli hükümdarlık günlerinde bile bir çöküş söz konusuydu. Belki de bu hanedanın ya da herhangi bir hanedanın, sürekli olarak imparatorluğu kuranlar gibi yetenekli liderler yetiştirmesi beklenemez. Diğer yandan, padişahın kişiliğine çok şey bağlı olduğu için zayıf bir hükümdar bir dizi yeteneksiz ve değersiz kişilere yol açmış bulunuyordu. İlk hükümdarlar egemen olmak için eğitilmişler ve iktidara en yeteneklinin gelmesini sağlayan bir süreçten geçmişlerdir. Bunlar, hükümet işlerine kendileri karışarak ve savaşta da ordularının başına geçerek devlet sorunlarına kendi yeteneklerini uygulayabilmişlerdir. Yine bu hükümdarlar bir köle sınıfı yaratıp bunu daha eski Türk soylularının karşısına çıkararak uyruklarının denetim gücünü kazanabilmişlerdir. Burada şunu da belirtmek gerekir: Osmanlı devletinin büyüklüğünün nedenini köleleri yönetici sınıfa getirmesine ve doğuştan Müslüman olanları devlet görevi dışında tutmasına bağlayıp Müslümanların düzenin içine girmeleriyle çöküşün oluştuğu kuramı Hıristiyan Avrupa'ya çekici gelse de, temelsiz bir sav olmaktan ileri gidemez. Osmanlıların iktidara sahip olmaları eski Türk ve Müslüman soylularının unsurlarıyla başarılmış ve sürdürülmüştür. Köleler yalnızca çöküş döneminde denetimi ele geçirmişler, bu da başarıya değil çöküşe götürmüştür.

Devşirmeler, onaltıncı yüzyılda eski Türk soyluları üzerinde kazandıkları kendi birliklerini koruyabilmiş olsalardı, başka bir neden için olmasa bile, kendi çıkarları için o sırada denetim altında bulundurdukları düzeni korur-

lardı. Ancak daha önce soylularının sağladığı rekabet iticiliği ve güçlü hükümdarların sürekli denetimi altında bulunma gerekliliği olmadığı için, devşirme sınıfı birbirleriyle çatışan siyasal gruplara bölünmüştür. Bunlardan her biri de intisapla saptanan bir ya da birkaç gözü yüksekte siyasal liderin çevresinde toplanmışlardı. Bir tek siyasal grubun uzun bir süre egemen olamaması sonunda yönetici sınıf küçük çatışmalar karmaşasına düşmüş, geçici koalisyonlar kurulmuş ve devletin gelir getiren mevkileri zaferin ödülleri olmuştur. Hükümdarların bu çatışmalara ve sonuçlarına karışmamaları için onlar haremin daha zevkli yaşantısına çekilmişlerdir. Bunun dışında, şehzadelerin taşrada çalışarak hükümet ve askerî işlerde eğitilme süreci de terk edilmişti.

Şehzadeler artık saraydaki özel dairelerde, diğer bir deyişle kafeslerde, tutuluyorlar ve ancak harem kadınları ve hadımağaları tarafından kısıtlı bir eğitim görüyorlardı. Böylece iyi niyetli ve zeki bir şehzade tahta çıkma fırsatına kavuşsa bile, düzeni iyiye götürecek eğitim ve deneyden yoksun bulunuyordu. Bunun yanı sıra hanedan çatışmalarını önlemek için hükümdarın kardeşlerinin öldürülmesi yöntemi de terk edilmişti. Padişahın en yetenekli şehzadesinin tahta geçmesi yöntemi bir yana atılmıştı. Artık ya yaşamakta olan en yaşlı erkek akraba ya da o sırada en çok güce sahip hizbin tuttuğu bir hanedan üyesi tahta getirilmekteydi. Bunun kaçınılmaz sonucu da, sarayda padişahın kardeşleri ve oğulları arasında iktidar çatışmasına dönmek oluyordu. Bunlar genellikle anneleri ya da karılarının başlarında bulunduğu haremin siyasal hiziplerini kullanarak tahtı ele geçirmeye çalışıyorlardı. Yıllar geçtikçe saray içindeki ileri gelen harem grupları ile saray dışındaki devşirme grupları arasındaki koalisyon en uzun süreli başarılara sahip oluyordu.

Üst düzeydeki grupların çözülmesi kısa zamanda tüm düzene yayılmıştı. Önemli mevkilere getirilenlerden geleneksel olarak padişah ve öteki yüksek memurlar tarafından istenen değerli armağanlar çok kısa bir sürede tüm yönetici sınıf arasına yayılmış, bunun sonucunda da rüşvet ve nüfuzu kötüye kullanma artmıştı. Bir memurluğa getirilen kimse bu ayrıcalığın bedelini ödemek zorundaydı. Buna karşılık o da bu makamını, ödediğini geri almak, kâr etmek ve hem kendisinin, hem de bağlı bulunduğu grubun siyasal şansını artırmak için kullanıyordu.

Yönetici sınıfın bütün kurumlarında aynı durum görülmekteydi. Pek çok memur, subay ve ilmiye sınıfı üyesi hâlâ aşırı derecede yetenekli ve dürüstse de durum gereği bunlar da düzene uymak zorundaydılar. Kapıkulu birlikleri üyelerinin pek çoğu, tımar sahibi sipahiler evlenip askerlikten ayrılmışlar ve tüccar, zanaatkar ya da mülk sahibi olmuşlardı. Bunlar sadece kendilerine sağladığı gelir ya da ayrıcalıklar nedeniyle birlik üyeliklerini sürdürüyorlardı. Askere çağırıldıklarında kendi yerlerine daha yeteneksiz bedeller gönderiyorlardı. Bu yüzden ordunun çoğunluğu bu tür insanlardan oluşmaktaydı. Sefer sırasında subaylar bunlarla ve yolda askere alabildikleriyle yetinmek zorun-

daydılar. Kırım Tatarları ve diğer vasal birlikleri zaman zaman ordunun en etkin gücünü oluşturmaktaydılar. Tımar sahipleri artık yalnız mültezim gibi çalışıp, yalnız vergi salıp topluyorlar, eski görevleri olan düzen ve güvenliği korumayı sancak beyleri ile valilere bırakıyorlardı. Bunlar da, çoğunluğu köylü gençlerden ve resmî görevlerini kendi çıkarları için kullanmaktan mutlu, asker kaçaklarından oluşan kendi ordularını toplamak zorunda kalıyorlardı. Bunun yanı sıra askerî ve yönetimsel bir örgüt olarak tımar ordusunun gücü azaldıkça mevcut kapıkulu birlikleri bunların yerine taşrada kullanılıyor ve böylece ayrıcalıklı bir seçkin sınıf oluşturuyorlardı. Bunlar özellikle Anadolu'da sancak beylerinin, kadıların ve hatta mültezimlerin hizmetine girerek hem yöneticilere hem halka egemen oluyorlar, bölgesel vergi gelirlerinin giderek artan bir bölümüne el koyuyorlar ve çiftçilerden ek vergiler alıyorlardı. Yeniçeri askerinin ayrıcalıklı durumundan yararlanmak isteyen bölge halkının çoğu, genellikle yasadışı yollardan bu birliklere katılıyordu. Onyedinci yüzyıl ortalarında yeniçeri askeri sayısı 200.000'e kadar yükselmiş olup hem devlete hem de topluma ağır bir yük haline gelmişti.

Çöküşün Toplumsal ve Ekonomik Nedenleri

Siyasal çöküşle birlikte yer alan ekonomik ve toplumsal değişiklikler bu çöküşü şiddetlendirmesinin yanı sıra yönetici sınıfın bunu denetim altına almak bir yana, anlayamayacağı bir boyuta erişmişti.

Nüfus Artışı

İmparatorluğun parasal ve ekonomik yapısındaki değişikliklerle birlikte Osmanlı nüfusunda da temel bazı değişiklikler oluşmaktaydı. Yalnız onaltıncı yüzyılda imparatorluğun nüfusu iki katına çıkarken Akdeniz kıyısındaki ülkelerde de buna benzer bir nüfus artışı görülmekteydi. Ortaasya'dan gelen ordular önünden kaçan Türkmen aşiretlerinin Anadolu'ya girmeleriyle Osmanlılar tarihleri boyunca sürekli nüfus artışına sahip olmuşlardı. Ancak bu göçmenler genellikle yeniden gaziler, akıncılar olarak, ya da kütle halinde sürgünlerle başka yerlere gönderilirler, Güneydoğu Avrupa'ya, özellikle sindirilmesi güç olan Ege ve Akdeniz adalarına yerleştirilirlerdi. Ancak onaltıncı yüzyılda Türkmen göçebelerinin göçleri azalmış olduğu için nüfus artışı, ölüm oranındaki azalma ve doğum oranındaki artma ile bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun getirdiği barış ve güvenlik çağı ile salgın hastalıkların azalması bu yeni duruma neden olmuştur. Böylece imparatorluğun topraklarına ve iş alanlarına kıyasla nüfus çoğalmış oluyordu. Kendi köylerinde işleyecek toprak bulamayan köylüler kentlere göçe kalkıştılar. Diğer topraksız köylüler sınır bölgelerine göçerek burada savunma güçlerine katıldılar. Bir

bölümü donanmaya girdi. Bazıları *sekban*lar olarak Osmanlı memurlarının oluşturduğu eyalet muhafız birliklerine alındılar. Topraksız köylüler en son olarak 1570 yılında fethedilmesinden sonra kütle halinde Kıbrıs'a gönderildiler. Nüfus artış oranının giderek azalmasına karşın batıya doğru bu göç hareketi artık bir güvenlik supabı olamıyordu. Seferlere katılanların dönüşü ve bunların silâh kullanmaya alışmış olmaları da baskıyı artırmaktaydı.

Ekonomik Karışıklıklar

Bu dönemde ticaret, sanayi ve maliyedeki iç gelişmelerden doğan büyük iç sorunlar da imparatorluğun önüne dikilmeye başlamışlardı. Osmanlıların ekonomik düzeni imparatorluğun kendi kendine yeterli olması fikri üzerine temellendirilmişti. Onbeşinci yüzyılda geliştirilen güçlü merkeziyetçi yapı hükümdarların imparatorluğun çeşitli bölgelerinin birbirini tamamlayacak biçimde geliştirilmesini sağlamasına yarıyor ve böylece herkesi refaha götüren politika izlenmesine olanak veriyordu.

Ancak onaltıncı yüzyıl sonlarında başlayarak hükümetin kendine yeterlik düzenini uygulama yeteneği zayıflamakta, Avrupa ise bu düzeni kendi çıkarı için bozacak bir tür ekonomik ve parasal güç geliştirmiş bulunmaktaydı. Bu, büyük ölçüde batı Avrupa'da merkezîleşmiş yeni bir merkantilist ekonominin yerleşmesi sonucunda olmuştur. Avrupa'nın Amerika ve Afrika'ya yayılması sonunda elde ettiği servet ve araçlarla artık Önasya'yı denetimleri altında tutanların koyduğu gümrükleri ve yönetmelikleri aşarak ticaretini doğuya taşıma olanağı ortaya çıkmıştı. Oluşan sermayenin Avrupa'ya girmesi burada enflasyon yaratmış, bu da ekonomik ve toplumsal büyümeyi zorunlu kılmıştı. Ancak, sanayii denetimi altında tutan loncaların sınırlayıcı davranışlarıyla da desteklenen Osmanlı kapalı ekonomisi bu tür değişikliklere karşı koymuş ve direnmiştir. Avrupa'da ham madde isteği arttıkça fiyatlar da buna uygun olarak yükselmiş, tahıl, yün, bakır ve değerli maden gibi emtia, fiyatların Avrupa'ya kıyasla düşük olduğu Osmanlı İmparatorluğundan çekilmişti. Zamanla imparatorlukta bu malların sıkıntısı duyulmaya başlanmıştı. Sıkı denetim altında bulunan fiyatlarıyla loncalar hammadde alımında yabancı tüccarlarla rekabet edemeyince üretimleri düşmüş ve böylece kapalı ekonomik düzen içinde bir kısır döngü yaratılmıştı.

Bu ekonomik sorunları karşılamak için seyrek de olsa bazı girişimlerde bulunulmuştur. 'Stratejik' tahılların ve diğer malların dışsatımını yasaklamak için zaman zaman yönetmelikler çıkarılmış, imparatorluk içinde bunların satış fiyatlarının sabit tutulmasına çalışılmıştır. Ancak bu malların yasadışı dışsatımından elde edilecek kârlar o denli büyüktü ki, bu işle uğraşan tüccarlar çalışmalarına devam edebilmek için rüşvet alan memurlar bulabiliyorlardı. Kaçak mal ticareti pek çok tüccarı hiç görmedikleri kadar büyük sermaye sahipleri

haline getirdi. Ancak loncaların çalıştıkları alandaki yasaklamalar, yeni koşulları karşılayabilecek sanayi dallarına yatırım yapmalarını olanaksız kıldığı için, Osmanlılar ortaya yeni çıkan Avrupa ve Akdeniz ekonomisine katılamadılar.(1)

Avrupa kapitalizminin ve Avrupa'nın egemenliğinde olan ticaretin ortaya çıkmasının diğer bir önemli etkisi de geleneksel Osmanlı el sanatı sanayiinin sürekli olarak düşüşüne yol açmasıdır. Avrupa'da ticarî genişleme ve sermaye birikimi yeni sanayi alanlarının doğmasına yol açtı. Özellikle maden işleme ve tekstil alanlarında bu genişlemeyi sürdürmek için dış pazarlar bulma zorunluğu vardı. Kapitalist girişimciler geleneksel Osmanlı sanayii ile imparatorluk topraklarında bile rekabete girişip yeni teknikler geliştirerek ve yeni gereksinimler yaratarak sanayilerini ve pazarlarını geliştirdiler. Avrupa tüccarları Osmanlı hammaddelerini alıyorlar, bunları Avrupa'da işliyorlar ve sonra yine imparatorluğa ihraç ederek geleneksel Osmanlı mallarını fiyat ve zaman zaman da kalite olarak aşıyorlardı. Böylece onsekizinci yüzyılın sonlarında ve ondokuzuncu yüzyılın başlarında geleneksel Osmanlı zanaatını yok edecek olan süreç başlamış oldu. Ortaya çıkan ticaret açıkları imparatorluğun yalnızca hammadde ve yerli sanayiini değil, ekonominin akışının bağlı olduğu altın ve gümüşü de ülkeden kaçırdı. Enflasyon unsurları arttı, II. Selim'in tahta çıkmasından sonraki iki yüzyıl içinde fiyatlar dört katına kadar yükseldi. Besin ve diğer maddelerin fiyatları hızla arttı, sabit gelirliler ve bu arada yönetici sınıfın pek çok aylıklı memuru bundan zarar gördükleri için bu kişiler hizmetlerini en yüksek parayı verene satıp rüşvet almaya başladılar. Sonunda devletin yapabildiği tek şey paranın değerini sık sık düşürmek ve bunun sonunda birbiri ardından malî bunalımlara neden olmaktı.

Enflasyonun bir sonucu da tımar düzeninin askerî gücün temeli olmaktan çıkarılmasıydı. Zaten daha küçük olan sipahi tımarları şimdi beslenme ve silâh için gerekli yüksek bedelleri ödeyemedikleri için sefere katılma masraflarını karşılayamıyorlardı. Bunların sefere katılmamaları sonunda devlet tımarlarına el koyunca sipahiler ya bu el koymayı kabul etmediler ya da bunu uygulayacak devlet memurlarına rüşvet yedirdiler, bir kısmı da bölgelerindeki soyguncu birliklere katıldılar, hatta başlarına geçtiler. Diğer yandan tarımsal üründeki fiyat artışları toprağı çok kârlı bir yatırım kaynağı haline getirdiği için büyük toprak sahipleri askerî yükümlülüklerini bir kenara bırakıp kârlarını artırmak için topraklarını genişletme yoluna gittiler. Kökenleri tımar sahibi ya da el konulan tımarların verildiği mültezimler olan şimdi çok büyük çiftliklere sahip yeni bir kırsal ağa sınıfı türemişti. Çoğu kez bu kişiler köylü ekicilerin kaçmaları sonunda ekilmeden bırakılan toprakları rahatça işgal ediyorlar, buralara kölelerini ya da aylıklı çiftçilerini yerleştiriyorlar ve bu toprakları böylece özel mülkiyetlerine almış oluyorlardı. Kendi topraklarındaki aşırı vergiden ve baskıdan kaçan pek çok reaya bu çiftliklere tarım işçisi olarak giriyor-

lar ve işverenleri tarafından sömürülen yeni bir topraksız köylü sınıfı oluşturuyorlardı. Yönetici sınıfın güçlü üyeleri de tımar ve iltizamları alıp yasadışı yollardan dinî vakıflar haline getirerek büyük çiftliklere sahip olabiliyorlardı. Bu vakıfları kendileri ve kendi soylarından olanlar yönetiyordu. Ya da tımar ve iltizamları malikâne olarak bilinen yaşam boyu mukataalar haline getiriyorlardı. Uygulamada bunlar özel mülkiyet biçimini alıyor, imparatorluk toprağı sayılmalarına rağmen alınıp satılabiliyor, miras bırakılabiliyordu. Bu büyük çiftlik sahipleri devlet denetimini kabul etmedikleri için topraklarının tüm ürününü kendileri alıyorlar, servetlerini rüşvet yedirmek ve kendi çıkarlarını korumak amacıyla ordu beslemek için kullanıyorlardı. Yeniçeriler ve diğer kapıkulu askerleri tımar düzeni çökmeye yüz tuttukça düzensizliğe karşı köylülere yardım için savaşacakları yerde ganimeti paylaşmak için savaşıyorlardı. Bu süreç içinde de çoğunlukla büyük çiftlik sahipleriyle birlik olarak kasaba ve kentlerin egemen unsurları haline gelmekteydiler. Uzak eyaletlerde bunlar egemen yönetici sınıfı oluşturmuşlardı. İstanbul'dan bağımsız bir insan gücü kaynağı sağlamak için kendi Memlûk köle düzenlerini getirmişler, siyasal ve ekonomik yaşama egemen olmuşlar ve devlet gelirlerinin çoğunu kendileri adına toplamışlardır. Merkezî hükümet ise, siyasal boşluğu dolduran bu kişiler karşısında gücünü gösteremeyerek çaresiz kalmıştır.

Eyalet gelirleri azaldıkça hazine de yükümlülüklerini karşılamak için çeşitli yollara başvurmuştur. Paranın değeri sık sık düşürülmüştür. Mümkün olan her yerde mukataalara el konulmuş, bunlar ve geçici olarak siyasal etkinliklerini yitirmiş olan kişilerin mülkleri açık artırmayla en yüksek fiyatı verene verilmiştir. Devlet, hane vergisi *avarız* düzenini kullanarak valilerin bu ad altında düzeni korumak için gerekli güçleri toplayıp aylıklarını vermesini sağlayacak yeni vergileri de getirmiş bulunuyordu.

Bütün bu değişiklikler, mevcut durumdan yararlanan büyük bir Osmanlı grubunu oluşturmuştu. Halk, Osmanlı düzeninin ilk başlarda getirdiği avantajlardan pek çoğunu yitirirken bu kişiler zamanın yolsuzluklarından kendilerine kanunen verilmiş haklar sağlayan bir sınıf olarak ortaya çıkmışlardı. Zorunlu çalışma yine gerekli hale gelmiş ve devlet memurları bunu önlemek için gayret harcamamışlar, hatta buna katılmışlardır. Ayrıca memurlar herhangi bir zaman sınırlamasına bağlı olmaksızın köylere egemen olmuşlar, köylülerin ürün, hayvan ve paralarını karşılık vermeden almaya kalkışmışlardır. Bu uygulamaya zamanla *salgun* (salgın) adı verilmiştir.

Adaletnameler aracılığıyla, yasaklara aykırı olan ve hükümdarlık kavramında bulunan adalet kavramına ters düşen bu hareketleri ortadan kaldırma çabalarına girilmişti. Ancak bu adaletnamelerin onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda arka arkaya çıkarılmış olması, bunların düzeltmeye çalıştıkları koşulların, güçsüz bir merkezî hükümetin kararlarına rağmen köylü üzerinde etkili olmayı sürdürdüklerinin kanıtıdır.(2)

Bu koşullar altında, onaltıncı yüzyılın başlarında geniş çaplı ayaklanmalar olması şaşırtıcı değildir. İşsiz köylülerin ve askerlerin topraktan kaçarak *levent* çeteleri oluşturup ülkeyi baştan başa tarayarak enflasyon ve açlık sorunlarını arttırdıkları görülmüştü. Buna *Büyük Kaçgun* adı veriliyordu. Bu insanlar resmî ya da gayri resmî ordulara katılmaya her an hazır bulunuyorlar, ya kendi başlarına soygunlara girişiyorlar ya da en yüksek bedeli ödeyenin hizmetine sığınıyorlardı. Bazıları büyük kentlere göç ederek kent nüfusunu arttırdılar; iskân, istihdam ve beslenme sorunlarına neden oldular. Pek çoğu uşaklık, çöpçülük gibi kent toplumunun en alt düzeylerinde işler buldular. Bunun yanı sıra Müslüman eğitim düzeni kendilerine tek çıkış yolu olarak öğretmenlik mesleğini gören yoksul çocukların istilâsına uğradı. Eğitim kurumlarında zaten düşmekte olan seviye yüzünden bu çocukların eğitimi de bir sorun olarak ortaya çıkınca, okullar tembellik, ahlâksızlık ve karışıklık merkezleri oldular, öğrenciler *(softalar)* her fırsatta kent içi toplumsal ve siyasal kışkırtmalara karıştılar.

Bu olaylar sırasında şaşırtıcı olan şey, çöküş döneminde imparatorlukta salgın halini alan karışıklıklar ve başkaldırılar değil, imparatorluğun daha üç yüzyıl bütünlüğünü koruyabilmesi ve zaman zaman kaybettiği itibarı ele geçirerek modern çağların başlangıcına kadar Avrupa'nın büyük bir gücü olarak kalabilmesidir.

Gelenekçi Reform Çabaları

Bu görünen karmaşa karşısında Önasya toplumunun temel yapısı, halk kütlelerinin anarşinin en kötü etkilerine karşı dayanmasını sağlayabilmişti. Pek çok yerde kadılar ve dinî liderler yerel hükümetin başlıca araçları olarak etkin bir görev gördüler. İç çürümenin imparatorluğun varlığını tehdit ettiği zamanlarda da devleti kurtaracaklarına inandıkları reform programlarıyla bazı hükümdarlar ve sadrazamlar sahneye çıktılar.

Yönetici sınıfın bu iç çöküşü, durumu düzeltmek için hiçbir çaba harcamadan karşıladığı inancı yanlıştır. Onyedinci ve onsekizinci yüzyılların en kritik dönemlerinde reformlar ve reformcular bulunmuştur. Ancak bu dönemin en akıllı ve ileriyi gören Osmanlı reformcuları bile, Osmanlı düzeninin kâfirlerin geliştirebilecekleri herhangi bir düzenden üstün olduğu ilkesinden hareket ediyorlardı. Onaltıncı yüzyılda ilk ortaya çıktığında gerçekten doğru bir ilkeydi bu. Bu düşünceye göre Osmanlı çöküşü, Osmanlı gücünün en doruğunda, özellikle Kanunî döneminde, başarılı olmuş örgüt biçim ve tekniklerini uygulayamamaktan ileri geliyordu. Bu yüzden onyedinci ve onsekizinci yüzyılın gelenekçi reformcularına göre reform ancak düzeni eskiden olduğu gibi ça-

lıştırmakla, hırsızlık yapanı ortadan kaldırmakla, rüşvete son vermekle, ancak yeteneğe dayanarak atamalar yapmakla, geleneksel askerî birliklerde reformlar yapıp bunları yeni bir canlılığa kavuşturmakla ve görevini yapmayanı işinden atmakla mümkün olabilirdi. Bu reformcular yöntemlerinde acımasızdılar, ama büyük bir ölçüde de başarılı olup imparatorluğun örgütsüzlüğün kötü etkilerinden sıyrılıp kendini toparlamasını ve yabancı istilacıları kovmasını sağlamışlardı. Ama o anda var olan tehlike sona erince reformlar terk ediliyor ve kötü gidişe göz yumuluyordu. Böylece çöküş devam ederek toprak kaybı çoğaldı. Osmanlı imparatorluğunu sonuna kadar sürdüren şey, Osmanlı gücünden çok, imparatorluğu bölmek isteyen Avrupa devletlerinin çabaları oldu. Çöküş dönemi ve gelenekçi reform çabaları aşağıda daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

Çöküşün Belirtileri, 1566 -1623

Osmanlı çöküş çağı, iki ayrı döneme ayrılır: 1) II. Selim'in padişahlığı ile başlayıp Osmanlı ordusunun ikinci Viyana kuşatmasında başarısızlığa uğramasıyla 1683'de sona eren bir ademi merkeziyet yüzyılı; ve, 2) İç anarşinin yanı sıra imparatorluğun önemli bölümlerinin kaybedildiği ve onsekizinci yüzyılın büyük bir bölümünü kapsayan çürüme yüzyılı.

Sarhoş Selim'in Hükümdarlığı

Türkçede Sarı Selim ya da Sarhoş Selim, Batı'da Ayyaş Selim olarak anılan II. Selim'in kısa süren (1566-1574) hükümdarlığı zamanında İmparatorluğu uzun bir süre bir bütün halinde tutan güç kaynakları ile çöküş unsurları açıkça ortaya çıkmıştır. Sultan Selim babasının ölümünden sonra hiçbir rekabetle karşılaşmadan tahta çıkmıştır. Kardeşi Bayezid ve dört oğlu uzun bir iç savaştan sonra İran'da Tahmasp tarafından 23 Temmuz 1562'de öldürülmüşlerdi. Sultan Setim'in bunun için Şah'a 400.000 altın ile Kars ve diğer doğu topraklarını vaat ettiği söylenmektedir. Selim tahta çıktıktan hemen sonra bu toprak anlaşmasını yerine getirmiştir. Ancak tahta çıkış biçimi kendine pek çok düşman kazandırmıştı. Bu yüzden tahta çıktıktan sonra ilk işi devlet içinde başlıca iktidar unsurlarını uzlaştırmak olmuştur. Bu da büyük bir ölçüde armağanlar ve rüşvet verilerek başarılmıştır. Sultan Selim bundan sonra şimdi Sokullu Mehmet Paşa'nın başında bulunduğu Belgrat'taki orduya katılmış ve eski cülus bahşişi geleneğini canlandırarak yeniçerilerin yeni düzeni kabul etmelerini garanti altına almak için aylıklarına ek olarak para dağıtmıştır. Bu cömertliğe rağmen yeniçeriler daha çok para istemişlerdir. Padişah Aralık ayı başlarında İstanbul'a dönerken yolları keserek kendisini adam başına 1000 akçe daha ödemek zorunda bırakmışlardır. Bayezid'e karşı Selim'i desteklemiş olan diğer

kapıkulu askerleri de eş bir pay isteyerek İstanbul'da harekete geçmişler, isteklerini sağlamak için padişahın dostlarına ve destekleyicilerine saldırmışlardır. Sultan Setim, başkente dönünce bunların liderlerini idam ettirmişse de isyancılara büyük aylıklar bağlayarak ve topraklar vererek sakinleştirmeye çalışmıştır. Böylece imparatorluk askerlerinin taht kavgalarında doğrudan doğruya taraf olmaları dönemi başlamış oluyordu. Bu nedenle bunlar elde ettikleri büyük paralarla siyasal yelpazede başlıca unsurlar haline gelmişler ve hazinenin de boşalmasına yardımcı olmuşlardır.

Sultan Selim, ulema sınıfına da bunlara benzer rüşvetler verip kendisi hareminde zevke dalmaya çekilerek devlet yönetimini sadrazama bırakınca, hükümdarlığı zayıflatan diğer önemli adımlar da atılmış oldu. Ancak çöküş süreci çok ağırdı ve imparatorluk zaman zaman önemli topraklarını kaybetmeyi önleyecek ve hatta yeni topraklar elde edecek yeterli bir ordu toparlayabiliyordu.

Yemenin Yeniden Fethi

Yemen'deki olaylar II. Selim'in hükümdarlığının ilk yıllarındaki yeni durumu açıkça ortaya koymaktaydı. Osmanlılar yarım yüzyıl önce güneydoğu Arabistan'ın büyük bir bölümünü fethetmişlerse de, Yemen hiçbir zaman sıkı bir denetim altına girmemişti. Beşinci imam Zeyd ibni Ali'ye ilişkin bir Şiî öğretisini benimseyen yerli Zeydler ülkenin iç kesiminde direnmekteydiler. Kanunî Sultan Süleyman ülkedeki Osmanlı yönetimini daha etkin yapabilmek için ülkeyi iki eyalete bölünce bir güç bölümü olmuş ve otorite çatışmaları Osmanlıların direnme gücünü zayıflatmıştı. Sonuç olarak Zeydler, iç kesimin büyük bir bölümünü ele geçirmişler, Sultan Selim'in tahta çıkmasından az sonra 16 Ağustos 1567'de Sana'yı almışlardı. Daha sonraları da kıyı kesiminin çoğunu ve Aden'i almışlar ve Osmanlılara Zebid ile çevresi kalmıştı. Sultan Selim iki Yemen eyaletini 28 Nisan 1568'de Halep'in Çerkez Beylerbeyi Özdemiroğlu Osman Paşa komutasında birleştirdi. Osman Paşa, Mısır Beylerbeyi Sinan Paşa' nın da yardımıyla Zeydî'leri yenilgiye uğrattı, Sana'yı geri aldı ve yerel kabilelerin çoğunun bağlılığını sağladı. Ancak Zeydî'ler dağlardaki durumlarını korumaya devam ettiler.

Kuzey Politikası ve Don-Volga Kanalı Seferi

Osmanlıların Yemen başarısından sonra Moskova prensliğinin yeni tehditlerine karşılık Karadeniz'in kuzeyinde durumun güçlendirilmesi için çabalara girişildi. Korkunç İvan (1533-1584) güneye ve doğuya doğru yayılmış, Ural' lardan Karadeniz'e kadar uzanmış, son büyük Tatar Hanlığını ortadan kaldırmış, Kazaklardan gerilla savaşçıları olarak hem Osmanlılara hem Kırım Tatar-

larına karşı yararlanmış ve böylece ciddî bir tehlike haline gelmişti. Kanunî Sultan Süleyman Habsburg'larla uğraştığı için kuzeydeki dostuna yardım edememişti; ancak Sultan Selim tahta çıkar çıkmaz Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa Astrahan'ı ele geçirmek amacıyla büyük bir sefer düzenledi. Burasını bir savunma düzeninin merkezi olarak kullanıp Volga ile Don nehirleri arasında bir kanal açmak ve böylece Karadeniz ile Hazar Denizini birleştirmek istiyordu. Rusların güneye inişleri durdurulacak, imparatorluk kuvvetleri İranlıları Kafkasya ve Azerbaycan'dan püskürtecek duruma geleceklerdi. Ayrıca Kırım Tatarları ve Safevî düşmanı Uzbeklerle ulaşım kolaylaşacak, doğu ile batı arasındaki Orta Asya kervan yolları belki de açılabilecekti. 1570 yazında büyük bir güç Karadeniz'den Kefe'ye ve oradan da kuzeye doğru yola çıktı. Ancak Osmanlı komutanlarının yeterli miktarda yiyecek sağlamaktaki başarısızlıkları ve Kırım Hanı'nın üzerindeki Osmanlı denetiminin artacağından korkarak son dakikada güçleri geri çekmesi durumu sarstı. Fakat Tatarlar Rusları Kabarda' dan attılar (1570-1572) ve Moskova eteklerine kadar vardılar. Sokullu Mehmet Paşa da, Eflâk, Boğdan ve Lehistan üzerinde Osmanlı etkenliğini artırınca Rusların Karadeniz'in doğusuna ve batısına yayılmaları durdurulmuş oldu.

Fransız Kapitülasyon Anlaşması

Osmanlı sarayı artık siyasal entrika merkezi olmuştu. Sokullu Mehmet Paşa genel olarak hükümeti Esther Kira, Dona Garcia ve Don Joseph gibi zengin Musevi bankerlerin sağladığı para ile etkisi altında bulunduruyordu. Karşısında, padişahın Venedik asıllı karısı Safiye Sultan'ın başında bulunduğu güçlü bir Venedik fraksiyonu vardı. Çatışma daha çok para ve makama ilişkindi. Sokullu ile müttefikleri durumlarını Fransa ile daha güçlü bağlar kurarak sağlamlaştırmaya çalışırlarken doğu Akdeniz'deki son Venedik toprağı olan Kıbrıs'a karşı bir sefer önerdiler. Don Joseph de adayı Avrupa'dan kaçan dindaşları için bir Musevî yurdu yapmayı umut etmekteydi.

Sokullu'nun etkinliği ile amacının gerçekleşmesini sağladı, I. François'nın ölümünden sonra ortadan kalkan Osmanlı-Fransız dostluğu yeni bir kapitülasyon (18 Ekim, 1569) anlaşmasıyla perçinlendi. Bu anlaşmayla Fransız gemileri Osmanlı sularına ve limanlarına serbestçe girecekler, Fransız bayrağı taşıyan diğer Avrupa gemileri de bu haktan yararlanacaklardı. Böylece imparatorluğun Avrupalı toplumu içinde Fransız temsilcilerinin durumu güçlenmiş oluyordu, Önasya'da yerleşen Fransız ticarî ve siyasal üstünlüğü modern çağlara kadar süregelmiştir. Bunun ardından da iki imparatorluk arasındaki diplomatik işbirliği nedeniyle padişah ve vezirleri Venedik ve Habsburglara karşı yeni girişimlerde bulunabilmişlerdir.

Denizcilik Hareketleri ve Kıbrıs'ın Fethi

Kanunî Sultan Süleyman döneminden kalan Osmanlı deniz egemenliği, II. Selim'in hükümdarlığında da devam etmiş, doğu ve batıda yeni serüvenlere girişilmesine olanak vermiştir. Piyale Paşa, Cenevizlilerden Sakız Adası'nı almış, tüm Akdeniz boyunca yaptığı baskınlarda önemli ganimet ele geçirmiştir. Portekizlilere karşı Sumatra Müslümanlarına yardım için bir Osmanlı donanması gönderilmiştir (1568). Don Joseph'in Sultan Selim'i lezzetli şaraplarını methettiği Kıbrıs'a bir sefer düzenlemesi için kandırması uzun sürmedi. Piyale Paşa da doğu Akdeniz'de Osmanlı gemilerine baskınlar düzenleyen Hıristiyan korsanların sığınağı olan Kıbrıs'ın alınmasını öneriyordu. Süregelen korsanlık girişimleri, sonunda şimdi Şehzade Murat'ın Musevi asıllı annesi olan Nurbanu Sultan'ın liderliğindeki savaş taraftarı kesimin başarılı çıkmasını sağladı. Venedik Avrupa' dan yardım istedi. Ancak Fransa ile Avusturya padişahla yeni yaptıkları anlaşmaları bozmak istemiyorlardı. Papa kurduğu Kutsal Birliğe yalnızca İspanya ve Ceneviz'in desteğini sağlayabildi. Osmanlı askerleri 1570 Mayıs'ı ortalarında adaya ayak bastılar ve bir yıl içinde tümünü fethettiler. Adaya Osmanlı yönetimi getirildi, Anadolu Türkleri yerleştirildi ve böylece günümüze kadar kalan Türk toplumunun temeli atılmış oldu. Kıbrıslı Rumların bir bölümü de yurttaşlarının iyi davranışlarına bir garanti olmak üzere Anadolu'da Antalya yakınlarında yerleştirildiler. Ancak bunlar Venedik boyunduruğu altında yüzyıllarca süren Katolik baskısından kurtulmuş oldukları için Osmanlı egemenliğini sevinçle karşıladılar.

İnebahtı Savaşı

Kutsal Birlik, ancak Kıbrıs düştükten sonra doğu Akdeniz'e bir donanma gönderebildi. Seferin amacı yalnız Kıbrıs'ı değil Türkler tarafından ele geçirilen bütün Hıristiyan topraklarını almaktı. V. Charles'ın yasadışı oğlu Avusturyalı Don Juan komutasındaki donanma 1571 yılı Ekim'i başında Ege'ye açıldığında Kıbrıs'ı fetheden Osmanlı donanması da Yunanistan kıyılarındaki İnebahtı kışlık barınağına çekilmişti. Denizcilerinin ve subaylarının çoğu kış mevsimi için memleketlerine gönderilmiş ve kalan subayların gücü de Piyale Paşa ve Sokullu Mehmet Paşa taraftarları arasındaki siyasal kavgalar nedeniyle ciddî olarak azalmış olduğundan Osmanlı donanması savaşa hazır değildi. Osmanlılar savaşmak için liman dışına çıktılar. Bir süre başabaş bir dövüş oldu ama sonunda Avrupalıların sayı ve komuta üstünlükleri etkisini gösterdi, Osmanlı donanması dağıtıldı, gemilerinin ve denizcilerinin çoğunu kaybetti (7 Ekim 1571).

İnebahtı Savaşı bütün Avrupa'da kutlandı. Osmanlılar onbeşinci yüzyıldan bu yana ilk kez yeniliyorlardı. Doğu Akdeniz yeniden Hıristiyan denetimine

girmişti. Değil yalnız Kıbrıs'ın, kutsal toprakların da alınması artık bir zaman sorunuydu. Avrupa ilk kez, Osmanlıların eskisi kadar güçlü olmadıklarını anlamıştı. Ancak Avrupa düş kırıklığına uğrayacaktı. İnebahtı Savaşı kesin bir sonuç değildi. Osmanlılar o dönemde yenilgiden sonra kalkınabilecek güçteydiler. Avrupa 1571-1572 kışını neşeyle geçirirken Sultan II.Selim tüm donanmayı yeniden yaptırtmanın yanı sıra Akdenizde hiç görülmemiş boyda sekiz kadırga da yaptırtmıştı. İç bölünmeler ve Venedik'in barış gereksinimi yüzünden Kutsal Birlik donanması doğu Akdeniz'den çekilince Osmanlılar deniz üstünlüğünü yeniden ele geçirdiler.(3) Venedik, 7 Mart 1573'te Osmanlılarla barış antlaşması imzalayarak Kıbrıs'ın fethini kabul etti ve imparatorluk topraklarında ticari ayrıcalıklarının devam etmesi için ödediği yıllık vergiyi arttırdı. Böylece Kutsal Birliğe karışmış olmasından epey ucuza kurtulmuş oldu. Osmanlı donanmasının üstünlüğü o yaz Sicilya ve güney İtalya kıyılarıyla 1574'te Tunus'un Hafsîlerin elinden alınmasıyla da kanıtlanmış oldu.

II. Selim'in Ölümü

Sultan Selim uygulanacak politikayı saptamak için zaman zaman devlet işlerine karışırsa da genellikle yaşamının son yıllarını hareminde geçirmiş, işleri Sokullu Mehmet Paşa'ya bırakmıştı. Sarı Benizli Selim ve Sarhoş Selim lakaplarını hak etmişse de bilgili bir insandı. Selimî adı altında şiirler yazar, zamanının bilim adamlarını ve şairlerini korurdu. Ancak harem kadınlarının etkilerinin doruk noktasına ulaşması ve yüzyıl sonrasına kadar sürecek olan *'Kadınlar* Saltanatı'nın başlangıcı onun hükümdarlığı dönemine rastlar. Yine onun hükümdarlığında şehzadelerin eyaletlerde yöneticilik ve askerlik görevlerinde eğitilmeleri terk edilmiş, şehzadeler iktidara geldikleri takdirde etkin bir yönetim kuracak eğitim ve deneylerden uzak olarak yaşamlarını haremde geçirmeye başlamışlardır. II. Selim 1574 yılının Ekim ayının ortalarında banyoda yıkanırken ayağının kayıp düşmesi sonucunda ölmüştür. Bazı kaynaklar bu düşmenin içkiyi bırakması sonucunda başının dönmesine bağlamaktadırlar.

III. Murat, 1574 –1595

Sultan Selim'in ölümünden sonra tahta büyük oğlu III.Murat geçti. Sultan Murat aile geleneğini acımasızca sürdürerek tahta çıktığı gün beş kardeşini de öldürtmüştü. Kendisi hem büyükbabası Kanuni Sultan Süleyman hem de babasının hükümdarlıkları döneminde eyalet valisi olarak görev aldığı için tahta çıkmadan önce yöneticilik deneyinden geçmiş son padişahtı. Ancak kadınlara olan aşırı düşkünlüğü sonunda haremindeki odalıklarından 130 oğlu ile sayısız kızı oldu. Bunun sonucunda *'Kadınlar Saltanatı'* giderek güçlenmişti. Şimdi biri annesi Nurbanu Sultan ile II.Selim'in kızı ve Sokullu Mehmet Paşa'

ı karısı olan Esma Han Sultan, diğeri de daha önce Osmanlı sarayında Vene-dik yanlısı üyelerin temsilcisi olan karısı Safiye Sultan'ın başlarında bulundukları iki önemli grup bulunuyordu. Sultan Murat tahta çıkınca Sokullu, Nurbanu Sultan'la ittifakını sürdürerek etkinliğini koruduysa da Safiye Sultan onlara karşı entrikalara girişmekte gecikmedi. II.Selim gibi Sultan Murat da sadrazamın bu etkinliğinden huzursuzluk duyuyordu. Ancak sadrazamın gücünü azaltmak için onun adamlarını kilit mevkilerden alan padişah bu arada yönetimin zayıflamasını hızlandırmış oldu. Sokullu ise daha bir süre etkinliğini sürdürerek imparatorluğun başlıca düşmanları ile barışı sürdürerek daha önce imzalanmış olan Venedik (8 Ağustos 1575), İran (1574) ve Habsburg (1 Ocak 1577) anlaşmalarını yeniledi.

Lehistan'a Osmanlı Müdahalesi

Bu iç çözülme ve siyasal entrikalar döneminde bile önemli diplomatik ve askerî girişimlerde bulunulmuştur. Kanunî Sultan Süleyman'ın hükümdarlığında Rusya ve Avusturya'ya karşı ortak düşmanlıkları Osmanlılarla Lehleri dostluğa itmişti. Ancak 1836'dan beri Lehistan ve Litvanya'ya egemen olan Jagellon hanedanı, Sultan Murat'ın tahta çıkmasından (7 Temmuz 1572) hemen önce sona ermiş ve tüm Avrupa devletleri Lehistan'da kendi çıkarlarına uygun bir hanedanın başa geçmesi için harekete geçmişlerdi. Sokullu, Rus ya da Avusturya adaylarının başa geçtiği takdirde Lehistan'ın kuzeyden yeni bir kâfir saldırısı üssü olacağından korkuyordu. Bu yüzden başa bir Leh soylusunun, ya da diet meclisi razı gelirse, yabancı bir prensin getirilmesini istiyordu. Böylece ülke hiç olmazsa Osmanlılara düşman olmayacaktı. Fransızlar kendi adayları olan Henri de Valois'nin başa geçirilmesi için Osmanlı desteğini sağladılar. Katolik olmayan soylulara verdiği vaatlere dayanılarak 11 Nisan 1573'de Henri de Valois Lehistan tahtına oturdu. Ancak 18 Temmuz 1574'te Fransız kralı IX. Charles'ın ölümü üzerine de Valois derhal Fransa'ya dönerek III. Henri adıyla Fransız tahtına geçti. Böylece Lehistan tahtı boşalmış ve Lehistan sorunu yeniden ortaya çıkmıştı. Büyük soylulardan bir kısmı Habsburg imparatoru II. Maximilian'ı Lehistan kralı olarak seçtiler. Ancak Osmanlılar ve Fransızlar Transilvanya prensi Sigismund Janos'un halefi olan ve böylece padişahın vasali olan Stefan Bathory lehine çoğunluğun desteğini sağlayabildiler. Bathory 23 Nisan 1576'da tahta çıktı. İç ve dış politikasını Osmanlılarla dostluğa dayandırarak Erdel, Macaristan ve Lehistan'da Habsburg etkinliğine karşı padişahın desteğini elde etti, Kırım Tatarları ile işbirliği yaparak IV. İvan'ın Leh topraklarına ilerlemesini durdurdu. Fakat bu arada da zamanı gelince Osmanlı hükümdarına karşı çıkmaya söz vererek papalık desteğini de sağlamıştı.

Kuzey Afrika'da Durum

Bu dönemde, 1553'ten beri bir Şiî hanedanının yönetiminde olan Fas başta olmak üzere Kuzey Afrika'da da ilerlemeler kaydedildi. İç karışıklıklardan yararlanan III. Murat, 1576'da Fas kentini işgal etti. Eski hanedanın hayatta 'kalan son erkek üyesi Ahmet el-Mansur'u Fas sultanlığına getirerek Portekiz'in buradaki gücünü azalttı. Osmanlıların batı Akdeniz'de durumları epey düzelmişti, Sultan Murat'ın artık İspanya'da da İslam egemenliğini yeniden kurması olası görünüyordu.

Kafkasya'nın Fethi

Şah Tahmasp'ın ölümüyle (1576) Safevî devletinde iç karışıklıklar başlayınca Osmanlılar askerî güçlerini Doğu'ya yönelttiler. Safevî gücünün temelini oluşturan Kızılbaş Türkmenler şimdi yerli İranlı güçler ve Safevî hizmetine girmiş çeşitli Kafkas gruplarıyla karşı karşıya kalmışlardı. Bunlar, onaltıncı yüzyıl başlarında İran'da yerleşmiş olan merkezî hükümete son vermek için çalışmaktaydılar. Bu durum karşısında, içlerinde üçüncü vezir Lala Mustafa Paşa ve dördüncü vezir Sinan Paşa da olan bazı Osmanlı liderleri, Kanunî'nin işgal ettiği ama elinde tutamadığı Kafkasya ve Azerbaycan bölgelerini fetih için yeni bir saldırı öneriyorlardı. Kanunî'nin istilâlarında karşılaşılan güçlükleri çok iyi hatırlayan ve Avrupa'nın Osmanlıların doğuda uğraşmalarından yararlanacaklarından korkan Sokullu Mehmet Paşa, savaş aleyhtarı grubun başındaydı. Sultan Murat sonunda hem sadrazamına karşı olduğundan hem de Uzbeklerin ortak bir sefer için yeniden başvuruları yüzünden Sinan Paşa'nın önerilerini kabul etti. Zaten ulema sınıfı da yıllardır Kafkaslarda Safevî yönetiminde olan Sünnî Müslümanları desteklemek ve İran'da Şiîliğe son vermek için askerî bir harekâtı savunmaktaydı.

İran savaşı 1581'e kadar beş yıl sürdü. Osmanlı kuvvetlerinin başında, ikisi de Sokullu Mehmet Paşa'ya karşı olan Lala Mustafa Paşa ile ünlü Yemen fatihi Özdemiroğlu Osman Paşa bulunuyordu. Ardahan yolundan ilerleyen Osmanlılar Ahıska'yı (9 Ağustos 1576) ve Tiflis'i (24 Ağustos 1578) alarak küçük küçük Safevî kuvvetlerini yenilgiye uğrattılar. Birçok Gürcü kralı da topraklarında Osmanlı valileri olarak kalmak ve ordunun doğu yolunda gereksinimlerini karşılamak koşuluyla direnmeden teslim oldular. Yaz sonunda Şirvan ve batı Hazar kıyılarının büyük bir bölümü Osmanlıların eline geçmişti. Böylece bir yıl sonra kuzeye Ermenistan'a ve güneye Azerbaycan'a yol açılmış oldu. İstanbul hazinesi önemli ganimetin yanı sıra ipek üreten bölgelerden gelir de elde ettiğinden, çöküş döneminin parasal sonuçları biraz olsun dengelenmiş oldu.

Kafkasya'nın denetim altında bulunması ilk kez o yönden Kırım Hanlığı ile doğrudan doğruya karayolu bağlantısı sağlamıştı. Ancak Gürcü prenslerinin

de desteğiyle Safevîlerin karşı saldırıları ve binlerce Sünnî Müslümanın kılıçtan geçirilmesi (1577-1579) ve İstanbul'da süregelen siyasal çekişmeler sonunda Osmanlıların talihi tersine döndü. Safevîler Kafkasya'nın güneyini denetimleri altına aldılar, birkaç yıl süreyle çarpışma büyük ölçüde sınırlı kalarak yalnız akın ve karşı akın biçiminde sürüp gitti.

İngiltere ile Yeni İlişkiler

Kafkasya'daki ilk başarılar İstanbul'da Sokullu Mehmet Paşa'nın ününü ve etkisini iyice azaltmıştı. Fakat o, kendi durumunu Avrupa'da barışın sürdürülmesi temeline dayayarak, uluslararası birliliğin arasına girmeğe uğraşarak, Avrupa ülkeleri arasındaki ittifakların ve çekişmeleri Osmanlı çıkarları için kullanarak mücadele etmeye çalıştı. Venedik ve Fransa ile kapitülasyon anlaşmaları bunun bir adımı, Lehistan'a müdahale ikinci bir adımıydı. Sokullu Mehmet Paşa, şimdi de Önasya'da Fransızlarla yapılanlara benzer bir ticaret anlaşmasıyla İngiltere'nin dostluk ve desteğini kazanmak istiyordu. İngiltere, Katolik İspanya ile siyasal ve dinsel çatışmaları nedeniyle Akdeniz olaylarıyla daha yakından ilgilenmekteydi. İspanya'nın Yeni Dünya'da ve Portekiz'in doğu denizindeki egemenliklerine karşı koyacak derecede deniz gücünü ve uluslararası ticarî ilişkilerini geliştirmişti. İngiliz tüccarları Volga kıyısı boyunca Hazar Denizine kadar Rusya ile ticaret yapan Moskova Şirketini kurmuşlar, İran'la ticarî ilişkileri artırıyorlardı. Mallarını ve tüccarlarını Osmanlı imparatorluğu topraklarından geçirmek ve padişahın mülkünde ticarî ilişkileri artırmak İngilizlerin lehine olacaktı. Bir süredir İngilizlerin İstanbul'daki girişimleri İspanyol ve Fransız temsilcileri tarafından engelleniyordu. Fransız temsilcisi Osmanlı topraklarına girecek bütün Avrupa tüccarlarından bir bedel almak konusunda Fransa'nın elinde bulundurduğu hakkı savunmaktaydı. Ancak 1578'de Richard Staper ve Edward Osborne adında iki Londra tüccarı, Sokullu'dan kopardıkları izin sonucu William Harborne'u ajan olarak İstanbul'a gönderdiler. Harborne 1579'da daha önce yalnız Fransa ve Venedik'in sahip oldukları ayrıcalıkları İngiltere için de elde edebildi. Fransa'nın ısrarla karşı koymasına rağmen Harborne'un İran'la savaşta kullanılacak demir, çelik, teneke ve bakırı sağlamak için verdiği söz, Osmanlıları bu izni vermeye yöneltmişti. 3 Mayıs 1590'da imzalanan yeni kapitülasyon anlaşmasıyla İngiliz tüccarları deniz ya da kara yoluyla kendi bayraklarının güvencesi altında Osmanlı İmparatorluğuna gelebiliyorlar ve hiçbir sınırlama olmadan mal alıp satabiliyorlardı. Yine bunlar bir süredir Fransız ve Venediklilerin yaptığı gibi kendi ülkelerinin yasaları altında yaşayabileceklerdi. Kısa bir süre sonra Harborne'u gönderen tüccarlar başka tüccarlarla birleşerek Levant Şirketini kurup Osmanlı topraklarında çalışma iznini kopardılar. Artık Fransız ve Venedik tekeli kırılmış ve Önasya'da İngiliz ticarî kurumiarı çalışmaya başlamıştı.

İngiltere ile ticarî ilişkilerin başlamasını, bu görüşmeleri başlatan kimse izleyemedi. Uzun süredir süregelen saray entrikalarına iki hükümdarın da ona kırgınlığı eklenince sonunda Sokullu Mehmet Paşa gözden düştü. 12 Ekim 1579'da padişahın bir adamı, sadrazamı saray avlusunda divan toplantısına giderken bıçaklayarak öldürdü. Sokullu'nun imparatorluğa katkısı üzerindeki görüşler değişiktir. Bazı kaynaklar, haklı olarak, Sokullu'nun devşirme başarısının baş ajanı olduğunu ve Sokullu'nun etkisiyle Osmanlı düzeninde adam kayırma ve fesatlığın yerleştiğini ileri sürerler. Diğerleri ise, onun gücünü hangi yoldan elde etmiş olursa olsun, padişahların giderek artan yeteneksizliklerine ve zamanın artan siyasal ve ekonomik sorunlarına rağmen imparatorluğu bir bütün halinde tutmak için harcadığını ileri sürüp memuriyeti sırasında imparatorluğa eklenen büyük toprakların kazanılmasını onun sağlamış olduğunu belirtirler. Ancak şunu da ortaya koymak gerekir ki, büyük fetih savaşları Sokullu'nun karşı çıkmasına rağmen yapılmıştır. Sokullu'nun başlıca katkısı büyük Avrupa devletleriyle barışçı ilişkiler kurulması olmuştur. Her ne olursa olsun Sokullu, Osmanlı düzeninin merkezinde büyük bir denge unsuru sağlamıştır. Onun ölümüyle Osmanlı politik yapısı içinde onyedinci yüzyıla damgasını vuracak olan ademi merkeziyet hareketi hızlanmıştır.

İran Savaşı, 1579 -1590

Osmanlıların Kafkasya'yı fetihleriyle başlayan İran savaşı, bu savaşın aleyhinde olan Sokullu'nun ölümünden sonra on yıl kadar süregelmiştir. Böylece, geçici olarak imparatorluğa parasal kazanç sağlamış olunsa bile, sonunda Sokullu'nun uyarıları doğrulanmıştır. Osmanlıların başarıları Kırım hanının doğuda Osmanlılara yardım isteği ve yeteneğine bağlıydı. Safevîler ise şahın, Kızılbaş ve İranlı destekleyicilerini ortak bir çabada birleştirmesine güveniyorlardı. Kafkasya'da Samur nehrinin güneyinde Bilasa'da, savaş alanını aydınlatmak için geceleri her iki tarafın da meşaleler yaktığı için *"Meşaleler Savaşı"* adı verilen meydan savaşında (7-11 Mayıs, 1583) Osmanlılar kesin bir zafer kazandılar. Hazar Denizine kadar uzanan bölgede Osmanlı egemenliği sağlandı, Şirvan ve Dağıstan Osmanlı yönetimine katıldı. Padişahın Gürcü prensleri üzerindeki etkisi yeniden kuruldu. Safevîler bu kez öylesine kesin bir yenilgiye uğramışlardı ki Osmanlıları topraklarından atmak için yeniden ancak yirmibeş yıl sonra Şah Abbas'ın hükümdarlığı döneminde harekete geçebileceklerdi. Özdemiroğlu Osman Paşa Erivan ile Ermenistan'ın büyük bir bölümünü işgal ederek İstanbul'a zengin ganimet sağladı, Rus ve İran saldırılarına karşı güçlü bir savunma hattı kurdu.

Kırım Sorunu

Osman Paşa İstanbul'a dönmeden Kırım Hanı Mehmet Giray'ın açık başkaldırısı denilebilecek bir durumla karşılaştı. Tatarlar daha önceki yardımlarını yeniden sağlamak için Kefe ve Buğdan'ın tüm gelirlerinin kendilerine verilmesini koşul olarak ileriye sürdüler. Mehmet Giray da Rusların Baltık kıyılarında yenilmesinden yararlanarak Kazan ve Astrahan'ı yeniden almak istediği için birliklerini Kafkasya'daki savaşa kaydırmak istemiyordu. III. Murat, Mehmet Giray'ı azlederek yerine kardeşi İslâm Giray'ı geçirtmek için Özdemiroğlu Osman Paşa'yı Kırım'a gönderdi. Mehmet Giray 1584 baharında Osmanlı birliklerini Kefe'de kuşattıysa da Osmanlı ajanları Kırım soyluları arasında çalışarak desteklerini Giray Han'dan çekmelerini sağladılar. İstanbul'dan yola çıkan yedek ordu Kefe'ye vardı, 3 Mayıs 1584'de Mehmet Giray Han yakalanıp öldürüldü. Osman Paşa İstanbul'a dönünce, Yemen, Kafkasya ve Kırım'daki başarılarının ödülü olarak sadrazamlığa getirildi. Kendi egemenliklerinin son bulacağına inanan harem-devşirme grubu bu atamaya karşı çıkarlarken Sultan Murat da İran'ın geri kalan bölümünü ele geçirmek için gerekli askerî desteği kazanacağını umuyordu.

İran Savaşının Sonu

Kırım'da durum kontrol altına alındıktan sonra Özdemiroğlu Osman Paşa, büyük bir Tatar birliği ve Rumeli ile Anadolu'dan 300.000 kişilik bir orduyla Azerbaycan'a yürümeye hazırdı. Safevîler'in direnişlerinin zayıf olması sonucu Tebriz dördüncü kez Osmanlı yönetimine geçti (Daha önce 1514,1534 ve 1535'te). Ancak bu kez Osmanlılar zaferden hemen sonra çekilmediler. Azerbaycan'ı ilhak ederek Osmanlı yönetimine soktular. Hazar Denizine indirilen güçlü bir filo Uzbeklerle düzenli bir bağlantıyı sağlayınca Uzbekler 1588'de Horasan'da Safevîlere saldırdılar. Osmanlıların batıdan, Uzbekler'in de doğudan saldırıları karşısında yeni Safevî hükümdarı Şah I. Abbas (1587-1629) tek çaresinin barış yapmak olduğunu anladı. İran birliğini sağlamak ve yeni bir ordu kurmak için gereken zamanı elde etmek için düşmanlarının ileri sürdükleri bütün koşulları kabul etti. Osmanlılar bu sırada yeniden Habsburglularla uğraşmaya başladıkları için İran'la 21 Mart 1590'da bir barış antlaşması imzaladılar. Osmanlılar girdikleri topraklarda kalıyorlar, Şah Abbas Osmanlı topraklarında Şiî propagandasını sona erdiriyor, kendi topraklarında Sünnî Müslümanlara karşı da hareketi durduruyordu. Böylece 1578-1590 İran savaşı Osmanlılara çöküş döneminde büyük bir başarı sağlamış oluyordu. Kafkasya, Kürdistan ve Azerbaycan padişahın elindeydi, bol miktarda ganimet ve yeni vergi gelirleri hazineyi dolduruyordu. Ordunun itibarı korunmuştu. Ancak bu zafer aldatıcıydı, imparatorluğun karşı karşıya 'bulunduğu toplumsal ve ekonomik sorunlar hâlâ süregelmekteydi.

Habsburg Savaşının Başlaması

Habsburglar Osmanlılarla savaşmak istemiyorlardı. Bu yüzden imparator 1547 anlaşmasını dördüncü ve son kez 29 Kasım 1590'da imzalayarak daha önce padişaha ödenen yıllık ödentiyi bu kere yüksek memurlara da ödemeyi kabul etti. Ancak her iki tarafın istememesine karşın 1593'te savaş başladı. Bunun nedeni Osmanlı akıncılarının Macaristan'a; Dalmaçya, Hırvatistan, Sırbistan ve Arnavutluk'tan kaçıp da Habsburg valilerin emrinde çalışan Hıristiyan Uskok'ların da Osmanlı topraklarına akınlar düzenlemeleriydi. Venedik de Uskok'ların deniz baskınlarına destek oluyordu. Ancak İstanbul'daki Venedik sefirinin verdiği rüşvet ve Safiye Sultan'ın etkisiyle yalnız Avusturyalılar suçlandı. Uskok akınları öylesine sertleşmişti ki, Bosna eyalet birlikleri buna büyük bir saldırıyla karşılık vererek Una ve Sava nehirlerini geçip bir dizi Habsburg kalesi ile çok fazla ganimet ele geçirdiler. Sonunda imparator 1592 Ekim'inde anlaşmayı feshederek bir birlik yolladı. Düşman kuvvetleri Osmanlıları Sissek'te bozguna uğrattı (20 Haziran 1593), binlerce Osmanlı askeri Kulpa çayında boğuldu. Sadrazam Sinan Paşa ordusunun kazanacağından emin olduğundan ve padişahla danışmanları Avusturya imparatorunun bu kararıyla yıllık Habsburg 'armağanlarından, yoksun kaldıklarından ötürü savaş ilân etmekte gecikmedi (4 Temmuz 1593).

1593'ten 1606'ya kadar onüç yıllık savaş III. Mehmet (1595-1603) ve I. Ahmet'in (1603-1617) hükümdarlıkları döneminde de sürdü. İlk iki yıl askerî faaliyetler pek kesin olamadı, genellikle Osmanlılar kazançlı çıkıp Hırvatistan sınırlarında bazı kaleler ele geçirdiler. Ancak diplomatik açıdan Hıristiyanlar daha başarılıydılar. Papa VIII. Clement (1592-1605) Venedik, İspanya, Rusya ve Lehistan'da bir Haçlı ordusu kurma girişimlerinde başarılı olamadıysa da, Habsburgların yardımıyla Eflâk prensi Mihail'in işbirliğini sağladı. Zaten İstanbul'un sürekli artan parasal isteklerini 'karşılamaktan hoşlanmayan Mihail 1594 Kasım'ında isyan ederek eline geçen bütün Müslümanları öldürttü. Eflâk, İstanbul'da tüketilen tahıl ve etin büyük bir kısmını sağladığı ve ayrıca Avusturyalılara karşı yollanılan ağır silahların geçiş yolu olan Karadeniz ve Tuna deniz yollarını tuttuğu için bu isyan özellikle önemliydi.

III. Mehmet, 1595-1603

III. Murat'ın yerine geçen III. Mehmet vahşette babasını da geçerek dilsiz ve sağır adamlarına yalnız 19 erkek kardeşini değil yirmiden fazla kızkardeşini de boğdurttu. Bunun dışında, artık padişahların kişilikleri Osmanlı siyasetinde pek rol oynamadığı için durumda bir değişiklik olmadı. Sadrazam ordusuyla birlikte Tuna boylarındayken İstanbul'da işlerin başında Sultan Mehmet'in annesi Safiye Sultan bulunuyordu. Askerin etkinliği ağır cülus bahşiş-

leriyle yine kendini gösteriyordu. Harem siyaseti de daha ağır sonuçlar yaratarak sürüp gitti. Sultan Murat'ın tuttuğu Sinan Paşa yaşlandığı için yerine yardımcısı Arnavut Ferhat Paşa getirildi.

Avusturya Savaşının Devamı

Ferhat Paşa askerlikten çok siyasal yetenekleriyle getirildiği sadrazamlık makamının gereği ordunun başına geçince Sinan Paşa'nın düzgün durumda bıraktığı ordu kısa zamanda bozuldu. Ferhat Pasa ordusunu düzene sokmaya çalışırken Eflâklılar isyana devam ettiler. Habsburglar da Osmanlıların kuzey Hırvatistan'da ele geçirdikleri yerleri işgal ederek 7 Eylül 1595'de Gran'ı aldılar ve böylece Tuna savunma hattını yararak Bosna'yı tehdit ettiler. Padişah sadrazamlığa yeniden Sinan Paşa'yı getirdiyse de artık geç kalınmıştı. Sinan Paşa, yazın Bükreş de içinde olmak üzere Eflâk'ın büyük bir bölümünü işgal etti, ancak ağır bir kış ve Eflâklıların gerilla taktikleri Osmanlı ordusunu bozguna uğrattı. 27 Ekim 1595'te binlerce asker Tuna'yı geçerken boğuldu. Eflâklıların başarıları Buğdanlıları da isyana yöneltmişti. Padişah Buğdanlıları bastırmak için Kırım Tatarlarından yardım istedi. Bunun üzerine Leh kralı Sigismund müdahale ederek Tatarların girmemesi için ülkeyi işgal etti. Ancak yapılan bir anlaşmayla savaş önlendi, yabancı birlikler çekildiler, tam özerkliğe karşılık Osmanlıları metbu tanıyan bir Buğdan prensi başa geçirildi. Sigismund da padişahla dostluğunu yenileyerek Habsburg'ların kendi ülkesini kuşatmalarına engel oldu.

Osmanlı ordusunun bu sürekli yenilgisi III. Mehmet'i komutayı eline almak zorunda bıraktı. Kendisi Kanunî'den bu yana ordunun başına geçen ilk hükümdardı. Eğri kalesini alarak kesin ve görkemli bir zafer kazanmayı umuyordu. Eğri kalesi, şimdi Osmanlı egemenliğine karşı başkaldıran Transilvanya ile Habsburg Avusturyası arasındaki haberleşme yollarını kontrol altında bulunduruyordu. Padişahın ordusunu toplayıp Balkanlardan geçmesi çok uzun sürdü. Sonunda 12 Ekim 1596'da Eğri kalesini ele geçirdiği zaman mevsim çok ilerlemişti. Ancak padişah İmparatorluk ordularına yetişmek için acele etti. 100.000 kişilik bir orduyla, düşmanı iyice yerleştiği Haçova'da yakaladı. Eğri kalesindeki uzun kuşatmadan ve yürüyüşten yorgun olmalarına rağmen, Osmanlı askerleri, topçularının da yardımıyla, bataklık içinden yollar bularak düşmanı çevirdiler ve bozguna uğrattılar (26 Ekim 1596). Habsburgların Osmanlıların zayıflıklarından yararlanma umutları parçalanmış, Osmanlı morali yükselmişti. Savasın son on yılında Osmanlılar Eflak asilerine ve Macaristan'da Habsburglara karşı sürekli olarak saldırdılar. Genel olarak yazları kaleleri birbiri ardından ele geçiriyorlar, ancak kış gelip de ordu yurda dönünce çoğunu tekrar elden çıkarıyorlardı.

Ancak Osmanlı Devletinin iç dengesizliği, ordu ve hükümetin askerî başarılardan yararlanmasını olanaksız kılıyordu. 1597 yılı sonunda, Osmanlı sınır

garnizonlarında disiplin diye bir şey kalmamış, düşman kuvvetleri ordu kış mevsimi dolayısıyla dağılınca istedikleri kadar ilerlemeye başlamışlardı. Avusturyalılar bir baskınla 29 Mart 1598'de Raob'ı (Yanık Kale) alarak yine Osmanlı savunma hattını yardılar. 1599'da Eflâk Prensi Mihail, Habsburg yardımıyla Transilvanya'yı alırken Osmanlı ordusu İstanbul'daki politik çekişmeler yüzünden harekete geçemiyordu. Mihail bunun üzerine Buğdan'ı da ele geçirdi. Ancak burayı kendisi almak isteyen imparatorla arası açıldı. Bu durumdan yararlanan ortak bir Osmanlı-Lehistan seferiyle bölge, padişah adına işgal edildi (1601 -1605) Eflâk ve Buğdan'a yerli prensler getirildi, Transilvanya da Sigismund Bathory'nin baş danışmanı olan Stefan Bocskay'ın yönetimine verildi, her üç ülke de padişahın egemenliğini kabul ettiler.

Celalî İsyanları

Osmanlıların kazandıkları başarılara rağmen Habsburglara karşı daha sıkı bir çabaya girememelerinin nedeni Anadolu'da genellikle Celali adıyla anılan bir dizi büyük isyanın başlamış olmasıydı. Gerçekte isyana yol açan olayları başlatan şey de Osmanlıların Haçova'daki şaşırtıcı zaferleriydi. Zaferden sonra sadrazamlığa getirilen Ceneviz dönmesi Cigâlâzâde Sinan Paşa sefer sırasında ordu içinde başgösteren ciddî bir düzensizliği düzeltmek için savaştan sonra çadırının önüne toplanmayacak olan herkesin asker kaçağı sayılacağını ilân etti. Bunlar ilk fırsatta yakalanıp idam edilecekler ve malları mülkleri hazineye gelir kaydedilecekti. Bu emir yalnızca korkaklıkları yüzünden savaş alanından kaçanları değil, o sıralarda orduda varolan düzensizlik yüzünden birliklerinden ayrı düşenleri de kapsıyordu. 25-30 bin kişilik bir grubu oluşturan bu sonuncular sadrazamdan korktukları için Anadolu'ya kaçtılar ve bir süredir oralarda dolaşan isyancı çetelere yeni bir güç katmış oldular.

Geçen yarım yüzyıl içinde giderek ciddileşen bütün toplumsal ve ekonomik güçlükler şimdi halkın büyük kesimlerini isyancılara katılmaya ya da onları desteklemeye yöneltiyordu. Türklerin, İstanbul'daki devşirmelerin kötü yönetimine karşı öfkeleri yine su yüzüne çıkmıştı. İstanbul'da bu isyanlar devşirmelerin başlıca silâhlı kolu olan yeniçerilerle daha çok Anadolu Türklerinden oluşan sipahiler arasındaki düşmanlık olarak yansıyordu. Sipahilerin ardında mevkilerini kaybetmiş Türk soyluları ile eski bir şeyhülislâm olan Sunullah Efendi bulunuyordu. Sunullah Efendi saray politikası yüzünden makamından alınmıştı. Sipahilerin ve İstanbul din öğrencileri olan softaların desteğiyle devşirmelere karşı halkı ayaklandırdı (6 Ocak 1603). Padişah isyancıların dileklerini kabul etti, Sunullah Efendi'yi görevine iade etti. Ancak çoğu kışı Belgrad'ta geçiren yeniçeriler de isyan edip İstanbul'a yürüdüler, padişahı Sunullah Efendi'yi azletmek zorunda bırakıp sipahilerin silâhlarını bırakması fermanını çıkarttılar. Yeniçeriler ve topçu birlikleri İstanbul'a girdiler, sipahi-

leri kışlalarında kuşatarak kışlaları ateşe verdiler. Sipahilerin pek çoğu ve tüm malları yandı, isyanın elebaşıları öldürüldü. İstanbul'daki sipahiler bastırıldılar ve devşirmeler yine gücü ele geçirdiler. Ama binlerce sipahi ve halk Anadolu'ya kaçarak Celâlî hareketine katıldılar. İsyanlar Osmanlı ordusunu doğu ya da batıdaki askerî hareketlerinden alakoyacak kadar büyük bir tehlike oluşturmadıysa da, onyedinci yüzyıl boyunca sürdü.

I. Ahmet, 1603 –1617

III. Mehmet'in oğullarından dördü, bu arada en yeteneklisi olan Şehzade Mahmut, hizip politikası sonucu olarak hükümdarlığı sırasında öldürülmüşlerdi. III. Mehmet 21 Ekim 1603'te bir kalp krizi sonunda ölünce yerine büyük oğlu olan 13 yaşındaki I. Ahmet geçti. Öteki oğlu Şehzade Mustafa henüz iki yaşındaydı. Kardeşlerini öldürme geleneğini kabul etmeyen I. Ahmet, Şehzade Mustafa'yı babaanneleri Safiye Sultan'la birlikte Bayezid'deki Eskisaray'a yerleştirerek Safiye Sultan'ın da etkinliğini ortadan kaldırmış oldu. Şehzade Ahmet tahta çıktığında çok küçük olduğu ve hiçbir deneyi bulunmadığı için çevresindekilere güvenmek zorundaydı. Bunların arasında en başta annesi Handan Sultan (Ölümü 1605) ve sonra da bir yıl önce Valide Sultan tarafından bostancıbaşılığa getirilen hadım Derviş Mehmet Ağa bulunuyordu. Saray egemenliği şimdi Valide Sultan yerine baş hadımağası önderliğinde sürmeye devam etti.

Habsburg Savaşının Sonu

Bu sırada Habsburg cephesinde de koşullar Osmanlıların lehine dönmüştü. Ordunun komutası, Rumeli beylerbeyi olarak askerlik ve yöneticilik deneyi olan Bosna'lı Lala Mehmet Paşa'ya verilmişti. Onun komutasındaki ordu 25 Eylül 1604'te Peşte'yi kolaylıkla yeniden ele geçirdi. Ayrıca Macaristan ve Erdel'in Habsburg işgali altında olan topraklarında eski Katolik hoşgörüsüzlüğü sorunu yeniden ortaya çıktı ve Habsburgların Protestanlığı ortadan kaldırma kararlılığı yerli halkın çoğunluğunun Osmanlı yönetimini yeğlemesini sağladı. Sigismund Bathory'nin sarayında hizmet görmüş olan Gabriel Bethlen'in liderliğinde Habsburglara karşı yerli halkın muhalefeti belirdi. Bethlen, Protestan, Katolik ve Osmanlı yanlısı grupların hepsinde kabul edilebilir bir lider olan Bocksay'ın yönetiminde tüm Macaristan ve Erdel'in bir tür özerkliğe kavuşturulmasını savunuyordu. 1605 Haziranında Lala Mehmet Paşa isyancılara silah ve para yardımı yaparken kendisi de kuzey Macaristan'ın kapısı olan Estergon'u (3 Ekim 1605), Bosna'da Vişegrad'ı aldı, Habsburgluları güç bir duruma sokup akıncılarını güney Avusturya'ya saldı. Habsburglular Erdel'i boşalttılar, Booksay da genel kabul ile 26 Temmuz 1605'te Erdel prensi oldu.

Booksay bunun üzerine Eflâk prensi ile bir anlaşma yaparak bütün prensliklerin padişahı desteklemelerini garanti altına aldı.

Askeri ve Malî Değişlikler

Kafkasya'da ve Kuzey Macaristan'da uzun süren bu savaşlar Osmanlı gücünü çok zayıflatmıştı. Büyük çaplı fetihler sona erdiği için şimdi sınırlardaki kalelerde uzun zamandır bulunan sipahiler yerine, kuşatma savaşlarında ustalık kazanmış olan piyade birlikleri bulunuyordu. Ayrıca, yeni askerî harekâtın zorunlu kıldığı barut, top ve silâh kullanımı yalnızca piyade birliklerinin kabul edebilecekleri bir disiplin, eğitim ve taktiği gerektirdiği için sipahi kurumu ile bunu beslemek üzere kurulmuş olan tımar düzeninin daha da zayıflamasına yol açtı. Şimdi tımarların çoğuna hazine el koyuyor ve bunları çok gelir elde etmek için iltizam olarak dağıtıyordu. Tımarların bir kısmı da sahipleri tarafından yasadışı yollarla vakıflara ya da özel mülkiyete dönüştürülüyordu. Böylece tımarlı sipahilerin zayıflaması yeni ordunun gereksinimleri için daha fazla vergilendirmeye yol açarken diğer yandan da işsiz kalan eski sipahilerden bir bölümü de İstanbul'daki rejime aleyhtar olan hareketlere katılıyorlardı. Uzun süren savaşlar sırasında büyük insan kayıpları ve piyade askerine olan ihtiyacın artması, Osmanlıların bu insan gücü gereksinimini daha önce kapıkulu birlikleri için yeterli olan kölelerle ve muhtedilerle karşılamalarını olanaksız kılmaktaydı. Tımar düzeni de çökmekte olduğundan bu askerlerden binlercesinin kapıkulu ocaklarına alınması kaçınılmaz oldu ve böylece devşirme piyade askeriyle Müslüman sipahiler arasında eskiden beri süregelen ayrılıklar kalkmış oldu. İnsan gücü gereksinimi sayısal olarak bu yolla karşılanınca askere alma ve eğitme düzeni olarak devşirmelik onyedinci yüzyılda ortadan kalktı, ordu da daha az eğitilmiş ve daha az disiplinli askerlerden oluşma yoluna girdi.

Zitvatorok Antlaşması

Prenslikler boyunduruk altına alındıktan, Macaristan'daki durum yatıştıktan ve Safevî İran'da yeni bir tehlike baş gösterdikten sonra uzun savaş yıllarının çok ağır parasal ve toplumsal güçlükleri Osmanlıları 1606 yılında barış yapmaya hazır duruma getirmişti. Habsburg işgalinde bulunan Macaristan' daki isyanlar da, kendi iç sorunlarına eğilmek isteyen imparatoru barışa zorluyordu. Sonunda Zitva nehrinin Tuna ile birleştiği Zitvatorok'ta 11 Kasım 1606'da son Osmanlı-Habsburg antlaşması imzalandı. Padişahın barış isteği açıkça belli oluyordu. İmparatorun kuzey Macaristan'daki egemenliği için padişaha vergi ödemesiyle belirlenen Osmanlı padişahının Habsburg imparatorundan yüksek olması durumu ortadan kaldırılarak her iki hükümdar da eşit

sayıldılar. Batıda barış yapılmıştı ama padişahın üstünlük iddiasından vazgeçmiş olması, Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünü daha yakından görmelerini sağlamıştı. Bocksay'ın ölümü üzerine (29 Kasım 1606) Erdel'de karışıklıklar çıktı ve birbiri ardından bir dizi prens başa geçti. Padişah sonunda uzun yıllardır Osmanlı himayesini kabul eden ve gerektiği zaman askerî yardımı sağlayan Gabriel Bethlen'in (1613-1629) prens seçilmesini kabul etti. Böylece 'Prenslikler Başkaldırması' sona ermiş ve Osmanlıların Tuna' nın kuzeyindeki durumları sağlama bağlanmış oluyordu.

İran Savaşlarının Yeniden Başlaması ve Celâlîlerin Bastırılması

Bu sırada İran savaşları yeniden başlamıştı. Şah Abbas barıştan yararlanarak hükümetini merkezîleştirmiş, Avrupa'dan getirttiği teknisyenler ve top tüfekle iyi eğitilmiş bir ordu kurmuştu. Sonra 'kaybettiği toprakları ele geçirmek için Uzbeklere saldırdı. Herat, Meşhed ve Merv kentlerini aldı (1588). İspanya ve Portekiz'le de anlaşıp Osmanlılardan Azerbaycan ve Kafkasya'yı geri aldı (1603-1604). Osmanlı ordusunun disiplinsizliği Safevî işgaline karşı çıkmamasının başlıca nedeni oldu. Şah Abbas Urmiye Gölü yakınlarında 9 Eylül 1605'te Osmanlıları bozguna uğratınca Doğu Anadolu'ya girebilecek bir duruma gelmiş oldu. Bu yenilgi sonunda yerel Türkmen ve Kürt beyleri de karşı tarafa geçtiler, yeni bir dizi Celâlî isyanı başladı. Bunlardan en önemlileri kuzey Suriye'deki Kürt Canbulat ailesi ile orta Anadolu'daki Kalenderoğlu ailesinin isyanlarıydı. Celâlîler 1608 yazında Kuyucu Murat Paşa önderliğindeki bir orduyla kesin olarak bastırıldılar. Bütün Anadolu sancakbeyleri daha çok asker gönderdiler, isyancılar tek tek yakalandılar ve yeni düzenin bir gösterisi olarak İstanbul'a binlerce kesik baş gönderildi. On yıl süreyle Anadolu'yu karıştıran Celâlîler aralarında birlik olmadığı, yerli halkın genellikle kendilerine, düşman olduğu ve açık savaşlarda Osmanlı ordusuna karşı koyamadıkları için yenilmişlerdi. Celâli hareketinin bu çöküşü Osmanlıların hem doğu hem batıda dış tehlikelerle karşı karşıya bulundukları sırada iç sorunlarını da çözümleyebilecek yeterli güçlerinin bulunduğunu da gösterebilir.

İranlılarla Barış

Şah Abbas'ın Urmiye Gölü zaferi ve arkasından Celâli savaşları Osmanlıları doğu sınır savunmalarını Van ve Diyarbekir'e çekmeye, Safevîlerin doğu Anadolu'da Kars bölgesi, Tiflis, Gence, Derbent ve Bakû'yu kontrolları altına almalarına izin vermeye zorlamıştı. Ancak Celâlîler bastırıldıktan sonra Kuyucu Murat Paşa Safevîlerin üzerine yürüdü. Şah Abbas'ın meydan savaşından kaçarak bu yerleri terk edeceğini umuyordu. Murat Paşa bir süre başarılı oldu, ancak 5 Ağustos 1610'da 90 yaşında ölmesi Osmanlı saldırısını kesti ve pa-

dişah İran'la eski 1555 Amasya barışını yenileyen bir barış antlaşması yaptı (20 Kasım 1612). Osmanlılar, 1590 fetihlerini geri vererek Azerbaycan ve Kafkasya'nın bazı bölgelerinde Safevî egemenliğini kabul ettiler. Şah Abbas da Rusların Kafkasya'daki baskısına ortak bir çabayla karşı koymaya söz verdi. Sınır anlaşmazlıkları ve karşılıklı akınlar daha bir süre barışı bozdu. Ancak I. Ahmet'in ölümünden (22 Ekim 1617) sonra yerine geçen I. Mustafa'nın kısa süreli hükümdarlığı (1617-1618) ve arkasından tahta II. Osman'ın (1618-1622) geçmesi sonunda doğudaki savaşlar sona erdi ve 26 Eylül 1618'de imzalanan yeni bir antlaşma ile eski barış antlaşması onaylandı.

Avrupa'da Barış Antlaşmaları

Celâlî ve İran savaşları sırasında ve bunlardan sonra padişahın sadrazamları Avrupa'da barışı sağlamada ve çıkan sorunları silâha başvurmadan çözümlemede başarılı oldular. Habsburgların Otuz Yıl Savaşı içinde olmaları ve her ne pahasına olursa olsun Osmanlılarla bir çatışmaya girmek istememeleri de bunda büyük ölçüde etken olmuştu. Erdel ile yapılan yeni bir anlaşma (17 Temmuz 1614) ülkenin hem Habsburg hem de Osmanlı baskısına karşı tarafsızlığını güvenceye aldı. Ayrıca padişahın Erdel prensini onaylama hakkı da Erdel'in kendisine karşı başka bir güçle ortaklığa girememesi ya da prensliklere müdahale etmemesi güvencesini vermekteydi. Böylece Bethlen ile halefi George Rakoczy (1631-1648) merkezi bir yönetim geliştirdiler, soylular üzerinde denetimlerini sıklaştırdılar ve hem Habsburg hem de Osmanlıların orta ve doğu Avrupa politikalarında önemli roller oynadılar. Bu süreç içinde Erdel, Macaristan'ın yabancı işgali altında olan bölgelerinden çok daha önemli ölçüde ulusal Macar bilincinin gelişmesini sağlayan bir sığınak durumuna getirildi.

Bunun dışında, Habsburglularla yapılan 20 yıllık barış anlaşmasıyla (28 Haziran 1615) Zitvatorok antlaşmasından doğan sorunların çözümlenmesi sağlandı. Bir sınır oluşturma çabasında özel bir tartışma konusu olan Estergon çevresindeki bölge Avusturya'ya verilirken, gelirlerinin yarısının Osmanlı hazinesine girmesi sağlanıyordu. Ayrıca Osmanlılar Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu içinde Hıristiyan dini ayinlerinin serbestçe yapılmasıyla ilgilenmesine de izin veriyorlardı. Hıristiyan kiliselerinin onarımlarını da Avusturya yapacaktı. Böylece padişahın Hıristiyan uyrukluların korunması maskesi altında Habsburglara Osmanlı iç işlerine müdahale için yasal bir hak verilmiş olmaktaydı. Daha önce Fransa, Venedik ve İngiltere'ye verilmiş olan kapitülasyon hakları Habsburg tüccarlarını da kapsayacaktı.

Son olarak da, Sigismund Vasa zamanından beri Lehistan'la olan gerginlikler de 15 Temmuz 1607'de bir dizi anlaşmayla barışa kavuşturuldu. Gerginlik konuları arasında Lehlerin Habsburglarla ilişkileri, kuzey Karadeniz kıyıları üzerinde Kırım Tatarları ile çekişmeleri, Tatar ve Osmanlı topraklarına Kazak

a lılarını saldırtmaları vardı. Lehliler ile Osmanlılar bundan böyle birbirlerinin topraklarına Tatar ve Kazaklara baskın yaptırtmayacaklar, yerel yasalara boyun eğip yerel vergileri ödedikleri sürece (böylece Lehistan'a kapitülasyon hakkı tanınmıyordu) birbirlerinin tüccarlarına karşılıklı ticaret yapma olanakları tanıyacaklardı. Leh kralı ayrıca Kırım Hanına Rusya ya da prensliklere sefere çıktığı zaman Lehistan topraklarından geçmemesi için yıllık vergi ödeyecekti.

Bu anlaşma güçlüklerin çözümünde yararlı olamadı. Tatarlar Lehistan'a, Kazaklar da Dinyeper yoluyla Karadeniz'e ve hatta Sinop ve Trabzon gibi Osmanlı denizcilik merkezlerine saldırılar düzenlediler. Lehistan Kazakları kontrol altında tutamadığını iddia ediyordu. Ama gerçekte Lehistan kralı III. Sigismund Moskova'yı zaptetmek çabalarında başarısızlığa uğrayınca (1612) Habsburglarla gizli bir anlaşma yapmış (23 Mart 1613) ve yardım karşılığında Kazakların Osmanlı imparatorluğuna saldırmalarını teşvik edeceğini belirtmişti. Leh ve Habsburg Protestanları ise buna karşı çıkarak Katolik hükümdarlara karşı Osmanlılarla bir Protestan birliğine girilmesini istiyorlardı. Lehistan, prensliklerin işlerine, özellikle hanedan kavgalarına, karışmaya devam ediyordu. Bosna beylerbeyi İskender Paşa büyük bir asken güçle padişaha bağlı prensleri başa geçirdi ve büyük bir Leh askerî birliğiyle Kazakları püskürttü (17 Nisan 1616). Dinyester kıyılarında Busza'da yapılan bir anlaşmayla (27 Eylül 1617) Lehler eski isteklerinden vazgeçiyorlar, Tatarlar da Leh topraklarına girmemeye söz veriyorlardı. Savaş yine önlenmiş ve prenslikler yine Osmanlıların denetiminde kalmışlardı.

Siyasal Yozlaşma

Devşirme yoluyla askere alma yöntemine son verilince Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra Osmanlı siyasetine egemen olan büyük devşirme hizipleri de kişisel hırslar üzerine kurulu küçük hiziplere bölünmüştü. Devşirme ile Türk ayrımı artık Osmanlı siyasal yaşamında önemli bir rol oynamıyordu. I. Ahmet'in annesinin, oğlunun hükümdarlığının başlarında ölmesi üzerine harem de İstanbul'daki etkin durumunu yitirmişti, (I. Ahmet'in entrikacı karısı Kösem Sultan kendi siyasal etkisini onyedinci yüzyılda oğulları II. Osman; IV. Murat ve Sultan İbrahim dönemlerinde gösterecekti.) I. Ahmet lalası Mustafa Efendi ve baş hadımağası Mustafa Ağa'ya dayanıyorsa da devlet politikasıyla kendisinden hemen önce gelen padişahlardan daha çok ilgileniyordu. Tahta geçtiğinde yalnızca bir kardeşi sağ bulunduğundan (Şehzade Mustafa, daha sonraları I. Mustafa) I. Ahmet'in padişahın kardeşlerini öldürtme geleneğini terk etmesiyle tahtın hanedanın en yaşlı üyesine, genellikle de hükümdarın oğulları yerine kardeşine bırakması geleneği başlatılmış oldu. Bu durum onyedinci yüzyılda Osmanlı sarayını zaten karıştıracak olan entrikaları daha da arttırdı.

Kendisinden sonra gelen pek çok padişah gibi I. Ahmet, Bahtî takma adı altında politik ve lirik şiirler yazan seçkin bir şairdi. Aynı zamanda dinine çok bağlıydı, kişisel servetinin büyük bir bölümünü bilim ve din adamlarının eğitimine, cami ve okul yapımına harcamıştı. İstanbul'da Sultan Ahmet Camii ve çevresindeki medrese ve hastaneler padişahın kendi gözetimi altında yapılmıştır. İslam yasa ve geleneklerinin de uygulanması için çalışmış, II. Selim tarafından kaldırılan içki yasağını yeniden koymuş, bu yasaların uygulanması için bir daire kurmuştur.

I. Ahmet 22 Kasım 1617'de tifüsten ölünce yerine karısı Kösem Sultan'ın da yardımıyla kardeşi I. Mustafa (1591-1639) geçti. Kösem Sultan padişahlığın I. Ahmet'in oğullarından birine geçmesi halinde en büyük şehzade olan Osman'ın tahta geçmesinden korkuyordu. Bu durumda Şehzade Osman'ın annesi Mahfiruz Sultan ile rakip oldukları için Mahfiruz Sultan oğlunu, Kösem Sultan'ın oğullarını (daha sonraları IV. Murat ve Sultan İbrahim olarak tahta geçceklerdir) öldürtmek için kandırabilirdi. O sıralarda Sadrazam Halil Paşa İstanbul'da olsaydı Şehzade Osman'ın gençliğine karşın (14 yaşındaydı) tahta onu geçirtebilirdi. Ancak kendisi doğuda İranlılarla savaşmakta olduğundan Kösem Sultan'ın isteği oldu ve tahta daha az yetenekli olan I. Mustafa geçti.

Sultan Mustafa gerçekten zayıf ve yeteneksizdi. Daha önce hükümet işlerinde deney sahibi olmadan tahta geçen ilk padişahtı. Tüm yaşamını haremde geçirmiş, hadımağaları ile kadınların öğrettikleriyle kalmış, her hükümdarın tahta çıkışında öldürülmekten korkmuş, hadımağası Mustafa Ağa da bu korkuları canlı tutmak için elinden geleni yapmıştır. Sonunda Kösem Sultan'ın etkisi altında kalan baş hadımağası, I. Mustafa'nın deli olduğu hakkında söylentiler yayıp II. Osman lehine tahttan indirilmesini sağlamıştır (26 Şubat 1618).

II. Osman, 1618 –1622

Çok genç olmasına rağmen yeni padişah kendisini destekleyenlerin sandığı kadar yeteneksiz bir insan değildi. Rum annesi tarafından Latince, Rumca ve İtalyanca öğretilen II. Osman aynı zamanda Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Farsça da biliyordu. Yetenekli danışmanlarının da yardımıyla padişahlık makamını eski gücüne kavuşturmak istiyordu. Bu yönü ve bunun için hazırladığı programlarla onyedinci yüzyıl Osmanlı reformcularının önde gelenleri arasındadır.

II. Osman'ın ilk işi yalnızca I. Mustafa'nın yandaşlarını değil, kendisini tahta çıkaran ve böylece onu idare edeceklerini sananları da iktidar mevkilerinden almak oldu. Kösem Sultan ile maiyeti Bayezid'daki Eskisaray'a gönderildiler. Sadrazam ve vezirler değiştirildiler. Şeyhülislâm Esat Efendi makamında kaldıysa da ulema sınıfı üzerindeki atama ve azletme yetkileri padişahın özel hocası Ömer Efendi'ye verilerek Şeyhülislâmın ulema sınıfı üzerin-

deki yetkisi sona ermiş oldu. Sadrazam olarak kendisinden önceki padişah döneminde başarılı bir denizci geçmişi olan Güzelce Ali Paşa'yı seçti. Güzelce Ali Paşa, II. Osman'ı destekleyenlerin çoğunu ortadan kaldırırken bunların el konulan mal ve mülklerinin padişahın ya da devletin değil de, kendi hazinesine eklenmesi için çok gayret harcadı. Yine onun etkisiyle II. Osman kardeşlerini öldürme geleneğini diriltti, aynı anadan olma kardeşi Şehzade Mehmet'i 12 Ocak 1621 'de öldürttü. Anneleri ayrı olan kardeşleri Murat ile İbrahim'in yaşamalarına ise izin vererek hanedanının sürekliliğini sağladı.

Lehistan Savaşı

II. Osman daha önce yapılan anlaşmaya göre İran'la barış imzalayınca askerî harekâtı, Otuz Yıl Savaşlarında (1618-1648) anlaşma hükümlerini çiğneyerek Habsburgları desteklemeye devam eden Lehistan'a kaydırdı. Lehistan, Prensliklere müdahaleyi sürdürüyor ve Kazak baskınlarını önlemek için hiçbir şey yapmıyordu. Böylece Osmanlılar ile Lehistan açık bir çatışmaya girmiş oldular. Özi beylerbeyi İskender Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Prut kıyısında Cecora'da Lehleri 20 Eylül 1620'de bozguna uğratarak yıllarca süren Kazak baskınlarına karşılık vermek üzere Tatar akıncılarını güney Lehistan'a gönderdi. Lehler Dinyester'de, Hotin'de yeni bir ordu kurarlarken Sultan Osman da atalarının geleneğini dirilterek büyük bir ordunun başına geçti. Ancak ordusu o kadar ağır yürümüştü ki, Lehler hazırlanacak zaman bulmuşlardı, sonunda da eski sınırlar üzerinde anlaşarak ve Hotin de Osmanlı topraklarına katılarak yeni bir barış anlaşması imzalandı (6 Ekim, 1621). Lehler'in yeni verdikleri bu sözü tutup tutmayacaklarını ancak zaman gösterecekti. Lehistan İsveç'le uzun ve başarısız bir savaşa girince (1617-1631) II. Osman da kuzeyden yeni bir saldırıya uğramayacağından emin olarak iç reformlara dönebilirdi.

II. Osman'ın Reform Çabaları

II. Osman'ın gerçekten bilinçli bir reformcu mu olduğu, yoksa koşullar ve sorunların mı kendisini reform adı verilecek hareketlere ittiği kesin değildir. Ama gerçek şudur ki, çöküşü durdurmak amacıyla Osmanlı düzenini değiştirmeye yönelik ilk yoğun çaba onun zamanında gösterilmiştir.

II. Osman belki de annesi ve lalası Ömer Efendi'nin yerleştirdiği düşüncelerle imparatorluğu çöküşe götüren ademi merkeziyet, akraba kayırma ve rüşvet gibi olayları etkileyen gücün devşirmeler olduğunu düşünüyordu. Bu durumu düzeltmenin tek çaresinin hem sarayı hem de yeniçeri ocaklarını 'Türkleştirmek' olduğuna inanmaktaydı. Hotin'den dönüşünden sonra yeniçeri ocaklarını ve sipahi birliklerini Anadolu ve Suriye'nin Müslüman köylülerinden oluşan bir tür ulusal milis gücüyle değiştirme planını geliştirdi. Aynı za-

manda Osmanlı hükümetini İstanbul'un devşirme merkezinden, Türk gelenek ve değerlerinin üstün olduğu Bursa ya da Ankara gibi Anadolu'da bir yere taşımayı da düşünmüştü. Böylece Mustafa Kemal Atatürk'ün reformlarını daha üç yüzyıl öncesinden başlatmak niyetindeydi. II. Osman'ın şeyhülislâmın gücünü azaltması da genel olarak ulema sınıfının etkinliğini ve gücünü azaltmak ve böylece padişahın zamana göre gerekli yasaları koyabilme gücünü artırma amacına yönelikti. Ama bu planlar, padişahı bunlardan en çok etkilenecek gruplarla kısa zamanda karşı karşıya getirdi. Hotin seferindeki davranışlarını eleştirerek ve kendilerini 'küçük düşürücü' saydıkları denetlemeler altında tutarak yeniçeri ve sipahileri zaten öfkelendirmişti. İstanbul'a dönünce de kılık değiştirip meyhanelere ve diğer 'kötülük yuvaları'na girip orada bulduğu askerleri adi suçlularla birlikte kürek mahkûmluğu cezalarına çarptırarak askerin aşırı davranışlarını önlemeye çalıştı. Ayrıca seferlerdeki kötü hareketleri yüzünden askerlere çok kısıtlı cülus bahşişleri verdi ve eksikliklerini gidermek için sürekli talime çıkmalarını şart koştu.

II. Osman'ın yeni bir askerî güç oluşturmayı planladığı söylentileri bir süredir yeniçeriler arasında yaygındı. Ancak padişahın hac bahanesiyle Anadolu'ya geçeceğini duyunca açıkça harekete geçtiler. Bürokrat ve ulemanın büyük bir çoğunluğunun desteğiyle askerler 18 Mayıs 1622'de Sultan Ahmet camiinde toplanarak padişahtan hacca gitmemesini, bu hareketinin büyük bir tehlike anında kendilerini lidersiz bırakacağını söylediler. Toplantıdan kısa bir süre sonra padişaha karşı eleştiriler ve istekler başladı. Şeyhülislâm soru ve yanıt biçiminde bir fetva yayınladı. "Padişahı kötü yola yönelten, Müslümanların hazinesini talan eden ve böylece karışıklık yaratanlara ne yapılmalıdır?" Padişaha danışmanları yoluyla saldırıya geçiliyordu. Şeyhülislâmın yanıtı açıktı: "İdam edilmelidirler." II. Osman'ın askerlerin isteklerini reddetmesi onların istedikleri fırsatı doğurmuştu. Yeniçeriler başkentin sokaklarına dağılarak sadrazamla diğer yüksek memurları evlerinde katlettiler (18 Mayıs, 1622). Padişah isyanı bastıracak gücü olmadığını görünce ileri sürülen bahaneyi kabul ederek hacca gitmekten vazgeçti. Ancak kazandıkları başarı isyancıların padişahın reform planlarını hazırlayan elebaşılar olduklarını sandıkları kimselerin başlarını istemelerine kadar götürmüştü. Böylece birkaç gün önce evine giren askerlerden bazıları öldürüldü diye sadrazamın, bazı askerler gümüşü eksik akçe aldılar diye defterdarın ve bu tür nedenlerle diğerlerinin başları istendi.

Padişah önce bu istekleri reddetti. Ama yeniçeriler 19 Mayıs 1622'de saraya girince tahtını kurtarmak için Sadrazam Dilaver Paşa'yı öldürttü. Ancak her zafer isyancıları daha çok şey istemeye yöneltiyordu. Dar-üs Saade ağası da parçalandı ve kısa süren bir duraksamadan sonra II. Osman tahttan indirilerek daha sonra öldürüldü ve yerine yeniden I. Mustafa getirildi. II. Osman'ın hükümdarlığı hedeflerinin hiçbirisine erişilemeden son bulmuştu. Ayrıca başta

bulunan bir padişahın öldürülmesi de ilerki yıllarda sık sık tekrarlanacak bir örnek yaratmış oluyordu.

I. Mustafa, 1622 –1623

Sultan I. Mustafa'nın ikinci hükümdarlık dönemi birincisinden daha çok şiddetli ve tehlikeli sonuçlara götürücü oldu. İktidar başta Valide Sultanla Kösem Sultan'a geçmişse de, isyanı başaran yeniçeriler ve diğerleri padişahın öldürülmesine şiddetle tepki gösterdiler. Bunlar padişahın öldürülmesinden sorumlu tuttukları herkesi öldürürken bir yandan da Valide Sultan'ın kendi oğlunun hükümdarlığını korumak için I. Ahmet'in sağ kalan oğullarını öldürmesine engel olmaya çalıştılar.

Kösem Sultan, kendi durumunu sağlamlaştırmak için Arnavut devşirmesi Merre Hüseyin Paşa'yı sadrazamlığa getirtti. Kendisini reformcu olarak gösteren Merre Hüseyin Paşa, katillere karşı hemen harekete geçmeyi vaat ediyordu. Ancak mevkiini çıkarları için kullanmaktan kaçınmadı. II. Osman'ın ölümüne neden olanları cezalandırma bahanesiyle geniş çapta bir zorbalık kampanyasına girişti, devlet hazinesini yağma etti. Başkent anarşi içindeydi. Askerler evlere saldırıyorlardı. Ordu dağınık bir durumda olduğundan Anadolu isyancıları yeniden harekete geçtiler. Enflasyon, güvensizlik ve açlık hem neden hem sonuç oldu. Durumdan yararlanan Erzurum beylerbeyi Abaza Mehmet Paşa önemli bir ordu oluşturarak doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü denetimine geçirdi, İstanbul'daki devşirme yönetimini kötüleyerek halk arasında kendisine yandaşlar buldu. Kendi halkları ve yandaşları tarafından desteklenen pek çok beylerbeyi ve sancakbeyi Abaza'nın ordusuna katıldılar, Anadolu isyanı yayıldı, İstanbul'dan gönderilen askerler ve yerel yeniçeri garnizonları da padişaha karşı hareketle birleştiler.

Merre Hüseyin Paşa bu durumun altından kalkamadı. Hazinede ne kalmışsa yeniçerilere dağıtarak onların desteğini kazanmaya çalıştıysa da, başlarına komutan olarak kendi adamlarını getirmek istemesi askeri daha çok uzaklaştırdı. Sadrazam ulema sınıfından da para almaya kalkışınca onlar da Anadolu isyancılarını destekleyerek başkentteki yeniçeri ve sipahileri Merre Hüseyin Paşa'nın sadrazamlıktan alınması (30 Ağustos 1623) ve yerine Ispartalı bir Türk olan Kemankeş Ali Paşa'nın getirilmesi için kışkırttılar.

Ama artık ok yaydan çıkmıştı. Herkes imparatorluğu Anadolu isyanından kurtarmak için I. Mustafa'nın tahttan indirilerek yerine sert bir insan olan Şehzade Murat'ın getirilmesi gerekliliğine inanıyordu. Abaza Mehmet Paşa ile diğerleri Şehzade Murat'ın tahta çıkması için İstanbul'a kendi adamlarını bile gönderdiler. Birçok beylerbeyi deli bir padişahın yasal olmadığı nedeniyle I. Mustafa'nın vergi istemlerini geri çeviriyorlardı. Böylece devlet askerinin ve memurunun parasını ödeyemeyecek parasal bir bunalıma düştü. Askerler I.

Mustafa'nın indirilip yerine Şehzade Murat'ın getirilmesi halinde cülûs bahşişi istemeyeceklerini belirtince durum karar noktasına gelmiş oldu. 10 Eylül 1623'de I. Mustafa tahttan indirilerek yerine imparatorluğu çok yakın olan tehlikeden kurtarıp sağlam bir yönetimle askerî zaferlere ulaştıracak IV. Murat başa geçirildi.

IV. Murat Döneminde Yeniden Canlanma, 1623 –1640

IV. Murat tahta geçtiği zaman devlet, siyasal ve parasal anarşi içindeydi. Anadolu ile Rumeli'nin büyük bir bölümü eyalet isyancılarının denetimine geçmişti. Yabancı düşmanlar Osmanlıların zayıflamasından yararlanmaya çalışıyorlardı. IV. Murat sonunda devlet ve askerî gücünü yeniden kurarak imparatorluğu kurtarmak için gerekli liderliği sağlamıştı ama kendisini kabul ettirtmek için dokuz yıl beklemesi gerekmişti. Hükümdarlığının ilk bölümünde, 1632'de yetişkinliğine kadar kendisini iktidara getiren politik liderlerin egemenliği altındaydı. Kendisi yönetimi ele aldıktan sonra disiplinini kabul ettirmekte ve devletin zayıf unsurlarını ortadan kaldırmakta acımasız davranmıştır.

İç Siyaset

Sultan Murat'ın tahta çıkması kendisini destekleyenlerin siyasal zaferleri sayılıyorsa da bunların arasında kimin önde geleceği konusunda bazı çatışmalar vardı. Kazananların başında eski padişahlar tarafından Bayezid sarayına sürülen Kösem Sultan bulunuyordu. Bab-üs Saade ağası Mustafa Ağa'nın aracılığıyla sarayda etkin olan Valide Sultan şimdi padişahın servetinin çoğunu yönetici sınıf üyeleri arasında dağıtarak destek sağlamaya çalışıyordu. Kösem Sultan'ın başlıca muhalifleri güçlerini korumak için birliklerini kullanan yeniçeri ve sipahi ağaları; Sultan Osman'ın reform çalışmalarını silerek devletteki etkilerini artırmaya çalışan ulema sınıfı; ve kimi zaman sipahi ve ulema ile işbirliği yapan ama çoğunlukla Valide Sultan'ın liderliğinden hoşnut olmayan vezirler ve sadrazamlar aracılığıyla seslerini duyuran yöneticiler ve memurlardı. IV. Murat'ın tahta çıkışından hemen sonra Kösem Sultan Sadrazam Kemankeş Ali Paşa ile kavgaya başladı, kendi eski kölesi Hafız Ahmet Paşa'yı I. Ahmet'in kızı Ayşe Sultan'la evlendirdi. Kemankeş Ali Paşa da bunun üzerine saraydan ve hazineden aldığı eşyaları eriterek döktürdüğü sikkelerle saray muhafızlarına ve askerlerine rüşvet verdi.

Bağdad'ın Düşmesi

Doğudaki olaylar kısa zamanda Kemankeş Ali Paşa'nın yazgısını değiştirmişti, I. Abbas Anadolu'daki Celâlî isyanlarının İstanbul'u doğu eyaletlerinden

koparmasından yararlanarak Bağdad'daki bir yeniçeri ayaklanmasını bahane olarak ileri sürüp 12 Ocak 1624'de Bağdad'ı işgal etti. Fetih ordusu kentin kaçamayan bütün Sünnî halkını kılıçtan geçirdi, I. Abbas, padişahlarına ihanet ettikleri gibi bir gün kendisine de ihanet edebilecekleri gerekçesiyle kendisiyle işbirliği yapan yeniçerileri yağ kazanında kaynatarak öldürttü. Irak'ın geri kalan bölümleri de kısa zamanda işgal edildi, Safevîler Mardin'e kadar Anadolu içlerine ilerlediler. Osmanlıların elinde yalnızca Musul ve Basra kalmıştı.

Irak'ın düşmesinin İstanbul'daki tepkisi çok büyük oldu. IV. Murat, Kemankeş Ali Paşa'nın yerine Çerkez Mehmet Paşa'yı getirerek kendini kurtarabildi, Anadolu'da Erzurum beylerbeyi Abaza Mehmet Paşa yine genel bir hoşnutsuzluğu bahane ederek padişaha karşı büyük bir isyan hareketini başlattı. Çerkez Mehmet Paşa, isyancıları Kayseri yakınlarında büyük bir yenilgiye uğrattı (5 Eylül 1624) Ancak Abaza Mehmet Paşa sadrazamı kendisini yine Erzurum beylerbeyliğine getirtmeye zorlayacak kadar güçlüydü. Böylece aynı hareketi yeniden tekrarlayabileceği makamından ayrılmamış oldu. Osmanlılar 1625'de Bağdad'ı yeniden almayı denediler. Safevî ordusunu püskürtüp Irak başkentini kuşattılarsa da Şah'ın yedek kuvvetlerle gelmesi sonunda 26 Mart 1626'da kuşatmayı kaldırıp çekildiler. Ancak kuzey Irak yine Osmanlı yönetimine girmiş, Osmanlılar Kafkasya ve Azerbaycan'daki Safevîleri tehdit eder duruma gelmişlerdi. Bu Bağdad kuşatmasının başarısızlığı üzerine Abaza Mehmet Paşa üçüncü kez ayaklandı (Temmuz 1627), Osmanlıların Erzurum'u kuşatma çabasını bozguna uğrattı (15 Ekim-15 Kasım, 1627) ama sonunda büyük bir askerî harekât karşısında 22 Eylül 1628'de teslim oldu. IV. Murat isyancı liderini çok yetenekli bir askerî komutan olarak gördüğünden kendisini ve adamlarını bağışlayarak yeteneklerinden yararlanmak üzere ordusuna aldı.

Sadrazam Hüsrev Paşa, Abaza Mehmet Paşa'nın yenilgisinden cesaret alarak Bağdad'ı almak istedi. Güney Anadolu'dan Azerbaycan'a yürürken Safevîlerin halk tarafından desteklenmesini önlemek için Konya ile Halep arasındaki bölgede yaşayan halka dehşet saçtı, kendisine karşı koymaya çalışan Osmanlı yöneticileri de içlerinde olmak üzere binlerce kişiyi öldürttü. Böylece de Anadolu Türklerini hükümetten biraz daha uzaklaştırmış oldu. Hüsrev Paşa kış boyunca Kürt aşiret liderlerinin desteğini kazanınca batı İran'a yöneldi. Bağdad kuşatıldı (6 Ekim-14 Kasım 1630), ancak yardım eksikliği, ordudaki disiplinsizlik ve başarılı Safevî çıkışları Hüsrev Paşa'yı geri dönmeye zorladı.

Safevîlerin Irak'taki başarıları sürdükçe Arap dünyasında, özellikle coğrafî konumları nedeniyle erişilmesi güç bölgelerde, padişahın otoritesine karşı sayısız isyanlar başgöstermişti. Mısır'da, Osmanlı memurlarının Memlûk kölelerinin kontrolunda olan yerel askerî birlikler güçlendiler. Köleler ülkenin en etkin siyasal gücü haline gelince önce Osmanlı memurlarını kullandılar, sonra onların yerlerini alarak İstanbul'a ve kutsal kentlere gönderilmesi gereken

vergilerden çoğunu kendileri aldılar. Yemen'de Zeydî'ler hükümetin otoritesini çok sınırlı bir bölgede bırakıp San'a ile iç kısımların büyük bir bölümünü yönetimleri altına aldılar (1631).

Kırım Sorunları

IV. Murat'ın zayıf durumda olması Kırım'daki durumu da etkilemiş, Kırım hanı Canbay Giray'ın Osmanlılar tarafından kuvvetle desteklenememesi yüzünden taht kavgaları başlamış, rakip şehzadeler zaman zaman İstanbul'daki rakip gruplardan da yararlanmışlardır. Mehmet Giray ve Şahin Giray İstanbul'a gelip de Sadrazam Merre Hüseyin Paşa'dan hanlığa Mehmet Giray'ın getirtilmesi iznini kopartınca Canbay Giray'ın ilk hanlık dönemi (1610-1623) sona ermiş oldu. İki kardeş bundan sonra Kırım'daki bütün rakiplerini öldürtmeye giriştiler. İstanbul bu duruma karışmadı. Ancak tahttan indirilen Canbay (Canibek) Giray Han, Bab-üs Saade ağasının da desteğiyle yeni hükümdarların Safevîlerle birleşerek Kefe'yi işgal etmek üzere oldukları söylentisini yaydı. IV. Murat Kefe'yi savunmak için bir birlik gönderdi. Bunun üzerine Mehmet ve Şahin Giray Hanlar Kefe'yi büyük bir orduyla kuşattılar. Osmanlılar Mehmet Giray'ı han olarak tanımak, ve deniz yoluyla İstanbul'a dönmeden önce Kefe'yi Mehmet Giray'a bırakmak zorunda kaldılar. (1624). Ancak Canbay Giray, Sultan Murat'ın desteğini sağladı ve 3 Haziran 1628'de yeniden han'lığa getirildi, ortak bir deniz kara gücü iki kardeşi Lehistan'a sığınmak zorunda bıraktı. Burada Lehler ve Ruslardan yardım görerek Kazaklardan ve Tatarlardan oluşan 50.000 kişilik bir ordu oluşturdular. Fakat Kırım'a döndüklerinde Canbay Giray o güne kadar Karadeniz bölgesinde hiç görülmemiş şiddette bir savaş çıkararak iki kardeşi öldürterek ordularını dağıttı. Canbay Giray da Osmanlı egemenliğini ve desteğini kabul ederek ikinci kez rakipsiz olarak egemen oldu (1628-1635).

Askerlerin İsyanı

Rumeli ve Anadolu'daki bir dizi asker isyanı IV. Murat'ın tahta çıktığından beri aradığı kişisel gücü ele geçirmesine yardımcı oldu. Eyalet askerî birliklerindeki disiplinsizlik bunları sık sık isyana zorluyordu. Kimi zaman hükümet aylıklarını ödeyemediği için ayaklanıyorlarsa da talihsiz halktan toplanan ganimetten pay almak için ayaklandıkları da çok oluyordu. Sadrazam Hüsrev Paşa, Bağdat başarısızlığı üzerine 1629'da sadrazamlıktan alınınca yeniçeri ve sipahi birliklerinin desteğini sağlamış, bir dizi askerî ayaklanmaya neden olmuştu. Bunların hepsi kendi bölgelerinde özerk hareket ederlerken bir yandan da aralarında Hüsrev Paşa'yı yeniden sadrazamlığa getirmek için ortak bir anlaşma olduğu da belliydi. Anadolu'nun büyük bir bölümü böylece açık isyan

halindeydi ve başlarında yakın zamana kadar İstanbul'da Osmanlı ordusunun komutanları olan kişiler bulunuyordu.

İsyanın nedenleri haklı bile olsa, hükümetin tepkisi, eğer ileri gelen siyasal liderlerin isyancıların kazanmalarını istedikleri düşünülmezse, mantıklı olmaktan çok uzaktı. Yeni sadrazam Hafız Ahmet Paşa padişahı ve Divan-ı hümayun'u, sorunu çözümlemenin tek yolunun bütün isyancıları hatta eyaletlerdeki bütün yeniçeri ve sipahi askerlerini İstanbul'a gelip şikayetlerini anlatmaları olduğuna inandırmıştı (18 Kasım 1631). Kısa bir süre sonra binlerce isyancı ve disiplinsiz asker İstanbul sokaklarını haraca kesiyorlar, milleti soyup öldürüyorlar, padişaha isteklerini kabul ettirmeye çalışıyorlardı. İsyancıları yatıştırmak için IV. Murat içlerinde sadrazam ve Şeyhülislâm Yahya Efendi de olan 17 kişiyi azletti, bunlar saray kapıları önünde askerler tarafından parçalandılar. İsyancıların adayı (anlaşıldığına göre askeri İstanbul'a getirmesi için padişahı kandıran da o idi) Topal Recep Paşa sadrazam oldu, diğer önemli makamlar da yardımcılarına verildi; rüşvet ve sahtekârlık alıp yürüdü, vergiler artırıldı, paranın değeri düşürüldü, yiyecek ve yaşam için gerekli bütün maddeler en yüksek parayı verene satıldı. İsyancı grupları canları isteyince saraya girip şu ya da bu memurun başını istiyorlardı. Bir süre bazı isyancılar Sultan Murat'ın kardeşlerinden biri lehine tahttan çekilmesini istediler. Ancak sonunda bunun yeniçeriler tarafından desteklenmeyen bir sipahi planı olduğu anlaşıldı ve uygulanmadı. Asker soyguncuların yanında sıradan eşkiya da kenti haraca kesiyor, evlerini yakıp yıkma tehdidiyle zenginlerden para kopartıyordu. Bütün bunlar kutsal ramazan ayında olmaktaydı. İslâm dinine bağlı olanlar bu soygunculuk, cana kıyma ve ayyaşlık karşısında şaşakalmışlardı.[4]

Sultan Murat Durumu Kontrol Altına Alıyor

Sonunda isyancılar arasındaki bölünmeler padişahı, başkentini ve halkını kurtardı. Recep Paşa kendine güç ve servet sağlamak için bazı isyancı elebaşılarını öldürttü. Yeniçeri gruplarını kendisine karşı örgütleyen hasımlar ortaya çıktı. İstanbul'a gelen yeni isyancılar kendilerinden önce gelen ve soygunu kendi hakları olarak görenlerle çatıştılar. Bu aşırılıkların halkı bıktırması ve isyancılar arasındaki bölünmeler sonunda padişah durumu kendi lehine çevirmeyi başardı. 18 Mayıs 1632'de Recep Paşa'yı boğdurarak cesedini saray kapısı önüne attırdı. Yeni sadrazam Tabanıyassı Arnavut Mehmet Paşa padişahın yakın bir danışmanıydı. Mehmet Paşa hemen harekete geçerek isyancıları bastırıp gücü padişahın eline verme çabasına girişti. Sultan Murat İstanbul'da bulunan bütün askerî komutanlara ve yönetici sınıf liderlerine kendisini haydutlara karşı desteklemek, gelirleri ve padişahın uyruklarını korumak için yemin ettirdi, her grup IV. Murat'a sadakatini bildiren belgeyi imzaladı.[5]

Askerî kuvvetleri arkasına alan ve halkı zaten on yıldır süren aşırılıklardan bitkin hale gelmiş bulunan IV. Murat kendi otoritesini ortaya koymaya ve hükümdarlığının geri kalan bölümünü alacak olan reform hareketlerine başlamaya hazırdı. Sultan Murat, kendisinden sonra gelen bütün 'gelenekçi' reformculara örnek olarak eski kurumlara işlerliğini kazandırmaya çalıştı, bunları kendi çıkarları için kullanmaya çalışanları ortadan kaldırdı, danışmanı Koçi Bey'in öğütlerini tuttu. Koçi Bey'in geleneksel Osmanlı kurumlarının Avrupa'da gelişmiş olan her kurumdan üstün oldukları düşüncesine katılan IV. Murat ve reformcular, kendileri gibi düşünmeyen herkese işten el çektirterek yerlerine yetenekli ve dürüst insanlar geçirmeye çalıştılar.

Yapılacak ilk iş askeri, soygunculuğa yöneltenleri ortadan kaldırmaktı, bu da birkaç ay içinde tamamlandı. Sultan Murat bundan sonra acı çekmiş olan halkın ayaklanarak geri kalan haydutları temizlemelerini emretti. Binlerce kişinin öldürüldüğü bir kıyım başladı. Bütün eyaletlerde Celâli ve Sipahi isyancıları da aynı biçimde öldürüldüler. Halk genellikle yeniçerilerin tarafını tutuyordu. Beylerbeyiler tımar düzenini yeniden ortaya koyarak toprak karşılığı askerlik hizmetlerini yapmayacak olan bütün sipahi tımar sahiplerini azlettiler. Boşalan topraklar yeniçerilere ve askerlikte kadro bulamadıkları için Celâli isyanlarına katılmış olan kimselere verildi. Bir süre için tımar düzeni tüm imparatorluk sınırları içinde güçlü bir ordu ve yönetimin siyasal ve parasal temelini oluşturdu. Kısa bir süre içinde yönetici sınıfın bütün dallarında sağlam bir denetim sağlandı. Rüşvet ve yolsuzluk önlendi, güvenlik sağlandı, binlerce insan yaptıklarını canlarıyla ödediler. Sonunda IV. Murat'ın olanaksızı gerçekleştirdiği ve Osmanlı düzenini yeniden kurduğu düşünülüyordu.

Sultan Murat, düzensizliği ve rüşveti sona erdirmekle kalmadı. Yüzyıl önce kurumları işleten ahlâk ve görev anlayışı da yerleştirilmeye çalışıldı. Bu sırada İstanbul'da çıkan bir yangın kentin dörtte birini yerle bir etmiş, 20.000 ev ve dükkân, yeniçeri kışlası, hükümet arşivi yanmıştır.(6) Sultan Murat bunun imparatorluk halkının Allah yolundan ayrılmış olduklarını gösteren bir belirti olduğunu ve imparatorlukta düzeni korumak için eskiye dönüş gerektiğini bildirdi. Bunun için kahve ve tütün yasağı konuldu. 1555'te kahvenin ve 1605' te tütünün ülkeye girmesiyle kullanım, padişahın isyan ve fesat yuvaları olduklarını kabul ettiği kahvehanelerde özellikle artmıştı. Herkes kendi milletinin, sınıfının ve mesleğinin giysilerini giyecek ve kendi yasa ve geleneklerine olduğu kadar liderlerine de boyun eğecekti. Padişah geceleri kılık değiştirip yasaları çiğneyenleri izliyor, bu insanları hemen orada öldürterek cesetlerini ibret alınması için sokakta bıraktırıyordu.(7) Sultan Murat, hükümdarlığı süresince kültürel çalışmaları da canlandırmışsa da, aydınca düşünce sapmalarına ya da çeşitli aykırı düşüncelere sahip olmaya olanak yoktu. Pek çok büyük

edebiyatçı padişahın emriyle ölüm cezasına çarptırılmıştır. Ancak bunun bir nedeni de reformla bir düzene sokmaya çalıştığı ulema sınıfından olmalarıdır. Şeyhülislâm Ahizade Hüseyin Efendi itiraz edince Sultan Murat onu azledip boğdurttu (1633). Kendi emirlerine karşı gelen ya da kötü bir hareket yapan ulema ve bürokratlar da aynı sona uğradılar. İstanbul kadısı olarak kentteki tereyağı sıkıntısından sorumlu görüldüğü için zamanın en büyük bilim adamlarından biri olan Kara Çelebizade Abdülaziz Efendi'nin de idamını emretti. Valide Sultan'ın son andaki çabalarıyla Kara Çelebizade kurtulabildi. Bundan kısa bir süre sonra zamanın en büyük şairi Nef'i de şiirlerinde yüksek memurlarla alay etmesi nedeniyle 27 Ocak 1635'de padişahın emriyle boğduruldu.

IV. Murat kararlarını uygulatmak ve daha önceki hükümdarlıkların disiplinsizliğini sona erdirmek için imparatorluk içinde geniş bir muhbirler ağı kurdurmuştu. Askerî disiplin sağlanmıştı. Hükümet memurluklarına atamalar yetenek gözönüne alınarak yapılıyordu, rüşvete son verilmişti, imparatorluk yasaları uygulanıyordu. Sultan Murat halkı memurların kötü davranışlarından korumak için yeni kararlar çıkarmış, bunları *Adaletname* adı altında toplamaya başlamıştı. Bu da kendisinden sonraki hükümdarlar tarafından uygulanmıştır. Ancak Sultan Murat hakları korumaktan çok çiğnemiş sayılabilir. Askerî seferleri ve reformları için paraya gereksinimi vardı. Hazineyi doldurmak için iltizam düzenini yeniden kurdu, vergilerin tam olarak toplanabilmesi için aylıklı vergi tahsildarları *(emin)* yetiştirdi. Ancak gerek duydukça zengin ve orta halli yurttaşların mal mülkelerine el koyarak geçmiş dönemlerin parasal karmaşasını yaratan yollara da başvurmaktan geri kalmıyordu.

Lehistan Sorunu

Kazaklar, Kırım ve prensliklerle Karadeniz yoluyla Boğaz'a kadar zaman zaman akınlar düzenledikleri halde, III. Sigismund'un hükümdarlığı döneminin (1587-1632) geri kalan bölümünde Osmanlı-Lehistan ilişkileri sertleşmemiştir. Osmanlılar da bu davranışlara karşılık vermişler, Kazakların Dinyestr deltasından Karadeniz'e kolaylıkla inmemeleri için Özü'de (Oczakov) büyük bir kale yapmışlar ve kuzey sınırlarını sağlamlaştırmak umuduyla 1630'da eski Lehistan anlaşmasını yenilemişlerdir. 1633'de, Lehleri batı Rusya'dan atmaya çalışan Oar Michael Romanov'un (1613-1645) ricalarıyla Lehlere karşı yeni bir sefer açıldı. Abaza Mehmet Paşa komutasındaki büyük bir kuvvet Dinyestr'i aşarak Kamaniçe'yi kuşattı (Ağustos-Eylül 1633) ancak yeterli kuşatma malzemesi almaması yüzünden geri çekildi. Sultan Murat 1634'te kendisinin başında olacağı yeni bir sefere hazırlanırken yeni Leh kralı IV. Vladislas'ın (1632-1648) barış yaklaşımlarını kabul etti. Osmanlılar Bielgorod steplerinde yerleşmiş olan Tatar aşiretlerini buradan kaldıracaklar ve Lehlerin, uzun süredir

ilişkileri bozan baskınların önlenmesi için, Zaporag Kazaklarının topraklarını işgal etmelerine izin vereceklerdi. Ancak IV. Murat Lehlerin sözlerine güvenmediği için sınırlar boyunca yapılmış olan kalelerin yıkılması istemlerini kabul etmedi. Böylece gerektiği zaman topraklarını güç kullanarak koruyabilecekti.

Revan Seferi

Sultan Murat, hükümdarlığının bundan sonraki döneminde Safevîlere karşı büyük sefer açtı. Celâli isyanını bastırdıktan ve Abaza Mehmet Paşayı öldürttükten (24 Ağustos 1634) sonra kendisi doğuda seferdeyken arkada isyan olmaması için I. Ahmet'in dört oğlunu da boğdurttu. Kafkasya ve Azerbaycan'a yapılan seferler ilk başta yine başarılı oldu, Revan (8 Ağustos 1634) ve Tebriz (15 Eylül) Safevîler tarafından direnme gösterilmeden boşaltıldı, padişah çok büyük ganimet ele geçirdi. Ancak kış için ordusunu İstanbul'a geri götürünce Safevîler iki bölgeyi de yeniden işgal ettikleri için seferden bir sonuç alınmamış oldu. 1637'de kuzeydeki karışıklıklar yüzünden yeni doğu seferine girişemedi. Kırım'daki hanedan kavgaları sonunda Rus hizmetindeki Don Kazakları 18 Ağustos 1637'de Azak'ı almışlardı. Ayrıca Erdel egemen prensi Bethlen Gabor'un ölümü (Kasım 1629) taht kavgalarına neden olmuş Osmanlıların adayı Brandenburg'lu Katharina, ulusçu soyluların adayı Rakoczi George tarafından yenildi (6 Ekim, 1636) ve Rakoczi George, Habsburg aleyhtarı duygularını dile getirerek sonunda Osmanlıların onayını aldı.

Bağdad'ın Fethi ve Kasr-ı Şirin Antlaşması

Kırım ve Erdel sorunları IV. Murat'ın 1638 yılına kadar ikinci bir Bağdat seferine çıkmasını engellemişti. Bu kez Safevîler güçlü ve uzun süren bir direnme gösterdiler (15 Kasım-25 Aralık 1638); ancak sonunda padişah kazandı ve aynı zamanda askerlerini Mezopotamya'ya göndererek Sünnîliği zorla diriltti, son yarım yüzyıldır egemen olan Şiî mollaları yerlerinden attırdı. Sultan Murat yazın Azerbaycan seferine çıkmak üzere kışı Musul'da geçirdi. Ama Şah barış isteyip Irak ve doğu Anadolu sınırlarındaki kalelerini terk etmeyi önerince bu isteğinden vazgeçip İstanbul'a döndü. Yüz elli yıldır süregelen savaşı sona erdiren ve bugüne kadar pek az değişiklikle sürecek olan sınırları saptayan antlaşma Kasr-ı Şirin yakınlarında, Zehap ovasındaki Osmanlı ordugâhında 17 Mayıs 1639'da imzalandı. Revan ile Kafkasya'nın Safevî elinde olan bölgeleri İran'a bırakılıyor, buna karşılık İran da Osmanlı topraklarındaki baskın ve misyoner hareketlerine son veriyor, İran'daki Sünnîleri suçlamaktan vazgeçiyordu. Irak da Osmanlılarda kalıyordu. Padişah, özellikle Kafkasya ve Azerbaycan'da olmak üzere, tüm isteklerini elde edememişti. Ancak Irak ve Basra Körfezi yolu açılmış, Anadolu'daki yabancı kışkırtmalar ve İran'ın doğu

için oluşturduğu tehdit ortadan kalkmış oluyordu. Böylece Sultan Murat'ın halefleri için iç reformlar ve Avrupa savaşları için durum basitleşmiş olmaktaydı.

IV. Murat bu antlaşmadan kısa bir süre sonra Bağdad dönüşünde 8 Şubat 1640'da siyatik, gut ya da aşırı içki sonucu öldü. Hükümdarlığı başarılı geçmişti. İmparatorluk düzensizlik ve ciddî bir çöküş içindeyken başa gelmişti. Kişiliğinin gücü ve 20.000'den fazla insanı idam ettirmesi sonunda bir denge sağlamış, imparatorluğun canlılığını bir süre için bile olsa kazandırmış, böylece de çöküşün sonuçlarını geciktirmişti.

Çöküşün Devamı, 1640 –1656

IV. Murat'ın başarıları yönetici sınıfın kendisinin yerine yeteneksiz bir padişah olan Sultan İbrahim'i başa geçirmelerini kolaylaştırmış, bu padişahın hükümdarlığı sırasında eski sorunların pek çoğu yeniden su yüzüne çıkmıştır.

Sultan İbrahim, 1640 –1648

Kösem Sultan'ın I. Ahmet'ten olan oğlu Sultan İbrahim'in kısa ve zorba hükümdarlığı IV. Murat'tan önce Osmanlı düzenine sızmakta olan kötülükleri öylesine artırmış ve ortaya çıkarmıştır ki, kendisinden sonra gelen Osmanlı padişahlarından hiçbiri ne bu adı aldılar ne de çocuklarına verdiler. Çocukluğunu, kardeşlerinin Sultan Murat'ın elindeki akıbetlerine uğramaktan korkmakla geçiren Sultan İbrahim tahta iktidar için gerekli yetenek ve deneyden yoksun olarak çıktığından, bütünüyle durumu kendi çıkarlarına kullanan insanlara bağımlı kaldı. Zamanın başta gelen bürokratları Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa ile başlıca rakibi, ulema arasında en etkili olan Safranbolu'lu Şeyh Hüseyin Efendi'ydi. Hüseyin Efendi aynı zamanda padişahın lalası ve sır dostu olup Cinci Hoca adıyla anılıyordu. Perde arkasında da, IV. Murat'ın kendisinden esirgediği gücü elde etmeye çalışan ve çoğunlukla Cinci Hoca'yla ittifak halinde olan Kösem Sultan, padişahın yedi karısı ve kızkardeşleri, askerî birliklerin komutanları bulunuyordu. Bunları denetleyecek ve yönetecek güç ve cesareti olmayan Sultan İbrahim, kendisi zamanının çoğunu hareminde zevk peşinde geçirirken onları da büyük topraklar ve tatlı gelirler vererek etkilemeye çalışıyordu. Kısa bir sürede Sultan Murat'ın başarılı seferleri, sağladığı güvenlik ve eski vergilendirme düzeninin getirdiği hazine fazlalığı tükenmiş ve Sultan İbrahim'in memurları efendilerinin ve çevresindekilerin doymak bilmeyen isteklerini yerine getirmek için zenginlerin mülklerine el koymaya, paranın değerini düşürmeye başlamışlardı. Rüşvet almış yürümüş, hazine boşalmıştı, aylıklar zamanında ödenemiyordu, askerler ve bürokratlar huzursuzdular; onları bu öfkelerini dile getirmekten alakoyan tek şey liderlerine verilen rüşvetlerdi.

Sultan İbrahim hükümdarlığının tek dengeli dönemi ilk başlarda, hükümet, Sultan IV. Murat'ın son sadrazamı (1638-1644) ve Kasrı Şirin Antlaşmasının baş mimarı Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın yönetimindeyken yer almıştı. Kara Mustafa Paşa bir süre Sultan Murat'ın reformcu politikasını izledi, sikkelerdeki altın ve gümüş miktarını çoğaltarak enflasyonu önledi. Hem hükümetin savurganlığını önledi hem de yeniçeri ve sipahi sayısını azalttı. Yaklaşık olarak yarım yüzyıldır ilk kez olarak vergilendirilebilecek toprakların kadastrosu yapıldı, her toprağın o günkü ürününe göre bir vergi salındı. Dürüst olmayan vergi tahsildarları değiştirildi, vergi gelirleri eski düzeyine çıkarıldı. Bütçe denkleştirilmiş, aylıklar yine düzenli olarak ödeniyor, enflasyon denetim altına girmiş bulunuyordu. Sadrazam İran'la yeni yapılan barış antlaşmasını da sürdürüyor, eyaletlerdeki başkaldırı hareketleri hemen bastırılıyor, Kırım Tatarlarının yardımıyla Kazaklar Azak yarımadasından püskürtülüyorlar (1642) ve böylece Moskova'nın Karadeniz'de bir yer kapması önlenmiş oluyordu. Venedik'le ilişkiler düzelmiş, eski sınır çatışmalarını önlemek için Lehistan'la yeni bir barış imzalanmıştı. Ancak sadrazamın bu reform çabaları ve üstün kişiliği Osmanlı sarayında çok kimseyi huzursuz kılıyordu. Padişah olayları denetleme yeteneği olmamasından güceniklik içindeydi. Valide Sultan da, sadrazamı kullanamayacağını ve denetleyemeyeceğini görünce ona karşı komplo kurmaya girişti. Aylıkları maliye reformlarıyla indirilen ya da kaldırılanlar da muhalefete katıldılar. Bunlar ilk önce kendisinden kurtulmak için Halep'e beylerbeyi olarak gönderilen Nasuh Paşazade Hüseyin Paşa'nın başkaldırmasını sağladılar. Hüseyin Paşa kısa zamanda önemli bir ordu toplayarak eğer dostlarına önemli makamlar ve gelirler verilmezse İstanbul üzerine yürüyeceğini bildirdi. Sadrazam bu isteği reddedince Nasuh Paşa, bütün Anadolu'yu geçip İznik'e kadar geldi. Ancak sadrazam da hazırlıklıydı. İstanbul ordusunu Boğaz'ın karşı yakasına geçirip Nasuh Paşa ordusunu dağıtıp o an için isyanı bastırdı (26 Haziran 1643).

Padişahın hâlâ hasta ve zayıf olması ve sadrazamın malî reformlarını eskisinden daha büyük bir güçle gerçekleştirmeye çalışması üzerine muhalefet, padişahın lalası Cinci Hoca'nın çevresinde toplanıp onun aracılığıyla padişahı Kara Mustafa Paşa'ya karşı kışkırttılar. Kara Mustafa Paşa'nın adamlarını iktidar mevkilerinden alarak sadrazamı zayıflattılar. Sadrazam buna yeniçerilerin saray kapıları önünde ayaklanmalarına izin vererek karşılık verdiyse de Sultan İbrahim bu olaydan yararlanarak kendisini yakalattı ve öldürttü (31 Ocak 1644).

Girit Seferi

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın ardından, hepsi de Cinci Hoca'nın kuklaları olan bir dizi sadrazam geldi. Valide Sultan ve çevresi boşalan hazineyi doldurmak için Girit'i Venediklilerden almanın çok olumlu olduğuna padişahı

inandırdılar. Böylece Osmanlı kıyıları ve gemileri korsan baskınlarından kurtulacaktı. Aslında Venedik de Korsanlık hareketlerine karşıydı ama Hıristiyanlık adına soygun yaptıklarını söyleyen korsanlara limanlarını kapatamıyordu.

1644 Eylül'ünde hacca giden önemli kişileri taşıyan bir gemi korsanlar tarafından ele geçirilip de ganimet ve tutsaklar Girit'in kuzeydoğusundaki Kerpe adasına indirilince savaş başladı. Sultan İbrahim 400 gemilik ve 100.000 kişilik büyük bir ordu topladı, Malta'ya sefer açacağını bildirip, şaşırtmaca yaparak 24 Haziran 1645'te Girit'e çıkartma yaptı. Uzun süredir Venediklilerin sert yönetiminden ve Katoliklerin baskısından yılmış olan Rum halkı kendisini destekledi Hanya limanı, çok miktarda Venedik topu ve askeri malzemesiyle 19 Ağustos'ta ele geçirildi. Bu büyük bir zaferdi. Ancak Osmanlı donanmasıyla askerlerden büyük bir bölümü kışı geçirmek üzere Anadolu'ya döndüler, geride Hanya'yı korumak üzere 12.000 kişilik bir kuvvet bıraktılar. Bu arada Venedik de papanın yardımıyla yeni bir Hıristiyan donanması toplayabilmişti. Bundan bir süre sonra zaferi kazanan komutanlardan çoğu Valide Sultan'ın, Cinci Hoca'nın ve hatta padişahın, getirdikleri ganimeti az bulmaları nedeniyle idam ettirildiler.(8) Padişah'ın yeni komutan olarak atadığı eski sadrazamlardan Semin Mehmet Paşa 1646 Temmuzunda saldırıyı yenilediyse de zamanının çoğunu kendisi ve adamları için ganimet toplamakla geçirdi. Girit'in geri kalan bölümünü fetih mücadelesi adanın başkenti Kandiye'nin uzun ve eritici bir kuşatmasına dönüştü (başlangıcı 7 Temmuz 1647). Bu arada da İstanbul'daki politika durumlarına göre kuşatma komutanları da sık sık değiştirildi.

Kandiye kuşatması Sultan İbrahim'in halefi IV. Mehmet'in hükümdarlığına kadar sürdü. Kuşatmanın bu kadar uzun sürmesinin bir nedeni de, çöküşe karşın her iki tarafın da zengin olmalarıydı. Venedik, Önasya ticaret yollarının onaltıncı yüzyıl başında kapanmasıyla içine düştüğü bunalımdan kurtulmuştu. Osmanlı topraklarında ticaret yapabilmesiyle bütün kayıplarını önlemiş bulunuyordu. Böylece yalnız Girit'te tutunmakla kalmayıp Adriyatik'te Osmanlı kıyılarına baskınlar düzenliyor ve Çanakkale Boğazını ablukaya alarak (24 Nisan-26 Mayıs 1648) İstanbul'u paniğe düşürüp Sultan İbrahim'in tahtta yalnızca sekiz yıl kaldıktan sonra düşmesine katkıda bulunuyordu.

İç Çöküş

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra imparatorlukta durum kötüye gitmiş, padişahın tutkuları ve çılgınlıkları kendisinin halk arasında Deli İbrahim diye anılmasına yol açmıştı. Tahta çıktığı zaman hanedanın tek erkeği olduğu için Sultan İbrahim haremindeki kadınlara çok iltifat etmiş, bunları Osmanlı devletinde etkin duruma getirecek kadar ön plana almıştır. Kadınlara iyi geliri olan makamlar vermiştir. Şam beylerbeyliği ile Niğbolu ve Hami sancakbeyliği bunlar arasındadır.(9) Ayrıca kızlarını da çocuk yaşlarda önemli

vezirlerle evlendirerek bunların desteklerini sağlamak için kendilerine çok büyük topraklar ve gelirler armağan etmiştir. Odalıklarından ve kızlarından çoğu birleşerek kendi politik gruplarını kurmuşlar ve böylece zamanın karmaşasına katkıda bulunmuşlardır.

Sultan İbrahim kürke ve ipekli eşyaya çok düşkün olduğu için çevresindekiler onun bu tutkularını tatmin için ellerinden geleni yapmaktan kaçınmazlardı. Topkapı Sarayı ile çevredeki köşklerin duvarları ve tavanları kürkle kaplanmıştı. Önemli memurlara makam yerlerine giderlerken kürk hediye edilir ve bunların buna karşılık daha çok kürk armağan etmeleri beklenirdi. Sonunda bütün bu harcamalar halkın cebinden çıkmış olurdu. Kürklerin çoğu Rusya'dan geldiği için Moskova ile ticaret ilk kez ön plana çıkmış, padişahın kürk koleksiyonu için kuzeye çok miktarda gümüş ve altın gönderilmiştir. Rüşvet olağandı, her memur üstlerine verdiği rüşveti halktan çıkarmak için çeşitli yollara başvururdu. Paranın değeri yine düşürülmüştü. Taşrada isyancılar vergi gelirlerinin çoğunu alıyorlardı. Hazineye kadar gelebilecek gelirler de padişahın giderlerine harcanıyor, aylıklar ödenmiyor, bürokratlar ve askerler de halka yükleniyorlardı. İstanbul'daki memurlar ve Girit'teki subaylar kuşatma ordusuna gönderilen parayı aralarında bölüştükleri için Kandiye kuşatması uzadıkça uzatılıyordu.

Sadrazam Ahmet Paşa aşırı derecede kürk ve yeni yeni rüşvetler isteyene kadar yeniçeriler ve ulema bu duruma aldırış etmediler. Bu istek karşısında kalınca da sarayın önünde toplanıp padişahın tahttan inmesini istediler. Padişah bunu reddedince bir Rus kölesi olan Turhan Hatice Sultan'dan olan oğlu Şehzade Mehmet'i başa geçirdiler. Kösem Sultan kendisi iktidarda kalmak koşuluyla isyancılara isteklerini yapacağını vaat ederek Sultan İbrahim'i tahtta tutmak istediyse de bu kez başarılı olamadı (8 Ağustos 1648). Sultan İbrahim hapsedildiği saray odasında akli dengesini büsbütün yitirdi ve şeyhülislâmın bir fetvasıyla boğdurularak Osmanlı tarihinin en yüz karası hükümdarlıklarından biri sona erdi.

IV. Mehmet'in Tahta Çıkması, 1648 –1687

IV. Mehmet tahta çıktığında durum hiç de iç açıcı değildi. Henüz altı yaşında ve bir delinin oğlu olan IV. Mehmet kendisini iktidara getirenlerin kuklası olmaya mahkûmdu. Gerçekten de tahta çıkışının haftasında çeşitli siyasal liderler, annesi, sadrazam Sofu Mehmet Paşa ve başkentin en güçlü askeri birlikleri olan yeniçerilerle sipahiler arasında bir mücadele başladı. Sofu Mehmet Paşa, Sultan İbrahim iktidarının son dönemlerinde pek çok eleştirildiği savurganlığa son vererek, devşirme asker alma yöntemini kaldırarak ve saraydaki iç oğlanlardan çoğunu azat ederek iktidarını korumaya çalıştı. İmparatorluk, gümrük vergileri üzerine konan tekeli kaldırarak, tuz ve tütün gelirlerini toplamak için aylıklı memurlar tutarak hazine gelirlerini artırma çabasına

girdi.[10] Sofu Mehmet Paşa Sultan İbrahim'e karşı sipahilerle birleşen yeniçerilerin desteğini kazanmak için sipahilerin ellerinde bulundurdukları 1000 kadar makamı yeniçerilere devretti ve böylece iki askerî kuvvetin aralarını bozdu. Ancak bu iktidar çatışması Sofu Mehmet Paşa'dan çok yeniçerilere yaradı, ağaları daha da güçlendi. İsyanları bastırmaya karşılık olarak belli başlı devlet ve saray mevkileriyle İstanbul ticaretinin büyük bir bölümünün tekelini ele geçirerek büyük servet ve güçsahibi oldular. Cinci Hoca hapsedildi ve sonra 29 Ekim 1648'de öldürüldü, Yeniçeriler servetini cülus bahşişi olarak aralarında paylaştılar. Sofu Mehmet Paşa eski müttefikleri ile çatışmaya başladı. Güçler dengesini bozmak için sipahi liderlerini serbest bıraktı ve yeniçerilerden 'Sultanı kurtarmak' için Celâlîleri İstanbul'a çağırdı. Yeniçeriler, buna karşılık Venediklilerin Çanakkale Boğazını kuşatmalarını bahane edip (24 Mayıs 1648 - 21 Mayıs 1649) Sofu Mehmet Paşa'nın azlini ve yerine kendi liderleri Kara Murat Ağa'nın geçirilmesini (21 Mayıs 1649) sağlayarak Osmanlı tarihinde 'Ağalar Saltanatı' adı verilen dönemi başlattılar.[11]

Ağalar Saltanatı, 1648-1651

İstanbul ağaların elindeyken, Anadolu'da kimi zaman ağaların kendi çıkarlarına yönetiminden doğan öfkeyi yönlendiren sipahilerce de desteklenen ve kışkırtılan yeni bir dizi Celâli isyanı başlamıştı.

Sonunda ağalar saltanatını sarsmayı başaran Celâlîler başa reform yapacak ve devleti düşmanlarından kurtaracak bir sadrazamlar hanedanının geçebilmesinin başlıca nedeni oldular. Ağalar, haremdeki çeşitli rakip gruplara ve hatta Celâlîler arasına sızan hiziplere bölündükçe başkentteki ağa baskısı da iyice şiddetini artırmıştı. Kösem Sultan Kara Murat Ağa'yı; haremdeki başlıca rakibi, IV. Mehmet'in annesi Turhan Hatice Sultan da onun yeniçeri birliklerindeki rakibi Bektaş Ağa'yı tutuyordu.

Bu bölünme kısa zamanda tüm imparatorluğa yayıldı ve ordu içindeki bölünmeler Girit'teki Osmanlı askerlerini de etkiledi. Venedikliler 1650 baharında Çanakkale Boğazını bir kez daha abluka altına aldılar. Osmanlı donanması bu ablukayı yaramayınca Kara Murat'ın rakipleri bu fırsattan yararlanarak onu istifaya zorladılar ve yerine daha yumuşak bir adam olan Abaza Melek Ahmet Paşa'yı getirdiler (5 Ağustos 1650).[12] Devletin gerçek divanını oluşturan ağaların yönetiminde olan Melek Ahmet Paşa her yeni atadığı memurdan rüşvet alabilmek için sık sık memur değiştirme yoluna gitti.

En üst kademede bu karmaşa hüküm sürerken hazinenin durumu da giderek kötüleşiyordu. Hükümetin devam edebilmesi ancak sikkenin değerinin daha da düşürülmesine, iki yıl süreyle 'peşin vergi' toplamaya, vergi yükümlülerine baskı yapılabilmesine bağlıydı. Enflasyon başını almış yürümüştü; kentlere yiyecek gelmiyordu; kıtlık ve açlık yaygındı; 1650-1651 yılı kışında impa-

ratorluk tam bir çöküşün eşiğine gelmişti. Çanakkale ablukasını yararak Girit'teki kuşatma birliklerine ikmal malzemesi götüren bir filonun da Nakşa (Naxos) adası yakınlarında Venediklilerin eline geçmesi İstanbul'da büyük çaplı bir halk ayaklanmasına neden oldu (21 Ağustos 1651).(13) Turhan Sultan'ın desteklediği Siyavuş Paşa bundan yararlanarak Melek Ahmet Paşa'nın yerine sadrazam oldu. Kösem Sultan ile çevresi ise kendilerini kurtarmak için padişahı zehirleyip yerine kuzeni deli Şehzade Süleyman'ı geçirmeyi planladılar. Ancak sarayın akağaları ve padişahın özel uşakları tarafından desteklenen Turhan Sultan bu komployu son anda haber aldı ve adamları saraya girmeden önce Kösem Sultan'ı boğdurttu (2-3 Eylül 1651 gecesi). Böylece Kösem Sultan'ın dört padişah hükümdarlığı boyunca süren devlet ve harem egemenliği sona erdi.(14) Turhan Sultan'ın bu hareketinden esinlenen Sultan Mehmet de bu olaydan yararlanarak Ağalar Saltanatı'nı, ağalardan kimini öldürterek, kimini de ilerde kendi aleyhine kullanılacak kötü bir örnek vermemek için sürgüne göndererek, sona erdirdi.

Süleyman Ağa'nın Yükselişi

Oyuncular değişmiş, oyun aynı kalmıştı. Şimdi Turhan Sultan ile destekleyicileri askerî ağaların saltanatına son vermede büyük rol oynayan Dar-üs-Saade ağası Lala Süleyman Ağa ile birlikte hükümeti yönetmekteydiler. Yeni sadrazam Gürcü Mehmet Paşa (30 Kasım 1651) zayıf ve yaşlı bir adam olduğundan tam olarak kendisini bu makama getirenlerin emrindeydi. Celâlîler yine Anadolu'ya yayılmışlar, enflasyon artmıştı. Çanakkale Boğazı'nın Venedikliler tarafından ablukası yalnızca Girit'e ikmal yolunu tıkamakla kalmıyor, Suriye ve Mısır'dan İstanbul'a tahıl gelmesini de önlüyordu. İstanbul'da halk yine huzursuzdu, aldıkları paranın değersiz ve gecikmeyle verildiğini ileri süren yeniçeriler yine sipahilerle birleşmişlerdi. Süleyman Ağa ile Turhan Sultan kendilerini yaşatan imparatorluğun devamını sağlamak için güçlü bir lider gerektiğine inandılar, iktidarı kaybetmekten korkmalarına karşın sonunda eski Mısır beylerbeyi Tarhuncu Ahmet Paşa'yı Gürcü Mehmet Paşa yerine sadrazamlığa getirdiler, Tarhuncu Ahmet Paşa etkin bir yönetici ve imparatorluğun geçirmekte olduğu parasal bunalımlarda uzmanlığı olan bir kişiydi.(15)

Tarhuncu Ahmet Paşa Rejimi, 20 Haziran 1652-31 Mart 1653

Tarhuncu Ahmet Paşa'nın kısa fakat çok etkin sadrazamlığı bilinçli bir yöneticilik altında imparatorluğu kurtarmak için neler yapılabileceğini açıkça göstermiştir. Sadrazama şu konularda tam bir özgürlük verilmişti: Girit'i fethetmek, donanmayı yeniden kurmak, devlet giderleri için gerekli parayı sağlamak, yönetici sınıftan olsun, halktan olsun hazineye borcu olandan bu parayı

tahsil edebilmek, siyasal nedenlerle yaratılan bütün gereksiz makam ve gelirleri kaldırabilmek.

IV. Murat gibi Tarhuncu Ahmet Paşa da gerekli sonuçların yalnızca zorbalık ya da zorbalık tehdidiyle alınabileceğine inanıyordu. Ancak siyasal durumunun tetikte olduğunu da bilmekteydi. Bu yüzden üyelerinden birkaçını öldürerek şu ya da bu politik grubu kendisine düşman etmek yerine, kötü davranışlarını ne pahasına olursa olsun affetmeyeceğini göstermek için İstanbul cezaevlerinden topladığı birkaç yüz zavallının başlarını kentin büyük alanlarında kestirdi.

Bundan sonra da Hazine, Tersane, Silahhane, Saray mutfakları gibi kuruluşların hesaplarına eğilerek yüksek makamlardaki memurların, hatta Turhan Sultan'ın, çaldığı paraların hepsini geri aldı, rüşvet alanları acımasızca cezalandırdı. Topraklarının karşılığı askerî hizmetleri vermeyen ya da veremeyen yüzlerce tımar sahibinin elinden tımarlarını, saray ve imparatorluğun belli başlı yerlerinde bulunanların büyük topraklarını ellerinden aldı. Bunları yeniden iltizam olarak dağıttı ve gelirlerinin büyük bir bölümünün hazineye girmesini sağladı. Tüm eyaletler ve sancaklar bile iltizam olarak (onaltıncı yüzyıldan beri Suriye ve Mısır'ın olduğu gibi) ayrılıyor buraların en yüksek memurları bir tür artırmayla makamlarına getiriliyorlar, yerlerine gitmeden önce bekledikleri gelirin önemli bir bölümünü hazineye ödemek zorunda bırakılıyorlardı.

Bunların yanı sıra Tarhuncu Ahmet Paşa mali yılın bütçesini önceden hazırlayan ilk sadrazamdı. Çeşitli bölümlerin beklenen gelirlerine göre gider hesaplarını çıkartıyor, bu rakamın dışındaki harcamaları önlemeye çalışıyor, böylece de modern devlet malî düzeninin temel yapısına dayanıyordu. Osmanlılar daha ilk yıllarından başlayarak devlet bütçeleri hazırlamışlardı ama bunlar yalnızca geçmiş malî yılın raporları olup gelecek konusunda bir şey kapsamamaktaydılar. Tarhuncu Ahmet Paşa bütçeyi denkleştirmek ve hükümet giderlerine gelir sağlamak için memurlara ağır vergiler koydu, parasal yükü paylaşmaları için yeni *değirmen* ve *hane* vergileri getirdi.[16] Sadrazam, yönetici sınıf üyelerine ayrılmış olan makamlardan üçte birini ortadan kaldırmaya çalıştığı sırada bu reformlar epey başarıya ulaşmıştı. Ancak bu davranışı o ayrıcalıklı kişileri öylesine rahatsız etti ki hemen birleşip Tarhuncu Ahmet Paşa'nın padişahı tahttan indirip yerine kardeşi Şehzade Süleyman'ı geçirtmek istediği yolunda yalan söylentiler yaydılar ve sadrazamın idamını sağladılar (21 Mart 1653) Böylece onyedinci yüzyılın ikinci büyük reform hareketi de tam sonuç göstermeye başladığı anda kösteklenmiş oldu. Ancak politika, yöntem ve sonuçlar daha sonra yeni bunalımlar çıktığında örnek olarak geriye kalacaktı.

Yeniden Başlayan Siyasal Karmaşa, 1653-1656

Süleyman Ağa ile Turhan Sultan yeniden yönetimi ellerine alınca durum Tarhuncu Ahmet Paşa'nın kısa süren sadrazamlığından önceki biçimine dön-

müştü. Bir dizi kötü ve yeteneksiz sadrazam ard arda geldi geçti. Derviş Mehmet Paşa selefinin destekleyicilerini öldürtüp mallarına mülklerine el koyarak bir süre bütçeyi denkleştirebildi.[17] Kaptan-ı Derya Kara Murat Paşa padişahın Kuzey Afrika' daki vasallerinin gönderdiği filoyu toparlayıp Venediklileri Çanakkale Boğazından attı ve Mısır'dan yeterli miktarda yiyecek getirterek İstanbul'daki huzursuzluğu giderdi. Ancak Derviş Mehmet Paşa hasta ve inmeliydi. Valide Sultanın onun yerine başka birini bulması uzun sürmedi. Padişahın kızkardeşi Ayşe Sultan Dar-üs Saade ağası ile birleşerek kocası Suriye beylerbeyi eski Celâlî isyancısı Abaza Mehmet Paşa'nın yeğeni İbşir Mustafa Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesini sağladı (28 Ekim 1654). İbşir Mustafa Paşa, gücü azalsın diye Suriye'ye gönderilmeden önce Sivas çevresinde epey büyük bir Celâli ordusu toplamıştı. Şimdi sadrazamlık makamından yararlanarak, İstanbul'daki yeniçeri muhaliflerine karşı kendisini desteklemeleri koşuluyla Anadolu sipahilerinin ve Celâlî liderlerinin yandaşlığını sağladı. Sadrazamlığa getirilir getirilmez yandaşları başkenti altüst ettiler. İbşir Mustafa Paşa özel ordusundaki sipahilere verecek parayı hazinede bulamayınca yeniçerilerin karşı çıkmalarına rağmen paralarını doğrudan doğruya halktan toplamalarına rıza gösterdi. Kara Murat Paşa da bu durumdan yararlanarak yeniçerilere İbşir Mustafa Paşa'nın kafasını kestirtti ve kendisi sadrazam oldu (11 Mayıs 1655). Buna karşılık el konulan bütün mülkleri iade etmeye ve sipahileri Anadolu'ya geri göndermeye söz vermişti.[18]

Ancak Kara Murat Paşa'nın bu ikinci kısa süreli sadrazamlığı (11 Mayıs-19 Ağustos 1655) seleflerinkinden pek farklı değildi. Yeniçeriler, Tarhuncu Ahmet Paşa'nın yeniçeri sayısına koyduğu kısıtlamayı kaldırarak ödüllendirdi. Böylece yeniçeri sayısı önemli ölçüde artmış ama hazinenin ödediği aylıkların da artmasına karşılık disiplin ve savaşma güçleri azalmıştı. İbşir Paşa'nın adamlarının Anadolu'ya dönmeleri yalnız orada değil, Suriye ve İran'da da, kimi zaman yerel Osmanlı memurları ve askeri komutanlarının da göz yummasıyla, yeni Celâlî isyanları dizisi başlatmıştı.[19] Sonunda yeniçeriler ve sipahiler aylıklarının bakır parayla ödenmesine itiraz ederek yeniden birleşip İstanbul'da ayaklandılar (4 Mart 1656). Padişahı zorlayarak teslim aldıkları 30 önemli saray ve hükümet memurunu Sultan Ahmet Camiinin önünde asarak kentin tüm halkının askerlerin isteklerini desteklemek üzere bir gün dükkânlarını kapatıp evlerinden çıkmamalarını sağladılar.[20]

Kadızadeler

Geçmişte isyancılar Osmanlı memurlarını asmışlar ya da parçalamışlarsa da bu çapta bir sahne hiç yaşanmamıştı. Ancak ağır güçlüklere rağmen padişah da, çevresindekiler de yeni önlemler almaya hazır değillerdi. Bunun bir nedeni de Osmanlı yöntem ve kurumlarının yüzyıllarca süren bir gelişme so-

nucunda ortaya çıktığı, kusursuz oldukları ve tek çözümün bunları yeniden canlandırmak olduğuna duyulan inançtı. Diğer bir neden de bu sıralarda Kadızade Mehmet Efendi (ölümü 1635) tarafından yönetilen ulemanın ileri gelenleri arasındaki giderek artan bağnazlıktı. Bunlar Kadızadeler diye bir grup oluşturmuşlar, Kur'anın kesin kurallarına uymak maskesi altında padişahı ve halkı dar bir din kavramı içinde kalmaları için etkiliyorlardı. Dinî vakıfların pek çoğunun yönetimleri ellerinde olduğu için büyük bir servet sahibi olan Kadızadeler rüşvet dağıtarak güçlerini sağlamışlar, zaman zaman devlet işlerine karışarak çağdaşlaşmayı önlemişler ve imparatorluk halkını kendi istekleri doğrultusunda çıkartılan yasalara uymak zorunda bırakmışlardır. Buniar Valide Sultan, akağalar ve pek çok harem kadını, kapıcılar ve bahçıvanlar aracılığıyla sarayda da etkili olmuşlardır.(21)

Müslümanlarla tasavvuf ehli olanlar arasındaki Gazali gibi filozoflarca onbirinci yüzyılda çözümlenmiş olan eski çatışma yeniden başgösterip Osmanlı toplumunu sarsmaya başlamıştı. Ortodoks ulemayı temsil eden Kadızade Mehmet ve halefleri tasavvufçuları temsil eden Sıvası Efendi (ölümü 1640) ile yeni bir tartışma başlattılar. İdeolojik tartışma 16 konuyu kapsıyor ve her iki ideolojinin yandaşları başkentte olsun diğer kentlerde olsun birbirlerine saldırıyorlardı. IV. Murat, Kadızadeleri tutuyor, kamu ahlâklılığını uygularken onların etkisini yansıtıyordu. Kadızadeler ise kendi düşüncelerine uymayanlara karşı giderek hoşgörüsüz olmaktaydılar. Kadızadeler Peygamber'den bu yana İslâmlıktaki bütün yenilikleri suçluyorlar ve tasavvufçuların en kötü din düşmanları olduklarını savunuyorlardı.

Kadızade'nin en etkili halefi Üstüvanî Efendi'ydi. Üstüvanî Efendi IV. Mehmet döneminde ulema atamalarını denetimi altında bulunduruyor ve etkinliğini genellikle en çok parayı ödeyenin hizmetine sunuyordu. Onun girişimiyle tarikatler kapatılmıştı. Kadızadeler öyle bir sınırlılık ve hoşgörüsüzlük yaratmışlardı ki, padişah ve çevresi bile siyasal sorunlarına yeni çözümler bulmakta güçlük çeker olmuşlardı. Tekkeler kapatılıp da dervişler hapse atılınca, halk da umutsuzluk içinde, bu huzursuzluktan kendi çıkarlarına yararlanmak isteyen Celâlî isyancılarının liderliğini kabul etti.

Böylece durum daha da kötüleşmiş oldu. Celâlî lideri Abaza Hasan Paşa, Doğu'nun büyük bir bölümünü ele geçirdi. Enflasyonun sonucu kıtlık oldu. Köylüler topraklarını bırakıp kaçtılar. 26 Haziran 1656'da yeni bir Venedik filosu Çanakkale Boğazı ağzında Osmanlı donanmasını bozguna uğrattı, 5 gemi kaybına karşılık 1000 Osmanlı topu ele geçirdi. Osmanlılar İnebahtı baskınından bu yana ilk kez böyle büyük bir yenilgiye uğruyorlardı. Çanakkale yeniden ablukaya alındı, Girit ve Mısır yolları yine kesildi. Düşmanın Marmara'ya gireceğinden korkan İstanbul halkı paniğe kapıldı. Yiyecek kıtlığı başladı, fiyatlar yükseldi. Bu bunalım üzerine padişah başa yeni bir reformcuyu, Köprülü Mehmet Paşa'yı geçirerek kendisine imparatorluğu kurtaracak sorum-

luluğu verdi. Böylece yüzyılın sonuna kadar devlete egemen olacak sadrazamlar hanedanı iş başına gelmiş oldu.

Köprülü Yılları, 1656 –1683

Köprülü Mehmet Paşa'nın Osmanlı bürokrasisinde yükselmesi, Osmanlı düzeninin işleyişini göstermektedir. Hıristiyan bir Arnavut babadan olduğu sanılan Köprülü, Arnavutluk'ta Berat yakınlarında Rudnik köyünde doğmuş ve son devşirmelerden biri olarak padişahın hizmetine girmiştir. Onyedinci yüzyıl başlarında girdiği sarayda önce Mutfak'ta (1623) daha sonra Hazine'de ve Hasodabaşı Hüsrev Paşa'nın yanında çalıştı. Ancak çalışkanlığı ve dürüstlüğü nedeniyle üstleri ve meslekdaşları ile geçinemiyordu. Bu yüzden saray hizmetinden çıkartılıp eyaletlerdeki sipahi birliklerine verildi. Anadolu'da Samsun yakınlarında Köprü köyüne gitti, orada bir tımar alarak sancakbeyinin kızıyla evlendi. Böylece hem yükselmeye başlamış oldu hem de Köprülü adını aldı. Saraydan çıkarılmasına karşın genç Köprülü yine de eski koruyucusu Hüsrev Paşa ile ilişkisini kesmemişti. Hüsrev Paşa ağa olunca o da yeniçerilere katıldı. Paşa, Boşnak Hüsrev Paşa olarak sadrazamlığa getirilince Köprülü de hazinede yüksek bir makama getirildi. Böylece yönetici sınıf içindeki intisap sürecinin de bir örneğini vermiş oldu.

Ancak Hüsrev Paşa öldürülünce, sarayı dağıldı, koruması altındaki kişiler ya başka önemli kişilerin hizmetine girdiler ya da daha küçük memurlar olarak kendi başlarına kaldılar. Köprülü Mehmet ise Köprü'ye ve sancakbeyi olarak Amasya'ya döndü. Burada kendine bağlı insanlar buldu, memurluk kademelerinde yükselerek İstanbul'da ihtisap ağa'lığına (pazar yerlerini denetleyen kolluk kuvveti başı), tophane nazırlığına, sipahi birlikleri ağalığına getirildi. Bağdat kuşatmasına Çorum sancakbeyi olarak katıldı, yandaşları ile birlikte Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya bağlanınca saray kapıcı ağalığına ve ahır-ı şahane ağalığına getirildi. Kara Mustafa Paşa'nın gözden düşmesi üzerine yeni sadrazam Sultanzade Mehmet Paşa'ya bağlanarak siyasette ustalığını gösterince iki tuğlu vezir rütbesine yükseltildi ve Trabzon beylerbeyi yapıldı.

Ancak Mehmet Paşa sadrazamlıktan düşünce Köprülü Mehmet de makamını kaybetti, bir süre Köprü'deki sancağına döndü, sonra saraydaki dostları yardımıyla, zeamet olarak Sultan İbrahim'in karısına verilen Şam eyaletinde vergi tahsildarı oldu.(22) Daha sonra Sivas'ta Celâli lideri Vardar Ali'ye karşı bir sefer açtıysa da savaşta yenildi ve tutsak düştü. İbşir Paşa tarafından kurtarılarak (1648) yeniden aynı isyancılara karşı gönderildi.(23) Bundan sonra İstanbul'a dönerek IV. Mehmet'in hükümdarlığının ilk yıllarında Valide Kösem Sultan'ın destekleyicileri arasına katıldı.(24) Kubbe veziri oldu. Bir süre sonra da sadrazam tarafından azledilip Kösendil'e sürüldü.(25) Valide Sultan'ın

etkinliği azaldıkça Köprülü de birkaç önemsiz mevkie getirildi, hatta bir keresinde hazineye olan borcundan dolayı da tutuklandı. Sonunda Anadolu'da sadrazamlık için kendine yandaş toplayan İbşir Paşa'ya Kütahya'da katıldı (Şubat 1655). İbşir Paşa yenilince Köprülü bir kez daha Köprü'ye dönmek zorunda kaldı. Dostları yeni Sadrazam Süleyman Paşa'dan kendisi için bir mevki koparamamışlardı.(26) Bu sıralarda imparatorluk yeni bir bunalıma girmişti. Başlarında Reis-ül-Küttab Mehmet Efendi ve mimar başı olan Köprülü'nün dostları valide sultanla padişahı Köprülü'nün bu zamanların adamı olduğuna inandırarak sadrazamlığa getirilmesini sağladılar.(27)

Köprülü Mehmet'in Sadrazamlığı

Yıllarca süren hizmeti sırasında Köprülü Mehmet Paşa dürüst ve yetenekli bir yönetici olarak ün yapmıştı. Çok efendiye hizmet etmiş, 80 yaşına gelmişti. Artık emeklilik günlerini ve durumunu korumak için gereken siyasal çatışmalardan uzaklaşmayı bekliyordu. Ancak Osmanlı düzeni içinde padişahın köleleri, onun istediği sürece hizmetinde kalırlardı. Fakat bu Köprülü'nün sadrazamlığı uzun süren pazarlıklara girişmeden kabul ettiği anlamına gelmez. Ne kadar yetenekli olsalar da seleflerinin nasıl asker ve saray müdahalesiyle iş yapamaz durumda bırakıldıklarını iyi bildiği için kendisine geniş sorumluluklar verilmeden durumu düzeltemeyeceğini ve Venediklileri yenilgiye uğratamayacağını biliyordu. Bu yüzden padişahtan yalnız sadrazamının kararlarını uygulayacağına dair söz aldı. Bütün atama ve azletme işlemleri de kendisi tarafından yapılacak, padişah sadrazam hakkında yayılan kötü söylentilere kulak asmayacaktı (14 Eylül 1656).(28)

Köprülü Mehmet Paşa'nın ilk hareketi, kendisinin iktidara gelmesiyle durumları sarsılanlara karşı siyasal durumunu sağlama bağlamaktı. Selefi Malkara'ya sürüldü, malına mülküne el konuldu ve yandaşları da yeni sadrazamın maiyetine katıldılar. Köprülü bundan sonra Kadızadelerin mallarına el koydu. Kadızadeler buna sadrazamın azledilmesi, bütün tarikatlerin kapatılması ve bir minareden fazla minaresi olan bütün camilerin 'yenilenmesi' istekleriyle karşı çıkınca Köprülü, yeniçeri birlikleri ile özel muhafızlarını gönderip Üstüvanî ile diğer Kadızade liderlerini yakalattı. Kıbrıs'a sürgüne gönderdi ve ulemanın bu hareketlerini onaylamasını sağladı.(29) Sonra Abaza Ahmet Paşa'yı İstanbul'a çağırtıp Bozcaada'yı Venediklilere karşı savunamaması nedeniyle öldürttü (12 Aralık 1656). Bu davranışının asıl nedeni Abaza Ahmet Paşa'nın Valide Sultan ve çevresine yakın olmasıydı.(30) İstanbul'daki sipahiler buna itiraz edince yeniçerileri üzerlerine gönderip bu fırsattan yararlanıp bütün karşı koyanları öldürttü.(31) Bu arada kendi koruması altında olanları ve siyasal müttefiklerini kilit mevkilere getirerek durumunu sağlamlaştırmış, desteklerini kazanmak için milletlerin liderlerini atama gücünü de kendi eline almıştı.(32)

Sadrazamın IV. Murat tarafından geliştirilen gelenekçi reform biçimini sürdürmesi ve isteklerini yerine getirmeyen ya da kötüye kullananları azlederek ya da idam ederek düzeni işlerliğe kavuşturması uzun sürmedi. Gereksiz masraflar önlenerek ve el konulan mülklerinin gelirlerinin doğruca hazineye girmesi için bunların iltizam, hatta emanet'ler olarak verilmesiyle bütçe denkleştirildi. Eski Sadrazamlardan Siyavuş Paşa, Köprülü'nün kendisini Şam beylerbeyliğinden alma emrine karşı gelerek yerel bir isyan çıkartınca Köprülü kendisinin idamını istedi. Siyavuş Paşa'nın saraydaki yandaşları emrin yayımlanmasını önlemek için müdahale ettiklerinde sadrazam, padişahın anlaşma koşullarını çiğnediğini ileri sürerek istifasını verdi. Köprülü o sırada Venedikliler üzerine yürüme arefesinde olduğu için padişah isteğini yapmak zorunda kaldı. Siyavuş Paşa öldürüldü, adamları saraydaki görevlerinden alındılar, yerlerine Köprülü'nün adamları yerleştirildi (23 Haziran 1657).[33] Böylece Köprülü Mehmet Paşa onaltıncı yüzyıl başlarından bu yana en çok yetkiye sahip sadrazam olarak padişahı kendisini desteklemeye iten dış tehditlere yönelebilirdi.

Çanakkale Boğazı Ablukasının Kaldırılışı

Köprülü Mehmet Paşa'nın planına göre İstanbul'da gücünü sağlamlaştırdıktan sonra Venedik'le olan uzun ve yıpratıcı savaş sona erdirilecek, Çanakkale ablukası kaldırılacak ve Girit fethedilecekti, sadrazam yeni bir sefer ordusu hazırlarken yeni donanma komutanı Topal Mehmet Paşa da yeni bir filo hazırladı. Filonun düşmanı boğazdan atma çabaları başarısız oldu (17 Temmuz, 1657) Köprülü bu duruma çok kızmıştı, kaptan-ı derya ile üst rütbedeki subaylarını hemen orada idam ettirdi.[34] Sonunda komutanlık gemilerinin cephaneliği bir kaza sonucunda havaya uçunca Venedik gemileri dağılmak zorunda kaldılar ve abluka sona erdi.[35] Çoğunluğu Kuzey Afrika'dan gelen gemiler ve denizcilerden yeni bir filo ile 1657'de Bozcaada ve 1657'de Limni'yi alınca Boğazın ablukası bundan sonra olanaksız hale geldi. Bu da sadrazamın siyasal prestij ve gücüne katkıda bulundu.

Erdel İsyanlarının Bastırılması

Köprülü Mehmet Paşa, Erdel ve Anadolu'da isyanlar çıktığı için, bu deniz zaferinin ardından Girit zaferini getiremedi, Erdel prensi György Rakoczy (1648-1654) Osmanlı zayıflığından yararlanarak ülkesini orta Avrupa'nın güçlü devletleri arasına sokmak istiyordu. Katoliklere karşı Protestan direnişinin lideri olduğunu ilân ederek İsveç kralı ile Eflak ve Boğdan prensleriyle birleşerek Macaristan ve Lehistan'ı fethetme umuduna kapıldı (6 Aralık 1656). Savaş sonunda Lehistan, Rusya, Brandenburg, Kazaklar ve İsveç arasında paylaşılacaktı. Lehistan her yandan saldırıya uğrayınca Köprülü Mehmet Paşa,

padişahı Rakoczy'nin tüm Güneydoğu Avrupa'yı istilâ etmeden durdurulması gerektiğine inandırdı. Önce Kırım Tatarları büyük bir güçle Erdel'i çiğnediler, Rakoczy Varşova'dan çekilmek zorunda kaldı, sonra da 1657 yazı sonunda Vistül nehri yakınlarında yenildi.(36) Prensliklerin başlarındaki prensler de değiştirildiler.(37)

Rakoczy hâlâ padişaha bağlılığını tekrarlamaktan kaçınınca sadrazam büyük bir orduyla üzerine yürüdü (23 Haziran 1658). Kırım Tatarları da yaygın bir saldırıya girişmişler, binlerce kişiyi kılıçtan geçiriyorlardı.(38) Rakoczy'nin başkenti Fehervar ele geçirildiyse de kendisi Habsburg topraklarına kaçtı. Padişahı tanımak ve yıllık vergiyi yükseltme vaadiyle Erdel prensliğine Acos Barcsai getirildi. Osmanlı birlikleri Yanova, Şebeş ve Logos kalelerine yerleşerek Erdel'in bağımsızlık için bir daha ayaklanmasına engel oldular.(39) Rakoczy 1660'da ölünce(40) yandaşları generallerinden biri olan Kemeny Janos çevresinde toplandılar. Habsburg desteğini de elde eden Janos soyluların oluşturduğu diet tarafından kral ilan olundu, Barcsai'ı öldürüp ülkenin büyük bir bölümünü ele geçirdi (1 Ocak 1661), ancak Bosna'dan gelen birlikler kendisini Habsburg topraklarına kaçmak zorunda bıraktılar.(41) Erdel soyluları bu kez dinine bağlı ve bilgili bir devlet adamı olan Apafi Mihail'i kral seçmek zorunda bırakıldılar (4 Eylül 1661);(42) Apafi padişahın egemenliğini kabul etti ve bütün isyanları bastırmak için Osmanlılarla işbirliğine girdi. Halk da savaştan bıkmıştı. Kemeny, Habsburglardan sağladığı bir kuvvetle Aralık sonlarında geri döndüğü zaman ordusu dağıtılıp kendisi öldürüldü (22 Ocak 1662) ve Apafi 20 yıl süreyle ülkenin başında kaldı.

Abaza Hasan Paşa İsyanının Bastırılması

Anadolu ve Suriye'de çıkan ciddi bir isyan tehlikesi Girit'in fethi ile Erdel'deki durumun kontrol altına alınmasını geciktirmişti. İsyanın başında sancak beyliği kendisini tatmin etmeyen Abaza Hasan Paşa vardı. Yüzyılın başında Celâlî isyanlarına yol açan koşullar şimdi yine hazırdı: İstanbul'daki yeni yönetimden zarar gören yeniçeri ve sipahiler Anadolu'ya kaçıp buradaki çetelerle birleşiyorlar ve halkı İstanbul hükümetine karşı kışkırtıyorlardı.(43) 1658 Mayıs'ı ortalarında Abaza Hasan Paşa Konya'da genel bir meclis topladı. Köprülü Mehmet Paşa, Abaza Hasan Paşa ile yandaşlarını Erdel seferine çağırtarak isyanı önlemeye çalıştı. İsyancılar ordunun batıya gitmesini bekleyerek isyanlarını geciktirdiler.(44) 8 Temmuz günü Abaza Hasan Paşa resmen isyan bayrağını açarak sadrazamın başını istedi;(45) Celâlîler, leventler, köylüler ve diğerleri kendisine katıldıkça ordusu da büyüyordu. İsyanı bastırmaya gönderilen askerler de isyancılara katılmaktaydılar. Abaza Hasan Paşa İstanbul'u padişaha bırakarak kendisini Anadolu'nun egemeni ilan etti. Sadrazamın bu noktada isyanı bastırma çabalarının kısmen de olsa padişahın çevresi tarafından baltalanarak onun düşmesini sağlamak istendiği kanıtları da vardır.(46)

Abaza Hasan Paşa ordusu Boğaziçine yaklaşınca İstanbul paniğe kapıldı, sadrazam Erdel'den geri çağrıldı.(47) Edirne'ye 12 Ekim 1658'de varan Köprülü, saraydan pek çok kişinin uzlaşma isteklerine karşın padişahı imparatorluğu ve kendilerini kurtarmak için tek yolun saldırı olduğuna inandırdı.(48) Ordu Boğazı geçip Üsküdar'da toplanırken bağlılıklarını sağlamak için askerlere altı aylıkları önceden verip Anadolu'ya isyanı destekleyenleri satın almak için adamlar gönderdi. Baskıyı hisseden Abaza Hasan Paşa, Bursa'dan Eskişehir'e çekilirken adamlarından çoğunu da hem para almak hem de sadrazamı öldürmek amacıyla Osmanlı ordusuna katılmak üzere gönderdi. Köprülü Mehmet Paşa, sayısı 6.000 kişi tutan bu sahte askerleri bulup hepsini öldürttü. Abaza Hasan Paşa'nın üzerine yürüdükçe Abaza Hasan da durmadan geriliyor, geriledikçe de adam kaybediyordu. Sonunda barış çağrısında bulunduğu zaman sadrazam onu ve yandaşlarını çağırdığı Halep'teki bir ziyafette 16 Şubat 1659'da öldürttü. Böylece bir tek darbede isyanın elebaşıları yok edilmiş oluyordu.(49) Köprülü Mehmet Paşa bundan sonra 'kuşkulu' olarak kabul edilen ve içlerinde yeniçeriler, hocalar, kadılar ve diğer ulema sınıfı üyeleri olan kişileri Anadolu çapında bir araştırmayla yakalattı ve başkente 12.000 kelle gönderdi. Abaza isyanına yol açan sorunların hiçbirini çözemeden isyanı bastırmış ve düzeni yeniden sağlamıştı.(50)

Fazıl Ahmet Paşa'nın Yükselişi

Sadrazam artık seksenbeş yaşına gelmiş, işini göremeyecek kader yaşlanmıştı. Giderek daha çok sertleşmiş, en küçük bir kuşku yüzünden yakın dostlarını bile öldürtüyordu. Bazı Fransızların Girit'te Venediklilere yardım ettiklerini haber alınca İstanbul'daki Fransız uyruklularından bunun intikamını almaya kalkışmış ve sarayla uzun süren dostluğuna karşın Fransa'nın devletle ilişkisini kesmeye kadar işi götürmüştü. Sonunda padişahtan yerine Şam beylerbeyi olan oğlu Fazıl Ahmet Paşa'yı getireceğine dair söz alınca istifa etti. Fazıl Ahmet Paşa, babası öldüğü gün İstanbul'a geldi (31 Ekim 1661).

Fazıl Ahmet Paşa'nın sadrazamlığı 1676'ya kadar onbeş yıl sürdü; bu süre içinde babasının attığı temel üzerinde devlet ve orduyu sağlamlaştırıp devleti onaltıncı yüzyıldan bu yana en güçlü duruma getirdi. Babası çok sınırlı olan öğrenimini sık sık ortaya vururken oğlunun en iyi eğitimi görmesini, ulema sınıfı üyeliğinden İstanbul medreselerinde önemli yerlere yükselmesini sağlamıştı. Fazıl Ahmet Paşa'nın kendi başına ilerleyecek yeteneği vardı, ancak babası oğlunun adına sık sık müdahalelerde bulunarak, meslekdaşları arasında öylesine bir kıskançlığa yol açmıştı ki, Fazıl Ahmet Paşa seçtiği mesleği terk ederek bürokratlar arasına girdi ve burada babasının yerine geçmeden önce çok değerli deneylere sahip oldu.(51) Fazıl Ahmet Paşa'nın babasından daha zeki ve yumuşak bir yönetici olduğu anlaşılıyor. Gerektiği zaman idam emri

vermekten çekinmemesine karşılık isteklerini güç yerine siyasal ustalıkla kazanmış ve böylece babasının imparatorluğa yayılmış acımasız yöntemlerinin yarattığı dehşeti ortadan kaldırabilmiştir.

Avusturya ile Savaş

Habsburgların şürekli olarak Erdel işlerine karışması nedeniyle Fazıl Ahmet Paşa ilk kez Avusturya ile savaş zorunda kalmıştı. Fazıl Ahmet Paşa Habsburglara elçi göndererek sınır baskılarına son verilmesini, padişahın Erdel egemenliğinin tanınmasını, kuzey Macaristan için ödenen yıllık verginin artırılmasını istemişti. Bu istekleri reddedilince (30 Temmuz 1663) bir sefer hazırlığına girişildi.[52] Aynı yaz Tatar akıncıları Erdel'i geçip Moravya ve Silezya'ya dalarak Hıristiyan dünyasında Habsburglar lehine bir tutum yarattılar. Fazıl Ahmet Paşa ertesi yaz Osmanlı ordusunun başına geçerek Raab nehrinin sağ kıyısında Avusturya topraklarını savunmak için yerleşen Montecucoli komutasındaki orduyla karşılaştı. Kesin savaş Graz ve Viyana yollarına egemen durumda olan Saint Gotthard köyü civarında yer aldı (1 Ağustos 1664). Her iki taraf da kesin bir zafer kazanmamışlarsa da Osmanlıların nehri geçmeleri engellenmişti. Bu yüzden Avrupa bunu kendisi için büyük bir zafer olarak niteledi. Gerçekten Osmanlılar bütün toplarını ve donanımlarını kaybetmişlerdi ama Montecuccoti'nin çok iyi bildiği gibi ordu sapasağlam ve savaşa hazırdı. Bu yüzden padişahın barış önerisi hemen kabul edildi ve 10 Ağustos 1664'de Vasvar'da imzalandı. Avusturyalılar Erdel'de işgal ettikleri bütün topraklardan çekilerek Apafi'yi tanıyacaklardı. Osmanlılar kuzey Macaristan ve Erdel'i ellerinde tuttuklarına göre Fazıl Ahmet'in siyasal hedefleri elde edilmiş oluyordu. İmparator ayrıca padişaha para armağanında da bulunuyordu. Tek koşul iki devletin birbirlerinin sınırlarına akınlar yapmaktan kaçınmalarıydı. Böylece zaferi Türklere karşı elde edilmiş büyük bir başarı olarak gören Avrupa, bu barış antlaşmasıyla büyük bir düş kırıklığına uğramıştı. Ancak barış, zamanın siyasal ve askerî durumunu çok iyi yansıtmakta ve Köprülülerin Osmanlı askerî gücünü ne denli düzelttiklerini göstermekteydi.[53]

Girit'in Fethi

Fazıl Ahmet Paşa bu kez askerin başına geçerek Kandiye'yi yeniden kuşattı. Sonunda hem kenti hem de adanın tümünü aldı. Kaleyi savunanlar Fransa, Malta ve papalıktan çok miktarda yardım alıyorlardı. Ama Osmanlı donanmasının koyduğu abluka, zaferi sağlamış oldu. 1669 Ağustos sonlarına doğru Venedikli komutanla Avrupalı destekleyicileri arasındaki anlaşmazlıklar Avrupalıların çekilmesi sonucunu doğurdu, Venedikliler de Osmanlılarla, Osmanlı İmparatorluğunda kendilerine yeniden ticaret ayrıcalıkları verilmesine kar-

şılık adayı boşaltmayı kabul ettiler (5 Eylül, 1669).(54) Fazıl Ahmet Paşa Habsburglara karşı Fransızlarla iyi ilişkileri sürdürmenin yararını görüyordu, bu yüzden Fransızların Venediklilere yardım etmiş olmalarına karşın Girit'in fethi sonunda, bir daha padişahın düşmanlarıyla birlik olmamak koşuluyla Fransızlara eski ticaret ayrıcalıkları tanındı.

Lehistan Seferleri, 1672 –1677

Padişahın egemenliğini Karadeniz'de de genişletmesi, Ukrayna'nın güneybatı eyaleti Podolya'yı alarak Osmanlıları ilk kez Karadeniz kıyılarının tam sahibi haline getirmiş ve böylece onyedinci yüzyıl sonlarında hâlâ önemli bir güç olduğunu ortaya koymuştu. Lehistan'la savaşa yol açan durum on yıl önce Lehistan ve İsveç arasındaki barış anlaşmasıyla başlamıştı (3 Mayıs 1660). Lehistan kralı John Casimir'den güneye ve batıya genişleyerek onaltıncı yüzyıldan bu yana, başlarında seçimle gelen Ataman'ları (prens) olan demokratik ve militarist bir toplum oluşturmuş Dnieper Kazakları'na eğilebilirdi. Lehliler ve Ruslar Ukrayna için bir dizi savaşa giriştiler (1660-1665), Kazaklar, Lehistan'ı ve Rusları tutan gruplara bölünmüşlerdi. Sonunda yeni bir ataman olarak ortaya çıkan Piyotr Doroşenko hem Lehistan, hem de Rusya'dan bağımsızlığını kopartabilmek için Osmanlı egemenliğini tanımak koşuluyla Kırım Tatarları ve Osmanlılarla birleşti. Ancak 1667'de Moskova ile Lehistan barış yaparak Ukrayna'yı Dnieper nehri boyunca ikiye böldüler. Kazak tümenleri ve Rusların zayıflığı sonunda Lehistan, Doroşenko'yu bozguna uğratarak Ukrayna'nın büyük bir bölümünü işgal etti (Ekim 1671). İşte Osmanlılar da buna karşılık olarak çatışmaya girmiş oldular.

IV. Mehmet'in Lehistan seferleri beş yıllık bir süreye yayılmış olup egemenliği altına pek çok yeri almasını sağlamış ve sonunda aynı derecede başarılı bir Rus savaşına (1678-1681) girmişti. İlk Lehistan seferinde (5 Haziran-9 Aralık 1672) Kamaniçe (27 Ağustos) ve Podolya'nın önemli kaleleri alındı. Lehistan, fethi tanımak zorunda kaldı ve Kırım Hanı'nın arabuluculuğuyla Bucaş'ta 18 Ekim 1672'de bir barış antlaşması imzalandı. Lehistan Doroşenko'yu Kazakların tek atamanı olarak tanıyor ve onların Osmanlılara tabi olduğunu kabul ediyordu.(55) Lehistan kralı ölünce (10 Ekim 1673) Jan Sobiesky Ukrayna'yı işgal ederek barışı çiğnedi. Arkasından kral seçilmesi (1674-1696) ve Avrupa koalisyonunun başkanı olarak ortaya çıkması Osmanlı dalgasını Viyana önlerinde durduracak ve yüzyıl sona ererken İstanbul'a geri dönmesini sağlayacaktı.

Ancak o sıralarda Sobiesky'nin Lehli soylu grupları arasında kalması, padişahın ordularını 1675 ve 1676 yazlarında Ukrayna'ya göndermesini sağladı. Ama bu seferler birer baskından daha fazla bir şey değildiler ve Lehistan içlerine kadar gitmelerine rağmen birkaç kez de yenilgiye uğranılmıştı. Sobiesky İsveç'e karşı yeni bir savaşa girdiği için Zoravno'da yeni bir anlaşma imzala-

narak (2 Ekim 1676) Bucaş anlaşması yeniden onaylandı, Podolya doğrudan doğruya Osmanlı yönetimine geçti, Ukrayna'nın diğer bölümleri de Osmanlı egemenliğini tanıdılar. Lehlilerin kuzeydeki kaleleri kendilerinde kaldığı için Osmanlıların gücü zayıfladıkça yeniden müdahale olanağını ellerinde tutmalarına karşın bu anlaşma Osmanlıların doğu Avrupa'ya yayılmalarının doruk noktasını oluşturuyordu.[56]

Kara Mustafa Paşa'nın Sadrazamlığı

Fazıl Ahmet Paşa'nın 3 Kasım 1676'da ölümü üzerine yerine geçen üvey kardeşi Kara Mustafa Paşa (1634-1683) Osmanlıları bir kez daha Viyana kapılarına getirecekti.

Birinci Rus Savaşı

Kara Mustafa Paşa Viyana üzerine bir saldırıyı düşünmeden önce Ukrayna'da Kazaklar'a kimin egemen olacağını belirtmek için Rusya ile bir savaşa girmek zorunluluğu ile karşı karşıyaydı. Kazak atamanı Doroşenko 1669'dan sonra padişahı metbu olarak tanıdığı halde Zoravno, Rus-Lehistan barışından sonra Çar Aleksey'in (1645-1676) özendirmesiyle kuzeyden Osmanlılara saldırmıştı. Kara Mustafa Paşa onun yerine Zaporojni Kazaklarının eski atamanı Yuri Chmielnicki'yi başa geçirtti. Ancak Dnieper ile Bug nehirleri arasında bölgeye gönderilen Osmanlı orduları başarılı olamayınca sadrazam Bahçesaray'da barış anlaşması imzaladı (8 Ocak 1681). Osmanlılar bölgedeki iddialarından vazgeçtiler; Dinieper, padişahın topraklarının kuzey sınırı olarak kabul edildi. Böylece Ruslar yakın bir gelecekte bölgede daha çok ilerleme fırsatını kazanmış oluyorlardı.[57]

Habsburglarla Savaş

Kara Mustafa Paşa'nın Rusya ile böyle uygun olmayan bir barışa yanaşmasının nedeni Macaristan'da yeniden ortaya çıkan güçlüklerin Osmanlıları Habsburg'larla bir savaşa doğru götürmesiydi. Bağımsız bir Macar krallığı kurmak için Habsburg aleyhtarı, Katolik aleyhtarı ve soylulara karşı olan bir Macar ulusçu hareketinin ortaya çıkmasıyla Osmanlılar savaşa sürüklendiler. Ulusçuların en önemli liderleri Nikolas Zrinyi ile Kont İmre Tököli, Osmanlı padişahını metbu tanıyacaklarını vaat ederek Osmanlılardan yardım istediler. Macar isyanını Habsburgluları geri atmak için bir fırsat gören padişah Tököli'yi Macar kralı olarak tanıdı,[58] 1682 yazı sonunda yukarı Macaristan'ın tümünü işgal etti. Habsburglular batıda Fransızlarla savaşmakta oldukları için Osmanlılarla açık bir savaşa girmek istemiyorlardı. Ancak Fransızlar Kara

Mustafa Paşa'yı Viyana'yı almak ve böylece geçmişte büyük padişahların yapamadığı şeyi yapma zamanının geldiğine inandırdılar.[59]

Edirne'de büyük bir ordu toplanırken imparator da bu tehdide karşı koymak için yeni bir Avrupa koalisyonu araştırıyordu. En önemli müttefiki Lehistan kralı Jan Sobiesky idi. Papa XI. Innocentius yeni bir Haçlı Seferi çağrısında bulundu, hatta İran Şah'ından bile yardım istedi. Fransızların muhalefetine karşın Portekiz, İspanya, Lehistan ve çeşitli Alman prensliklerinden Habsburglular'a destek sağlandı. Osmanlılar Haziran 1683'te Viyana üzerine yürüdüler. Habsburg başkenti Temmuz'da kuşatıldı. Ancak kentin şiddetle savunulması ve Sobieski'nin son anda savaş alanına yetişmesi üzerine Osmanlılar 1683 Eylülünde çekildiler. Avusturya içlerine yapılan akınlarda çok önemli ganimet elde edilmişse de toprak alınamamıştı. Osmanlı ordusu yardım malzemesini ve ağır donanımını geride bırakarak çekildi. Osmanlılar Estergon'da direnmeye çalıştılarsa da (1 Ekim) Sobiesky ve İmparatorluk askerleri üstün geldiler. Osmanlı savunma hatları yarıldı ve Avrupalılar Osmanlıları geri atmak için büyük bir fırsat yakalamış oldular,[60] Kara Mustafa Paşa askerini toplayarak düşmanı durdurmaya çalıştıysa da, saraydaki düşmanları Viyana'yı alma başarısızlığı ve bunu izleyen bozgundan kendisinin sorumlu olduğuna padişahı inandırdılar. Kara Mustafa Paşa sadrazamlıktan azledildi ve Belgrad'ta öldürtüldü (15 Aralık 1683).[61]

İlgili Notlar - 6:

(1) Ömer Lütfü Barkan. *"The Price Revolution of the Sixteenth Century:* A. Turning Point in the Economic History of Near East," James, 6. (1975), 3-28.
(2) Halil İnalcık. *"Adaletnameler."* Belgeler, II., 3-4 (1865), 49, 145; Yücel Özkaya, "XVIII. inci Yüzyılda Çıkarılan Adaletnamelere göre Türkiye'nin İç Durumu," Belleten, 38, (1974), 445 491.
(3) Andrews, C. Hess, *"The Battle of Lepanto and its Place in Meditteranien History,"* Past and Preseni, 52 (1972), 53 73.
(4) Naima, III, 101 108; Mehmet Halife, *Tarih-i Gılmani,* s. 42.
(5) Naima, III., 113 119; Kâtip Çelebi. *Fezleke,* II., 143.
(6) Kâtip Çelebi, Fezleke, II., 154.
(7) Mehmet Halife, *Tarih-i Gılmani;* Naima, III., 162, 164; BVA, Mühimme, cilt 85, 134, 135.
(8) Naima IV, 174 178.
(9) Naima IV, 143, 250, 270, 280.
(10) Naima, IV., 350.
(11) Naima, IV., 400
(12) Naima, V., 12.
(13) Naima, V., 98 102
(14) Naima, V., 108 109, 115; Kâtip Çelebi, Fezleke. II., 376.
(15) Naima, V., 203 216, 223.
(16) Naima, V., 278.
(17) Naima, V., 300

(18) Naima, VI., 74, 91.
(19) Naima. VI.. 174.
(20) Naima, VI., 148 154; Uzunçarşılı. OT. III., 296 298.
(21) Naima, VI., 232 234.
(22) Silahdar, I., 225; Naima, IV., 243.
(23) Evliya Çelebi, II., 452.
(24) Naima. IV., 459.
(25) Naima, V.. 178.
(26) Naima, VI., 22, 125,142.
(27) Naima, VI., 220 221; Silahdar, I., 57.
{28) Mehmet Halife, Tarih-i Gılmani, s. 44.
(29) Naima, VI., 228; Silahdar, l, 58; Thomas, Naima, s. 108.
(30) Naima, VI., 249; Silahdar, I., 23.
(31) Naima, VI., 247 254; Silahdar, I., 64; Mehmet Halife, Tarih-i Gılmani, s. 44
(32) Naima, VI., 252, 264; Silahdar. I., 68.
(33) Naima, VI., 248.
(34) Naima, VI., 271.280.
(35) Mehmet Halife, Tarih-i Gılmami, s. 44; Naima, VI., 279.
(36) Naima, VI., 302, 303; Silahdar, I., 105.
(37) Naima, VI., 325.
(38) Naima, VI., 354.
(38) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Eroş Barçay'ın Erdel krallığına tayini hakkında birkaç vesika," Belleten. 7 (1943), 361 377 ve "Barçay Eroş'un Erdel krallığına ait bazı orijinal vesika." Tarih Dergisi, 1953. No. 7
(40) Silahdar, I., 203.
(41) Silahdar, I., 213.
(42) Evliya Çelebi tanıklığı, VI., 56.
(43) Naima, VI., 342.
(44) Naima. VI., 345; Silahdar, I., 135.
(45) Naima, VI., 347 349.
(46) Naima, VI., 339.
(47) Naima. VI., 352.
(48) Naima, VI., 371.
(49) Naima, VI.. 378; Silahdar, I., 132, 157; Mehmet Halife, *Tarih-i Gılmani*, s. 57.
(50) Naima, VI., 402 405.
(51) Silahdar, l,. 214.
(52) Raşit. I., 24; Kâtip Mustafa Zühd'i, Tarih-i Uyvar, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. 2488.
(53) De Testa, IX., 50; Rasit, I., 78 80; Silahdar, I., 361; Mehmet Halife, Tarih- Gılmani, 90 93; Muahedat Mecmuası, III., 89 92; Noradounghian, I., 132
(54) Raşit, I., 240 242; Muahedat Mecmuası, I., 141 143; Noradounghian, l, 132
(55) Noradounghian, I., 52; Raşit, L, 284; Silahdar, I., 613.
(56) Noradounghian, I., 53.
(57) Silahdar, I., 737; Noradounghian, l., 54.
(58) Silahdar, I., 74 75.
(59) Silahdar, I., 757; Raşit, I., 387.
(60) Silahdar, II., 88 III; Thomas Barker. Double Eagle and Crescent: Vienna' Second Turkish Siege and its Historical Setting, Albany, N.Y., 1967.
(61) Silahdar, II., 124.

7

Yeni Zorluklar ve Tepkiler, 1683-1808

Osmanlı Ordusunun Viyana'yı alamayıp bozguna uğraması Osmanlıların Avrupa ile ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatıyordu. Osmanlı İmparatorluğunun ne denli zayıflamış olduğunu anlayan Avrupa saldırıyı ele aldı. Yaklaşık olarak yüzelli yıllık bir süre içinde Osmanlılar, gelenekçi reform ve Osmanlı ordusunu çağdaşlaştırma çabalarına rağmen, büyük toprak kayıplarına uğradılar.

Kutsal Birlik Savaşı ve Karlofça Barışı, 1683 -1699

XIV. Louis Osmanlıların Viyana saldırısını öne sürerek İspanyol Hollandasını işgal ettiği için Habsburglular Osmanlıları 1683 bozgunundan sonra kovalayamamışlardı. Fransızlar saldırılarını sürdürebilselerdi, Osmanlılar yenilgiden sonra kendilerini toparlayabilirlerdi. Ancak Osmanlıların Avrupa ile ilişkilerinde çok sık tekrarlanacağı gibi, Avrupa'daki müttefikleri Batı'da istediğini ele geçirir geçirmez Osmanlıları terk ederek tek başına bir barış yaptı. Müttefiklere kısa bir süre sonra Venedik, Malta, Lehistan, Toskana ve papalıktan gelen birlikler katıldı, Ukrayna'da Lehistan'ın vereceği ödünleri garantiye alan Rusya da onlara katılmakta gecikmedi. Bundan sonraki yirmi yıl içinde Osmanlılar toplayabildikleri ordularla aynı anda şu cephelerde savaş zorunda bırakıldılar: Macaristan, Bosna ve Sırbistan'da Habsburglarla; Ukrayna'da Lehistan'la; Dalmaçya, Arnavutluk ve Mora'da Venediklilerle; ve son olarak da Kırım ve Prensliklerde Ruslarla.

Avusturya Cephesi

Osmanlıların Avrupa içine daldıklarının en büyük kanıtı olan Macaristan'a Avusturyalıların saldırması Osmanlı moralini bozmuş, düzeni darmadağın etmişti. 1684 ve 1685 yazlarında Peşte ve kuzey Macaristan'ın büyük bir bölümü pek direniş göstermeden düştü. 1686'da da Buda aynı akıbete uğradı.

1686-1687 kışında yiyecek eksikliği ve aylıkların zamanında ödenmemesi Osmanlı askerleri arasında isyanlara neden oldu, sadrazam ve diğer yüksek memurlar Belgrad'tan kaçmak zorunda kaldılar. Erdel ve Macaristan'ın geri kalan bölgesindeki ordu komutasız kalmış, direnme gücünü yitirmişti. Kısa bir sürede Tuna'nın kuzeyinde toprakların çoğu elden çıkarıldı, Belgrad tehlikeye düştü. Topraklarını kaybeden binlerce tımar sipahisi yeni servet ve mevki kapmak ve bu çöküşten sorumlu tuttukları kişilerden öç almak için Tuna'yı aştılar.

Lehistan ve Venedik Cepheleri

Avusturya cephesindeki karmaşıklık ve büyük kayıplara rağmen Osmanlılar, Lehistan cephesinde kanıtladıkları gibi, iyi bir örgütlenme ve komuta olduğu takdirde Avrupa saldırısını durdurabiliyorlardı. Avusturyalılar ilerlerken Sobieski'nin Podolya'yı geri alma ve Buğdan'ı fethetme çabaları püskürtülebilmişti. Bunun bir nedeni de, Tököli ve Apafi'ye özerklik karşılığı kendilerine Osmanlılara karşı yardım istemini imparatorun reddetmiş olmasıydı. Habsburgların bölge için özel planları vardı. Ayrıca buradaki Osmanlılar Tatarlardan çok önemli bir askeri yardım görmekteydiler. Böylece 1684 ile 1687 arasında Lehlilerin Kazakların da yardımıyla Dniester'i aşıp Boğdan'a girme çabaları Osmanlı direnişi ve Tatar baskınları ile önlendi. Lvov'da imzalanan Lehistan-Rusya barış anlaşması (22 Aralık 1686) ile Lehistan, Rusların işgal ettikleri yerlerde (Kiev, Smolensk ve Poltava da bunların içindeydi) kalmalarını ve Kazaklar üzerindeki egemenliklerini tanıyor, buna karşılık Osmanlılara karşı kendisini desteklemesini istiyordu. Osmanlılar Bosna, Dalmaçya, Yunanistan ve Mora'ya saldıran Venediklilerle de çarpışmak zorundaydılar. Osmanlılar bunların içinde yalnızca Mora'da başarılı oldular (1685- 1686). Diğer yandan Venediklilerin karadan Bosna'ya büyük bir saldırıları püskürtüldü (Nisan 1685) ve Venediklilerin Kotor ve diğer Dalmaçya kıyılarında karaya çıkmaları iki yıl süreyle önlendi (1685-1687). Ancak sonunda Osmanlıların elinde yalnız hinterlandlar kalmıştı. Venedikliler 1687'de Mora'dan kuzeye Yunanistan içine yürüyerek 25 Eylül'de Atina'yı aldılar. Partenon tapınağını büyük hasara uğrattılar. Oradan batıya dönüp İnebahtı'yı aldılar. Padişah bu haberi Avusturya cephesindeki yeni felâket haberleriyle birlikte aldı.

Viyana Başarısızlığını İzleyen İç Çözülme, 1683 –1687

Viyana felaketi, Macaristan ve Erdel'de büyük toprak kayıpları, binlerce göçmenin birden gelmesi ve Venediklilerin batı Balkanlara saldırıları çok şiddetli iç sorunlar doğurmuştu. Köprülülerin durdurduğu ama önleyemediği iç çözülme, hükümeti yeteneksiz sadrazamların ellerine bırakmakta sakınca görmeyen hükümdarlarla birleşince 1683'den sonra imparatorluğun dışta olduğu

gibi içte de gerilemesi şaşılacak bir şey değildir. Örneğin, imparatorluğun tarımı Kara Mustafa Paşa'nın asker alma politikası yüzünden büyük zarara uğramış, Anadolu ve Rumeli'de büyük topraklarda nüfus azalmış, ürüne ve hayvanlara ancak çok gençlerle çok yaşlılar bakabildiklerinden köyde de kentte de yiyecek sıkıntısı başgöstermişti. Yüzyıl önce olduğu gibi Avrupa cephelerinden kaçan askerler huzursuzluğu körüklemekteydiler. Düşmandan olduğu kadar kendi paşalarından da kaçan asker dalgaları yeni eşkiya güçlerini yaratmıştı. Devletin parasal durumu da giderek ciddileşiyordu. Macaristan ve Erdel gelirlerinin kaybı başlı başına bir sorun yaratmıştı, şimdi ileri gelenlerin hazinenin gelirlerini başka kanallara akıtmaları memur aylıklarının bir yıl, iki yıl gecikmeyle verilmesi sonucunu doğuruyordu.(1) Hükümetten cephane alınamayınca ya da askerler aylıkları ödenene kadar subaylarının emirlerini dinlemeyince savaşlar kaybediliyordu. Merkezî hükümet yeni bir *imdad-ı seferiyye* (sefer vergisi) koymak zorunda kaldı. Bu vergi, gelirlerine ya da ödeyecek güçleri olup olmadığına bakılmadan tüm halka birden salınmıştı.(2) Ulema sınıfı üyeleri bile bu vergiden ayrı tutulmuyorlardı, itiraz ettikleri zaman da pek çoğu Kıbrıs'a sürüldüler.

Özellikle 1685-1686 yıllarında yiyecek sıkıntısı, açlık ve salgın hastalıklar yanında enflasyon da baş gösterdi. Ekmek fiyatı iki katına çıkarıldı, sonra bir daha iki katına çıktı, halk paniğe kapıldı. 1687 yılı boyunca Anadolu'da binlerce kişi, ot, meşe palamudu ve ceviz kabukları yiyerek yaşamak zorunda kaldılar.(3) Binlerce kişi açlıktan öldü. Paranın değeri birkaç kere düşürüldü, çıkartılan yasalarla tüccarlar ve aylık alanlar, sikkeleri gerçek pazar değerleri yerine yasal değerleriyle kabul zorunda kaldılar.

IV. Mehmet'in Tahttan İndirilmesi

Bütün bu sıkıntılara rağmen padişah zamanını avcılıkla ya da hareminde geçiriyor(4), maiyetini, ulemayı ve halkın çoğunluğunu askerlerin isyancı duygularını paylaşmaya itiyordu. Tuna'dan gelen askerler İstanbul eteklerine varınca daha önce eski sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın oğlu Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa tarafından Ayasofya Camii'nde toplanan bütün ulema ve ileri gelenler de onlara katıldılar. Şeyhülislâm, görevini yapmadığı gerekçesiyle IV. Mehmet'in tahttan indirilebileceğine fetva verdi.(5) Padişah ve oğlu sarayın arkasında bir daireye çekildiler, yerine Sultan İbrahim'in ikinci oğlu, II. Süleyman (doğumu 15 Nisan 1642) tahta çıkarıldı.

II. Süleyman, 1687-1691

II. Süleyman 40 yıllık yaşamının büyük bir bölümünü her an öldürülme korkusuyla yalnızlık içinde geçirmişti. Bu yüzden kendisini tahta çıkaranların

elinde kukla olacağı ve onun tahta çıkmasıyla ağaların gerçek iktidar sahipleri olacakları ve askerin de başkenti darmadağın edecekleri kuşkusuzdu.[6] Asker bir anda kente dağıldı, özel evleri işgal etti, devlet memurlarını parçaladı, yağmacılık yaptı. Akıllarına yeni bir istek gelince hemen ayaklanarak bunu sadrazamdan koparana kadar direniyorlardı. Bu dehşet dönemi beş ay sürdü. Sonunda padişah herkesi şaşırtarak duruma müdahale etti. Habsburgluların Belgrad'ı tehdit etmelerini öne sürerek yönetici sınıfı İstanbul'da toplantıya çağırdı (1 Mart 1688) ve askerlerin Peygamberin bayrağı altında imparatorluğu tehdit eden kâfirlere karşı yürümelerini emretti. Yeniçerilerden çoğu zanaatkar ve tüccar olduklarından ve düzensizlik yüzünden evleri, işleri ve aileleri tehlike içinde kaldığından bunlar padişahın çağrısına uyarak toplandılar ama Habsburglar üzerine yürüyeceklerine hâlâ isyanda olan askerler üzerine yürüdüler. Sultan Süleyman başa geçti, askerleri kent içinden geçerken bütün isyancılarla canlarının istediği kişileri öldürdüler.[7] II. Süleyman halkı ezen sefer vergilerini kaldırdı, paranın değerini yükseltmeye çalıştı. Ancak bunun dışında pek bir şey yapılamadı. Yiyecek sıkıntısı, açlık ve enflasyon Osmanlı siyasal yapısını kemirmeye devam etti.

Avusturya Cephesinde Yeni Bir Çöküş

II. Süleyman'ın hükümdarlığı döneminde kendi iç sorunlarıyla uğraşan Venedikliler ve Lehliler daha sakindiler. Ancak Habsburglular İstanbul'daki karışıklıktan yararlanarak Mohaç'tan Petervaradin'e, oradan da Belgrad'a geldiler. Osmanlıların Hırvatistan ve Slovenya'daki savunma birlikleri paniğe kapılıp dağılmışlardır.[8] Macar ileri gelenleri Habsburg prensi Joseph'i kral seçmek zorunda kaldılar (9 Aralık 1687); özerkliklerini büyük ölçüde yitirip merkezi bir hükümetin emri altına girdiler. 1688 yazında Habsburglular Tuna'yı geçerek Belgrad'ı aldılar (8 Eylül 1688). Böylece Tuna savunma hattı yarılmış ve Balkanlar yolu açılmış oluyordu.[9] Bu haber Osmanlılara karşı bir dizi Balkan isyanının başlamasına neden oldu. Eflak prensi Viyana'ya temsilci göndererek imparatoru tanıdığını bildirdi ve padişaha karşı yardım sözü aldı.

II. Süleyman bu yeni tehlikeye karşı Viyana'ya elçi göndererek statükonun devamı temeli üzerinde barış istedi, savaş sona erdirildiği takdirde batılı müttefiklerin tüm fetihlerini tanıyacaktı. XIV. Louis fırsattan yararlanarak Ren ve Bavyera bölgelerine girdiği için Habsburglar barışa hazırdılar. Ancak Leopold barış elde etmek için Tuna' nın güneyinde fethettiği toprakları vermeye hazır olduğu halde Fransız tehlikesini doğrudan doğruya hissetmeyen müttefikleri istekleri yerine gelene kadar savaşın sürdürülmesinden yanaydılar. Konuşmalar kesildi (11 Haziran 1689) ve Habsburg orduları Bosna'ya girip Morava nehri boyunca Niş'e yürümeye başladılar.[10] II. Süleyman yeni bir ordu toplayarak bundan önce merkezî hükümete karşı ayaklanmış herkese genel af ilan

etti.[11] Ancak o harekete geçemeden binlerce Sırbın isyan etmesi ve Habsburgluların Niş, Vidin, Üsküp ve Prizren'i fethetmeleri (Temmuz-Kasım 1689). Avrupa' da Osmanlı egemenliğinin sonunun geldiğini gösteriyordu. Başka bir Habsburg ordusu Erdel ve Eflak'a girerek, buranın soylularıyla, imparatoru metbu olarak tanımak ve Osmanlılara karşı yardım etmek koşuluyla özerklik ve dinsel özgürlük vaat ettiler.[12]

Osmanlı Karşı Saldırısı

Ancak Habsburg ilerleyişi de en üst noktasına varmıştı. Osmanlı hanedanının uzun tarihindeki en şaşırtıcı ve hiç beklenmedik bir ters dönüşle II. Süleyman'ın kuvvetleri 1689-1690 kışında toparlandılar ve Habsburgları Tuna'nın ötesine kadar atan bir karşı saldırıya giriştiler. Sadrazamlığa yine Köprülü ailesinden biri, Fazıl Ahmet Paşa'nın küçük kardeşi Fazıl Mustafa Paşa getirildi (25 Ekim 1689). Ünlü selefleri gibi davranan Fazıl Mustafa Paşa, hükümet ve ordunun kilit noktalarına derhal dürüst ve yetenekli kişiler yerleştirdi, hazine bütçesini denk getirmeye çalıştı. Görevlerini yapamayan en az 30.000 yeniçeri askerlikten çıkartılarak hem hazine çıktısı azaltıldı hem de subayların disiplin ve düzeni sağlamaları kolaylaştırıldı.[13] Geçmiş düzensizlik dönemlerinde yasadışı yollardan servet edinmiş olanlar idam ettirildiler, mallarına el konuldu. Doğudaki Türk ve Kürt aşiretlerin Edirne'de toplanan kuvvetlere katılmaları için özendirici öneriler yapıldı. Eyaletlerde beylerbeylerinin değiştirilmesiyle hem vergide artış sağlandı hem de gönderilen birliklerin disiplinli olması sağlandı. Gerçek değerinde sikkeler çıkartıldı, fiyat denetimi uygulandı. Osmanlı ordusu Edirne'de toplanırken Habsburg işgalindeki Slav topraklarından iyi haberler geliyordu. İmparatorluk ordusundaki Katolik papazların sertliği yerli halka atalarının neden yüzyıllar önce Osmanlıları sevinçle karşıladıklarını kısa zamanda anımsatmıştı. Padişaha Sırbistan, Eflâk ve özellikle Erdel'den siyasal ve dini özgürlüklerini kazanmaları için yardım istekleri geliyordu. Tököli İmre bir kez daha Habsburglara karşı direnişin başına geçti.

1690 Temmuzu ortalarında yenileştirilen ordu, sadrazamın önderliğinde Habsburglara karşı yürüyüşe geçti. Askerlerinin çoğunu Fransa ile savaşmak üzere öteki cepheye kaydırmış olan Habsburglular kaçtılar. Tököli'nin Erdel' deki isyanı binlerce Macar'ın desteğini kazanıyor ve imparatorun güneyde kalan askerlerinin yardım görmesini güçleştiriyordu. Çok geçmeden Habsburg askerleri çöktüler. Osmanlılar Niş'i (9 Eylül 1690), Semendire'yi ve yalnızca altı günlük bir kuşatmadan sonra 14 Ekim 1690'da Belgrad'ı aldılar.[14] Pek çok Sırp Avusturyalıların ilerleyişlerinde kendilerine yardımcı olmuş, ancak kötü yönetimden düş kırıklığına uğrayan daha çoğu da Osmanlıları yepyeni bir heyecanla karşılamıştı. Fazıl Mustafa Paşa onları daha önceki davranışları

için cezalandıracağı yerde bağlılıklarını kazanmak için çaba gösteriyordu. Kaçan müttefik kuvvetlerle birlikte bazı Sırplar Tuna'yı geçerek güneydoğu Macaristan'da Habsburg yönetiminde yaşamaya başladılar. Bir kısmı da Osmanlı korkuları giderilmiş olarak evlerine döndüler. Yerel Müslümanların öç almalarını önleyen yasalar çıkarıldı, geri dönen Sırpların çoğu kez hazine aleyhine olmak üzere toprak ve evlerine sahip olma olanağı tanındı. Böylece Avusturyalıların padişaha karşı bir Hıristiyan ayaklanması çağrısı unutuluyor, geçmişte Balkan köylülerini Osmanlı yönetimine çeken adil rejimin yeniden kurulmasına çalışılıyordu. Güneydoğu Macaristan'da Habsburg yönetiminde kalan Sırplar, Karlofça'da yeni kurulan bir patrikliğin dinsel yönetimine bırakılmışlardı. Karlofça artık sonunda Tuna'nın güneyindeki Osmanlı yönetimini yıkacak olan Sırp ulusçuluğunu yaratmak için Habsburgluların bir merkezi olmuştu.

Belgrad'ın alınmasıyla Tuna savunma hattı yeniden kurulmuş oluyordu.(15) Fazıl Mustafa Pasa daha önce başladığı reformlara döndü, halkın duygularına yakın bir ilgi göstererek onların bağlılığını sağlayacak koşulları yaratmaya girişti. Ancak reformun etkinliğini Müslüman olmayan bölgelerle sınırladığı için çok kimseyi bunların aslında devleti Hıristiyanlara teslim etme çabaları olduğuna inandırarak Müslüman halkın muhalefetini kazandı. Sadrazam, yüksek memurların padişaha armağanlar verme geleneğini de kaldırarak etkin bir yönetime dönüşü sağlamak istiyordu. Diğer vezirlerin sayılarını ve güçlerini sınırlayarak ve onların padişahla yalnız sadrazam aracılığında ilişki kurmalarını sağlayarak sadrazamlık makamının gücünü de artırmak amacındaydı.

Osmanlı adalet ve yönetim düzenleri genellikle son yüz yılda olmadığı kadar etkin bir işlerliğe kavuşmuştu. Ancak sonunda sadrazamın ekonomik alandaki başarısızlıkları bu reformları da etkiledi. Fiyat denetiminin enflasyon ve kıtlığı azaltmadığını gören Fazıl Mustafa Paşa, yapay hükümet denetimlerinin bunun nedeni olduğunu düşünerek eğer üreticiler fiyat bakımından serbest bırakılırlarsa daha çok üretim yapacaklarını düşündü. Böylece daha bol yiyecek olacak ve sonunda fiyat denetimi ile elde edilemeyen fiyat düşüşü sağlanacaktı. Fakat zamanın ve özellikle Sırbistan ile Prensliklerin çok karışık olması nedeniyle kıtlık sürdü ve aldığı önlemlerin sonucunda fiyatlar daha da arttı.

Fazıl Mustafa Paşa, selefinin Osmanlı ordusunda ve tımar düzeninde başladığı reformları sürdürdü. Genç ve yetenekli askerlerin tımarlara verilmesiyle sürekli eğitim yapmaları sağlandı. Subay yetiştirmek için eyaletlerde özel okullar kuruldu. Bunların köylülere yük olmadan vergi toplama ve yöneticilik görevlerini layıkıyla yaptıklarını gözlemek için denetçiler gönderildi. Yine en önemli bir iş olarak İstanbul'da Bakırköy yakınlarında Baruthane-i Amire inşa edildi ve Selanik, Gelibolu, Bağdad, Kahire, Belgrad ve İzmir'de kurulan ve iltizam yöntemiyle çalıştırılan atelyelerde imparatorluğun barutu üretilmeye başlandı.

II. Süleyman 22 Haziran 1691'de ölünce yerine Sultan İbrahim'in üçüncü oğlu II. Ahmet (1691-1695) geçti. Fazıl Mustafa Paşa da bu sırada ikinci Avusturya seferine çıkıyordu. Sadrazam Belgrad'tan çıkıp Tuna'yı aşarak Tatarlar gelmeden önce düşmanı Petervaradin'de şaşırtmak istiyordu. Ancak pusuya düşürüldü ve Karlofça'nın 26 kilometre güneydoğusunda Salankamen'de 20 Ağustos 1691'de ordusu bozguna uğratıldı, kendisi de alnından vurularak öldü.[16]

Fazıl Mustafa Paşa'nın ölümü ve Salankamen bozgunu Osmanlıların karşı saldırısını durdurmuştu. Habsburglular da batıda uğraştıkları için ortaya bir durgunluk çöktü, Tuna iki imparatorluk arasında yeni sabit sınır olarak kesinleşti. II. Ahmet de seleflerinin çoğu gibi yakınlarının oyunlarına alet oldu. Sadrazamlar, vezirler ve komutanlar birbiri arkasından değiştirildiler. Fazıl Mustafa Paşa'nın reformlarını uygulamak için kimsede istek kalmadı, eski sorunlar yeniden ortaya çıktılar, İngiltere ve Hollanda şimdi İstanbul'da bir barış çabasında bulunuyorlardı. Habsburg imparatoru Erdel, Temeşvar, Eflak, Boğdan ve Besarabya'nın kendisine, Mora'nın Venediklilere, Podolya'nın Lehlilere verilmesini istiyordu. II. Ahmet de aynı uzlaşmaz tutumla hem Macaristan'ın büyük bir bölümünün Osmanlılara verilmesini hem de Habsburgluların eski yıllık vergilerini istemekteydi. Bu durumda, her iki taraf da başka yönlerde etkili bir biçimde kullanabilecekleri bir gücün yitirildiğini bile bile düşmanlıklarını devam ettirdiler.

Bu durum yalnızca orta Avrupa'ya özgü değildi. Venedik'in Girit'i alma çabası uzun bir kuşatmanın sonunda başarısızlığa uğratılmıştı (18 Temmuz 1692). Venedikliler 1694'de Sakız Adasını aldılar. Ancak işgal birlikleri ve papazlar öyle ağır bir baskı yönetimi kurmuşlardı ki bir yıl sonra ada halkı ayaklanarak işgalcileri adadan kovdu ve böylece Venedik'in Mora egemenliği tehlikeye düşmüş oldu.[17] Jan Sobieski'nin hastalığı yüzünden Lehistan da zayıflamıştı. 1692 ve 1694 yazlarında Kamaniçe taraflarına birkaç zayıf baskın yapmakla yetindi.[18]

Fakat içte durum giderek kötüleşiyordu. Merkezî denetim zayıflamış, Arap eyaletleri de içlerinde olmak üzere ayan, her yerde başa geçmişti. Kuzey Afrika'daki yerel Osmanlı garnizonları korsan cumhuriyetleri kurarak gerek Osmanlı gerekse Avrupa gemilerine ve hatta zaman zaman Osmanlı kıyılarına baskınlar düzenliyorlardı. Ne eğitimi ne de deneyimi olmayan padişah, iktidarı saray gruplarının eline bırakmış ve hareme kapanmıştı. 6 Şubat 1695'te ölümü imparatorluğun gidişi üzerinde hiçbir etki yapmadı.

II. Mustafa, 1695 – 1703

Padişahlık sırası, Osmanlı hanedanının tek yetişkin erkeği olan ve daha kolay yönetilebilen kardeşleri yüzünden kendisine sıra gelmeyen IV. Mehmet'in

oğlu Mustafa'ya gelmişti. II. Mustafa'nın hükümdarlığında, Osmanlı İmparatorluğunun çöküş çağındaki tüm zaferleri ve bozgunları birlikte yer almıştır.

1664 yılında babasının uzun hükümdarlığının ortalarında doğan Şehzade Mustafa çöküş döneminde şehzadeler için uygulanan geleneksel harem ve dinî eğitimi görmüştü. Ancak ergenlik çağında çevresindeki şehzadelerden daha özgür bir yaşamı olmuş, sarayda serbestçe dolaşabilmiş, sonradan III. Ahmet olarak tahta çıkacak kardeşiyle binicilik, şiir yazma ve müzik gibi uğraşılarla zamanını geçirerek, önceki yüzyıl şehzadelerinin kapalı yaşamından kurtulmuştu.

II. Mustafa'nın baş danışmanı lalası Seyyit Feyzullah Efendi (1638-1703) 30 Nisan 1695'te şeyhülislamlığa getirildi. Görevi ulemayı düzene sokup padişahı desteklemelerini sağlamak ve aynı zamanda padişahın yardımcısı olarak yönetici sınıfın geri kalan üyelerine egemen olmaktı.[19] Feyzullah Efendi kısa zamanda gerçek iktidarı eline aldı. Geçmişte Köprülü sadrazamları gibi Osmanlı düzenine egemen oldu, orduda ve yönetimde kilit noktalara getirilmiş padişah yandaşları aracılığıyla işleri yürüttü.

Avusturya Seferleri

Feyzullah Efendi, padişahı kâh haremin zevklerine bırakarak kâh Habsburglara karşı harekete geçmek tutkusunu frenlemeyerek ülkeyi yönetmekteydi. Venedik cephesi durgun kaldığı sırada II. Mustafa Avusturyalılara karşı üç büyük sefer açtı (1695-1697). Tuna'nın kuzeyindeki son Osmanlı toprağı Temeşvar'ı savunurken gazi de oldu. Ancak Köprülü Mustafa'nın seferlerinde olduğu gibi zafer onu da büyük bir bozguna götürdü. Zamanın en büyük askeri dehası olan Savola hanedanından Prens Eugene, 11 Eylül 1697'de Osmanlıları Zenta'da büyük bir bozguna uğrattı. Osmanlı ordusu bir anda yok olmuş, imparatorluk savunmasız kalmıştı.

Kuzey Cephesi

Bu sırada Rusya da, Büyük Petro'nun (1689-1725) yönetiminde ordusunu modernleştirmekte ve Boğazlardan Akdeniz'e açılmak için Karadeniz'in denetimini ele geçirmek çabalarına girişmiş bulunmaktaydı. 1695'te bir kez başarısız kaldıktan sonra, 1696'da (Ağustos) Azak'ı aldı. Böylece Karadeniz'i yüzyıl içinde Osmanlı gölünden Rus gölüne dönüştürecek ve imparatorluğu yepyeni bir yönden tehdit edecek olan sefer başlamıştı.

Karlofça Barışı

Osmanlılar artık barış istiyorlardı. Padişah ordunun başından ayrılıp Edirne'ye döndü. Köprülü ailesinin diğer bir üyesi, Amcazade Hüseyin Paşa, en iyi

barış koşullarının kopartılabilmesi umuduyla sadrazam yapıldı. İmparatorluk şimdi gerçekten çok güç durumdaydı. Köylerinde erkek kalmamıştı. Açlık, hastalık, enflasyon ve başıbozukluk alıp yürümüştü. Avusturyalılar Tuna'ya yerleşmişler, Ruslar Karadeniz'de hak iddia ediyorlardı. Fransızlar Ryswick Barışını kabul etmişler (1697) ve böylece o an için Avusturya için tehdit değillerdi. Zaten bu iki devlet kısa bir süre sonra İspanya Tahtı için savaşacaklardı (1701-1714). Leopold da bu yeni çatışmaya hazırlanabilmek için Osmanlılarla barış yapılmasını istiyordu. Osmanlı ordusunun, arkasında ciddî bir tehlike oluşturmaması kendisi için çok iyiydi. Büyük Petro ise savaşı devam ettirip Azak Denizini Karadeniz'e birleştiren Kerç Boğazını ele geçirmek istiyordu, ancak Avusturya'nın çekilmesi onu da çekilmek zorunda bırakmıştı.

Petervaradin yakınlarında Tuna'nın sağ kıyısındaki Karlofça'da herkesin olduğu yerde kalması ilkesine dayanılarak bir anlaşma yapıldı. Erdel Habsburglularda, Temeşvar Osmanlılarda kalıyor, Tizse, Sava ve Unna nehirleri iki imparatorluk arasında yeni sınırı oluşturuyorlardı. Padişah ülkesindeki Katoliklere dinsel özgürlük tanıdığı için, imparator da Katolikleri korumak gerekçesiyle Osmanlı iç işlerine karışabilecekti. Her iki ülkenin tüccarlarının karşı ülkede ticaret yapabilmeleri garantisi de, özellikle Avusturyalılara Hıristiyan uyrukluları padişaha karşı kışkırtırken imparatorluğu ticarî bakımdan sömürme olanağını veriyordu. Osmanlılar Podolya ve Ukrayna'da tam bir Lehistan denetimi tanıyarak hem Kazaklar üzerindeki egemenliklerini kaybediyorlar, hem de Karadeniz'in kuzeybatısındaki kısa süreli egemenliklerini terk e diyorlardı. Venedik, Mora ile Dalmaçya'da ele geçirdiği topraklara sahip oluyor, ancak Osmanlı İmparatorluğundaki ticaret ayrıcalıklarını koruyabilmek için İnebahtı ile Aya Mavri adasını Osmanlılara 'bırakıyordu. Rusya ile uzlaşma Rusların Karadeniz kıyılarındaki istekleri yüzünden uzun sürdü ve ancak 15 Temmuz 1700'de İstanbul'da bir anlaşma imzalandı. Ruslar Azak Denizinde ve Dniester kıyılarında işgal ettikler toprakları tutuyorlar, buna karşılık bu bölgelerdeki kaleleri yıkmaya söz veriyorlardı. Ancak böylece Osmanlılara karşı Karadeniz'in iki ucundan harekete hazır bir duruma gelmiş olmaktaydılar. Ruslar artık Avrupa birliğine katılmışlardı. Osmanlıların Tatar baskınlarını önleme vaadi de Çar Petro'nun kendisine daha uygun koşullar altında saldırıya devam etmek üzere ordusunu ve devletini güçlendirmesine fırsat tanıyordu.[20]

Karlofça Antlaşması, Osmanlılarla kendilerine karşı birleşen Avrupalı güçler koalisyonu arasındaki pek çok antlaşmanın birincisiydi.

Osmanlıların saldırıdan savunmaya geçmelerini simgelemekteydi. Padişah görünüşte tarafsız, ama gerçekte olayları kendi çıkarlarına göre düzenleyen güçlerin arabuluculuğunu kabul etmişti. Macaristan ve Erdel'in Habsburglara; Dalmaçya, Mora ve önemli Ege adalarının Venediklilere; Podolya ile güney Ukrayna'nın Lehistan'a; Azak yarımadası ile Dniester'in kuzeyinin Ruslara ve-

rilmesi Osmanlıların Avrupa'dan çekilmelerinin gerçek başlangıcıydı. Rusya ile Avusturya kendi çıkarlarına Osmanlı iç işlerine müdahale edecek duruma gelmişlerdi. Ege'ye açılan batı kapıları yine Venediklilerin elindeydi ve Venedik istediği takdirde Boğazları ve İstanbul'u yine tehdit edebilecekti. Avusturya saldırısının uç noktası kuzey Macaristan yerine şimdi Tuna nehri olmuştu. Lehistan da Kırım ve Prensliklere kuzeyden saldırabilecek duruma geçmişti. Osmanlılar, belki de Habsburglar dışında, bu düşmanlardan herhangi biriyle başa çıkabilirlerdi ama düşmanları birlik halinde oldukları zaman artık çok güçlüydüler. Yüzyılın başında batı Avrupalı hükümdarlarla kurulmuş olan eşitliği şimdi Osmanlılar aleyhine giderek artan bir ağırlıkla değiştiriyorlardı.

Yeni Bir Çöküş ve Gelenekçi Reform Çağı, 1683 -1808

Karlofça Antlaşması, Osmanlıların yalnızca Avrupa ile ilişkilerinde bir dönüm noktası olmayıp, iç çözülme çağının sona ermesini ve hızlı bir çöküş çağının başlangıcını da belirtmekteydi. Uzun savaş yılları, yüzyıllardır imparatorluğun ayrılmaz parçaları sanılan toprakların yitirilmesi, Osmanlı moralini öylesine çökertmişti ki, pek çok kimse imparatorluğu kurtarma çabasının bile olanaksızlığına inanmaktaydı. Osmanlılar ilk kez Avrupa'nın, bu üstünlüğünü ne ile sağladığını öğrenmek ve bunu Osmanlı düzenine uydurarak bir reform yapmak gereğini duydular. Reformcular şimdi Avrupa'nın geliştirdiği belirli tekniklerin, geleneksel yöntemleri, özellikle ordu düzeni ve silahların yenilenmesiyle, güçlendirme ve koruma yolunda kullanılabileceğini düşünüyorlardı. Böylece gelenekçi reform yeni ile eskinin bir alaşımı olarak kendi başına başarılı olamadıysa da, ondokuzuncu yüzyılda çağdaş reform biçiminin yolunu açmış oldu. Bu sınırlı değişim bile ancak çok duraksayarak yürüyecek, 'yenileşmenin' Osmanlı yapısının tümünü zayıflatacağını ileri süren iddialarla karşılaşacaktı. Bu yüzden onsekizinci yüzyılda reform hareketleri bir dizi iniş çıkışlar gösterir; geçici zaferler genellikle reformcuları felâkete götürmüşse de, bunların bıraktıkları izler arkalarından gelenlere model ve deneyim olarak kalabilmiştir.

Amcazade Hüseyin Paşa'nın Reform Çalışmaları

Bu yeni eğilimin Köprülü hanedanının dördüncü bir üyesi tarafından başlatılması yerinde bir hareketti. Köprülü Mehmet Paşa'nın ağabeyinin oğlu Amcazade Hüseyin Paşa (1644-1702) Karlofça bozgunundan sonra üç yıl sadrazamlık yapmıştır (1699-1702). Mevlevî derviş tarikatından olan Hüseyin Paşa, Köprülü seleflerinden çok hükümetin ve ordunun gereksinimlerinden başka, sıradan halkın gereksinimlerini de gözönünde bulundurarak ekonomik ve parasal çözümler üzerinde durmuştur. Hazineye para akımı sağlamak için savaş sırasında dört katına çıkmış olan kahve ve tütün vergileri, yağ ve sabun

gibi diğer maddelerin vergileriyle birlikte önemli bir ölçüde indirilmiştir.[21] Akçanın gümüş oranı arttırılarak paranın değeri yükseltilmiştir.[22] Savaş zamanı konulan vergilerden hazineye olan borçlar cezasız olarak affedildi.[23] Geleneksel vergiler ödeme gücüne göre yeniden düzenlendi. Çiftçilerin topraklarına, tüccarların da işleri başlarına dönmeleri için vergi bağışıklıkları tanındı. Yeni çiftçilere gereksinim duyulduğu Kıbrıs, Urfa, Malatya ve Antalya gibi yerlere göçebe aşiretlerin yerleşmeleri özendirildi.[24] Geleneksel Osmanlı zanaatını ortadan kaldıran Avrupa ithal mallarıyla yarış edebilmek için fabrikalar açılmaya çalışıldı.[25]

Hüseyin Paşa, Osmanlı ordusunu etkili ve güvenilir yapma çabalarına da girişti. Kapıkulu askerlerinin aylıkları gözden geçirildi. Görevlerini yapmayanlar ocaklardan atılarak yerlerine her zaman disiplin ve eğitim altında olma zorunluluğu bulunan Anadolu köylüleri getirildi. Zanaatkarları süreli olarak askere alma uygulaması kaldırıldı.[26] Böylece Karlofça Antlaşmasından önce 70.000'i bulan Yeniçeri askeri (ki bunlardan yalnızca 10.000'i görev yapıyordu), şimdi hepsi de savaşa hazır 34.000 kişiye indirildi. Topçu askeri de 6.000' den 1.250'ye indirildi. Tımar sipahileri de Doğu Anadolu'dan göçebe aşiretlerle ve Macaristan'dan kaçan sipahilerle güçlendirildi. Bütün sipahilerin, sancakbeylerinin gözetimi altında asker beslemeleri ve çağırıldığı zaman bunlarla birlikte savaşlara katılmaları sağlandı. Daha önceki yüzyılın yaygın geleneği bir yana atılarak rüşvet yiyen üstleri tarafından sipahilerin tımarlarının ellerinden alınmaması sağlandı.[27]

Ege'de ve Çanakkale dışında Venediklilerle yaptığı başarılı çatışmalarda (1695-1698) ün kazanmış olan Mezimorto (Yarı Ölü) Hüseyin Paşa komutasında Osmanlı donanmasında da canlandırma hareketleri başlatıldı. Onyedinci yüzyılda kürekten buhara dönme gibi Avrupalıların yaptığı değişiklikler Osmanlılarca şimdi uygulanarak yeni kalyonlar yapıldı, bunlara tayfa yetiştirildi. Donanma herbiri bir *deryabeyi* komutasında filolara bölündü. Deryabeyleri komutaları altındaki filolardaki teknelerin kaptanlarını denetlerler, tayfanın düzenli aylık almasını, her geminin yeterli cephane ve diğer malzeme ile donatılmış olmasını sağlarlar ve böylece geçmiş yüzyılın büyük sorunlarını ortadan kaldırırlardı. Kaptan-ı Derya ile kaptanları arasında bir genel kurmaylık da kurulmuştu. Kaptan-ı Derya'nın üç yardımcısı vardı: *kapudane, patrona* ve *riyale.* Bunların altında bir komuta zinciri biçiminde deniz kuvvetleri uzanıyor, mevkilerin para ile satın alınması uygulamasına son veriliyor, boşalan yerler daha alt sıralardaki yetenekli kişiler tarafından dolduruluyordu. Denizciler ve subaylar şimdi aylıklarını tam olarak alıyorlar ve yaşlanınca ya da savaşta yaralanınca emekli oluyorlardı. Deniz kuvvetlerinin kapıkulu topçusuna bağımlılığını ortadan kaldırmak için özel bir topçu birliği geliştirilmişti.[28]

Sadrazam, son olarak memurlar ve saray erkânı arasında da reformlara girişti. Yeteneksiz memurlar yarım aylıkla emekliye ayrıldılar, yerlerine okul-

lardan yetişme genç Osmanlılar getirildi. Onaltıncı yüzyılda egemen olan etkinlik standardını geri getirmek ve rüşveti ortadan kaldırmak için önlemler alındı. Ve ilk kez verimliliği artırmak için, bütün memurların resmî belgelere tarih yazmaları ve bunları korumaları istendi.(29)

Amcazade Hüseyin Paşa'nın Sadrazamlıktan Düşüşü

Ancak gelenekçi Osmanlı reform çabasının son yüzyılında çok sık görüldüğü gibi sadrazamın eski yöntemleri işlerliğe kavuşturma çabaları, kısa zamanda kötüye kullanmada çıkarları olanlar tarafından tökezlendi. Yönetici sınıf üyelerinin başında şimdi padişahın danışmanı olarak devletin en etkin tek gücü olan Şeyhülislâm Feyzullah Efendi bulunuyordu. Onyedinci yüzyılda olduğu gibi yönetici sınıf reforma ancak imparatorluğu düşmanlarından kurtarmaya gerek olduğu zaman göz yumabilirdi. Tehlike geçer geçmez de reformları başarısızlığa uğratmaya çalışacaktı. Karlofça'nın ilk etkileri sona erince Feyzullah Efendi sadrazama karşı harekete geçti. Kilit noktalara kendi akrabalarını ve adamlarını getirtti, şeyhülislâmlık makamı boşalınca buraya kendi oğlu Fethullah Efendi'nin getirtilmesini sağladı. Ulema sınıfı arasında bir hanedan yaratılması İslam ya da Osmanlı tarihinde o güne kadar görülmemiş bir şeydi.(30) Feyzullah Efendi devlet işlerine de karışarak, çoğu kez kendisiyle çatıştığı sadrazamın emirlerine karşı çıktı. Kaptan-ı Derya Mezomorto Hüseyin Paşa ikisinin arasını bulmaya çalıştıysa da, ölümüyle (Temmuz 1701) denge bozuldu. Hüseyin Paşa üzüntüden hastalandı. 1702 Eylül'ünde istifa ettikten kısa bir süre sonra da öldü. Böylece zamanının en büyük reformcusu makamından atılmış oluyordu.

Edirne Olayı

Hüseyin Paşa ölünce Feyzullah Efendi'nin gücü daha da artmıştı. Sadrazamları denetimi altında tutuyor, hükümetin bütün alanlarında gücünü gösteriyordu. Yönetici sınıftan, iltizam ve tımar sahiplerinden kendisine ve adamlarına rüşvet yağıyordu. Ordunun aylıkları ve gereksinimleri için ayrılmış paranın büyük bir bölümünü de elde etmeyi başarmıştı. Padişahın Edirne sarayına çekilip Feyzullah Efendi'yi başıboş bırakması, askerlerin yanı sıra İstanbul'un güçlü tüccar ve zanaatçılarını da rahatsız etmekteydi. Bunlar padişahın imparatorluk iktidar merkezini İstanbul'dan Edirne'ye kaydıracağından ve böylece kendi ekonomik çıkarlarını zedeleyeceğinden korkuyorlardı. Hüseyin Paşa'nın damadı Şöhraplı Ahmet Paşa ve diğer arkadaşları da bu korkuları büyüterek çıkan huzursuzluktan kendi siyasal amaçları için yararlanmayı planladılar.

Padişahın yeteneksizliği, rakiplerinin siyasal oyunları ve Feyzullah Efendi'nin zorbalığının yanı sıra çok ciddî parasal ve ekonomik güçlükler de

vardı. Uzun savaş ve cüluslar hazineyi yine boşaltmıştı, aylıkların ödenmesi yine üç dört yıl geride kalmıştı ve akçanın değeri düşürülmüştü. Vergi salma ve toplama düzeni altüst olmuştu. Hazinenin mukataa'larının çoğu, hem iltizamlar hem tımar ve zeametler, *malikâne* adı verilen yaşam boyu mülkiyet biçimlerine dönüştürülmüştü. Hazineye ancak göstermelik bir vergi ödeniyor, bunların sahipleri bu toprakları varislerine devlet müdahale edemeden bırakabiliyorlar ya da satabiliyorlardı. Malikâne sahipleri yüzlerce mukataa'yı toplayıp bunları çok büyük topraklar haline dönüştürüyorlar ve sonra en 'büyük geliri sağlamak için asıl vergiyi ödeyen çiftçi ve zanaatçılara kiralıyorlardı. Yeniden binlerce köylü toprağından kaçmaya başlamış, üretim düşmüş kentler kalabalıklaşmış, kentler olsun kırsal bölge olsun bir kıvılcımla patlayacak barut fıçılarına dönüşmüştü.

İsyan kıvılcımını sağlayanlar askerler oldu. Gürcistan seferine ayrılan dört yeniçeri birliği geçmiş aylıkları tam olarak ödenmezse yola çıkmayı reddettiler (18 Temmuz 1703). Padişahla şeyhülislâmın Edirne'de keyif çatarlarken imparatorluğun sorunlarının sürüncemede bırakıldığını söylediler. İstanbul'da Sultan Ahmet Camii önünde kendilerine binlerce asker, zanaatçı, tüccar ve halk katıldı. Fevzullah Efendi sadrazama iki yıllık geçmiş aylıkların ödenmesini emretti. Ama artık çok geçti. Her ödün başka istekler uyandırıyordu. İsyancılar sarayın kapılarına yürüyünce burada şeyhülislâmın kötü yönetimi ve zorbalığına baş kaldırmış olan softalar da kendilerine katıldı. Padişah ile Feyzullah Efendi Edirne'de oldukları için isyancıların sarayı ele geçirmeleri kolay oldu. 21 Temmuz 1703'te İstanbul ellerine geçmişti. Hükümet üyeleri parçalanarak yerlerine isyancıların adayları geçirildi. Feyzullah Efendi ile arkadaşlarının yargılanmak üzere İstanbul'a getirtilmeleri için emir çıkarıldı.

Padişah da, danışmanı da bir süre İstanbul'daki olaylardan habersiz olarak Edirne'de avlanmaya devam ettiler. Padişah olayı öğrenince kendini kurtarmak için Feyzullah Efendi ile oğullarını azledip Erzurum'a sürgüne gönderdi (30 Temmuz). Ancak bu davranış isyanı bastırmakta yeterli olmayınca, II. Mustafa Edirne'yi savunmak için bir ordu topladı ve sonra tahtını kurtarmak için İstanbul'a yürümeye karar verdi. Fakat isyancılar onun bu yolu seçeceğini önceden kestirmişler ve askerlerinden çoğunu kendi yanlarına çekmişlerdi. Padişaha ordu olarak birkaç bin kişi kalmıştı. Padişah askerlerine İstanbul'a yürümeleri emrini verince isyancılar da aralarında binlerce ulema ve İstanbul loncaları üyesi olan kendi ordularını Edirne'ye doğru yola çıkardılar (13 Ağustos 1703). İsyancılar ağır yol alıyorlar, geçtikleri her yerde yandaş buluyorlardı. Padişah uzlaşmaya yanaşarak Feyzullah Efendi'nin azledilmiş olduğunu, bu yüzden isyan için neden kalmadığını ve isyancıların dağılmaları gerektiğini belirtti. 21 Ağustos'ta iki ordu Babaeski'ye yaklaşırlarken bir çatışma olacağı anlaşıldı, Onbeşinci yüzyıldan bu yana ilk kez Osmanlı kuvvetleri arasında bir çatışma çıkacaktı. Ancak padişahın askerleri isyancılara katıldılar,

II. Mustafa tahttan indirildi, yerine 22 Ağustos 1703'te kardeşi III. Ahmet getirildi. Olay kan dökülmeden kapanmıştı. Feyzullah Efendi ile yanındakiler Varna'ya gelirlerken yolda yakalanıp öldürüldüler (3 Eylül 1703). II. Mustafa yaşamının sonuna kadar sarayda kapalı kaldı.

III. Ahmet, 1703 – 1730

III. Ahmet de selefi gibi sarayda yetişmiş fakat bir derece özgürlük ve eğitime sahip olabilmişti. Şiir, resim ve hat sanatıyla ilgilenirdi. Devlet işlerine de ilgi gösteren III. Ahmet, sadrazamlarını ve vezirlerini durmadan değiştirir, böylelikle onları ve taraftarlarını kontrol altında tutardı. Bu arada Edirne olayına yol açan güçlüklerin de üstesinden gelmeye çalışmıştır.

III. Ahmet'i tahta çıkaran askerler o güne kadar görülmemiş bir cülus bahşişi kopartmışlardı. Bu para çoğunlukla Feyzullah Efendi ile yandaşlarının el konulan hazinelerinden ödenmişti. İsyana katılmayan diğer askerler de cülus bahşişinden ve mevkilerden paylarını istediler. Silivri'de toplanarak Osmanlı ailesini tahttan atıp yerine Kırım hanlarından birini ya da Sokullu Mehmet Paşa ile II. Selim'in kızının soyundan gelen ve onsekizinci yüzyılın ortalarına kadar devam eden aileden birini getirmeyi tasarladılar. Ancak yeteri kadar destek bulamayınca doğu Trakya'yı yağmalayarak yeni bir isyancı çetesini oluşturdular.

Padişah eski 'böl ve yönet' politikasını kullanarak iktidarı elinde topladı, önce bir grubun sonra bir diğerinin adamını kilit noktalara getirdi, en sonunda da yeniçeri ağalıklarına ve sadrazamlığa kendi adamlarını yerleştirdi. Yeniçeri ağası, padişahın siyasal karşıtlarına olduğu kadar Trakya ve batı Anadolu'yu yağmalayan isyancılara karşı başlıca silahı oldu. III. Ahmet iktidarı ele aldıktan sonra devlet yönetimini seçilmiş vezirlerinin eline bırakıp bir kenara çekildi.

Bu sadrazamlardan birincisi olan Çorlulu Ali Paşa (1670-1711) onsekizinci yüzyılda bile alt sınıflardan bir çocuğun Osmanlı düzeni içinde en yüksek mevkilere yükselmesinin hâlâ olası olduğunu göstermektedir. Bir reaya ailesinden gelen (kimi tarihçilere göre çiftçi, kimine göre berber) Çorlulu Ali, Saray'da yükselmiş Edirne Olayı sırasında yeni padişahın dikkatini çekmişti. Suriye beylerbeyi olmuş, II. Mustafa'nın kızı Emine Sultan'la evlenmiş (1708), sonra 1710 yılına kadar sadrazamlık yapmıştır. Çorlulu Ali Paşa onyedinci yüzyılda imparatorluk hazinelerini tüketen savaşlardan kaçınmıştır. Bütün dikkatini geliri arttırıp gideri kısarak bütçeyi dengede tutmaya harcamıştır. Saray mutfaklarının giderlerini de kısmayı önererek bu girişime padişah ile ailesinin de katılmalarını isteyen ilk 'gelenekçi reformcu'dur. Çorlulu Ali Paşa, III. Ahmet'in, rakiplerini ortadan kaldırtma politikasını desteklemiş, binlerce kişiyi öldürterek mallarını hazineye katmış, tımar ve zeametleri gelir sağlamak

için iltizam'lara dönüştürmüştür. Yeniçeri askeri yeniden düzenlenmiş, Edirne Olayı ile uzaktan dahi ilişkileri olanlar askerlikten atılmışlardır. Mezomorto Hüseyin Paşa'nın denizcilik reformları sürdürülmüş, yeni gemiler ve daha geniş çaplı toplar yaptırılmıştır. Tımar ve kapıkulu askerleri güçlendirilmiş, silâhlı kuvvetler Köprülüler dönemindeki en üst düzeylerine erişmişlerdir.

Prut Seferi

Çorlulu Ali Paşa, orduda ve hükümette reform hareketleri yaparken Fransa ve İsveç'in Avusturya ve Rusya'ya karşı bir işbirliği çabasına ve Rusların Karadeniz'in kuzeyindeki ilerlemelerini durdurmak isteyen Kırım Hanı Devlet Giray'ın kışkırtmalarına kapılmayarak Büyük Kuzey Savaşı (1700-1721) ile İspanya Taht Savaşı'na (1701 -1714) karışmadı. Böylece Büyük Petro İsveç Kralı XII. Karl'ı Poltava'da (8 Temmuz 1709) rahatlıkla yenilgiye uğratabilmişti. Bu olay Avrupa'da güçler dengesini Rusya lehine bozarak Çorlulu Ali Paşa'nın Kral Karl'a ve Kazak atamanı Mazepa'ya 1709 Temmuz'u ortalarında Lehistan'dan kaçarlarken Osmanlı topraklarına sığınmalarına izin vermesine yol açmıştı.[31] Osmanlı sarayı bir entrika merkezi halini aldı, Kırım hanının partizanları ve sadrazamın muhalifleri Kral'ı destekliyorlar, Karl da Fransız elçisinin parasal yardımıyla kendine bir yer sağlamaya çalışıyor, İngiliz ve Rus elçileri de barış taraftarlarını destekliyorlardı.[32] Sonunda savaş yanlıları kazandılar, Halep beylerbeyi Baltacı Mehmet Paşa'yı sadrazamlığa getirdiler (18 Ağustos 1710-20 Kasım 1711).[33]

Hizip çatışmaları ve yabancı entrikaları şimdi daha da yoğunlaşmış, bir bölüm insan Rusya'ya karşı İsveç ve Lehistan ile birlik önerirlerken diğerleri de Karlofça Antlaşmasıyla Venediklilere kalan Mora ve diğer yerleri ele geçirmek için yeni bir sefer açılmasını savunuyorlardı. Kral Karl, han olarak Divan toplantılarına katılan Devlet Giray ile padişahın annesi ve İsveçli doktoru aracılığıyla haremde sözü geçen Stanislas Poniatowsky'nin desteğine sahipti. Bu hizip, Kazak atamanı olarak Mazepa'nın yerine geçen Phillip Orlik'in desteğini de sağladı. Orlik durumundan yararlanarak Lehistan ve Rusya'nın aleyhine bağımsız bir Kazak krallığı kurma peşindeydi. Çar Petro'nun padişahın Ortodoks uyrukları arasında genel bir isyan kışkırtması ve Rusların Dnieper ve Azak cephelerinde yeni kaleler yaptırdıkları haberi savaş taraftarlarının durumunu güçlendirdi. Son reformların yersiz bir kuşku uyandırdığı ulema sınıfı da Müslüman topraklarını kâfirlerin elinden alacak her plana hazırdılar. Böylece denge Rusya'ya karşı harekete geçilmesini isteyenlerin lehine bozuldu. Ancak artık İstanbul'da savaşın lehinde ya da aleyhinde olanların üstün olup olmamaları önemini yitirmişti. Çar Petro saldırı zamanının geldiğini düşünüyordu. Eflâk ve Boğdan beylerinden destek sözünü alan ve padişahın Hıristiyan uyruklarının ayaklanmasını bekleyen Petro, XII. Karl'ın Osmanlı toprak-

larında bulunmasını öne sürerek saldırdı. Petro'nun ültimatomu savaş lehinde olanların galip gelmesini sağladı ve Divan o gün savaş ilân etti (20 Aralık 1710). Böylece gelecek iki yüzyıl boyunca Osmanlılarla Ruslar arasında Doğu Sorununun ana unsuru olacak olan çatışma başladı.

Ancak Çar Petro, Habsburg yardımı olmaksızın, hem Lehistan hem de Ukrayna'yı ve Poltava zaferiyle kazandığı üstünlüğü kaybedebileceğini bildiği için savaşı geciktirip barış yollarını aradı. Osmanlılar uzlaşmaya yanaşmadıklarından Petro Boğdan ve Bulgaristan'dan İstanbul üzerine yürüdü. Ancak yürüyüş hazırlıkları yaparken bile Tatarlarla Kazakların Ruslara karşı anlaşma imzalamaları (5 Şubat 1711) yüzünden daha baştan diplomatik bir yenilgiye uğradı. Bu anlaşma sonunda yapılan saldırılar Petro'nun sefer planlarını altüst etti, ordusunu istediği kadar çabuk toparlayamadı.

Osmanlılar 24 Mayıs'ta İstanbul'dan çıkarlarken Ruslar da, Tatar ve Kazakların saldırılarıyla ağır kayıplara uğrayarak Lehistan'dan geçiyorlardı. 1 Temmuz'da Prut nehrini geçip Boğdan'a girdiklerinde genel bir kıtlık ve köylülerin dağlara kaçmış olması yüzünden prensin kendilerine söz verdiği desteği bulamadılar. Baltacı Mehmet Paşa Eflâk'tan Boğdan'a girince Çar Petro kaçmak istedi. Ancak Prut'u geçmeye çalışırken Osmanlılar tarafından kıstırıldı ve kuşatıldı (20 Temmuz). Bu, çağdaş tarihin en büyük bunalımlarından biriydi. Modern Rusya'nın kurucusu ve ordusu Osmanlıların acımasına kalmıştı. Osmanlı topçusu Çar'ın kampını top ateşine tutup ağır kayıplar verdirirken, Ruslar yiyecek ve malzeme sıkıntısı da çekiyorlardı. Sadrazam koşulsuz teslim isteyebilir ve her türlü toprak ve diğer ödünleri alabilirdi. Ama o da güç sorunlar altında eziliyordu. Ordusunun daha uzun süre çarpışacak malzemesi kalmamıştı, Tatarların kendisine bağlı kalıp kalmayacaklarını ya da Rusların kuzeyden destek kuvvetleri getirtip getirtemeyeceklerini bilemiyordu. Bu yüzden Çar Petro Osmanlılardan alınan bütün toprakların geri verilmesi koşuluyla barış istediği zaman Baltacı zaten buna hazırdı. Tek koşul olarak konuşmaya başlamadan önce Rusların yalnızca toplarını (silâhlarını değil) teslim etmelerini ileri sürmüştü.

Konuşmalar uzun sürdü. Sadrazam ordusunun dağılacağından, ve anlaşmayı kısa zamanda imzalayamazsa her şeyi yitireceğinden korktuğu için Osmanlılar çok şey kaçırdılar. 23 Temmuz 1711'de imzalanan Prut Antlaşmasıyla Ruslar ele geçirdikleri tüm toprakları Osmanlılara geri veriyorlar, sınırlardaki kalelerini yıkıyorlar ve Osmanlıların iç işlerine karışmaktan vazgeçiyorlardı. Padişah da buna karşılık Rus tüccarlarının Osmanlı topraklarında serbest ticaret yapmalarına izin veriyor ve Rusya ile İsveç arasında barış için arabuluculuk yapmayı kabul ediyordu.(34)

Antlaşmanın imparatorluğun içinde de dışında da etkileri oldu. Eflâk ve Boğdan yerli prenslerinin Ruslara yardım sözü vermeleri üzerine Osmanlılar bunların yerlerine İstanbul'un tüccar Rum ailelerinden seçilen yöneticiler

getirmişlerdir. Prenslikler böylece yerli liderlerini kaybetmenin yanı sıra siyasal ve dinî yönetiminde giderek artan bir Rum dili ve kültürü etkisinde kalmışlardır. Diğer bir önemli sonuç da Balkan Hıristiyan ulusçularıyla Ruslar arasında oluşan kesin çizgidir. Hıristiyan halk Petro'nun somut bir yardımını görememiş, Ruslar da halktan bekledikleri desteği bulamamışlardır. Ruslar padişaha karşı bir Balkan isyanı kışkırtma çabalarını azaltmışlar ve onların boşalttıkları yeri hemen Avusturya doldurmuştur.

İstanbul'da zafer haberleri heyecanla karşılanmıştı. Rus saldırısı ve Balkan isyanı tehditleri birer efsaneydi ve Osmanlı ordusu artık Habsburglardan öç alabilirdi. Ancak başta XII. Karl olmak üzere hâlâ Ruslarla savaşılmasını isteyen Kırım hanı, İsveç, Lehistan ve Venedik elçileri vardı. Baltacı Mehmet Paşa, Valide Sultan ve Fener Rumları Venedik'le savaşılıp Mora ile Yunanistan'ın alınmasını istemekteydiler. Bunlardan Rumlar bu bölgelerdeki ticaret ve vergi gelirlerine kavuşmak diğerleri ise Karlofça kayıplarını elde etmek istemekteydiler. Baltacı Mehmet Paşa'nın barış antlaşması imzalamak için rüşvet aldığı söylentileri yüzünden ilk başlarda Rus savaşı taraftarları üstün geldiler, padişah İslâmlığa ihanet etmiş birini destekliyor olmaktan ürktü ve bir asker ayaklanmasından korkarak sadrazamı görevinden uzaklaştırdı (20 Kasım, 1711).[35] III. Ahmet bundan sonra Ruslara karşı yeni bir sefer hazırlamak üzere Edirne'ye gitti. Ancak savaş taraftarlarıyla birleşen Venedik, İngiliz ve Hollanda elçileri ve Rus elçisi politikayı değiştirecek kadar rüşvet dağıttılar ve 17 Nisan 1712'de yeni bir Osmanlı-Rus antlaşması imzalandı. Prut Antlaşmasında açık kalan bazı noktalar ve Rusların Azak kalesini boşaltmaları bu anlaşmada yer alıyordu.[36] Fransız, İsveç, Lehistan ve Venedik elçileri müdahale ederek Osmanlıları Ruslara savaşa karşı kışkırttılar ve Çar Petro'nun ordularını Lehistan'dan çabuk çekmemesini bahane ederek padişahın savaş hazırlıklarına başlamasını sağladılar. Batıda İsveç Ruslara karşı başarılı bir hareket yapınca yeniden savaş ilân edildi (30 Nisan 1713).[37] Ancak hemen sefere başlanılması için yapılan entrikalar padişahı konuğu olan İsveç Kralı ile Kırımlı müttefiki Devlet Giray'dan soğutmuştu. Devlet Giray tutuklanıp Sakız adasına sürgüne gönderildi, XII. Karl Edirne'de göz hapsine alındı. Rusya ile 5 Haziran 1713'de imzalanan yeni bir anlaşmayla Rusların Lehistan'ı hemen terk etmeleri, XII. Karl'ın ülkesine dönmesi ve Rusların Karadeniz kıyılarındaki toprakları terk etmeleri sağlandı.[38] Kuzey sınırı sorunu böylece çözümlenmişti ama Çar Petro da artık yeni bir ordu kurabilecek özgürlüğe kavuşmuştu.

Venedik ve Avusturya ile Savaş

Rusya ile barış anlaşmasının imzalanması Osmanlı sarayında Venedik'le savaş isteyenlerin yeni bir başarısı sayılıyordu. Bu grubun başında olan Silahtar Damat Ali Paşa, sadrazamlığa getirildi (27 Ağustos 1713-6 Ağustos 1716).

Padişahın Mora'yı zaptetmesi için iç baskılar yalnızca Fenerli Rumlardan değil Venedik yönetiminin Katolik zorbalığından yakınan Mora halkından da geliyordu. Venedik, Karadağ'da Osmanlılara karşı büyük bir isyan başlatıp[39] da Mısır İstanbul arasında sefer yapan Osmanlı ticaret ve hac gemilerine baskınlar düzenleyince (bunlar Karlofça Antlaşması hükümlerine aykırıydı) savaş ilân edildi (8 Aralık 1714). Sadrazam büyük bir güçlükle karşılaşmadan 1715 yazında bir deniz-kara seferi ile Mora'yı aldı. İspanya'nın ve diğer Batı ülkelerinin çıkarları Habsburgların Osmanlılarla barış içinde olmalarını gerektiriyordu, ancak padişahın Dalmaçya ve Hırvatistan'ı tehdit etmesi üzerine Avusturya Venedik'le birliğini yeniledi (13 Nisan 1716) ve Osmanlıların yeni işgal ettiği topraklardan çekilmesini, Venedik'e tazminat ödemesini istedi.[40] Savoylu Eugene karşısındaki daha önceki yenilgilerini hatırlayan bazı Osmanlı vezirleri tedbirli olunmasını önerdilerse de, sadrazam ve padişah Osmanlıların artık Habsburgları yenecek ve Macaristan'ın tümünü yeniden ele geçirecek güçte olduklarına inanıyorlardı.[41] Savaş yeni yıkımlara yol açtı. Habsburgların Erdel ve Macaristan'ı işgal etmeleri üzerine Paris'e kaçan II. Rakoczy Ferenc beklenen zaferden sonra egemenliğine yeniden kavuşmayı umarak padişaha katıldı (23 Mayıs 1716). Mora'daki kolay başarı sadrazamı gereğinden fazla güvenli yapmıştı; kuzeye doğru yürüyüşe çıktığında olası bir Rus saldırısına karşı geride Kırım Tatarlarını bıraktı ve Korfu'ya bir saldırı için Arnavutluğa önemli birlikler gönderdi. Böylece kendisine 100.000 kişilik bir ordu kalmış oluyordu. Eugene, Tuna kıyısında Petervaradin'de Osmanlıları bozguna uğrattı (5 Ağustos 1715). Osmanlı kampı bir kez daha imparatorluk güçlerinin eline düştü, Sırbistan yolu açıldı. 1717 seferleri ardarda bir bozgun dizisiydi. Avusturyalılar Temeşvar'ı ve Belgrad'ı (20 Ağustos) alırlarken Osmanlı toplarının ve silâhlarının tümü ile binlerce tutsak da aldılar.[42] Bosna savunma kuvvetleri Drina ve Una nehirlerinde tutundular, ancak papalık ve Malta Şövalyelerinden yardım alan Venedikliler Preveze'yi ele geçirip Dalmaçya'ya asker çıkararak Osmanlılara arkadan saldırdılar.[43]

Kuzeydeki korkunç yenilgiler İstanbul'da savaş yanlısı güçlerin yıkılmasına ve yerlerine başında padişahın kölesi ve yakın danışmanı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın bulunduğu barış yanlılarının getirilmesine neden oldu. Damat İbrahim Paşa sadrazam oldu (26 Ağustos 1717). Damat İbrahim Paşa, Rusya'nın bu yenilgilerden yararlanarak Avusturyalılardan önce Prenslikleri işgâl edeceğinden korkan savaş yanlılarının bile desteğini kazandı. Venediklilerin Avusturya zaferlerinden yararlanıp kayıplarını ele geçirememeleri ve İspanyolların İtalya'daki durumunu sarsmaları üzerine İmparator barış istedi. İngiliz ve Hollanda elçilerinin[44] yardımıyla 21 Temmuz 1718'de Pasarofça'da yapılan antlaşmayla herkesin işgal ettiği toprak kendi elinde kaldı.

Sonuç olarak Habsburglar Belgrad ile Semendire'ye ve Timok ile Una nehirleri arasındaki topraklara sahip oluyorlar, yeni sınır Sava ile Drina oldu-

ğu için Sırbistan'ın önemli bir bölümü Avusturya elinde kalıyordu. Osmanlı topraklarındaki Katolik papazları eski ayrıcalıklarına kavuşuyorlar, Habsburglar yine Osmanlı iç işlerine karışmak fırsatına kavuşmuş oluyorlardı. Ayrı bir anlaşmayla ticaret özgürlüğü de getirilmekteydi. Avusturya, Osmanlı topraklarındaki yabancı tüccarları koruyacak, imparatorluğun dilediği yerine konsolos yerleştirebilecek, böylece yeni kışkırtma alanları bulabilecekti. Habsburglar savaşa girmelerinin nedeni olan Venedik'i unutmuşlardı. Osmanlılar Mora'da kalacaklar, Venedik ise Dalmaçya kıyıları ve birkaç adayla Bosna Hersek'te ve Preveze'de ele geçirdiği kaleleri elinde tutacaktı. Yenilgi çok büyük değilse de, önemliydi. Osmanlılar yalnız toprak ve insan yitirmemişler, saygınlık ve morallerine de büyük bir darbe inmişti. Yenilgiler hem Osmanlılara hem de Avrupalılara tek tek Osmanlı reformcularının hükümet ve ordu konusunda ne kadar başarılı olsalar bile Avrupa'nın yeni topçu ve piyadesi önünde zayıf kaldıklarını göstermişti. Bundan böyle Osmanlılar Avrupa savaşlarına girmekte daha dikkatli davranacaklardı. Artık Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın oniki yıllık yönetiminin (1718-1730) barış ve eğlence dönemini kabule hazırdılar.

Politikacı İbrahim Paşa

Damat İbrahim Paşa, sadrazam olarak gücünü ilk kez Pasarofça Barış'ı, sonra da 1683'ten bu yana süregelen karışıklıktan kurtulmak için kullandı. Çar Petro'yu yeniden başlamış olan Rus-İsveç savaşına bir daha karışmayacağına inandırarak Tatarların Lehistan topraklarına yaptıkları baskınların son bulacağına dair Lehistan ve Avusturya ile anlaşmalar yaptı.[45] Tatarları da Rusya ile bir savaşa yol açacak hareketlerde bulunmamaları için baskı altında tuttu. Damat İbrahim Paşa, Avrupa'yı tanımanın Osmanlı dış politikası için önemli olduğuna inanan ilk Osmanlı sadrazamıydı. Bu inançla İstanbul'daki Avrupa elçileriyle düzenli bir ilişki kurdu, ilk kez dışarı Osmanlı elçileri göndermeye başladı. Paris ve Viyana'ya giden bu elçiler yalnızca diplomatik ve ticarî anlaşmalar imzalamaya değil Avrupa diplomasisi ve askerî gücü hakkında bilgi edinmeye de gitmişlerdi. Yirmisekiz Çelebizade Mehmet Efendi Paris'e (1720-1721), Maliye Müsteşarı İbrahim Paşa Viyana'ya (1719), Nişli Mehmet Ağa Moskova'ya (1722 -1723), Mustafa Efendi Viyana'ya (1730) ve Mehmet Efendi Lehistan'a (1730) giderek sadrazama buralardan raporlar gönderdiler. Bu Osmanlı demir perdesindeki ilk gedikti. Osmanlıların artık Avrupa'daki iç gelişmelerden habersiz yaşayamayacakları gerçeğini kabuldü.[46]

Padişahın güvenine sahip olduğu için Damat İbrahim Paşa, iktidarda kalıp sürekli bir barış politikası izleyebilmişti. Saray politikasında ustaydı. Sadrazamlığının ilk yıllarında saray erkânının çoğu, *bostancıbaşı* gibi kimseler kendisine karşıydılar. Ancak *reis-ül-küttab*'ın da yardımıyla kendi siyasal hizbini

kurdu ve muhaliflerinin yerlerine kendi adamlarını geçirdi. Bunun da ötesinde tam bir devlet adamıydı:

> Diktatör değildi, III. Ahmet'in dikkatini başka yönlere çekip onu hareketsizliğe itiyordu. İbrahim Paşa'nın yöntemleri basit, tutarlı ve açık değildi: çelişen karakteristiklerin bir toplamıydı. Zaman zaman büyük enerji gösterir, birkaç kişiyle resmî toplantılar ve gizli konuşmalar yapar, divanı toplar, savaş hazırlıkları emreder, baruthaneyi ziyaret eder, denize tekne indirir, binaların yapımını denetler, eğlenceler planlardı. Sonra eğer durum işin geciktirilmesini gerektiriyorsa aktif olduğu derecede pasif kalır, yalnız eğlenceye bakardı. Ciddî, yumuşak, ilgisiz görünür, bir diplomata özen gösterir ya da görmezlikten gelebilir, kamu oyuna haberleri canı isterse açıklardı. Söylentiler, yalan haberler ve entrikalardan yararlanır, ancak sabırlı, tedbirli ve ileri görüşlü davranırdı. İktidar ve servet düşkünüydü, büyük bir serveti vardı. Bu unsurlar birleşerek barış politikasını benimsemesine yol açmıştı. Bilinmeyenin yerine bilineni yeğ tutması bundandır. Sıradan olmaktan epey uzak bir kurnazlıkla acele bir karar almamak için divan toplantısını kapatacağı anı, daha doğal olan cimrilik yerine bolgönüllü olacağı zamanı çok iyi kestirirdi.(47)

Lâle Devri

Sadrazamın eğlence düşkünü efendisini o yana çekmesi sonunda yüksek sınıflarda olduğu gibi sarayda da yeni bir yaşam biçimi başlamıştı. Damat İbrahim Paşa padişahın eğlenmesi için yeni bir saray inşa ettirdi: *Sa'dabad.* Burası eski saraydan uzakta. İstanbul'un en güzel yerlerinden olan Kâğıthane'deydi. Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Paris'ten getirdiği Fontainebleau sarayı resimleri model olarak kullanıldı, ana binanın çevresine, heykeller, havuzlar, bahçeler, çeşmeler yaptırıldı. Amaç Fransa kralı ile çevresindekilerin yaşantılarını kopya etmekti.(48) Vezirler ve yönetici sınıf üyeleri Osmanlı toplumundaki ayrıcalıklı yerlerini korumak için efendilerini taklit ettiler. Başkentte Sa'dabad'ın kopyası saraylar, bahçeler ve çeşmeler yapıldı. Damat İbrahim Paşa'nın sarayı Kandilli'deydi. Boğaziçi ve Haliç çevresindeki topraklar padişah tarafından akrabalarına ve yönetici sınıf üyelerine dağıtılarak buraları zenginler için yerleşim bölgeleri oldular. Sarayları ve köşkleri çevreleyen bahçelerde Osmanlılar birbirleriyle lüks yarışına girdiler, çok süslü bahçeler, işlemeli çeşmeler yapıldı ve özellikle lâle yetiştirildi. Bu çiçeğe o denli önem verilmişti ki döneme Lâle Devri adı verildi. Nadir yetişen lâle soğanları yüksek mevkiler elde etmek için kullanılır oldu. En iyi saklanan sırlar bahçeciliğe ilişkin olanlardı. Padişah, yönetici sınıf üyeleri, zenginler, başkentteki diplomatlar ve yabancılar da bu ilgiyi paylaşıyorlardı. Şairlerin, müzisyenlerin ve rakkaselerin katıldıkları eğlencelere servetler harcanıyordu. Geceleri sırtlarına

mumlar yerleştirilmiş kaplumbağalar lâle bahçeleri içinde dolaşıyorlardı. Şarkıcı kuşlar ve papağanlar da başka bir eğlence yoluydu. Yazları donanma havai fişek, atış ve deniz savaşları gösterileri düzenleniyordu. Şair Nedim'in eserlerinde yansıyan doğaya dönüş dışında duyulardan ve doğadan alınabilecek zevkler açıkça kabul edilmekteydi. Yüksek sınıflardaki bu genel davranış yumuşaması alt sınıflarda da artan kahvehane ve meyhane sayısıyla kendisini gösteriyordu.(49)

Yeni sarayların, ve eğlence âlemlerinin yanı sıra Lâle Devri, padişah ve parası olan herkeste aşırı bir savurganlık döneminin başlamasının nedeni olmuştu. Osmanlıların daha önce Avrupa görenek ve davranışlarıyla etkilenmek istememelerine karşın şimdi zenginlerin Batı yaşamının temsilcileri olduğu kabul edilen eşyayı ithal etmeleri moda olmuştu. Geleneksel alçak divanların yerini koltuk ve iskemleler almıştı. Pantolon ve giysi de moda oldu. Yalnız yeni yapılan sarayların duvarlarına değil, yüzyıllardır Topkapı sarayını süsleyen mozaikleri de örtmek için Avrupa'dan duvar resimleri ustaları getirtildi. Selçuklular döneminden bu yana ilk kez insan biçimini yasaklayan gelenek çiğnendi, Batılı ressamlar, ücretlerini ödeyecek kadar zengin Osmanlıların portrelerini yaptılar.

Yapım işi saraylarla kalmadı, Damat İbrahim Paşa eski başkenti yeni baştan onarttı, saraylar, çeşmeler, su yolları ve bahçeler yaptırttı. Geçen yüzyılda bakımsız kalmış hükümet binaları, vakıf gelirlerini başka yollara akıtan yöneticileri tarafından zarar gören cami ve medreseler onarıldılar. Vezirler birbirleriyle ve sadrazamla yarışa girerek yeni camiler, medreseler, çeşmeler yaptırdılar. Genellikle de, çoğunluğu Boğaziçinde olan zevk saraylarının çevrelerini zenginleşirdiler.(50)

Lâle Devri, yüzyıl sonra Tanzimat dönemi olarak ortaya çıkacak olan Osmanlı düşünce uyanışının da başlangıcıydı. Padişah, sadrazam ve diğerleri Osmanlı şairlerinin eserlerini yaymak ve paraca desteklemek için yarışa girmişlerdi. Damat İbrahim Paşa, geçmişin önemli Arapça ve Farsça eserlerini Osmanlıcaya çevirmek için bilim adamlarından bir kurul oluşturdu. Sarayın yaşam merkezi olmasıyla saray şairlerinin korunması ve Osmanlı edebiyatının bu türünün doruğuna ulaşması kaçınılmazdı. Padişah ve çevresindekileri öven şiirlerin yanı sıra şarabı ve aşkı öven şiirlere de yer verildi. Bu edebî konuların laikliği, laik zevk ve ilgilerin benimsenmesine yol açarak yeni düşünce ve yöntemlerin kabulünü sağladı. Şairlerin Fars üslubundan ayrılıp yeni biçimler denemeleri ve daha çok Türkçe sözcük kullanmaları, geçmişte olduğundan daha çok okunmaları sonucunu doğurdu.

Sadrazamın oluşturduğu çevirmenler kurulunun tutucu Müslüman geleneğine uygun konuların yanı sıra bir kaç Batılı tarih, felsefe ve astronomi eseri çevirdiği de anlaşılıyor. Osmanlı üstünlüğüne geleneksel bir inancı olan Osmanlı zihinlerine bu çevirilerden ve saray şairlerinin eserlerinden daha

somut şeyler gerekliydi. Bunu da Avrupa'nın yeni gücüyle savaş alanlarında karşılaşan ya da devletin elçileri olarak diğer başkentlere gönderilen Osmanlılar sağlıyorlardı. Örneğin Damat İbrahim Paşa, Yirmisekiz Mehmet Çelebi'yi Paris'e kaleleri, fabrikaları ve Fransız uygarlığının diğer eserlerini görmek ve Osmanlı İmparatorluğunda nelerin uygulanabileceğini bildirmek üzere göndermişti.(51) Mehmet Çelebi sadrazama yalnızca bunları rapor etmemiş, sokaklarda, dükkânlarda, hastanelerde, hayvanat bahçelerinde gördüklerini de anlatmış, özellikle Fransız askerî okulları ve eğitim alanları üzerinde durmuş, Fransız toplumunun Osmanlılardan çok değişik yanları, kadınların durumu gibi konular üzerinde yazmış, kralla yüksek memurların Paris sokaklarından görkemsiz geçişlerini dile getirmiş ve matbaanın yaygın bir kullanım alanı bulduğunu belirtmiştir.

Damat İbrahim Paşa'nın diğer elçilerinden de bu kadar süslü olmasa bile, yine de özgün ve aydınlatıcı bilgiler geliyordu. Bu raporların sadrazam ile maiyeti üzerinde etkili oldukları düşünülebilir, ancak bunları bir avuç Osmanlıdan fazlasının okumuş olduğunu söylemek güçtür. Mehmet Çelebi'nin oğlu Mehmet Sait'in etkisi daha geniş olmuştur. Fransız başkentinde babasından çok dolaşan, dostlar edinen, oyunlara eğlencelere giden ve Fransız dilini konuşan ilk Osmanlı Türk'ü Yirmisekiz Çelebizade Sait Efendi'dir. Sait Efendi'nin İstanbul'a getirdiği kitaplar, giysiler ve mobilyalar Batı modası için bir tutku yaratmıştır.

Baba ile oğulun matbaa konusundaki heyecanları da çok önemliydi. Osmanlı İmparatorluğunda İbranice, Rumca, Ermenice ve Latince dillerindeki eserler matbaada basılmıştı ama Osmanlı Türkçesi için matbaa kullanılmamıştı. Yeni matbaanın kurulması ve işletilmesi için bir Macar dönmesi olan İbrahim Müteferrika (1674-1745) seçildi. Müteferrika, onsekizinci yüzyılda İslâmlığı seçen, ama devşirmelerin aksine Batı'nın düşüncelerini ve eserlerini de birlikte getiren bir grup dönmenin öncüsüydü.

Erdel'de Kolozsvar'da doğmuş olan genç Müteferrika (gerçek adı bilinmemektedir) Habsburg yönetiminin Katolik baskısından kaçarak bir din okuluna devam ederken Tököli İmre'nin bağımsızlık hareketine katılmıştır. 1692' de bir Osmanlı akıncı grubu tarafından tutsak edilmiş, İslâm dinini benimsemişti. Tam bir Osmanlı olduktan sonra da Müteferrika'ya geçerek adını buradan almıştır. Avrupa dillerini bilmesi nedeniyle 1715'te Viyana'da Habsburglarla yapılan konuşmalarda reis-ül küttab'a yardımcı olduğu sırada Damat İbrahim Paşa'nın dikkatini çekmiştir. Daha sonra Habsburglara karşı bir Macar ayaklanması düzenleyen Rakoczi'nin yanında Osmanlı temsilcisi olarak bulunmuştur. Sait Mehmet Paşa Avrupa'dan dönünce İbrahim Müteferrika onun yardımıyla İstanbul'da ilk Türk matbaasını kurmuştur.

İşlerini ve yönetici sınıf içindeki yerlerini kaybedeceklerinden korkan hattatlar buna karşı çıktılar. Ancak sadrazamın etkisiyle bir uzlaşma yolu bulundu, şeyhülislâm dinî kitaplar dışındaki eserlerin basılması için fetva verdi.

Böylece hem hattatlar kârlı gelirlerini kaybetmeyecekler, hem de Müteferrika tarih, dil, matematik, coğrafya ve diğer bilim dallarında istediği eserleri basabilecekti.

Matbaa İbrahim Müteferrika'nın İstanbul'daki Sultan Selim mahallesindeki evinde kuruldu. Damat İbrahim Paşa Matbaanın silâhlı kuvvetler için ne denli yararlı olacağını anladığı için ilk basılan eserler haritalar oldu: *Marmara Deniz Haritası,* (1132/1720) ve *Bahriye-i Bahr-ı Siyah,* (1137/1724 - 1725). *Vankulu* sözlüğünün basımından sonra (31 Ocak 1728) İbrahim Müteferrika'nın 1745'te ölümüne kadar 20 ciltlik 16 eser basıldı. Sait Mehmet Paşa Osmanlı hiyerarşisinde yükseldikçe matbaacılıktan da uzaklaşmıştı. Eserlerin altısı pozitif bilimler, diğerleri de tarih ve coğrafya üzerineydiler. Matbaa kurulmasına önayak olan İbrahim Müteferrika Müslümanlar arasında okumanın canlandırılmasının (okumak isteyenin alabileceği kadar ucuz ve bol kitap çıkararak) İslâmlık için yardımcı olacağını göstermiş ve Osmanlıların dünyada daha önce sahip oldukları bilim öncüleri rollerine kavuşmalarını sağlamış oldu.

Ancak sonuçlar bu umutları pek doğrulamamıştı. İbrahim Müteferrika kendisinin yazıp yayınladığı (1731) *Usul-ül Hikem fî Nizam-ül Ümem* adlı padişaha sunduğu eserde matbaanın olanaklarını anlatmaktadır. Bu eserinde Avrupa'nın hükümetlerini ve askeri düzenlerini anlatan Müteferrika, padişahına Osmanlıların yalnız askerî bilimleri değil çağdaş dünyada geliştirilen coğrafya bilgilerini ve hükümet tekniklerini de aldıkları takdirde yaşayabileceklerini anlatıyordu. Coğrafyanın önemini belirtmek için Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sını, Ebu Bekir ibn Behram ud-Dimişki'nin yazdığı Anadolu ve Arabistan tanıtma yazısı ve geometri konusunda bir girişle Kopernikus'un eserini belirten bir ekle birlikte çıkardı. Kâtip Çelebi'nin *Tuhfet-ül-Kibar fî Esfar-il Bihar* (1141/1728) ve kendisinin Amerika kıtasının coğrafyasını ve tarihini tanıtan *Tarih el-Hind el-Garbi el-Musamma bi-Hadis-i Nav* adlı eserlerine haritalar ve zamanın en bilgili Osmanlıların bile bilmedikleri bilgileri ekledi.

İbrahim Müteferrika'nın tarih alanındaki yayınları padişah ve vezirlere karşı ihanet suçlamasında kalmamak için kapsam bakımından daha gelenekçiydi. İlk tarih kitabı olan *Tarih-i Timur Gurgan* (1142/1729) dünya fatihi Timur'u anlatmaktaydı. Bunun ardından Süheylî Efendi'nin Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethinden önce ve sonra Arap tarihi olan *Tarih-i Mısır el Cedid vel Kadim* (1142/1729) adlı eseri geliyordu, I. Mahmut hükümdarlığında Kâtip Çelebi'nin dünyanın büyük hanedanlarını ve bu arada 1648'e kadar Osmanlıları da anlatan *Takvim-üt Tevarih*'ini (1146/1733-4) ve daha önceki hükümdarlar zamanında yaşamış Osmanlı tarihçilerinin eserlerini yayımladı: Mustafa Naima'nın 1591-1660 dönemi (1147/1734-35), Mehmet Raşit'in 1660-1722 dönemi (1153/1740-1) ve Küçük Çelebizade İsmail Asım Efendi'nin 1722-1729 dönemini kapsayan eserleri. Müteferrika, Osmanlıların Bosna'yı fetihlerini konu alan kendi eserini de bunlara eklemiştir (1154/1741).

Ancak daha önceki zamanları kapsayan Naima'nın tarihi dışında diğerlerinin hiçbiri sözü geçen dönemleri ve o dönemlerin kişilerini eleştirememekteydi.

İbrahim Müteferrika'nın en cüretli ve aydınlatıcı katkısı bilim dalındaki yayınları olmuştur. *Cihannüma*'da Edmund Pourchot'un (1651-1734) Latince eserinden yararlanarak Descartes'ın ve Galile' nin fizik, mıkhatısiyet ve pusula kuramlarını ortaya koymuştu. 1732'de birkaç İngilizce ve Latince eseri *Fuyuzat-ı Mıknatısiye* adıyla yayımlarken pusula konusunda da yeni bilgiler veriyordu. Onyedinci yüzyıl Hollandalı coğrafyacı ve astronomu Andrea Keller'in eserini *Mecmua-i Heyet-i* Kadime *ve Cedide* adı altında yayımladı. Hollanda'da 1665'te yayımlanan ve o güne kadar gökbilim bilgilerini toplayan bu kitap yalnızca sarayın bilgisi için alıkonuldu. Müteferrika, geçirdiği dini deneyimleri ve İslamlığı kabul edişini anlatan *Risale-i İslâmiye* adlı basılmamış bir de inceleme yazmıştır.(52)

Müteferrika'nın matbaasının Osmanlı gözlerini dünyaya açışındaki etkisi çok önemlidir. Ancak bu uyanışın devam ettiği ve matbaanın yüzyılın geri kalan bölümünde daha pek çok kitap basması ve Osmanlı aydınlanmasının sürmesi bize onun bu eserinin Lâle Devri'nin en kalıcı mirası olduğunu açıkça göstermektedir.

Damat İbrahim Paşa'nın Parasal Politikası

Padişahın savurganlığını parasal olarak desteklemekten sorumlu kişi sadrazamdı. Yeniçeri askerlerinin, bürokratların ve memurların sayısı, sözde disiplin ve verimliliği sağlamak için, aslında ise hazineye olan yüklerini hafifletmek için azaltılmıştı.(53) Paranın değeri hazine lehine olarak düşürülmüştü. Aylıklar kayıtlarda yazılı paranın karşılığı üç gümüş akçeyle ödeniyordu. Oysa daha önceki pazar değeri dört akçeydi.(54) Hazinenin geleneksel gelirlerini başka yöne akıtan malikâne'lerle hizmet etmeye yanaşmayanların tımarlarını ortadan kaldırmak için çabalar harcanıyordu. Bunlar şimdi aylıklı eminlere ya da topladıkları vergileri hazineye devreden mültezimlere veriliyorlardı.(55) Daha önce malikâne ve tımar sahiplerinin aracılarını desteklemek için salınan yasadışı vergilerin çoğu şimdi düzenli bir vergi sistemine dönüştürüldüğü için, bu değişiklikler aşırı yük altında ezilen reaya'ya hizmetten çok, hazineye yardım amacını güdüyordu. Yüzyılı aşkın bir zamandır ilk kez kentlerde ve kırsal kesimde gelir kaynaklarının kadastro sayımları yapılmıştı; böylece daha önceki sayımlara girmeyenlerden de tam ve yasal vergiler alınabiliyordu.(56) Belli başlı hazine memurluklarında bulunanların ödemeleri gereken yıllık ödentiler de önemli bir derecede artırılmıştı, bunlar da resmî görevlerini yapmak için aldıkları ücreti artırmak zorunda kaldılar.(57) Kent zanaatkar ve tüccarlarının malları üzerine yıllık bir sermaye vergisi konuldu, acil zamanlarda salınan *imdad-ı seferiye* vergisi düzenlenip başlıca gelir kaynağı haline getiril-

di. Paranın değerini düşürme çabaları da yapıldıysa da loncaların şiddetli muhalefetiyle karşılaşılınca bundan vazgeçildi.(58)

Baskı önlemlerinden etkilenen askerler, memurlar, kentliler ve çiftçiler kendi durumlarını padişah ile çevresindekilerin zenginlikleri ile kıyaslıyorlardı. Padişah ile yönetici sınıf oyun oynarlarken imparatorluk yeni bir enflasyon, kıtlık ve salgın hastalık çağına giriyor ve hükümet bunu önlemek için hiçbir şey yapmıyordu. Arada sırada patlak veren isyanlar imparatorluğu sarsmaya başlamıştı. Eşkiyalar, köylüler ve asker isyancılar (ki bunların hepsine birden şimdi *leventler* –serüvenci– deniliyordu) Anadolu'nun büyük bir bölümü ile Rumeli'ni de yağmaya başlamışlardı.(59)

İran Savaşları (I)

Toplumsal ve ekonomik gerilimin var olmasına karşın Lâle Devri'ni sona erdiren olay Osmanlıların İran işlerine karışmalarıdır. İran'ın iç zayıflığı nedeniyle Damat İbrahim Paşa, Osmanlıların parasal sorunlarını çözümleyecek ve padişahın uyrukları üzerindeki yükü hafifletecek bir savaş istiyordu. Safevîlerin sonuncusu olan Hüseyin Şah'ın uzun ve karışık hükümdarlığının (1694-1723) son yıllarında İran fethe hazır bir duruma gelmişti. Kandahar'da üslenen bir Afgan aşireti önce yerel Safevî valisini öldürdü (1712) sonra da İran'ı istilâ ve işgal etti (1723). Şah Hüseyin unvanını yeni fatihlere bıraktı. Afganlılar ülkenin kuzey ve batısını yağmalarlarken İran'ın geri kalan bölümü siyasal bir çöküşe sürüklendi. Şah Hüseyin'in oğlu Tahmasp Tebriz'e kaçarak orada kendisini II. Şah Tahmasp ilân etti. Hem İranlı Şiîler hem de Gürcü Hıristiyanların zulmü altında yaşayan Kafkasya'nın Sünnî Müslümanları kendisini desteklediği için Tahmasp Osmanlılardan yardım istedi. Büyük Petro bu durumdan yararlanarak ordusunu kuzeyden Kafkasya'ya indirdi, 1723 sonbaharında Derbent ile Bakü'yü işgal etti. Osmanlılar, Kafkasya gibi İran'ın da Rusların eline düşeceğinden korktular. Çöken İran devletinde pay iddia etmek için Damat İbrahim Paşa hemen harekete geçilmesi gerektiğine inanıyordu. (Nisan 1723)(60) 1723 ve 1725'te üç başlı bir çatal harekâtına girişildi. Kafkaslarda Kars ve Diyarbekir'den gelen kuvvetler Tiflis ile Gori'yi ele geçirdi ve Ruslar Bakü'yü aldıktan sonra Osmanlılar da Erivan. Nahcivan ve Gence'yi ele geçirdiler (Ağustos, Eylül 1725).(61) Bağdat ve Van'dan kalkan Osmanlı kuvvetleri batı İran'da yerel Sünnîlerin de yardımıyla(62) Kirmanşah ve Luristan'ı aldılar.(63) 1724 ve 1725 yaz aylarında Tebriz, Azerbaycan'ın büyük bir bölümü ve Şiilerin kutsal kenti Erdebil alındı.(64) Böylece başlıca hedefler ele geçirilmiş oldu; İstanbul sevinçten kendinden geçmişti.

Ancak bu durum Rusya ile yeni bir çatışma olasılığını da açmıştı. Kırım hanı yine siyasal etkinliğini kullanarak Karadeniz'in kuzeyindeki eski topraklarını istiyordu. Rus ve Fransız elçileri onun bu entrikalarını başarıyla önledi-

ler. Perde arkasından padişah ve Valide Sultan da barış konusunda kendilerini destekliyorlardı.[65] Sonunda 24 Haziran 1724'te yapılan bir Osmanlı Rus anlaşmasıyla Osmanlılar Gürcistan, Şirvan ve Azerbaycan'ı ellerinde tutuyorlar ve Kafkasya'nın Hazar bölgesinde, Gilan'da, Mazanderan'da ve Esterebad'da Rus varlığını kabul ediyorlardı. Her iki taraf da İran hükümdarı olarak Şah II. Tahmasp'ı tanımaktaydılar. Ayrıca Osmanlılar Afganlara karşı Rus yardımını kabul edeceklerdi. Ancak Afganlılar Osmanlı topraklarına saldırırlarsa o zaman padişah onları İran topraklarından bütünüyle atmak için ortak harekâta katılabilecekti.[66]

Osmanlılar da Ruslar da İran'ın aleyhine olan isteklerini tatmin eden bu anlaşmadan hoşnuttular. Doğunun Sünnî Müslümanlarının kurtulduklarını öğrenen İstanbul halkı kendi dertlerini unutmuştu. Ancak İran'daki olaylar kısa zamanda anlaşmayı bozdu ve hem padişahın hem de sadrazamın düşmelerine neden oldu. II. Tahmasp Afganları durduramadı. Horasan'a kaçmak zorunda kaldı. Burada Fetih Ali Han komutasındaki Kayarların başını çektiği göçebe Türkmen aşiretleri ile Nadir Han'ın liderliğindeki Afşarlar kendisine yardım edip Afganlıları yalnız İran'dan değil, Afganistan'da da çıkartarak II. Tahmasp'ı kendi korumaları altında İran tahtına oturttular (1730). II. Tahmasp bunun üzerine Osmanlıların ve Rusların İran topraklarını boşaltmalarını emretti. Sadrazam Damat İbrahim Paşa savaştan kaçınmak için İranlıların Tiflis, Revan ve Şirvan'da Osmanlı yönetimini tanımaları koşuluyla Kirmanşah, Tebriz, Hemedan ve Luristan'ı geri vermeye razı oldu.[67] Nadir Han bu kentleri boşaltan Osmanlıları izleyerek Ferahan'ı geri aldı ve Osmanlı ordusunu Tebriz yakınlarında yenilgiye uğrattı. Sadrazam buna karşılık yeni bir sefer hazırlanmasını emrettiyse de, daha sefer hazırlıkları yapılırken doğudan gelen haberler, uzun zamandır küflenmiş duran isyanın birden parlamasına yol açtı.

Patrona Halil İsyanı

Ordunun büyük bir bölümü Üsküdar'da İran seferine hazırlanırken Damat İbrahim Paşa'nın başkentte düşmanlarına karşı koyacak gücü kalmamıştı. Patlak veren isyanın başında İran savaşı sırasında Anadolu leventlerine katılan ve şimdi de İran'a toprak verilmesini bir başkaldırı olarak kullanan Patrona Halil adında Arnavut bir yeniçeri vardı. 28 Eylül 1730'da Patrona Halil ve beş arkadaşı Bayezid Camii önünde padişah ve sadrazamın Sünnî topraklarını dinsizlere vererek Şeriat'ı çiğnediklerini ileri sürdüler. Çevrelerine bir kalabalık toplayınca Et Meydanındaki yeni yeniçeri kışlasına yürüdüler. Bu yürüyüş sırasında yüzlerce sivil ve asker de kendilerine katılmışlardı. Sadrazama gücenik olan ulema sınıfı ve diğerleri isyanı desteklediler. Damat İbrahim Paşa ile arkadaşlarının başlarını istediler. Canını ve tahtını kurtarmak isteyen

padişah, sadrazam ve arkadaşlarını azledip boğdurttu (29 Eylül 1730). Ancak bu olaylar kendisini son derecede etkilemişti, ulema sınıfının ileri gelenlerinin isteklerini yerine getirerek tahttan indi. Yerine II. Mustafa'nın oğlu I. Mahmut geçirildi (1, Ekim 1730). Patrona Halil ile adamları kente dağıldılar, zenginlerin; saraylarını yakıp yıktılar, önlerine çıkanı öldürdüler, Osmanlı tarihinde benzeri görülmemiş bir dehşet yarattılar. Lâle Devri'nin görkemi, aşırılıklarının sonuçlarıyla birlikte çöküp gitmişti. Ancak saraysız da olsa lâlesiz de olsa, dönemde başlayan genel uyanış artık bastırılamayacak kadar çok yayılmıştı.

I. Mahmut, 1730-1754

I. Mahmut tahta Patrona Halil isyancıları tarafından çıkarılmasına rağmen onların reformları ortadan kaldırma ve eskiye dönüş isteklerini benimsemiyordu. Padişahlığının ilk yılı İstanbul'u ve imparatorluğun büyük bir bölümünü kasıp kavuran halk isyanlarının alevlerini söndürme çabasıyla geçti. Patrona Halil'in isyancılığı, başarı kazanmış bir devlet adamlığından daha üstün geldiği için isyanı adamlarına ganimet sağlamak için sürdürmeye kalkıştı. Sonunda padişah isyancıları hareketleri için cezalandırılmayacaklarına inandırınca isyan bastırıldı (Ekim 1730).[68] Ancak isyanı doğuran sorunlardan hiçbiri çözümlenmediği için, Patrona Halil kampanyasına İstanbul sokaklarında devam etti, ev ve dükkân sahiplerinden kendilerini korumak için para toplamaya, isteklerini yerine getirmeyenlerin mülklerini yakmaya başladı. Kısa bir süre içinde padişahtan kendisine devlet işlerinde, özellikle atamalarda, söz sahibi olma hakkını kopardı. Adamlarından bazıları devlet memurluklarına girerek zengin yoksul demeden halkı soymaya koyuldular. Sonunda Kasım ayında padişah, İranlılara karşı yeni açılacak seferi konuşmak üzere Patrona Halil ve arkadaşlarını saraya çağırdı ve burada boğdurttu (24 Kasım 1731). Patrona Halil'in yandaşları dağıldılar ve İstanbul bir kez daha barışa kavuştu.

Yeni Askerî Reformlar

Patrona Halil isyanının bastırılmasıyla I. Mahmut istediği gibi egemen olma fırsatını ele geçirmişti. Saray partileri arasında denge kurarak ve herkesi hizada tutmak için sık sık büyük memurları değiştirerek eski Osmanlı politik oyunlarıyla iktidarını korumaya başladı. I. Mahmut'un benimsediği gelenekçi reform politikası İbrahim Müteferrika tarafından öne sürülen politikayı anımsatmaktadır. Müteferrika *'Ulusların Politikasında Akılcı Temeller*'inde 'halkın adil ve akıllı bir hükümdara boyun eğdikleri ve kendi işlerinde dahi onun düşüncelerini ve ölçülerini izledikleri' bir monarşiden söz etmekte ve yeni askerî bilimlerde teknik reformlar yapılmasını önermektedir.[69] Avrupa

askerî yöntemlerine göre yetişmiş Osmanlılar olmadığı için, I. Mahmut bir Avrupalı danışman getirtmeye karar verdi. Bundan sonraki iki yüzyıl boyunca Osmanlılar çağdaş dünya ile bu teknik uzmanlar aracılığıyla bağ kuracaklardı. Danışman, bir Fransız soylusu olan Bonneval Kontu Claude Alexandre'dı (1675-1747). İspanyol Savaşında kralına onurla hizmet etmiş olan Kont Bonneval daha sonra XIV. Louis ile anlaşmazlığa düşmüş ve Savoy'lu Eugene ile birlikte Fransa'ya, Papa'ya ve Petervaradin'de Osmanlılara karşı savaşmıştı.

Çok sert yaradılışlı bir genç olan Kont, Prens Eugene ile geçinemediği için talihini başka yerlerde aramaya koyulmuştu. Venedik'te beklediği yakınlığı bulamayınca hem Fransa kralından hem de imparatordan öç almak için Saraybosna'ya giderek padişahın hizmetine girmek istedi. Osmanlılar, hele Patrona Halil isyanından sonraki dinsel çalkantı döneminde dinini değiştirmemiş bir Hıristiyanın hizmetini kabul edemezlerdi. Bonneval İslâmiyeti kabul ederek Ahmet adını aldı. İstanbul'a gidip Sadrazam Topal Osman Paşa'nın (10 Eylül 1731-12 Mart 1732) dikkatini çekti. Kendisi de asker olan Topal Osman Paşa, padişahı Avrupa taktikleri, disiplin ve silâhları ile donanmış çağdaş bir piyade kuvveti ile ilgilendirmeye çalışıyordu. Ahmet'e tımar düzeninin bozulmasıyla artık kullanılmayan eski Humbaracı birliklerini canlandırma görevi verildi. Böylece sonraki gelenekçi reformcuların sık sık başvurdukları bir örnek yaratılmış oluyordu: tutucu muhalefeti ayağa kaldırmamak için eski yapının biçimi içinde yeni örgütlerin kurulması. Bonneval padişaha tüm askeri kurumları Fransız ve Avusturya örneklerine göre yeniden kurmak için bir plan getirdi. Düzenli aylıklar ve emeklilik aylıkları verilerek askerliği yeniden gerçek bir meslek haline dönüştürmek istiyordu. Yeniçeri alaylarının daha küçük birliklere ayrılmasını ve bunların başlarına kendi yetiştireceği genç subayların getirilmesini, böylece daha etkin ve disiplinli askere sahip olunacağını belirtti. Yeniçeri muhalefeti bu planın uygulanmasını engelleyince tüm gücünü topçu birliklerinin kurulmasına harcadı. Artık adı da Humbaracı Ahmet Paşa olmuştu.

Sadrazam, Ahmet Paşa'ya eğitim alanları, kışlalar ve Üsküdar yakınlarında Ayazma Sarayı'nda yeni bir çalışma yeri verdi, İslâmlığı seçen üç Fransız subayı, İrlandalı ve İskoçyalı paralı askerler, daha önce Bosna'nın eski tımar askerleri arasından seçilen askerlere yardımcı olmak üzere geldiler. Topçu birlikleri Bonneval'in Fransa ve Avusturya hizmetindeyken öğrendiği yöntemlere uygun olarak örgütlendi ve eğitildi. Üniformaları Macar üniformalarını andırıyordu, başlarında Bosna askerlerinin kasketleri vardı.(70) Bonneval padişaha dış işlerinde de fikir vererek imparatorluğun savunmasını askerî güce olduğu kadar ekonomik güce de dayandırmasını önerdi. Bunun dışında Saray'a teknik servislerini modernleştirmesi için katkıda bulundu, top dökümhanesi, baruthane ve tüfek fabrikası kurdurdu.

Ancak Topal Osman Paşa, sadrazamlıktan azledilince (Mart 1732) Bonneval'in saraydaki etkinliği de yok oldu. Birliğinin başından alınmamasına

karşın yeni sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa (12 Mart 1732-12 Temmuz 1735) bu birliğe ne ilgi duydu ne de para verdi. Bonneval'in 1734'de askerler için Üsküdar'da Toptaşı'nda yeni bir kışla ve eğitim alanı açmasına izin verildi. Bunun yanı sıra da, başarılı bir çağdaş topçu askeri için gerekli bir askerî mühendis okulu *(Hendesehane)* kuruldu.[71] Hekimoğlunun azliyle Bonneval etkinliğini yine bir süre için yitirdiyse de okul açık kalmıştı. Okula öğrenciler daha çok saray muhafızı olan *Bostancı* birliklerinden alındığı için, diğer daha eski birliklerden öğrenci alındığı takdirde ortaya çıkacak huzursuzluk giderilmiş oluyordu. Bonneval topçularını 1736'da Avusturya'ya karşı çıkardı. Ancak teknik açıdan geri kalmışlıklarının bilincinde olan yeniçerilerin karşı çıkmaları ve Bonneval ile Sadrazam Silâhdar Mehmet Paşa arasındaki sert tartışmalar Bonneval'in Kastamonu'ya sürülmesi, okul ve öğrencilerin ödeneklerinin kesilmesiyle sonuçlandı. Ondan sonra gelen sadrazamlar kendisini yeniden görevi başına getirdiler ve 1747'de ölene kadar burada kaldı. Okul bir süre evlâtlığı (Süleyman Ağa adında bir dönme) tarafından yöneltildiyse de, giderek artan yeniçeri muhalefeti sonunda 1750'de kapatıldı. Zamanın ilginç ve önemli bir deneyi olmakla birlikte I. Mahmut'un reform çabaları yalnızca topçu birliklerine ilişkin değildi. Padişah eski birliklerde de reform yapılması gerekliliğine inanıyordu. Patrona Halil isyanı bastırıldıktan hemen sonra tımar düzenini yenilemek için yasalar çıkartıldı (29 Ocak 1732).[72] Padişah Yeniçeri ağalığına kendi adamını getirdi. Yeni bir isyan korkusundan güçlü reform çabalarına girişilmediyse de, askerlerin geleneksel görevlerini yapmak ve geleneksel eğitime razı olmak sözleri karşılığında düzenli bir biçimde aylıklar verilmeye başlandı. Habsburg ve Rus sınırları boyunca yeni kaleler yaptırıldı, Ondördüncü yüzyıl uçbeylikleri örneğine göre kurulan sınır garnizonlarında komutanların komşu toprak ve kentler üzerinde geniş yetkileri vardı, düzeni korumanın dışında vergi de topluyorlardı.[73] Bu gelenekçi reformlar orduyu 1717 öncesi durumuna getirmişse de, ilerleme ruhu yaratacak bir esin kaynağı olamamıştır.

Diğer Değişiklikler

I. Mahmut halkının refahını geliştirmeyi ne kendisinin ne de devletin görevi olarak görmüyordu. Ancak 'sürü'süne bakmak ve onu güvenlik içinde tutmak padişahın görevi olduğu için leventlerin azılılarını bastırmak için Anadolu'ya ordu gönderdi. Fakat süregelen kıtlık, enflasyon ve salgın hastalıklar yüzünden bu önlem de büyük halk kitlelerine pek yardımcı olamadı.

Sultan Mahmut Lâle Devrin'de başlatılan kültürel gelişmeyi sürdürdü, İbrahim Müteferrika'nın basımevine para yardımında bulundu, şair ve yazarlara yardım etti. Ayrıca İstanbul'da halk kitaplıkları kurdurdu, imparatorluk topraklarına memurlar göndererek önemli kitap ve elyazması koleksiyonları

toplattı. Zamanın aydınlarının uyanışının yarattığı kâğıt gereksinimini karşılamak için Yalova'da ilk Osmanlı kâğıt fabrikasını kurdu, fabrikayı işletmek için Polonya'dan ustalar getirtti ve bu üretime ek olarak Fransa, Venedik ve Lehistan'dan da kâğıt ithal etti.

Son olarak da hızlı artan nüfus ve eski Bizans su yolları ve sarnıçlarının bozulması nedeniyle İstanbul'un ciddi su sorununa el attı. İstanbul'un doğal su gereksinimi son derece yetersizdi, Bizanslılar suyu uzaklardan getirirler, kış mevsiminde büyük haznelerde toplarlar ve sonra su yollarıyla İstanbul'a taşırlardı. Su kentte büyük yeraltı sarnıçlarında depolanır ve buradan da çeşmelere, camilere, hamamlara ve birkaç özel eve dağıtılırdı. Bu dağıtım merkezlerine *taksim* adı verilmekteydi. Büyük Konstantin'in yaptırdığı ve sonradan Valens'in geliştirdiği su kemerleriyle su Trakya ve Belgrad Ormanından Kâğıthane yoluyla kentin batı kesimine, diğer bir düzenle de Belgrad Ormanlarından Eyüp tepelerine getirilir ve buralardan eski İstanbul'a dağıtılırdı. Galata, Pera ve Halicin kuzey bölümünde böyle bir su düzeni olmadığı için buralarda oturanlar sularını onsekizinci yüzyıl başlarına kadar kuyulardan ve yağmur sularından sağlamaktaydılar. III. Ahmet Büyükdere yakınlarında Bahçeköy'den su getirtmek için bir girişimde bulunduysa da sonradan bundan vazgeçmiştir. I. Mahmut bu girişimi ele alarak yeni bir su yolu ile suyu Beyoğlu tepesindeki bir dağıtım yerine (bugünkü Taksim) getirtti. Böylece Galata, Beyoğlu, Haliç ve Boğaziçinin suya kavuşmasıyla su düzeni 1732'de tamamlanmış oldu. Bu düzen ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Sultan Abdülhamit tarafından modernleştirilene kadar hiç değiştirilmeden sürüp gitmiştir.

İran Savaşları (II)

Sultan Mahmut'un hükümdarlığının büyük bir bölümü İran Savaşları ve Avusturya ile Rusya'yla kötü sonuçlu bir savaşla geçmiştir. Patrona Halil başkaldırmasıyla Nadir Han ordusuyla olan çatışma sona ermemiş, ancak Osmanlıların karşılık vermeleri ertelenmişti. İlk çarpışma dönemi 1732 yılının Ocak ayında yapılan bir barış antlaşması ile sona erdi. Kafkasya Osmanlı denetiminde, batı İran ve Azerbaycan İranlılarda kaldı. Güneyde Kasrı Şirin sınırları değişmemiş, kuzeyde Aras nehri iki devletin sınırı olmuştu.(74)

Barışa karşın her iki taraf da tatmin olmuş değildi. Padişah elçisine Azerbaycan'ı teslim etme yetkisini vermiş değildi, İranlılar da Osmanlılara bırakılan topraklardan dolayı hoşnutsuzluk içindeydiler. Nadir Han bu sırada Herat'ta Afganlarla savaşmaktaydı. Ancak Şahın teslim olduğunu duyunca hemen dönüp Şah Tahmasp'ı tahttan indirdi ve yerine bir yaşındaki oğlu Abbas'ı geçirdi (Temmuz 1732). Şimdi gerçek iktidar Nadir Han'ın eline geçmişti. En büyük amacının Osmanlılara kaptırılan toprakların geri alınması olduğunu ilân etti.(75) Ertesi yaz Osmanlılar İranlıların Irak'a saldırmalarını beklerler-

ken, Nadir Han bir şaşırtmacayla Kafkasya'ya girdi, Şirvan ve Dağıstan'ı Rus yardımıyla aldı, Tiflis'i kuşatmada da Gürcülerden yardım gördü.[76] Nadir Han 14 Haziran 1735'te Bogaverd'de bir Osmanlı destek gücünü dağıtıp yaz mevsiminde de gayet kısıtlı bir Osmanlı direnmesi karşısında Gürcistan ve Ermenistan'ı aldı.[77] 1735 yazında Nadir Han Kerkük, Derne, Şehrizor ve Kafkasya'nın belirli bölgeleriyle birlikte istediği tüm toprakları ele geçirmiş bulunuyordu. Bunun üzerine önerdiği barışı Osmanlılar, yaklaşan Rus savaşı nedeniyle hemen kabul ettiler. Osmanlılar üzerindeki bu zaferi üzerine genç Şah III. Abbas da ölünce (1736); Nadir Han İran halkının belli başlı unsurlarının temsilcilerini toplayarak kendini şah ilân ettirdi ve başa Safevîler yerine yeni Avşar hanedanı geçmiş oldu (6 Mart, 1736). Nadir Şah, Şiî din adamlarının gücünü azaltmak için Sünnîleri koruyan dinsel bir politika da izledi. Osmanlılar açısından bu İran'a Sünnîlerin egemen olması anlamına geliyordu ki, padişahın topraklarını terk edecek anlaşmalar imzalaması eskisine kıyasla daha kolaylaşmış oluyordu. Nadir Şah da bir an önce Hindistan'ı istilâ planını gerçekleştirmek istediği için barış yapılmasında acele ediyordu.

Rusya ve Avusturya ile Savaş, 1736 –1739

Rusya'nın Osmanlıları ilgilendiren tek amaçları vardı: Egemenliğini Kırım ve Karadeniz'e dökülen nehirlerin alanlarına yayıp çok uzun süreden beri Rus toplumunu altüst eden Tatar akınlarını önlemek ve Karadenizi bir Rus gölü haline getirmek. İsveç'in yenilmiş olması ve Lehistan'ın başında da Rus yanlısı III. Augustus'un bulunması sonunda yeni Rus imparatoriçesi Anna (1730 . 1740) herhangi bir müdahale korkusu olmadan Osmanlılara saldırmış ve böylece yüzyılın sonlarında Büyük Katerina'nın önderliğinde doruğuna varacak olan politikayı saptamıştı. Avusturya ile Rusya'nın Lehistan'da işbirliği yapmaları sonunda gizli bir anlaşmayla imparator bir Rus-Osmanlı savaşına katılmayı ve savaş sonunda elde edilecek toprakların yarı yarıya bölünmesini kabul etmişti. Osmanlılar bu öneriyi reddetmekte de pek isteksizdiler. Zaten kendi destekledikleri Fransız adayı yerine Lehistan tahtına Augustus oturtulunca (1734 yazı)[78] neredeyse savaş açacak duruma gelmişler, fakat İran'la süregelen savaş nedeniyle buna kalkışmamışlardı. Şimdi Fransızlar Osmanlılara hem Rusya'ya hem de Avusturya'ya savaş açması için önerilerde bulunurken Rus elçisinin raporları da Çariçeyi sürpriz bir baskın yapması için kandırmaya çalışmaktaydı. Sonunda Rusya ile Avusturya bir toprak anlaşması yapınca savaş koşulları tamamlanmış oldu. Rusya Kırım ile Azak'ı, Avusturya da batı Balkanlarda ilk adım olarak Bosna ile Hersek'i alacaktı. Rusya, Osmanlı padişahına bir ültimatom göndererek Prut Antlaşmasını tanımadığını bildirdi (kendisinin önleyemediği Tatar akınlarını buna neden olarak göstermişti) ve reddedilmesi kesin olan istemlerde bulundu.[79] İngiltere ve Hollan-

da sonu çok kötü olabilecek bir savaş yerine barış önerdilerse de, Fransız elçisinin önerileri padişah ve sadrazamın isteklerine uyuyordu: 2 Mayıs 1736' da savaş ilân edildi.[80]

Osmanlılar ilk başlarda bir dizi yenilgiye uğradılar. Ruslar savaşa hazırdılar, oysa padişahın ordusu seferberliğe bile çağırılmamıştı. Padişahlık ordusu yetişene kadar Tuna'yı savunması için büyük Tatar birlikleri gönderildi, fakat Mareşal Münnich yönetimindeki Ruslar Kırım'ı istilâ ettiler, halkı kılıçtan geçirdiler, üç ay süren bir kuşatmadan sonra 13 Temmuz 1736'da Azak'ı aldılar. Ancak sonunda Rusları yenen de zaferlerinin bu yaygınlığı oldu. Yardım merkezlerinden uzaklaşmışlar, yakıp yıktıkları topraklardan da geçinemedikleri için açlık ve salgın hastalıklar sonunda tüm yarımadayı terk etmek zorunda kaldılar.

Ruslar 1737 yazında Dniester'i aşıp Boğdan'a girmek niyetindeydiler, ancak Osmanlı birlikleri Bender'de düşmanı püskürttüler ve Rus ordusundaki karışıklık da daha çok ilerlemelerine engel oldu, Avusturyalılar daha derli toplu bir saldırıyla Vardar'dan Niş'e yürüdüler, küçük birlikleri de Bosna ile Eflâk'ı istilâ etti. Sırp halkı tarafından insan ve malzeme yardımı gören istilâ ordusu 1 Ağustos 1737'de Niş'i alıp güney Sırbistan'a yayıldı. Avusturyalılar Karadağlıların yardımıyla Bosna'nın büyük bir bölümüyle Saraybosna'yı da aldılar.[81] Ancak yaz sonunda kendilerini toplayan Osmanlılar karşı saldırıya geçtiler, Niş'i aldılar (20 Ekim 1737) ve düşmanın Makedonya ve Bulgaristan'da daha fazla ilerlemesine engel oldular. Avusturya ordusunu Bükreş yakınlarında püskürtüp kış için Transilvanya'ya çekilmeye zorladılar. Bosna'da eski Macar tımar sahipleri Tuna'nın kuzeyinde kalmış olan ailelerinin başlarına gelenleri çok iyi anımsadıklarından güçlü bir direnme gösterdiler ve böylece büyük kalelerin pek çoğu istilâcılara karşı koyabildi. Avusturyalılar Banyaluka yakınlarında bozguna uğratıldılar (1737 Ağustos). Bu zaferlerden kuvvet alan Osmanlılar Fransızların kış mevsiminde yaptıkları aracılık önerilerini reddettiler.

Osmanlıların Avusturyalılara karşı 1738 ve 1739 seferleri çoğunlukla başarılıydı. Belgrad, Semendire ve Orsova kaleleri geri alınmış, sadrazamlarla büyük komutanlar arasındaki anlaşmazlıkların[82] doğurduğu iç zayıflığına karşın Tuna savunma hattı yeniden kurulmuştu. Avusturyalılar savaşın ancak Ruslara yarayacağını düşündükleri için, 18 Eylül 1739'da imzalanan Belgrad anlaşmasıyla Pasarofça'da elde ettikleri tüm kazançları terk ettiler, böylece Sava ile Tuna yine iki İmparatorluk arasında sınır oldu. Ancak Avusturya ile bu kadar uğraşma sonunda Prenslikler Ruslara karşı savunmasız bırakılmıştı. Münnich, 1738 yazında Balkan Hıristiyanlarını ayaklandırmaya çalıştı, bir yıl sonra da kendisi harekete geçti. Lehistan'la yaptığı bir anlaşmaya dayanarak askerini Leh topraklarından geçirterek Hotin ve Bender'i alıp buradaki Tuna savunma hattını yarmış oldu. Bundan sonra Boğdan'a girdi, Yaş'ı aldı ve Eflâk üzerine yürümeye hazırlandı (Eylül 1739). Belgrad Antlaşması haberi geldiğinde Ruslar artık kesin zaferlerinden emindiler.

Ne var ki, Münnich Osmanlıların baharda geniş bir karşı saldırıya geçeceklerinden korkuyordu. Boğdanlılardan beklediği yardım da gelmeyince Ruslar, Kırım'daki gibi bir yıkıma yol açacak yardım sorunlarıyla karşı karşıya kaldılar. Münnich, Fransızların bir barış için aracılık önerilerini kabul etti (3 Ekim 1739), Ruslar bütün isteklerinden vazgeçmiş oldular. Azak'ı geri verecekler, Azak Denizi ile Karadeniz'deki bütün savaş gemilerini çekecekler ve buralarda ticaret yapmayacaklardı. Kazaklar baskınlarını sona erdirirlerse Tatarlar da Rus topraklarına akınlar düzenlemeyeceklerdi. Ruslar Osmanlı topraklarındaki Hıristiyanlığın kutsal yerlerini ziyaret edebilecekler. Osmanlı topraklarında ticaret yapabileceklerdi, ancak bunlara diğer yabancılara tanınan vergi bağışıklığı ve diğer ödünler tanınmayacaktı. Ruslar Karadeniz'de mallarını ancak Osmanlı gemileriyle taşıtacaklar ve Boğdan'da aldıkları yerleri geri vereceklerdi. Böylece Osmanlılar doğuda olduğu kadar batıda da kayıplarını yeniden elde etmiş oluyorlardı. Ancak Ruslar da göründüğünden fazla şeye kavuşmuş oluyorlardı: Azak'ı kaybetmelerine karşın gelecekteki Tatar baskınlarının sorumluluğunu Osmanlılara yüklemişlerdi. Ayrıca ticaret ve kutsal yerleri ziyaret izniyle eskiden olduğu gibi Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan halkı kışkırtmaya devam edebileceklerdi. Askerî başarıları Avrupa'da kendilerine önemli bir ün kazandırmış ve Petro'nun başlattığı Rus ordusunu modernleştirme girişiminin halefleri tarafından da olumlu bir biçimde sürdürüldüğünü kanıtlamıştı. Böylece Osmanlılara karşı daha ilerde hazırlanacak bir saldırının temelleri atılmış oluyordu.

Osmanlı zaferleri ve Bosna ile Sırbistan'da egemenliğin yeniden ele geçirilmesinin iç tepkileri de önemli olmuştu. Gelenekçi reform yandaşları, yeniliklerin Rusya ile Avusturya'nın yenilmelerini sağladığını ileri sürmekteydiler. Üç yıllık savaş taşrada yeniden vergilerin yükselmesi sonucunu doğurmuş, köylüler topraklarını terk edip kentlere göçmüşler, ya da soygunculuğa başlamışlardı. Bazı yörelerde eşraf özel ordular besleyerek büyük bölgeleri ele geçirmişler ve ilk *ayân* ya da *derebeyleri* olmuşlardı. Nüfusu aşırı derecede artmış, ve yiyecek sıkıntısı çekilen İstanbul'da dükkânlar basılmaktaydı. Nişancı Hacı Ahmet Paşa'nın sadrazam oluşuyla (23 Haziran 1740-21 Nisan 1742) ülkenin kentleri ve geniş kesimleri yeniden denetim altına alınabilmiştir.

İran Savaşları (III)

Nadir Şah Hindistan'da dört yıl (1737-1741) oyalanmasına karşın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki düşüncelerini değiştirmiş değildi. İlk olarak Dağıstan Sünnîlerinin desteğini kazanmaya çalıştı (Mayıs 1741), sonra da kutsal kentlerin yönetiminde eşit hak istedi (Nisan 1742). Bunu ne Sünnî uleması kabul edebilir ne de Sultan Mahmut verebilirdi. Padişah bu isteme savaş açarak karşılık verdi ve Nadir Şah yerine İran Şahı olarak Safevî prensi Şah Safi'yi tanıdığını bildirdi.[83] Bunun üzerine çok kanlı bir savaş başladı. Nadir Şah Kerkük, Musul ve Bağdad'a saldırdıysa da çok ağır kayıplar vererek geri çekil-

mek zorunda kaldı (1743 yazı).[84] Ancak Kafkasya'da, hele leventler ve ayan padişahın ordu toplamasını engelledikleri zaman daha başarılı olmuştu.[85] Savaşın çok düzensiz bir biçimde sürmesi, sonunda her iki tarafın da kesin bir sonuç alamayacağını ortaya koymuştu, 4 Eylül 1746'da yapılan bir anlaşmayla Kasr-ı Şirin sınırları yeniden kabul edildi.

Barış Dönemi, 1747 –1768

Sultan I. Mahmut'un hükümdarlığının son yılları ile II. Mustafa'nın oğlu III. Osman (1754-1757) ve III. Ahmet'in oğlu III. Mustafa'nın (1757-1774) tutarsız hükümdarlık dönemlerinde Osmanlı imparatorluğu tarihinin en uzun kesintisiz barış dönemini yaşamıştır. Bu barış döneminin bir nedeni de Avrupa'nın Avusturya Taht Savaşı (1740-1748) ve sonra da Yedi Yıl Savaşıyla (1756-1763) meşgul bulunması ve padişahlarla sadrazamların imparatorluğu çatışmalardan uzak tutmak için çaba göstermeleriydi. Örneğin İran'da Nadir Şah'ın öldürülmesinden (1747) sonra yeni serüvenler için pek çok fırsat doğmuşsa da Osmanlılar sınır beylerbeylerinin kaybedilen toprakların geri alınması için çağrılarına kulak asmayıp Nadir Şah'la imzalanan son anlaşmaya bağlı kalmışlardır.[86] Bunlar imparatorluğu Avrupa savaşlarına da karıştırmamayı başarmışlar, padişah İngiliz elçisinin yardımıyla barışçıları desteklemiştir. Bütün savaşan devletler içinde Prusya Osmanlılarla bir anlaşma zeminine yaklaşmış, ancak sonunda bir ticaret ve dostluk anlaşması imzalanabilmişti (Temmuz 1761).

Bu dönem içinde padişahlar siyasal rakipleri üzerinde oyunlar oynayarak ve yüksek mevki memurlarını sık sık değiştirerek iktidarlarını korumuşlardır. Ancak bir dış saldırı tehdidi olmayınca son otuz yıl içinde elde edilen reformların pek çoğu giderek ortadan kalkmış, eski kötülükler yeniden baş göstermişti: memurluklar yine satılıyor, adam kayırılıyor ve rüşvet isteniyordu. İbrahim Müteferrika'nın basımevi ve Bonneval'in topçu birlikleri ortadan kalkmış, yönetici sınıf eski uyuşukluğuna bürünmüş, Osmanlı yönteminin üstünlüğünün düşmanı uzakta tuttuğunu düşünür olmuştu. Eski enflasyon, salgın hastalıklar, kıtlık, kalabalık kentler, işsizlik, eşkiya ve emir dinlemeyen memurlar sorunları imparatorluk boyunca yayılmıştı. Mısır, Suriye, Irak ve Kuzey Afrika'da yerel askerî birlikler denetimi ele geçirip büyük bir ölçüde bağımsızlığa kavuşmuşlardı. Yönetici sınıf üyeleri bu kötü kullanımdan yararlandıkları için kendilerinin çıkarlarına dokunacak her türlü değişiklik ya da reforma karşı çıkmaktaydılar. Kentlerde fiyatları dondurmak, ya da son gelen göçmenleri köylerine geri göndermek gibi girişimler pek dağınık ve pek sınırlıydı.

Bu dönemin en önemli sadrazamı, bilgili ve ünlü bir şair ve yetenekli bir yönetici olan Koca Mehmet Ragıp Paşa'ydı (1699-1763). Ancak o bile kalıcı sonuçlar elde edememiştir. Daha önce Bağdad, Mısır, Şam ve Halep valisi olarak gösterdiği başarıları imparatorluk çapında da gösterip düzen ve güvenliği

sağlayabileceği umuduyla III. Osman tarafından sadrazamlığa getirilmişti. Ancak Sultan III. Osman, sadrazamlarını denetim altında tutmaya alışkın olduğundan Ragıp Paşa'ya girişim olanakları pek tanınmamış ve sadrazam ancak III. Mustafa'nın hükümdarlığında bir derece bağımsızlık içinde çalışma fırsatı bulabilmiştir. Hem III. Mustafa hem de Ragıp Paşa imparatorluk konusunda aynı görüşü paylaşıyorlar, dış görünüşe karşın zayıf olduklarını biliyorlardı. İmparatorluğu güçlendirmeden çökertecek olan dış bağlardan dikkatle kaçınıyorlardı. Saray içinde ve dışındaki savaş yandaşlarına karşı Ragıp Paşa padişahın da desteğiyle barışı koruyordu. Padişahın güvenini o kadar kazanmıştı ki, sultanın dul kızkardeşi Saliha Sultan'la evlenerek onsekizinci yüzyılda Damat İbrahim Paşa'nın sahip olduğu üstünlük ve güvenliğe kavuştu.

Ragıp Paşa Osmanlı hükümetinin kapsamını genişleterek halkın refahını artırmak için de büyük çabalar harcadı. Yasalar çıkartıldı, yerel kadılar halkın hükümet memurlarına, leventlere, ayana karşı başlıca koruyucuları oldular, güçlü bir hükümet örgütünün eksikliğinin doğurduğu kötü etkileri kendi otoritelerine dayanarak azalttılar. Tımar ve mukataa sahipleri borçlarını tam olarak ve zamanında ödemeye zorlandı, halk üzerine yasadışı vergiler yüklemeleri yasaklandı, bu emirlerin yerine getirilmesini denetlemek üzere memurlar gönderildi. Padişah, sadrazam ve diğer yüksek memurların servetleri kitaplıklar, camiler ve diğer kuruluşların yapımlarına harcanarak halkın yaşamı biraz daha kolaylaştırıldı. Vakıf gelirlerinin dinî amaçlar için kullanılıp kullanılmadıklarını denetleyecek nazırlar atandı. Çiftçilere saldıran leventleri ya da çok güçlenen ayanı bastırmak için asker gönderildi. Ancak bunlara güçlerini veren temel ekonomik sorunlar çözülmediği için çabalar boşa çıktı ve ilerde göreceğimiz gibi Rus savaşında ayân büyük önem kazandı.

Ragıp Paşa'nın yaşamının ilk bölümü kâtip sınıfında geçmiş olduğu için kendisinin hazinenin maliyesini düzenlemeye ve bütçeyi dengelemeye büyük çaba harcamış olması şaşılacak bir durum değildir. İltizamları ve tımar sahiplerini ilgilendiren yasaların uygulanabilmesi için yeni bir memur sınıfı da oluşturulmuştu. Tımar sahipleri her yeni hükümdarın tahta çıkışında beratlarını yenilemek zorunda bırakıldıkları için Ragıp Paşa böylece askerin cülus bahşişi ile yönetici sınıfın aylıklarını ödeyecek parayı bulmakta güçlük çekmiyordu. Ticareti kolaylaştırmak için paranın değerini eski haline getirme çabalarına girişildi, sadrazam saray masrafının kısılması yolunda tüm etkenliğini kullandı. Ragıp Paşa gelir kaynağı elde etme ve dengeli bütçe yapmada başarılıydı, ancak en büyük katkısı donanma konusunda olmuştur. Cephanelik yeni baştan düzenlenmiş, gemilerin bir bölümü yelkenliye dönüştürülmüştü. Fakat halkı koruma çabaları sonuçsuz kaldı. Eyaletlerin çoğunda aşırı vergilendirme ve kötü yönetim sürmekteydi, kötü para iyi parayı kovuyordu. Ragıp Paşa'nın ölümünden sonra, gelenekçi reform dönemine uygun bir biçimde, pek kısıtlı olan başarıları bile hemen unutuldu.

Rusya ile yeni savaş doğrudan doğruya Büyük Petro'nun hırslarını devralmış olan Büyük Katerina'nın (1762-1796) saldırgan emperyalist politikasının sonucuydu. 1764'de III. August'un ölümünden sonra Katerina askerlerini Lehistan'a göndermiş ve eski âşığı Stanislaw Poniatowsky'nin (1764-1795) kral seçilmesini sağlamıştı. Poniatowsky yetenekli bir hükümdardı, ancak Katolik olmayanlar için dinî eşitlik sağlama çabaları, Podolya'da Bar'da toplanan (1768) milliyetçi bir direniş konfederasyonunun Osmanlılardan yardım istemeleri sonucunu doğurdu. Kırım Hanı ile Fransızların da Rusya'ya savaş açılması için kışkırtmaları sonunda Osmanlılar savaşa itildiler (4 Ekim, 1768).(87) Padişahın Rusya'nın Lehistan'dan çıkması isteği Katerina tarafından reddedildi ve savaş başladı.(88)

Savaş, Osmanlılar için bir öncekinden daha geniş ve daha yıkıcı oldu. Üstelik Avusturyalılar Osmanlı saldırılarının Rusları bir Balkan imparatorluğu yapmaktan alıkoyar umuduyla başlarda işe karışmamışlardı. Ancak Osmanlılar için talih daha başından kötü gitmeye başlamıştı. Sadrazam Edirne'de ordu toplamaya çalışırken Tatarlar Rusların kışkırtmalarıyla başlayan iç karışıklıklardan dolayı alışılagelmiş yardımlarını yapamamışlardı. Ruslar Kerim Giray Hanı öldürtmüşler (Ocak 1769) yerine geçen yeteneksiz IV. Devlet Giray Han da değil padişaha yardım etmek, Tatarların kendilerini savunmalarını bile olanaksız kılmıştı.(89) Yine alışılmış politik entrikalarla sadrazamlığı ele geçirmiş ve askerî bakımdan yeteneksiz olan Sadrazam Mehmet Emin Paşa orduyu toparlayamamış ve beklenen Rus saldırısına karşı akla yatkın bir plan hazırlayamamıştı. Yetersiz yardım orduyu yiyeceksiz bırakmış, aylıkların zamanında ödenmemesi askerler arasında disiplinsizlik yaratmıştı. Osmanlıların bu kadar uzun süre dayanabilmeleri kendi güçlülüklerinden değil, sarayın politik müdahalesi sonunda Rus ordusu içinde doğan karışıklıktandı.

Yine de Ruslar Osmanlılardan daha hazırlıklıydılar ve orduları Osmanlılara üç yönden saldırmak üzere Ukrayna'da, Azak'ta ve Kafkasya'nın kuzeyinde hazır bekliyordu. Rus ajanları Karadağ, Sırbistan ve Prensliklerde de ayaklanmalar örgütlüyorlardı. Buralarda büyük toprak sahibi *boyarlar* Rus işgaliyle başlarındaki Rum beyinden kurtulup yerli bir prensin liderliği altında daha özerk ve oligarşik bir yönetime kavuşacaklarını umuyorlardı. Ruslar 1769 1770 kışında Tuna'yı aşıp Boğdan'a girdiklerinde Osmanlı garnizonları, hele halk, istilâcılarla birleşip ayaklandıktan ve binlerce Müslümanı acımasızca öldürdükten sonra, ancak göstermelik bir direnişle karşı koyabilmişlerdir.(90) Ruslar Eflâk'a girdiler, Bükreş'i işgal ettiler (2 Şubat 1770) ve prensliğin içine yayıldılar. Sadrazam güçbela topladığı orduyla düşmanın karşısına çıkınca 1 Ağustos 1770'te Kartal'da (Kağul) büyük bir bozguna uğradı. Askerlerin üçte biri savaş alanında şehit düştü, üçte biri de kaçarken Tuna'da boğuldu. Bunun

üzerine Ruslar Prenslikleri tümüyle işgal ettiler. Tuna kalelerini alarak gelecek yıl İstanbul'a yürümek üzere Bulgaristan yolunu açtılar. Osmanlı İmparatorluğunun düşmanı durduracak gücü yok gibi görünüyordu.

Akdeniz'de Savaş

Bu arada Osmanlıların Akdeniz'de de durumları pek iyi değildi. Karadeniz'de Osmanlılara saldıracak donanması olmayan Katerina, Baltık filosundan bir birliği Atlantik Okyanusu'ndan geçirtip Akdeniz'e sokarak düşmanını yumuşak noktasından vurmak istemişti. Rusların Avrupa'da yardımlarına gereksinim duyan İngilizler, Yakın Doğu'da Fransız üstünlüğüne son vermek düşüncesiyle Ruslara yardım ettiler. Filo Portsmouth'ta yenilendi, donandı ve Amiral Aleksey Orlov'a yardımcı olarak İngiliz subaylarının katılmasıyla Akdeniz'e açıldı. Rus ajanları filo geldiğinde büyük çaplı bir destek sağlamaları için Mora'ya gittiler. 1771 Martı'nın başlarında ayaklanma başladı.

Bundan hemen sonra Ruslar isyancılara silah yardımı yapmak üzere kıyıya çıktılar, Maina ve yakın bölgelerde binlerce Müslüman kıyıma uğradı. Zanta ve Kefalonya adalarındaki Yunanlılar da Osmanlı garnizonlarına ve Müslüman halka karşı saldırıya geçerek isyana katıldılar. İsyan ilk başlarda Yunan ve Rus çıkarları için umutlu görünüyordu, ancak Ruslar yeterli insan ve silâh yardımı sağlayamadıkları için Osmanlılar baharda bunları büyük ölçüde bastırmışlardı. Yunanlılar da, daha önce Sırplar ve Boğdanlıların deneylerini yaşamış olarak Rus sözlerine güvenilmeyeceğini öğrenmiş oldular.

Osmanlı donanmasının bu Rus saldırısına karşılığı çok ağır ve kararsız oldu. İki donanma Sakız Adası önlerinde karşılaştıklarında Kaptan-ı Derya ile subayları düşmanın taktiklerine karşı koymada o denli yeteneksizdiler ki, Osmanlı donanmasının tümü Çeşme limanına sığınmak zorunda kaldı. Ancak burada da düşmanın bir 'ateş gemisi' tüm gemileri kundaklayarak yakıp batırdı, çok büyük insan kaybı verildi. (6/7 Temmuz, 1770). Şimdi Akdeniz'in doğusunun tamamı Rus saldırısına açıktı. Fakat Orlov, Rodos ve Eğriboz adalarını almak için başarısız çabalarda bulunmaktan başka bir şey yapamadı. Böylece hem Osmanlıların Ege ticaretine bir ölçüde bir darbe indirilmiş oluyor, hem de Mısır ve Suriye'deki Memlûk isyancılarına bir yardım yapılmış oluyordu. Ne var ki, bu, Katerina'nın düşündüğü büyük ve geniş kapsamlı saldırı değildi.(91)

Kırım Cephesi

Ruslar, en büyük zaferi Osmanlı egemenliğinden bütünüyle ayrılmış olan Kırım'da kazandılar. Kerim Giray Han'ın 1769'da güney Rusya'ya saldırması Katerina'yı bu cepheye eğilmek zorunda bırakmıştı. 1769 ve 1770 yıllarında

hanlar birbiri ardından değişti ve Kaplan Giray'ın Prensliklere açılan seferlere katılması Kırım'ı savaş boyunca korumasız bıraktı. Katerina, Tuna ile Dniester arasında yaşayan Nogaylarla Tatarlar arasında anlaşmazlık çıkartıp istilâ nedenini hazırlarken bir yandan da Kırımlıları Osmanlılardan tam bağımsızlık istemeleri için kışkırtıyordu. Nogaylar üzerinde etkin olunca sonunda Tatar direnişi üzerine 1771 yazında büyük istilâ harekâtına girişti. Tatar ordusunun büyük bölümü Prensliklerde olduğu ve Kırım prensleri de Rusların kazanacaklarını görür görmez o yana geçtikleri için örgütlenmiş bir direnişle karşılaşmadı. Ruslar Han olarak kendi adamları Sahip Giray'ı başa geçirdiler ve Rus egemenliği altında özerk bir Tatar devleti kurdular. Ancak Tatarlar Karadeniz'in kuzeyinde Türk kavimleri ve Nogaylar üzerinde de egemen olmak istiyorlardı. Ayrıca Rusların Kırım'da asker bulundurma hakkı istemelerine de karşı çıkıyorlardı. Sonunda işgalcilere karşı başını din adamlarının çektiği bir dizi ayaklanma başladı. İstanbul'a kaçmış olan Kırım ayanı kendi adayları olan Maksud Giray'ı sürgündeki Han olarak seçtiler.[92] Bunlar ve yandaşları Osmanlı koruması altında Rusçuk'a yerleşerek Kırım'a dönecekleri günü beklediler.

Savaş Yatışıyor

Savaş, 1772'de Rusların Prenslikler ve Kırım'ı işgal etmeleriyle sona ermiş olmasına rağmen daha iki yıl sürdü. Avusturya ve Prusya'dan direniş gören Katerina ilerleme konusunda duraksıyordu. Bu ülkelerin bölgede Rus etkinliğinin artmasından korkmaları, 1772'de Lehistan'ın Birinci Bölünmesine yol açtı. Rusların Dnieper'in güneyindeki topraklarla Beyaz Rusya'yı almalarına karşılık, Frederick Danzig ve Thorn dışında Lehistan Prusyasını, Avusturya da Lvov ve Krakov da içinde olmak üzere Batı Podolya ile Galiçya'yı aldı. Böylece Lehistan'ı Ruslardan kurtarmak için Osmanlı müdahalesiyle başlayan savaş sonunda Ruslar Osmanlılara karşı zafer kazanmışlar, ancak bir güçler dengesinin korunabilmesi için de, Prusya ve Avusturya, Osmanlı toprakları yerine Lehistan topraklarını paylaşmışlardı.

Katerina'nın Osmanlılardan da toprak kopartmak istemesine rağmen Avusturya ile Prusya, Rusya'nın daha fazla yayılmasına karşıydılar. Ayrıca Katerina da kısa zamanda iç karışıklıklarla uğraşmak zorunda kalmıştı. Ural ve Volga vadilerinde yaşayan köylülerle Kazakların katıldıkları Pugaçev Ayaklanması (1773-1775) Osmanlılara karşı seferlerin sürdürülmesini çok güçleştirmişti. Osmanlılar Prensliklerden çekilinmesi koşuluyla Rusların Karadeniz kıyılarında toprak istemlerini ve imparatorlukta Rus konsolos ve tüccarlarının yeni haklarını kabul ediyorlardı. Ancak padişahın Kırım üzerindeki egemenliğinde ısrar etmesi sonucunda uzlaşma çabaları kesildi. II. Katerina Osmanlıları koşullarını kabule zorlamak için saldırıya devam kararı aldı. Rus birlikleri bir kez daha Prensliklerde ilerlediler, 1773 yılında Kafkasya'da yeni saldırılara girişil-

di. Ancak komuta, zamanın en büyük askerî dehalarından biri olan Aleksandr Suvorov'a verilene kadar pek başarılı olamadılar. Yeni komutan 1774 yılında Şumnu'ya yürüdü, Varna yolunu kesti ve Osmanlı ordusunu Kozluca'da dağıttı. Sadrazam barış istemek zorunda kaldı. Barış görüşmeleri Bulgaristan'da Tuna'nın güneyinde Küçük Kaynarca'da başladı.

Küçük Kaynarca Antlaşması

21 Temmuz 1774'de imzalanan antlaşma, toprağa ilişkin maddelerinin pek kısıtlı olmasına karşın Osmanlı tarihinin en ağır belgelerinden biriydi. Her iki taraf da Kırım'ın bağımsızlığını tanıyordu. Ruslar padişahın 'halife' unvanıyla Kırım'ın Müslüman halkının dinî lideri olmasını kabul etmekteydi. Ancak buna karşılık Ruslar Dnieper ile Bug nehirleri arasındaki bölgeyle Azak ve Kınburun limanlarını alıyorlardı. Böylelikle Karadeniz'de şimdiye kadar olduğundan daha sağlam yerleşmiş bulunmaktaydılar. Ruslar, Prensliklerden, Kafkasya'dan ve Orlov'un işgal ettiği Ege adalarından çekileceklerdi. Ama buna karşılık Çariçeye İstanbul'da bir Ortodoks kilisesi kurma ve koruma hakkı tanınıyordu. Daha sonraları bu hak Rusya'nın imparatorluktaki bütün Ortodoks kiliseleriyle Prenslikler halklarını da koruma anlamına alındı ve bir sonraki yüzyılda Rusların işlerine geldikçe Osmanlı içişlerine karışma fırsatı doğmuş oldu. Son olarak da Osmanlılar Rusya'ya üç yılda 7,5 milyon akçe savaş tazminatı ödeyeceklerdi ki, zaten pek yoksul olan bütçe için bu çok ağır bir yüktü. Artık çok uzun süreden beri devam eden Kırım askerî yardımı sona ermiş, Ruslar da etkinliklerini arttıracak duruma gelmişlerdi. Katerina'nın ya da haleflerinin Osmanlılar aleyhine yeni girişimlerde bulunacaklarından kimsenin kuşkusu yoktu.(93)

I. Abdülhamid Döneminde Yenilenen Reformlar, 1774 -1789

Elli yılının büyük bir bölümünü, özellikle kardeşi III. Mustafa'nın hükümdarlığı süresini sarayda geçirmiş olan I. Abdülhamid, imparatorluğun kurtulması için reformlara gereksinim bulunduğu anlayışıyla tahta çıkmış ve onsekizinci yüzyıl padişahlarının en güçlü reformcularından biri olarak tarihte yerini almıştır. İktidarı elde tutabilmek için karşıt görüşlü hiziplerini birbirlerine düşürmek ve sık sık sadrazam değiştirmek gibi eski Osmanlı yöntemlerine başvurmasının yanı sıra gelenekçi reform hareketini canlandırmış, Avrupa ordularıyla boy ölçüşmek için kesinlikle gerekli olan yeni askerî teknik ve silâhları almıştır. Bir noktada seleflerinden çok ileri gitmiştir: I. Abdülhamid çok sayıda yabancı askerî danışman getirten ve bunların İslâm olmaları ya da Osmanlı üniformaları giyinmeleri gerekliliğini kaldırtan ve böylece ondokuzuncu yüzyılda egemen olacak yeni reform biçimine dönüşü başlatan ilk padi-

şahtı. Reformları kendi yönetiminde yürütmesi yanı sıra sadrazamları Kara Vezir Seyyit Mehmet Paşa (21 Ağustos 1779-20 Şubat 1781) ve Halil Hamit Paşa (31 Ocak 1782-31 Mart 1785) ile de işbirliği yapmıştır.

Baron de Tott ve Hızlı Ateş Eden Topçu Birlikleri

Onsekizinci yüzyılın sonlarında Osmanlı ordusunda hizmet eden askeri danışmanlardan en etkini Roczi isyanında Fransa'ya kaçan ve Fransız topçu birliklerinde yetişen Macar soylusu Baron François de Tott'tu (1730-1793). 1755' te Fransız elçisi Vergennes ile Türkçe öğrenmek üzere İstanbul'a gönderilmişti. Türkçeyi öyle kusursuz bir biçimde öğrendi ki yaklaşık olarak on yıl süreyle Fransız elçiliğinin memurluğunu ve Yakın Doğu'da Fransız ticaret şirketlerinin denetmenliğini yaptı. Rus etkisine karşı koymak için 1767'de Kırım Hanı üzerinde başarılı olunca, III. Mustafa kendisini askeri reform danışmanı olarak aldı. Baron de Tott 1776 yılına kadar modern bir topçu birliği ve buna bağlı bir mühendishane kurdu, bu tarihte Fransa'ya döndü ve İhtilâlde (1790) kovulana kadar Fransız kralına hizmet etti.

Rus savaşında de Tott, o günün Osmanlı askerî kuruluşunu inceleyerek bazı değişiklikler önerdi. Çanakkale için yeni savunma hattı hazırladı, geçmişte pek çok bozguna neden olan nehir geçişleri için dubalı köprü düzenini geliştirdi. 1774'te Kâğıthane'de eski Sa'dabat sarayı yakınlarında 250 subay ve erden oluşan *Süratçı Topçu* birliğini kurdu. Fransız elçiliğinin sağladığı para ve hafif toplarla da adamlarını modern topçuluk yöntemlerine göre eğitti. Yardımcıları arasında sonradan Müslüman olan ve İngiliz Mustafa olarak tanınan Iskoçyalı Campbell ile Aubert adında bir Fransız da vardı. De Tott Hasköy'de modern bir top dökümhanesi ile Lâle döneminin mühendishanesinin bir dirilişi sayılabilecek *Hendesehane*'yi kurdu. De Tott'un gitmesinden sonra Auberî ve Campbell süratçi birliklerini ve hendesehaneyi devam ettirdiler. Bu iki kuruluş bir süre yeniçeri baskısıyla dağıtılmışsa da daha sonraları Halil Hamit Paşa'nın sadrazamlığı döneminde ve şimdi artık zamanın en büyük deniz reformcusu olarak ortaya çıkan Gazi Hasan Paşa'nın koruması altında çalışmalarını sürdürebildiler.

Gazi Hasan Paşa ve Osmanlı Donanmasının Yeniden Canlanması

Donanmanın Çeşme'de uğradığı yenilgiden kurtulmuş olanlar arasında bulunan Gazi Hasan Paşa, 1774 Temmuzunda Kaptan-ı Deryalığa getirildi. Donanma kurumu tümüyle ortadan silinmiş olduğu için, kara ordusunu reform çabalarında karşılaşılan iç muhalefet diye bir konu olmadan yenileştirme girişimlerine başladı. Modern teknelerin gerekliliğini anlamasının yanı sıra subay ve erlerin deniz savaşının yeni tekniklerini öğrenmelerinin önemini da kavramıştı. Bu yüzden reformları iki cepheli oldu: Haliç, Karadeniz ve Ege'de

yeni tersaneler yapıldı. Le Roi ve Duret adında iki Fransız deniz mühendisi ile bir grup Fransız ustası Osmanlı işçilerini yeni tekniklere göre eğittiler. Fransız ve İngiliz donanmalarından alınan örneklere göre daha hesaplı olan gemiler yapıldı. Ayrıca Ege Adaları ile Anadolu kıyısı arasındaki dar boğazlarda daha iyi hizmet görecek küçük gemiler de yapıldı.

Gazi Hasan Paşa ikinci iş olarak denizciliği meslek haline getirdi. Deniz erleri yine Ege ve doğu Akdeniz kıyılarındaki köylerden toplanıyorlardı, ancak artık bunlar Kasımpaşa ve Galata'da denetim altında olmayan bekâr odaları yerine tersane kışlasında, Karadeniz'de Sinop'ta ve Ege'de Midilli adasında sürekli bir eğitim ve disiplin altında bulunduruluyordu. Donanmaya subay yetiştirmek için de, de Tott'un matematik okulunu geniş kapsamlı *Mühendishane-i Bahr-i Hümayun* biçimine dönüştürmüştü. Tott, Campbell ve diğer Osmanlı ve yabancı uzmanlar burada geometri, haritacılık ve diğer dersleri veriyorlardı.

Gazi Hasan Paşa donanmayı modernleştirmekte başarılı olmuş sayılırdı. 1784 yılında artık yeni sınıftan 22 gemiyle daha küçük 15 gemi yapılmıştı. Ama Hasan Paşa subay ve denizci yetiştirmekte aynı derecede başarılı olamamıştı. Atamalar yetenek gözetilmeksizin hâlâ rüşvetle yapıldığı için okulundan pek az subay mezun olabilmişti. Gemilerde anarşi yine almış yürümüş ve yerleştirdiği birkaç subay da bu durumu düzeltememişlerdi. Ancak bütün bunlara rağmen Gazi Hasan Paşa, çalışmalarını sürdürdü ve böylece ondokuzuncu yüzyılda yapılan daha önemli reformların çekirdeğini oluşturmuş oldu.(94)

Eski Askeri Birliklerde Reform

Ancak Osmanlı ordusunun belkemiğini hâlâ yeniçeriler ve özellikle Kırım elden çıktıktan sonra sipahi birlikleri oluşturmaktaydı. Denizcilik ve topçuluktaki reformların yanı sıra padişah, düzenli ordunun da canlandırılması düşüncesindeydi. Bunda şaşılacak derecede de bir başarıya ulaştı. Tımar sahipleri topraklarına döndüler; yeniçeri askeri düzenlendi; ve kısa bir süre sonra Rus savaşından önceki düzeylerine eriştiler.

İç Sorunlar

I. Abdülhamid askerî reformlarla uğraşacak pek zaman bulamamıştı. En büyük iç sorun hükümetin taşra otoritesini ayân lehine yitirmiş olmasıydı. Bunlar hükümetin Rus savaşı sırasında kendi askerî yardımlarına muhtaç olmasından yararlanarak kendi ordularını, maliyelerini ve yönetimlerini kurmuşlar, padişahın egemenliğini bir formalite olarak kabul eder duruma erişmişlerdi.

Anadolu'da en güçlü ayân güneybatıda Karaosmanoğlu, orta Anadolu'nun büyük bir bölümünü elinde tutan Çapanoğlu ve kuzeydoğuda da Canikli Ali Paşaoğlu'ydu. Mısır, Suriye, Irak ve Arabistan'da Osmanlıların bıraktığı politik

boşluk halk desteğine sahip yöresel ayânın yanı sıra Memlûk köleleri ve kimi zaman da bedevî kabilelerinden yardım gören Osmanlı memurları tarafından doldurulmaktaydı. Kentli yerliler çatışmalara katılmadan ve bunlardan yararlanmadan pasif gözlemciler olarak kalıyorlardı. Mısır'da 1681'den sonra askeri ve yönetici kadroların çoğunu Memlûkler doldurmuşlardı. Karşıt grupların üstte olanının lideri yasaüstü olan *şeyh-ül beled* (belediye başkanı) makamına oturarak ülkenin gerçek egemeni oluyor, Osmanlı valisi de ancak bu grupları birbirlerine düşürerek durumdan yararlanmaya çalışıyordu.

Bir Memlûk grubu rakiplerini ortadan kaldırıp da tam denetimi ele geçirince (Ali Bey-ul Kebir 1760-1773) ve 1783'ten sonra Murat ve İbrahim Bey örneklerinde olduğu gibi) Osmanlı iktidarı ortadan siliniyordu. Bu durumlarda doğrudan doğruya müdahaleye gidilmekteydi. Ancak 1786'da Gazi Hasan Paşa'nın başında bulunduğu böyle bir sefer Rusya ile yeni bîr savaş başladığı için Memlûkleri yerinden atamamış, fakat onları bölerek boyun eğmelerini sağlayabilmişti.[95]

Suriye'de zamanın önde gelen Memlûk lideri Cezzar Ahmet Paşaydı (ölümü 1804). Daha önceleri Ali Bey-ul Kebir'in bir Memlûğu olan Cezzar Ahmet Paşa sonraları İstanbul'a kaçıp devlet hizmetine girmiş, Şam ve Akkâ valiliklerinde bulunmuş, yerel başkaldırıları bastırmış, Suriye, Lübnan ve Filistin'de otoritesini yaymıştı. Yönetimine yalnızca Lübnan Dağındaki özerk ayân başarıyla karşı çıkabiliyordu. Irak Memlûkleri de Umar Paşa (1764-1780) ve Büyük Süleyman Paşa (1780-1802) liderlikleri altında özerkliklerini korumuşlar, bu paşalardan ikisi de bedevileri kovup muhalefetsiz bir iktidara kavuşmuşlar, İstanbul'a pek az vergi ödeyip padişahın kendilerini atama çabalarını boşa çıkarmışlardır.

Arap yarımadasında başkaldırı koşulları daha değişikti. Burada yalnızca Osmanlı valileri ve köleler değil, yerli tutucu Vehhabî mezhebinin başlattığı hareket ve Suud ailesinin orduları da rol oynamışlardır. Suud ailesi yüzyılın sonlarında Necd ile yarımadanın kuzeyini ele geçirmişler, kutsal kentlere olduğu kadar Irak'a da baskınlar düzenleyerek yarımadanın geri kalan bölümünde padişahın saygınlığını ve egemenliğini ciddi bir biçimde sarsmışlardır.

Son olarak da Balkanlarda doğudaki kadar güçlü ayan olmamasına karşın Tuna'da, Balkan dağlarında, Adriyatik kıyılarında ve Meriç boyunda daha sonra büyük çaplı başkaldırılara yol açacak hareketler başlamış bulunuyordu. Bunlardan en güçlüleri şunlardı: Edirne bölgesinde Dağdevirenoğlu, Tuna kıyısında Niğbolu, Sistova ve Rusçuk'ta Tirsiniklioğlu İsmail Ağa, orta Arnavutlukta iktidara geçmeye başlayan Yanyalı Ali Ağa, kuzey Arnavutluğun Buşath ailesi ve özerkliğine kavuşmak için hem Avusturya hem de Rusya'dan yardım alan Karadağlı Vladika (Prens) I. Peter Niegos Petroviç.[96]

Merkezî iktidarın böylesine genel bir çözülüşü karşısında padişah ayanı dizgin altında tutabilmek için onları ya resmî mevkilere getiriyor, ya da bağlı-

lıkları karşılığı rüşvet veriyor, birbirlerine düşürmeye çalışıyor ya da üzerlerine askerî kuvvet gönderiyordu. Ancak sefer açıldığı zaman askerin çoğu kendilerine daha iyi para ve koşul sağlayan ayana katılıyorlardı. İmparatorluğun en verimli bölgelerinin denetimi ayanın eline geçmiş olduğu için hazine gelirleri düşüyor. İstanbul ve diğer büyük kentler önemli yiyecek kaynaklarından yoksun kalmış oluyorlar, yaşam koşulları giderek ağırlaşıyordu. Padişah ve çevresindekiler bu durumu düzeltecek bir şey yapamıyorlardı.

İran'daki Güçlükler

Dış ilişkilerde de gerçek bir barış yoktu. Nadir Şah'ın öldürülmesinden (1747) sonra başlayan anarşi Kerim Han tarafından sona erdirildi. Zand aşiretinin lideri olan Kerim Han ülkeyi kendi askerî yönetimi altında birleştirdi ve kısa süren Zand hanedanını kurdu (1751-1794). İran'ı böylece denetimi altına aldıktan sonra Osmanlılara karşı saldırgan bir politika izledi, doğu Anadolu'ya saldırdı (Mart 1774, Mart 1775) ve sonra da Basra'yı işgal edip (Nisan 1776) Bağdad'a kendi Memlûk adayını yerleştirerek Irak'taki Memlûk politikasına el atmış oldu.(97) I. Abdülhamid buna karşılık Irak'tan İran'a akıncılar gönderdiyse de İranlıları Basra'dan atamadı. Süleyman Paşa Irak'ta yeniden Memlûk iktidarını kurunca İranlılar ülkeden atıldı ve bölge göstermelik de olsa padişah adına yönetilmeye başlandı. İran sorunu yüz yıl sonra sona ermiş, Süleyman Paşa ve halefleri bedevîleri denetim altına alabilmişlerdi. Ancak bu çabalar hiçbir zaman tam başarılı olamadı Ve Vehhabilerin Arabistan'dan sürekli saldırıları sorunları giderek ağırlaştırdı. Sonunda Osmanlıların Irak'taki egemenliklerine gerçek tehlike İran'dan değil çöl sakinlerinden gelmiş oldu.(98)

Rusların Kırım'ı İlhakı

Çariçe Katerina'nın Osmanlı topraklarına karşı duyduğu iştiha ile diğer güçlerin yeni Rus ilerlemeleri karşısında ödün istemeleri Avrupa ile ilişkileri gerginleştirmişti. Katerina ilk başlarda yalnızca Nogaylara doğrudan doğruya müdahale ederek ve Kırım Hanlığını da kendi etkisini kabul edecek birine sağlamaya çalışarak hareket ediyordu. Bu dönemde değişik kesimlerden yüzlerce Kırımlı Anadolu'ya göçe başlamıştı. Ondokuzuncu yüzyılda kaybedilen topraklardan gelen bu göçmenlerin sayısı milyonlara ulaşacak ve böyle bir durumu karşılamak üzere hazırlıklı olmayan İmparatorluğa büyük toplumsal ve ekonomik sorunlar yükleyecekti. Zengin göçmenler İstanbul'da savaş yanlısı bir grup oluşturarak Kırım'ı Osmanlı egemenliğine katmak için Rusya ile savaşa girilmesini savunmaya başladılar. Ancak bunlar politik açıdan bir ölçüde başarılı oldularsa da, İran savaşı bu etkilerini eyleme geçirmelerini önledi.

Pugaçev İsyanının sona ermesi, Katerina'nın Kırım'da istediği sonuçları almak için askerî harekete geçme olanağını sağlamıştı. Osmanlılar İran'la savaşta olduklarından ve Avrupalı dostları Kuzey Amerika'daki sorunlarla uğraştığı için Katerina zamanını iyi kollamıştı. Rusların Kırım'ı işgalleri sonunda padişahın koruması altındaki Devlet Giray İstanbul'a kaçtı, yerine Rusların kuklası Şahin Giray geçti. Ancak Şahin Giray'ın yönetimi Rusların beklediği kadar kendilerine bağımlı değildi. Şahin Giray geleneksel biçimde –yani büyük Tatar ailelerinin başkanlarını etkilemek için Osmanlı parasını kullanamadığı için– Rus örneği merkezî bir hükümet kurdu, en önemli aileler dışında ulemanın ve diğer ailelerin etkenliklerini ortadan kaldırdı, kilit yönetici mevkilere kendi kadrolarını yerleştirdi ve ailelerle aşiretler denetiminde olan ordu yerine düzenli bir ordu kurdu. Şahin Giray'ın iktidarına karşı başlayan isyan üzerine Osmanlılar Selim Giray'la yandaşlarını Kırım'a gönderdiler (2 Ocak 1778) Ancak hemen harekete geçen Ruslar, Osmanlılardan gelecek tepkiye zaman kalmadan isyancıları öldürdüler ve yarımadanın büyük bir bölümünü işgal ettiler. Yeniden tahta oturan Şahin Giray bu kez halk desteğine sahip olmayıp yalnızca Rus ordusuna güvenmekteydi. (Şubat 1778). Rusların Kırım'dan çekilmelerini isteyen Osmanlılar bir uzlaşma aradılar: Şahin Giray yaşam boyunca Han olarak tanınanacaktı, ancak ondan sonraki Han'ların seçimi için padişahın halife olarak onayı alınacaktı, buna karşılık Ruslar çekileceklerdi. Ruslar razı geldiler, Kırım'ın bağımsızlığı sağlandı. Ne var ki. Şahin Giray ancak Rus askerî ve parasal yardımıyla tahtta oturabiliyordu. Böylece Katerina'nın Kırım'ı doğrudan doğruya ilhakı uzun sürmedi (Ocak 1779).[99]

Kuzey Amerika'da İngilizlerle savaşta olan Fransa, Osmanlıların Rus saldırısına karşı koymalarını engellemeye çalışıyordu. İstanbul'da yeni sadrazam olan Halil Hamit Paşa da büyük reform hareketlerine başlamak istediğinden yeni kayıplara yol açacak bir savaşa girme arzusunda değildi. Çariçe'nin ne denli büyük bir stratejik üstünlük elde ettiğini fark eden Gazi Hasan Paşa Ruslarla savaşı istiyordu. Ancak padişah 9 Ocak 1784'te Aynalıkavak'ta ilhak anlaşmasını imzaladı. Küçük Kaynarca Antlaşması yeniden onaylanıyor, Kırım konusundaki bölümler çıkartılıyor ve yalnızca padişahın Kırım Müslümanlarının dinî lideri olarak hareket hakkı olduğu belirtiliyordu.[100] Kırım Hanlığı şimdi doğrudan doğruya Rus yönetimine geçmişti, binlerce Müslüman Osmanlı topraklarına göçe başladılar ve aradan çok geçmeden Katerina Kırım'ı Osmanlılara karşı daha geniş bir yayılma hareketinin ana askerî üssü haline dönüştürdü.[101]

Gelenekçi Osmanlı Reformu Politikası

Halil Hamit Paşa tipi reform, yönetici sınıf arasında önemli bir destek buluyordu. Kendi siyasal çıkarları için sadrazamı tutuculara karşı desteklemeyi gerekli görenler ve padişah başı çekmekteydiler. Padişah, Bonneval ve de

Tott'un askerî birlik ve okullarındaki subay ve insanlarla ne yaptıklarını bilen birkaç Osmanlıdan da destek görmekteydi. Bu yeniliklerden çıkarları zarar görecek olanlar, kendilerini gereksiz kılmakla tehdit eden her değişikliğin gelirlerinde ve mevkilerinde büyük zararlara yol açacak olduğu eski askerî birlik üyeleri tutucuların başında bulunuyorlardı. Bunlardan çoğu yaşamlarını ticaret ve zanaatçılıkla kazandıklarından ve önemli parasal kaynaklara ve aile ilişkilerine sahip bulunduklarından eski yöntemlerin sürdürülmesi için ailelerini ve loncalarını harekete geçirdiler. Eski standartları sürdüremeyen ya da görevlerini gereğince yapamayan büyük bir ulema çoğunluğu da bunları şiddetle destekledi. Padişah önünde Halil Hamit Paşanın rakibi olduğu politik gerekçesiyle Gazi Hasan Paşa ve yeni donanmasının subayları gibi kimseler de çıkarları açısından bu yeniliklere karşı çıktılar. Tutucuların en büyük güçleri İslâm ve Osmanlı geleneklerini savundukları gerekçesiyle büyük halk kitlelerinin desteklerini kazanabilme yetenekleriydi. Seçkin kişiler olan reformcular ise yönetim sürecine halkı katmak istemeyecek, hatta çıkarları kendilerinki ile uyuşacak bir orta sınıf bile geliştirmek istemeyecek kadar geleneklerine bağlıydılar. Reformcuların en büyük desteği bunalımlar ve imparatorluğun içinde bulunduğu durumdu. En tutucu kişiler bile imparatorluğu kurtarmak için bazı değişikliklere razıydılar. Ancak bunalımlar sona erince tutucular ordunun gücüne dayanarak halk desteğini elde edip reformcuları iş başından uzaklaştırdılar ve yapılan reformları kaldırdılar.

İşleri karıştıranlar İstanbul'daki dış temsilciliklerdi. Kendi hükümetlerinin politikalarını destekleyerek sultanın düşmanları, özellikle Avusturya ve Rusya, Osmanlı sistemini zayıflatma ve onu kendi ordularına daha kolay av haline getirme umuduyla reform karşıtlarını desteklerken, İngilizler, Felemenkliler ve Fransızlar genel olarak imparatorluğu ve Avrupa güçler dengesini kurtarma umuduyla reformcuları desteklediler. Bu, Fransız yardımının, Fransız soylularının ve aydınlarının köklü desteğinden kaynaklandığı anlamına gelmez. Müslümanlara karşı geleneksel Hıristiyan bağnazlığı, 18. yüzyıl Fransız aydınlarının Rusya'nın "aydın despotlarına" olumlu bakışıyla daha da pekişmişti. Rusya devletinin ve toplumunun süregelen "Müslüman barbarlığına ve cehaletine" karşı modernleştirildiği düşünülüyordu. Fransa'daki başka kesimler ise yalnızca Fransa'nın uygun zamanda harekete geçmesi için Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü desteklediler. Avrupa'da sık sık açıkça ifade edilen bu niyetler yüzünden Osmanlı muhafazakarları için, Fransız yardımına bel bağlayan ve bu yardımı kabul eden Halil Hamit gibi reformcuları, Ortadoğu'daki Osmanlı egemenliğinin yerini Hıristiyanlara bırakma çabalarıyla özdeşleştirmek güç olmadı.

Halil Hamit Paşa Reformları

Mehmet Ragıp Paşa gibi Halil Hamit Paşa da, reis-ül küttap dairesinde, padişahın yabancı elçiler ve hükümetlerle yazışmalarının başında geçirdiği uzun

yıllar boyunca deneyimlere sahip olmuş bir Türk Müslümanıydı. 1781 yılında sadrazam *kethüda*'sı[102] seçildikten sonra Osmanlı sistemi konusunda daha geniş bir görüş açısına sahip oldu.

Rusya ile Kırım çatışması sırasında Halil Hamit Paşa ilerde kaçınılmaz olarak gördüğü savaşa karşı Osmanlı ordusunu hazırlama girişimlerini başlattı. Silâh altına alınan askerler donatılıp başlıca sınır kalelerine gönderildi, sınır kaleleri de onarıldı, ya da bir kaç yerde olduğu gibi Paşa'nın denetimi altında yeniden yapıldı. Edirne, Sofya ve İsakçı'daki büyük geri merkezlerdeki kalelerde sürekli asker ve malzeme bulundurulmaya çalışıldı. Böylece düşman ilk hatları yardığı takdirde ordunun yeniden toparlanması sağlanabilecekti.[103]

Ancak sadrazam, Osmanlı ordusu tümüyle çağdaşlaştırılmadıkça ve desteklenmedikçe bu girişimlerin başarısızlıkla sonlanacağını hemen anlamıştı. Eski ve yeni ikilemini sona erdirmek için iki grubu birleştirmeyi ve eski birliklere yeni birlik ve okulların düzen, disiplin ve silahlarını vermeyi düşündü. İlk başlarda reform çabaları kapsam ve ölçü bakımından seleflerininkilerden pek farklı değildi. De Tott'un Hızlı Atış Topçu birlikleri canlandırıldı ve Fransız teknisyenlerinin yardımıyla hendesehane de genişletildi. Bu reformların sahibine duyduğu acı politik muhalefete rağmen Gazi Hasan Paşa ve donanması da bunlara katıldılar. Fransız teknisyenleri mühendishanenin öğretim kadrosunu doldurdular. Fransız tahkimat uzmanları belli başlı sınır kalelerini çağdaşlaştırdılar, Fransız ders kitaplarının Türkçe çevirilerini yayımladılar ve bir istihkâm okulu kurdular.[104]

Geleneksel kurumları canlandırma çabalarına da başlanılmıştı. Tımar sahiplerinin topraklarında oturmalarını, eğitim yapmalarını ve çağrıldığında orduya katılmalarını sağlamak için taşraya denetleyiciler çıkartıldı.[105] Kuralları çiğneyen ya da eksiklerini saklayan subayların hemen idam edilmeleri fermanı yayımlandı.[106] Eğitim ve disiplin kabul etmeyen yeniçeriler askerlikten atıldılar. Yeniçeri çocukları eğer askerlik için gerekli heves ve yeteneği göstermiyorlarsa artık askere yazılamıyorlardı.[107] Halil Hamit Paşa yeniçeri ocağına kayıtlı olanlardan üçte ikisini askerlikten attı, kalanların da aylıklarını yükseltti. Yeniçeri ve sipahilerin Avrupa tipi piyade ve topçu taktiklerini ve silâhlarını öğrenmelerini sağladı.[108] Gazi Hasan Paşa yönetiminde denizcilik alanında yapılan tüm değişikliklerin kurumlaştırılması için yeni yasalar çıkartıldı.

Halil Hamit Paşa, imparatorluğun ekonomik sorunlarına da büyük bir özenle eğilmişti. Paranın değerini yükseltmek ve fiyatları dondurmak gibi geleneksel emirlerin yanı sıra, geçen yüzyılda Avrupa rekabeti karşısında altüst olan Osmanlı zanaat sanayiinin canlandırılmasını öngörüyordu. Çeşitli toplumsal ve dinsel gruplar arasındaki çatışmayı azaltmak için bütün uyrukların Lâle döneminden bu yana moda olan Hint ve Avrupa giysileri yerine kendi sınıf ve rütbelerinin geleneksel giysilerini giymelerini zorunlu kıldı. Gereksinimi karşılamak için kumaş üreten loncaların üretimleri artırmaları özendirildi.[109]

İbrahim Müteferrika'nın uzun süredir kullanılmayan basımevi baskıya başladı ve Patrona Halil İsyanından sonraki yirmi yılda imparatorluğun gelişmesini anlatan Suphi ve İzzî resmî tarihleri basıldı.

Ancak sonunda Halil Hamit Paşa, sadrazamın kazandığı saygınlığı kıskanan Gazi Hasan Paşa'nın başını çektiği siyasal düşmanlarının entrikalarına kurban oldu. Sadrazamın I. Abdülhamid'in yerine genç şehzade Selim'i geçirme komplosuna karıştığı söylentileri yayıldı ve Halil Hamit Paşa sadrazamlıktan azledildi, padişahın emriyle 27 Nisan 1785'te öldürüldü. Onun itici gücü olmayınca da reform hızı kaybolmuştu. Viyana'daki kayınbabasının çabalarıyla Bab-ı Âli dostluğundan vazgeçen XVI. Louis Fransız teknisyenlerini geri çekti. Ancak Bonneval ve de Tott zamanında olduğu gibi, şimdi de siyasal koşullar elverdiği zamanlarda reformlara devam etmeye hevesli ve bilgili Osmanlıların sayısı artmıştır.[110]

Savaşın Arka Planı

Bu sırada Kırım'ın ilhakından sonra II. Katerina'nın Osmanlı topraklarına olan hırsı da artmış bulunuyordu. Diğer büyük güçlere ödün vermeden isteklerini elde edemeyeceğini anlayınca Avusturya imparatoru ile yaptığı gizli bir anlaşmayla 'Yunan Planı'nı uygulamaya koydu. Planın temelinde Osmanlıların Avrupa'dan atılması ve ganimetin güçler dengesini bozmayacak biçimde dağıtılmasıydı. Prenslikler Daçya adında yeni ve bağımsız bir Ortodoks devleti biçiminde birleştirilecekti. İlk Prens olarak Potemkin'in atanması burada Rus etkisini garantiye almış oluyordu. Katerina'nın açısından önemli olan durum şuydu: İstanbul Trakya, Makedonya, Bulgaristan ve kuzey Yunanistan'la birleşerek yeni bir Bizans imparatorluğu kurulacaktı. İmparatorluğun başkenti İstanbul olacak ve yönetimi Katerina'nın bu iş için yetiştirilen ve adlandırılan torunu Constantine'e (doğumu 1779) verilecekti. Buna karşılık Avusturya batı Balkanları, Sırbistan, Bosna, Hersek ve Venedik'in elinde bulunan Dalmaçya kıyılarını alacaktı. Venedikliler de Mora'yı ve Girit ile Kıbrıs adalarını alacaklardı. Bab-ı Ali'nin Avrupa'daki baş savunucusu olan Fransa da, tahta XVI. Louis ile Avusturyalı kraliçesi Mari Antoinette'in çıkmasından sonra Suriye ile Mısır'ı almakla ödüllendirilmekteydi.

Avusturya'nın Almanya'daki rakibi Prusya bu birleşmelere karşı çıkarak İngiltere'ye yaklaştı. Osmanlı toprağının bütünlüğünün yeni gelişen devlet için hem Rusya'ya karşı bir engel hem de İngiliz malları için bir pazar olduğu artık anlaşılmıştı. İngiliz ve Prusya elçileri padişahı reforma devam ve Rus yayılmasına elinden geldiğince direnme konusunda özendirdiler.

Rus tehlikesi gerçekten giderek artıyordu. Potemkin, Kırım'ı Karadeniz bölgesinde yayılmak için üs haline getirmişti. Kırım'da Sivastopol ve Dnieper ağzında Kerson yeni Rus Karadeniz Filosunun üsleriydi. Küçük Kaynarca Ant-

laşması hükümlerince Balkanlara yerleştirilen Rus ajanları bölgeye tatminsizlik tohumları ekiyor ve Ege'deki Yunan korsanlarını Osmanlı ticaret gemilerine saldırmaları için kışkırtıyorlardı. Osmanlıların buna tepkisi kâfirlerden genel bir nefret, bir öç alma arzusu ve gerekirse kuvvet kullanarak Kırım'ı ele geçirme azmi oldu. Savaş yandaşlarına tek başına karşı çıkan Gazi Hasan Paşa İngiltere ile Prusya'nın somut parasal ve askerî destek yerine yalnız öğüt vermekle yetindiklerini vurgulamaya çalıştı. Ancak Katerina'nın hırsı daha çok gün ışığına çıkınca savaş yandaşları (bunların başında Mora valisi olan Gürcü mühtedî Koca Yusuf Paşa vardı) sarayda üstünlük kazandılar. Koca Yusuf Paşa üç yıl gibi uzun bir süre (24 Ocak 1786-7 Haziran 1789) sadrazam oldu. İmparatorluklardaki iç sorunlar yüzünden Rusya ile Avusturya savaşa hazır değillerdi. Gazi Hasan Paşa Mısır'daki Memlûk beylerinin isyanını bastırmak için gönderilince Bab-ı Âli savaş yandaşlarının elinde kalmış oluyordu. Koca Yusuf Paşa padişahla Divan-ı hümayundan 14 Ağustos 1787'de savaş kararı çıkarttı. Rusya Kırım ve Kafkasya'yı terk ettiği takdirde savaş açılmayacaktı. Uzlaşma çabaları boşa çıkınca Rusya da 15 Eylül'de savaş ilân etti, Avusturya müttefiklerin kararlaştırdıkları barış koşullarını padişaha kabul ettirmek için gerekli zamanda savaşa katılmak üzere kenarda kaldı.

Rusya ve Avusturya ile Savaş, 1787-1792

Savaş, Avusturyalıların da katılmasından (19 Şubat 1788) önce ve sonra çeşitli aşamalar geçirerek III. Selim'in 6 Ağustos 1789'da tahta çıkmasından çok sonraya kadar devam etti. Her iki taraf da saldırmaya hazırlıklı olmadıklarından ilk seferler kısa süreli ve sonuçsuzdu. Her iki ülke de 1788'e kadar çeşitli nedenlerle saldırıyı başlatmadılar: Gazi Hasan Paşa'nın Mısır'dan dönüp savaş konusunda sadrazamla acı bir tartışmaya girmesi Osmanlıların harekete geçmelerini engellemişti. Rusları etkileyen şeyler de Potemkin'in yeni bir saldırı düzenlemekteki yeteneksizliği ve imparatoriçenin özel çalışmalarıyla Rus hizmetine geçen Amerika İhtilâl kahramanı John Paul Jones ile Alman Nassau-Siegen prensi Charles arasında Karadeniz komutanlığı için anlaşmazlıklarıydı. Buna ek olarak hem Rusya hem de Avusturya, İngiltere, Prusya ve Hollanda arasındaki Üçlü Birlik (13 Haziran 1788) ve Katerina'nın güneyde uğraşmasından yararlanan İsveç'in Finlandiya'yı yeniden ele geçirme çabaları karşısında tedbirli olmak zorundaydılar. Rusların Osmanlıları doğuda meşgul edememeleri yüzünden Tuna ve Sava'yı aşarak Osmanlı topraklarına girmek üzere bekleyen Avusturyalılar düş kırıklığına uğramışlardı.

Böylece her iki tarafın da daha saldırgan bir savaşa hazırlanacak bir yılları olmuştu. İmparatorluk orduları 1788 baharında Bosna'yı ve sadrazamı en kritik anda terk eden Yunan prensi Alexandros İpsilanti'nin yardımıyla da kuzey Boğdan'ı işgal ettiler. Koca Yusuf Paşa'nın 1789 baharında Transilvanya'daki

başarılı seferleri I. Abdülhamid'in ölümü ve yeni padişah III. Selim'in reform aleyhtarları Koca Yusuf Paşa ile Gazi Hasan Paşa'yı yerlerinden almak çabaları yüzünden aksadı. Osmanlı orduları başıboş kalınca düşman inisiyatifi ele geçirdi. Ruslar saldırıya kalktılar, Boğdan'dan Eflâk'a geçerek Osmanlıları püskürttüler. Bu yenilgi haberleri Sırbistan ve Bosna'daki orduların da dağılmasına neden oldu. Böylece Avusturyalılar Belgrad'ı aldılar (8 Ekim 1789) ve Sırbistan'ı geçip Niş'e vardılar. Potemkin de Bükreş ve Boğdan'ın geri kalan bölümünü işgal ederek Osmanlı tarihinin en kötü sonuçlu seferlerinden birini sona erdirdi ve ertesi bahar başlatılacak sefer için İstanbul yolunu açmış oldu.

1789-1790 kışında Avrupa'da herkes barış istiyordu. İsveç'in Finlandiya'yı işgali Katerina'nın dikkatini o yana çekmişti. Avusturya imparatoru II. Franz Joseph, Hollanda ve Macaristan'daki milliyetçi başkaldırılarla uğraşıyordu. Ayrıca Fransız İhtilâli, Üçlü Birliğin doğudaki savaşı sona erdirmesi yolunda çaba harcanmasını gerektiriyordu. Avusturya Avrupa'daki ihtilâle karşı birleşecek, Lehistan da Rusların batıya doğru ilerlemeleri karşısında bir set oluşturacaktı.

Gazi Hasan Paşa tarafından desteklenen Sultan III. Selim, Rusları ve Avusturyalıları aldıkları toprakları geri vermeye zorlayabileceğini düşünerek, bu barış girişimlerini reddetti. Gazi Hasan Paşa Osmanlı ordusunu bir kez daha toparladı, yeni bir yardım düzeni kurdu, aniden bir hastalığa yakalanıp öldüğü zaman (29 Mart 1790) imparatorluğun askerî gücünü eski haline getirme durumundaydı. Ancak onun ölümünden sonra ordu yine dağıldı. III. Selim'in uzlaşmaz tutumuna karşın Üçlü Birlik Avusturya'yı Reichenbach'ta ayrı bir anlaşma imzalamaya (5 Ağustos, 1790) zorladı. Buna göre Avusturya barış karşılığında işgal ettiği tüm Osmanlı topraklarından çekiliyordu. Padişah kendi temsilcilerinin yokluğunda imzalanan bu anlaşmayı ilk başta Prusya'nın dönekliği olarak nitelediyse de, sonunda Antlaşmayı 4 Ağustos 1791'de Sistova'da imzaladı. Avusturya, padişahın Hıristiyan uyruklarına iyi davranma ve onların Avusturya tarafından korunmalarına razı gelmesi karşısında Bosna, Sırbistan ve Prensliklerden çekildi. Böylece Avusturya Rusya'yı bir kez daha, hem bu sefer İstanbul yolu açılmışken, terk etmiş oluyordu.

III. Selim eski başarılarını yenileyeceği umuduyla Koca Yusuf Paşa'yı yeniden sadrazamlığa getirdi (27 Şubat 1791-4 Mayıs 1792), ancak Osmanlı ordusu artık hiçbir şey yapılamayacak kadar bozulmuştu. Koca Yusuf Paşa büyük bir ordu toplayabildiyse de askerin disiplini, morali ve eğitimi yoktu. Ruslar Osmanlı ordusunu İbrail'in güneyinde Maçin'de (4 Nisan 1791) bozguna uğrattılar. İmparatorluk savunmasız kalmıştı. 8 Ocak 1792'de Yaş'ta barış antlaşması imzalandı. Bu yeni antlaşmanın da temelini Küçük Kaynarca Antlaşması oluşturuyor, Osmanlılar Rusya'nın Kırım'ı ilhakını ve Gürcistan üstündeki egemenlik hakkını tanıyorlardı. Katerina da Prenslikleri ve Tuna ağzındaki büyük limanları boşaltmayı kabul ediyordu. III. Selim Dniester nehrini iki imparatorluk arasındaki yeni sınır olarak tanıdı. Rusya, Bug ile Dniester arasındaki

topraklarla Özi (Oczakov) limanını aldı. Kısa bir süre sonra burada, Rusya'nın Karadeniz'deki yeni deniz üsleri olan Odessa limanı kurulacaktı. Böylece Ruslar Karadeniz ve Prensliklerde etkin bir duruma geçmişlerse de, Avrupa birliği, Osmanlıları Sırbistan ve Bosna'da daha ağır kayıplardan korumuştu. İmparatorluk hâlâ yaşıyordu. III. Selim'e daha çok geç kalmadan yeni bir reform ve canlandırma fırsatı tanınmış oldu.

Osmanlı Reformunun Dönüm Noktası: III. Sultan Selim'in Yeni Düzeni (Nizam-ı Cedid), 1789 –1807

III. Selim, babası III. Mustafa tarafından Baron de Tott ve diğerlerince eğitilen yeni topçu ve piyade birliklerinin kurulmasında tanık olarak bulundurulduğu için gelenekçi reform hareketlerine yabancı değildi. Amcasının tahta çıkmasından sonra saraya kapatılmasına karşın köleleri, dostları ve hem Fransız hem de Avusturya elçiliklerinin hizmetinde olan Venedikli doktoru aracılığıyla dünyada olup bitenleri izleyebilmişti. Bu görüşlerin etkisi altında kalarak reform gereksinimini duyuyordu, ancak bu kavramı gelenekçilikten ayıramamıştı. Kendisine göre imparatorluğun içinde bulunduğu güç durumun nedeni geleneksel kurumların düzenli bir biçimde işletilememesiydi. Kötü kullanımın ve yeteneksizliğin sona erdirilmesi, disiplin ve hizmetin yeniden canlandırılması düşüncesindeydi. Askerî gereksinim, çağdaş silah ve yöntemlere gerek duyurduğu zaman bunları kullanacak yeni birlikler kurulabilirdi, ancak Osmanlı toplum dengesinin bozulmaması için bunların eskilerden ayrı tutulması önemliydi.

Sarayda hapsedilmiş bir şehzadeyken bile XVI. Louis ile yazışıyor, günün birinde aydın bir hükümdar olmayı umarak örnek aldığı bu kişiden Osmanlı ordusunu düzene sokmak ve Ruslara kaptırılan toprakları geri almak için yardım istiyordu. Tahta geçtikten sonra üç yıl güç bir savaşı sürdürmek zorunda kaldığından önemli bir reform hareketine girişemedi. Ancak çocukluk arkadaşlarından çoğunu önemli mevkilere getirdi, düşüncelerini uygulama alanına koymak için barışı bekleyen reformcu yöneticilerden ve askerlerden oluşan bir kadro kurdu. Reform için padişahın girişimini bekleyen diğerleri de imparatorluğun durumu ve ne yapılması gerektiği konusunda raporlar hazırladılar. Bu raporların kapsamı çoğu kez padişahın istediğinden daha geniş oluyordu. Başlatılacak reform (ıslahat) hareketlerinin yalnızca ordunun çağdaşlaştırılmasıyla sınırlanmaması, toplumsal ve ekonomik değişikliklere de yer verilmesi, bu hareketlerin etkileyeceği insanlara da danışılması ve diğer reformlar için gerekli kaynakları sağlamak üzere imparatorluğun ekonomik temellerinin geliştirilmesi öneriliyordu. Ancak raporların çoğu askerî reformlara ilişkin olup yeniçeri ocaklarının ve diğer birliklerin özgün biçimlerine dönüştürülmesi, bunlara yeni silâh ve teknikler verilerek Avrupa ordularını yenebilecek güce kavuşturulmaları, ayrıca belirli gereksinimleri karşılamak

için yeni bir ordunun kurulması da vurgulanıyordu. Bazı raporlarda da, çağdaş bir reform düşüncesinin daha yarım yüzyıl gerçekleştirilemeyeceği, eski askerî kurumların ıslah edilemeyecekleri ve bu yüzden bunların kaldırılıp yerlerine yenilerinin konulmasının gerekliliği savunulmaktaydı.[111]

Askerî Reformlar

Yaş barışından hemen sonra III. Selim ve reformcu kadrosu kabule yanaştıkları önerileri uygulama alanına koymaya çalıştılar. Osmanlı yaşamının her cephesinin bir ölçüde etkilenmesine karşılık, savaşın en aşırı çürümüşlüğünün doğurduğu askerî alandaki etkilenme diğerleriyle kıyaslanmayacak kadar büyük olmuştu. Yeniçerilerde içinde olmak üzere tüm askerî birliklerde reform yapılması için fermanlar yayınlandı. Örgütsel reformun temel ilkesi her birlikteki yönetici ve askerî işlevleri ayırmaktı. Yönetici işlerin başına özel bir *nazır* getiriliyor, askerî görevler de eskiden tüm güce sahip *ağa*ların elinde bırakılıyordu. Her birlikten en üstün verimliliği almak için yeni örgütler ve hiyerarşiler kuruldu. Subaylar ve erler sınavdan geçirildiler, yeteneksizler ve dürüst olmayanlar ordudan çıkarıldılar. Atamaların yalnızca yeteneğe dayanarak yapılması için çaba harcandıysa da, etkinliğin ve rüşvetin gücünü azaltmak için yükselmeler genellikle kıdeme göre yapılıyordu. Ordudaki subay ve erlerin çocuklarıyla, savaşta başarı gösteren başıbozukların çocuklarından kurulan bir acemi asker ocağı yedek asker kaynağı oluşturuyordu. Kışlalar da büyütülmüş ve modernleştirilmişti. Herkesin düzenli olarak eğitim yapması gerekiyordu. Ücretler artırılmış ve aydan aya ödenmeye başlanmıştı. Yalnızca görevlerini tam olarak yapanların para almasına özen gösteriliyordu.

Tüm birlikleri kapsayan bu reform hareketlerinin yanı sıra her birliğin özel gereksinimlerine uygun reformlar da yapılıyordu. Tımarlı sipahiler için özel olarak kurulan denetleme kurulları yeteneksiz ya da başıboş olanları içlerinden ayıklıyor, kurulan yedek asker kurumlarından bunların barış zamanı yardım almaları sağlanıyor, savaşta da yedek asker verebilme olanakları artıyordu. Tımar sahipleri tımarlarını en yetenekli oğullarına miras bırakabiliyorlardı. Ancak burada da halefinin görevlerini tam olarak yerine getirme koşulu aranmaktaydı. Aksi takdirde bunlar da yedek asker olarak küçük kardeşleriyle birlikte yeterli deney sahibi olana kadar ya da ortaya bir boşluk çıkana kadar bekliyorlardı. Tımar sahiplerinin topraklarını işleyebilmeleri nedeniyle Osmanlı ordusunun her kış terhis edilme durumunu ortadan kaldırmak için yeni bir devre yöntemi yaratılmıştı: Aynı bölgeden 10 sipahinin biri memleketine gönderilip diğerlerinin işlerini de görüyor, geri kalanlar ise ya sahrada, ya sınır karakollarında ya da eyalet valilerinin hizmetinde kalıyorlardı. Son olarak da, tımar ve zeametleri sarayın tuttuğu kişilere dağıtmak yöntemi de yalnız savaşanların yararlanmaları için kaldırılmıştı.

Diğer silâhlı kuvvetlere uygulanan reformlar daha da köklüydü. Yeniçeri sayısı yarı yarıya, 30.000 kişiye indirilmişti. Eyalet valilerinden maiyetlerindeki gençlerden yedek asker yetiştirmeleri istenmişti. Yalnızca yeteneği olan asker çocukları askerlik mesleğine girebiliyordu. Yeniçerilere yeni Avrupa tipi silah ve cephane verilmesine çalışıldı, her alaya da eğitmen olarak sekiz eğitilmiş tüfekli er verildi. Yeniçerilere bu değişikliklerin ödünü olarak eski borçları ödendi, aylıkları yükseltilip zamanında ödenmeye başlandı. Kışlaları da yeniden inşa edilip genişletilmiş, subaylarına özel armağanlar ve iltizamlar verilmişti.

Sipahi ve yeniçerileri ıslah çabaları tahmin edilebileceği kadar başarılı olamamıştı. Eyaletlere gönderilen denetleyiciler birlik subaylarının verdiği bilgilere dayanıyorlar, bunlar da yapılan kötülüklerden çoğunu saklıyorlardı. Tımar ve zeametlerden bir kısmına el konulmuşsa da, büyük bir kısmı da eski sahiplerinin elinde kaldı, sipahiler de işe yaramaz durumlarını sürdürmeye devam ettiler. Her iki gücün de sayılarını indirme çabasına öyle şiddetle karşı çıkıldı ki, III. Selim'in hükümdarlığının sonunda, bu iki birlik, iktidara geldiği zamanki kötü durumlarını korumaktaydılar.

Topçu, Humbaracı, Lağımcı ve Top Arabacı birlikleri daha önce de Tott ve diğerlerinin çalışmalarıyla etkilenmiş olduklarından burada reform hareketleri daha başarılı oldu. Bunlar de Tott ve 1794'ten sonra getirtilen Fransız danışmanlarının yetiştirdiği yetenekli genç Osmanlı subaylarının komutasına verildiler. Disiplin sağlandı, askerlere verilen evlenme izni kaldırıldı, kışlalarda yaşama kuralı konuldu, gençlerin en iyilerini hizmete çekebilmek için yüksek aylıklar verildi. III. Selim'in hükümdarlığı sonunda bu birlikler geleneksel ordunun en etkin bölümünü oluşturuyorlardı.

Ancak yeniçeri ve sipahi ocaklarının reforma karşı direnmeleriyle imparatorluk modern savaş karşısında eskiden olduğu kadar hazırlıksızdı. III. Selim sonunda bunları tamamlayacak yeni bir ordu kurdu. Eski askerleri gereğinden fazla huzursuz etmemek için buna *Nizam-ı Cedid* ordusu adı verildi. Askerler Avrupa biçiminde eğitiliyorlar, giyiniyorlar, Avrupa tipi silah, disiplin ve taktiklere sahip bulunuyorlardı. Fransızların yanı sıra, Almanya ve İngiltere'den de danışmanlar getirtilmişti. Bu birliğe parasal olanak sağlamak için bağımsız bir hazine, *İrad-ı Cedid* kuruldu. Gelir eski kadastroların düzenlenmesinden elde edilen yeni topraklardan ve yeteneksiz tımar sahiplerinden alınan topraklardan sağlandı. Burada yine gelir sağlamak için yeni bir kuruluş ortaya çıkmış, eski hazine tarafından toplanan gelir kaynaklarında reforma gidilmemişti.

Yeni birliklerin askerlerini, eyalet valileri ile ayanın gönderdikleri Anadolulu Türk köylü gençleri oluşturuyordu. Bunlara İstanbul'da Levent Çiftliğinde bir kışla yapılarak eski asker birliklerinden uzak kalmaları sağlandı (Eylül 1794). Fransızların Mısır seferinde (Kasım 1799) Üsküdar'da bir ikinci ve bir süre sonra yine Levent Çiftliğinde bir üçüncü birlik daha kuruldu. 1797

Mayısında 27 subay ve 2.536 eri olan birliğin, 1801 Eylülünde 9.263 eri ve hâlâ 27 subayı vardı. 1802'den sonra Anadolu'da yeni bir askere alınma yöntemi uygulandı. Her yüksek memur ve ayan İstanbul'a eğitim için belirli bir sayıda genç gönderecekti, bunlar daha sonra eğitilmiş olarak yerel milis kuvvetlerini oluşturmak üzere memleketlerine döndüler. Bu çabaların sonunda 1806'da birliğin 22.685 eri ve 1.590 subayı vardı. Bunlardan yaklaşık olarak yarısı Anadolu'da, yarısı da İstanbul'daydı. Balkanlarda da aynı düzeni kurma çabaları Anadolu'dakilerden daha güçlü olan bölge ayanı yüzünden başarısızlığa uğratıldı. III. Selim'in iktidarı sonunda Nizam-ı Cedid, yeni silâhlarla donanmış, Avrupalı komutanlar tarafından eğitilmiş ve yönetilen büyük bir orduya sahipti. Yeni orduyu gören Avrupalılar övgülerini esirgemiyorlardı. Reformdan geçmiş topçu birlikleriyle birlikte bu ordu padişaha, düşmanı eşit koşullar altında karşılayacak etkin bir askerî güç sağlamıştı.[112]

Teknik Reformlar

Padişahın ordularını çağdaş silahlarla donatmak için teknik reformlara da gerek vardı. Büyük Britanya ve Fransa'dan getirtilen subaylarla top dökümhaneleri ve silâhhaneler çağdaşlaştırılmıştı. Ancak bu iki ülke insanları arasındaki çekişme, gelenlerin çoğunun yeteneksizliği ve Osmanlı ordusu ile saray içindeki siyasal entrikalar sonunda başlatılan bu işlerin çoğunun yarım kalmasına neden oldu.

Genç Osmanlıları Batının bilim ve tekniğinde eğitmek üzere kurulan teknik okullar daha yararlı ve uzun ömürlü olmuştur. Yaş Barışına kadar kalan tek teknik okul Gazi Hasan Paşa'nın Deniz Mühendislik Okulu ile küçük *Mühendishane-i Hümayun*'du. Burası III. Selim tarafından, savaş bittikten sonra açacağı yüksek düzeydeki teknik okullara yetiştirmek üzere genç kölelerinin ve arkadaşlarının aritmetik ve geometri konusunda bilgileri olması için savaş sırasında kurduğu bir okuldu. Ancak 1792'den sonra III. Selim ordu reformu ve özellikle Nizam-ı Cedid üzerinde çalıştığından bu okulları genişletmekte çok ağır davrandı. 1795'te artık işlemeyen topçu okulu yerine deniz Mühendishanesine paralel olarak *Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'u* kurarak kara ordusu subaylarının da topçuluk, istihkâm, lağımcılık ve mühendislik alanlarının kuramsal ve pratik yanlarını öğrenmelerini sağladı. Okulda öğretmen ya da yardımcı olarak kalmayan bütün mezunlar Topçu, Humbaracı ve Lağımcı birliklerinde subay oluyorlar ve bu birliklerin subaylarının da belirli dönemlerde okulda kurs görmeleri gerekiyordu. Yabancı öğretmenlerin ve Türk mezunlarının hiçbiri yeniçeri ocağına gönderilmiyordu. Bunlar Nizam-ı Cedid ordusu ile 'buna bağlı birliklerin saflarında. III. Selim ile haleflerine çabalarında yardımcı olacak iyi eğitilmiş, çağdaş ve reformcu subaylar çekirdeğini oluşturmaktaydılar.

Daha önce görüldüğü gibi Gazi Hasan Paşa, III. Selim tahta çıkana kadar 22 çağdaş savaş gemisi yapabildiği halde yetenekli bir kadro oluşturmakta aynı başarıyı gösterememişti. Ama yine de padişahın hükümdarlığının büyük bir döneminde Kaptan-ı Deryalık yapan (11 Mart 1792-7 Ocak 1803) III. Selim'in çocukluk arkadaşı Küçük Hüseyin Paşa'nın ele aldığı reformlar için gerekli plan ve kadroyu bırakmış sayılırdı. Yetenekli subayları hizmete alabilme ve hizmette tutabilme için yasalar çıkartıldı, terfilerin rüşvetten çok yeteneğe dayandırılması sağlandı ve en iyi insanların en yüksek makamlara erişebilmelerini güvence altına alan bir hiyerarşik düzen kuruldu. Eskiden deniz erlerinin kendi mutfaklarında kendi yemeklerini sağlamaları düzeni kaldırılıp donanmanın gemilerde askerlere yemek çıkarma yöntemi getirildi. Geleneksel olarak donanmaya asker veren Ege kıyı bölgeleri için yeni bir askere alınma düzeni geliştirildi, denizcilerin bu işi meslek edinmeleri için yüksek aylık, düzenli eğitim ve bir denetim ve disiplin yöntemi getirildi. Fransız deniz mühendislerinin gözetiminde Tersane genişletildi. Yeni eyalet cephanelikleri açıldı. Filonun eski gemileri modernleştirildi ve en son deniz mimarisi standartlarına göre pek çok sayıda çağdaş gemi yapıldı.

Hasköy'deki denizcilik okulu da genişletilip çağdaşlaştırıldı, geometri ve aritmetik derslerinin yanında şimdi kılavuzluk ve denizcilik eğitimi gibi uygulamalı dersler de okunuyordu; deniz coğrafyası ve haritacılık konularında da özel bir bölüm açıldı.

Kaptan-ı Derya ile Tophane Müşiri arasında yüz yıldır süren iktidar savaşı da sona ermiş, yeni bir düzenlemeyle Tophane Müşiri kendi *Tersane Hazinesi*'ne sahip bir amirallik dairesi olan *Umur-ı Bahriye Nazırı* unvanını almıştı. Bu nazırın yönetiminde ayrı askerî ve yönetici daireler kuruldu. Kaptan-ı Derya da denizcilik örgütünün, eğitimi, atamaları ve terfilerle ilgileniyordu. Tophane ve donanmanın araç ve gereçleri, donanımı ve silahlarına ilişkin konular da Denizcilik Hazinesinin elindeydi. Ayrı bir deniz sağlık hizmeti kuruldu, bir tıp okulu açıldı, her gemiye doktor ve cerrah verildi. Avrupa tıp kitapları bu okulun öğretim üyeleri tarafından Türkçeye çevriliyor, Avrupa'dan kitap ve araç gereç alınıyordu. Tıp öğrencileri İstanbul hastanesinde olduğu kadar topçu hastanesinde de zaman zaman çalışmak zorundaydılar. Bu hastane özellikle veba olmak üzere salgın hastalıkların tedavisinde yararlı olabilmesi için kentin uzak bir köşesinde kurulmuştu. Böylece o güne kadar veba salgınlarını hiçbir örgütlü direnmeyle karşılayamayan imparatorlukta ilk kez bir karantina düşüncesi yerleşmiş oluyordu. Bu durumda donanmanın çağdaşlaştırılması süreci içinde imparatorlukta ilk düzenli devlet sağlıklı hizmetinin de temelleri atılmış oluyor ve bu da çağdaş reformun askerî reformla ne denli yakın ilişkili olduğunu bir kez daha kanıtlıyordu.(113)

III. Selim zamanının ve gücünün büyük bir bölümünü askerî işlere ayırmakla onsekizinci yüzyıl Osmanlı reformcularının gerçek bir mirasçıydı. Ne o ne de danışmanları Avrupa'nın teknolojik reformlarının ne kadarının Reform'dan bu yana devam etmekte olan sosyal, ekonomik ve politik devrimlerin ürünü olduğunu anlayamamışlardı. Hükümetin ekonomi ve toplum alanlarında çağdaşlaşma için genel bir çabası yoktu, yalnızca eski yöntemlerle bölük pörçük bir şeyler yapılabiliyordu. Parasal sıkıntıların çoğu hazinenin geleneksel düzeninden doğuyordu. Belirli gelirler belirli borçlara ayrılıyor, ek borçlar için verilen bonolar ilk toplanan gelirlerle karşılanmaya çalışılıyordu. Hiçbir zaman genel bir bütçe yoktu ve sonuç tam bir parasal karmaşaya dönüşmüştü. Makamlarında bir ölçüde bağımsız oldukları için hükümet memurları yönetimsel ya da malî denetim altında olmadan istedikleri kadar para harcayabiliyorlardı. III. Selim bu soruna bir bütçe düzeni getirerek değil de, eski düzeni çalıştırmaya uğraşarak eğildi. Adam kayırma ve rüşvete son verildi; şimdi sadrazamın yönetici yardımcısı olan Reis-ül Küttab yeni düzenin işleyişinden sorumlu oldu. III. Selim'in diğer bir önemli yönetimsel reformu da vezir rütbesini taşıyan Osmanlıların sayısını, bu rütbedekilere açık makam sayısına indirmek ve böylece bunları işsiz bırakıp zamanın politik entrikalarına karışmalarını önlemek olmuştur.

III. Selim'in toplumsal ve ekonomik reformları da yenilikçi değildi. Kentsel ve kırsal sorunlar, en ciddi sonuçlarını bastırma çabasında olan yönetmeliklerle geçiştiriliyordu. Kırsal bölgelerden kaçan köylüler, kendilerini bekleyen bir iş olup olmadığı hesaba katılmadan, memleketlerine gönderiliyorlardı. Göçmenlerin kentlerde yatacak yer ve yiyecek bulamamaları için hanlar, meyhaneler ve kahvehaneler kapatılıyordu. Böylece toplantı yerlerinin kapanmasıyla tatminsizliğin nedenlerinin de ortadan kaldırılacağı sanılıyordu. Çeşitli dinsel ve ekonomik gruplar arasında giderek artan bir gerginlik görülmekteydi. Gerçekte zamanın ekonomik güçlüklerinden doğan bu gerginlik, insanların sınıf ve rütbelerine göre giyinmelerini zorlamakla çözümlenecek sanılmıştı. Herkesin karşısındakinin durumunu ve yerini bildiği takdirde daha az çatışma çıkacağı düşünülmüştü. Askerler, bürokratlar ve yabancı danışmanlara ödenecek parayı bulmak için III. Selim de, geleneksel paranın değerini düşürme, zengin tüccarların mallarına el koyma ve vergileri artırma yöntemlerine başvurdu. En önemli ekonomik başarıları kentlere tahıl, kahve ve yiyecek maddelerinin düzenli olarak gelmesini sağlamak ve böylece aşırı nüfus artışının ve enflasyonun en kötü sonuçlarını bir ölçüde karşılayabilmek olmuştur.

Batıya Açılan Pencere

III. Selim'in reformları pek başarılı olmamışsa da, halefleri için gedikler açmış, yol göstermişti. Lâle döneminde eski demir perdeyi yıkma süreci de-

vam etmiş, Osmanlılarda bir Batı düşüncesi yerleşmeye başlamıştı. Artık o eski yalnızlık bütünüyle de olmasa, biraz parçalanmış ve Osmanlı dünyasına Avrupa'nın askeri ve teknik başarıları dışında bunları olanaklı kılan düşünceler de girmeye başlamıştı. Geleneklerine ve dîne bağlı, içedönük bir toplumda böyle bir açılışın pek etkili olamayacağı kuşkusuzdur. Ancak yine de modern Türkiye'nin gerçek temellerinin atıldığı sonraki yıllar için bu dönem çok önemli sayılabilir.

Batı bilgisi ve yöntemlerinin imparatorluğa giriş yolları çok değişikti ve Osmanlı toplumunun çeşitli düzeyleri bundan çeşitli biçimlerde etkilenmişlerdi. Bunların içlerinde en önemlisi Avrupalı teknisyen ve subayların yeni askerî birlikler ve okullarda genç Osmanlılara askerî teknik ve silâhları öğretmeleri sürecidir. Osmanlılarla ilişkilerini kısıtlayan özel anlaşmalar dışında kalıp da Osmanlı toplumuna giren ilk Batılı grup, bu subaylar ve teknisyenler olmuşlardır. Bunlar yalnızca teknik öğretim verdikleri halde, öğrencileri olan genç Osmanlılar kaçınılmaz bir sonuçla Avrupa düşüncesi ve davranışına açık bir duruma gelmişlerdir. Bu teknik danışmanlar Osmanlı toplumunun daha geniş bir kesimini de etkilemişlerdir. Kendilerinden önce gelen Avrupalılar gibi toplum dışında kalmamışlardı. Sokaklarda açıkça dolaşıyorlar, Osmanlıların da çağırıldığı davetler veriyorlar, böylece Osmanlıların, evlerini ve yaşam biçimlerini görmelerini sağlıyorlardı. Batılı tüccarlar, teknisyenler ve askerler sokaklarda, pazar yerlerinde ve başkent kahvelerinde padişahın uyruklarıyla karşılaşıyorlardı. III. Selim'in sarayına Avrupalı aktörler getirttiği, Batı müzik ve şiirini taklide çalıştığı, üzerinde insan resmi olan Batılı tabloları da kişisel kullanımı için ithal ettiği bilinmektedir.

Her milletten Avrupalı bu yeni yolların tanıtılmasında aracı olmuşsa da bu süreçte Fransızların özel bir etkisi vardır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'da tarafsız kalan pek az ülkeden biriydi. Bu yüzden Fransız ihtilâlinin dostu düşmanı burada birbirlerine yakın yaşayabilirler ve Osmanlı desteğini kazanmaya çalışırlardı. İhtilâl yanlıları kahvehanelerde Türkçe ve Fransızca broşürler dağıtarak insan haklarından, özgürlük, eşitlik ve kardeşlikten söz ettiler. Fransa'nın Avrupa'daki düşmanlarının elçileri de aynı heyecanla karşıt görüşlerini yaymaktaydılar. Bu düşüncelerin Osmanlılar tarafından gerçekten ne ölçüde anlaşıldığını kestirebilmek olanaksızdır. Her iki tarafın çevirmenleri Osmanlı Türkçesinde yeni ihtilâlci düşünceleri ya da bunların yalanlamalarını yansıtacak sözcükler bulunmadığından yakınıyorlardı. III, Selim'in zaman zaman ihtilâlci Fransa'yı desteklemiş olması, onun bu rejimin krallık ya da Osmanlı toplum düzeni için ne demek olduğunu anlayamadığını göstermektedir. Ne var ki, bu da bir tür ilişki, eski yalnızlık duvarında yeni bir çatlaktı. III. Selim'in hükümdarlığının sonunda, ihtilâlin gerçek anlamını kavramış ve bunu Osmanlı düzenine karşıt olduğu gerekçesiyle yerecek Osmanlılar ortaya çıkmıştı.

Avrupa'nın büyük başkentlerinde sürekli olarak kalan Osmanlı elçilerinin de bu dönemde etkileri olmuş, yazdıkları raporlarda Avrupa uygarlığı konusunda bilgi verilmesi istenmiştir. Avrupalıların İstanbul'da etkinliklerini kısıtlayan nedenler III. Selim'in Avrupa'daki elçilerini de kısıtlamaktaydı. Bunlar Osmanlı geleneklerine göre yetişmiş, Osmanlı davranışıyla sınırlı Osmanlılardı. İçlerinden pek azı Batı dillerini ya da yeni okullarda öğretilen yeni bilimleri bildikleri için gördüklerini anlayamıyorlardı. Gönderdikleri raporlar da sarayda bir avuç insan tarafından okunmaktaydı. Zaten kısıtlı olan bilgilerin okuyucuları tarafından ne ölçüde anlaşılabildiği de bir görüş konusudur.

Bu yüzden bu Batı etkisi ve düşüncelerinin III. Selim zamanında Osmanlılar arasında ne denli kök saldığını tahmin etmek güçtür. Padişah ve çevresindekiler bazı bakımlardan Avrupa'yı taklide kalkmışlarsa da bu aşırı ölçüde önemsenmemelidir. III. Selim'in bütün reformları, hatta Nizam-ı Cedid bile Avrupa ile düzenli ilişkiler kurulmadan önce başlatılmıştır. Bunlar zamanın gereksinimlerine karşı geleneksel Osmanlı yanıtlarıdır. III. Selim'in 1807' de tahttan indirilmesi ve reformlarının ortadan kaldırılması yandaşları arasında pek de derin bir desteğe sahip olmadığını göstermektedir. Bu dönemde gerçek bir çağdaş edebiyat akımı da görülmediğinden Avrupalı düşüncelerin bu zamanda kök salmadıklarını, daha sonrası için tohum bıraktığını söylemek geçerli olacaktır.(114)

İmparatorluğun Çözülmesi, 1792 –1798

III. Selim'in reformları kısıtlı olmasına karşın, çok ciddi iç ve dış sorunlarla da aksamıştı. Anadolu'nun ve Arap dünyasının ayânına şimdi daha güçlü olan Avrupa eyaletlerindeki rakipleri katılmışlar, bunlara ordular göndermek zorunda kalan padişah gelir ve saygınlığında ağır kayıplara uğramıştı. 1789-1792 savaşının ağır gereksinimleri hükümetin asker için bu ayâna daha çok bağımlı olmasını zorunlu kılmış, karşılığında kendilerine iktidarlarını daha çok yaygınlaştıran ve güçlendiren resmî mevkiler verilmişti. Böylece savaş sona erdiği zaman padişahın bunları denetlemesi artık olanaksızlaşmıştı.

Yanyalı Ali Paşa şimdi orta ve güney Arnavutluk ile Elbasan'dan Korent Körfezine kadar kuzey Yunanistan'ı denetimi altında bulundurmaktaydı. Daha fazla yayılmasını İyon adalarında üslenen ve halkı hem ona hem de padişaha karşı ayaklanmaya kışkırtan Venedikliler önlemekteydi. Osmanlı valileri de kuzey Arnavutluk'un Buşatlı ailesi ile Yanyalı Ali Paşa arasında ikilik çıkartarak bu yayılmayı önleme çabasındaydılar. Pazvandoğlu Osman Paşa da zamanının en etkin ayânından olup Vidin çevresinde ortaya çıkmış, egemenliğini kuzeybatı Bulgaristan'a kadar yaymış, Sırbistan ve Boğdan'a seferler düzenleyerek saflarına binlerce eşkiyanın yanı sıra Selim'in reformlarına karşı çıkan diğer ayân ve yeniçerileri de katmıştı. Yanyalı Ali Paşa ve diğer ayanın aksine Pazvandoğlu padişaha açıkça başkaldırmış durumdaydı; vergi ödemiyor, pa-

dişahın valilerinin yetkisini tanımıyordu. III. Selim bu yüzden Sistova Barışından sonra Sırpları yatıştırmaya çalışmış, Avusturyalılara yardım edenleri cezalandırmamış, bölgede yeniçeri yönetimini sona erdirerek, belki de imparatorluğun başka yerlerinde yapılacak reformlara bir örnek olmak üzere bir güvenlik, hoşgörü ve adalet rejimi kurma çabasına girişmiştir. Pazvandoğlu bu reformlara karşı çıkmış, Belgrad yeniçerilerini göçmen olarak kabul etmiş, Bosna yeniçerileriyle işbirliği yaparak onların halka baskı yapmalarını engelleyecek önlemlerin yayılmasına engel olmuştur. Rumeli valisi olan Hakkı Paşa (1796-1798) Pazvandoğlu ile arkadaşlarını yenilgiye uğratarak Rumeli'nin büyük bir bölümüne düzen ve güvenlik getirebilmiştir. Ancak reform hareketlerinin İstanbul'daki politik muhalifleri onun bu çabalarını baltalamışlardı; aynı zamanda 1798'de Fransa ile savaş başladığı için III. Selim ayânla barış yapmak zorunda kalmış ve imparatorluğun düşmanlarına karşı onların askerî desteğini elde etmek için kendilerine hemen hemen sınırsız bir güç vermiştir.[115]

Avrupa'da Diplomatik Yakınlaşmalar, 1792 — 1798

Avrupalı güçler Lehistan'ın ikinci ve üçüncü bölünmeleriyle (1793 ve 1795) ve Fransız İhtilâlinin başlamasıyla uğraşırlarken, III. Selim Yaş Antlaşmasından sonra Avrupa ile altı yıllık bir barış döneminden yararlanmıştır. İhtilâle karşı Osmanlı davranışı garip bir bencillik ve Avrupa koşullarından haberdar olmama karışımıydı. III. Selim dost ve örnek kabul ettiği kralın ölümüne üzülmüştü. Ancak ne o ne de arkadaşları anlamadıkları için ihtilal düşüncelerinden korkmuyorlardı. III. Selim yarattığı karışıklıklar açısından ihtilâli iyimserlikle karşılamıştı. Fransa'nın düşmanları Avusturya ve Rusya ile savaşında Fransa'yı tutmakla birlikte tarafsız kalıp reformlarını gerçekleştirmede hepsinden yardım almayı yeğliyordu. Britanya bu dönemde Önasya'daki çıkarlarını ikinci plana atarak Rusların Fransa'ya karşı yardımını sağlamayı umuyordu. Böylece Ruslar Osmanlı İmparatorluğunu, özellikle Balkanlarda yıkmak ve İstanbul'dan Fransız danışmanlarının atılması için kışkırtma yapmakta serbest kalmışlardı. Sınır sorunlarından dolayı Osmanlıların Avusturya ile ilişkileri de bu dönemde çok soğuktu, ancak Fransa'yla uğraşmakta olan imparator da karşılıklı baskınların savaşa yol açmamasına özen gösteriyordu.

1797 Ekiminde Habsburg Avusturyası Fransızlarla Campoformio'da özel bir barış imzaladı. Buna göre imparator müttefiklerini terk edip Fransızların batı Avrupa'daki toprak kazançlarını kabul ediyor, karşılığında da doğuda toprak işgalinde serbest kalıyordu. Venedik Cumhuriyeti toprakları iki ülke arasında bölüştürülerek Cumhuriyet sona erdirildi. Avusturya Istria yarımadası ile Dalmaçya'yı, Fransa da Yunan Adalarını, Arnavutluk'taki Parga, Preveze ve Butrinto limanlarını ele geçirdi. Böylece Fransızlar Osmanlılarla ilk kez sınır komşusu oluyorlardı. Bonaparte, Osmanlı topraklarında gözü olmadığını

hemen ilân ettiyse de III. Selim'in Fransa'ya ve onun düşmanlarına karşı tutumu değişti. 1796 Kasımında II. Katerina'nın ölümü de bu ülkeye savaşlar yüzünden duyulan düşmanlığı bir ölçüde gidermişti. Katerina'nın oğlu ve halefi Çar Paul geçmişin saldırgan tutumunu terk ederek Bab-ı Âli ile karşılıklı çıkara dayanan bir ilişkiye girmek istedi. Ruslar Fransızların Adriyatik ve doğu Akdeniz'de ilerlemelerine karşı koymak üzere savaş gemilerini Boğazlardan geçirtmek emelindeydiler. III. Selim, Rusya ve Britanya ile yeni birlik olanakları aramaya başladı, Fransızların Mısır'ı işgal ettiklerini duyunca bu anlaşmayı bir an önce imzalamak zorunda kaldı.

Fransa'nın Mısır Seferi ve Üçlü İttifak Savaşı

III. Selim'in korkuları yersiz değildi. Bonaparte padişahın imparatorluğun dizginlerini elinde tutmasından umudunu yitirmiş, Fransa'nın da payına düşeni alması çabasına düşmüştü. Bir süre Ali Paşa'yı Osmanlı tahtına oturtmayı düşündü, ama sonra kendisinin Britanya'ya çok yakın olduğunu görünce bu kez Fransız koruması ve denetimi altında padişah yapılmak üzere Pazvandoğlu lehine çalışmaya başladı. Napolyon Bonaparte Mısır'ın denetimini ele geçirerek İngilizlerden öç almayı, burasını üs olarak kullanıp Yakındoğu'ya daha çok yayılmak ve hatta İngilizleri atmak için Hindistan'a bir sefer düzenlemeyi bile planlıyordu. Toulon'daki hazırlıklarını gözetlemek üzere gönderilmiş Lord Nelson yönetimindeki filonun önünden kaçan Napolyon 1 Temmuz 1798'de kuvvetlerini İskenderiye kıyılarına çıkarttı ve böylece Osmanlı İmparatorluğunun diplomatik yakınlaşmalarında temel bir değişiklik yapılmasına neden oldu.

Pek çok ayrıntılı inceleme konusu olmuş olan Fransızların Mısır seferinden burada kısaca söz edilecektir. Avrupa'da olup bitenleri bilmeyen ve zaten Fransızlarla eşit koşullar altında savaşacak çağdaş silâhlara sahip olmayan Memlûkler ilk başlarda çıkartmalar karşısında sessiz kalmışlardı. Çoğu hiç direnmeden Yukarı Mısır'a kaçmışlar, kalanlar da 13 Temmuzda Rahmaniye ve 21 Temmuzda Giza savaşlarında dağıtılmışlardı. Kahire hiçbir direnişle karşılaşılmadan işgal edildi (25 Temmuz) ve Bonaparte kısa bir sürede Delta'nın denetimini eline aldı. Ancak Nil'in yukarılarına kaçan Memlûkleri yakalayıp imha edememişti; bunlar güneyde, bölgenin büyük bedevi aşiretleriyle birleşerek yeni bir direnme hareketi örgütlediler. Sonunda birkaç Fransız birliği Assuan'a varmışsa da, Bonaparte ne Yukarı Mısır'ı denetimi altına aldı, ne de Kızıldeniz kıyılarını ele geçirebildi. Suriye'yi işgal ederek kanatlarını pekiştirme hareketi Akkâ kalesini alamamasıyla başarısızlığa uğradı. Kale, Osmanlı ve İngiliz gemileri ile İstanbul'dan gönderilen büyük bir Nizam-ı Cedid askerî birliği tarafından (23 Mart-21 Mayıs 1799) Cezzar Ahmet Paşa'nın önderliğinde korunmaktaydı. Doğudan böylece engellenmiş olan Bonaparte, filosunun Nelson tarafından Abukir açıklarında yok edilmesiyle (1 Ağustos

1798) Fransa'dan da kopmuş bulunuyordu. Zaferi Fransa'da aramak üzere 22 Ağustos 1798'de Mısır'dan ayrılan Napolyon son çözümü generallerine bırakmıştı. Halefi olan General Kleber sadrazamla el-Ariş'de bir boşaltma anlaşması yaptı (24 Ocak 1800); ancak Mısır'ı kendilerine minnet duyacak padişah adına kurtarmak isteyen İngiltere ve Rusya bu öneriyi reddettiler. Fransızlar daha sonra (20 Mart 1800) Heliopolis'de Osmanlı ordusunu yenip de Memlûk lideri Murat Bey'le anlaşarak Yukarı Mısır'ın denetimini ele geçirdilerse de. General Kleber öldürüldü (14 Temmuz, 1800) ve yerine geçip İslamlığı kabul eden Abdullah Jacques Menou ülkede sürekli bir Fransız sömürgesi kurmaya çalıştı. Ancak sonunda ortak bir İngiliz-Osmanlı kuvveti Fransızları teslim alıp Mısır'ı boşalttı (31 Ağustos 1801).

Fransızlar bu kısa süreli kalışları sırasında Mısır'da neler başarmışlardır? Fransızların politikası garip bir çekingen tutuculuk ile köklü yenilik ve değişiklik karışımıydı. İslam geleneklerine saygı duyduklarını söylüyorlar, ancak uygulamada bunu hiç umursamıyorlardı. Bonaparte ile halefleri Mısırlıların yasa ve göreneklerine saygı gösterilmesini zaman zaman yinelemişlerdi. Ancak bunlar, Fransız askerlerinin desteklenmesi için Mısır'ı sömürme temel gereksinimi ile çatışınca hemen terk ediliyorlardı. Fransızlar eski yönetici sınıfı kaldırıp Osmanlılar ve Memlûkler yerine Fransız ve yerli memurları yerleştirince Mısır'ın hükümetini de, toplumunu da büyük bir değişime uğratmışlardı. Mısırlılar, Onaltıncı yüzyıldan beri ilk kez Fransız askerî yetkililerine yardımcı olarak kendi ülkelerinin yönetimine doğrudan doğruya katılıyorlardı. Birkaç yerli tüccar ve dinî lider de işgalcilerle yerli halk arasında bulunan danışma meclislerine alınmışlardı. İlk başlarda Osmanlı vergi düzeni korunmuşsa da, sonunda bunu yürütmesini bilen memurların kaçmış olmaları ve düzenin yetersizliği yüzünden Bonaparte Fransız vergi toplama yöntemleriyle yeni bir doğrudan doğruya vergi düzeni getirmişti. Modası geçmiş kurumların kaldırılmasıyla Mısır, Osmanlı İmparatorluğunun diğer bölümlerinde olduğundan daha hızlı ve daha fazla bir deneyimle ilerleme durumuna gelmiş bulunuyordu.

Bu seferin en önemli sonucu Osmanlı-Fransız ilişkilerinin kopması ve III. Selim'in 1798 Eylülünde Fransa'nın düşmanları İngiltere ve Rusya ile bir dostluk anlaşması imzalaması oldu. Divanın Fransız yanlısı üyeleri tutuklandılar, imparatorluk topraklarındaki Fransız ticarî mallarına, mülklerine el konuldu ve böylece Fransa yüzyıllar boyunca kurabildiği Önasya'daki durumundan yoksun kaldı. Boğazlardan geçmesine izin verilen Rus donanması Osmanlı donanması ile birleşerek Adriyatik'te Fransızlara karşı ortak harekâta katıldı. Kısa bir süre sonra Fransızlar Yunan Adalarından atıldılar (Kasım 1798). Ancak bu zafer müttefikler arasında çatışma çıkarmıştı: Osmanlılar Rusların Adriyatik ve özellikle Yunan Adalarında yerleşmelerine şiddetle karşı koyuyorlardı. Sonunda bir Osmanlı-Rus kongresinde (21 Mart 1800) Adalar Osmanlı egemenliğinde bağımsız bir cumhuriyet biçiminde toplandılar, Rus ve

Osmanlı askerleri tarafından ortak korunma altında bulunacaklardı. Kıyı limanları yeniden doğrudan doğruya Osmanlı yönetimine geçti; ancak halklarına yerel haklar tanındı, yerel memurlar yerli Hıristiyan halktan seçilebilecek ve buraları Yanyalı Ali Paşa'dan korunacaktı. Bunun karşılığında Ali Paşa Rumeli valiliğine getirildi, böylece o da ilk fırsatta gücünü başka yönlere yayma fırsatını ele geçirmiş oluyordu.

Barış

Mısır ve Adriyatik'teki Osmanlı topraklarının Fransız işgalinden kurtarılması eski dostlukların yenilenmesine yol açmıştı: İngilizler ve Ruslar ise kendi çıkarlarına olmayan bir Osmanlı-Fransız barışını önlemek için müdahaleden kaçınmıyorlardı. Fransızları kovmak için Osmanlılara yardıma gelen İngiliz birliklerinin, Mısır'da kalmaları ve ileride kurulacak bir Memlûk devletinin İngiltere'nin etki alanında bulunması için bir Memlûk grubunu desteklemeye çalışmaları barışın en büyük engeliydi. Bir süre sonra Mehmet Ali Paşa'nın komuta edeceği Osmanlı kuvvetleri Memlûklerin ayaklanmasından önceki doğrudan doğruya Osmanlı yönetimini yeniden yerleştirmeye çalışıyorlardı. Osmanlı sarayında Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa, Mısır'daki davranışları yüzünden İngilizlerden kopmuş bir grubun başında bulunuyor, Rusya ve İngiltere'ye karşı Fransa ile birlik olmayı savunuyordu. Diğer yandan Sadrazam Yusuf Ziya Paşa, Rus ve Fransız ihtiraslarına karşı Fransız dostluğunun bir duvar olarak korunmasından yanaydı. III. Selim iktidarını ve hareket özgürlüğünü korumak için her zaman olduğu gibi grupları birbirlerine düşürüyordu. Fransız dostluğunu istiyorsa da, açık bir birlik sonucunda savaşa sürüklenmek istememekteydi. Ancak İngilizlerin Mısır'ı işgal altında tutmaları ve İstanbul'daki Fransız ajanlarının kışkırtmaları sonunda Amiens Barışı imzalandı (25 Haziran 1802). Bu anlaşmaya göre Fransa ile Osmanlılar arasında dostluk ve barış sağlanıyor ve savaş durumunda her iki ülke birbirine yardım etmeye sözveriyordu. Bütün eski savaş öncesi anlaşmalar ve kapitülasyonlar yenilendi, Fransızların mülkleri geri verildi ve Fransa Yakındoğudaki üstünlüğüne yeniden kavuştu. Böylece Fransızların Osmanlı topraklarını işgâlleriyle başlayan diplomatik ihtilâl, Mısır boşaltıldıktan hemen sonra tersine dönmüş bulunuyordu. III. Selim kaybettiği toprakları geri alarak Avrupa savaşlarına katılmaktan kurtuldu. İmparatorluk yine reformla uğraşılabilecek kısa bir süreye kavuşmuştu, zaten savaşta görülen eksiklikler de yeni bir değişim özlemi yaratmıştı.

Ülke İçinde Çözülmeye Yolaçan Diğer Olaylar, 1799-1806

III. Selim, bir dizi iç ve dış güçlükle karşılaşınca barış ancak bir düş olarak kalmıştı. Batı ve orta Anadolu'daki başlıca ayân Nizam-ı Cedid'i destekliyor ve

yardımcı oluyor, kendi ordularıyla bölgelerinde düzeni koruyorlardı. Ama doğudakiler özellikle başlarında Tayyar Paşa'nın bulunduğu Canikli ailesi, Rus silah ve parası karşısında direnememişler ve Trabzon ile Bursa arasında bağımsız yönetimler kurmuşlardı. Böylece Anadolu'nun büyük bir bölümü İstanbul'un etkisinden ve vergi tahsildarlarından kopmuş oluyordu. Arap eyaletlerinde yerel ayân savaş öncesinden daha güçlüydü, ancak padişahın egemenliği Arabistan dışında her yerde hâlâ tanınmaktaydı. Arabistan'da Vehhabiler artık tüm bağlılık gösterilerini bir yana bırakmışlar, kutsal kentlere ve Irak'a saldırılar düzenleyerek padişahın İslam dünyasının koruyucusu olduğu iddiasını ciddi olarak tehdide başlamışlardı. Mısır'da, İngiliz, Memlûk ve Osmanlılar arasındaki huzursuz denge İngilizlerin ülkeyi boşaltmalarıyla (14 Mart 1803) bozulmuştu. Osmanlı kuvvetlerinin komutanlığına getirilen Mehmet Ali Paşa padişahın egemenliğini ve vergi ödemeyi kabul etmişti. Vehhabi tehlikesi üzerine Suriye'de III. Selim, Akkâ fatihi Cezzar Ahmet Paşa'yı Şam valiliğine getirmişti (Ekim 1803). Böylece günün birinde başına dert olacak büyük bir Memlûk devleti kurulmuş oluyordu. Ancak Cezzar Ahmet Paşa'nın 23 Nisan 1804'de ölümü üzerine başlayan iktidar kavgaları padişahın otoritesini yeniden kurmasını sağladı.

III. Selim'in Anadolu ve Arap eyaletlerindeki bağımsızlık yanlısı hareketler karşısında daha kesin bir tutum alamamasının nedeni Balkanlardaki görünürde buna benzeyen, ancak çok daha tehlikeli olan durumdu. Yanyalı Ali Paşa, Üçlü Birlik Savaşından yararlanarak kuzey Arnavutluk'tan Korent Körfezi'ne ve Ohri'den Adriyatik'e kadar uzanan bir imparatorluk kurmuş, Avrupa devletleriyle doğrudan doğruya diplomatik ilişkilere girmiş, ordusunu yabancı uzmanlarca Avrupa örneği üzerine eğittirmeye başlamıştı. Pazvandoğlu da iktidarını batı Bulgaristan'dan Sırbistan'a ve Prensliklere kadar genişletmiş bulunuyordu. Silistre ve Rusçuklu, Tirsiniklioğlu İsmail Ağa ile 1806' dan sonraki halefi Alemdar Mustafa Paşa doğu Bulgaristan'ı işgal edip Trakya'da ilerlemişlerdi. Ayânı denetim altında tutabilen tek vali Hakkı Mehmet Paşa, sonunda çoğu ayânın hizmetinde olan İstanbul politikacılarınca yerinden alındı. Sırbistan'da yeniçerilerin kötü yönetimi sonunda yerel liderler içlerinden biri olan Karayorgi çevresinde birleştiler. Bu hareket ilk başlarda padişahın isyancılara karşı egemenliğini destekliyordu, ama çok geçmeden Osmanlı yönetimine karşı bir Sırp ihtilâline dönüştü (1803 -1805).

Doğu Sorunu, 1802-1807

Bu dönem Osmanlı diplomasisinin en göze çarpan yanı, Bonaparte'ın Mısır'ı istilasıyla perçinlenen anlaşmaların bozulmasıydı. İngiltere ile Fransa yeniden savaşa başlayıp (Mayıs 1803), Rusya ile Avusturya, Fransa ile Üçlü Birliğe girince ulusal çıkara dayanan geleneksel bağlara bir dönüş olmuştur.

Fransız ajanları yalnız Osmanlı desteğini kazanmaya çalışmakla kalmayıp padişahın Katolik uyruklular arasında Fransız etkisini yaymışlar ve bu etkiyi Yakındoğudan Tuna Avrupasına kadar genişletmişlerdir. Boğazlardan gemi geçirmek ve Yunan Adalarını koruma haklarını kullanmaları sonunda şimdi Rusların doğu Akdeniz'de önemli bir deniz güçleri bulunmaktaydı. Ruslar ilk başlarda Fransız-İngiliz savaşına karışmaktan kaçınmışlar ve durumlarını Osmanlı İmparatorluğundaki yerlerini sağlamlaştırma lehinde kullanmışlar, padişahın Balkan uyrukları arasında isyan kışkırtıcılığı yapmışlardır.

Rusların Önasya'da yayılmalarının tehlikesini bilen, fakat Avrupa'da Fransa'ya karşı Rus desteğine gereksinim duydukları için Ruslara açıkça karşı çıkamayan İngiltere III. Selim'i imparatorluğunu içten kuvvetlendirmesi için özendirerek Rusları düş kırıklığına uğratma amacını güdüyordu. Padişah Çar'ın Balkanlardaki istek ve çalışmalarını çok iyi bildiği için Rus koruması ve önerilerini kabul etmekten hoşlanmıyordu. Ancak Fransız ve Rus emellerine karşı başlıca bir set görevini gördüğüne inandığı İngiltere ile arasında bir kopma olmaması için bunu açıkça dile getirmemekteydi. Savaşa yol açacak aşırı hareketlerden kaçınıp bu çıkarları dengede tutmaya çalışan bir politika izliyordu.

Ancak Ruslara karşı direnmek de kolay değildi. 1802'de imzalanan bir anlaşma, Çar'ın Prensliklerdeki durumunu güçlendirmiş, onlar adına İstanbul'a müdahale hakkını elde etmiş, sonunda Eflâk ve Boğdan'a 1803'te Rus yanlısı prensler atanmıştı. III. Selim için gerçek sınav 1804'te Bonaparte'ın kendisini imparator ilan ettiği zaman onu tanıyıp tanımamak konusundaydı. Avusturya ve İngiltere'nin etkisiyle padişah Napolyon'un imparatorluğunu tanımayınca Bonaparte ilişkileri kesti (22 Aralık, 1805) ve padişah da Rusya ile yeni bir anlaşma yapmak zorunda kaldı. Şimdi Çar'ın etkisi biraz daha artmış oluyordu. III. Selim Fransa'ya karşı savaşta yardımcı olmayı kabul etti. Rus gemilerinin Boğazlardan geçmelerine izin verdi, Çar'ın Arnavutluk'taki Osmanlı yönetimi konusunda İstanbul'a karışmasına ses çıkarmadı; böylece Rus yayılması için yeni bir alan açılmış oluyordu. Ancak Napolyon'un, Avusturya ve Rusya ordularını Ulm'da (17 Ekim 1805) ve Austerlitz'de (2 Aralık 1805) yenmesi üzerine III. Selim Üçlü Birliğin sona ermiş olduğunu ve Osmanlı imparatorluğunu korumak istiyorsa Bonaparte'ın yanında olması gerektiğini düşündü. Böylece Napolyon'un imparatorluğunu tanıdı (Şubat 1806), Dalmaçya'da Fransız özendirmesi ve desteğiyle doğudan ve batıdan Sırplar üzerine yürümeye karar verdi. Ruslar buna Dalmaçya'nın Adriyatik kıyısını abluka altına alıp Sırplara yardım göndererek karşılık verdiler. Fransızların karadan Venedik yoluyla yardım göndermelerine karşın III. Selim açıkça bir birliğe girmekte kararsızdı. Hem Fransızların Balkanlarda emelleri olduğundan korkuyor, hem de Rusya ile bir savaşta Bonaparte'ın yeterli asker ve malzemesi olmadığını biliyordu. Hemen hemen bağımsız olan Sırplar Rus koruması altındaydılar, Fransızlar Dalmaçya'daydılar, Balkan ayânı eyaletlerin büyük bir

bölümünü ele geçirmişlerdi, Fransızlar, İngilizler ve Ruslar bir yandan dostluk gösterirken bir yandan da saldırma tehdidinde bulunuyorlardı, kısacası III. Selim tam bir şaşkınlık içindeydi.

Edirne Olayı

Padişah, karşılaştığı güçlüklere 1806 yazında bir yenisi eklenince artık bunların hepsiyle birden yeterli bir biçimde başa çıkma olanağını yitirmişti. III. Selim 1805 yılında yayımladığı bir fermanla Edirne'de yeni bir Nizam-ı Cedid ordusunun kurulmasını istedi. Ordunun askeri Balkanlardan toplanacaktı. En iyi adamlarını kaybetmekten ve Osmanlı ordusunun bağımsızlıklarını sona erdirecek ölçüde güçlenmesinden korkan ayân, başlarında Tirsinikli İsmail Paşa olduğu halde baş kaldırdılar. İsmail Paşa, İstanbul'da başını Sadrazam Hafız İsmail Ağa'nın çektiği tutucularla işbirliği yaptı. Sadrazam, İsmail Paşa'nın İstanbul'a yürüyerek hem padişahı hem de Nizam-ı Cedid'i ortadan kaldırmasını istiyordu. Silah altına asker almak ve eğitmek üzere Edirne'ye bir Nizam-ı Cedid birliği gönderilince (20 Haziran 1806) ayân başkaldırdı, yardım yapmayı reddetti ve ordu geri çekilmediği takdirde İstanbul'a yürüyecekleri tehdidini savurdular. İktidarının son yılında sık sık tekrarlayacağı gibi III. Selim baskı karşısında boyun eğdi, Nizam-ı Cedid askerinin İstanbul'a dönmesini emretti ve o ana kadar yalnızca kendi emirlerini yerine getirmekte olan komutanları yerlerinden aldı. Padişahın bu teslim oluşu ayânı cesaretlendirmişti. İsmail Ağa ölünce III. Selim onun yardımcıları arasındaki iktidar çekişmesine karışmadı ve hatta içlerinden biri olan Alemdar Mustafa Paşa'nın efendisi kadar güç sahibi olmasına göz yumdu. Bunun yanı sıra ayanın tehditleri karşısında Nizam-ı Cedid'i de düşmanlarının komutasına bırakarak tutucuları tatmin etmek istemiş, ama bu davranışıyla kendini savunma olanağını ortadan kaldırmıştı. Bu gelişmeden iyice cesaretlenen rakipleri padişahın tahttan indirilmesi için planlar kurmaya başladılar.(116)

Rusya ve İngiltere ile Savaş

Fransızların Balkanlarda ilerlemelerinin Rusları kaygılandırdığı nedeniyle İngiltere Bab-ı Âli'ye karşı tarafsız tutumunu terk etmişti. Böylece yeni Osmanlı-Rus savaşına Rus müttefiki İngiltere de katılmış olunca İmparatorluğun durumu biraz daha karıştı. Osmanlı-Rus barışını hâlâ sağlamaya çaba gösteren İngiltere elçisi padişahtan imparatorluktaki Fransız etkenliğini sona erdirmesini ve Boğazdan Rus gemilerinin Fransızları kovmak üzere geçmelerine izin vermesini istiyordu (22 Eylül 1806).

III. Selim ilk başta bu istekleri kabul ettiyse de, Bonaparte'ın Jena'da Prusyalıları yenmeleri üzerine (14 Ekim 1806) sözünden caydı. Bunun üzerine Ruslar Prenslikleri işgal ettiler ve müttefikleri İngiltere'yi de savaşa girmeye

zorladılar. Ruslar 1806 Aralık ayında Boğdan'ı işgal ederken dostları padişahı Bonaparte'tan kurtarmak istediklerini ve III. Selim antlaşma yükümlülüklerini yerine getirince geri çekileceklerini söylüyorlardı. Osmanlılar içinde tek etkin direnişte bulunan Alemdar Mustafa Paşa oldu. Rus ilerlemesiyle bağımsızlığı tehlikeye düşen Pazvandoğlu'nun da yardımıyla Güney Boğdan ile Dobruca'yı Rusların eline düşmekten korudu. Ancak ayân açık bir savaşta Ruslara karşı koyamazdı, nitekim Rus ordusu altı hafta içinde Boğdan ve Besarabya'yı ele geçirdi.

Bu sırada İngiltere'nin Akdeniz filosu da Çanakkale boğazından geçip, İstanbul önünde demirleyerek padişahın Rus isteklerine boyun eğmesini istemişti. Bonaparte'ın İstanbul'daki ajanı Horace Sebastiani'nin etkisinde kalan padişah bir yandan düşmanla uzalaşma konuşmalarını yürütürken bir yandan da İstanbul'da gizlice İngilizlerle ölümüne savaşacak asker toplamaktaydı. Savunmasını hazırlayan III. Selim, müttefik önerilerini reddetti ve en kısa bir sürede Fransa ile resmen birliğe girmek istediğini belirtti. İstanbul savunmaya geçmişti; konuşmalar da sona erince İngiliz filosu çok tehlikeli bir duruma düşmüştü. Osmanlılar Çanakkale Boğazını kapatmadan önce İngiliz Filosu Akdeniz'e açıldı ve Mısır'a çıkarak (16 Mart 1807) İngiliz etkisinde bir Memlûk iktidarı kurma çabasına girdi. Ancak bu arada Memlûkler padişah adına hareket eden Mehmet Ali Paşa tarafından yenilgiye uğratılmış ve dağıtılmışlardı. İngilizlerin Mısır'ı işgal edecek yeterli sayıda asker ve malzemesi olmadığı için uzlaşma yolunu seçerek ülkeyi boşalttılar. Ülkenin ilerde kendi hanedanını kuracak birine teslim edilmesinden (17 Eylül 1807) başka bir şey başaramamışlardı.

Hâlâ Fransız etkisinde olan III. Selim, Alemdar ve diğer Balkan ayânı ile işbirliği yaparak Ruslara ve Sırplara karşı direnme seferleri hazırlamayı sürdürüyordu. Rusları destekleyen yalnızca Karadağ olduğuna göre Osmanlıların durumu bir kış öncesine oranla daha iyi görünüyordu.

III. Selim'in Düşüşü

Tam bu sırada İstanbul'da patlak veren bir isyan sonunda III. Selim tahttan indirildi ve Osmanlı savunma hazırlıkları altüst oldu. Padişaha karşı muhalefet uzun zamandır yürütülmekteydi. Reformlarının kendilerini tehdit ettiğini hisseden yeniçeriler ve diğerleri, iktidarının daha ilk başlarından beri ortalığı karıştırmaktaydılar. Her türlü yeniliği İslâm yasa ve geleneğine aykırı gören ulema sınıfının büyük bir çoğunluğu da padişahın karşısındaydı. İçlerinde reformcuların da bulunduğu pek çok Osmanlı şimdi bu yeni laik düşüncelerin Osmanlı düzeni için ne kadar tehlikeli olabileceğini anlamışlar, çok geç kalınmadan Avrupa'ya karşı demir perdenin yeniden indirilmesini istemekteydiler. III. Selim'in tımarlara el koyması ve eski askerî birliklerde reform yapmaya çalışması da kendisine karşı gücenikliği artırmıştı. Ayrıca reformlar da mantık-

lı bir malî politikaya oturtulmadan yapılmış, paranın değeri düşürülmüş, hükümetin artan masrafları yeni bir enflasyonla sonuçlanmıştı. Halk bütün suçu reformlarda buluyor ve bu yüzden padişaha karşı kırgınlık duyuyordu. Son olarak da, III. Sultan Selim'in reformcuları karşıt gruplara bölme ve ayakta kalabilmek için bunları ve tutucuları birbirlerine düşürme politikası, reform yanlılarını bir bunalım anında padişahı destekleyecek politik güçten yoksun bırakmıştı.

1807 Mayısında İstanbul'da Büyükdere'deki yeniçeri yamakları başlarında Kabakçı Mustafa olduğu halde baş kaldırdılar, kendilerine yeni üniforma giydirmeye çalışan bir Nizam-ı Cedid subayını öldürdüler (25 Mayıs 1807). Padişah henüz bu durumdayken başkaldırıyı bastırabilirdi, ancak başlarında gerici Şeyhülislâm Ataullah Efendi'nin bulunduğu tutucu danışmanları kendisini askerle uzlaşmasının daha iyi olacağına inandırdılar. Bunun üzerine III. Selim, Nizam-ı Cedid askerinin kışlalarına çekilmelerini emrederek isyancılara arabulucular gönderdi. Böylece İstanbul'daki tutucular bu olaydan genel bir kargaşalık çıkartma fırsatı ve zamanı bulabilmişlerdi. Yamaklar 27 Mayısta uzlaşma konuşmalarını keserek Boğazdan İstanbul'a yürüdüler. Yolda kendilerine binlerce yeniçeri, ulema, din öğrencileri ve padişaha karşı olan diğerleri katıldılar. Saray kapılarına dayandıklarında III. Selim onları yatıştırmak için Nizam-ı Cedid'i dağıttığını bildirdi, yüksek rütbeli devlet adamlarını kendilerine teslim etti ve tutuculardan bir kısmını önemli mevkilere getirdi (28 Mayıs 1807). Ancak daha önce çok kez tekrarlandığı gibi teslim, isyancıların daha çok istemde bulunmaları sonucunu doğurmuştu. Sonunda bir fetva ile III. Selim'in dini ihlâl ettiğini ileri sürerek tahttan inmesini istediler. III. Selim yazgısına boyun eğerek saraya çekildi, yerine tutucuların adayı olan amcasının oğlu IV. Mustafa geçti (29 Mayıs, 1807). Böylece gelenekçi reformcuların en liberalinin hükümdarlığı kesin bir yenilgi ve başarısızlıkla sonlanmıştı.

IV. Mustafa ve Osmanlı Gericileri

Yeni padişah kendisini tahta geçirenlerin elinde bir kukladan başka bir şey değildi. Kısa süre içinde Nizam-ı Cedid'i ve ona ilişkin bütün kuruluşları, okulları ortadan kaldıran fermanlar yayımlandı. IV. Mustafa, reformların iktidarı kendi ellerine geçirmek isteyen padişah çevresinin ürünleri ve III. Selim'in hükümdarlığında imparatorluğu paramparça eden yenilgilerin ve anarşinin nedenleri olduğunu ilân etti. Bundan sonra geleneksel yasalar ve kurumlar üstünlük kazanacaktı. III. Selim döneminde konulan bütün vergiler kaldırılarak eskileri yürürlüğe konuldu. Askerlikten atılanlar yeniden askere alındılar. Nizam-ı Cedid subay ve erleri yakalanıp öldürüldüler, III. Selim ile diğerlerini destekleyenler için bir dehşet dönemi başladı. Yeniçeri yamakları özellikle başkente dehşet salıyorlardı.

Ancak bu yönetim uzun sürmedi. İlk başlarda başlıca isyancı grupları zaferin nimetlerini paylaşmak için birleştiler. Yeniçeri ağaları reformların kaldırılması ve aylıklarının artırılması karşısında devlet işlerine karışmayacaklarına söz verdiler. Yamakları başkentten çıkartmak için Kabakçı Mustafa'ya Rumelihisar'da kale komutanlığı verildi. Onlar ortalıktan çekilince iktidar, isyanı planlayan saray ileri gelenleriyle ulemaya kalmıştı. Ancak bunlar da kısa süre sonra birbirlerine düştüler. Şeyhülislâm Ataullah Efendi ile sadrazam arasında başlayan çatışmalar hükümeti herhangi bir politikayı izleyemez duruma düşürmüştü. Bunların hepsinin üstünde de bir Balkanlar sorunu vardı. III. Selim tahttan indirilir indirilmez sadrazam ve diğer hükümet ileri gelenleri isyanı destekleyen yeniçeriler tarafından öldürülmüşler ve ordu karışmıştı. Alemdar Mustafa Paşa isyancıları kovmak ve ordunun disiplinini sağlamak için harekete geçti (8 Haziran, 1807), karşılığında da sadrazamlığa getirilmeyi bekliyordu. Ancak isyancılar sadrazamlığa kendilerinden birini getirince Alemdar Mustafa Paşa orduyu başıboş bıraktı ve adamlarını alıp Rusçuk'a döndü. Rusçuk şimdi yeni yönetim aleyhtarlarının merkezi olmuştu, İstanbul'dan kaçanlar orada toplanıyorlardı.

Tilsit Antlaşması

Avrupa olayları Osmanlıları bir kez daha kendi zayıflıklarının sonuçlarından koruyacaktı. Napolyon Bonaparte'ın Friediand'da Rusları yenmesi (14 Haziran 1807) üzerine artık Osmanlı birliğine gereksinimi kalmamıştı. Yalnızca yenildiği için değil, fakat ordusundaki yiyecek ve yardım sorunları yüzünden de İngilizleri bırakmaya hazır olan Çar Aleksandr ile görüşmelere başladı. 7 Temmuz 1807' de imzalanan Tilsit Antlaşmasıyla Fransızlar Osmanlılarla anlaşmalarını bozup Osmanlıları Çar'ın çıkarına olan bir anlaşma yapmaya zorlayacaklar, buna karşılık Çar da Fransa ile İngiltere'nin arasını bulacaktı. Napolyon Bonaparte eğer konuşmalardan bir sonuç alınamazsa, o zaman Osmanlılara karşı savaşa gireceğini ve kazancını yeni müttefikiyle paylaşacağını bildirdi. Rusya da buna karşılık Fransa'nın fetihlerini tanıyor, Prenslikleri bırakmaya razı oluyor, Yunan Adalarını da Fransızlara veriyordu. Böylece Osmanlılar feda edilerek Fransa büyük bir zafer kazanmış oluyordu. Ruslar Balkanlardan ve Boğazlardan uzak tutulmuşlardı. Bundan sonraki konuşmalarda ne sonuç alınırsa alınsın Fransa, Adriyatik'te denetimi ele almıştı.

Osmanlılar, Napolyon'un antlaşma yükümlülüklerini çiğneyerek kendilerine danışmadan barış yaptığını öğrenince çok kızdılar. Ancak bir süre düşününce, Rusya'nın Prensliklerden çekilip Sırp isyancılarına yardımdan vazgeçmesinin kendi lehlerine olduğunu görüp antlaşmayı onayladılar. Politik açıdan Tilsit Antlaşması, çok kısa bir süre önce Fransa'ya güvenme politikasını başlatmış olan III. Selim'e de yeni bir darbe oluyordu. Bu yüzden yeni yönetim Pa-

ris'te, Fransızların aracılığıyla Ruslarla konuşmalara başladı, 21 Mart 1808'de Slobosia'da ateşkes imzalandı. Bir ay içinde Ruslar Eflak ve Boğdan'dan çekilecekler, Osmanlılar da İsmail, İbrail ve Galatz'da birer garnizon bırakarak Tuna'nın güneyine çekileceklerdi. Akdeniz'deki Rus gemilerinin Boğazlardan Karadeniz'e dönmelerine de izin verilecekti.

Ancak anlaşmaya yalnız Osmanlılar uydular. Ruslar geçici bir süre için Sırplarla ilişkilerini kestilerse de, Çar'dan emir almadan Boğdan'dan çıkmadılar. Çar da Osmanlıların işgal etmekte oldukları Eflâk'ta güvenliği sağlayamadıklarını öne sürerek bu emri vermedi. Çar Tilsit'ten Petersbug'a dönünce elçisinin imza yetkisi olmadığını söyleyerek ateşkesi onaylamaktan kaçındı. Bonaparte'ın Rusların Prenslikleri işgal etmesine göz yumacağını söz vermesine dayanan Alexandr, askerlerini çekmeyerek Osmanlıların Sırbistan, ticaret ve diğer konulardaki koşullarını kabul etmeleri için baskı yaptı. Ancak Osmanlılar konuşmaları keserek buna tepki gösterdiler. Savaş zaman zaman parlayarak daha beş yıl sürdü ve 1812 yılında Bükreş Antlaşmasıyla son buldu.

Rusçuk Yâranı ve IV. Mustafa'nın Tahttan İndirilmesi

III. Selim'in yandaşları kendisini yeniden tahta geçirmek istiyorlardı. Bu hareketin basında, ilk başlarda reformun yürekten savunucusu olmayan, aksine İstanbul'da iktidarda kim olursa olsun, ayân için özerkliği savunan Alemdar Mustafa Paşa bulunuyordu. Selefi İsmail Ağa, özerkliklerine bir tehdit olarak gördüğü III. Selim'in reformlarına karşı diğer ayânla birleşmişti. Ancak şimdi İstanbul'da egemen olan gericilerdi, ve onlar da iktidara geçtikten sonra ayânın söz dinlemezliğini III. Selim kadar itici buluyorlardı. Bu yüzden Alemdar Mustafa Paşa ile dostlarının III. Selim yandaşlarını desteklemeleri doğaldı. Bunların oluşturduğu komiteye 'Rusçuk Yâranı' adı verildi. Komite üyeleri daha ilk başta iktidara gelmenin ve III. Selim'i başa geçirmenin tek çaresinin Alemdar Mustafa Paşa'nın ordusuyla İstanbul'a yürümesi olduğunu kararlaştırmışlardı. Fakat III. Selim, halefinin elindeydi. Böyle bir hareket hem onun hem de sarayda kapalı tutulan Şehzade Mahmut'un hayatlarına mal olabilirdi. Rusçuk Yâranı çok karmaşık bir planı uygulamaya başladı. Kamuoyu önünde birbirleriyle tartıştılar. İçlerinden bir bölümü İstanbul'a dönerek padişaha bağlılıklarını bildirdiler ve zaten yetenekli yönetici arayan yönetimin hizmetine girdiler. Bunu başardıktan sonra bir yandan durumlarından yararlanarak III. Selim'i öldürme girişimlerinden korurken, diğer yandan da Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa, Şeyhülislâm ve Kabakçı Mustafa'yı birbirlerine düşürdüler. Gerçekten de bu üçü arasında zaferin meyvelerinin paylaşılması konusunda anlaşmazlık çıkmıştı. Ayrıca padişahın kendisini iktidara getirenlerin baskılarına karşı doğal öfkesinin de hesaba katılması gerekirdi. Gizli Rusçuk Yâranı 1808 yazında padişahı, Alemdar Mustafa Paşa'nın kendisine sadık ol-

duğuna ve tek amacının onu ve imparatorluğu yeniçerilerin ve yamakların zorbalıklarından kurtarmak olduğuna inandırdılar. Sadrazam da, padişahın zaferinin Kabakçı Mustafa ile Ataullah Efendi'nin devlet işlerine karışmalarını önleyeceğini ve meydanın kendisine kalacağını düşünüyordu. Böylece Alemdar Mustafa Paşa'ya padişahın tahta çıkışını kutlama gerekçesiyle ordusunu İstanbul'a getirmesi emri verildi (1 Temmuz 1808).

Alemdar Mustafa Paşa 19 Temmuzda İstanbul'a girdi, adamları Kabakçı Mustafa'yı öldürdüler, sadrazam da Şeyhülislâm Ataullah Efendi yerine kendi adamını geçirdi. III. Selim'in tahttan indirilmesinde ve Nizam-ı Cedid'in ortadan kaldırılmasında önemli roller oynayanlar sürgüne gönderildiler. Alemdar Mustafa Paşa'nın askerleri bir hafta içinde yeniçeri ve yamakları sindirerek muhalefeti ortadan kaldırmışlardı (26 Temmuz 1808). Padişah ve sadrazam Rusçuk ordusunun görevini yapmış olduğunu bildirerek Tuna kıyılarına dönüp imparatorluğu beklenmekte olan Rus saldırısından korumalarını emrettiler.

Alemdar Mustafa Paşa, İstanbul'da kalabilmek için bahaneler uydurmaya başlayınca görünürde padişaha yardım eden hareketin bir başkaldırı olduğu ortaya çıktı, Çelebi Mustafa Pasa, Alemdar Mustafa Paşa'nın gerçek niyetini öğrenmiş, padişahı uyarmıştı. Padişah bu konuda eyleme geçmeyince 27 Temmuzda hem Rusçuk Yâranı'nı hem de III. Selim'i öldürtmeye kalkıştı. Alemdar Mustafa durumu kendi casuslarından öğrenince ordusunu sarayın önüne getirdi, ulemadan III. Selim'in tahta çıkarılma onayını aldı ve sonra IV. Mustafa'nın teslim olmasını istedi. Bu çok kötü sonuçlar doğuran bir gecikme oldu. Osmanlı hanedanının yaşayan tek kişisi olarak kalmak isteyen padişah, III. Selim ile Şehzade Mahmut'u öldürtmek için adamlarını gönderdi. III. Selim kaldığı dairede yakalandı ve öldürüldü. Şehzade Mahmut sarayın damından Alemdar Mustafa Paşa'nın yanına kaçtı. III. Selim'in öldürüldüğünü duyan Alemdar, Şehzade Mahmut'u tahta oturttu (28 Temmuz 1808). İsyancılar başarıya ulaşmışlardı. Ancak şimdi Nizam-ı Cedid'i uğrunda savaştıkları padişah yerine henüz tanımadıkları bir şehzade eliyle canlandırmak zorundaydılar. Oysa ilerde görüleceği gibi farkında olmadan Osmanlı tahtına III. Selim'den daha güçlü birini oturtmuşlardı ve I. Mahmut'un Osmanlı reformunu çağdaşlığa doğru yöneltmesi, imparatorluğun son yüzyılını biçimleyecekti. Gelenekçi reform çağı sona ermişti. Şimdi imparatorluğu kurtarmak için köklü yeni yaklaşımlar denenecekti.

İlgili Notlar - 7:

(1) Silahdar, II, 262, 270.
(2) Silahdar, II, 270.
(3) Silahdar, II. 243.
(4) Silahdar, II. 245-246.
(5) Raşit, II, 2; Silahdar, II, 281-295.
(6) Silahdar, II, 296-303.
(7) Silahdar, II, 329-340.
(8) Silahdar, M, 354, 359, 364.
(9) Raşit, II, 55, 58; Silahdar II, 368.
(10) Silahdar, II, 652-668; Uzunçarşılı, OT. MI, 526.
(11) Silahdar, II. 378.
(12) Silahdar, II, 472; Raşit II, 95.
(13) Silahdar, II, 489; Raşit, II, 89.
(14) Silahdar, II, 501-536; Raşit, II, 131.
(15) Silahdar, II, 548.
(16) Raşit, II, 161-162; Silahdar, II, 583-589; Uzunçarşılı, OT, III, 547-550.
(17) Silahdar, II, 787.
(18) Raşit, II, 169, 269.
(19) Silahdar, II, 29, 31; Sabra Meservey, Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülİslâm, yayınlanmamış doktora tezi, Princeton Üniversity, 1966.
(20) Mecmuai Muahedat, III, 209-219; Noradounghian. l, 197-203; Rifat Abou El-Haj, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz," JAOS, 37 (1367), 488-512.
(21) Raşit, II, 377.
(22) Raşit, II, 383, 393.
(23) Raşit, II, 477.
(24) BVA, Mühimme 108, s. 142; 112, s. 121; 141, S, 127.
(25) Raşit, II, 587.
(26) BVA, Mühimme 111.s. 617.
(27) BVA, Mühimme 111, s. 616, 682; 114, s. 113, 172.
(28) BVA, Mühimme 112, s. 1-6, 16, 17, 442; Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara, 1948, s. 432-436.
(29) Orhan Köprülü, "Hüseyin Paşa, Amca Zade," IA, V. 646-650; Silahdar, II. 615, 619.
(30) Raşit, II, 526.
(31) Raşit, III, 295-296, 301; BVA, Name Defteri, VI, 174, 183.
(32) Raşit, III, 303, 311-312, 314; BVA, Name Defteri, VI, 181; Mühimme 116, s. 296, 328.
(33) BVA, Mühimme 115, s. 503, 508, 518, 535, 543, 551; 116, s. 261.
(34) Prut seferi ve barışı, Akdes Nimet Kurat tarafından çok iyi bir şekilde incelenmiştir. Prut Seferi ve Barışı, 2 cilt, Ankara 1951; özeti "Der Pruhtfeldzug und der Prutfrieden von 1711", Jahrbucher für Geschichte Osteuropas, 10 (1962) 13-66.
(35) Raşit. III, 368-369, 374.
(36) BVA, Mühimme 119, s. 139.
(37) BVA, Mühimme 119, s. 139, 247, 269; Raşit, IV. 3.
(38) Raşit, IV, 8; BVA, Mühimme 120, s. 5; Uzunçarşılı OT. IV/2, 97n; Kurat, Prut Seferi, II., 701.
(39) BVA, Mühimme 119, s. 127; 122, s. 40.
(40) Raşit, IV, 197, 199, 201, 204.
(41) Raşit. IV, 195, 266, 268; Uzunçarşılı, OT, IV/1, III-II2.
(42) BVA, Mühimme 116, s. 73, 93, 96, 111, 114, Uzunçarşılı, OT, IV/I. s. I32-I36.
(43) BVA, Mühimme 125, s. 77-82; 126, s. 189-190. 196, 216, 225, 249; 127, s. 146-153, 179, 181, 184, 193.
(44) Raşit, V, 21-26.

(45) Raşit, V. 181-184.
(46) Faik Reşit Unat, Osmanlı Seferleri ve Sefaretnâmeleri, Ankara, 1968, s. 52-70
(47) Venedik Konsolosunun raporu, Mary Lucille Shay, çevirisi: The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as Reveaied in Despatches of the Venetian Baili, Urbana, III, 1944, s. 17-18.
(48) Raşit, 443-446; Yirmisekiz Çelebi Mehmet, Sefaretname, Paris 1872, s. 28-29; Nedim Divanı, ed. Gölpınarlı, s. 337; Aktepe, Patrona İsyanı s. 50-54.
(49) Lady Mary Wortley Montagu, Letters, New York, 1906; Ahmet Refik, Lâle Devri, İstanbul, 1928; Raşit, V. 19, 29, 45, 88, 134, 177, 233, 247, 267, 366, 401, 424, 439, 527-528; 205-217, 420-444; Küçük Çelebizade İsmail Asım. Divan, İstanbul, 1851, s. 377-378, 555-561,610-611.
(50) Akçatepe, Patron- İsyanı, s. 48-50.
(51) Berkes çevirisi, s. 33; Çelebi Mehmet, Sefaretname, Londra, 1872.
(52) Berkes tarafından ayrıntılarıyla çözümlenmektedir, s. 37-39.
(53) Raşit, IV, 53; V, 185- 186.
(54) Raşit, V, 272-273.
(55) Raşit, IV, 176.
(56) Raşit, V, 146, 177.
(57) Raşit, V, 311 -315
(58) Raşit, V. 172, 175-176.
(59) BVA, Mühimme, 125, s. 110, 158.
(60) BVA, Mühimme, 131, s. 17; 130, s. 396.
(61) Mühimme 131, s. 190.
(62) Çelebizade Asım, s. 79 • 81.
(63) BVA, Mühimme 132, s. 92, 117; Çelebizâde Asım, s. 180-189.
(64) BVA, Mühimme 132, s. 345.
(65) Aktepe, Patrona İsyanı, s. 73-85.
(66) BVA, Name Defteri, VII, 78; Uzunçarşılı, OT IV/1, s. 193- 194.
(67) BVA, Mühimme 136, s. 189.
(68) Suphi, l, fol. 12.
(69) Berkes, s. 42, 45.
(70) Suphi, 58b, 59a-b; Benedikt, s. 114-115.
(71) Suphi fol. 58b; Ata, l, 158; Ergin, Maarif, l, 49 -50; Adıvar. İlim, s. 161 -162.
(72) Uzunçarşılı, OT. IV/1. 325n.
(73) BVA, Mühimme 116, s. 17; 132, s. 50.
(74) Suphi, I. 39-41.
(75) BVA, Mühimme 138, s. 258, 388, 410.
(76) BVA, Mühimme 140, s. 300.
(77) Mühimme 140, s. 410, 418 • 419, 422.
(78) BVA, Name Defteri, VII, 359. '
(79) BVA, Name Defteri, VII, 460.
(80) Suphi, II, fol, 79-30; BVA, Name Defteri, VII, 428, 429.
(81) BVA, Mühimme 142, s. 275; Suphi, 100b.
(82) BVA, Mühimme 145, s.198.
(83) BVA, Mühimme 148, s.226, 243.
(84) Suphi, II, 235.
(85) BVA, Mühimme 152, s.66.
(86) BVA, Mühimme 153, s.278.
(87) Vasıf, i, 266,281,315
(88) BVA, Mühimme 166, s. 170; Cevdet Hariciye 5218, 5288, 6076.
(89) Cevdet[1], l, 81; Resmi Ahmet Efendi, Hulasat ul-İtibar, İstanbul 1286, s. 3.
(90) BVA Mühimme 168, s.3.

(91) Fevzu Kurdoğlu, Rus Harbinde Akdeniz Harekâtı, Ankara, 1942; R.C. Anderson, Noval Vars in the Levant, Princeton, 1952, s. 277- 304.
(92) Fisher, s. 44-51, Vasıf, II, 100, 114.
(93) Hurewitz, Diplomacy, s. 54-161; Fisher, s. 51-56; Uzunçarşılı, OT, İV/1, 422-425.
(94) Shaw Between Old and New, s. 154.
(95) S. J. Shaw, The Financial and Administrative Organization and Developmentof Ottomon Eypt, 1517-1798, Princeîon, N.J., 1962.
(96) Shaw, Between Old and New, s. 211-237.
(97) BVA, Name-i Hümayun IX, 90; Mühimme 166, s. 371, 373, 427.
(98) Holt, Egypt and the Fertile Cresent, s. 146-148.
(99) Fisher, s. 108-109; Cevdet[1], l, 170- 180, 320-327; Noradounghian, l, 338-342; Uzunçarşılı, OT, IV/1, s. 451.
(100) Cevdet[2], II, 219-221; Uzunçarşılı, OT, IV/1, 494; Fieher, s. 135 -139.
(101) Fisher, s. 139-150.
(102) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sadrazam Halil Hamid Paşa" TM, 5 (1935), 213-267; Cevdet[2] II, 132 -133. 158, 159, 355; III, 134.
(103) BVA, Mühimme I8I, s. 127, 135, 148, 252-253; Uzunçarşılı, "Halil Hamid," s. 223-224.
(104) Uzunçarşılı, "Halil Hamid," s.225-227, 233-238; Enveri, fol. 294-295, 304; Cevdet[2], II, 261, 357; III, 85; Aguste Boppe, "La France et le 'militare turc au XVIII-siècle," Feuilles d'Histoire, 1912, s. 386-402, 490-501; Adıvar, İlim, s. 183-185.
(105) Cevdet, II, 84.
(106) BVA, Mühimme 182, fol, 9.
(107) BVA, Mühimme 181, s. 144.
(108) Uzunçarşılı, "Halil Hamid" s. 231-232; BVA, Cevdet Askeri, 7834, 9081.
(109) Cevdet[2], II. 359; Enveri, fol, 296-297.
(110) Uzunçarşılı, "Halil Hamid" s. 239-258.
(111) Shaw, Between Old and New, s. 72-75.
(112) Shaw, Between Old And New s. 71-210.
(113) Shaw, Between Old and New, s. 71-210.
(114) Shaw, Between Old and New, s. 180-199.
(115) Shaw, Between Old and New, s, 211-246.
(116) Shaw, Between Old and New, s. 345-351.

8

Ademi Merkeziyet ve Gelenekçi Reform Çağında Osmanlı Toplumu, Yönetim ve Kültürü, 1566 -1808

Çağdaş reformun nasıl bir süreçle Osmanlı düzenini değişikliğe uğrattığını incelemeden önce, imparatorluğun Kanunî Sultan Süleyman devrinden ondokuzuncu yüzyıl başına kadar karşı karşıya bulunduğu sorunlara toplumun kendisini nasıl uydurabildiğini gözden geçirerek ademi merkeziyet ve gelenekçi reform incelememizi tamamlamamız gerekir.

Yönetim ve Toplum

Ekonomik kötü yönetime, yönetimsel yetersizliğe, siyasal çürümüşlüğe ve devletten çok, gruplar çıkarına dayanan politikalara rağmen devlet ve toplum düşünülebileceğinden daha az hasarla yaşamaya devam etmiştir. Bu nasıl başarılabilmiştir?

Bu uyum sürecinin merkezinde kalemiye sınıfının sayıca ve işlevce yayılması görülmektedir. Bunlar güçlerini yönetici sınıfın bütün dallarına yayarak, üzerlerinde bulunanların yeteneksizliklerine ve kötülüklerine aldırmadan yasaları uygulama ve yönetim işlevlerini sürdürme görevini yüklenmiş sürekli bir meslekten bürokratlar altyapısı oluşturmuşlardır. Bu yüzden Divan-ı Hümayun Kalemi başında bulunan *reis-ül küttab,* baş haznedar ve askerî birlik ağaları ile eşit rütbede olmasına rağmen güçlülük bakımından ikisinden de üstündü. Kalemiye, reis-ül küttab yönetiminde karmaşık bir emir ve kumanda hiyeraşisine sahip olup Divan-ı Hümayun, hazine ve diğer hükümet dallarına paralel ancak onların yönetim hiyerarşisinden ayrıydı. Eğitim çalışmaları içinde yeni memurların hükümete ücretsiz çırak, ya da öğrenci veya küçük memurluklara (mülazım) atanmaları da bulunuyordu. Böylece kalemiye sınıfına ilk girenler, kâtiplerin yanında giderleri hükümet tarafından karşılanarak eğitilmekteydiler. Loncaların tam üyesi olan kâtipler de bu memur adaylarını yazı sanatı, kompozisyon ve muhasebe ile kendi özel uzmanlık dallarında yetiş-

tirirlerdi. Çıraklar ve öğrenciler kâtip sınıfına yükseldikten, yeterli eğitim ve yeteneğe sahip olduklarını loncaların boş yer açıldığında yaptıkları sınavlarda kanıtladıktan sonra hükümet memurluklarına girerlerdi. Kâtiplikten sonra (eğer boşluk varsa) *halife, ser halife, kesedar* ve son olarak da kalem müdürlüğü olan hace memurluklarına yükselirlerdi. Loncanın kıdemli üyeleri (ki bunlara hacegân adı verilirdi) arasında yer alan hace'ler en yüksek kalemîye memurluklarına getirilirler, resmî hiyerarşide reis-ül küttab'la eşdeğer hatta ondan yüksek olabilirlerdi. (1)

Kalemiye loncası, üyelerinin bulundukları memurluklar dolayısıyla, sadrazamın emrinde olan ve bütün atama ve atılmaları denetleyen hükümet dairesinin başında bulunan reis-ül küttab aracılığıyla yönetici sınıf üzerinde etkin olmaktaydı. Reis-ül küttab'ın çeşitli görevleri ve gücü, kişisel yönetimi altında olan dairelerde de kendini göstermektedir. Bunlardan en eskisi olan Divan-ı Hümayun Kaleminin üç işlevi vardı: 1- Hükümetin mali olmayan işlere ilişkin belgelerini tutan ve kararlarını yayınlayan Beylik dairesi (yabancı ülkelerle ilişkiler ve Divan kararlarının tutanakları olan Mühimme tutulması da bu dairenin görevleri arasındaydı); 2- Önemli memurluklar için tayin berat'larını yayımlayan, saklayan ve böylece denetleyen Tahvil dairesi ile daha küçük memurluklar konusunda aynı işlemi yapan Rüus dairesi; 3- Reis-ül Küttab'ın özel haberleşmesi ile yabancı ülkelerle yazışmalarını yürüten ve böylece dışişleri bakanlığını andıran Amedî dairesi.

Bunun yanı sıra, ilk başlarda Divan-ı Hümayun'un emirlerini yerine getiren ve Divan'ın zaman bulamadığı önemsiz işleri yapan vezirlik dairesi zamanla yeni yeni görevler üstlenmişti. Bu görevleri, 1654 başlarında sarayın dışında özel binalarda sürdürmüş ve 18'inci yüzyıl sonlarında Bab-ı Âli adı verilen bir binalar topluluğuna sahip olmuştu. Çöküş döneminde Bab-ı Âli, Divan-ı Hümayun ve hazineden giderek daha çok görev ve gücü elinde toplamağa başladı. 1794' te Reis-ül küttap, Beylik ve Amedî dairelerini de alarak Bab-ı Âli çalışmalarını yönetmek üzere Divan'dan oraya taşındı. Divan'a şimdi yalnızca Mühimme kayıtlarını saklama işi kalmıştı. Reis-ül küttap, Bab-ı Âli'deki yeni görevlerinin üstesinden gelebilmek için kendi yönetiminde yeni bir daire açtı. *Mektubî-i Sadaret Odası,* sadrazamın diğer hükümet daireleriyle yazışmalarını yönetirdi ve böylece reis-ül küttab'a hem bürokrasi hem de yönetim görevlerinde yardımcı olmaktaydı. Reis-ül küttab'ın hâlâ özel kalemi olan Amedî bürosu ise şimdi kendisinin padişahla olan yazışmalarını ve raporlarını hazırlamakta, yabancı elçilerle yapılan toplantı ve görüşmelerin kayıtlarını tutmakta, atama belgesi alanların reis-ül küttab'a ödedikleri ücretleri toplamaktaydı. Böylece Bab-ı Âli, hükümetin başlıca uygulama ve yönetim dairesi durumuna geldi. Sadrazam genel denetimi elinde tutarken kalemiye sınıfını temsil eden reis-ül küttab da gerçek iktidar sahibi oldu. Bütün daireler içinde memurlar için en değerlisi *Mektubi* dairesiydi.

Reis-ül küttab'ın sonuncu görevi (sözde Divan-ı Hümayuna bağlı ama gerçekte ondan bağımsız olan) *Divan-ı Hümayun Tercümanı* dairesini yönetmesiydi. O zamana kadar kalemiye birliğinin dışında kalmış ve çoğunluğu Rumlar olmak üzere Müslüman olmayan kişilerden oluşan bu daire dışişleri politikasında etkindi ve yabancı elçiler adına konuşma yetkisiyle iç işlerde de bu etkinliğini sürdürmekteydi. 1826 yılında Yunan İhtilali sonunda Müslüman olmayan üyeler atılıp da yerlerine, bu iş için yeni açılan *Tercüme Odası*'nda yetişmiş Müslüman kâtipler ve çevirmenler gelince dairenin kalemiye konusundaki görevi daha da arttı.(2)

Reis-ül küttab, resmî makamı gereği Divan-ı Hümayun ve Bab-ı Âli kalemlerinin doğrudan doğruya başında bulunmaktaydı, ancak bunun yanı sıra kalemiye, etkinliğini yönetici sınıfın diğer kurumlarına da yaymış durumdaydı. İşlevlerinin büyük bir bölümünü sadrazamlığa kaptıran Hazine-i Amire, *Bab-ı Defterî* olarak kalmış, memurluklarının çoğunu kalemiye loncası üyeleri doldurmuştu. Üyelerinin askerî birliklerde sekreter ve haznedar görevlerini görmesi, ağaları giderek yalnızca askerî işlerle kısıtlayıp aylık ve malzeme dağıtımını ellerine almaları yüzünden lonca, askerî kuruluşlar içine de girmişti. Diğer kalemiye sınıfı üyeleri Hümayun'a geçerek vezir, vali hatta sadrazam olabiliyorlar, ancak buna rağmen kendilerini yetiştiren kuruluşun etkisinden de kurtulamıyorlardı.

Yönetici sınıfın diğer kurumlarının güçsüz ve etkisiz oldukları düşünülmemelidir. Hümayun vezirleri devleti yönetmeye devam ediyorlardı, fakat makamda kaldıkları kısa süreler ve politik çekişmeler yüzünden ciddî olarak zayıflamışlardı. Üyelerinin pek çoğunun yüksek yerlerde bulunması ile şiddet ve bastırma gücünün etkisiyle askerlik kurumu gücünü korumaktaysa da, içinde bulunduğu anarşi ve birliklerinin önemli bir askerî araç olabilme yeteneklerini kaybetmesi yüzünden gerçek gücünü kaybetmişti. Kalemiye ile boy ölçüşebilecek tek yönetici sınıf kuruluşu *İlmiye* idi. Hangi kuruluş üyesi olursa olsun her Osmanlının temel eğitiminin bir parçası dinî eğitimdi. Bu yüzden ulema sınıfı öğretmenler, lalalar, ya da yüksek memurların danışmanları olarak diğer kurumları etkilemekteydiler. Ulemanın herhangi bir emir ya da idari eylemi geçersiz kılabileme hakkı kendilerine günlük olaylarda önemli bir otorite ve güç sağlamaktaydı. Müslüman milleti içinde eğitim tekelinin ellerinde olması yönetici sınıf kadar halkın da düşüncelerine etken olmalarını sağlamaktaydı. Binlerce öğrenciyi bir anda sokağa dökebilmeleri olanağı ulemayı yeniçerilerden sonra ikinci güç yapmıştı. Dinî vakıflar aracılığıyla imparatorluk varlığının yarısını denetimlerinde bulundurmaları da kendilerine büyük bir parasal güç veriyor, değil yalnız kendi üyelerini, kendi istek ve amaçlarını benimseyen herkesi ödüllendirip besleyecek parayı sağlıyordu.

Ancak ulema sınıfı da iç karışıklıklar nedeniyle askerî sınıf gibi zayıflamıştı. Onyedinci yüzyıl başlarından sonra bağnazlık ve bilime karşı olmak sağduyuya karşı üstün gelmiş ve eskiden ulema sınıfına yeni koşullara uyma yeteneği veren düşünce ve mantık kapıları kapanmıştı. Büyüklük çağında gelişti-

rilmiş eğitim, öğrenim ve verimlilik, şimdi atamaların rüşvet, kişisel ilişkiler ve hizip politikaları gözönünde tutularak yapılması sonucunda önemli bir düşüş göstermekteydi. Sonunda ulema sınıfı etkenliğini koruduğu halde, daha önce kendilerini bir güç ve denge unsuru olmalarını sağlayan ortak amaç ve politikalarda birleşmek ve hareket etmek yeteneğini kaybetmişlerdi. Dinî vakıflar yönetiminden elde ettikleri parasal gücü de bu kaynakların, grubun politik ya da dinî çıkarları için kullanılacağı yerde kişisel ya da hizip çıkarları için kullanıldığından büyük bir ölçüde azalmıştı. Ulemanın içinden bazıları kendi kurumlarını eski güçlülüğüne kavuşturma amacıyla onsekizinci yüzyıl reformlarını desteklemişlerse de, ne kadar bozulmuş olursa olsun, dinin koruması altındaki bu kuruma yaklaşmaya pek az reformcu yanaşabiliyordu. Bu yüzden ulema sınıfı, kalemiyenin Osmanlı hükümetinin pek çok kuruluşuna girme yeteneğinin dağınık ve tatmin olmamış karşıtları olarak pek az bir değişiklik göstererek yirminci yüzyıla kadar devam etmiştir.

Eyaletlerde iktidar, hükümet memurlarından özel toprak sahiplerine ve ayâna geçtiği zaman toplum nasıl bir tepki göstermiştir? İltizam eyaletlerinde güvenlik yeni güç unsurlarının, kaynakları sürdürmekte çıkarları olan ayanın ve valilerin ordularıyla sağlanmaktaydı. Halk kitlelerinin az da olsa güvenliğini sağlayan dört unsur vardı. Birincisi valilerin ve toprak sahiplerinin çıkarlarıydı. Kendilerine gelir üreten insanları -kaçırtacak derecede baskıcı olamazlardı. Topraklarında bağımsız olanlar çiftçilerin sürekli bir üretim yapmalarının yararlarını gördükleri için, çoğu kez Osmanlı memurlarının sağladığı yönetimden daha iyisi sayılabilecek bir yönetim uygulamaktaydılar. İçlerinden biri rakip toprak sahipleri ve ayanla çatışmaya başlayınca ortaya güç bir durum çıkmaktaydı. Valiler bu durumları yaratmada yardımcı oluyorlar, ancak bu güçleri birbirlerine düşürerek kendileri ve hazine için gelir elde edebiliyorlardı. Ancak bu durumlarda çatışan grupların uzun vadeli üretim düşüncesi olamazdı, bu yüzden her biri tartışma konusu olan köylere ya da kasabalara yerleşiyor ve en ağır biçimde baskı başlıyordu.

Çöküş döneminde imparatorlukta ikinci bir denge ve koruma unsuru, tımar güçleri azaldıkça iltizam eyaletlerinden zeametlere kadar yayılan yeniçeri garnizonlarıydı. Bunlar sözde eyalet valilerinin denetiminde olmalarına karşın aslında bağımsız unsurlardı; komutanları valilerin eşitleri olarak tutulur ve hükümetin yaptırım gücü azaldığı zamanlar garnizonlardan yararlanmak için bunlar valilerle birbirlerine düşürülürdü. Yeniçeriler genellikle bulundukları yörenin halkı tarafından beslenirdi. Ama bazı yerlerde yerel topluma karıştıkları ve mülk sahibi oldukları da görülmekteydi. Kentlerde halktan kız alıp evlenirler, bağımsız gelirlere sahip tüccar ve zanaatçı olurlar ve o zaman da yerel kuruluşları desteklemek için askerî kurumlardan yararlanırlardı. Böylece bir süre sonra yeniçeriler çoğunlukla ayân ve levent kuvvetlerinin baskılarına karşı yerel halkın askerî koruma araçları olmuşlardır.

Yerel düzeyde Osmanlı hükümetinin çöküşüne ilişkin bir nokta da ulema sınıfının imparatorluğun başlıca yöneticileri olarak ortaya çıkmasıdır. İmpara-

torluk ve malî sınıfların ajanları görevini yüklenecek kadar geniş çaplı bir örgüt yalnızca, başlarında kadı ve naiplerin bulunduğu kazalara bölünmüş örgütleriyle, ulema sınıfında bulunuyordu. Böylece çöküş çağında kadıların onaltıncı yüzyılda yüklendikleri görevler çok gerekli hale gelmişti. Osmanlı hükümetinin çöküşünün kötü etkilerinden halk kitlesini koruyan başlıca otorite sahipleri bunlar olmuşlar, Müslüman olmayanların milletleri tarafından sağlanan bütün hizmetleri Müslüman milleti için bunlar örgütleyip sağlayabilmişlerdir.

Gerileyen Osmanlı sisteminin arkada bıraktığı boşluk bu geleneksel Önasya altyapısıyla doldurulmuş ve gerileme döneminde olan imparatorlukta dördüncü denge unsuru olabilmiştir. Hükümet pek çok şeyi zaten *milletlere* bırakmış durumdaydı, bunlar okulları, adaleti, sosyal hizmetleri sağlamaktaydılar. Ancak şimdi bu eylemlerinin halkın refahı açısından önemleri çok artmıştı. Bu konuda en çok yayılmayı loncalarda görürüz. Loncalar çok eski zamandan beri yönetici sınıf üyelerini içerdiklerinden ve ekonomik alanda hükümetle işbirliği yaptıklarından bu doğal bir şeydi. Loncalar şimdi hükümetle kent halkı arasında yönetim bağını oluşturuyorlar, hükümet yönetmeliklerinin uygulamasını sağlıyorlar, vergi salıp topluyorlar, enflasyonu denetim altına almak için hükümetin fiyat ve ücreti ayarlama çabasına katılıyorlar ve hükümete gereken hizmette bulunuyorlardı. Böylece loncalar hem kendi içlerinde hem de milletlerle işbirliği yaparak son dönemlerde Osmanlı toplumunda eksikliği görülen yerel yönetimin özerk çekirdeğini oluşturuyorlardı.(3)

Hiç kuşkusuz ki, Osmanlı ticaret ve sanayiindeki gerileme ile loncaların da işlevlerini başarabilme yetenekleri zayıflamıştı. Doğu denizleri denetimi Portekizlilerden İngiltere ve Hollanda'nın daha güçlü donanmalarına geçmişti; Safevîlerin de yardımıyla Hint ve Çin malları Avrupa'ya. İran, Kafkasya ve Moskova, ya da Güney Afrika yolundan geliyor, Doğu ile Batı arasında Önasya aracılığıyla yapılan ticaret sona eriyordu. Şimdi Avrupa'nın ticaret filoları Akdeniz'i ele geçirdiklerinden Osmanlıların Mısır ve Kuzey Afrika ile bağlantıları kesilmişti; bu bölgeler özerk hatta bağımsız denebilecek bir duruma kavuşmuşlardı. Volga havzası ve kuzey Kafkasya'yı elinde tutan Rusya eskiden Osmanlı tüccarlarının Avrupa ile Orta Asya arasındaki ticarette oynadıkları rolü üstlenmiş bulunuyordu. Böylece Osmanlı İmparatorluğu tam bir ekonomik tecrit içinde kalmıştı; bir yandan da giderek genişleyen Avrupa'nın ticarî gücünün etkisi altında bulunuyordu. Avrupa tüccarları kapitülasyonlardan yararlanarak Osmanlı tüccarlarını safdışı ediyorlar, üreticilere gerekli ham maddeyi sömürüp götürüyorlardı. Osmanlı loncalarının buna yanıtları kurallarında daha kısıtlamaya gitmek oldu. Hükümetle olan ilişkilerinden yararlanarak ülkede kalan yerli sanayi ve ticaretin kendi üyeleri ve çocuklarına kalmasını sağladılar, Avrupa'nın üreticileriyle yarışa girmelerine olanak verecek yeni iş gücü ve yöntemlerin girmesini önlediler. Böylece loncalar bir yandan kent halkını örgütleyip korurlarken, diğer yandan yarışmacı ruhun yükselmesini engelleyerek Osmanlı İmparatorluğunun zamanın yeni uluslararası ekonomik koşullarına uymak için Avrupa'yı izlemesini önlediler.

Kültürel Gelişmeler

Politik ve ekonomik çözülmeye kültür alanlarında pek rastlanılmamaktadır. Aksine, şimdi askerî ve siyasal eylemlerden uzak olarak saraylarında yeni uygulayabilecekleri ve yayacakları konulara eğilme fırsatını bulan padişahlar zamanında, uzun çöküş yüzyılları içinde kültür alanında sivrilmiş pek çok kişi ortaya çıkmıştır.

Onyedinci Yüzyıl

İktidarda olanların koruması sonunda saray şiir ve düzyazısı büyük bir artış göstermiştir. Yüzyıl önce Baki ve Fuzuli tarafından kurulan okullar onyedinci yüzyılda da etkenliklerini göstermişler, Fars ve Türk etkisine dayanan ayrı gelenekler vurgulanmış ve sonunda Türk etkisi üstün gelmiştir. Bunun sonucu olarak romantik mesnevi biçiminde bir azalma olmuş, buna karşılık Türkçe kaside, şiirsel anlatımın başlıca aracı haline gelmiştir.

Onyedinci yüzyılın en büyük şairi Fars etkisinin getirdiği geleneği sürdürürken kaside biçimini de kusursuzlaştıran Nef'i (1582 -1636) olmuştur. O zaman çoğunlukla Şiî olan bir bölgede, Erzurum yakınlarında, Sünnî bir aileden doğduğundan başka çocukluğu konusunda bir şey bilinmemektedir. Celâli seferi sırasında Kuyucu Murat Paşa'nın hizmetine girmiş, onunla İstanbul'a dönmüş, üç padişahın hükümdarlığı sırasında şiirini başarısızca kabul ettirmeye çalıştığı dönemlerde onun muhasebeciliğini yapmıştır. Sonunda IV. Murat Nef'i'nin şiirini kabul etmiş ve şair de bunun üzerine padişahı öven bir kaside yazmıştır. Nef'i aynı zamanda güçlü bir taşlamacı olarak zamanının büyükleriyle acımasızca alay etmiş, yaptıkları kötülükleri ortaya koymuştur. Bunun sonucunda çeşitli kereler sürgüne gönderilmiş ve en sonunda da Sadrazam Bayram Paşa'nın emriyle boğdurulmuştur.

Nef'i okulunun karşısında üç dönem şeyhülislâmlık yapmış olan (1622-23, 1625-32, 1634-44) Zekeriyyazade Yahya Efendi (1552 -1644) bulunuyordu. Yahya Efendi Osmanlı şiirini Fars okulunun zorladığı kısıtlamalardan ve biçimlerden kurtarıp konunun özgünlüğünü ve duyguyu geliştirmek ve bu arada da Osmanlı şiirsel anlatım aracı olarak kasideyi geliştirmek amacındaydı. Kendisi bir şeyhülislâm çocuğu olan Zekeriyya Efendi (ölümü 1593) 'kötülüğün egemen olduğu bir düzende dürüst, ileri görüşe sahip, bir hukukçu kadar bilgin, usta bir şair'di.[4] IV. Murat'la Bağdad seferindeyken padişahı eğlendirmek için en güzel şiirlerini yazmış ve böylece yaşamının sonuna kadar sürecek olan iltifata mazhar olmuştu.

Osmanlı divan edebiyatındaki Fars etkisini sona erdiren kişi IV. Mehmet'in sevdiği vezirlerinden Musahip Mustafa Efendi'nin hizmetinde yükselmiş bulunan Yusuf Nabi'dir (1642-1712). Arap ve Fars edebiyatı ile din bilimlerini iyi bilen Nabi bu bilgisini, ne biçim kullanırsa kullansın birer teknik örneği olan şiirlerinde yansıtmıştır. Din, felsefe, aşk, şarap ve mistisizm gibi bütün geleneksel

konulara değinerek Nabi, biyografya, tarih (Köprülü Ahmet Paşa'nın 1672'de Podolya'yı fethini anlatan *Fetihnamei-Kamaniçe*), düzyazı (Münşeat), coğrafya ve gezi edebiyatı (1683'te kutsal kentlere yaptığı geziyi anlatan *Tuhfet-ül Haremeyn*) alanlarına da el atarak sanatının ustası olarak ün kazanmıştır.

Düzyazı edebiyat dalında onyedinci yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda iki büyük kişi yetişmiştir: Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi. Osmanlı laik yazarları içinde, duyduğu ilgi çeşitliliği ve bilgisinin derinliği açısından en büyükleri Kâtip Çelebi ya da Hacı Halife adlarıyla tanınan Mustafa İbni Abdullah'tır (1609-1657). Babasının adının Abdullah olmasından yola çıkılarak kendisinin Müslüman olmadığı ileri sürülmüşse de, babasının IV. Murat'ın ordusunda Müslüman bir asker olduğu konusunda tarihî kanıtlar vardır. Genç Mustafa ilk eğitim ve deneyimini babasının yanında, onunla birlikte Bağdad ve Erzurum seferlerine çıkarak edinmiş, daha sonraki eserleriyle ortaya çıkacak olan gezi ve coğrafya ilgisi dışında askerî konulara da ilgi duymuştur. Babasının ölümünden sonra IV. Murat'ın hizmetinde önceleri kâtip, sonraları *kalfa* (halife) olarak görev aldığı için Kâtip Çelebi ve Hacı Halife adlarıyla da bilinmektedir. Yolculuklarında bulabildiği bütün kitapları okumuş, öğrenilebilecek her şeyi öğrenmiş bir insan olarak zamanının en bilgili insanı olmuştur. Kitaba olan sevgisi *Keşf üz-Zunûn an Esâmi ul-Kütüb ve'l-Fünun* adlı eserinde kendini göstermektedir. Burada zamanın Doğu dünyasının en önemli yazarlarını bibliyografyaları verilmekte ve bunların Türkçe, Arapça ve Farsça yayınladıkları 1500 kitabın tanıtımı yapılmaktadır.

Bunun gibi *Cihannuma*'sı da zamanın tüm coğrafya bilgilerini kapsamaktaydı. Bu bilgileri yalnız Müslüman gezginlerden ve coğrafyacılardan değil, G. Merkator, L. Hondius gibi Avrupalı yazarlardan ve Ortelius ile Cluverius'un eserlerinden toparlamıştı. Tarih alanında Kâtip Çelebi'nin *Fezleke*'si Osmanlı tarihini 1591'den 1655'e kadar ayrıntılı bir biçimde verir. *Tuhfet-ül Kibar fi Esfar il-Bihar* adlı eserinde Akdeniz'i ve Osmanlı egemenliğindeki adaları ve 1651'e kadar Osmanlı deniz seferlerini anlatır. Yine bu eserde büyük Osmanlı deniz kahramanlarının biyografileri zamanın Osmanlı donanması konusunda bilgiler bulunmaktadır. *Takvim-üt Tevarih*'i diğer eserlerinin bir fihristidir. Ayrıca Yaradılış'tan Hazreti Muhammedi doğuşuna ve ondan sonra da 1648'e kadar dünyanın başlıca olaylarını tarih sırasıyla verir, dünyanın belli başlı hanedanlarını IV. Mehmet'e kadar ve büyük padişahları, sadrazamları, devlet adamlarını sıralar. Kâtip Çelebi Osmanlı yazarları içinde Avrupa'yı bilinçli olarak tanıma açısından en önde gelen kişidir. Çağdaşlarının aksine bu bilgiyi saygı ve takdirle karşılamış, kendi dünyasının da diğer dünyaların bilgi ve ilerlemelerinin iyilerini benimsemesini istemiştir.

Onyedinci yüzyıl, islâm dünyasının en büyük *Seyahatname*'sini de yaratmıştır. Evliya Çelebi (1614-1682) İstanbul'da doğmuştur. Anlattığına göre ailesi Osmanlılardan önce Kütahya'ya yerleşmiş, sonra Kütahya Osmanlılar tarafından alınınca devletin yerleşim politikası nedeniyle İstanbul'a göç etmiştir. Babası Derviş Mehmet Zilli Efendi Topkapı Sarayında kuyumcubaşı ve

loncasının da ileri gelenlerinden biriydi. Kuyumcular loncası İslam dünyasından İstanbul'a gelen zanaatçıların merkezi olduğu için küçük Evliya da tüm yaşamını etkileyecek olan bilinmeyeni öğrenme susuzluğunu burada tatmıştır. Annesi, I. Ahmet tarafından saraya alınan ve sonra hizmeti için kuyumcubaşısına armağan edilen bir Abaza kadınıydı. Evliya Çelebi'nin annesinin Sadrazam Melek Ahmet Paşa ile İbşir Mustafa Paşa'ya akraba olduğu da sanılmaktadır. Genç Evliya, İbşir Mustafa Paşa'nın hizmetine girmiş ve pek çok yolculuğunu onun yanındayken yapmıştır. Geleneksel İslâm medrese eğitimi görmüş, yetkin bir şair ve şarkıcı olmuş, akrabalarının aracılığıyla padişahın hizmetine girmiştir. Ancak sarayda sıkıldığı için dört yıl sonra IV. Murat'ın izniyle, padişah Bağdad seferine çıkmadan kısa bir süre önce, sipahi birliğine katılmış ve böylece dünyayı görme düşlerini elde etme fırsatını bulmuştur.

Genç sipahi, 1693 yılından başlayarak resmî görevlerle Kütahya, Manisa, Bursa, İzmit gibi yerlere gitmiştir. İlk büyük yolculuğu babasının evlâtlığı Ketenci Ömer Paşa'nın maiyetinde Trabzon'a gitmesidir. Evliya Çelebi burada beylerbeyi olan akrabasını zaman zaman bırakıp (vergi toplamak bahanesiyle) Anapa'ya, Osmanlı kuşatmasına (Nisan 1642) katıldığı Azak kalesine gitmiştir. Orduyla Kırım'a dönmüş, Kırım hanıyla ikinci Azak kuşatmasına katılmış, kışı onunla birlikte Bahçesaray'da geçirip deniz yoluyla İstanbul'a dönmüştür. Bu deniz yolculuğunda fırtınadan gözü öylesine korkmuştur ki, daha sonra Yusuf Paşa ile Girit'e gitmesi gerekirken (1645) çeşitli bahaneler bularak bu sefere katılmamış, Seyahatnamesinde bu seferi başkalarından edindiği bilgilere dayanarak anlatmıştır. Amcası Defterdarzade Mehmet Paşa, Erzurum valisi olarak atanınca Evliya Çelebi de onunla gitmiş, orada Paşa'nın müezzini, daha sonra da Erzurum gümrük memurluğu görevlerinde bulunmuştur. Bu fırsattan yararlanıp Erzurum'a giderken tüm orta Anadolu'yu dolaşmıştır. Efendisiyle çeşitli kereler Doğu Anadolu'ya gitmiş, Celâlî seferlerine katılmış, bir Celâlî olan Karahaydaroğlu'nun eline düşmüş, 1648'de İstanbul'a dönmüştür.

Evliya Çelebi, babasının ölümünden sonra doğan aile yükümlülüklerini yerine getirmek için iki yıl kadar İstanbul'da kaldı. Ancak içindeki gezip görme ateşi sönmemişti. Murtaza Paşa Şam valiliğine atanınca vergi tahsildarı olarak onun maiyetine katıldı ve Murtaza Paşa azledilip de İstanbul'a dönene kadar Suriye, Filistin ve orta Anadolu'da dolaştı. Bundan sonraki yirmi yılını diğer akrabası Melek Ahmet Paşa'nın yanında Özi, Rumeli, Van, Diyarbekir'de geçirdi. Anadolu'da olduğu kadar Balkanlarda da dolaştı, IV. Mehmet'le Bursa, Çanakkale ve Gelibolu'ya gitti. 1668'de Boğdan'ın yeni prensiyle İstanbul'dan Yaş'a gitti. Prensin Eflâk prensiyle savaşına tanık oldu, padişah adına savaşan Kırım Tatarlarıyla birlikte bulundu. 1669 ve 1670'de Melek Ahmet Paşa'nın vali bulunduğu Bosna'ya gitti. Oradan Fazıl Ahmet Paşa'yla Avusturya seferine gitti. Viyana elçisi Kara Mehmet Paşa'ya katıldı. Evliya Çelebi, Seyahatname' sinde Viyana'da Montecuccoli ile İmparator I. Leopold'la tanıştığını ve onlardan pasaport alarak İspanya, Hollanda Brandenburg ve Danimarka'ya gittiği-

ni yazarsa da, bu yolculuğu konusunda bir ayrıntıya girmediği için bu iddiasını kuşkuyla karşılamak gerekir. Ancak sayım memuru olarak Macaristan'ı karış karış gezmiş, Prensliklerden Kırım'a geçerek Mehmet Giray'ın Kazaklarla çatışmalarına tanık olmuş, Kafkasya'dan Hazar Denizi kıyılarında Dağıstan'a gitmiş, Volga kıyılarından Kırım'a dönmüş, bir süre orada kaldıktan sonra İstanbul'a gelmiştir. Evliya Çelebi, yaşamının son yıllarını imparatorluğun görmediği yerlerini gezerek geçirmiştir. 1669 sonlarında Trakya ve Makedonya, Tesalya ve Mora'ya gitmiş, Girit'te Kandiye kuşatma ve fethini izlemiş, Arnavutluk ve Adriyatik kıyılarından İstanbul'a dönmüştür (Ocak 1670). Son olarak hac seferine çıkmış, batı Anadolu, doğu Ege, doğu Akdeniz, Sakız Adası, Sisam, Istanköy ve Rodos adalarını görmüş, Kilikya'da karaya çıkıp Adana, Maraş, Ayntap ve Kilis yoluyla Suriye'ye geçmiştir. Suriye'de hac kervanına katılıp Mekke'ye gitmiş, oradan Mısır kervanı ile Kahire'ye gelmiş ve 8 yıl orada kalarak bütün Mısır'ı, Sudan ve Habeşistan'ı gezmiştir. 1680'de İstanbul'a dönünce son üç yılını yolculuk anılarını ve gözlemlerini toplamakla geçirmiştir.

On ciltlik Seyahatname'sinde (1897 ile 1938 yılları arasında İstanbul'da basılmıştır) Evliya Çelebi yaşamı boyunca gözlemlediği insanları, kentleri, binaları ve gezdiği ülkelerdeki olayları dile getirmiştir. Çoktan yok olmuş Osmanlı anıtları, kent yaşam ve düzeni konusundaki gözlemleri, çok az kaydedilmiş bir uygarlığın önemli belgeleridir. Kendi gözlemlerini desteklemek için pek çok Arapça ve Türkçe eserden yararlanan Evliya Çelebi'nin özellikle Balkanlardaki ve batı Avrupa'daki gezileri hayalinden yazdığı iddia edilmiştir. Ancak bu birkaç nokta dışında Seyahatname'de belirtilen ayrıntıların başka kaynaklarla dikkatli bir karşılaştırılması sonunda (bunlardan pek çoğu yalnız Osmanlı devlet arvişlerinde bulunmaktadır) yalnızca kişisel gözlem ve katılma ile elde edilebilecek bir derinlik ve doğruluk bulunduğu saptanabilir.(5)

Osmanlı tarihçiliği onyedinci yüzyılda üç ayrı görünümle ortaya çıkmaktadır. Birincisi ya da geleneksel olanı Osmanlı memurları ya da memurların himayesindeki özel yazarlar tarafından derlenen tarihlerdir. Bir yüzyıl önce Hoca Sadeddin ve İdris Bitlisi tarafından başlatılan gelenekte bu kişiler sözlü bilgiler, belgeler ve diğer kaynaklardan yararlanarak ellerinden geldiği kadar bir tarih yazmaya çalışmışlardır. Bu türün en büyük ustalarından biri Sokullu Mehmet Paşa'nın akrabası ve Balkanların çeşitli yerlerinde kâtiplik görevlerinde bulunmuş olan *İbrahim Peçevi*'dir (1574-1650). Peçevi imparatorluğun tarihini Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışından IV. Mehmet'e (1520-1648) kadar ayrıntılı bir biçimde yazmış, İstanbul ve Balkanlar konusunda kendi deneyimlerinden elde ettiği önemli bilgileri de eserine katmıştır. Rumeli kazaskeri (1648-1650) ve kısa bir süre (1650) şeyhülislâm olan *Karaçelebizade Abdülaziz Efendi* (1591-1653) devlet sorunları yüzünden padişahı eleştirdiği için sürgüne gönderilmeden önce *Ravzat-ül Ebrar* adlı eserinde IV. Mehmet'in tahta çıkışından kendi ölümünden bir yıl öncesine kadar (1648-1657) IV. Murad'ın Bağdad seferini de kapsayan tarihi dile getirmiştir.

Onyedinci yüzyıl Osmanlı tarihçiliği, 1697-1702 yılları arasında sadrazam olan Vezir Amcazade Hüseyin Köprülü Paşa'nın kurduğu resmî saray tarihçiliği *(vak'anüvislik)* makamı ile zenginleşmiştir. Vak'anüvis, bilgileri seçen, değerlendiren gerçek bir tarihçi değil, padişahın eylemlerini, kendine ilginç gelen olayları *ceride-i yevmiye* (günlük) biçiminde tutup iktidarda olanların geçmişten yararlanmalarını sağlayan bir memurdu.[6] Vak'anüvisliğin Divan-ı Hümayun kalemine alınması, vak'anüvisin Mühimme kayıtlarını, Divan kararlarını ve diğer önemli devlet belgelerini kolayca ele geçirebilmesi ve bunlar dağılıp kaybolmadan kayda geçirebilmesi ya da özetleyebilmesi nedeniyle olmuştur.[7]

Bu çok kısıtlı memuriyet kavramı kısa bir süre sonra aşılmıştı. Yirminci yüzyıla kadar devam edecek olan vak'anüvislerin en büyüklerinden biri olan *Mustafa Naima Efendi* (1665-1716) Halep'te yerel yeniçeri garnizonunun komutanının oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Genç Mustafa, 1688'de İstanbul'a gitmeden önce iyi bir medrese öğrenimi görmüş, İstanbul'da babasının nüfuzundan yararlanarak saraya girmiş, haremağası sekreteri olmuş, kutsal kentler dinî vakfının gelirlerini yönetimde yardım etmiş, zamanın bölünmelerine ve tartışmalarına katılmıştır. Mustafa Naima Efendi kâtip çıraklığına da getirilmiş ve İslâm dini çalışmalarını Bayezit Camiinde tamamlayarak edebiyat, astroloji ve tarihte uzmanlaşmış, sonunda Kalemiye sınıfına girerek Divan-ı Hümayun kaleminde kâtipliğe başlamıştır. Bilgili insanları yükselterek ün kazanma yolunda olan Amcazade Hüseyin Köprülü Paşa himayesinde yükselmiştir. Paşa'nın himayesinde ünlü şair ve Reis-ül Küttab (sonraları Paşa) Rami Efendi ve Rumeli kazaskeri Yahya Çelebi de bulunuyordu. Bu tür konak üyeleri birbirlerini İntisab nedeniyle kolladıkları için Naima da, Rami Efendi'nin etkisiyle kalemde yükselmiş ve sonunda ilk vak'anüvisliğe atanmıştır. Hüseyin Paşa sadrazamlıktan azledildikten sonra arkadan gelen iki sadrazam da aynı konaktan olduğundan Naima bir süre daha görevine devam edebilmiştir. Ancak III. Ahmet'in (1704-1706) hükümdarlığının başlarında Baltacı Mehmet Paşa' nın sadrazamlığa getirilmesiyle iktidara yeni bir konak geçmiş oluyordu. Vak'anüvisliğe Mehmet Raşit getirilmiş ve Naima gözden düşerek bir süre Bursa'ya sürgüne gönderilmiştir. Ancak dostları ve tanıdıkları aracılığıyla kalemiye sınıfındaki yerini kaybetmemiş ve yaşamının son 12 yılında hacegân rütbesiyle, kendisine ölümsüz ün kazandıran tarih çalışmalarına devam etmediyse de, önemli görevlerde bulunmuştur.

Belki de en büyük eseri *Ravzat-ul Huseyn fî Hülâsât-ı Hafikeyn*'in Osmanlı vak'anüvisçiliğinin dönüm noktası olmasının başlıca nedeni, Naima, efendisinin isteklerini yerine getirip bir olaylar günlüğü tutarken bir yandan da kendi zamanından öncesinin 1591 ila 1660 arasının olaylarını da yazmasıdır. Günün duyarlılığından uzak olarak eserinde, bulabildiği bütün kaynaklara dayanıp önemli olayları incelemiş ve açıklamıştır. Bunun bir rastlantı olmadığı tarih bilimi ve tarihçinin rolü hakkındaki ayrıntılı yorumunda gösterilmektedir:

Tarihçiler anlattıklarında güvenilir olmalı, saçma sapan iddialar ileri sürmemelidirler. Belirli bir konu hakkında gerçeği bilmiyorlarsa, bunu bilenlere sormalılar ve ancak ondan sonra gerçek olduğuna inandıkları şeyi yazmalıdırlar... Halk arasında yaygın olan rahatsız edici söylentileri önemsememelidirler. Bunun yerine olanları gerçekten kaydetmesini bilen insanların güvenilir ve belgelenmiş beyanlarını yeğlemelidirler... Tarihçiler, ellerindeki soruyu çok iyi bilen kişilere başvurarak önce kendileri aydınlanmalılar, tarihin her hangi bir çağında durum, insanların nasıl düşündüklerini, savaş ve barış yapma konusunda en iyi yol olduğuna inandıkları şeylerin neler olduğunu, zafer ya da yıkım getiren şeylerin nedenlerini ve zayıflıklarını iyice kavramalıdırlar... Tarihçiler açık sözlü ve dürüst olmalılar... abartmaya kaçmamalılar... amaçlarına varmak için önemli eserleri eleştirmeleri gerekiyorsa hiçbir zaman haksızlık yoluna sapmamalıdırlar. Ne olursa olsun, sorunun gerçek yanını ortaya koymaya çalışmalıdırlar...(8)

Naima, Osmanlı imparatorluğunun gerilemesi ve zamanın reform yöntem ve araçlarını incelerken Kâtip Çelebi'den alıntılar yapmış ve sonunda Osmanlı yapısının ancak silâh adamıyla kendi sınıfının kalem adamı arasında bir dengeyle korunabileceğini vurgulamış, yöneticilerin gelirlerinden fazla harcama yapmamaları gerektiğini ve ordu ile devleti eski bozulmamış etkinliğine kavuşturmaları gerektiğini söylemiştir.(9)

Naima'nın sürekli vurguladığı konular arasında, Köprülüler'in gösterdikleri gibi güçlü ve etkili bir önderliğe gerek duyulduğu, sultana kişilerin ve çıkar gruplarının hesabına değil, devlet yararına etki yapılması ve sultanın da çıkarları için hareket eden kişi ve grupların öğüt ve etkilerine karşı kendini koruması gerektiği vardı. Devlete hiçbir hizmet yapmayan kişilere bol bol ödenen maaş ve tazminatların etkilerini açık bir dille anlatan Naima, aynı zamanda bunların hepsini birden ortadan kaldırmanın da pratik açıdan olanaksız olduğunu, çünkü bu takdirde egemen sınıfın büyük bir bölümünün sokağa döküleceğini işaret etmiş, bunun yerine boşalan maaş kapılarının kapatılmasını ve ileride de yenilerinin açılmamasını öğütle mistir.(10)

Onaltıncı yüzyıldan başlayıp onyedinci yüzyılda da devam ederek Osmanlı hükümdar ve vezirlerine verilen *nasihatnameler* Naima'nın bu görüşüne uygun ve batıdaki 'prensler aynası'na biçim bakımından eştir. Bunların ilki olan *Asafname* (Hazreti Süleyman'ın akıllı veziri *Asaf'ın Kitabı*) sadrazam *Lütfü Paşa* tarafından (1488-1563) Kanunî Sultan Süleyman'a yazılmış olup burada Lütfü Paşa uzun yıllar boyunca edindiği deneyimleri ve tarih çalışmalarını imparatorluk sorunlarına uygulamıştır. Lütfü Paşa için akıllı bir vezirin açgözlü olmaması, özel çıkarlarını düşünmemesi ve hükümdarı halkın mülkiyet hakkının korunmasının önemine inandırması gerekliydi. Lütfü Paşa sadrazamın padişahla ilişkilerinde açık olmasını, bunun sonucunun ne olacağını hiç düşünmemesini ve her ne ad altında olursa olsun armağan kabul etmemesini belirtiyordu. Atamalar, özel dostluklar ya da politik durumlar göz önüne alın-

maksızın, yalnızca yeteneğe göre yapılmalı, memurlar aleyhinde şikâyetler dikkatle araştırılmalı ve devletin bütünlüğünü korumak için dürüst bir yolla çözüme kavuşturulmalıydı. Giderler gelirlerle kısıtlı olmalıydı. Vergiler, iltizamlar yerine aylıklı memurlar (emin) tarafından toplanılmalıydı. Çiftçilerin topraklarında kalıp toprağı işlemeleri için ağır ve gereksiz vergiler kaldırılmalıydı.

Ünlü bir tarihçi olan Gelibolulu Mustafa Ali Efendi (1541-1599) III. Murat'a sunduğu *Meva'id ün Nefais fi-Kava'id il-Mecalis* adlı eserinde nasihatnameyi daha da geliştirmiş, Osmanlı toplumunu ve hükümetini, halkın nasıl yaşayıp çalıştığını, yönetici sınıfın işlerini nasıl yürüttüklerini gözler önüne sermiş, herkesin yerini bilip gelenekçi yoldan ayrılmaması gerektiğini savunmuştur. 17. yüzyıl başlarında Mısır'da hazine kâtibi ve eyalet haznedarı olan Ayn-i Ali Efendi de I. Ahmet'e hazırladığı raporla yönetici sınıf kurumlarının çeşitli görünümlerini sergilemiştir: *Kavanin-i Al-i Osman der Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan* (Osmanlı Hanedanında Hizmetkârların Görev ve Rütbeleri) adlı raporunda hükümet ve askeri kuruluşları anlatmakta, ücret düzeni üzerinde ayrıntılı olarak durmaktadır; *Risale-i Asakir-i Osman*' da kapıkulu ordusunun örgütlenmesi ve o günkü durumu anlatmakta; *Kanunname-i Âl-i Osmanî*'de geleneksel Osmanlı ceza hukuku, vergi düzeni, halkın durum ve sorunlarını dile getirmektedir; son olarak da *Kanun-ı Mali-i Mısır*'da kendisinin defterdar olarak bulunduğu dönemde Mısır'ın mali düzenini anlatmaktadır. Ali Efendi bu raporları reformcu sadrazam Kuyucu Murat Paşa'nın (1606-1611) özendirmesiyle yazmıştır.

Bu türün en iyi tanınan ve en kapsamlı olanı kuşkusuz IV. Murat'a 1631'de bir Arnavut devşirmesi ve dönme olan yakın danışmanı *Mustafa Koçi Bey* tarafından sunulan *Risale*'dir. Koçi Bey, Kanunî döneminde imparatorluğun güç ve görkemini vurgulayıp sonra da o zamandan sonraki gerilemenin belirti ve nedenlerini anlatarak gelenekçi Osmanlı reform ideolojisinin kurucusu olmuştur. Koçi Bey'e göre gerilemenin birbirinden bağımsız dört nedeni vardır: 1- hükümdarların hükümet ve askerî işlere bizzat katılmaktan çekinmeleri, 2- sadrazamlık makamının otoritesinin giderek azalması, 3- saray ve vezirler gruplarının ve hiziplerinin ortaya çıkması, 4- Osmanlı düzeninin her alanında çürümüşlüğün yayılması. Hele saraydaki bozulma tüm düzene bulaşmıştır. Tımar düzeninin gerilemesi, tımarların kadınların, çocukların ve hizmet edecek durumda olmayanların ellerine geçmeleri ordunun, tarım düzeninin ve eyalet yönetimi düzeninin bozulmasında en büyük etken olmuştur. Kapıkulu askerinin etkinliği de kaybolmuş, askere alınan hizmet göremeyen asalaklar sonunda ordu da yenilgiye ve toprak kaybına başlamıştı. Atamaların yetenek, bilgi ya da kıdemliliğe göre yapılmadığı ulema sınıfı da gerilemeye yüz tutmuştu, yargıçlardan pek çoğu makamlarından kendi çıkarları için yararlanma yolunu seçmişlerdi. Hazinenin iltizamlardan elde ettiği gelir kaybedilmiş, imparatorluk toprakları, çoğunluğu yönetici sınıf lehine olmak üzere vakıflar ya da özel mülkiyet biçimine dönüştürülerek elden çıkarılmıştı. Bunun sonucunda

azalan gelirlerin giderleri karşılayamaması üzerine köylü ağır bir vergiyle karşı karşıya bırakılınca toprağından kaçmış, böylece de imparatorluk daha büyük bir para ve besin maddesi kaybına uğramıştı. Eğer padişah kesin ve kararlı olarak bu işin üzerine yürüyebilirse imparatorluk ve kurumları kurtarılabilirdi.

IV. Mehmet'in 1656'da imparatorluk maliyesindeki süregelen açıkların nedenini sorması üzerine Katip Çelebi yazdığı *Düstur ül Amel fi Islâh-ul Halel*'inde Koçi Beyin bu uyarılarını tekrarlamıştır. Katip Çelebi için Osmanlı İmparatorluğu da, diğer devletler gibi, canlı bir gelişmeye, durgunluğa, ağır bir gerileme sürecine tabiydi, ancak bu süreçlerin süresi liderlerin bilgeliklerine ve eylemlerine bağlı bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğu şimdi ikinci dönemden üçüncüye geçme durumundaydı, ancak temel gücü yüzünden Osmanlı sistemi hâlâ kuvvetliydi ve son aşamayı yüzyıllarca geriye atabilmek için çareler bulunabilirdi.

Osmanlı sisteminin gücü üç unsura bağlıydı: çifçiler, askerler ve hazine. Bunların herbiri devletin gelişmesinin çeşitli aşamalarını simgeliyordu. Birinci aşamada köylüler baskıdan korunmuşlar, ekim alanları ve vergiler artmış ve herkes refaha kavuşmuştu. Aşırı vergilendirme ve karışıklıklar sonunda köylüler topraklarını bırakıp kentlere kaçınca ikinci aşama başlamış, kırsal kesim boşalmış, kentler ise aşırı kalabalıklaşmalardı. Bunun sonucunda memuriyet almak için kıdemli memurlara bahşiş verme geleneği ortaya çıkmış, yani her memurluk ödemelerini yerine getirmek ve bir kâr elde etmek için köylülerden aşırı vergi ve vergidışı paralar almak zorunda kalmış, memurluklar devletin ve halkın refahını sağlamaktan çok, bu görüş açısından yönetilmiştir. Bunun sonucunda hazine gelirleri azalmış ve ordu güç duruma düşmüştür. Bunun çözümü memurlukların satışının önlenmesi, adil ve eşit vergiler koymak, yasalara saygıyı yeniden kazandırmak, sonra da ordunun etkinliğini sağlamaktı. Bütçeyi denkleştirmek için asker sayısının azaltılması gerekiyordu. Ancak yönetici sınıfın diğer üç kurumunun üyeleri gerekli olanı yapamayacak kadar zayıf ve çıkarlarına düşkün olduklarından bunu ancak bir asker yapabilirdi. Böyle bir reformcu memurlukların satışını önleyecek, mali düzende reform yapacak, giderleri kısacak ve kırsal bölgeyi olduğu kadar orduyu da canlandıracaktı.

Son olarak onyedinci yüzyılın sonlarına doğru yönetici sınıfa yükselen bir kâtip olan *Sarı Mehmet Paşa* gelmektedir. Karlofça Antlaşmasına varan çeyrek yüzyıllık tarihi yazan Sarı Mehmet Paşa vardığı sonuçları *Nesayih-ül vüzera vel ümera* adlı ayrı bir eserinde açıklamış, hazinede geçirdiği bir yaşamdan elde ettiği bilgileri, seleflerinin geliştirdiği çöküş durumunu açıklamak için kullanmıştır.

Böylece yüzyıllık bir gelenekçi eleştirinin sonu gelmiş oluyordu, ancak bu eleştirilerde gerilemenin nedenlerinden çok, belirtileri üzerinde durulmuştu. Ancak bu eleştirmenler düzeni incelemek ve çözüm aramak isteklerini göstererek düzenin olduğu gibi kalmasını savunan ve güçlüklerin üstesinden gelinmesi için bir çaba harcanılmasını istemeyenler karşısında önemli bir adım atmış oluyorlardı.[11]

Onyedinci yüzyıl, Türk halk edebiyatı için de bir altın çağ olmuştur. Mistik tekke şairleri geçerliliklerini korumuşlar, Yunus Emre üslûbunda söyleyen yeni ozanlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan en tanınmışı olan *Mehmet Niyazi-i Mısrî* (ölümü 1693) Halvetiye tarikatındandı. Hükümetin derviş tarikatlarını sindirme çabaları sonunda pek çok kez sürgüne gönderilmişse de, halk tarafından çok tutulmaktaydı. Çoğunlukla yeniçeriler, sipahiler ve hatta taşrayı kasıp kavuran leventler arasında yaşayan bu ozanlar, bu grupları yansıtırlar, yerel halkın arasına karışırlar, şiirlerini asker kamplarında, kahvehanelerde, panayırlarda ve halkın toplandığı diğer yerlerde okurlardı.

İçlerinde en önemlileri şunlardı: Osmanlı ordusunu onyedinci yüzyıl seferlerinin çoğunda, özellikle Girit'te izleyen *Aşık;* Rus. Avusturya, Venedik savaşlarının (IV. Mehmet döneminde) çoğuna katılan ve sınır kalelerini gezen *Aşık Ömer* (ölümü 1707); ve Türk halk ozanlarının en tanınmışı olan *Karacaoğlan*.

Onsekizinci Yüzyıl

Onyedinci yüzyılda geliştirilen doğal ve ulusal yollar onsekizinci yüzyıl divan edebiyatında da etkilerini göstermiştir. Fars etkisi henüz bütünüyle silinmemiş gazel, kaside ve mesnevi türleri kullanılıyorsa da, artık bunların konuları ve dilleri daha az Farsça ve daha çok Türkçe olup yerel yaşantıyı, gelenekleri anlatmaya başlamışlar, eskinin mistikliğinden uzaklaşmışlardı. Onsekizinci yüzyıl Osmanlılar için tüm edebi dönemlerin en Türk olanıdır; Doğu etkisi büyük bir ölçüde terk edilmişti, ondokuz ve yirminci yüzyılın modernleştirici Avrupalı biçimlerinin üstünlüğü de henüz ortaya çıkmamıştı. Şimdi Türk estetiğine dayanan, Türk düşüncelerini içeren, Türk giysi ve görenekleriyle gerçek bir Türk edebiyatı görülüyordu.

Bu geçiş, ulema sınıfından olan *Alâaddin Sabit*'in (ölümü 1713) eserlerinde görülür. Sabit'in saf Türkçe kullanması ve doğal nüktedanlığı kendisini seleflerinden kesin çizgilerle ayırmış ve halefleri için bir örnek olmasını sağlamıştır. Sabit, o zamana kadar çok ciddî ve resmî olan bir türe nükte getirmiş, ve bunu ondan sonra sürüp gidecek olan Türkçe sözcük ve konularla yapmıştır. Divan edebiyatına artık Türkçe atasözleri girmeye başlanmıştı. Ancak Sabit, yeni bir dönemin gerçek yazarı olarak nitelenemeyecek derecede çok geleneksel eser bırakmıştır.

Bu onur, Lale Devrinde III. Ahmet'in içki arkadaşlığını yapan ve Osmanlı divan şairlerinin en büyüğü olan *Ahmet Nedim*'e (1681-1730) aittir. Bir ulema ailesinin çocuğu olarak İstanbul' da doğan Nedim, zamanının en bilgili öğretmenlerinden medrese eğitimi görmüş, müderrisliğe kadar yükselmiş, ilk şiirlerindeki başarısı yüzünden Sadrazam Silâhtar Ali Paşa'nın (1713-1716) ve sonra da Damat İbrahim Paşa'nın himayelerini görmüştür. Damat İbrahim Paşa kendisini kütüphaneciliğe getirmiş ve sonra da padişahı Saadabad ve Çırağan'da eğlendirmesi için saraya göndermiştir. Nedim'in eserleri klasik

Osmanlı edebiyatında doruğa çıkmakla kalmayıp kendisinden sonraki kuşaklar için de bir biçim ve konu örneği olarak kalmıştır.

Ancak eski gelenekler bütünüyle ölmüş değildi. Onsekizinci yüzyıl mesnevi yazarlarının en büyüğü, kısa yaşamında imparatorluğun çeşitli yerlerinde kadılık yapmış olan şair Nevi'nin oğlu *Nevîzade Atâî* idi (1683-1734). Din bilimleri ve biyografi alanlarında da uzman olan Atâî'nin ustalığı Divan'ındaki mesnevilerinde görülmektedir. Atâî büyük Fars yazarlarına kendi biçim ve şiirlerinde meydan okuyan son Osmanlı şairiydi. Osmanlı mesnevi üslûbu onunla birlikte sona ermiştir. Kendisi eski ile yeni arasında geçişi sağlamış, popüler Türk atasözü ve deyimlerini getirerek kendince biçimi zamanın havasına uydurmaya çalışmıştır.

Yüzyılın başlarının diğer şairleri Nabi'nin geleneğini sürdürmüşlerdir. I. Mahmut döneminde kalemiye mesleğinden bir vak'anûvis olan *Mustafa Sami Bey* (ölümü 1734), yeni şairlerin yöresel renk ve dillerinden kaçınmasına ve geçmişin geleneksel felsefe konularını vurgulamasına rağmen klasik biçimi yeni teknik ve biçimlere eriştirmiştir. Lâle devrinin en önemli tarihçisi olan diğer bir vak'anûvis *Mehmet Raşit Efendi* (ölümü 1735) bir didaktik gazel koleksiyonu bırakmıştır. Onun halefi olan ve 1760'da ölümünden önce şeyhülislâmlık yapan *İsmail Asım Efendi,* Lâle Devrinin ileri gelen gelenekçi şairlerindendir, geçmiş dönemi yansıtan gazeller ve kasideler yazardı. Yazı sanatında ve muhasebe dalında uzman olan Süleyman Nahifi (ölümü 1739) Celâleddini Rûmî'nin Mesnevî'sini Türkçeleştirerek, bu dilde erişilmesi akla bile getirilemeyen bir kusursuzluğa varmış, özgün eserin ölçü ve biçimini korumuştur, Nabi'den sonra gelenlerin en sonuncusu ve büyüğü III. Osman ve III. Mustafa'nın sadrazamları olan *Koca Mehmet Ragıp Paşa*'dır (1699-1763). Büyük bir yazarlar okulunun kurucusu ve öncüsü olan Ragıp Paşa kâtiplik eğitimi görmüş, eski eğitimle yetiştirilmiş, ancak Osmanlı anlamında yeni düşüncelere açık bir insandı. Farsça biçim ve konularda usta olmasına karşın Nedim'in geliştirdiği yeni biçimleri tümüyle silkip atamayacak kadar bilgili ve akıllıydı. Nabi gibi eski biçimleri koruyarak sanatında kusursuzluğa erişmeye çalışırken Türk dil ve biçimini kullanarak Nedim'e yaklaşıyor, felsefe anlayışını belirtmek için günün olaylarını ve geleneklerini kullanıyordu. Şiirlerindeki bütünlük ve sağduyu kendisini okulların birleştiricisi durumuna getiriyor, eserlerini Farsça içerik yerine Türkçe geliştirmek isteyip de geleneklere bağlı kalmayı seçenler için yol gösterici oluyordu.

Onsekizinci yüzyılın büyük divan şairlerinin sonuncusu Galip Dede ya da *Şeyh Galip* (1757-1799) olarak tanınan Mehmet Esat Efendiydi. Kısa yaşamında, III. Selim döneminde Galata Mevlevîhanesinin şeyhliğine gelen Mehmet Esat, tekkeyi harap bir halde teslim almış ve zamanının en önemli din ve kültür merkezlerinden biri haline getirmişti. İstanbul'a gelmeden henüz Konya'dayken bile Şeyh Galip'in şiirleri o zaman şehzade olan Selim'in dikkatini çekmişti. Tahta çıktıktan sonra, belki de reformları için ulemanın onayını sağlamak üzere, bu derviş şairi yanına almış, imparatorluk içindeki bütün Mevlevi tekkelerini onarmış, Şeyh Galip'in şiirlerini çoğaltarak yayılmasını

sağlamış ve Galata tekkesini gerçek bir kültür ve din merkezi durumuna getirmiştir. Şeyh Galip padişaha, Valide Sultana ve padişahın kızkardeşlerine şiir okumak için sık sık saraya çağırıldığında en iyi şiirlerini bunlar için yazmıştır. Şiirlerinden çoğunu İstanbul'a gelmeden, gençliğinde yazmış olmasına karşılık çağdaş Türk şiiri tarihinde kendisinin yer almasını sağlayan *Hüsn-ü Aşk* III. Selim'in saray çevresinde yazılmış olup mesnevi biçiminin çağdaş Türk biçiminde yazılmış en üstün eserleri arasındadır. Yeni mecazlar ve benzetmeler geliştiren Şeyh Galip mesneviyi dinî ve mistik fikirler ve konuların iletilmesi için canlı bir araç haline dönüştürmüştür.

III. Selim'in belirli yolların çağdaşlaştırıcısı olduğu söylenebildiği gibi (örneğin Nizam-ı Cedid'i, gelenekçi reform biçimlerinin sona erdirilmesiydi), edebiyat koruyuculuğu da, geleneksel biçim ve içeriklerin çağdaş biçimlerinin korunmasıyla sınırlandığı ileri sürülebilir. İmparatorluktaki Avrupalıların sayılarının çok artmasına karşın Batı Edebiyat akımlarının onsekizinci yüzyıl Osmanlı edebiyatında bir etkisi olmamıştır.

Nedim'in izinden gidenler içinde en özgün olanı Akkâ ve Safed'in Suriyeli büyük ayânı Zahir-ül Ömer'in torunu *Fazıl Bey*'di (ölümü 1810). Dedesi, Gazi Hasan Paşa tarafından öldürtülen (1776) Fazıl Bey, eğitilmek üzere I. Abdülhamit'in hizmetine İstanbul'a gönderilmişti. 1783 yılına kadar içoğlanı olarak sarayda kaldı, kalemiye sanatlarını öğrendi, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde memurluk yaptı, yaşamının sonlarına doğru hacegân rütbesine yükseldi. Sıradan halkın yaşantısı üzerine gözlemleri şiirlerinin temelini oluşturur. Eserlerinde zamanın toplumu, Batı düşüncesi etkisini göstermeden önce imparatorluk halkının davranış ve adetleri ve onsekizinci yüzyıl sonralarının saray yaşamı konusunda zengin ayrıntılar bulunmaktadır.

Onsekizinci yüzyılda Osmanlı vak'anüvisliği geleneksel olay kaydetme ile Naima'nın geliştirdiği yorumlama ve değerlendirme arasında bocalayıp durmuştur. Onsekizinci yüzyıl politik yaşamının değişkenliği, sadrazamların birbiri ardından değiştirilmeleri, vak'anüvislerin eserlerini Naima'nın çizgilerine getirecek bağımsızlık ve güçten yoksun kalacak derecede hızla yükselip gözden düşmeleri sonunda vak'anüvislik kurumu, kurucusunun öngördüğü 'günlük kayıt tutma' işlemine dönmüştü. Ayrıca vak'anüvislerinin tarihlerini kendi zamanlarıyla sınırlama eğilimleri de, efendilerinin ve siyasal düşmanlarının gözleri önünde kendi yorum ve izlenimlerini getirmelerini de olanaksız kılmaktaydı.

Bu makamın güçlükleri Naima'nın halefi olan *Mehmet Raşit* Efendi'nin (ölümü 1735) vak'anüvis olarak meslek yaşamında açıkça görülmektedir. Raşit Efendi kalemiye sınıfından değil de ulema sınıfından olduğu için iki yazar arasındaki yaklaşım farkı daha da artmış olabilir. Mehmet Raşit, Damat İbrahim Paşa döneminde makamını on yıl süreyle koruyabilmiş (1714-1724), bu arada sadrazama Mora ve Petervaradin (1715-1716) seferlerinde hoca ve dinî danışman olarak hizmet etmiş, sonra bir süre İstanbul'da müderrislik yapmış, en sonunda da vak'anüvisliği bırakarak Halep kadılığına geçmiştir. Meh-

met Raşit bu görevleri yerine getirirken bir yandan Naima'nın tarihini devam ettirmiş, 1660 yılından başlayarak 1722 yılına kadar getirmiştir. Onun halefi *Küçükçelebizade İsmail Asım Efendi* (ölümü 1759) bu makamı işgal eden ulemanın sonuncusuydu. 1723-1730 yılları arasında vak'anüvisliğin yanında müderrislik de yapmış, III. Ahmet'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan siyasal karışıklıklarda görevini bırakana kadar tarihi, Lâle devrine kadar getirmiştir. Raşit ile Asım sarayda olsun saray dışında olsun bağımsız bir mevkie sahip son saray vak'anüvisleriydi. Yüzyılın bundan sonraki bölümünde makama alt rütbeden kâtipler kısa sürelerle getirilmişler, bunlar olayları hiçbir inceleme gereği görmeden kayıtla yetinmişlerdir. Ancak bunların eserleri ondokuzuncu yüzyılın büyük saray tarihçilerinin daha geniş kapsamlı çabaları için gerekli bilgiyi sağlamıştır.(12)

Ahmet Vasıf Efendi'nin (1739-1807) vak'anüvis olarak uzun hizmet süresi 1783'ten ölüm yılı olan 1807 yılına kadar uzanır. Reis-ül küttab olarak da hizmet eden kalemiye sınıfı üyesi olan Vasıf, seleflerinin eserlerini toplamış ve *Mahasin-ül Asar ve Hakâyık-ul Ahbar* adlı eserinde kendi yorumlarını da ekleyerek 1774'te, I. Abdülhamit'in tahta çıkışından 1805 başlarında III. Selim'in hükümdarlığının sonuna kadar olan dönemi yazmıştır. Vasıf özellikle III. Selim'in padişahlığından önceki dönem konusunda çeşitli kaynaklardan yararlanmış, topladığı bilgileri titizlikle incelemiş, yorumlarda bulunmuştur. Vasıftan sonra gelen üç büyük tarihçi vak'anüvisliği büyük bir makam haline getirmişler, olayları yazmak yerine tarih yazmaya başlamışlardır. Bunlardan birincisi olan *Ahmet Asım Efendi* (1755-1819) çevirmen olarak ortaya çıkmış, Arapça *Burhan-ı Katı* sözlüğünü Türkçeye çevirmiştir. 1807 ile 1808 yılları arasındaki vak'anüvisliği sırasında 1791'den II. Mahmut'un tahta çıkışı olan 1808'e kadar olan olayları ele almış, Selim'in tahttan indirilişinden sonraki olayları ve Nizam-ı Cedid'in ortadan kaldırılmasını ayrıntılarıyla yazmıştır. Asım yalnızca Osmanlı Türkçesindeki yazılı ve sözlü kaynakları kıyaslayıp değerlendirmekle kalmamıştır, biraz Fransızca da bildiği anlaşılmaktadır. Yazılarına Batı tarihçilerinin eserlerinde görülen yöntem ve bilgileri katan ilk tarihçi olarak yöntem ve içerik konusunda yeni bir yol açmış bulunmaktadır.

Vak'anüvisler konusunu tamamlamak için kısaca ondokuzuncu yüzyıla da göz atmak gerekir. Asım'dan sonra gelen ve ulema sınıfından olan *Mehmet Ataullah Şanizade* (ölümü 1827) 1808'den 1822'ye kadar olan dönemi yazmış, ancak Asım'dan daha tutucu bir yaklaşımla da olsa zamanının olaylarını eleştirmiş ve yorumlamıştır. *Mehmet Esat Efendi* (1789-1848) 1826'da Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasını anlatıp doğrulayarak ün kazandıktan sonra 20 yıl Süreyle tarihi devam ettirmiştir (1826-1848). Sonunda *Ahmet Cevdet Paşa* (1822-1894) yarım yüzyıllık vak'anüvislerin tüm eserlerini toplamış (1774'ten 1825'e kadar) ve Naima'nın eleştirici anlatımını mantıksal sonucuna vardırmıştır.

Şiir ve düzyazı edebiyatı belirli alanlarda yeni yüksekliklere erişmişse de,

geleneksel İslam bilimleri, kendilerini yaratan kurumlarla birlikte zarara uğramışlardır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu hâlâ iç ve dış tehditler altında, ama bir sonraki yüzyılda II. Mahmut'un hükümdarlığı ile başlayarak kendini canlandıracak yeni bir reform düzeninin gelişmesine doğru ilerleme aşamasının henüz yarı yolundaydı. Bu eserin ikinci bölümü olan *Reform, İhtilâl ve Cumhuriyet: Modern Türkiye*'nin Doğuşu ve Yükselişi (1808-1975)' inde bu reform dönemi ile Türkiye Cumhuriyetini ele alacağız.

İlgili Notlar - 8:

(1) Joel Shinder, *"Career Line Formation in the Ottoman Bureaucracy, 1848-1750; A New Perspective,"* JESHO, 16 (1973), 217-237; N. ltkowitz, "Eighteenth Century Ottoman Realites," Studia Islamica, 16 (1962), 73-94; L.V. Thomas, Naima s. 22-24; Uzunçarşılı, Merkez, s. 63-69, 260-265.

(2) Uzuncarşılı, *Merkez Teşkilâtı*, s. 1-110; İnalcık, *"Reis-ül Küttab,"* IA, IX, 671-683; Bernard A. Lalor, "Promotion Patterns of Ottoman Bureaucratic Statesmen from the Lale Devri Until The Tanzimat", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi. I. 77-82; C. V. Findley, "The Legacy of Tradition to Reform; Origins of the Ottoman Foreign Ministry," IJMES, l (1970), 334-357.

(3) G. Baer, "The Structure of Turkish Guilds and its Significance for Ottoman Social History," Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanittes, IV/10, s. 176-196; a.g.y. "The Administrative. Economic and Social Functions of Turkish Guilds," IJMES, I. (1970),28-50.

(4) Gibb. Ottoman Poetry, III, 273.

(5) Evliya Çelebi'nin en iyi monografik etüdleri için bkz. Meşkure Eren, Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma, İstanbul, 1960. ve M. Cavid Baysun, "Evliya Çelebi," IA, IV. 400-412; F. Taeschner, "Osmanlılarda Coğrafya," Türkiyat Mecmuası, 2 (1928), 301-306.

(6) Raşit. III, 7; V, 449.

(7) Thomos, Naima, s. 36-42.

(8) Thomas, Naima, s. 110-115, Naima'dan, 14-8.

(9) Thomas, Naima, s. 73-83.

(10) Thomas, Naima, s. 104.

(11) Nasihatnameler ayrıntılı olarak Bernard Lewis tarafından "Ottoman Observers of Ottoman Decline," Islamic Studies, I (1962), 71-87'de incelenmektedir.

(12) Asım'dan sonra gelen Mustafa Sami Efendi (öl. 1733), 1730'dan ölümüne kadar geçen sürenin kronolojisini yapmış, ondan sonra, 1733'den 1740'a kadar görevde kalmış olan Hüseyin Şakir Efendi'nin tuttuğu notlar ise hayattayken bir araya getirilmemiştir. Mehmet Suphi Efendi (öl. 1769) 1739'dan 1744'e kadar vakanüvis olarak, selefinden kalan malzemeyi kullanmış 1739 Patronalı isyanından 1743'e kadar uzanan yılları kapsayan bir kronoloji hazırlamıştır. 1743-45 ve 1746-52 yılları arasında vakanüvislik yapan Süleyman İzzi Efendi (öl. 1754) 1744-52 yıllarının kronolojisini çıkarmıştır. Mehmet Hakim Efendi (öl. 1770) 1753-1770 yılları arasında hazine kâtipliğinde önemli görevlerde bulunmuş, 1747'den 1766'ya kadar kronoloji tutmuştur. Çeşmizade Mustafa Reşit Efendi (öl. 1770), Hakim'in kalfası ve halefi olarak 1766-68 arası Musazade Mehmet Abdullah Efendi (1718-1782) 1770 ile 1775 arasında vakanüvislik yapmıştır. Hafız Süleyman Efendi 1775 -76; Sadullah Enveri Efendi (öl. 1794) 1779-1794 arasında olayları kaydetmiştir. Enveri Efendi, 1768-1774 yılları orasında, 1777'de ve 1779-1794 arasında orduyla birlikte sefere katılan asıl vakanüvislerin yerine İstanbul'da vakanüvislik yapmış, böylece hazinedeki işinin yanı sıra 1769'dan 1792'ye kadarki olayların kronolojisini tutmuştur. Yine hazine kâtipliğinde bulunan Edip Efendi ise (öl. 1798) 1787-1792 yılları arasındaki savaşlar sırasında Enveri'nin yedeği olarak vakanüvislik yapmıştır. Halil Nuri Efendi (Öl. 1799) hazine kâtipliğinde ve vakanüvislikte Enveri'nin halefi olarak 1794-1799 yılları arasını kapsamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerilemesi ve Çöküşü

Azak
1774
Odesa
Kerç
KUBAN
1783
1826
KIRIM
1783
1812
Kaynarca
1774
HAZAR DENİZİ
K A F K A S Y A
Tiflis
Batum
GÜRCİSTAN
Ardahan
Baku
K A R A D E N İ Z
Trabzon
Kars
Erzurum
AZERBAYCAN
Hünkâr İskelesi
1833
İnönü
1921
Ankara
Van
Bitlis
Tebriz
A N A D O L U
İ R A N
1896
Konya
1922
1904
Musul
Hemedan
1639
MEZOPOTAMYA
Antakya
Halep
Fırat
Dicle
LURİSTAN
KIBRIS
1878/1914
SURİYE
İtalya
LÜBNAN
Bağdat
Kutülamare
1916
Şam
Akkâ, 1799
İRAK
Amman
Basra
FİLİSTİN
Kudüs
KUVEYT
1899/1914
Pt Said
Gazze
Süveyş kanalı
1869
MAVERAİÜRDÜN
Kahire
Süveyş
SİNA
Akabe
Nil
N E C İ T
Hicaz
demiryolu
1902-1908
HİCAZ
VAHHABİLER
Medine
Asuan
1. çavlan
Asuan barajı
1902
K I Z I L D E N
Mekke
2. çavlan
Vadi Halfa
Cidde

KAYNAKÇA

1808'e KADAR OSMANLI TARİHİ

I. Genel Tarih Kitapları

Bu konuda en yetkin eser, Halil İnalcık'ın *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (Londra ve New York, 1973) adlı eseridir, ancak hayli kısa ve daha çok kurumsal, toplumsal ve ekonomik tarihle ilgilidir. L. S. Stavrianos'un *The Balkans Since 1453* (New York 1958) adlı eseriyle Osmanlıların Güneydoğu Avrupa'daki fetihleri ve yönetimleri konusunda mükemmel olmakla beraber, Osmanlıların iç işleri konusunda eksikli kalmakta ve Osmanlılar'dan bağımsızlıklarını kazanan Balkan devletlerinin tarihine fazla yer vermektedir. Türkçedeki en iyi genel tarihçe, Mustafa Cezar, Mithat Sertoğlu ve diğerlerinin, *Resimli Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi* adlı altı ciltlik (İstanbul 1957 -1963) eseridir. Burada Osmanlı ve Batılı kaynaklarından dengeli bir şekilde yararlanılmıştır. Yine yararlı, fakat tamamen Osmanlı kronoloji ve arşiv kaynaklarına dayanılarak yazılmış olan ve Türk Tarih Kurumu'nun yayınladığı İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi* dört cilt halindedir: I. Cilt, *Anadolu Selçukluları ve Anadolu Şeylikleri hakkında bir mukaddime ile Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar* (Ankara, 1947, 2. baskı 1961); II. Cilt, *İstanbul'un fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne kadar* (Ankara, 1949); III. Cilt/1, *İkinci Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına kadar* (Ankara 1951); III. Cilt/2, *XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna kadar* (Ankara 1954) IV. Cilt/1, *Karlofça Andlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına kadar* (Ankara, 1956); IV. Cilt/2, *XVIII. Yüzyıl* (Ankara, 1959). İsmail Hami Danişmend'in 4 ciltlik *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul 1947-1955; 2. baskı 5 cilt, İstanbul 1971 -72) özellikle tartışmalı tarihleri açıklığa kavuşturmakta ve Osmanlı tarihinin kronolojik bir tutanağını vermekte iyi bir eserdir. Joseph von Hammer Purgstall'ın 10 ciltlik *Ceschichte des Osmanischen Reiches* (Pest, 1927-1835; yeniden basımı Graz, 1963) adlı eseri pek titizlikle hazırlanmamışsa da, Osmanlı kronolojik kaynaklarından alınma bilgilerin iyi bir derlemesi sayılabilir. Johann Wilhelm Zinkeisen'in 7 ciltlik *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* (Hamburg, 1840; Gotha 1954-63; yeniden basımı Darmstadt 1963) adlı eseriyse Avrupalı diplomatik kaynakların raporlarına olduğu kadar Osmanlı kaynaklarına da dayanmakla daha analitik bir yapıdaysa da, daha çok diplomasi, askerî konular ve imparatorluğun Avrupa'daki kesimiyle ilgilenmektedir. N. Iorga'nın 5 ciltlik *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Gotha, 1908-1913; yeniden basımı 1963) adlı eseri daha genel kapsamlı fakat daha önyargılı ve daha az analitiktir.

II. Kaynakçalar

Osmanlı tarihinin en kapsamlı kaynakçası Hans Jürgen Kornrunpf'un *Osmanische Bibliographie mit Besonderer Berücksichtigung der Türkei in Europa* (Leiden/Köln, 1973) adlı eseridir. Türkçede yayınlanmış eserlerden en iyisi Enver Koray'ın *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası* adlı iki ciltlik kaynakçasıdır (İstanbul, 1959-1971). Yararlı olabilecek diğer bir eser de Fehmi Edhem Karatay'ın *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi. Türkçe Basmalar. Alfabe Kataloğu. Memleketimizde ilk Türk matbaasının*

kuruluşundan yeni harflerin kabulüne kadar 1729-1928 (İstanbul, 1962). Yeni yayınlar için J. D. Pearson'un Index Islamicus, 1906-1955 (Cambridge, 1958) ve eklerine, ayrıca Millî Kütüphane (Ankara)nın *Türkiye Bibliyografyası, 1949'dan bugüne* adlı kaynağına bakınız. N. V. Mihov'un 4 ciltlik *Sources bibliographigues sur l'histoire de la Turguie et de la Bulgarie* (Sofya, 1914-1934) adlı eseri, imparatorluğun batıdaki kesimleri ve özellikle Bulgaristan hakkında Batılı gezginlerin ve uzmanların yazdıkları tutanakların iyi bir derlemesidir. Aynı yazarın *La Population de la Turguie et de la Bulgarie au XVIII'e et XIX'e siecles* (Sofya, 1915-1935) adlı 4 ciltlik kaynakçası imparatorluğun sosyal ve demografik durumuna ağırlık veren eserleri sıralamaktadır. Mihov ayrıca, *Bibliographie des articles de periodigues allemands, anglais, et italiens sur la Turguie et la Bulgarie* (Sofya, 1938) adlı bir eser de bırakmıştır. Osmanlı teknik terimlerinin karşılıkları için en iyi sözlük, Mehmet Zeki Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, 1946 -1956) adlı üç ciltlik çalışmasıdır. Ayrıca Mithat Sertoğlu'nun *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* (İstanbul, 1958) ve Kamil Kepeci'nin *Tarih Lügati* (İstanbul, 1952) ne de bakınız. İmparatorluğu gezen gezginler ve imparatorluk topraklarında yapılan gezilerin izlenimleri hakkında S. H. Weber'in *Voyages and Travels in Greece, the Near East and Adjacent Regions Made Previous to the Year 1801* (Princeton, 1953) adlı eserine: Carl Göllner'in *Turcica, die europaeischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts,* cilt I 1501-1550 (Bükreş-Berlin, 1961) ve a.g.y. cilt II, *1551 -1600* (Bükreş-Baden. 1968) adlı eserlerine; Selçuk Trak'ın *Türkiye hakkında yazılan coğrafya eserleri genel bibliyografyası* (Ankara, 1942) adlı eserine; T.C. Maarif Vekâletinin *İstanbul Kütüphanelerinde Osmanlı Devrine ait Türkçe-Arapça-Farsça yazma ve basma coğrafya eserleri bibliyografyası* (İstanbul, 1958) adlı eserine; ayrıca Berna Moran'ın *A Bibliography of the Publications in English Concerning the Turks, XV-XVIII th centuries,* (İstanbul, 1964) adlı eserine bakınız.

III. Genel Başvuru Kitapları

Osmanlı askerlerinin, yöneticilerinin ve yazarlarının en iyi biyografik sözlüğü, Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmani* adlı 4 ciltlik eseridir. (İstanbul, 1890-1893). Bu eserin devamı, Gültekin Oransay'ın *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?* I., *Osmanoğulları* (Ankara, 1969) adlı eserinde mevcuttur. Osmanlı yazarlarının çoğunun biyografi ve bibliyografyası Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul, 1915-1928) adlı 3 ciltlik eserinde; dizinli olarak Ahmet Ramzi'nin *Miftah ul-Kutup ve Esami-i Müellifin Fihristi* (İstanbul, 1928) adlı eserinde ve Latin alfabesiyle yeniden basılmış olarak A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen'in *Osmanlı Müellifleri (İstanbul,* 1972) adlı iki ciltlik eserlerinde bulunabilir. Osmanlı tarihçilerinin el yazması ve basılı eserlerinin listeleriyle birlikte en kapsamlı biyografileri, T.C. Maarif Vekaletinin *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğu, I. Türkçe Tarih Yazmaları* adlı on bölümlük yayınında bulunabilir (İstanbul 1943-1951). Ayrıca, Fehmi Edhem Karatay'ın *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Farsça Yazmaları Katalogu* (İstanbul, 1961) da belirtilmelidir. İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinin en kapsamlı tutanağı da Mithat Sertoğlu'nun *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi* (Ankara, 1955) adlı çalışmasıdır. Ayrıca bkz. S. J. Shaw'un "Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey," başlıklı yazısı, (JAOS, 80, 1960, I-12); Tahsin Öz'ün *Arşiv Kılavuzu,* (İstanbul, 1938-1940) adlı iki ciltlik Topkapı Sarayı arşivlerindeki belgeleri sıralayan dizini. Aynı konuda Bernard Lewis'in "The Ottoman Archives, A Source for European History" başlıklı yazısı, *Report on Current Research* (Washington, D. C. 1956, s. 17-25); a.g.y.'ın "The Ottoman Archives as a

Source of History for the Arab Lands" başlıklı yazısı, (JRAS, 1951, s. 139-155); S. J. Shaw'un "Cairo's Archives and the History of Ottoman Egypt," başlıklı yazısı, *Report in Current Research, Spring, 1956,* (Washington, 1956, *s.* 59-72); Jean Deny'nin *Sommaire des Archives Turgues du Caire* (Kahire, 1930) adlı çalışması; S. J. Shaw'un "Turkish Source Materials for Egyptian History" adlı yazısı, *Political and Social Change in Modern Egypt, haz.* P. J. Holt (Londra, 1968, s. 28-48). Avrupa'daki kolleksiyonlarda bulunan Osmanlı arşiv malzemesi, J. Reychman'ın ve A. Zajaczkowski'nin *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatta* (Çev. A. S. Ehrenkreutz, haz. Tibor Halasi-Kun, Lahey/Paris, 1968) adlı eserinde belirtilmektedir.

Osmanlı coğrafyasının eldeki en iyi tutanağı Franz Taeschner'in *Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen,* (2 cilt, Leipzig, 1924-1926) adlı derlemesinde bulunmaktadır. Yer adları ve çeşitli dillerdeki karşılıkları kısmen C. Mostras'ın *Dictionnaire Geographigue de l'Empire Ottoman,* (Saint Petersbourg, 1873) adlı eserinde ve Danişmend'in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi'nde* bulunabilir. Ayrıca, D. E. Pitcher'in *An Historical Georgraphy of The Ottoman Empire* (Leiden, 1972); Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* (İstanbul 1732) adlı, Abu Bakr al-Dimaşki'nin tariflerinden Anadolu hakkında bazı bölümleri de içeren eseri; ve C. Jirecek'in Die *Herstrasse von Belgrad nach Constantinople und die Balkanpasse* (Prag, 1877) adlı eserine de başvurulabilir. Mehmet Eşref (Albatı)nın *Tarih-i Umumi ve Osmanlı Atlası* (2. baskı, İstanbul, 1329/1911) imparatorluğun 139 haritasını içermektedir. İbn ul-cevat Efdamuddin (Tekiner)in *Tarih-i Osmani Haritaları* (İstanbul, 1329/1911) aynntılı bir kolleksiyon oluşturmaktadır. Faik Reşit Unat'ın *Tarih Atlası* (İstanbul 1952 / ve sonraki baskılar) daha genel kapsamlıdır. W. M. Ramsay'in *Historical Geography of Asia Minör* (Londra, 1890) adlı eseri Bizans dönemindeki Anadolu'yla ilgilidir. G. Le Strange'ın *The Lands of The Eastern Caliphate* (Cambridge, England, 1930) Osmanlılar'dan Önceki yüzyıllar için yararlı bir kaynaktır. Ayrıca bkz. F. Taeschner'in *"Anadolu"* başlıklı yazısı, EI[2], I, 461-480 ve V. Cuimet'in *La Turguie d'Asie* 4 cilt, (Paris 1892-1894).

IV. 1280 yılına kadar Tarihte Türkler

Orta Asya'nın en iyi genel tarihi R. Grausset'nin *The Empire of the Steppes,* (New York, 1970) adlı eseridir. W. Barthold'un *Turkestan dow to the Mongol Invasion* adlı Rusça orijinalinden H. A. R. Gibb'in yardımıyla çevirilmis ve gözden geçirilmiştir; Bn. T. Minorsky tarafından çevrilen ve C. E. Bosworth tarafından düzeltilen (Londra, 1968 bir bölüm de eklenmiştir. Ayrıca Zeki Velidi Togan'ın *Umumi Türk Tarihine Giriş, Cilt I, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar* (İstanbul 1946) adlı eserine de bkz. İlk Türk boyları Faruk Sümer'in *Oğuzlar (Türkmenler)* adlı eserinde (Ankara, 1967) ve *"Oğuzlar"* başlıklı yazısında (IA, K, s. 378-386) betimlenmektedir.

Türklerin İslam uygarlığını benimsemeleri ve Orta Doğu'ya girmeleri konusunda Claude Cahen'in, "The Turkish Invasion: "The Selchükides" adlı yazısına bkz. *History of* the Crusades, haz K. M. Setton cilt I, *The First Hundred Yeards* (Philadelphia, Pa. 1955, 2. baskı, Madison / Wisconsin 1967 s. 135-176). Ayrıca C. E. Bosworth'ton "The Political and Dynastic History of The Iranian World (A. D. 1000-1217)" başlıklı, *Cambridge History of Iran,* V. Cilt *The Saljuq and Mongol Periods,* J. A. Boyle (Cambridge, İngiltere, 1968, s. l-202) de yayınlanan yazısı ve B. Spuler'in "The Disintegration of the Caliphate in the Earst" başlıklı, *Cambridge History of İslam,* haz. P. Holt, A. K. S. Lambton ve B. Lewis, I. Cilt, *The Central Islamic Lands* (Cambridge, 1970, s. 143 -174) de yayınlanan yazısına da başvurulabilir. Ayrı ayrı Müslüman- Türk hanedanlarını

inceleyen çalışmalar arasında ise, Omeljan Pritsak'ın "The Karachaniden" başlıklı, *Der İslam* xxxi (1953, s. 17-58; IA, VI, 251-273 de Karahanlılar olarak çevrilmiştir) da yayınlanan yazısı; C. E. Bosworth'un *The Gnaznevids: Their Empire in Afganistan and Eastern Iran,* (Edinburgh, 1963) adlı eseri; İbrahim Kafesoğlu'nun *Harzemşahlar Devleti Tarihi* (Ankara 1956) adlı eseri; Heribert Horst'un *Die Staatsvenvaltung der Grosselgugen und Horazmsahs, 1039-1231* (Wiesbaden, 1964) adlı eseri bulunmaktadır. Büyük Selçuk imparatorluğu ile Anadolu Selçukluları Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* (Ankara, 1965) adlı eserinde; Claude Cahen'in "The Turks in Iran and Anatolia Before The Mongol Invasions," başlıklı *History of The Crusades,* haz. K. M. Setton, II. Cilt, *The Later Crusades 1189-1311,* haz. R. L. Wolff (Philadelphia, Pennsylvania, 1962, 2. baskı, Madison, Wisconsin, 1967 s. 661 -692) da yayınlanan yazısında; Mehmed Altay Köymen'in *Selçuklu Devri Türk Tarihi* (Ankara 1963) adlı eserinde; İbrahim Kafesoğlu'nun "Selçuklular" başlıklı (IA, X, 353-416) da yayınlanan yazısında kapsamlı olarak irdelenmektedir. Ayrıca, İbrahim Kafesoğlu'nun *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (Ankara 1953) adlı eseri; M. A. Köymen'in *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi, İkinci İmparatorluk Devri* (Ankara, 1954) ve F. Sanaullah'ın The Decline of The Saljukid Empire (Londra, 1938) adlı eseri de Selçukluların çöküşünü incelemektedir. Moğolların Orta Doğu'daki imparatorlukları (İlhaniler) Bertold Spuler'in *History of The Mongols* (Berkeley ve Los Angeles 1972) ve *Die Mongolen in Iran: Politik, Verwaltung und Kültür der Ilchanzeit, 1220 -1335* (3. baskı, Berlin, 1968) adlı eserlerinde; Claude Cahen'in "The Mongols and the Near East) başlıklı. *History of the Crusades,* II, cilt, s. 715-734'de yayınlanan yazısında, J. A. Boyle'nin, "Dynastic and Political History of the II-Khans," başlıklı, *Cambridge History of Iran,* V. Cilt, s. 303-421'de yayınlanan yazısında; I. P. Petrusnevsky'nin, "The Socioeconomic Condition of Iran under the II-Khans" başlıklı, *Cambridge History of Iran,* V. cilt, s. 483-537'de yayınlanan yazısında anlatılmaktadır.

Üçüncü ve Dördüncü yüzyıllardaki Anadolu'yu inceleyen üç temel eser bulunmaktadır; Claude Cahen'in *Pre Ottoman Turkey.* (Londra ve New York, 1968 - *Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler,* çev. Yıldız Moran, İstanbul 1979); Speros Vryonis, Jr.'un *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minör and the Process of Islamisation from the Eleventh Through the Fifteenth Century* (Berkeley ve Los Angeles, 1971); ve Osman Turan'ın *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul, 1971) adlı eserleri. Bizans'ın en yararlı genel tarihi G. Ostrogorsky'nin *History of the Byzantine State* (Londra, 1956) adlı eseridir. Anadolu'daki ilk Türk toplumu üzerine bir dizi önemli monografi bulunmaktadır: Claude Cahen'in "La Premiere penetration turque en Asie Mineure", *Byzantion* (1948); Mükrimin Halil Yinanç'ın *Türkiye Tarihi, Selçuk Devri* (İstanbul, 1944); P. Wittek'in "Von der Byzantinischen nur türkischen Toponymie" *Byzantion* (1935); Barbara Flemming'in *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien, und Lydien im Spaetmittelalter* (Wiesbaden, 1964); W. C. Bryce, "The Turkish Colonization of Anatolia" *Bulletin of the John Rylands Library,* 38 (1955), s. 18-44); Paul Wittek'in *Dos Fürstentum Mentesche. Studien tur Geschichte Westkleinasiens im 13. -15. Jh* (İstanbul, 1934 / yeniden baskı Amsterdam, 1967"; İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devirleri* (İstanbul, 1937/2. baskı Ankara, 1969); Paul Lemerle'in *Lemirat d'Aydın: Byzance et l'Occident. Recherches sur (La Geste d'Umur Pacha"* (Paris, 1953) Mustafa Akdağ'ın *Türkiyenin İktisadi ve İçtimai Tarihi,* 1. Cüt 1243-1453 (Ankara, 1959); Osman Turan'ın "La droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie", REI (1948); Claude Cahen, "Le Regime de la Terre et l'occupation turque en Anatolie" *Cahiers d'Histoire Mondiale 2,* (1955, s. 347-362); Franz

Taeschner'in "Beitraege zur Geschichte der Achis in Anatolien, 14.-15. Jahrhundert," ZDMG, 12 (1933 -s. 6-49); a.g.y'ın "Akhi", EI², I. s. 321-323; a.g.y'ın "Futuwwa" EI², II, s. 961-969.

V. Osmanlıların Kökeni

Osmanlıların kökeni hakkındaki iki klasik incelemenin biri olan Paul Wiutek'in *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1938) Osmanlıların gazi kökenlerini vurgulamakta; Fuat Köprülü'nün *Les Origines de l'Empire Ottoman* (Paris 1935) adlı eseriyse Osmanlı kurumlarının özünde Türk olan kökenlerini vurgulamaktadır. Köprülü'nün kitabı Türkçeye çevrilmiş ve *Osmanlı Devletinin Kuruluşu* (Ankara, 1959) adıyla, yazarın daha sonra yapılan araştırmalar hakkındaki görüşlerini de içeren bir girişiyle birlikte yayınlanmıştır. Ernst Werner, *Die Geburt einer grossmacht-Die Osmanen, 1300 - 1481,* (Berlin, 1966) bu dönemin kapsamlı fakat daha çok Marksist açıdan bir incelemesini sunmaktadır. Fuad Köprülü *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (2. baskı, Ankara 1966) adlı eserinde Anadolu Türk kültürü ve uygarlığının gelişiminde mistik önderlerin rolünü irdelemektedir. Mükrimin Halil Yinanç'ın "Ertuğrul Gazi" IA, IV, s.- 328-337, Osman'ın babası Ertuğrul Gazi konusunda kapsamlı bir incelemedir. M. Tayyip Gökbilgin'in "I. Osman" başlıklı yazısı, IA, IX, s. 431-443, I. Osman hakkında elde bulunan tüm bilgileri bir araya getirmektedir. Ayrıca Fuad Köprülü'nün "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten,* 7 (1944, s. 219-313) başlıklı yazısına da bkz. Osmanlıların başlangıcı olan Kayı aşiretiyle ilgili sorunlar Fuad Köprülü'nün "Kayı Kabilesi hakkında yeni notlar" *Belleten, 8* (1944 s. 421-452) başlıklı yazısında; Faruk Sümer'in "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?" *Belleten, 24,* (1960, 567-595) başlıklı, "Osmanlı Devletinde Kayılılar" *Belleten,* 12 (1948. s. 576-615) başlıklı, "Kayı", IA, VI, s. 459-462, başlıklı yazılarında; F. Demirdaş'ın "Osmanlı Devrinde Anadoluda Kayılan), *Belleten,* 12, (1948, s. 576-615) başlıklı yazısında; Paul Wittek'in "Deux Chapitres de l'Histoire des Turcs de Roum," *Byzantion,* 11 (1936, s. 85-319) başlıklı yazısında; İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Osmanlı Tarihinin İlk Devrelerine Ait Bazı Yanlışlıkların Tashihi" *Belleten,* 21 (1957. 173-188) başlıklı yazısında incelenmektedir.

VI. İlk Osmanlı İmparatorluğu, 1324-1413

Orhan Gazi'nin hükümdarlığı M. Tayyip Gökbilgin'in "Orhan", IA, 9, (1962, s. 399-408) başlıklı yazısında, ve Irene Beldiceanu-Steinherr'in *Recherches sur les Actes des regnes des Sultans Osman, Orkhan et Murad I,* Monachii, (1967) adlı eserinde kapsamlı olarak incelenmektedir. Orhan'ın kardeşi Alâaddin ve veziri Alâaddin'in rolleri ise İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Alauddin Paşa" IA, I, s. 282-285 başlıklı yazısında ayrımlanmaktadır.

Osmanlıların Bizanslılarla ilk ilişkileri konusunda M. Münir Aktepe'nin "Osmanlıların Rumelide İlk Fetihleri: Çimpe Kalesi" *Tarih Dergisi, 2* (1950, 283-307) başlıklı yazısına: G. G. Arnakis'in "Gregory Palamas Among the Turks and Documents of His Captivity As Historical Sources" *Speculum, 25* (1951, s. 104-118) ve "Gregory Palamas, the Khiones and the Fail of Gallipoli" *Byzantion, 22,* (1952, s. 305-312) başlıklı yazılarına: V. Mirmiroğlu'nun "Orhan Bey ile Bizans İmparatoru III. Andronikos arasındaki Pelekanon Muharebesi", *Belleten, 13,* (1949), s. 309-320) başlıklı yazısına; Johannes Draeseke'nin *Der Ubergang der Osmanen nach Europa im XIV. Jahrhundert,*

Berlin, 1913 adlı eserine ve M. M. Alexandrescu -Dersca'nın "L' Expedition d'Umur Beg d'Aydın aux bouches du Danube (1337 ou 1338), *Studia et Acta Orientalia, 2,* (1959, s. 3-23) başlıklı çalışmalarına bkz. Orhan'ın tahta çıkması sorunu üzerine İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Gazi Orhan Bey'in Hükümdar Olduğu Tarih ve İlk Sikkesi" *Belleten, 8* (1945, 207-211) başlıklı yazısına başvurulabilir. Avrupalıların 14. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ve Bizanslıların işlerine karışmasıyla ilgili olarak J. Gay'in *La Pape Clement VI. et les afaires d'Orient, 1342-1352),* (Paris, 1904) adlı eserine; W. Millerin *The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece. 1204-1566,* (Londra, 1908) adlı eserine; J. Delaville le Roulx'un, *La France en Orient au XIV siecle, 2* cilt, (Paris 1908) adlı eserine bkz. H. A. Gibbons'un *The foundation of the Ottoman Empire* adlı eseri, yeni bilgi yönünden eksiklidir. G. G. Arnakis'in *Hoi Protoi Othomanoi: Symbole eis to problema tes ploseos ou Hellenisme tes Mikras Asias, 1282-1337),* (Atina, 1947) adlı eseri yararlı olmakla beraber, Osmanlı kurumlarının gelişmesinde Yunanlıların rolünü abartmaktadır.

I. Murad'ın hükümdarlığı (1359-1389) İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "I. Murad IA, 8, (1960, s. 587-598) başlıklı yazısında genel olarak anlatılmaktadır. Ayrıca aynı zamanda Türk aristokrasisinin Çandarlı'nın öncülüğünde devlet katında yükselmesini de *Çandarlı Vezir Ailesi* (Ankara, 1974) adlı çalışmasında incelemektedir. Aynı konu, Franz Taeschner ve Paul Wittek'in "Die vezirfamilie der Gandarlyzade (14. 15 Jh) und ihre Denkmaeler" *Der İslam, 18* (1929) başlıklı yazısında incelenmektedir. Murad'ın *ahi* tarikatlanyla ilişkisi F. Taeschnei'in "War Murad I. Grossmeister oder Mitglied der Achibundes" *Oriens,* 6, (1953 s. 23-31) başlıklı yazısında tartışılmaktadır. I. Murad'ın Kümelideki fetihleriyse, Apostotos E. Vacalopoluos'un *Origins of The Greek Nation, 1204 -1461* (New Brunsvick, N. J., 1970) adlı eserinde; Alexandre Burmov'un "Türkler Edirne'yi Ne Vakit Aldılar" *Belleten,* 13, (1949, s. 97-106) başlıklı yazısında; M. Münir Aktepe'nin "XIV. ve XV. asırlarda Rumeli'nin Türkler tarafından iskânına dair" *Türkiyat Mecmuası,* 10, (1953, s. 299-313) başlıklı yazısında; P. Charanis'in "On The Date of the Occupation of Gallipoli by the Turks," *Byzantinoslavica,* 16, (1955, s. 113-117) başlıklı yazınnda; Halil İnalcık'ın "Edirne'nin Fethi (1361)" *Edirne,* (Ankara, 1965, s. 137-159) başlıklı yazısında; P. Charanais'in "The Strife Among the Palaelogi and the Ottoman Turks, 1370-1402" *Byzantion,* 16, (1942-43, s. 286-314) ve 17, (1949, s. 104-118) Osmanlı fetihleri konusunda en iyi araştırma Halil İnalcık'ın "Ottoman Methods of Conquest" *Studia Islamıca,* II, s. 103-129, başlıklı yazısıdır. Ayrıca, D. Angelov'un "Certains aspects de la conquete des peu ples balkaniques par les Turcs." *Byzentinoslavica,* 17 (1956, s. 220-275) Kosova savaşı M. Braun'un *Kosovo* (Leiprig, 1937) adlı eserinde çözümlenmektedir. Ayrıca, A. d'Avril'in *La Bataille de Kosovo, Rhapsodie Serbc,* (Paris, 1968) adlı eserinde; Ali Haydar'ın *Kosova Meydan Muharebesi* (İstanbul, 1328/1910) adlı eserine; ve Mükerrem'in *Kosova, 1389),* (İstanbul, 1931) adlı eserine bkz.

I. Bayezit'in (1383, 1402) hükümdarlık süresinin en geniş kapsamlı ve yararlı incelemesi Mükrimin Halil Yinanç'ın "I. Bayezid" IA, II, s. 369-392 başlıklı yazısıdır. Halil İnalcık'ın "I. Bayezid" EI², I, 1117-1119, başlıklı yazısıysa kısa olmakla beraber, yetkindir. Bayezit'in Bizanslılarla ilişkileri P. Charanis'in "The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402" *Byzantion,* 16 (1942, s. 286-314) başlıklı yazısında anlatılmaktadır. Nikopolis savaşı bir çok araştırmaya konu olmuştur. Bunların arasında en yararlıları Aziz Suryal Atiya'nın *The Crusade of Nicopolis* (Londra, 1934) adlı, ve E. Gling'in *Die Schlacht bei Nicopolis in 1396,* (Berlin 1906) adlı eserleridir. Bayezit'in Avrupa'daki diğer fetihleri R. J. Loenertz'in "Pour l'histoire du

Peloponise au XIV siecle", REB, I, s. 152-186 başlıklı yazısında; A. Zakythinos'un *Le Despotat Grec de Moree,* (Paris, 1932) adlı eserinde; A. Gegaj'ın *Albanie et l'invasion turgue,* (Paris, 1937) adlı eserinde: Max Silberschmitd'in *Das Orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des Türkischen Reiches nach Venezianischen Quellen* (Leipzig, 1923) adlı eserinde; Franz Babinger'in *Beitraege kur Frühgeschichte der Türkenherrscharft in Rummelien* (Münih, 1944) adlı eserinde ve G. Beckmann'ın *Der Kampf Kaiser Sigmunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen, 1392-1437)* (Gotha, 1902) adlı eserinde anlatılmaktadır. Bayezit'in Anadolu seferleri, M. Yaşar Yücel'in "Kastamonunun ilk fethine kadar Osmanlı-Çandar münasebetleri, 1361-1392", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* I. (1963, s. 133-144) başlıklı yazısında; B. P. Saxena'nın *Memoirs of Bayezid.* (Allahabad, 1939) adlı eserinde anlatılmaktadır. Timurlenk'in istilası M. M. Alexandrescu-Dersca'nn *La Campagne de Timur en Anatolie* (Bükreş, 1942) adlı eserinde anlatılmaktadır. Timurlenk'in Osmanlıların Avrupadaki düşmanlarıyla olan ilişkisiyse, Zeki Velidi Togan'ın "Timur's Ost europapolitik", ZDMG 108, (1959, s. 279-298) başlıklı yazısında araştırma konusu edilmektedir. Ankara Meydan Savası (1402) T. Yılmaz Öztuna'nın *1042 Ankara Muharebesi* (İstanbul, 1946) adlı eserinde ve Gustav Roloff'un "Die Schlacht bei Angora" *Historische Zeitschrift.* 161 (1943, s. 244-262) başlıklı yazısında anlatılmaktadır. Bayezit'in hapsedilmesi ve sonradan ölümüne ilişkin sorunlar, Fuad Köprülü'nün "Yıldırım Bayezid'in Esareti ve İntiharı" *Belleten,* l (1937, s. 591-603) başlıklı yazısıyla, a.g.y'ın "Yıldırım Bayezit'in İntiharı Meselesi" *Belleten, I,* (1943, s. 591-599) başlıklı yazısında açıklığa kavuşturulmaktadır. Ayrıca Jean Aubin'in "Comment Tamerian prenait les villes" *Studia Islamica,* 19 (1963, s. 83-122) başlıklı yazısına da bkz. 1402-1413 arası Fetret Devri üzerine en yetkin yazı Paul Wittek'in "De la defaite d'Ankara a la prise de Constantinople" REI, 12 (1938, s. l-34) başlıklı yazısıdır. Daha yakınlarda yapılan araştırmalar bu devrin Osmanlı kişilikleri hakkındaki ayrı ayrı incelemelerde içerilmektedir. M. C. Sehabeddin Tekindağ, "Musa Çelebi" IA, VIII, s. 661-666; İsmail Hakkı Uzunçarşılı "Mehmed I", IA, VII, s. 496-506; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Mustafa Çelebi" IA, VIII, s. 687-689; M. Tayyib Gökbilgin, "Süleyman Çelebi", I A, XI, s. 179-182. I. Mehmet'in bu devri izleyen hükümdarlığı konusunda bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Çelebi Sultan Mehmed'in kızı Selçuk Hatun", *Belleten* 21 (1957, s. 253-260); Franz Babinger'in Schejch Bedr ed-Din, der Sohn des Richtern von Simavs..." *Der İslam,* 11, (1921. s. l-106); Mehmed Şerefeddin'in *"Simavna Kadısı-Oğlu Şeyh Bedreddin* (İstanbul, 1340/1924). Hans J. Kissling'in "Bard al-din). Kadi Samavvna" El, cilt l, s. 869; Şerif Baştav'ın "Les Souces d'une Histoire de l'Empire Ottomane redigee par an auteur anonnyme Grec, *"Belleten,* 21, s. 161-172; J. W Barker'in *Manuel II Plaeologus, 1391-1425,* (New Brunswick, N. J., 1969) ve H. J. Kissling'in "Das Menâqybnâme Scheich Bedreddins, Sohnes des Richters von Samavna" ZDMG, 100 (1950, s. 112-176).

VII. İmparatorluğun Eski Durumuna Dönüşmesi, 1413 -1451

II. Murat'ın dönemi (1413-1451) Halil İnalcık'ın "II. Murad," IA, VIII, s. 598-615 başlıklı yazısında çok iyi bir şekilde anlatılmaktadır. Ayrıca, bkz. Ducas'ın *Istoria Turco-Bizantina (1341-1462),* haz. Vasile Grecu (Bükreş, 1958; G. Beckmann'ın *Der Kampf Kaiser Sigmunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen, 1392-1437* (Gotha, 1902); Mehmed Cemil'in *Çandarlı Halil Paşa* (İstanbul, 1933); İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Çandarlı," IA, III, s. 351-357 ve *Çandarlı Vezir Ailesi* (İstanbul, 1974) adlı incelemeleri soylular tarafından Çandarlı ailesi vasıtasıyla kullanılan siyasal gücü açıkla-

maktadır. Murat'ın Mısırlı ve Suriyeli Memlüklerle olan ilişkileri A. Darag'ın *L'Egypte sous le Regne de Barsbay, 1422-1438,* (Şam, 1961). Varna Haçlı Seferi'ne yol açan Avrupa siyaseti konusunda Halil İnalcık'ın "1444 Buhranı" başlıklı, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, I* (Ankara, 1954) adlı eserinde s. l-53'te bulunan bölümüne ve ayrıca David Angyal'ın "Le Traite de Paix de Szeged avec les Turcs (1444)" *Revue de Hongrie* (1911,, s. 233-68, s. 374-92) başlıklı yazısına bkz. Varna seferi ve Osmanlı zaferi (1444) üzerine Nicholas Iorga'nın *Notıces et Extraits poıtr Servir a l'Histoire des Croisades atı XV e Siecle,* 6 cilt (Bükreş, 1899- 1915) adlı ve a.g.y'ın *La Campagne des Croises sur le Danube* (Paris, 1927) adlı eserlerine bkz. Ayrıca, Oscar Haleckinin *The Crusade of Varna: A Discussion of Controversial Problems,* (New York, 1943) adlı eserine de J. Bronberg'in *Speculum,* 20 (1945)de yayınlanan eleştirisiyle birlikte başvurulabilir. Aynı konuda bkz. Franz Babinger'in "Von Amurath zu Amurath. Vor und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444) *Oriens,* 3. (1950, s. 229-265), 4 (1951, s. 80); J. Dabroski "La Pologne et l'expedition de Varna en 1444" *Revue des Etudes Slaves,* 10 (1930, s. 37-75); Huber'in "Die Kriege zwischen Ungarn und die Türken (1440-1444)" *Archiv für Österreichen Ceschichte,* 68, 1886, s. 159-207); Necati Salim (Tacan) *Türk Ordusunun Eski Seferleri'nden bir İmha Muharebesi, Varna 1444* (İstanbul, 1931); Adnan Erzi'nin "II. Murad'ın Varna Muharebesi hakkında fethnamesi", *Belleten,* 14 (1950, s. 595-647).

Osmanlıların Arnavutluk'u ilhak çabaları ve İskender Bey'in önderliğindeki direniş, A. Gegaj'ın *L'Albanie et l'Invasion Turgue mı XV e Siecle* (Paris, 1937); Halil İnalcık'ın "Timariotes Chretiens en Albanie au XV e Siecle", *Mitteüungen des Österreichischen Staatsarchiv,* 4 (1952), "Arnavutlukta Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei" *Fatih ve İstanbul Mecmuası.* I. 153-191, ve "İskender Bey", IA, V, s. 1079 -1082 başlıklı eser ve yazılarında; F. S. Noli'nin *George Castrioti Scanderbeg, 1405-1468,* (New York, 1947); ve C. Marinesco'nun *Alphonse V, Roi d'Aragon et de Naples et de l'Albanie de Scanderbeg,* (Paris, 1923) adlı eserlerinde işlenmektedir. İkinci Kosova Meydan Savaşı ise Necati Salim (Tacan)ın *İkinci Kosova Meydan Muharebesi (1448),* (İstanbul, 1932 adlı eserinde anlatılmaktadır, Murat'ın bundan sonra İstanbul'u kuşatmak için gösterdiği çabalar konusunda Zafer Taşlıklıoğlu'nun "II. Murat'ın İstanbul muhasarası hakkında bir eser", *Tarih Dergisi,* VIII. 209-226 başlıklı yazısına bkz. Kırım'ın Tatar hanlarıyla temas kurma yolundaki ilk çabalarıysa Fevzi Kurtoğlu' nun "İlk Kırım Hanlarının Mektupları," *Belleten,* l, (1937, s. 641-655) başlıklı yazısında ortaya konmaktadır. Avrupa'nın Türk Sorunu'na tepkisi Hans J. Kissling'in "Die Türkenfrage als europaisches Problem" *Südostdeutsches Archiv, 7* (1964, s. 39-57) ve "Militaerische Politische Pröblematiken zur Türkenfrage im 15. Jahrhundert," *Bohemia: Jahrbuch des Collegium Carolinum, 5 (1964 s.* 108 -136) başlıklı yazılarında tartışılmaktadır.

VIII. Osmanlı Gücünün Doruk Noktası, 1451 -1566

II. Mehmet döneminin en ayrıntılı incelemeleri Halil İnalcık'ın "Mehmed II." IA, VII, 506-535, ve *Fatih Devri Üzerinde tetkikler ve vesikalar* (Ankara, 1954) başlıklı incelemeleridir. Salahaddin Tansel'in *Osmanlı Kaynaklarına göre Fatih Sultan Mehmed'in siyasi ve Askerî Faaliyeti* (Ankara, 1953/aynen basımı İstanbul 1971) adlı eseri Fatih'in askeri faaliyeti üzerine bilgi vermektedir. Franz Babinger'in çok büyük hacimli eserine *Mehmed II. der Eroberer und Seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitentvende* (Münih, 1953-2. baskı Münih, 1959) yazarın Avrupalı kaynaklara aşırı dayanması ve bazı

Osmanlı kaynaklarındaki bilgiyi kullanmamış olması dolayısıyla dikkatli bir yaklaşımla başvurulmalıdır. (Bkz. Halil İnalcık'ın "Mehmed the Conqueror and His Time" başlıklı eleştirisi, *Speculum,* 25 (1960, s. 408-427; bu eserin eleştrilerinin tam bir listesi için bkz. F. Babinger'in *Aufsaetze und Abhand-lungen zur Geschichte Südosteurapas und der Levante, 2* cüt, Münih, 1962-1966, I, s. 37-39 ve çeşitli yerlerde.) Dönemin ayrıntılı bir kronolojik incelemesi İsmail Hami Danişmend'in *Fatih'in Hayatı ve Fetih Takvimi, 2* bölüm, (İstanbul, 1953 -1955) adlı eserinde mevcuttur. Fatih'in Akdeniz, Ege, ve Karadeniz'deki fetihleri I. H. Ertaylan'ın *Fâtih ve Fütuhatı, 2* cüt (İstanbul, 1953) adlı eserinde incelenmektedir. Konstantinopolis'in fethi, Sir Stephen Runciman'ın *The Fall of Constantinople,* (Cambridge, 1965); B. Lewis, R. Betts, N. Rubenstein ve P. Wittek'in *The Fail of Constantinople* (Londra, 1955); A. D. Mordtmann'ın *Belagerung und Eroberung Constantinopels durch die Türken in Jahre 1453 nach Originalguellen Bearbeitet,* (Stuttgart, 1858); Feridun Dirimtekin'in *İstanbul'un Fethi* (İstanbul, 1949) adlı eserlerinde tartışılmaktadır. Ayrıca G. Schlumberger'in *La Siege, La Prise et le Sac de Constantinople par les Turcs en 1453* (Paris, 1914) ve sonraki baskıları ile Sir Edwin Pears'in *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks* (Londra, 1903) adlı eserleri de vardır; ancak bunlar önyargılı ve tek yanlıdır. Kritovoulos'un *History of Mehmed the Conqueror* (çev. Charles Riggs, Princeton, 1964) adlı eserine bkz. Sultan Mehmed'in kenti imar ve iskân çabaları Halil İnalcık'ın "The Policy of Mehmed II Toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarfon Oaks* Papers, no. 23 (1970, s. 213-249) ve A. M. Schneider'in "Die Bevölkerung Konstantinopels im XV, Jahrhundert" *Nachr, der Akad. der Wiss. in Göttingen.* 1949 adlı eserlerinde anlatılmaktadır.

II. Mehmed'in döneminde imparatorluğun kültürel ve bilimsel gelişimi Süheyl Ünver'in *Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* (İstanbul, 1946); Emil Jacobs'un "Mehemmed II. der Eroberer, Seine Beziehunger Renaissance und Seine Büchersammling" *Oriens,* 2 (1949, s. 6-30); L. Thuasne'nin *Gentile Bellini et le Sultan Mohammed H.* Paris, 1888; Ahmed Refik'in *Fatih Sultan Mehmed ve Ressam Bellini* 1470-1480, (İstanbul, 1325/1909); ve J. von Karabacek'in "Abendlaendische Künstler zu Konstantinople im XV. und XVI. Jahrhundert. I. İtalienische Künstler am Hofe Muhammed II des Eroberers", *Denkschriften der Akad der Wissenschaften in Wien, Philos-Hist. Klasse,* 92 (1918) adlı yazı ve eserlerinde tanıtılmaktadır. Fatih'in idari ve ekonomik politikası Ömer Lütfi Barkan'ın "Les Deportations comme methode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman," *Revue de la Faculte des Sciences Economigues de l'Universite d'İstanbul,* 9, (1949-1950, s. 67-131); Halil İnalcık'ın "15. asır Türkiye iktisadi ve içtimai tarih kaynakları" *İktisat Fakültesi Mecmuası,* 15 (1955, s. 51-75; N. Beldiceanu'nun "Recherches sur la reforme fonciere de Mehmed II" *Açta Historica,* 4 (1965, s. 27-39); Bistra A. Cvetkova'nın "Sur certains reformes du regime foncier du kemps de Mehmed II", JESHO, 6 (1963, s. 104-120); Mustafa A. Mehmed'in "De certains aspects de la societe ottomane a la lumiere de la legislation (Kanunname) du sultan Mahomet II (1451-1481)" *Studia et acta Orientalia,* 2 (1959, s. 127 -160) adlı eserlerinde tartışılmaktadır. Fatih Sultan Mehmet'in yasalarıyla ilgili kaynakçalar şunlardır : Franz Babinger'in *Sultanische Urkunden zur Geschichte der Osmanischen Wirtshaft und Staatsvenvaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II. , des Eroberers. I. Teil, Das Qânûnnâme-i Sultanî ber Müdscheb-i Örf-i Osmanî,* (Münih, 1955); N. Beldiceanu'nun hazırladığı, *Les Actes des Premiers Sultans conserves dans les Manuscrits Turcs de la Bibliothegue Nationale a Paris,* cilt I, *Actes de Mehmed II et de Beyezid II du*

MS. fonds Türe Ancien 39 (Paris ve Lahey, 1960, cilt II, *Reglements Miniers 1390-1512* (Paris ve Lahey, 1964); Dr. Halil İnalcık ve Dr. Robert Anhegger'in hazırladıkları, *Kânûnnâme-i Sultani ber Mûceb-i Örf-i Osmânî: II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine ait yasakname ve Kanunnameler* (Ankara, 1956); Ömer Lütfi Barkan'ın *XV. ve XVI ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. Kanunnameler,* I (İstanbul, 1945); Nicoara Beldiceanu, *Code de his coutumieres de Mehmed II. Kitab-i Qavanîn-i Örfiyye-i Osmani* (Paris, 1967).

Osmanlıların Akkoyunlular ve Karakoyunlular ile ilişkileri Mükrimin Halil Yinanç'ın "Akkoyunlular" IA, VI, s. 292-305; V. Mindrsky'nin *La Perse au XV siecle entre la Turguie et Venise* (Paris, 1933); *Walther Hind'in İrans Aufstie zum Nationalstaat im XV. Jahrhundert,* (Leipzig, 1936); ve Faruk Sümer'in Karakoyunlular (Ankara, 1967) adlı eserlerinde incelenmektedir. Uzun Hasan ve Venedikle olan ilişkiler konusunda, Şerafeddin Tıran'ın "Fatih Mehmed-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik", Ankara Üniversitesi, *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 3, (1966. s. 63 -138) başlıklı yazısına bkz.

Fatih'in ölümünden önceki siyasal çekişmeler ölümünden doğan sorunlar konusunda, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Fatih Sultan Mehmed'in Veziri azamlarından Mahmüd Paşa ile Şehzade Mustafa'nın araları neden açılmıştı?", *Belleten,* 28, (1964, s. 719-728); Şehabeddin Tekindağ'ın "Fatih'in ölümü meselesi" *Tarih Dergisi,* 16, (1966, s. 95-108); İsmail Hakkı Uzunçarsılı'nın "Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü", *Belleten,* 34, (1970, s. 231-234)

Sultan II. Bayezid'in hükümdarlığının siyasal ve askeri yönlerinin ayrıntılı incelemesi, Selahattin Tansel'in *Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı* (İstanbul, 1966) adlı eserinde bulunmaktadır. Bu dönem genel düzeyde V. J. Parry'nın "Bayezid II" EP I, s. 1119-1121; ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "II. Bayezid" IA, II, s. 392-398 başlıklı yazılarında tartışılmaktadır.

Cem Sultan'ın isyanı hakkında E. H. Ertaylan'ın *Sultan Cem,* (İstanbul, 1951) adlı eserine; L. Thuasne'nin *Djem Sultan* (Paris, 1892) adlı eserine; M. Cavid Baysun'un "Cem" IA, III, s. 69-81 başlıklı yazısına; C. S. Tekindağ'ın "II. Bayezid'in Tahta çıkışı sırasında İstanbul'da vukua gelen hadiseler" *Tarih Dergisi,* 14, (1959. s. 85-96); S. Tansel'in "Yeni Vesikalar Karşısında Sultan II. Bayezid", *Belleten,* 27, (1963, s. 195-236) başlıklı yazılarına; Sidney N. Fisher'in "Civil Strife in the Ottoman Empire, 1481-1503", *Journal of Modern History,* 13 (1941, s. 448-466) başlıklı yasına; Şerafeddin Tıran'ın "Barak Reis'in Şehzade Cem Meselesi ile İlgili Olarak Savoi'ya gönderilmesi", *Belleten,* 26 (1962, s. 529-555) başlıklı yazısına ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Cem Sultan'a dair beş orijinal vesika". *Belleten,* 24, (1960, s. 457-483).

Beyazıd'ın Avrupa ve Memlüklerle ilişkileri Sidney N. Fisher'in *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512,* (Urbana, Illinois, 1948); R. S. Schwoebel'in *The Shadow of The Crescent: The Renaissance Image of The Türk, 1453-1512* (New York, 1967); H. Pfefferman'ın *Die Zusammenarbeit der Renaissancepaepste mit den Türken,* (Wintrethur, 1946); Hans S. Kissling'in *Sultan Bayezid II's Beziehungen zu Markgraf Fransesco von Gonzaga,* (Münih, 1965); V. J. Parry'nin "The Ottoman Empire (1481-1520)" *New Cambridge Modern History,* 1, (1957, s. 395-410); Tayyip Gökbilgin'in "Korvin Mathias'ın Bayezid II ile mektupları tercümeleri ve 1503 (909) Osmanlı Macar Muahedesinin Türkçe metni" *Belleten,* 22 (1958, s. 369-390); V. Coroviç'in "Der Friedensvertrag zwischen dem Sultan Bayezid II und dem König Ladislai," ZDMG, 90 (1936, N. F. 15 /s. 52-59); C. Cogo'nun *La Guera di Venezia contro i Turchi (1499-1501)* (Venedik, 1888); Victor Menage'nin "The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486" JRAS (1965, s. 112-132);

M. C. Şehabeddin Tekindağ'ın "II. Bayezid Devrinde Çukurova'da Nüfuz Mücadelesi, ilk Osmanlı Memlüklü Savaşları, 1485-1491" *Belleten,* 21, (1967, s. 345-373); *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlık* (İstanbul, 1961); "Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri" *Tarih Dergisi,* 17-18 (1963) adlı ve/veya başlıklı eser ve yazılarda incelenmektedir. H. A. von Burski'nin *Kemâl Reis: ein Beitrag zur Geschichte des Türkischen Flotte* (Bonn, 1928); Ali Rıza Seyfi'nin *Kemal Reis ve Baba Oruç,* (İstanbul, 1326/1907) ve F. Kurdoğlu'nun Gelibolu ve Yöresi Tarihi (İstanbul, 1938) Bayezid'in döneminde Osmanlı donanmasının gelişimini incelemektedir. I. Selim'in dönemi, ayrıntılı olarak Selahattin Tansel'in *Yavuz Sultan Selim* (Ankara, 1969) ve Şinasi Altındağ'ın "Selim I," IA, X, s. 423-434 adlı çalışmalarında incelenmektedir. Tahta çıkışıyla ilgili olaylar M. Çağatay Uluçay'ın "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?" *Tarih Dergisi 6,* (1954, s. 53-90; 7 (1954, s. 117-142); 8 (1955, s. 185-200) başlıklı yazılarında incelenmektedir.

Doğuyla ilişkilerinin en iyi tutanağı G. W. F. Stripling'in *The Ottoman Turks and the Arabs 1511-1574,* (Urbana, Illinois, 1942 / aynen basım 1968) adlı eserindedir. Safevîlerle ilişkileri ve mücadelesi E. Eberhard'ın *Osmanische Polemik gegen die Safeviden im 16. Jahr nach Arabischen Handschriften,* (Freiburg, 1970); H. Sohrweide'nin "Der Sieg der Safeviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiten Anatoliens im 16. Jahrhundert" *Der İslâm,* 41 (1965, s. 95-223); V. Minorsky'nin *La Perse au XV e siecle entre la Turguie et Venise,* (Paris, 1933); R. M. Savory'nin "The Principal Office of the Safevid State during the Reign of İsmail I (1501 -1524) BSOAS, 23, (1960, s. 91-105) Tahsin Yazıcı'nın "Şah İsmail" IA, XI, s. 275-279; Jean Aubin'in "Etudes Safavides, I. Sah İsmail et les notables de l'Iraq per san," JESHO, II (1959, s. 37-81); L. Lockhart'ın "The Persian Army in the Safavi period" *Der Islam,* 24, (1959, s. 89-98); Zeki Velidi Togan'ın "Sur l'orgine des Safavides," *Melanges Lous Massignon,* 3 (1957, s. 345-357); A. J. Toynbee'nın "The Schism in the Iranic Worldand the Incorporation of the Arabic Society into the Iranic," *A Study of History,* 1(1934, s. 347-402) ve W. Hinz'in "Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhundert" ZDMG, 100 (1950, s. 177-204) adlı çalışmalarında incelenmektedir. Dülkadir devletiyle ilişkiler ise, J. H. Mordtmann'ın ve M. H. Yinanç'ın "Dulkadırlılar" IA, III, 654-662, başlıklı yazısında incelenmektedir. Çaldıran Meydan Savaşı ve sonuçlan M. Tayyip Gökbilgin'in "Çaldıran", IA, III, 329-331; J. R. Walsh'ın "Çaldıran" EI, II, 7-8 ve Tahsin Yazıcı'nın "Safeviler" IA, IX, 53-59 başlıklı yazılarında çözümlenmektedir. Selim'in Arap dünyasındaki fetihleri H. Jansky'nin "Beitraege zur Osmanische Geschichtsschreibung über Aegypten" *Der İslam,* 21 (1933, s. 269-278) ve a.g.y'ın "Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim I." *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte,* 2 (1926, s. 173-231) ve "Die Chronik des İbn Tulün als Geschichtesquelle über den Feldzug Sultan Selim's I gegen die Memluken" *Der İslam,* 18 (1929, s. 24-33); W. H. Salmon'un *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt,* (Londra, 1939); Marie-Therese Speiser'in *Das Selimnâme des Sa'di b. 'Abd al-Mute'âl,* (Zürih, 1946); H. Masse'nin "Selim Ier en Syrie, d'apres le Selim Nâme" *Melanges Rene Dussaud, 2,* (1939, s. 779-782); Halil Edhem'in *Sultan Selim's aegyptischer Feldzug* (Weimar, 1916); Stanford J. Shaw'un *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798* (Prince-ton, 1962) ve a.g.y'ın "The Land Law of Ottoman Egypt (960/1553): A Contribution to the Study of Landholding in the Early Years of Ottoman Rule in Egypt," *Der islam,* 38 (1962, s. 106-137) adlı / başlıklı çalışmalarında anlatılmaktadır. Halifeliğin sultana geçip geçmediği sorusu üzerine de bkz. C. A. Nallino'nun *Notes sur La natura du 'Caaifat' en general et sur la pretendu 'Califat Ottoman'* (Roma, 1919 ve Cari H. Becker'in "Barthold's Studien über Kalif und Sultan" *Der İslam, 6,* (1915, s. 386-412)

Kanuni Sultan Süleyman'ın dönemi hakkındaki en yetkin inceleme, M. Tayyip Gökbilgin'in "Süleyman I," IA, XI, 99 -155 başlıklı yazısıdır. Buna ek olarak V. J. Parry'nin "The Ottoman Empire, 1520-1566) *New Cambridge Modern History. 2* (1958, s. 510-533), ve Halil İnalcık'ın "The Heyday and Decline of The Ottoman Empire "*Cambridge History of islam,* cilt I, s. 324-353 başlıklı yazılara, siyasî ve askerî konularla ilgili olarak başvurulabilir. Ne yazık ki, Sultan Süleyman'ın eski biyografileri; yani, R. B. Merriman'ın *Suleiman the Magnificent,* (Cambridge, Mass, 1944); Harold Lamb'in *Suleiman the Magnificent* (New York, 1951); F. Dovvny'nin *The Grande Turke,* (New York, 1929) adlı eserleri ve Sultan Süleyman'ın başvezirinin biyografileri; yani. H. D. Jenkins'in *İbrahim Pasha: Grand Vitir of Suleiman The Magnificent* (New York, 1911) çok yanlışla dolu olduklarından pek değer taşımamaktadırlar. Süleyman hakkında bir dizi makale *Kanuni Armağanı* (Ankara. 1970) adlı eserde toplanmıştır.

Süleyman'ın ilk seferleri Hüseyin G. Yurdaydın'ın *Kanuni'nin Cülusu ve İlk Seferleri* (Ankara, 1961) adlı eserinde ayrıntılanmıştır. Sultan Süleyman'ın Avrupa seferlerinin bazıları L. Forrer'in *Die Osmanische Chronik des Rüstem Pascha* (Leipzig, 1923); F. Tauer'in *Histoire de la campagne du Sultan Süleyman Ver contre Belgrade en 1521* (Prag, 1924); J. H. Mordtmann'ın *Zur Kapitulation vom Buda im Jahre 1526,* (Budapest-İstanbul, 1918); M. Pavet de Courtenle'nin *Histoire de la compagne de Mohacz par Kemal Pacha Zâdeh* (Paris, 1859); Ettory Rossi'nin *Assedio e Conguiste Turca di Rodi nel 1522 secondo le Relazioni edite e inedite del Turchi, can un cenno sulla Bibliotheca Hafiz, di Rodi,* (Roma, 1927); Binbaşı Eşrefin *Mohaç Meydan Muharebesi, 1526,* (İstanbul, 1930) E. Brockman'ın *The Two Sieges of Rhodes. 1480 -1522,* (Londra, 1969). Osmanlıların ilk Viyana kuşatması ve Avusturya seferi (1529) konusunda muazzam bir bibliyografya vardır: Bkz. W. Sturminger'in *Bibliographie und Ikonographie der Türken belagerungen Wiens 1529 und 1683 (Graz* -Köln, 1955). Özellikle, Felix Tauer'in "Solimans Wiener Feldzug," *Archiv Orientalni,* 24 (1956, s. 507-563), Avrupa üzerindeki etkileri konusunda bkz. Dorothy Vaughan *Europe and the Türk: A. Pattern of Alliances, 1350-1700* (Liverpool, 1954); SS. Fischer-Galatı, *Ottoman Imperialism and German Protestantism. 1521 -1555,* (Cambridge, Mass. 1959); Kenneth Setton'un "Lutheranism and the Turkish Peri)," *Balkan Studies, 3 (1962, s.* 133-168). Habsburgların Türklere karşı savunma sistemi G. E. Rothenberg'in *The A ustrian Military Border in Croatia, 1522 -1747,* (Urbana, Illinois, 1960) adlı eserinde incelenmekte; Osmanlıların savunma sistemiyse, Cengiz Orhonlu'nun *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı* (İstanbul, 1967) adlı eserinde incelenmektedir. Osmanlıların Macaristan'daki Habsburglarla ilişkileri A. Geray'ın *Urkünden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhaeltnisse Zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert,* 3 cilt, (Viyana, 1840-1842) L. Kupelwieser'in *Die Kaempfe Österreichs mit den Osmanen vom Jahre 1526 bis 1537* (Viyana, 1899) ve F. Salamon'un *Ungarn im Zeitalter der Türkenherrschaft* (Leipzig, 1887) adlı eserlerinde incelenmektedir. Bu dönemdeki Osmanlı-Fransız ilişkileri J. Ursu'nun *La Politigue Orientale de François* I, (Paris, 1908); E. Chariere'in *Negociations de la France dans le Levent, 1515-1580),* (Paris, 2 cilt, 1848-1853); G. Tongas'ın les *Relations de la France avec l'Empire Ottoman* (Toulouse, 1942); C. D. Rouillard'ın *The Türk in French History, Thought and Literatüre, 1520-1660* (Paris, 1938); İsmail Soysal'ın "Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri'nin İlk Devresi" *Tarih Dergisi.* 3, (1953, s. 63 -94 Ayrıca bkz. M. Mignet, *Rivalite de François ler et de Charles Quint* 2 cilt, (Paris 1875) ve Lajos Tölgyes'in *Ungarn, Bollwerk der Christienheit zur Zeit der Europaeischen Türkenkriege, 1360-1790,* Köln, 1957.

Venedik'le yapılan 1540 barış anlaşması L. Monelli'nin "İl trattato turco-Veneto del

1540," *Centenario della nascita di Michele Amari, 2* (1910, s. 332-363); W. Lehmann'ın *Der Friedensvertrag zmschen Venedig und der Türkei am 2. Okt. '1540,* (Bonn, 1936); ayrıca Alessio Bombaci'nin "Ancora sul trattato turco-veneto del 2 Ottobre 1540," *Rivista dei Studi Orientali,* 20 (1943, s. 373-383) ve Tayyip Gökbilgin'in "Venedik Devlet arşivindeki vesikalar külliyatında Kanuni Sultan Süleyman devri belgeleri" *Belgeler,* 1/2 (1965, s. 119-220) adlı çalışmalarında tartışılmaktadır. 16. yüzyıl deniz savaşları J. de la Graviere'nin *Dona et Barberousse,* (Paris 1886); E. Ziya Karal'ın "Barbaros Hayreddin Paşa", IA, II, s. 311-315); Ali Rıza Seyfi'nin *Barbaros Hayreddin* (İstanbul, 1910); Fevzi Kurdoğlu'nun *Turgut Paşa,* (İstanbul 1935) Şerafeddin Turan'ın "Piyale Paşa", IA, IX, s. 566-569; R. C. Anderson'un *Naval Wars in the Levanı, 1558-1853,* (Princeton, 1962); Aziz Samih İlter'in *Şimali Afrika'da Türkler, 2 cilt,* (İstanbul, 1935); Ekkehard Eickoff'un *Seekrieg und Seepotitik zwischen islam und Abendland,* (Berlin 1966); E, Rossi'nin *L'Asedio' di Malta nel 1565 secondo gli Storici Ottowani* (Malta, 1926); Fevzi Kurdoğlu'nun *Malta Muhasarası (İstanbul, 1936);* Jaime Salva'nın *La Orden de Malta y les Acciones navales Espanoles contra Turgos y Berberiscos en los Sigalos XVI y XVII,* (Madrid, 1944); Doğu denizlerindeki seferler ise, M. Longvvorth Dames'in "The Port gese and Turks in the Skteenth Century," JRAS, l (1921) 1-28; R. B. Serjeant'ın *The Portugese off the South Arabian Coast* (Oxford, 1963); Cengiz Orhonlu'nun "XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahilinde Osmanlılar," *Tarih Dergisi,* 12 (1962, s. l-24); H. Melzig'in *Hadım Süleyman Paşa'nın Hind Seferi* (İstanbul, 1943); Afet İnan'ın *Türk Amirali Piri Reis'in Hayat ve Eserleri* (Ankara, 1954); F. Ezgü'nün "Piri Reis" IA, IX, 561-565; Cengiz Orhonlu'nun "Hint Kaptanlığı ve Piri Reis" *Belleten,* 34, (1970, s. 235-254); Z. P. Pachi'nin "The Shifting of International Trade Routes in the 15th-17th Centuries," *Acta Nistorica,* 14 (1968, s. 287-321); ve A. Hess'in "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries," AHR, 75 (1970, 1892-1919) ile "The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History," *Post and Preseni, 52* (1972, s. 53-73) adlı çalışmalarında anlatılmaktadır.

16. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve mali durumu F. Braudel'in *The Meditarranean and the Mediterranean World in the Age of Philip H, 2 cilt* (New York ve Londra, 1972); Ömer Lütfi Barkan'in "Quelques observations sur l'organisation economique et sociale des villes ottomanes, des XVI'e siecles," *Recueil Soc. Jean Bodin,* 7, (1955, s. 289-311); N. Beldiceanu'nun "La crise monetaire ottomane au XVI siecle et son influence sur les principautes roumaines" *"Südost-Forschungen,* 15 (1957, s. 70-86); Mustafa Akdağ'ın "Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti" *Belleten,* 13 (1949, s. 497-571), 14 (1950, s. 319-418) Halil İnalcık'ın "Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişaf devrinde Türkiyenin iktisadi vaziyeti üzerine bir tetki[redacted]ünasebetiyle" *Belleten* 15 (1961, s. 629-691); Lütfi Güçer'in "Le Commerce Interieur des Cereals dans l'Empire Ottoman pendant la second motie du XVI eme siecle" *Revue de la Faculte des Sciences Economigues de l'Universite d'İstanbul,* 11 (1953, *s.* 1-26); W. Heyd'in *Histoire du Commerce du Levant,* 2 cilt, (Leipzig, 1936 / aynen basım Amsterdam 1959); Gino Luzzatto'nun *Storia Economica di Venezia dall' XI al XVI cesolo,* (Venedik, 1961 adlı çalışmalarında incelenmektedir.

Başta Hürrem Sultan olmak üzere, haremden iktidara yükselenler konusu M. Tayyib Gökbilgin'in "Hürrem Sultan" IA, V, 593-596; Michel Sokolnicki'nin "La Sultane Ruthene: Roksolanes," *Belleten 23* (1959, s. 229-239) ve Ahmed Refik'in *Kadınlar Saltanatı* (İstanbul, 1332) adlı çalışmalarında incelenmiştir, iç politika ve Şehzade Mustafa'nın katli J. von Karabacek'in *Geschichte Suleimans des Grossen, Verfasst und*

Eigenhaendig Geschrieben von seinem Sohne Mustafa (Viyana, 1917); Yarbay Tahsin Ünal'ın "Şehzade Mustafa'nın Ereğli'de İdam Edilmesi" *Anıt,* no. 28 (1961, s. 9-22); Çağatay Uluçay, "Mustafa Sultan" IA, VIII, 690-692. Şehzade Selim ile Şehzade Bayezid arasındaki mücadele ve Selim'in mücadeleyi kazanışı konusunda bkz. Şerafettin Turan'ın *Kanunî'nin Oğlu Şehzade Bayezid vakası* (Ankara, 1961); Ahmed Refik'in "Konya Muharebesinden sonra Şehzade Sultan Bayezit'in İran'a Firarı," TOEM no. 36 (1331) 705-727; Şerafettin Turan'ın "Şehzade Bayezit'in Babası Şehzade Sultan Süleyman'a Gönderdiği Mektuplar" *Tarih Vesikaları,* I, (1955, s. 118-127) ve a.g.y'ın "Lala Mustafa Pasa Hakkında Notlar ve Vesikalar" *Belleten,* 22 (1958, s. 551-593); İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Iran Şahı'na İltica Etmiş Olan Şehzade Bayezid'in Teslimi" *Belleten,* 25 (1960, s. 103-110). Süleyman'ın dönemindeki önde gelen siyaset adamları konusunda, M. Tayyib Gökbilgin'in "İbrahim Paşa," IA, V, s. 908-915 ve "Lütfi Paşa" IA, VII, s. 96-101; H. A. R. Gibb' in "Lütfi Paşa on the Ottoman Empire" *Oriens,* 15 (1962, s. 287-295); Şinasi Altındağ ve Şerafettin Turan'ın "Rüstem Paşa" IA, IX, s. 800-802; Cavid Baysun'un "Ahmad Paşa" IA, I, 193; Cavid Baysun'un "Cemali Ali Efendi" IA, III, 85-88; İsmet Parmaksızoğlu'nun "Kemal Paşa zâde" IA, VI, s. 561-566) Cavid Baysun'un "Ebus-suud Efendi," IA, IV, s. 92-99; Faruk Sümer'in "Kasim Paşa" IA, VI, s. 386-388 başlıklı yazılarına bakınız.

Süleyman'ın döneminin sonlarında başlayan iç isyanlar, Mustafa Akdağ'ın *Celali İsyanları, 1550-1603* (Ankara, 1963) ve a.g.y'ın *Büyük Celali Karışıklıklarının Başlaması* (Erzurum, 1963) adlı eserlerinde incelenmektedir.

IX. Osmanlı Toplumunun ve İdaresinin Dinamiği

Osmanlı toplumu ve idaresinin genel açıdan en yararlı incelemeleri H. A. R. Gibb ve Harold Bowen'in *Islamic Society and the West* cilt I, *Islamic Society in the Eigh-teenth Century, 2* bölüm (Londra ve New York, 1950-1957) adlı eseriyle; İsmail H. Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (Ankara, 1948) adlı Osmanlı arşivlerinde kapsamlı araştırmaya dayanan eseri ve Joseph von Hammer Purgstad'ın *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung and Staatsvenvallung, 2* cilt (Viyana 1815) adlı eseridir. Ayrıca Stanford J. Shaw'un "The Ottoman View of The Balkans," *The Balkana in Tronâtion,* haz. G. ve B. Jelavich, (Berkeley ve Los Angeles, 1963 s. 56-80) ve Halil İnalcık'ın *The Ottoman Empire: The Clasacal Age. 1300-1600* (New York ve Londra, 1973 s. 55-202) adlı çalışmalarına da bkz. P. Rycaut'un *Present Statt of The Ottoman Empire* (Londra, 1670); M. A. Grassi'nin *Charte Turgue ou Organisation religievse, civile et militaire de l'Empire Ottoman, 2* cilt (Paris, 1925) ve Mouredga d'Ohsson'un *Tableau Generale de l'Empire Ottoman,* 7 cilt, (Paris, 1788 -1824) adlı çalışmaları da yararlı olabilir.

Eyalet idaresi ve askeri örgütlenme, tımar beylikleri, ve benzeri konular Gibb ile Bowen tarafından anlatılmaktadır (I/1, s. 45-173, 314-362). Ayrıca, bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları 2* cilt, (Ankara, 1943-1944); F. A. Belin'in *Du regime des fiefs militaires dans l'tslamisme et principalement en Turauie,* (Paris, 1870); Ömer Lütfi Barkan'ın "Tımar" IA, XII, s. 287-333 ve "Türk İslam toprak hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda aldığı şekiller. L Malikâne-divâni sistemi, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* no. 2, (1939, s. 119-137); V. P. Mutafchieva-Str. A. Dimitrov, *Sur l'Etat du systeme des Tımar des XVII e-XVIII e* (Sofya,1968); Halil Sahillioğlu'nun "Bir mültezim zimem defterine göre XV. yüzyıl sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi*

Mecmuası 23, (1963, s. 145-218); V. P. Mutafcieva, "Leş categories de population dependante dans les terres bulgares sous domination Turque au XV e XVI e siecle" *Izvestia na Instituta za Istoriya, 9* (1960, s. 57-93); Cengiz Orhonlu'nun *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı* (İstanbul, 1967); T.C. Genkur. Bşk. Harp Tarihi Dairesi *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi* (Ankara, 1964); N. Filipoviç'in "A Study of Some Questions of the Earlier History of the Ottoman Tımar" *Radovi, l,* (1963, s. 61-118); Biztra Cvetkova "Recherches sur le systeme d'affermage (İltizam) dans l'Empire Ottoman au cours du XVI e -XVIII e siecles par rapport aux countrees Bulgares" *Revista Orientalni,* 27 (1964, s. 111-132) ve Halil İnalcık'ın "Eyalet" El², II, s. 721-724. Osmanlı donanması Uzunçarşılı'nın *Merkez ve Bahriye Teşkilatı* s. 389-528) adlı eserinde ve Gibb ile Bowen'la (I/1, 88-107) anlatılmaktadır.

Osmanlıların sultanın hizmetine alınması ve eğitilmesi için uygulanan sistemler Victor Menage'ın "Devshirme" *El², II*, s. 210-213; Basilike D. Papoulia'nın *Ursprung und Wesen der 'Knabenlese' im Osmanischen Reich* (Münih, 1963) Barnette Miller'in *The Palace School of Mohammad the Conqueror,* (Cambridge, Mass. 1941); J. A. B. Palmer'in "The Origins of the Janissarres" *Bulletin of the John Rylands Library,* 25 (1953, s. 448-481); Vryonis'in "Isidore Glabas and the Turkısh Devshirme" *Speculum,* 21 (1956, s. 33-443) ve Halil İnalcık'ın "Ghulam" El², II, 1085-1091, adlı çalışmalarında incelenmektedir. Saray müessesesi arşiv malzemelerine dayanarak kapsamlı olarak incelenmiştir: Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin Saray teşkilâtı* (Ankara, 1945) Ayrıca, A. D. Alderson *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956); N. M. Penzer'in *The Harem: An Account of the Institution as it Existed in the Place of the Turkish Sultans with a History of the Grand Seraglio from its Foundation to the Present Time,* (Philadelphia ve Londra, 1936); Gibb ve Bowen, I/l, 29-63; Gültekin Oransay *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi? Osmanoğulları* (Ankara, 1969); Halil İnalcık "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisi ile İlgisi, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 14, (1959, s. 69-94) ve "Osmanlı Padişahı" *Siyasal Bilgiler Mecmuası,* 13, (1958, s. 68-71).

Saray protokolü Konrad Dilger'in *Vntersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert,* (Münih, 1967); Şerif Baştav'ın *Ordo Portae. Description grecgue de la Porte et de l'Armee du Sultan Mehmed U,* (Budapeşte, 1947); J. Ebersolt'un *Le grand palais de Constantinople et le livre des ceromonies* (Paris, 1910); F. Giese'nin "Das Seniorat im Osmanischen Herrscherhaus" *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte, 2,* (1923 -1926, s. 248-256) ve Barnette Miller'in *Beyond the Sublime Porte The Grand Seraglio of Stambul* (new Haven, Conn. 1941) adlı çalışmalarında irdelenmektedir.

Katiplik sistemi, hazine, maliye ve vergi yapıları Uzunçarşılı'nın *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı'nda* (s. 325-388); S. J. Shaw'un *The Financial and Administrative Organisation and Development of Ottoman Egypt* (Princeton, N. J. 1962); Ömer Lütfü Barkan'ın "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine dair Notlar, İstanbul Univ. *İktisat Fakültesi Mecmuası,* 18 (1955-1956, s. 193-224); ve "Kanunname IA, VI, 185-196; S. J. Shaw'un *The Budget of Ottoman Egypt, 1005-100611596-1597* (Lahey/Paris, 1968), *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century* (Cambridge, Mass., 1962), *Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution* (Cambridge, Mass, 1966); R. Mantran ve J. Sauvaget'nin *Reglements fiscaux ottomans* (Beyrut, 1951); *Walther* Hinz'in "Das Steuenvesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jh." ZDMG, 100 (1950, s. 177-205); Halil İnalcık'ın "Dariba (3) Ottoman Empire" EP II, s. 146-148 ve "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu" *Belleten, 17,* (1959, s. 575-610); Gibb ve Bowen'in *İslamic Society and the West* 1/2, s. 1-49 adlı çalışmalarında tanıtılmaktadır.

Ulema sınıfı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara, 1965) adlı eserinde; hukuk sistemi Uriel Heyd'in *Studies in Old Ottoman Criminal Law,* Haz. V. L. Menagt, (Oxford, 1973); Halil İnalcık'ın "Örf", IA, IX, 480; "Mahkeme, Osmanlılarda", IA, VII, 149-151; "Süleyman the Lawgiver and Ottoman Law" *Archivum Ottomanicum,* l (1969, s. 105-138); "Osmanlı Hukukuna Giriş" *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 13 (1958, s. 102-126); "Adaletnameler" *Belgeler,* 2, (1965, s. 49 -145) adlı çalışmalarında incelenmiştir. Ayrıca bkz. Ebul ula Mardin'in "Kadı" IA, VI, s. 42-46; Ömer Lütfü Barkan'ın, "Kanunname" IA, VI, s. 185 -195; Dr. Abdülkadir Altunsu'nun *Osmanlı Şeyh-ülislamlar* (Ankara, 1972); Gibb üe Bovven 1/2, s. 70-206 ve Halil Inalcık'ın "Kadı" El[2] IV, s. 373-375.

Osmanlıların tâbi sınıflarının *millet* şeklinde örgütlenmesi, Gibb ile Bowen'de (1/2, s. 179-261); Ahmet Refik Altınay'ın *16. asırda İstanbul Hayatı 2.* Baskı, (İstanbul, 1935); Ömer Lütfü Barkan'ın "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler" *Vakıflar Dergisi 2,* (1942, s. 279-386; Avram Galante *Histoire des Juifs d'İstanbul* (İstanbul, 2 cilt, 1941-1942); Avram Galante'nin *Histoire des Juifs d'Anatolie* (İstanbul, 1939); U. Heyd'in "The Jewish Communities of İstanbul in the XVIIth Century" *Oriens,* 6, (1953, s. 299-314); Esat Uras'ın *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (Ankara, 1950). A. E. Vacalopoulos'un *Origins of the Greek Nation, 1204-1461,* (New Brunsvvick, N. J. 1970); Sir S. Runciman'ın *The Great Church in Captivity* (Cambridge, 1971); N. J. Pantazopoulos'un *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule,* (Selanik, 1967), L. Arpee'nin *'A History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time* (New York, 1946) L. Hadro vics'in *Le peuple serbe et son eglise sous la domination turgue* (Paris, 1947); B. Homsy'nin les *capitulations et la protection des chretiens au Proche-Orient aux XVIe, XVIIe et XVIII e ss.* (Paris 1956). J. Mecerian'ın *Histoire et institutions de L'eglise armenienne* (Beyrut, 1965); Stavro Skendi'nin "Religion in Albania During the Ottoman Rule" *Südost Forschungen,* 15 (1956, s. 311-327) ve T. Ware'in *Eustratius Argenti: A Study of the Greek Church Under Turkish Rule,* (Oxford, 1964).

Kentli yaşantısı, toplumsal ve ekonomik hayat Robert Mantran'ın *İstanbul dans La Seconde Moitie du XVIIe siede,* (Paris, 1962); Halil İnalcık'ın "Capital Formation in the Ottoman Empire" *Journal of Economic History,* 29, (1969, s. 97-140) ve R. Mantran'ın *La vie guotidienne a Constantinople au temps de Solman le Magnifigue et des ses successeurs* (Paris, 1965) adlı incelemelerinde anlatılmaktadır. Gayet kapsamk ve derine inen bir inceleme de Raphaela Lewis'in *Everyday Life in Ottoman Turkey* (Londra ve New York, 1971) adlı eseridir. Ayrıca bkz. N. Todorov'un hazırladığı *La ville balkaniqna, XV e-XIXe Siecles,* (Sofya, 1970); Gabriel Baer'in "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", TIMES, l (1970, s. 28-50); Bemârd Lewis'in *İstanbul and the Civilization of the Ottoman Empire* (Nbnnan, Oklahoma, 1963); Halü tnakık'ın "Bursa and the Commerce of the Levant" JESHO, 3 (1960, s. 131-147) ve "İmtiyâzât: Ottoman" El[2] IV; W. Behrnauer'in "Memoire sur les institutions de police ches les Arabas les Persans et les Turcs," *Journal Asiatique,* Ve Serie, 15 (1861, s. 341-392); Fnuas Taeschner'in *Alt-Stambuler Hof und Volksleben,* (Hanover, 11925); Osman Nuri gin)in *Mecelle-i Umur-u Belediye,* cilt I İstanbul, 1338/1922) ve Halil "Bursa: XV. asır sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar" *Belleten,* 24 (1960, "s. 45 -102) adlı çalışmaları. Osmanlı devlet örgütünün, halk yaşantısının ve kültürünün en büyük çapta anlatımı Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sidir (10 cilt, İstanbul, 1896-1938). İstanbul'la ilgili ilk iki cilt Joseph von Hammer tarafından *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa* (Londra, 1934) adıyla çevrilmiş, bu çeviri de AA, 3 Pallis'in *in the Days of the*

Janissaries (Londra, 1951) adlı kitabında kaynak olarak kullanılmıştır. İmparatorluktaki ticari işlemler konusunda mükemmel bir inceleme, Ronald C. Jennings'in "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judical Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri," JESHO, 16 (1973, s. 168-216 adlı çalışmasında bulunmaktadır.

Klasik Osmanlı edebiyatı üzerine bilgi için bkz. : E. J. W. B Gibb, *History of Ottoman Poetry,* 6 cilt, (Londra, 1900-1909); Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul, 1950); Alessio Bombaci, *Storia della letteratura turca* (Milano, 1956 / İng. çevirisi Kathleen Burrill, Leiden, 1975); Abdül Baki Gölpınarlı, *Divan Şiiri, 15.-16. yüzyıllar* (İstanbul 1954); *Divan Şiiri, 18. yüzyıl* (İstanbul, 1955); *Divan Şiiri XVIII yüzyılı* (İstanbul 1955); J. von Hammer-Purgstall *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst his auf unsere Zeit,* 4 cilt (Pesth, 1836-1838); Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul, 1926-1928); J. H. Kramers, "Historiography Among the Osmanlı Turks", *Orientalia,* l, (1954, s. 3-21); Franz Babînger, *die Geschichts Schreiber der Osmanen und Ihre Werke,* (Leipzig, 1927); Franz Taeschner, "Die Geographische Literatür der Osmanen" ZDMG, 77 (1923, s. 31-80); Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* 3 cilt, (İstanbul, 1919-1927); Walther Björkman, "Die Altosmanische Literatür," *Philologiae Turcicae Fundomenta,* cilt II, (Wiesbaden, 1964) s. 403-465.

Osmanlılardaki bilimsel gelişme konusunda en geniş inceleme A. Adnan Adıvar'ın *La Science Ches les Turcs Ottomanes* (Paris, 1939) adlı, sonradan genişletilip Türkçeye *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul, 1943) adıyla çevrilen eseridir. Osmanlı minyatürleri hakkında E. Esin'in *Turkish Miniature Painting* (Tokyo, Japonya, 1960); I. Stchoukine *La Peinture turgue d'apres les manuscrits illustrees. I ere, partie, de Süleyman I a Osman II, 1520 -1622* (Paris, 1966); C. E. Arseven'in *L'Art turgue depuis son origine jusgu'a nos jours,* (İstanbul, 1939); F. Öğütmen'in *Miniature Art from XIIth to the XVIIth century* (İstanbul 1966) adlı eserlerine bkz. Osmanlı mimarisi konusunda, bkz. Godfrey Goodwin'in *History of Turkish Architecture* (Londra, 1972); Oktay Aslanapa'nın *Turkish Art and Architecture* (Londra ve New York, 1971); Kurt Erdman'ın *Zur Türkischen Baukunst seldschukischer und Osmanischer Zeit* (İstanbul, 1958); Abdullah Kuran'ın *The Mosque in Early Ottoman Architecture* (Chicago ve Londra, tarih yok); Metin And'ın *A History of Theater and Popular Entertainment in Turkey* (Ankara, 1972). Türk halk edebiyatı ve din hareketleri konusunda Hellmut Ritter'in *Karagöz, türkische Schauspiele,* 3 cilt, (Hanover, Istanbul ve Wiesbaden, 1924-53); John Kingsley Birge'nin *The Bektashi Order of Dervishes* (Londra, 1937); ve F. W. Hasluck'un *Christianity and islam Under the Sultans,* 2 cilt,(Oxford, 1929), adlı eserlerine bkz.

X. Ademi Merkeziyetçilik ve Geleneksel Reform, 1566-1683

Dönemin en iyi genel incelemesi Halil İnalcık'ın "The Heyday and Decliae of the Ottoman Empire", *Cambridge History of Islam,* cilt I, s. 324-353; Bernard Lewis'in "The Decline of the Ottoman Empire", *Emergence of Modern Turkey, s.* 21-39 ve "Ottoman Observers of Ottoman Decline" *Islamic Studies,* l, (1962, s. 71-87) başlıklı yazılarında bulunmaktadır. Dönemin siyaset yönleri Ahmed Refik (Altınay)ın *Kadınlar Saltanatı,* 3 cilt, (İstanbul, 1923 ve a.g.y'ın *Ocak Ağaları* (İstanbul, 1931) adlı eserlerinde incelenmektedir. Mali yönleri Mustafa Akdağ'ın "Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadı", *Belleten,* 13, (1949, s. 497-571) 14, (1950, s. 319-418), başlıklı yazılarında incelenmiş, bunlar da Halil İnalcık tarafından çözümlenerek eleştirilmiştir *(Belleten,* 15, s. 629-690). Genel nüfus durumu Fernand Braudel'in *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, 2* cilt, (Londra

ve New York, 1972) adlı eserinde incelenmektedir. Anadolu isyanları Mustafa Akdağ'ın *Celali İsyanları, 1550-1603* (Ankara, 1963); Mustafa Cezar'ın *Osmanlı Tarihinde Levendler* (İstanbul, 1965); M. Çağatay Uluçay'ın *Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri: XVII. Asırda* (İstanbul 1944); Nejat Göyünç'ün *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı* (İstanbul, 1969); Mustafa Akdağ' in "Celali İsyanlarında Büyük Kaçgunluk (1603-1606)" *Tarih Araştırmaları Dergisi, 2.* (1966, s. 1-49); Cengiz Orhonlu'nun *Osmanlı İmparatorluğunda aşiretleri iskan teşebbüsü, 1691-1696* (İstanbul, 1963); Şerafeddin Turan'ın "XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun idari taksimatı" *Atatürk Üniversitesi 1961 yıllığı,* (Erzurum, 1962, s. 201-232) adlı çalışmalarında anlatılmaktadır. Osmanlı nüfus sorunları Ömer Lütfi Barkan'ın "Contribution a l'etude demographique des villes balkaniques au cours des XVe-XVIe siecles" *La Ville Balkanigue,* (Sofya, 1970, s. 181-207); "Essai sur les donnees statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XV'e et XVI'e siecles" JESHO, 1 (1958, s. 9-36); "Osmanlı imparatorluğunda büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakana mahsus istatistik defterleri" İstanbul Univ. *İktisat Fakültesi Mecmuası, 2,* (1940, 20-59, 214-257). Osmanlı idaresinin ve vergilendirme sistemlerinin zamanla yozlaşması, Ahmet Mumcu'nun *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl* (Ankara, 1963); a.g.y'ın *Osmanlı Devletinde Rüşvet* (Ankara, 1969) adlı eserlerinde incelenmektedir. Bu sorunların ayrıntısına giren belgeler Ahmed Refik'in *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı, 1553-1591* (İstanbul, 1935); Edip Ali Baki'nin *Ser'iye Sicillerine göre: Afyonkarahisar'da XVII, XVIII'inci Asırlarda Meçhul Halk Tarihinden* (Afyon, 1951); Ali Faik Bey'in *Volkswirtschaftspolitik der Türkeim 16. und 17 Jahrhundert, Agraverfassung, Lehnsystem, Finanzpolitik unter dem Lehnsystem und Geldpolitik* (Doktora tezi / Kiel, 1920); Lütfi Güçer'in *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul, 1964) adlı eserlerinde sunulmaktadır.

II. Selim dönemi (1566-1574) Şerafeddin Turan'ın "Selim II" IA, X, 434-441 başlıklı yazısında tartışılmaktadır, Başvezir Sokullu Mehmet'in politikası M. Tayyib Gökbilgin'in "Mehmet Paşa Sokullu", IA, VII, 595-605; M. Brosch'un *Geschichte aus den Leben dreier Grosswesire* (Gotha,1899); Ahmed Refik (Altınay)ın *Sokullu* (İstanbul, 1924) ve T. Y. Öztuna'nın *Sokullu Mehmed Paşa, Tarihten Sesler* (İstanbul, 1945) adlı çalışmalarında incelenmektedir. Nakşah Yasef'in etkisi Cecil Roth'un *The House of Nasi Dona Gracia* (Londra, 1947) ve a.g.y'ın *The House of Nasi: The Duke of Naxos* (Londra, 1948) adlı eserlerinde anlatılmaktadır. Ayrıca, bkz. Avram Galante, *Don Joseph Nassi* (İstanbul, tarih yok); Miralayı Satvet Bey "Nakşa Dukalığı ve Kiklad Adaları" TOEM, 4, (1329) 1444-1457 ve a.g.y'ın "Yasef Nasi" TOEM, 3, (1328) 982-993; C. Sathas'ın *Joseph Nassy.* (Atina, 1867). Kıbrıs savaşı, P. Herre'nin *Europaische Politik in Cyprischen Krieg (1570 -1573)* (Leipzig, 1902); Jurien de la Graviere, *La Guerre de Chypre et la bataille de Lepante, 2* cilt, (Paris, 1888); R. C, Anderson'un *Navaî Wars in the Levanı, 1559-1853,* (Princeton, N. J., 1952); Uzunçarşılı'nın "Kıbrıs Fethi ile Lepant Muharebesi sırasında Türk devletiyle Venedik ve Müttefiklerin faaliyetine dair bazı Hazine-i Evrak Kayıtları" *Türkiyat Mecmuası,* III, 257-292; Halil Fikret Alasya'nın *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrısta Türk Eserleri* (Ankara, 1964) adlı çalışmalarında anlatılmaktadır. İnebahtı deniz savaşı E. von Normann-Griedenfels'in *Don Juan de Austria als Admiral der Heiligen Liga und die Schlacht bei Lepanto* (Pola, 1902); Henri Cambon'un *Don Juan d'Autriche le vaingueur de Lepante,* (Paris, 1952); Angelo Tomborra'nın *G/i stati İtaliani l'Europa e il Problema Turco dopo Lepanto* (Floransa, 1961); Ali Haydar Emir'in *Kılıç Ali ve Lepanto* (İstanbul, 1931); L. Serrano'nun *La Liga de Lepanto entre Espana, Venecia y la Santa Sedo, 1570-1573,* (Madrid, 1918-1920) adlı eserlerinde incelenmektedir. Osmanlıların Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal açma girişimleri, Halil İnalcık'ın

"Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten,* 12 (1948, s. 349-402) adlı yazısı ve Akdes Nimet Kurat'ın *Türkiye ve İdil Boyu. 1569 Astarhan Seferi, Ten-îdil Kanalı ve XVI-XVII yüzyıl Osmanlı Rus münasebetleri* (Ankara, 1966) adlı eseri dolayısıyla bu iki araştırmacı arasında bir tartışma konusu olmuştur. Ayrıca, C. Max Kortepeter'in *Ottoman Imperialism during the Reformation. Europe and the Caucasus,* (New York, 1972); W. E. D Allen'in *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century* (Londra, 1963); W. H. McNeill'in *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800* (Chicago, 1964); A. Benningsen'in "L'expedition Turque contre Astrakhan en 1569 d'apresles Registres des 'affaires importantes' des archives ottomanes" *Cahiers du Monde Russe et Sovietigue, S* (1967, s. 427-446) adlı çalışmalarına da bkz.

Yemen'in fethi ve Hindistan ve Sumatra'ya Osmanlı deniz seferleri, Şerafeddin Turan'ın "Lala Mustafa Pasa hakkında notlar ve vesikalar" *Belleten, 22* (1958, 551-593); Safvet Bey'in "Bir Osmanlı filosunun Sumatra Seferi" TOEM, l (1327) 604-614, 678-683; Safvet Bey'in "Şark Levendleri : Osmanlı Bahr-ı Ahmer Filosunun Sumatra Seferi üzerine vesikalar" TOEM, 4, (1329) 1521-1540; Şerafettio Turan'ın "Süleyman Paşa (Hadim)" IA, XIII, 194-197; adı bilinmeyen bir yazarın *Viaggio et impresa che f ece Solyman Bassa del 1538 Contra Portoghesi pe aracgui la çit ta del Diu in India* (Venedik, 1545); I. Longworth Dames'in "The Portuguese and Turks in the Sbcteenth Century" JRAS, (1921, s. 1-28); Fevzi Kurtoğlu'na "Hadim Süleyman Pasa'nın Mektupları ve Belgrad'ın muhasara planı," *Belleten, 4* (1940, s. 53-56); Cengiz Orhonlu'nun "XVI asrın ilk yarısında Kızıldeniz sahillerinde Osmanlılar" *Tarih Dergisi,* XII/16, s. 1-24; Nerbert Melzig'in *Büyük Türk Hindistan kapılarında, Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Amiral Hadım Süleyman Paşa'nın Hind seferi* (İstanbul, 1943); A. Hess'in "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453-1525" AHR, 75, (1970, 1892-1919) adlı çalışmalarda incelenmiştir.

Türklerin Polonya'ya karşı ilerlemeleri ve Kırım Tatarları ile ilişkileri C. Max Kortepeter'in *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and the Caucasus* (New York ve Londra, 1972); Ahmed Refik'in "Lehistan'da Türk Hakimiyeti" TTEM, 14 (1340) 227-243; Jonuzs Pajevski'nin *Projekt Przmierza Posko-Tureckiego za Zygmunta Augusta* (Varşova, 1935) adlı çalışmalarda incelenmiştir. III, Murat devri (1574-1595) Bekir Kütükoğlu'nun "III. Murad" IA, VIII, 615-625; başlıklı yazısında anahatlarıyla ortaya konmaktadır. Bu devirdeki Osmanlı-Safevi ilişkileri a.g.y'ın ayrıntılı bir monografına konu olmuştur: *Osmanlı Safevi Siyasi Münasebetleri* (İstanbul, 1962) Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin başlangıcı, G. H. Rosedale'ın *Queen Elisabeth and the Levant Company* (Londra, 1904); J. J. Podea'nın "A Contribution to the Study of Queen Elisabeth's Eastern Policy" *Melanges d'Histoire Generale,* II (Cluj, 1938, s. 423-476); Arthur Leon Horniker'in "Anglo-French Rivalry in the Levant from 1583-1612", *Journal of Modern History,* 14, (1942, s. 189-316) adlı çalışmalarında ve ayrıca Hamid Dereli'nin *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler* (İstanbul, 1932); Akdes Nimet Kurat'ın *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlaması ve Gelişmesi, 1553-1610* (Ankara, 1953); Orhan Burian'ın "Türkiye Hakkında dört İngiliz seyahatnamesi" *Belleten,* 15, (1951, s. 223-245); A. C. Wood'un *A History of the Levant Company* (Londra, 1935) adlı çalışmalarında incelenmektedir. Ayrıca, bkz. N. H. Biegman *The Turco -Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III (1575-1595),* İstanbul, 1968. İçişlerinde çöküş ve saray politikası konusunda Mustafa Akdağ'ın "Yeniçeri Ocak Nizamı'nın Bozulması" Ankara Üniversitesi, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 5, (1947, s. 291-313); Ettore Rossi'nin "La Sultana Nur Bânû Maglie di Selim II et Madri di Murad III" *Oriente Moderno,* 33, (1953, s. 433-441) III. Mehmet devri (1595-1603)

M. Tayyip Gökbilgin'in "III. Mehmet," IA, VII, 535-647 ve Mehmed Celâl'in *Sultan Mehmed-i Salis* (İstanbul, 1308/1891) adlı çalışmalarında anlatılmaktadır. Saray politikası Uzunçarşılı'nın "III. Mehmed'in oğlu Şehzade Mahmud'un Ölümü" *Belleten,* 24, (1960, s. 264-267) başlıklı yazısında irdelenmektedir, iç isyanlar konusunda, yukarıda adı geçen çalışmalara ek olarak, bkz. A. Tveritinova'nın *Vosstaniye Kara Yazıdcı-Deli Chasana ve Turtsii, 1599-1603* (Moskova, 1946).

Dönemin önde gelen siyasileri konusunda Şerafeddin Turan'ın "Sâdeddin Efendi" IA, IX, 27-32; İsmet Parmaksızoğlu'nun "İbrahim Pasa, Damad," IA, VII, 915 -919; Ş. Turan'ın "Sinan Paşa" IA, IX, 670-675; M. Tayyip Gökbilgin'in "Hasan Paşa Sokullu zade" IA, VI, 325-329; Şerafeddin Tekindağ'ın "Mehmed Paşa Lala" IA, VI, 591-594 başlıklı yazılarına başvurulabilir. Dönemin en önemli kronolojik kaynağı Mustafa Naima'nın (1655-1716) *Tarih'idir,* Charles Fraser tarafından *Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659, 2* cilt, (Londra, 1832-1836) adıyla kısmen İngilizceye çevrilmiştir. Bkz. L. V. Thomas, *A Study of Naima,* (New York, 1972). Osmanlı Avusturya savası hakkında, Alfred Loebl'in *Zur Geschichte des Türkenkriegen von 1593-1606, 2* cilt (Prag, 1899-1904) adlı eserine başvurulabilir.

Onyedinci yüzyılda Osmanlıların gerileyişi Mustafa Akdağ'ın "Genel Çizgileriyle XVII yüzyıl Türkiye Tarihi" *Tarih Araştırmaları Dergisi, 4,* (1966, s. 201-247) başlıklı yazısında çözümlenmektedir. Ayrıca, Mustafa Koçi Bey'in *Risale* (İstanbul, 1277 / 1860 ve 1303 / 1886); Ayn-i Ali Efendi'nin *Kevanin-i âl-i Osman der hulâsa-i defter-i Divan* (İstanbul, 1280/1863-4); Gelibolulu Mustafa Ali'nin *Mevâ'idü'n Nefâ'is fi Kavâ'ii'l-Mecâlis* (İstanbul, 1956) adlı çalışmalarına başvurulabilir. I. Ahmet devri (1603-1617) M. Cavit Baysun'un "Ahmed I" IA, I, 161-164; Cengiz Orhonlu'nun "Murad Paşa Kuyucu" IA, VIII, 651-654; Şinasi Tekindağ'ın "Mehmed Paşa Damad Öküz" IA, VII, 581-583; Orhan Burian'ın *The Repon of Lello, Third English Ambassador to the Sublime Porte* (Ankara, 1952); Hrand D. Andreasyan'ın "Ermeni Seyyahı Polonyalı Simeon'un seyahatnamesi (1608 -1619) "*Türkiyat Mecmuası,* X, s. 269-7276 adlı çalışmalarında anlatılmaktadır.

I. Mustafa (1617 -18) ve II. Osman (1618-22)'ın kısa süren saltanatları Münir Aktepe'nin "Mustafa I" IA, VIII, 692-695; Şinasi Altındağ'ın "Osman H" IA, IX, 443-448; A. Danon'un "Contributions a l'histoire des sultans Osman II et Mouctafâ I," *Journal Asiatiaue,* II, dizi, 14 (1919, s. 69-139, 243-310); Madame de Gomez (Mülakine Angelique Poisson) in *Histoire d'Osman, 2* cilt, (Paris, 1734) adlı çalışmalarında anlatılmıştır. *Siyasal* sorunlar Tayyip Gökbilgin'in "Dilaver Paşa" IA, III, 587-588; Fahri Derin'in "Mehmed Paşa Gürcü" IA, VII, 585-587; Münir Aktepe'nin "Esad Efendi" LA, IV, 358-359 ve Cavid Baysun'un "Hasan Beyzade Ahmed Paşa" Türkiyat Mecmuası, X, 321-340 adlı çalışmalarında irdelenmektedir. Bu iki sultanın dönemleri boyunca iç isyanlar William J. Griswold'un "Political Unrest and Rebellion in Anatolia, 1605-1609" (yayınlanmamış Doktora tezi) University Of California (Los Angeles, 1966) adlı çalışmasında ve M. Akdağ'ın daha önce anılan, Celaliler üzerine eserlerinde incelenmektedir.

IV. Murat'ın olaylarla dolu saltanatı (1623-1640) M. Cavid Baysun'un "Murad IV" IA, VIII, 625-647; Sir Paul Rycaut'un *The History of the Turkish Empire from the year 1623 to the year 1677, 2* cilt, (Londra, 1680) ve D. Cantemir'in *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire* (Londra, 1756) adlı çalışmalarında anlatılmaktadır. Ayrıca, bkz. *The Negotiations of Sir Thomas Roe in His Embassy to the Ottoman Porte from the Year 1621 to 1628 Inclusive* (Londra, 1740) ve Gerard Tongas'ın *Les Relations de la France avec l'Empire Ottoman durant la premiere maitie du XVIIe siecle*

(Toulouse, 1942). IV. Murat'ın doğu seferleri konusunda da bkz. Halil Sahillioğlu'nun "Dördüncü Murad'ın Bağdad Seferi Menzilnamesi-Bağdad Seferi Harptunali" *Belgeler, 2,* (1965, s. 1-36) ve Süheyl Ünver'in "Dördüncü Sultan Murad'ın Revan Seferi Kronolojisi" *Belleten,* 6, (1942, s. 547-576). Ayrıca, F. Marich'in *Aufstandsversuche der Christlichen Voelker der Türkei in den Jahren 1625-1648* (Inssbruck, 1882); Halil İnalcık'ın "Hüsrev Paşa" IA, VI, 606-609; Hayriye Aydınalp'ın "Filibeli Hafız Ahmed Paşa" (Yayınlanmamış tez), İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi no. 398 (1947) ve Ahmed Refik'in "Sultan Murad-i Rabinin Hatt-ı Hümayunları" TOEM, 3, (1332) 129-141.

IV. Murat'ın reformlarına Sultan İbrahim'in döneminde gösterilen tepki Tayyip Gökbilgin'in "İbrahim I" IA, V, 880-885 başlıklı yansında anlatılmaktadır. Bu dönemde Kösem Sultan başta olmak üzere Harem'in etkinliği konusunda bkz. Cavid Baysun'un "Kösem Sultan" IA, VI, 915-923; Ahmed Refik (Altınay)ın *Samir Devri, 1049-1059* (İstanbul, 1927). Sultan'ın akli dengesi konusu Çağatay Uluçay'ın "Sultan İbrahim Deli mi, Hasta mı idi" *Tarih Dünyası,* no. 6/24 başlıklı yazısında tartışılmaktadır. Dönemin siyasileri İsmet Parmaksızoğlu'nun "Hüseyin Paşa Deli" I A, VI, 650-654; Münir Aktepe'nin "Mehmed Paşa Civankapıcıbaşı" I A, VII, 605-607; Münir Aktepe'nin "Mustafa Paşa Kemankeş" VIII, 730-732 başlıklı yazılarında tanıtılmaktadır.

IV. Mehmed'in (1648-1687) uzun saltanatı Cavid Baysun'un "Mehmed IV" IA, VII, 547-557 başlıklı yazısında anlatılmaktadır. Köprülü vezirlerin politika ve programları da Tayyip Gökbilgin'in "Köprülüler", IA, VI, 892-908; Ahmed Refik Altınay' ın *Köprülüler, 2 cilt,* (İstanbul, 1331 / 1913); Franz Babinger'in "Köprülü" El[1], II, 1059-1062; M. Kunt'un "The Köprülü Years, 1656-1661" (yayınlanmamış doktora tezi) Princeton University, 1972; M. Brosch'un *Geschichte aus dem Leben dreier Grossvesire* (Gotha, 1899) adlı çalışmalarında irdelenmektedir. XVII. yüzyıl sonlarında imparatorluğun durumu hakkında bkz. Sieur de la Croix *Memoires, contenans diverses relations tres curieuses de l'Empire Othoman* (Paris, 1684); Petis de la Croix, *Etat general de l'Empire Othoman* (Paris, 1695); P. Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire* (Londra, 1686); Heidrun Wurm, *Der Osmanishe Historiker Hüseyin b. Ga'fer, genant Hezârfean und die Istanbuler Gesettschaft in der zvoeiten Hatifte des 17. Jahrhunderts,* (Freiburç 1971); Ahmed Refik'in *Felaket Seneleri* (İstanbul 1332) ve A. Galland'ın *Journal d'Antoine Galland, Orientaliste 1646-1715, pendant son sejour a constantinople, 1672-1673,* haz. C. Shefer, 2 cilt, 1881 (aynen basmı 1971).

17. yüzyıl sonlarının başlıca krolonojisi, Mehmet Raşit'in *Tarih'idir.* (5 cilt, İstanbul, 1865). Transilvanya konusunda bkz. Uzunçarşılı'nın "Barscay Akos'un Erdel Krallığına ait bazı orijinal vesikalar" *Tarih Dergisi,* V, 51-68 ve alg.y'ın "Ekos Barkçay'ın Erdel Krallığına tayini hakkında bir kaç vesika" *Belleten,* 7, (1943, s. 361-377). Girit seferi konusunda bkz. Kur. Yzb. Ziya ve Kur. Yzb. Rahmi, *Girit Seferi, 1645-1669* (İstanbul, 1933) ve W. Bigge'nin *Der Kampf von Candia in den Jahren 1667 -1669* (Berlin, 1899). Sen Gotthard savaşı ise Ferik Ahmed Muhtar Paşa'nın *Sengotarda Osmanlı Ordusu* (İstanbul 1326/1908) ve Kur. Yzb. Raif ile Kur. Yzb. Ekrem'in, *Sengator Seferi, 1662-1664* (İstanbul, 1934) adlı araştırmalarında anlatılmaktadır. Osmanlıların 1683 Viyana kuşatmasının diplomatik cephesi ve kuşatmanın kendisi Thomas M. Barker'in *Double Eagle and Crescent: Vienna's Second Turkish Siege and Its Historical Setting* (Albany, New York, 1967) adlı eserinde anlatılmaktadır. Ayrıca bkz. Gerit'in "The Warning of İbrahim Pasha of Buda" JRCAS, 21. (1934, s. 621-670); C. B. O'Brien'in "Russia and Turkey, 1677-1681: The Treaty of Bakhcisaray" *Russian Review,* 11, (1953, s. 259-268); Kurt Koehler'in *Die Orientalische Politik Ludwigs XIV., ihr Verhaeltnis zum Türkengrieg von*

1683, Leipzig, 1907; Kur. Alb. Necati Salim Tacan'ın *İkinci Viyana Seferi, 1683* (İstanbul, 1945); Richard F. Kreutel'in *Kara Mustafa vor Wien* (Viyana 1955, Köln 1959) ve John Stoye'nin *Siege of Vienna,* (Londra. 1964).

II. Süleyman'ın dönemi (1687-1691) Bekir Kütükoğlu'nun "Süleyman II", IA, XI, 155-170; başlıklı yazısında anlatılmaktadır. Osmanlılar ile Avrupa'nın bir çok devletinin oluşturduğu Kutsal İttifak arasındaki savaş J. B.Wolf'un *The Emergence of the Great Powers , 1685 -1715* (New York, 1951); Akdes Nimet Kurat'ın "The Ret-reat of the Turks 1683 -1730" *The New Cambridge Modern History,* 6. (1970, s. *608-647);* V. L. Tapie'nin *Les Relations entre la France et l'Europe Centrale de 1661 a 1715, 2* cilt, (Paris 1958); P. Argenti, haz. *The Occupation of Chios by the Venetiâns, 1694* (Londra, 1953); M. Braubach'ın *Prim Eugen Von Savoyen, Eine Biographie,* 5 cilt, (Viyana, 1963-1965); Bruzzo'nun *Franssesco Morosini e la Conquesta della Morea,* (Venedik, 1890); Necati Salim Tacan'ın *Niş-Belgrad-Salankarnen-Petrovaradin-Timişvar Kuşatma ve Meydan Muharebeleri, 1690 -1696* (İstanbul, 1939) adlı eserlerinde anlatılmaktadır; Cavid Baysun'un "Ahmed II" IA. 164-165 ve Cengiz Orhonlu'nun "T. Mustafa" TA, VIII, 695-700 başlıklı yazılarıysa II. Ahmed'in ve II. Mustafa'nın hükümdarlıklarını anlatmaktadır. Aynı dönemde doğu Anadolu'daki aşiretleri iskan etme çabaları Cengiz Orhonlu'nun *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri Iskan Teşebbüsü, 1691-1696* (İstanbul, 1963) adlı eserinde anlatılmaktadır. Karlofça Barışı konusunda bkz. İsmet Parmaksızoğlu'nun "Karlofça" IA, VI, s. 346-350; Rifat A. Abou El-haj'ın "Ottoman Diplomacy at Kartowitz", JAOS, 87, (1967. s. 498-512); M. R. Popovic'in *Der Friede von Karlowitz* (Leipzig, 1893).

Dönemin bazı siyasal kişilikleri Cengiz Orhonlu'nun "Mezomorta Hüseyin Paşa" IA, VIII, 205-208; Orhon Köprülü'nün "Hüseyin Paşa Amca zade" IA, V, 646-650; Cengiz Orhonlu'nun "Mehmed Paşa Elmas" IA, VII, 583-585; Sâdeddin Nüzhet Ergun'un *Rami Paşa, Hayatı ve Eserleri* (İstanbul, 1934); Fahri Perin'in "Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin nesebi" *Tarih Dergisi,* 4 (1959, s. 97-104); Huriye Gerçek'in "Feyzullah Efendi, Ailesi, Evladı Akrabası," İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, tarih tezi no. 1970 (1950) ve Orhon Köprülü'nün "Fevzullah Efendi" IA, IV, 592-600 adlı çalışmalarında incelenmektedir.

XI. Yeni Güçlükler ve Tepkiler, 1699-1826.

III. Ahmed'i tahta çıkaran Edirne Vakası, Ömer Aziz'in yayınlanmamış doktora, tezinde anlatılmaktadır (İst. Univ. tarih tezi 193). III. Ahmed'in dönemi ana hatlarıyla Enver Ziya Karal'ın "Ahmed III" IA, I, 165-168 ve Harold Bowen'in "Ahmed III" El[2], I, s. 268-271 başlıklı yazılarında anlatılmaktadır. Rus savaşı ve Prut seferi konusunda bkz: Akdes Nimet Kurat'ın *Prut Seferi ve Barışı, 1123/1171,* 2 cilt, (Ankara, 1951); B. H. Sumner'in *Peter the Great and the Ottoman Empire* (Oxford, 1949); A. N. Kurat'ın hazırladığı *The Dispatches of Sir Robert Sutton, Ambassador in Constantinople, 1710-1714),* (Londra, 1953), XII. Karl'ın Osmanlı İmparatorluğu'na sığınışı ve Sultan üzerindeki baskısı, Akdes Nimet Kurat'ın *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de Kalışı ve bu sıralarda Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul, 1943); R. M. Hatton'un "Charles XII. in Turkey TSÎarrative of the King of Sweden's movements, 1709-1714"' *Tarih Araştırmaları,* I, (1957, s. 83-142). Bunu izleyen diplomatik ilişkiler ve savaşlar konusunda bkz. Lavender Cassels'in *The Struggle for the Ottoman Empire, 1717-1740* (Londra, 1966); A. Vanda'nın *Un Ambassade sur l'ambassade de France en Turguie et sur le commerce les Françcois dans le Levant* (Paris, 1877); Marquis de Bonnac'ın *Memoire historigue sul*

l'ambassade de France a Constantinople, (Paris, 1884); P. Masson'un *Histoire du Commerce français dans le Levant au dix huitieme siecle* (Paris, 1911); ilse Jacob'un *Beziehungen Englands zu Russlands und tür Türkei in den Jahren 1718-1727,* (Basel, 1945); C. Bemercier-Quelquejay "Leş Kalmuks de la Volga entre FEmpire: Russe et l'Empire Ottoman dans le regne de Pierre le Grand" *Cahiers du Monde Russe et Sovietigue, "l* (1966, s. 63-76)

Lâle Devri (1717-1730), İsmet Parmaksızoğlu'nun "İbrahim Paşa, Damad" IA, V, 915-919; Ahmed Refik'in *Lale Devri,* (İstanbul, 1928); M. Münir Aktepe'nin "Damad İbrahim Paşa Devrinde Lâle" *Tarih Dergisi,* 4 (1952, s. 85-1067, 5 (1953, s, 85-104), 6 (1954, s. 23-28); Muzaffer Erdoğan'ın "Osmanlı devrinde İstanbul bahçeleri" *Vakıflar Dergisi,* 4 (1958, s. 149-192); Ahmed Refik'in *On İkinci Asri Hicride Osmanlı Hayatı, (İstanbul 1930); M. L. Shay'in The Ottoman Empire from 7720 to 1734 as Revealed in Despatches of the Venetian Baili* (Urbana İllinois, 1944); Lady Mary Wortley Montagu'nun *Letters, haz.* Robert Halshand, 2 cilt, (Oxford, 1965 -1966) adlı çalışma ve eserlerinde anlatılmaktadır. Matbaanın gelmesi ve kültürel gelişmeler G. Toderini'nin *Letteratura turchesca, 2* cilt (Venedik, 1787); Franz Babinger'in *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert* (Leipzig, 1919); Tibor Halasi-Kun'un "İbrahim Müteferrika" IA, V, 896-900; E. J. W. Gibb'in *A History of Ottoman Poetry,* cilt IV, (Londra, 1905, s. 3-57); Niyazi Berkes'in "ilk Türk matbaası kurucusunun dini ve fikri kimliği" *Belleten,* 26, (1962, s. 716-737), Osman Erensoy'un *Türkiye'ye matbaanın girişi ve ilk basılan eserler,* (İstanbul, 1959) adlı çalışmalarda anlatılmaktadır.

İran savaşları ve Kafkas seferleri M. Münir Aktepe'nin *1720-1724 Osmanlı İran Münasebetleri ve Silahşor Kemani Mustafa Ağa'nın Revân Fetihnamesi,* (İstanbul, 1970); Mohammad Ali Hekmat'ın *Essai sur l'histoire des relations politiques Irana -Ottomanes de 1722 a 1747* (Paris, 1937); Andre de Claustre, *Histoire de Tomas Kuli Kan Roi de Perse* (Paris, 1743); Münir Aktepe'nin "Dürri Ahmed Efendi'nin İran Sefareti" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* no. 1-6 (1967-68); Relation de *Dourry Efendy, Ambassade ur de la Porte Othomane aupres du roi de Pers* (Paris, 1910) adlı çalışmalarında anlatılmaktadır.

III. Ahmed'i devirerek Lâle Devri'ne son veren ayaklanma M. Aktepe'nin *Patrona İsyanı (1730),* (İstanbul, 1958) adlı eserinde incelenmekte, ayrıca bu ayaklanmanın toplumsal temeli hakkında da geniş bilgi verilmektedir. Ayrıca bkz. Abdi, *1730 Patrona ihtilâli hakkında bir eser* (Ankara, 1943); de Crouzenac, *Histoire de la derniere revolution arrivee dans l'Empire Ottoman,* (Paris, 1740).

I. Mahmut dönemi (1730-1754) M. Münir Aktepe'nin "Mahmud I," IA, VII, s. 154-165 başlıklı yazısında biraz ayrıntılı olarak işlenmektedir. Bonneval'in çalışmaları hakkında bkz. Heinrich Benedikt'in *Der Pascha-Graf Alexander von Bonneval, 1675-1747,* (Graz-Köhı 1959) 1959; Comte de Bonneval'in *Memoires sur M. Le Comte Bonneval (Paris, 1802);* Albert Vandal'ın *Le Pacha Bonneval,* (Paris, 1885); Septima Gorceix'nin *Bonneval Pacha,* (Paris, 1953); "Bonneval und Prinz Eugen" *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung,* 18 (1950, s. 470-502). Prens Ojen hakkında en yetkin araştırma M. Braubach'ın *Prinz Eugen Van Savoyen, Eine Biographie, 5* cilt, (Viyana, 1963-65) adlı eseridir; A. Arneth'in *Prinz. Eugen von Savoyen* adlı üç ciltlik (Viyana, 1858) eski incelemesi Prens'in Osmanlılara karşı seferleri konusunda hâlâ yararlılığını korumaktadır. Prensin ölümünden sonraki Osmanlı zaferleri M. E. von Angeli'nin *Der Krieg mit der Pforte, 1736-1739* (Viyana, 1880) ve Albert Vandal'ın *Üne ambassade françairseen Orient vous LOUIS XV. La mission du Marquis de Villeneuve, 1728-1741* (Paris, 1887) adlı eserlerinde ve Salahuddin Tansel'in "Büyük Friedrich devrinde Osmanlı Prusya münasebetleri hakkında" *Belleten,* X, s. 133-165 başlıklı Theodor

Tıpetz'in "Der Turkeen Reldzug von 1739 und der Friede von Belgrade" *Historische Zeitschrift,* 40, (1878) başlıklı yazılarında anlatılmaktadır. III. Osman'ın kısa saltanatı ise Şinasi Altındağ'ın "Osman IH", IA, 448-450 başlıklı yazısında anlatılmıştır.

III. Mustafa'nın (1757-1774) saltanatı hakkında Bekir Sıdkı Baykal'ın "Mustafa III" IA, VII, 700-708 ve "Ragib Paşa", IA, IX, 594-596 başlıklı yazılarına bkz. Ragıb Paşa, Norman Itzkowitz'in Princeton Üniversitesine sunduğu yayınlanmamış bir doktora tezinin de konusudur. "Mehmed Raghib Pasha: The Making of an Ottoman Grand Vezir" (1959). 1768-1774 savası konusunda bkz. Iu, R. Klokman'ın Feldmarchal *Rumiantsev v period russkturetskoi voiny 1768-1774 gg. (Moskova,* 1951); Selahaddin Tansel'in "1768 seferi hakkında bir araştırma" Ankara Univ. Dil *ve Tarih -Coğrafya Fakültesi Bülteni,* VII, s. 477-537; M. S. Anderson'un "Great Britain and the Russo-Turkish war of 1768-1774, English Historical Reviev, 64, (1954, s. 39-58); G. S. Thomson'un *Catherine the Great and the Expansion of Russia,* (New York, 1950); Boris Nolde'nin *La formation de l'empire russe,* 2 cilt, Paris, 1953) ve Alan W. Fisher'in *The Prussian Annexation of the Crimea, 1722-1783,* (Cambridge 1970). Bu dönem boyunca yapılan askeri reformlar Baron de Tott'un *Memoires sur les Turcs et tartares,* 3 cilt, (Amsterdam, 1784). İran'la olan ilişkiler Lawrence Lockhart'ın *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly upon Contemporary Sources* (Londra, 1938) adlı eserinde işlenmiştir. Bu dönemden itibaren Osmanlı imparatorluğu çevresindeki Avrupa diplomasisi konusunda en yetkin eser M. S. Anderson'un *The Eastern Question, 1774 -1923,* (Londra ve New York, 1966) adlı çalışmasıdır. Fransızların görüş açısını vermesi bakımından, A. Sorel'in *La guestion d'Orient au XV'III'e siecle. Le partage de la Pologne et le traite de Kainardjî,* (Paris, 1889) adlı eseri de hâlâ yararlı bir kaynaktır. Ancak, her iki eser de Osmanlıların iç işleri ve dış politikaları konusunda tam doğru bilgi vermemektedir, imparatorluğun iç durumu ve 18. yüzyıl reformları konusunda yararlı olabilecek genel bir başvuru kaynağı, Dr. Yücel Özkaya'nın "XVIII'inci yüzyılda çıkarılan adaletnâmelere göre Türkiye'nin iç durumu", *Belleten,* 38, (1974, s. 445-491) başlıklı yazısıdır.

I. Abdülhamît'in önemli hükümdarlık dönemi (1774-1789) henüz tam kapsamlı bir şekilde işlenmiş değildir. Cavid Baysun'un kısa özetleri, "Abdülhamid I", IA, I, 73-76 ve "Abdal-Hamid" El[2], 62-63 yetersizdir, iç reformlar ve modernizasyon konusunda en yararlı kaynak Uzunçarşılı'nındır: "Sadrazam Halil Hamid Paşa", *Türkiyat Mecmuası, 5* (1936, s. 213-267) ve "Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya dair" *Türkiyat Mecmuası,* VII,-VIII, s. 17-40. İkinci yazı Çeşme Deniz Savası'nı izleyen donanma reformlarını vurgulamaktadır. Ayrıca bkz. Abdülhak Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul, 1943); Auguste Boppe'nin "La France et le 'militaire turch' au XVIIIe siecle" *Feıdlles d'Histoire,* (1912, s. 386-402, 390-501); Bekir Kütükoğlu'nun "Müverrih Vâsıf'ın kaynaklarından Hâkim Tarihi" *Tarih Dergisi* V, 69-76, VI, s. 91-122; VII, s. 79-192 ve Baron de Tott'un *Memoires du Baron de Tott surles Turcs,* 4 cilt, (Amsterdam, 1785).

1787-1792 savaşı hakkında, bkz. *S. J. Shaw'un Between Old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim IH, 1789-1807,* (Cambridge, Mass, 1971, s. 21-68); A. Beer'in *Die Orientalische Politik Österreichs seit 1774* (Prag, 1883); Jean Lemoine'ın "The Reversal of Alliances and the Family Compact" *Cambridge Modern History,* cilt VI, s. 329-360; Ailen Fisher'in *The Russian Annexation of the Crimea, 1772-1783,* (Cambridge, England, 1970); Anderson'un *The Eastern Questîon, s.* 1-27.

III. Selim dönemi Shaw'un *Between Old and New adlı* kitabında geniş kapsamlı olarak ele alınmıştır; ayrıca A. Cevat Eren'in "Selim III." IA, X. s. 441-457 başlıklı çalışması da geniş bir bibliyografyaya dayanmaktadır. Ayrıca bkz: Uriel Heyd, "The

Ottoman 'Ulema' and Westernazation in the Time of Selim III and Mahmud II," *Studies in Islamic History and Civilization. Scripta Hierosolymitana,* 9 (1961, s. 63-967); J. C. Hurowitz, "Russia and the Turkish Straits: A. Revaluation of the Origins of the Problem", *World Politics,* 14 (1962, s. 606-632); a.g.y'ın "The Background of Russia's Claims to the Turkish Straits: A Reassessment" *Belleten,* 28, (1964, s. 459-503); Bernard Lewis, "The Impact of the French Revolution on Turkey" *Journal of World History, I,* (1953, s. 105 -125); ve S. J. Shaw'un aşağıdaki yazı ve kitapları: "The Established Ottoman Army Corps Under Selim III (1789-1807)" *Der islam,* 40, (1965, s. 142-184); "The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III" *Journal of Modern History,* 37, (1965, s. 291-306); "Selim III and the Ottoman Navy," *Turcica: Revue d'Etudes Turgues,* l, (1969, s. 212-241); *Ottoman Egyptin the Age of the French Revolution* (Cambridge, Mass 1964) ve *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century* (Cambridge, Mass, 1962).

Selim'in saltanat döneminin günlüğü Fahri Ç. Derin tarafından Latin alfabesine çevrilmiştir: "Tüfengçibaşı Arif Efendi Tarihçesi," *Belleten,* 38, (1974. s. 379-443); Anadolu'nun en önemli soylu ailelerinden biri de İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Canan-oğulları" *Belleten,* 38, (1974, s. 215-261) başlıklı yazısında anlatılmaktadır. Bayraktar Mustafa Paşa'nın yükselişi ve Selim'in tahttan indirilişindeki rolü A. F. *Miller'in Mustapha Pasha Bayraktar* (Moskova, Leningrad, 1947) adlı eserinde ve Uzunçarşılı'nın *"Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa* (İstanbul, 1942) adlı eserlerinde tartışılmaktadır.

DİZİN

- A -

- B -

- C -

- E -

- F -

- G -

- H -

- I -

- İ -

- J -

- K -

- L -

- M -

- N -

- O -

- Ö -

- P -

- Ş -

- T -

- Y -

- Z -

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE

Türkçe ve Yakındoğu Tarihi Profesörü Stanford J. Shaw'un iki ciltlik Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye adlı yapıtının ilk cildi Osmanlı Türkleri'nin küçük bir göçebe aşiretiyken on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda büyük bir imparatorluk haline nasıl geldiğini anlatmaktadır.

İmparatorluğun tarihi, Anadolu'nun yanısıra, Güneydoğu Avrupa'nın tümünü, Arap dünyasına ve Karadeniz'e kıyısı olan bölgeleri de kapsamasıyla sadece Türkler'in değil birçok Osmanlı'ya tabi halkların tarihini de içermektedir: Yunanlılar, Macarlar, eski Yugoslavya halkları, Bulgarlar, Romenler, Arnavutlar, Araplar, Kürtler, Kırım Tatarları, Ermeniler, Yahudiler ve diğerleri...

Stanford J. Shaw'un bu yapıtı, büyük oranda Osmanlı arşivlerine dayanmakta; yüzyılların biriktirdiği ön yargıları ve yanlış yorumları bir yana iterek, Osmanlılar'ı yaşayan, sürekli değişime uğrayan bir toplum olarak tanıtmakta ve bu toplumun -diğer tarihçilerin ihmal ettikleri- ekonomik, sosyal ve siyasal değişimlerini ayrıntılı olarak çözümlemektedir.

STANFORD J. SHAW
Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye - I

ISBN 975-390-159-3

